

М. І. Горлач, В. Г. Кремень

ПОЛІТОЛОГІЯ: наука про політику

ПІДРУЧНИК

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

ББК 66.01я73
УДК 32.001 (975.8)
Г 69

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист №1.4/18.2-2364 від 10.10.2004)*

Рецензенти:

Танцюра В. І. — доктор історичних наук, професор (Харківський національний університет);

Лозовий В. О. — доктор філософських наук, професор (Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого).

*Підручник підготовлено
на базі навчального посібника
«Введение в политологию»
(Институт східнознавства та міжнародних відносин
«Харківський колежіум»)*

Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: *підручник [для студ. вищ. навч. закл.]* / М. І. Грибан, В. Г. Кремень — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 840 с. — ISBN 978-966-364-836-1.

Підручник — спроба систематизованого викладення курсу науки про політику — політології. Розкриваються основні віхи становлення і розвитку політичної думки, викладається сутність ідей національної державності і демократії в історії політичної думки України, висвітлюються теорія політичної влади, суб'єктивні аспекти політики, суть політичної системи, основні типи політичних режимів, складові політичного процесу. Основною лінією через підручник проходить думка про людину як суб'єкт влади і політики. Визначені місце і роль людини, особи як суб'єкта влади і політики в політичному житті суспільства. Розглядаються політичні проблеми національного відродження України.

Підручник написаний на основі класичних джерел і праць відомих сучасних зарубіжних і вітчизняних соціологів, політологів, філософів.

Врахований досвід вивчення науки про політику у вищих навчальних закладах США, Англії, Німеччини, Росії, України.

Розраховано для викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

ББК 66.01я73
УДК 32.001 (975.8)

ISBN 978-966-364-836-1

© Горлач М. І., Кремень В. Г., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

Передмова	7
ЩО І ЯК ВИВЧАЄ НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ	11
1. Політика — соціальне явище	11
2. Предмет та метод науки про політику	17
<i>Література</i>	30
<i>Питання для повторення</i>	31
Розділ I. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ЗНАТЬ	32
ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	32
1. Політичні знання Стародавнього Світу	32
2. Політичні вчення в Середньовіччі	44
3. Проблеми теорії політики в епоху Відродження	48
4. Політичні вчення в XVI—XVII ст.	52
5. Розвиток політичної думки в XVIII ст.	68
6. Політична думка в Європі, Росії кінець XVIII—XIX ст.	76
7. Сучасні політичні вчення Заходу	95
<i>Література</i>	106
<i>Питання для повторення</i>	106
ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	107
1. Джерела політичних знань	107
2. Основні напрямки і тенденції розвитку суспільно-політичної думки	119
3. Соціально-політичні вчення про національно-культурне відродження та державність	130
<i>Література</i>	146
<i>Питання для повторення</i>	147
Розділ II. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА	148
ВЛАДА — ЯВИЩЕ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ	148
1. Поняття та структура влади. Вчення про владу	148
2. Засоби, процес і види влади	157
3. Політичне панування. Політична легітимність	167
<i>Література</i>	182
<i>Питання для повторення</i>	182
ЗАКОНОДАВЧА, ПРЕЗИДЕНТСЬКА, ВИКОНАВЧА ТА СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ	183
1. Законодавча влада	183
2. Президентська та виконавча влада в Україні	191
3. Судова влада	201
<i>Література</i>	208
<i>Питання для повторення</i>	208

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА	209
1. Сучасні теорії політичної системи	209
2. Структура, функції та типи політичної системи	219
3. Формування політичної системи і державності України	239
<i>Література</i>	248
<i>Питання для повторення</i>	248
ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС	249
1. Суть політичного процесу	249
2. Політична участь. Стратегія і тактика в політиці	260
3. Політична стабільність. Типи політичних процесів	277
<i>Література</i>	281
<i>Питання для повторення</i>	281
ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА	282
1. Особа в політиці	282
2. Концепція прав людини: історія та сучасність	302
<i>Література</i>	308
<i>Питання для повторення</i>	308
СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ	309
1. Соціальні спільноти — суб'єкти політики	309
2. Соціальна структура суспільства	315
<i>Література</i>	324
<i>Питання для повторення</i>	324
ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ. ПОЛІТИЧНІ РУХИ	325
1. Політичні партії: суть і роль в суспільстві	325
2. Сучасні партійні системи і їх суть	337
3. Суть і тенденції розвитку політичних рухів	344
<i>Література</i>	352
<i>Питання для повторення</i>	352
ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО	353
1. Суть та роль політичного лідерства в суспільстві	353
2. Типи лідерства	365
<i>Література</i>	370
<i>Питання для повторення</i>	371
ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	372
1. Політична свідомість: поняття, структура, функції	372
2. Політична культура: роль у політичному житті суспільства	384
<i>Література</i>	397
<i>Питання для повторення</i>	397
ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ	398
1. Взаємодія політики і моралі	398
2. Політика і мораль як система	406
<i>Література</i>	424
<i>Питання для повторення</i>	425

ПОЛІТИКА ТА ІДЕОЛОГІЯ	426
1. Природа і суть сучасних політичних концепцій	426
2. Основні ідеологічні течії сучасності	430
3. Альтернативне бачення суспільного ладу	458
<i>Література</i>	462
<i>Питання для повторення</i>	462
Розділ III. ДЕРЖАВА І ПОЛІТИКА	463
ДЕРЖАВА	463
1. Поняття держави та її природа	463
2. Форми політичного правління і державного устрою	471
3. Громадянське суспільство, правова держава	485
<i>Література</i>	498
<i>Питання для повторення</i>	498
ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ: СУТЬ ТА ТИПИ	499
1. Політичний режим: суть та мета	499
2. Тоталітаризм	504
3. Авторитаризм	513
4. Ліберально-демократичний режим	517
5. Політичний режим демократії	519
6. Політичні еліти і демократія	527
<i>Література</i>	534
<i>Питання для повторення</i>	534
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА І ФОРМУВАННЯ СУВЕРЕННОЇ ДЕРЖАВИ	535
1. Державна суверенність і національне самовизначення	535
2. Політика національної згоди — гарантія державної самостійності	549
<i>Література</i>	558
<i>Питання для повторення</i>	559
ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА	560
1. Взаємозв'язок економіки і політики	560
2. Мета економічної політики	564
3. Функції держави в ринковій системі	570
4. Економічна безпека в країнах ринкової трансформації	586
<i>Література</i>	590
<i>Питання для повторення</i>	590
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС І ПОЛІТИЧНЕ РЕФОРМУВАННЯ	591
1. Культура України в соціально-історичному вимірі	591
2. Соціокультурний аспект політичних реформ в Україні	605
<i>Література</i>	613
<i>Питання для повторення</i>	613
ПОЛІТИКА ТА РЕЛІГІЯ	614
1. Зміст та класифікація релігійних вірувань	614
2. Релігійно-клерикальні концепції	620
3. Взаємодія політики і релігії	632
<i>Література</i>	649
<i>Питання для повторення</i>	650

ПОЛІТИЧНА ЕКОЛОГІЯ	651
1. Екологічна політика: джерела, суть	651
2. Екологічна криза цивілізації: відображення суперечностей суспільства і природи	660
3. Створення екологічно сприятливих технологій	670
<i>Література</i>	683
Розділ IV. МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА	684
МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА. СУЧАСНИЙ СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС	684
1. Еволюція міжнародних відносин	684
2. Міжнародна політика України	701
3. Україна і міжнародні організації	714
4. Людство перед глобальними проблемами	721
5. Майбутнє і сучасний соціальний прогрес	730
<i>Література</i>	734
<i>Питання для повторення</i>	734
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ	735
1. Європейські інтеграційні процеси: місце України	735
2. Взаємовідносини України і НАТО	745
<i>Література</i>	757
ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ	758
1. Природа і суть політичного конфлікту	758
2. Типи політичних конфліктів. Моделі кризового розвитку конфліктів	771
<i>Література</i>	780
<i>Питання для повторення</i>	780
ТЕРОРИЗМ — СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ	781
1. Суть і основна мета тероризму	781
2. Форми і методи дій сучасного тероризму	793
<i>Література</i>	809
ВОЄННА ПОЛІТИКА: ДЕРЖАВА ТА АРМІЯ	810
1. Воєнна політика держави: суть, структура. Воєнна доктрина України	810
2. Політичні засоби реалізації національної безпеки	824
<i>Література</i>	833
<i>Питання для повторення</i>	833
ВИСНОВКИ. НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ: В ПОШУКУ І РОЗВИТКУ	834

Політика є особлива сфера життєдіяльності людини. І тому що не всі люди сіють хліб, виготовляють машини або співають на сцені, не всі займаються і політикою. У деяких людей просто немає до політичної діяльності зацікавленості, інтересу, частина людей не займається політикою тому, що не вистачає часу, інші вважають політику «брудною справою» і тому тримаються осторонь політики. Для деякого політика є чимось таємним, незрозумілим, надто високим, а вони вважають себе звичайними людьми. Та політика завжди впливала і в сучасних умовах дуже впливає на життя людей, держав, народів, бо *політика від природи властива людині, як істоті соціальній, здатній повноцінно жити і розвиватися лише в суспільстві, лише у взаємодії з іншими людьми*. Тим-то кожній людині, незалежно від професії, фаху потрібні політичні знання. Від того, якою є політична культура громадян, які взаємовідносини особи, суспільства і держави, залежить якість, ефективність політичних рішень, урахування інтересів різних соціальних спільностей і груп, їх участь у політичному житті. *Політичні знання — це частина загальної культури людства*. Отже, в сучасних умовах важливі пошуки форм і методів стимулювання політичної свідомості, активності народу, сприяння духовному оновленню суспільства, здійсненню глибинних державотворчих процесів. Особливо важливе формування політично певної, провідної верстви — духовної і політичної еліти, утвердження і поширення в суспільстві України культу державної ідеї, вироблення, формування цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства. Зміцнення держави — соціального і політичного інституту суспільства — неможливе без духовної незалежності, без справжнього суверенітету України.

Формування державних, суспільно-політичних і правових структур демократичної держави України відбувається на базі давніх гуманістичних традицій, звичаїв, менталітету українського народу, переосмислення і засвоєння нагромадженого людського досвіду. Аспекти національного відродження

в сучасних умовах набирають першочергове значення. І закономірно. По-перше, процес політичного національного відродження, становлення демократичного громадянського суспільства, суверенної правової держави відбувається в системі існуючих міжнародних відносин, в умовах цілісності, взаємозалежності сучасного світу. Майбутнє суверенної держави багато в чому залежить від державного статусу, політичного і соціально-демократичного характеру соціально-інтегрованого суспільства в світовій політичній системі, в світовій співдружності держав і народів. По-друге, соціально-культурне відродження українського народу, формування всіх етносоціальних відносин, принципів, визначається ефективністю і раціональністю створюваних владних державних структур, соціально-політичних інститутів, легітимністю, тобто визнанням законною здійснюваної ними політики.

В сферу політичного життя дедалі ширше залучаються економічні і політичні сили, величезні маси людей. Реальністю повсякденного буття стає інтенсивна політична соціалізація особи. Досягти моральної консолідації і рівноваги духу народу, піднесення, звеличення його гідності — одне з найважливіших завдань сучасності. Кардинальне відродження не може бути успішним в XXI столітті без його глибокого теоретичного обґрунтування, без подолання відчуженості між інтелектуальністю і професіоналізмом, зневажанням інтелектуальної праці і падінням престижу знань, науки. Ще в Стародавній Греції доведено, що до істини ведуть три шляхи: шлях повторення — найлегший шлях, шлях досвіду — найтяжчий і шлях пізнання, усвідомлення — найбагородніший і найоб'ємніший, неосяжний, неохопний. Та в умовах невідомості науки, і насамперед суспільствознавства, що виступає теоретичною базою соціального життя, знярядям, засобом, методом управління і передбачень, прогнозів розвитку, людині нелегко зрозуміти, з'ясувати повноту і доцільність третього шляху до істини — пізнання. Сприймаючи кризи, соціальні конфлікти в суспільстві як неминучість долі, людина ніколи не зможе здобути духовну і матеріальну базу буття. Пропонований підручник має на меті дати згусток знань про суспільство, про політичні події, явища, процеси, збагнути їх суть і роль людини в політичному житті суспільства, допомогти оволодіти *основами науки про політику — політології*.

Сучасна наука про політику — теоретичне відображення політичного життя, політичної діяльності людей, політичних відносин і явищ, різноманітності політичних процесів, наповнюючих зміст повсякденного життя суспільства, з його колізіями, емоціями, почуттями людей. В умовах демократизації суспільства наука про політику — найважливіший науковий орієнтир в морі найрізноманітніших політичних явищ, політичних процесів, економічних, соціальних, культурних перетворень. Саме в таких умовах доля кожної людини залежить від рівня функціонування владних структур, політичних інститутів, дієвості і обґрунтованості політичних рішень. Політичні знання визначають можливість конструктивних сил і зосереджуються на подоланні гострої кризи

в економіці, соціальній, духовній і політичній сферах суспільства, кризи всієї соціально-економічної та політичної системи. Демократичні політичні формування ґрунтуються на природних правах людини, на повазі дотримання законів, стабільності політичного порядку, свободі вибору ідей та переконань, терпимості до іншої думки, суджень. Оволодіння основами політичної науки і демократичної культури — одна з найважливіших гарантій успіху політичних і економічних реформ в суспільстві, гуманізації політики. Адже будь-які соціальні зміни починаються зі свідомості людей. Та наука про політику не панацея від всіх неоднозначних і хворобливих проблем в усіх сферах суспільного життя. Підручник базується, насамперед, на використанні системного підходу до політики. Суть системного методу полягає у з'ясуванні політики як цілісного, складного організаційно, саморегулюючого механізму, невпинно взаємодіючого з навколишнім середовищем. Політичній системі належить верховна влада в суспільстві. Знайомство з основами науки про політику дасть можливість по-іншому подивитись на історичні події і на сучасне політичне життя, відшукати логіку у взаємовідносинах країн та народів. Оволодіння науковими знаннями створює умови гуманно, із найменшими втратами здійснювати демократичні перетворення, формувати ринкові відносини в економіці, вирішувати ефективніше, раціональніше соціальні проблеми, будувати демократичне, соціально-інтегроване суспільство, правову демократичну державу. Шлях до світлого, вільного буття кожний народ проходить самостійно. І ніхто не ошчасливить український народ національним суверенітетом, демократією, високою політичною культурою, якщо український народ сам не буде прагнути вирішувати свої політичні і соціальні проблеми.

Опираючись на багатющий досвід історії, на загальнолюдські знання теорії політики, історію політичних вчень, на величезну практику національно-визвольного руху, можна знаходити оптимальні вирішення політичних проблем, національного відродження, зберегти і помножити інтелектуальні і матеріальні сили народу. У підручнику ставилась мета по можливості ширше висвітлити багатющу спадщину історії політичних вчень, становлення і розвитку сучасної науки про політику, розкрити в усій різноманітності політичні традиції народу України, який відрізняється і оригінальністю, і багатством думки, ідей, концепцій природного права, суспільного договору, конституційних норм і становлення державності в Україні, джерела якої сягають у сиву давнину століть, в становленні саме української науки про політику, що вдається у взаємодії і взаємозв'язку з усіма соціально-політичними вченнями світу. У вищих навчальних закладах України триває активний процес становлення науки про політику — політології, що дедалі більше і міцніше займає чільне місце серед суспільно-політичних знань. Адже ще в античності вважалось, що політика, поряд з філософією, — одна з важливих наук, а Арістотель відводив політиці одне з провідних місць, вважаючи політику найважливішою наукою, тому що її функції пов'язані з основною суспільною метою — узгоджувати, регулювати

спокій, творчу діяльність людей, загальне благо з благом окремих індивідів і за допомогою управління людським суспільним співжиттям. В підручнику враховувалась необхідність зміни політичної свідомості.

Створеному міфічному баченню політичного життя можна протиставити тільки таку політичну свідомість, яка ґрунтується на висновках науки про політику, всіх наукових політологічних шкіл і напрямків. Надавалась увага концептуальному, а не практичному аспекту науки про політику, виходячи з необхідності і правомірності висвітлення різноманітних за характером і змістом концепцій, поглядів на політику. *Розуміння політики з позицій і концепцій*, що склалися в науці про політику, — ось одна з важливих умов у викладі сучасних політичних процесів, політичних явищ та ін. Ставилась мета відійти від застарілих понять (ліві і праві, радикали і консерватори, демократія і тоталітаризм та ін.), ввести інші характеристики, критерії, поняття, в які вписались би за змістом, історичною спрямованістю сучасні політичні сили. Ураховувалось і те, що вивчення науки про політику невідривне від вивчення історії України, всесвітньої історії, політичної історії ХХ століття, соціальної філософії, політичної соціології, філософії глобальних проблем сучасної цивілізації та ін.

Підручник короткий за викладом, сповнений узагальнення проблем науки про політику, її розвиток. Ставиться мета по можливості ознайомити з розвитком політичних процесів в Світі, розкрити їх рушійні сили. Зрозуміло, в підручнику є і недоліки, та в підготовці його виходили з того, щоб відсутня була неузгодженість з Розумом, щоб не було лукавства у викладі подій, явищ політичних процесів.

Багатовікову історію мають традиції політичних знань. Вивчення будь-якої науки починається із з'ясування *виникнення і розвитку науки, що і як досліджує, які її найхарактерніші риси, місце і роль її в пізнанні і перетворенні суспільства, дійсності*. Оволодіння змістом, основними положеннями, теоріями, концепціями, висновками політичної науки, її законів і категорій і передбачає постійну опору на знання філософії, політичної історії, політичної соціології, права, економічної теорії та ін.

Що ж вивчає наука про політику?

1. Політика — соціальне явище

Сучасне розуміння політики формується в процесі розвитку, існування і зіткнення кількох підходів або позицій. Суть одного з підходів до визначення політики зводиться до *ідентифікації політики з соціальним явищем влади*. Найчастіше політику визначали і визначають як відносини з приводу державної влади, її організації, напрямків діяльності. Окремі філософи розуміють політику як сукупність воюючих між собою думок і теорій, що стосуються основних принципів уряду або різних адміністративних систем, які змагаються одна з одною за важелі влади, заради найбільшого блага нації. Відомий соціолог Макс Вебер визначав політику як прагнення брати участь у владі або впливати на розподіл її між окремими групами всередині держави. Дехто з правознавців, політологів вважають найістотнішим у політиці будову, устрій державної влади.

Визначення політики через державну владу відрізняється предметністю з орієнтацією на інструментальну особливість політики і на різні характеристики через інститути, структури політики влади, використання державної влади для реалізації певної мети. З розподілом влади в державі, децентралізацією владних повноважень, розвитком партійних систем, засобів масової інформації, багаточисленних і різноманітних соціальних спільностей, груп, об'єднаних спільними інтересами, потребами, змістом, політика, політичне життя уже не зводиться до державної влади.

Сфера політики охоплює не тільки владні структури, а все, що відображає ставлення до них і володіння ними. Тим-то сфера політики охоплює не тільки державу, але також партійні системи, організаційні об'єднання, виборчу систему, типи і форми поведінки особи з приводу ставлення до влади, процеси прийняття і реалізації рішень, поширення та відтворення об'єднаних символів.

Отже, *політика* — особлива діяльність по управлінню державою, суспільством, організаційна і регуляторно-контролююча сфера суспільства, що здійснює управління економічною, правовою, соціальною, культурною, релігійною сферами та ін. Поняття *політика* знайшло поширення під впливом трактату філософа Стародавньої Греції Арістотеля про державу та форми управління державою. Майже до кінця ХІХ ст. політика традиційно розглядалась як *вчення про державу, тобто як вчення про владу інституційну, державного рівня*. В сучасних умовах *політика* — багатогранне і складне явище в суспільному житті. Є такий вислів: *якщо сучасна людина не цікавиться політикою, то політика між тим цікавиться людиною*. Такий вислів склався в процесі спостереження за тенденціями, що формують облік сучасного суспільно-політичного життя, високим ступенем організації суспільства, ускладненням суспільних процесів і прискоренням темпів їх змін, дедалі більшим підкоренням активності і діяльності індивідів колективній меті. Адже життя людини як людини суспільної, соціальної, — *завжди життя політичне*. Можливо, тільки первіснообщинні племена вільні від політики як соціального явища. Але навіть спільне полювання, не кажучи уже про міжплемінні контакти, в чомусь мали політичний характер. Сучасне життя суспільства, всі його сторони — праця, побут, дозволя, соціальна активність — *пройняті політикою, забарвлені в політичні кольори*. І навіть ті здорові сфери життя (музика, спорт, та й просто фізична праця, де, здавалось би, політикою і не пахне), насправді ж, не вільні повністю від політики. В минулому навіть «амурні пригоди» не раз ставали предметом обговорення і осуду на політичних зібраннях.

Справді, всюди в людських відносинах можливо виявити політику, але в людських відносинах не все, мабуть, можливо звести до неї. Ще на початку ХХ ст. політиці приписувалась роль «нічного вартового» свободи і абсолютно вільної діяльності індивідів. В сучасних умовах нема людини, яка б могла сказати, що вона перебуває поза радіусом дії політики. Навіть якщо людина вважає себе аполітичною, вона змушена визнавати і водночас поважати рішення політичних влад. *Політика — необхідність і*

водночас потреба сучасної людини, політика стала дороговказом і водночас обмеженням будь-яких дій людини в усіх сферах суспільного життя. Знання політики відповідає інтересам кожної людини, яка прагне зрозуміти, усвідомити своє місце і роль в суспільстві, в світі, повніше, ефективніше задовольнити свої потреби у співдружності з іншими людьми, виявити вплив на вибір мети і засобів її реалізації в державі. Не розуміти політику, свідомо відмежовуватись, відгороджуватись від неї означає викликати негативні наслідки, що ведуть до відчуження, до загрози основам біологічного існування людства, та й не тільки.

Що ж таке політика?

Є різноманітні визначення політики. Є прості і осмислені визначення. Це і *політика як мистецтво можливого*, це, за визначенням великого лексикографа Володимира Даля, — *наука державного управління; це і участь в справах держави, напрям діяльності держави, певні форми, мета, завдання, зміст діяльності держави*. Сфера політики охоплює питання державного устрою, управління країною, керівництво соціальними спільнотами: класами, різними суспільними групами людей, політичну боротьбу політичних партій, політичних рухів та ін. У політиці відображаються корінні, життєві інтереси соціальних спільнот, класів. Відомий соціолог Макс Вебер писав, що «поняття політики має надзвичайно широкий сенс і охоплює всі види діяльності самостійного керівництва: говорять про валютну політику банків, про дисконтну політику імперського банку, про політику профспілки під час страйку; можна говорити про шкільну політику, політику міської або сільської общини, політику розумної дружини, яка прагне управляти своїм чоловіком». Та треба відмітити, що управління здійснюється не в пустому просторі, не святим духом живе політика — надбудова, що визначає базу.

У філософській енциклопедії дається визначення: *політика — сфера діяльності, пов'язана з відносинами між класами, націями та іншими соціальними спільнотами, ядром яких виступає проблема завоювання, утримання і використання державної влади*. Зміст політики визначається інтересами класу або союзу класів. Будь-яка суспільна проблема має політичний характер, якщо її вирішення прямо або опосередковано зв'язане з проблемою влади. *Політика — практичні відносини, ідеологія, що визначається рухом економічних процесів і виступає надбудовою над економічною базою суспільства*. Економічні інтереси, врешті-решт, ви-

ступують як соціальна причина політичних дій. *Політика* — *концентроване відображення не тільки економічних, але й інших потреб соціальних спільностей, класів, соціальних верств, має істотний вплив на всі структурні елементи надбудови*. В таких визначеннях політики не надто ясно з'ясовано її суть. Ще в кінці ХІХ ст. американський політик Роберт Лафоллет твердив, що політика — це економіка в дії. Звичайно, під політикою розуміють не тільки якусь більш або менш самостійну (не економічну) сферу суспільного життя, але й процес певних взаємовідносин між різними суб'єктами політики — державою і громадянином, соціальними спільностями: класами, націями, політичними партіями. Макс Вебер завжди визнавав, що «політика означає прагнення до участі у владі або впливати на розподіл влади чи то між державами, чи то всередині держави, між спільностями людей, яких держава спілкує, об'єднує». Ідея влади широко відома з найдавніших часів.

У питанні визначення поняття політики в суспільствознавстві Заходу сформувались дві основні позиції.

Одна з позицій — *традиційна*. Політика визначається через суть і зміст діяльності держави, через участь людей в здійсненні або опануванні державної влади. Політика — наука про державу, більш давня і водночас більш близька до здорового глузду. Політика як наука бере початок від Арістотеля, для якого політика є вивчення управління містом (полісом), державою. Розвиток національних держав посилив таку позицію у визначенні суті політики, як соціального явища і науки. *Політика — пізнання всього, що має стосуватися мистецтва управляти державою і вести стосунки, зв'язки з іншими державами*. Найпоширеніша на Заході концепція політичної соціології визначає політику як науку про владу, про управління, про авторитет, про командування в усіх людських спільностях і соціальних групах, а не тільки у національному суспільстві (Макс Вебер, Моріс Дюверже, Гарольд Лассуел, Роберт Даль та ін.). Політика створює особливу сферу суспільного життя, яку точніше іменувати державно-владною, і реалізується в ній. Вплив політики на економіку, культуру і вплив економіки на політику та ін. розглядається як взаємодія різних сфер суспільного життя.

Друга позиція. *Політика визначається як певний вид соціальної діяльності, не обов'язково поєднаної з державною владою*. Ряд політологів Заходу вважають, що *політика є спосіб з'ясування і упорядкування суспільних справ, що особливо стосуються розподілу дефіцитних ресурсів, принципів, за якими здійс-*

нюється розподіл ресурсів, засобів, завдяки яким люди або соціальні спільності мають і тримають контроль над ситуацією. Влада і держава, в межах другої позиції погляду на політику, не розглядаються апріорно, як щось відмінне від влади та інших соціальних спільностей людей; якщо відмінність і є, то порівняння вивчення влади в усіх соціальних спільностях людей дає можливість їх виявляти. Це означає, що політика є, насамперед, суспільна діяльність, звернена на соціальні і матеріальні взаємовідносини людей, яка одержує різноманітні відображення у різних сферах і постійно змінюється. Аналізуючи політику як соціальне явище, варто мати на увазі, що в суспільстві зі складною соціальною структурою і за наявності публічної влади — держави, важко знайти явища і процеси абсолютно вільні від політичних відтінків, оскільки більшість з них пов'язана з інтересами тих або інших соціальних спільностей, верств, класів, що борються за завоювання або утримання влади. Інша справа, міра «політичності» є різною. Найсильніша міра «політичності» — в сфері законодавчій і виконавчій, діяльності органів державної влади, в органах, що забезпечують національну безпеку, а також в діяльності політичних партій, суспільно-політичних рухів, масових громадських і суспільних об'єднань та деяких професійних спілок, творчих добровільних товариств.

Отже, визначення поняття і суті політики дають можливість зробити висновок, що *політика не створює особливу сферу суспільного життя, але й не заперечує наявності власної державно-владної сфери, інтегрує різні сторони явищ, але й не зводиться до жодного з них*. Політика має свою якісну визначеність, складність і багатогранність. Політика, по-перше, — наука державного управління, по-друге, види, наміри і мета владних структур та їх дії нерідко приховують інші, взагалі самотутні образи, способи дії. Політик — розумний і спритний (не завжди чесний) державний діяч, скритна і хитра людина, яка вміє схилити всі діла на свій бік, на свою користь, до речі, може і вчасно збрехати заради досягнення мети. Але якщо розглядати політику як участь у справах держави, визначення форм і завдань, змісту діяльності держави, якщо визначати політику як відносини між соціальними спільностями, класами, націями, і якщо визначати політику як концентроване відображення економіки, то в усіх визначеннях виділяються різні аспекти політики, що свідчать про багатство змісту поняття політики і його інтегрований характер.

Функціонування політики в суспільстві, її суспільне буття визначається суспільством, державою, владою і змістом, суттю са-

мої політики, універсальними і незмінними властивостями або принципами її існування, що склалися історично. Їх сукупність і взаємні відносини становлять основу суспільного буття політики. Суспільне буття політики визначається двоєю: загальними властивостями політики, що склалися історично, і конкретними умовами суспільного життя і розвитку, реальними властивостями самої політики, суспільствами і особливостями їх розвитку. *Універсальні властивості політики: функціонування політики в межах специфічного політичного процесу — одного із суспільних процесів чітко визначеної структури (замкнутого суб'єктом процесу і його об'єктом — метою).* Імовірнісний характер такого політичного процесу і політики неминучий: неповний і умовний характер інформації, необхідної для проектування і реалізації політики, імовірнісні і інформаційні фактори обумовлюють можливість політичних ілюзій і утопій — постійних супутників політики і водночас обов'язково є актуалізація політики, її орієнтація на першочергову і необхідну мету та раціоналізація, прагнення найефективніших рішень проблем. Мова йде, зрозуміло, про політику, що реально спрямована на досягнення бажаних результатів. Отут-то політика виступає як процес, що визначає мету, як царство мети, доцільності діяльності, що здійснюється в декількох напрямках і аспектах: загальноісторичному, тому що політика різних епох відрізняється змістом, метою, учасниками політичного процесу. *олітика — перша в історії глибока соціальна революція, що змінила загальний напрям суспільного розвитку, поклала початок економічному суспільству, де економічний інтерес, надбання і нагромадження багатства — головна мета і основний рушій особистої і суспільної активності людей. У визначенні суті політики виходили з того, що суспільство формується в процесі спільної діяльності і творчості людей, обміну між ними.*

Звичайно ж, основне покликання і призначення держави та її політики є саме досягнення врівноваження, стабільності існуючого суспільного устрою. Якщо ж суспільний устрій перестає відповідати об'єктивним потребам прогресу, то держава і її політика стає гальмом розвитку і виникає потреба в перетвореннях (політична революція). Ось чому поняття *політика, політичне*, що часто використовуються далеко не однозначно при визначенні предмету науки про політику — це чітке наукове розуміння природи політичного, і науки про політику — політології — теоретичне відображення політичної сфери суспільного життя, на відміну від економічної, соціальної, ідеологічної, духовної та ін.

Політологія — це наука, що аналізує і характеризує політику, насамперед, як науково обґрунтовану діяльність політичних партій, суспільно-політичних і громадських рухів, об'єднань, товариств та державних політичних інститутів, що впливає з самого повсякденного життя людей та суспільства.

2. ПРЕДМЕТ ТА МЕТОД НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ

Що таке наука про політику?

Наука про політику — сукупність знань про політику, створених системою спеціалізованих наук і наукових предметів, що вивчають політичні явища та політичні процеси. Наука про політику становить водночас частину найзагальнішої системи політичних знань, з яких і сформувалась наука про політику. Ці знання склалися зі знань політичної філософії, зі знань науки про соціальне життя, суспільство, емпіричні методи пізнання політики. Одним з факторів, що визначають появу специфічної професійної науки про політику, стала наполеглива суспільна потреба в науковому пізнанні політики, її раціональної організації, механізму її формування, ефективного управління державою з тим, щоб відійти від інтуїтивного розуміння політичних проблем і замінити або доповнити його науковим та постійним ускладненням самої політики, функцій влади, розширенням масштабів політичного процесу. Формування науки про політику сприяло розвитку самого політичного знання в процесі руйнування початкового синтезу філософського, наукового та емпіричного, дослідного знання про політику, диференціації єдиної політичної думки та ін.

Фактором, що сприяє формуванню науки про політику, стає спільний процес становлення наукового пізнання світу та суспільства, що йде як розклад натурфілософії, а також появи природних наук та диференціації об'єданого філософського знання про природу людини і устрій спільного життя людей, політику і владу. Наука про політику — розгалужена галузь знань, що включає політичну теорію (історія та філософія політики), теорію політичних інститутів та політичних процесів, порівняльні політичні дослідження, теорію міжнародної політики, прикладні політичні дослідження та ін. Політика не лише наука, але й певне мистецтво — мистецтво управління суспільством. Політичне життя — настільки складний процес, в ньому взаємодіють стільки факторів і умов, що людина часто-густо неспроможна раціонально пе-

редбачити всі напрями її поворотів, угадати наперед точний час і масштаби політичних подій, особливо важко це зробити в період криз, масових суспільних потрясінь.

Наука про політику — галузь наукових знань, що вивчає політичне життя, політичні відносини, політичну владу і політичну систему, політичні явища та події, закономірності їх розвитку і прояв їх у суспільстві. Теорія політики — це, по суті, наука про політику, найзагальніші закономірності, спільні властивості, принципи політичних відносин, формування, функціонування і розвиток влади в сучасному суспільстві, відносин, що виникають й існують між людьми на основі і з приводу суспільної влади. Сучасна теорія політики спирається на сучасні теорії індустріального, постіндустріального, інформаційного суспільства, теорії і концепції філософії про суспільство, теорії політичної соціології та економічну теорію. Політологи України вважають, що теорія політики — це різноманітна галузь знань, орієнтована на вивчення великомасштабних політичних явищ і подій (зразки і суб'єкти державної і політичної системи, еліти і лідерство, демократія і права людини, тоталітаризм і плюралізм). У вузькому розумінні науку про політику можна звести до з'ясування психології управління суспільством, вирішення проблем економічної та соціальної сфери.

У становленні науки про політику важливу роль відіграє, *по-перше*, багатоманітність, єдність і суперечливість сучасного світу. Швидкість політичних перетворень, що відбуваються в світі, не йде ні в яке порівняння з тими подіями, що відбувалися раніше. Світ став свідком різноманітності нетрадиційних шляхів утворення національних держав, величезної кількості різнотипових міждержавних відносин. Форми людських відносин у сучасному світі перебувають на найрізноманітніших етапах розвитку соціально-економічного, політичного і культурного життя, починаючи від племінних спільностей, для яких експерти ще не придумали загальноприйнятого політичного терміна, до вищих етапів політичної організації суспільства. Диференціація міжнародного суспільного, політичного життя супроводжується інтегративними політичними процесами, створенням об'єднань держав, блоків, співдружностей і організацій та ін. *По-друге*, сам процес розвитку теоретичних знань про політику та політичні відносини, політичні інститути, становлення політичної науки, як самостійної форми знань. Невпинний потік політичної інформації, швидкість якої значно перевищує можливості раціонального опрацювання даних, а, отже, їх перетворення в наукові знання, широкі

впровадження і використання комп'ютерів, багаторазове нашарування даних проблем викликає до життя нові тенденції, зокрема, певні труднощі аналізу розвитку політичної думки. *По-третьє*, політизація сучасного світу, зростання політичної культури громадян. *По-четверте*, необхідність розвитку науки про політику викликається зосередженням зусиль на теоретичному аналізі істотних політичних систем, намаганням знайти нові форми її розвитку і удосконалення. В сучасних умовах різноманітність політичних систем, звуження політичних відносин значно підвищують роль політики та ін. Звичайно ж, політика — соціальне явище, що інтегрує всі суспільні науки в певну цілісну систему.

Предмет і об'єкт науки про політику

Питання про об'єкт і предмет науки має сенс тоді, коли за системою тих або інших знань визнається статус науки, тобто такої теорії, де відображаються закономірності реальної дійсності, процесів, розроблено загальні поняття (категорії), сформульовано принципи застосування знань (використання закономірностей) в практичній діяльності. Уява про предмет і об'єкт науки про політику сформувалась лише на початку ХХ ст., після того, як склалась певна система стійких політичних цінностей і стала розвиватися суспільна і академічна потреба в систематичному вивченні політики. В різних країнах розуміння предмета політичної науки складалось далеко не однаково. Національні особливості розвитку соціальної думки в окремих країнах виявились настільки значними, що і в сучасних умовах в світі немає єдиного розуміння предмета науки про політику. Та в усіх випадках основу проблем науки про політику становить узагальнення національного політичного досвіду у співвідношенні з загальноцивілізаційними політичними досягненнями і особливостями політики в інших країнах. В країнах Європи та США наука про політику виділяється з державознавства та правознавства. В Німеччині процес становлення науки про політику зв'язаний з формуванням і розвитком так званої «правової школи». В Англії серйозний імпульс формуванню науки про політику надало створення в кінці ХІХ ст. Лондонської школи економіки і політичних наук. У Франції наука про політику народилася на перехресті державознавства, політичної історії та соціології. З кінця ХІХ ст. в США інтенсивне оформлення науки про політику сталося зі створенням при Колумбійському коледжі школи політичної науки. Якщо

в Західній Європі та США процес інституціоналізації політології мав постійний, невинний характер, то в Україні, Росії та інших країнах Співдружності у зв'язку з соціальними процесами, катаклізмами, що відбувалися, наука про політику тільки формується.

Предметом науки про політику є влада, головна функція якої — розподіл ресурсів, забезпечення загального порядку. Наука про політику покликана займатися вивченням факторів політичного впливу, пошуку шляхів стабілізації політичної системи. Предметом науки про політику є не спільні закони, а специфічні проблеми і окремі політичні інститути, вивчення процесів і механізмів того, як люди використовують політичні і соціальні інститути, що регулюють їх спільне життя, і вивчення людей, які приводять в рух інших. Цінність науки про політику полягає в аналізі стійких тенденцій, що повторюються, а також процесів, узагальненні широкого досвіду політичного розвитку, виявленні і поширенні загальноцивілізаційних цінностей, перспективних напрямків, перетворень їх у національне надбання, стійкі риси способу життя.

Сучасний зміст політики, як особливої форми діяльності, принципово відрізняється від стародавньогрецького її тлумачення, коли під політикою розуміють все багатоманітне життя суспільства з його економічними, духовними і владними аспектами. Те ж саме стосується і понять *демократія, лібералізм, конституціоналізм, ідеологія*. Предметом теорії політики є політика з її структурними і функціональними особливостями. Суть теоретичних досліджень політики — у виявленні вимог стійкості, змін тенденцій при збереженні повної політичної стабільності. Предмет політичної соціології становить політичні відносини в їх зв'язку з інтересами, статусом і свідомістю індивідів і соціальних спільностей. *Предметом науки про політику є політична система суспільства, політичні дії і явища, політичні відносини між соціальними спільностями та державою, між державами та ін.* І хоча предмет науки про політику має широкий аспект, все ж основна її ланка — держава. Дехто з політологів вважає, що предмет науки про політику — це влада великих соціальних спільностей, прагнення оволодіти владою і зберегти безпосередню або опосередковано поєднану з суперечностями і конфліктами, що виникають між і всередині соціальних спільностей людей з приводу розподілу матеріальних благ та ін. Тут є ототожнення політичної і державної влади. Є і типи визначення предмета науки про політику. Багато міркувань і думок про політику як соціальне явище висловили ще в античності Платон, Арістотель, Цицерон, а

пізніше — Макіавеллі, Бекон, Гоббс, Локк, Монтеск'є та ін., підкреслюючи, що політика — складне явище, одна з головних сфер суспільного життя. Сучасні політологи Заходу і Сходу відмічають, що предмет науки про політику є діалектика влади, панування, теорія політики, динаміка політичних інститутів, історія політичних вчень та ін.

Об'єктом науки про політику виступає *політична сфера суспільства, всі явища і процеси, що відбуваються в політичній сфері*. Політичну сферу суспільства вивчає наука про політику, філософія, соціологія, право, історія та інші науки, але кожна з них має свій специфічний предмет. *Своєрідність науки про політику пояснюється тим, що всі соціальні явища та політичні процеси розглядаються в контексті політичної влади*. Звідси — категорія *політична влада* найповніше відображає суть і зміст соціального явища *політика*. Категорія ця універсальна тому, що, по суті, охоплює всі політичні явища і політичні процеси, які відбуваються в суспільстві.

Отже, у визначенні предмета науки про політику виділяються два підходи: універсально-узагальнюючий і аналітико-концептуальний. *Універсально-узагальнюючий підхід до визначення предмета науки про політику передбачає сукупність різноманітних науково-предметних рішень*. Наука про політику сприймається як сукупність політичних знань, що формулюються всіма суспільними науками. Отут-то, власне, — екстенсивна, універсальна інтерпретація предмета науки про політику. *Аналітико-концептуальний підхід визначення предмета науки про політику характеризує науку про політику як певну єдність найсуттєвіших рис, якостей соціального явища — політика, і ставить перед цією наукою завдання: систематизувати політичні явища, події, факти, дані, політичні процеси, визначити загальну логіку і вузлові моменти аналізу, координувати спільні зусилля різних галузей науки*. Звідси — політичну науку про державу, демократію і політичну владу, науку про політику визначають і як правознавство, і державознавство.

Сучасна гостра дискусія про шляхи економічної реформи та удосконалення політичної системи в Україні, з точки зору економічної науки, становить суперечки про методи і принципи переходу до ринку, але, з точки зору науки про політику, це не що інше, як теоретичне відображення зіткнень різних думок і підходів соціальних сил за оволодіння економічною, а, отже, і політичною владою в суспільстві. Саме зіткнення різних соціальних сил за оволодіння владою надає надто гострого характеру суспі-

льним процесам в Україні. Багато того, що відбувається в Україні, неможливо пояснити без урахування фактора влади. Природно, політика виникає там, де існує прагнення до оволодіння владою, де влада, опираючись на державні інститути, служить утвердженню норм і цінностей суспільства. Без влади не може бути політики, оскільки сама влада виступає засобом її реалізації. *Закономірності формування і розвитку політичної влади, форми і методи її функціонування і використання в державно-організаційному суспільстві і є предметом науки про політику.*

Наука про політику — наука про політичне життя суспільства, політичні відносини, явища і політичні процеси, закономірності їх розвитку і дії. Предметом науки про політику є закономірності розвитку суспільства, закони і принципи формування, функціонування і розвитку певних політичних систем, механізми дії і форми прояву закономірностей в діяльності особи, соціальних спільностей, класів і націй, народів і держав. В центрі науки про політику є організація, форми і метод функціонування політичної влади, вивчення політичних теорій і концепцій, політичних систем, політичного життя, політичної свідомості, інтересів і поведінки політичних суб'єктів.

Методи і способи вивчення політики

Наука про політику використовує різні методи дослідження, серед яких найширше розповсюджені *порівняльний і емпірико-соціологічний* методи вивчення політичних явищ і процесів. Вичленити загальне і особливе в політичних явищах, рівні еволюції і основні тенденції їх розвитку шляхом зіставлення дає можливість саме *порівняльний метод*. Сукупність способів і методів конкретних соціологічних досліджень, спрямування на збирання та аналіз фактів реального політичного життя становить *емпірико-соціологічний підхід, метод*. Методи соціологічних досліджень — опитування, анкетування, експерименти, статистичні дані, математичне моделювання та ін. дозволяють зібрати багатий фактичний матеріал і на його основі вивчати, узагальнювати політичні процеси, формулювати конкретні рекомендації. Переваги методів соціологічних досліджень полягають в тому, що дослідник має справу з фактами, даними, відомостями та ін., що можна математично формувати, простежити тенденцію і кореляцію, тобто співвідношення, взаємозв'язок, взаємозалежність подій, явищ. Соціологічні дані, факти, відомості дають можливість прогнозувати політичні події і явища, моделювати різні політичні

ситуації. Найбільше поширення знаходять у сучасній науці про політику емпірико-соціологічні методи. Наука про політику поєднує такі підходи в дослідженні політичних проблем: *інституційний підхід* (вивчення політичних інститутів, змісту, організації і функціонування політичної влади), *діяльний, діючий* (розвиток політичних процесів, політичної діяльності) і *соціологічний* (вплив політики на особу, соціальні спільності і вплив особи, соціальних спільностей на політику, політичне життя суспільства).

Методологічною основою науки про політику, що сформувалася на Заході, є *позитивізм*. Ще в XIX ст. в соціально-політичній думці провідний напрямок, програмні методологічні і світоглядні рекомендації обґрунтовувались з позицій позитивізму, сформульованих Сен-Сімоном, та основних концепцій, що сформульовані в працях Іммануїла Канта, Джона Мілля, Герберта Спенсера, Карла Маркса та ін. філософська і загальносоціологічна доктрина позитивізму сформульована на протигагу спекулятивному, зокрема, соціально-філософському теоретизуванню. *Головне прагнення позитивізму — відмова від умоглядних міркувань про суспільство, створення позитивної соціальної теорії, що мала стати такою ж доказовою та загальнозначимою, як природно-наукові теорії*. Позитивізм ставив метою пізнати суть політичних явищ і процесів і обмежувався описом їх здійснення та динаміки. Пояснення розвитку і зміни політичних систем, взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, кінець-кінцем, основи, на якій воно виникає, його збуджуючих мотивів, рушійних сил — невід'ємна складова теорії політики. Тому-то неопозитивізм виходить з визначення підкорення соціальних явищ, спільних закономірностей для всієї дійсності. Визначається необхідність точних, об'єктивних методів досліджень явищ, політичних процесів. Неопозитивізм заперечує ціннісний підхід до вивчення соціальних явищ — політики, підкреслює специфічність теорії знань і її визначної ролі в науці про політику. Окремі течії постпозитивізму в тій чи іншій мірі заперечують деякі ідеї історичного матеріалізму. Але є в науці про політику і концепції, що повністю спираються на історичний матеріалізм як методологію.

Основна мета науки про політику — осягнення істини, дослідження проблем і суперечностей реальної практики політики, систематизація і аналіз подій, явищ політичного життя суспільства, виявлення тенденції розвитку політичних явищ. Курс науки про політику покликаний дати уявлення про політичну сферу суспільства, про закономірності її розвитку, а також систему знань про сучасні політичні інститути, їх будову і функціонування, про

права, свободи і обов'язки громадян, про особу, її участь у політичному житті демократичного суспільства. Одна з основних проблем, що стоять перед наукою про політику в Україні, полягає в тому, щоб зберегти демократичні інститути, які недавно виникли, і створити умови для дальшого їх розвитку. В ситуації, коли тендітні інститути демократії піддаються нападкам, з одного боку, прихильників дисципліни і порядку, а з другого — натиску стихії роками нереалізованих інтересів різних верств і спільностей населення, вивчення умов політичної стабільності демократичного суспільства набирає колосального практичного значення. Наука про політику не тільки виявляє соціальні механізми, аналізує умови їх зміцнення і розвитку, але й дає інформацію, необхідну для конструювання нових механізмів інтеграції, формує прогнози для владних структур.

Закономірності, категорії науки про політику

Кожна наука має закони, закономірності, категорії. Є закони, закономірності і категорії і в науці про політику. Які ж закони, закономірності, категорії, функції науки про політику? В науці про політику систему законів і закономірностей створюють закони і закономірності, що діють в політичній і соціальній сферах демократичного суспільства. Поняття закону в соціально-політичних науках означає загальні, коротко сформульовані теоретичні положення, що визначають суть суспільних і політичних явищ і об'єктивно існуючий між ними взаємозв'язок. Закон — необхідні, істотні, стійкі, повторювані відносини між явищами, спрямованість або хід подій у плині часу. *Закон — внутрішній істотний зв'язок явищ, що обумовлює їх необхідний розвиток; закон відображає певний порядок причинного необхідного і стійкого зв'язку між явищами або властивостями матеріальних об'єктів, істотні відносини, що повторюються, за яких зміна одних явищ викликає певну зміну інших.* Регулярна повторюваність проявів закону і є *закономірністю*.

Політична наука має систему закономірностей, що характеризують найістотніші і стійкі тенденції розвитку та використання політичної влади. Закономірності можна поділити на три основні групи, в залежності від сфери їх прояву.

Перша група — це політико-економічні закономірності, що відображають співвідношення між економічною основою суспільства і політичною владою. Важливі політичні і економічні закономірності відкриті ще прогресивними мислителями XIX ст.,

основоположниками політичної соціології. Універсально-узагальнюючі і аналітико-концептуальні підходи до політики і, відповідно, система політичної, державної влади визначені об'єктивною закономірністю, розвитком економічних процесів, економічні інтереси виступають соціальною причиною політичних дій. Політична влада виступає лише породженням економічної влади, сама ж самостійна, що відкриває широкі можливості для політичного впливу на економічні процеси.

Друга група закономірностей — політико-соціальні, що характеризують розвиток політичної влади — особливої соціальної системи зі своєю внутрішньою логікою і структурою. Основною закономірністю системи політичної влади виступає зміцнення стабільності. У різних системах політичної влади закономірність реалізується по-різному. Авторитарна система для зміцнення стабільності вимагає максимальної концентрації влади, широкого застосування насилля. Демократична система передбачає поділ влади (законодавча, виконавча, судова), опору на принципи зацікавленості, згоди та консенсусу.

Третя група — закономірності політико-психологічні, що відображають взаємовідносини між особою і владою. З політико-психологічних закономірностей найцікавішою є досягнення і утримання влади політичною елітою, політичним лідером, що є важливою цінністю і метою всіх їх звершень.

Наука про політику як самостійна сфера політичних знань має систему наукових понять, категорій, де є ключовим поняття *політична влада*. Специфіка понять та категорій науки про політику полягає в тому, що категорії та поняття розкривають різні сторони і відносини політичної влади. Так, поняття *політична система* характеризує взаємовідносини різних інститутів влади в процесі їх функціонування; поняття *політичний процес* відображає сукупну діяльність соціальних суб'єктів, за допомогою якої формуються, розвиваються і використовуються політичною владою; поняття *політична соціалізація* означає процес управління системою влади, що підтримується в суспільстві, засвоєння особою норм та цінностей; поняття *державна* розглядається як основний інститут політичної влади, покликаний захищати будь-якими засобами її цілісність та суверенітет, економічну незалежність. Наука про політику використовує багато категорій, понять філософії (*форма, зміст, кількість, якість, принцип, суспільна, політична свідомість, революція, еволюція, ідеали та ін.*), а також використовуються поняття соціології, політичної історії, економічної теорії, права та ін.

Функції науки про політику

Важливим елементом науки про політику виступають і її функції. *Функціями є ті напрями, за якими здійснюється вплив науки на вивчення її людьми і її використання людьми в інтересах суспільства. Важливими функціями науки про політику є: світоглядна, методологічна, виховна, а також політико-організаторська, політико-формулююча, політико-експериментальна.*

Наука про політику досліджує історію політичної думки, політичних систем, політичних процесів, політичної свідомості та політичної культури, а також глобальних світових політичних проблем та закономірностей розвитку. Наука про політику як наука здійснює фундаментальні і прикладні дослідження, озброює маси знаннями про політичну сферу суспільства, про закономірності її розвитку, про сучасні політичні інститути, їх структуру і функціонування, про права, свободи та обов'язки громадян демократичного суспільства, про зміст і шляхи формування політичної культури, про рушійні сили сучасного світового розвитку. Вивчення науки про політику допомагає стати компетентним політично, оволодіти діалектико-матеріалістичним методом аналізу політичних процесів, — все це допомагає реалізувати світоглядну функцію науки про політику.

Можливість виробити методи, способи, уміння та навички застосування принципів сучасного політичного мислення при аналізі соціально-політичних проблем, зайняти активну громадянську позицію, здатність ефективно впливати на політичні процеси, брати участь в здійсненні народовладдя — і тим самим виконує наука про політику *методологічну функцію*. Важливо відзначити й *ідеологічну функцію* політичної соціології, яку в певній мірі запозичує і наука про політику. *Ідеологічна функція науки про політику* полягає не тільки в тому, щоб своєчасно інформувати громадськість про рівень популярності того або іншого політичного діяча або політичного інституту, але й про формування ідеології взаємної терпимості, пропаганда уявлення про політичну реальність як барвистість і неприйняття однозначних оцінок, а, отже, і невідповідність простим політичним рішенням. Нова політична ідеологія, що виникає на базі політичної соціології, науки про політику, не визнає політики як якоїсь священної реальності, містичного, сакраментального священного дійства, недоступного розумінню рядового громадянина суспільства. Політика десакралізується, її таємниці стають доступними здоровому глузду, участь у політичному процесі перестає бути священною форма-

льністю і стає громадянським обов'язком. Лише за таких умов формується незвичайне явище громадянства на відміну від традиційних відносин підданства. Громадянство передбачає, що джерелом політичних ініціатив може бути будь-який індивід, тоді як в межах відносин підданства жодна ініціатива не має права на існування без санкції керівництва.

Виховна функція науки про політику полягає в тому, що сприяє політичному моральному вихованню, дозволяє всій системі знань формувати політичну свідомість, політичну культуру політично компетентних членів суспільства, способи та форми їх участі у політичному житті, здатні ефективно впливати на політичні процеси, що відбуваються в суспільстві.

Визначаючи об'єкт, предмет, закономірності, функції науки про політику, її роль у формуванні політичної свідомості та політичної культури населення, багато соціологів та політологів намагаються розкрити взаємозв'язок і взаємоперехід політичних і соціальних відносин, зміст політичних та соціальних процесів. Вітчизняні соціологи і політологи, розглядаючи відмінності між наукою про політику та іншими соціально-політичними науками, і, зокрема, соціологією, відмічають: якщо предмет науки про політику — закономірності, формування і розвиток політичної влади, форми та методи її функціонування та ін., то предмет соціології — суспільство, це наука про суспільство, окремі соціальні інститути (держава, право, мораль та ін.), політичні процеси, суспільні верстви та соціальні спільності. Переплетіння соціології та політології — реалії сучасності тому, що політичні процеси неможливо вивчати без розгляду соціологічних, тобто суспільних, відносин.

Підпадаючи під владу суспільної думки, наука про політику може легко втратити свій об'єкт і тим самим припинити виконувати одну з основних функцій — підтримання в суспільстві демократичної суспільної згоди і злагодженості та відповідного політичного порядку. Специфічний аспект використання політичної інформації — її дидактичне засвоєння за допомогою навчальних посібників, різних навчальних програм та ін., мета яких — сформувати у людей політичні знання і переконання, оціночні політичні критерії та ін. Наука про політику тільки тоді стає авторитетною галуззю знань, коли викорінено помилкові принципи та установки, характерні в минулому для соціально-політичних наук.

По-перше, доцільно уникнути традиційної для вітчизняного суспільствознавства радянської баченої політичної науки, не абсолютизувати висновки політичної теорії і практики досвіду уст-

рою сучасних політичних систем і політичних інститутів, їх функціонування. Вивчення політичних процесів передбачає урахування всієї їх багатоманітності, характерної для сучасної цивілізації.

По-друге, в процесі вивчення політичних відносин функціонування політичної системи і її інститутів та механізмів дії активно використовувати досягнення світової політичної науки, особливо науки про політику Заходу, де нагромаджено багато цінного у вивченні політичних проблем — політичних інтересів особи, верств, соціальних спільностей, політичної культури населення, діяльності політичних партій та рухів, масових суспільних, громадських об'єднань та організацій, політичного лідерства.

По-третє. Важливо уникнути зайвої юридизації в процесі вивчення політичної науки, переважання чисто державно-правових аспектів у змісті науки про політику, особливу увагу доцільно приділити природі політичних явищ, причинно-наслідковим зв'язкам та ін.

Взаємодія науки про політику з суспільними науками

Сучасна соціально-гуманітарна освіта мала б завершений цикл, забезпечила б формування всеохоплюючої суспільствознавчої культури — історичної, філософської, економічної, політичної, соціологічної, за умов тісного поєднання взаємодії науки про політику з суспільними та гуманітарними науками. Наука про політику тісно взаємодіє і тісно пов'язана з соціально-політичними науками: історією, філософією, економічною теорією, політичною соціологією та ін. Головне призначення курсу науки про політику — формування політичної свідомості та політичної культури народу. Тим-то є багато спільного між наукою про політику та соціально-політичними і суспільними науками, але є і певні відмінності.

Якщо філософія, виходячи з найзагальніших законів соціального розвитку, всебічно оцінюючи природничо-історичний процес поступового руху людства від однієї суспільно-економічної системи до вищої, науково достовірно і неспростовно встановлює неминучість закономірного переходу людства від нижчого до вищого ступеня розвитку, то наука про політику, використовуючи філософські обґрунтування політики як соціального явища, визначає методологію, світогляд, аналіз політичних явищ і процесів.

Якщо економічна теорія — наука про закони виробництва, розподіл, обмін потребами матеріальних благ в суспільстві, розвиток відносин і нагромадження капіталу, звертається до розгляду основних успіхів приватної і суспільної власності, розвитку ринкових відносин, формування ринку товарів і збуту, а також формування торгівлі та нагромадження капіталу, організації суспільного життя в сфері виробничих відносин, розвитку продуктивних сил, докорінних потреб матеріального виробництва, то наука про політику дає наукове обґрунтування принципів формування і здійснення економічної політики, державного регулювання економічних процесів.

Правові механізми, механізми розвитку і реалізації політичних рішень — предмет вивчення правової науки. Соціальні норми і відносини без системи політичної влади не можуть стати загальнообов'язковими. Тісний зв'язок правової і політичної наук забезпечує процес поєднання соціальних норм і відносин політичної влади. Адже без правового оформлення не може нормально функціонувати політична влада.

Процес розвитку політичного життя суспільства, державних інститутів, політичних партій і рухів досліджує політична історія. Взаємодія науки про політику і політичної історії визначаються тим, що, з одного боку, політична наука допомагає створювати теоретичну базу аналізу еволюції політичних процесів, з другого — історія і сучасна політична практика служить не лише визначальним критерієм правильності теоретичних висновків політичної науки, а й основою нових узагальнень та їх висновків.

Найтісніше зв'язана наука про політику з політичною соціологією, що вивчає систему взаємодії політики з соціальним середовищем. В кореляції, тобто у співвідносинах, взаємозв'язку з вивченням свідомості, інтересів та мотивів поведінки індивідів, соціальних та етнічних груп, їх організації і розглядається розвиток політичних процесів. Основну увагу політична соціологія зосереджує на аналізі соціальної думки з точки зору її впливу на політичні відносини. Дедалі частіше звертається політична соціологія до вивчення офіційних політичних інститутів і норм, соціальної природи політичної влади. Сучасна наука про політику швидко соціологізується внаслідок застосування запозичених у соціологів методів дослідження.

Наука про політику та політична соціологія маловідомі за об'єктом і методами, але принципи відмінності залишаються в предметі пізнання. Якщо політична соціологія розглядає політичні явища стосовно розвитку соціальних процесів, то наука про

політику їх аналізує уже з позицій політичної влади. Соціолог, розглядаючи такі інститути, як громадські, суспільні організації, насамперед, звертає увагу на соціальні процеси, що тривають у них, їх зв'язок з іншими процесами, що відбуваються в суспільстві. Політолог бачить в громадських, суспільних організаціях знаряддя політичної влади, аналізує їх місце в системі владних інститутів, досліджує владні відносини, що проявляються в громадських, суспільних організаціях, впливають на їх розвиток.

Політична соціологія досліджує і проблеми влади, не обмежуючи суті владних відносин лише насиллям і примусом, що, на жаль, властиве марксистській традиції політичної думки. Відома думка про те, що насилля є повивальною бабою, повитухою всякого старого суспільства, коли суспільство вагітне новим, перетворилась згодом в імператив, тобто в повеління революційного мислення і дії. Звести владні відносини до насилля не дозволяє влада, що виявляється неповною, коли суб'єкт не досягає мети. Якщо бажані результати не досягнуті, то величезні труднощі, зв'язані з подоланням опору інших людей, свідчить не про триумф влади, а про її неповноцінність. І, крім того, не ясно, чому мобілізація людей на досягнення поставленої суспільно значимої мети має здійснюватися на основі примусу і насилля. Наука про політику вивчає саме політику, як процес, підпорядкований певним закономірностям, що реалізує на практиці певні принципи — стратегію та тактику.

Зміст будь-якої політики — державної, економічної, соціальної, духовної — відображає певний предмет, під яким розуміється все те, що має властивості, які перебувають у відносинах між собою. Кожна наука, і зокрема наука про політику, має свій предмет вивчення: політичні процеси, явища, події, політичні відносини, і важливо при вивченні політики знати саме зміст і напрямки її розвитку, розкрити рушійні сили її реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

Азаров Н. И. О политике как общественном явлении. — М., 1986.

Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1990.

Липсет С. Политическая социология. // Американская социология. — М., 1972.

Основы политологии. // Под ред. проф. В. П. Пугачева, — М., 1993.

Політологія // За ред. акад. О. І. Семківа. — Львів, 1995.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що і як вивчає наука про політику? В чому суть основних понять науки про політику?
- ◆ Які основні риси політичної науки? Які основні закономірності, категорії, функції науки про політику?
- ◆ В чому суть взаємодії науки про політику та суспільних наук? Яке значення має наука про політику в демократизації та становленні суверенної демократичної України?

Розділ 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ЗНАТЬ

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. Політичні знання Стародавнього світу

Політичні ідеї Стародавнього світу

Політичні знання зародились в глибокій давнині в країнах Стародавнього Сходу. Формування політичної думки зв'язано з тією стадією розвитку суспільного виробництва, коли виникає приватна власність на знаряддя і засоби виробництва, йде поділ суспільства — родів, племен, общин — на різноманітні соціальні спільності, виникають стани, різноманітні соціальні верстви, утворюються держави. Становлення і розвиток політичних ідей у всіх стародавніх народів сягає корінням в джерела міфології і оперує міфологічно-релігійними уявленнями про місце людини в світі. Перехід від общинного первісного ладу до ранньокласового суспільства і політичної форми організації суспільного життя супроводжувався процесами соціального поділу населення, які дедалі більше поглиблювалися посиленням соціально-політичних і економічних непримиренностей, загостренням суперечностей між різними верствами суспільства — родовою знаттю і збіднілими общинниками, багатими та бідними, вільними та рабами.

Стародавні джерела свідчать, що соціально-політичні уявлення у Стародавньому Єгипті, Індії, Китаї, Греції, Вавілоні, Персії, Римі та інших країнах мали спільний релігійно-міфологічний характер. У священних книгах стародавніх індусів усі події зображуються як прояв світового порядку, дотримання якого вважалося правильним, свідчило про виконання обов'язків кожною людиною. У Стародавньому світі з розкладом і розпадом общинно-племінних відносин, загостренням суперечностей між племе-

нами, родами, виникненням міжплемінних війн та ін., появою власності на знаряддя і засоби виробництва, продукти праці, приватного інтересу виникають прагнення окремих осіб нажитися за рахунок інших, розширити своє багатство. В общині виникає майнова нерівність — багаті та бідні, гноблення зазнають не лише раби, а й співплемінники по общині. Уже в III—II тисячолітті до н. е. населення Стародавнього світу — Єгипту, Китаю, Індії та інших країн — ділилось на багатих і бідних, експлуатованих рабів та їх власників, знать тощо. Землероби, виноградарі, скотарі та інші верстви виявляли опір пограбуванню їх знаттю, захопленню земель багатими, не хотіли віддавати їм те, що здобувалось тяжкою працею. Раби прагнули повернути собі свободу і не хотіли працювати на рабовласників. Надбані вождями племен багатства давали їм можливість брати собі на службу стражників та загони воїнів. З посиленням влади вожді племен стають повноправними повелителями племені, стають царями, намісниками Бога на Землі. З виникненням держави влада стає силою, за допомогою якої багата знать здійснює панування над різними верствами: землеробами, виноградарями, скотарями, рабами та ін.

Соціально розділені суспільства Стародавнього Сходу — ранній тип суспільства, що прийшов на зміну первісному. Економічно такий тип суспільства характеризується пануванням патріархального натурального господарства, стійкістю державних форм власності на землю і общинним землеволодінням, надто повільним розвитком індивідуальної приватної власності. Традиціоналізм общинного життя, незрілість класів і класової самосвідомості впливали на зміст політики. Головне місце в політичній свідомості ранньокласових суспільств займали міфи про божественне, надприродне походження суспільних порядків. З міфами зв'язані традиції обожнення існуючої влади та її розпоряджень. Політичні вчення Стародавнього світу залишались суцільно прикладними. Головний зміст їх становили питання, що стосуються мистецтва (ремесла) управління, механізму здійснення влади і правосуддя. У політичних доктринах відображались не стільки теоретичні узагальнення, скільки конкретні проблеми техніки та методів здійснення влади. Державна влада ототожнювалась з владою царя або імператора. Верховний правитель вважався втіленням держави, зосередженням всієї державності. Політичні вчення не відокремлювались від моралі і становили своєрідні етикополітичні доктрини.

Підвищений інтерес до проблем моралі взагалі характерний для ідеології соціальних спільностей, які формувалися в суспільстві. Перетворення в суспільстві та державі в багатьох ученнях

пов'язувалися зі змінами в способі життя людей, з їх моральною поведінкою. Саме мистецтво управління державою часто зводилось до морального вдосконалення правителів, до управління силою особистого прикладу. Для політичних вчень Стародавнього світу характерно те, що в них не тільки зберігались, але й розвивались релігійно-міфологічні погляди, а теорії державності сповнені релігійних догм, моральних уявлень і прикладних знань про політику. Політичні вчення освячували соціальну нерівність, привілеї знаті, владу експлуаторської верхівки.

Політичні доктрини в Китаї. Конфуціанство

У процесі розвитку політичних ідей у різних країнах і регіонах Стародавнього світу помітні деякі спільні риси. Так, в VI—VII ст. до н. е. в Китаї в період розквіту стародавньокитайської філософії склались основні напрямки політичної думки. Однією з характерних монархічних цивілізацій в Китаї є держава в долині ріки Хуанхе. Про неї відомості дійшли з книг «Ші цзін», де знайшли відображення політичні вчення II та I тисячоліття до н. е. За свідченням стародавніх оповідань основна мета імператора-володаря полягала в тому, щоб в його діянні здійснювалась справедливість і ласка — важливі принципи, що забезпечували всім підданам п'ять благ: тривале життя, здоров'я, любов до всього доброго, багатство і спокійне життя. На зміну неподільному пануванню родової знаті тоді приходять жорстока боротьба за владу між багатою майновою і спадковою аристократією. Цінська монархія, що трималась на авторитеті родової знаті, розпадається на численні ворожі між собою князівства-держави. Китай охоплює затяжна політична криза.

Тоді найвпливовішою доктриною в історії політичної думки Китаю стало *конфуціанство*. Родоначальником напряду виступив *Конфуцій (551—470 рр. до н. е.)*, який захищав інтереси різних верств суспільства, прагнув примирити майнову багату знать зі спадковою знаттю. Вчення Конфуція за характером етико-гуманістичне. Головна увага зверталась на обґрунтування необхідності будувати відносини між людьми на взаємній повазі та любові. Управляти державою, повчав Конфуцій, покликані благородні мужі на чолі з государем (царем, володарем) — сином неба. Слідом за прихильниками правління знаті Конфуцій твердив, що поділ людей на вищих і нижчих не усувається. Відмінність поглядів Конфуція від поглядів спадкової знаті полягала в тому, що в доктринах Конфуція виділялись благородні не за по-

ходженням, а за моральними якостями та знанням. Благородний муж — це зразок моральної досконалості, людина, яка всією своєю поведінкою утверджує норми моралі. Саме за такими критеріями Конфуцій пропонував висувати на державну службу. «Якщо висувати справедливих і усувати несправедливих, то народ підкорятиметься, буде покірним». Головне завдання благородних мужів Конфуцій вбачав у вихованні повсюдно людяності. В поняття людяності Конфуцій вкладав особливу, відмінну від сучасного змісту суть: виховання такої поведінки, яка б відповідала моральним цінностям сімейно-кланових колективів та патріархальних общин. Людяність включала: піклування батьків про дітей, синівську повагу до старших в сім'ї, а також справедливе ставлення між тими, хто не зв'язаний родинними стосунками. «Повага і шана до батьків і повага до старших в сім'ї, а також до старших братів — це основа людяності». Загальним принципом взаємовідносин між людьми стало: «не роби іншим того, чого не бажаєш собі». Перенесений у сферу політики такий принцип має стати фундаментом всієї системи управління. Володар, цар, імператор має стати володарем, сановник — сановником, батько — батьком, син — сином та ін. Володар мав ставитись до підкорених як до своїх дітей, дбати про достаток продовольства у країні, захищати її зі зброєю і виховувати народ. «Управляти — означає поступати правильно». І народ зобов'язаний проявляти синівську повагу до правителів, незаперечно їм підкорятися. Багато століть конфуціанство поряд з буддизмом і лаоською релігією виступало панівною ідеологією феодального Китаю.

Політичні вчення в Стародавній Греції

В античній Греції на рубежі II та I тисячоліть до н. е. формуються суспільно-громадські центри, розвиваються політичні вчення. У розвитку соціально-політичні вчення проходять три періоди: перший — охоплює IX—VI ст. до н. е., зв'язаний зі становленням державності Стародавньої Греції. Процеси розвитку державності відображені у творчості Гомера, Гесіода, знаменитих «семи мудреців», до яких належить Солон. Формуються філософські погляди про державу в творах Піфагора та піфагорійців, Геракліта. Другий — охоплює V — першу половину IV ст. до н. е., зв'язаний з розквітом філософської та політичної думки про державу в Стародавній Греції, що знайшло відображення в ученні Демокріта, софістів, Сократа, Платона та Арістотеля. Третій період охоплює другу половину IV—II ст. до н. е. — пері-

од еллінізму. Початок занепаду державності в Стародавній Греції, грецькі поліси підпадають під володіння Македонії, а потім Риму.

Соціально-політичний лад Стародавньої Греції — своєрідна система незалежних полісів-держав, невеликих, а іноді навіть крихітних держав, що складалися з міста і прилеглих до міста поселень. Тоді особливе місце серед них займає місто-держава Спарта. Тут земля становила державну власність. Її ділили на ділянки і за жеребом роздавали спартанцям. На відміну від інших полісів, у Спарті державний лад склався внаслідок об'єднання родових елементів, з набранням загонів воїнів формується держава — військовий табір. Основний принцип організації Спарти полягав у радикальному поділі політичної влади та економіки. Спартанці присвячували себе тільки служінню інтересам держави.

Проблеми державності в Стародавній Греції займають значне місце в ученнях філософів *Геракліта* (близько 541—470 рр. до н. е.), *Демокріта із Абдер* (близько 460—370 рр. до н. е.), *Піфагора* з острова Сомоса (близько 580—500 рр. до н. е.) та ін. Розвиваючи теорію держави і права, Геракліт вважав розумним правлінням аристократію, Демокріт же розглядав політику як найважливіше мистецтво, завдання якого — забезпечити спільні стабільні інтереси вільних громадян поліса-держави. Убогість демократії має стільки ж переваг перед так званим благополуччям громадян при царях, наскільки свобода краща від рабства. Одностайність і моральна солідарність вільних членів поліса-держави є найважливіша і необхідна риса упорядкованої держави. Поліс — це спільна справа всіх його вільних громадян. Держава-поліс втілює спільну справу громадян і піклування про них, визначає суть і принципи прав і обов'язків громадян. Державні справи є важливіші серед інших. Кожний повинен дбати про могутність і міцність держави, про порядок та законність та ін. Мистецтво управляти державою Демокріт вважав одним з прекрасних мистецтв, а поєднання інтересів держави та інтересів її громадян — одним з найважливіших принципів ідеї золотієї середини — реалізації принципу політичного компромісу. Демокріт робить одну з перших спроб розглянути виникнення і становлення людини, людського роду в суспільстві як частини природного процесу світового розвитку. В ході природного процесу суспільного розвитку люди поступово під впливом потреб, наслідуючи природу і тварин, спираючись на свій досвід, здобувають усі свої основні знання і здібності, необхідні для суспільного життя. Людське суспільство — результат прогресивних змін початкового природного ста-

новища. Зрозуміло, суспільство, поліс-держави створені людським розумом, а не природою.

Політичні вчення аристократії. Платон і Арістотель

Багато чим відрізнялась від поглядів родової спадкової знаті соціально-політична думка рабовласницької аристократії. Це змусило ідеологів аристократичної верхівки переглянути свої застарілі погляди, вдатись до створення нових філософських доктрин, здатних протистояти ідеям демократичних сил. Необхідність подолання кризи міфологічного світогляду стала поштовхом до розвитку філософії. Ідеологія стародавньогрецької аристократії досягає найвищого розвитку в ідеалістичній філософії Платона та Арістотеля.

Родоначальник об'єктивного іdealізму, учень Сократа, автор відомих філософських діалогів *Платон* (427—347 рр. до н. е.) в ученні про суспільство виклав концепцію ідеальної аристократичної держави. За структурою ідеальна держава складалась із трьох станів: правителі-філософи, охоронці-воїни і третій стан — землероби, виноградарі, ремісники. Становий поділ суспільства — умова міцності держави — спільного поселення громадян. Самовільний перехід з нижчого стану у вищий недопустимий і є великим злочином, тому що кожна окрема людина має займатися тією справою, до якої визначена природою. Займатися своєю справою і не втручатися в чужі — це і є *справедливість*. Визначення справедливості Платоном покликане виправдати суспільну нерівність, поділ людей на вищих і нижчих від народження. Більшість людей не здатні стримувати свої пристрасті, бажання та прагнення і тому не здібні досягти удосконалення, наблизитись, стати ідеалом, а звідси й необхідність у державі та законах. Держава забезпечує властиві людям вроджені потреби, реалізує інтереси, тому в досконалій, ідеальній державі люди поділяються на певні соціальні спільності — стани, верстви відповідно до їх душі.

Держава Платона — ідеалізація єгипетського кастового ладу. Форми правління і державного устрою не досконалі, хоча серед них є *правильні* і *неправильні*. Характеризуючи форми держави, Платон вважає правильними формами *монархію* і *аристократію*, якщо вони законні, а їх діяльність спрямована на досягнення блага та узгодженості. Негативними, неправильними формами політичного устрою є: *тімократія* — панування честолюбців, які прагнуть до збагачення, займаються поборами і корупцією, це

влада користолюбців; *олігархія* — панування купки багатіїв, майстрів темних справ, здатних навіть на злочин заради наживи; *демократія* — влада більшості, яка може бути законною або незаконною (якщо демос-народ захоплює насильно владу); *тиранія* — влада однієї особи над усіма, що приходить на зміну вироджуваної демократії. Характеризуючи тиранію, Платон звертає увагу на своєрідний «популіціонізм» тиранів: спочатку тиран усім посміхається, звільняє від боргів, роздає землю, а пізніше, добравшись до влади, знищує непокірних і взагалі тих, хто виступає проти тирана-володаря. Влада тирана тримається на віроломстві та насиллі. Головною причиною зміни всіх форм управління державою Платон вважав псування людських звичаїв, а вихід з порочного стану суспільства зв'язував з поверненням до правління мудрих.

Розглядаючи всі існуючі форми управління державою, Платон вважав їх недосконалими і протиставляв їм модель політичного устрою — так звану *ідеальну державу*, яка нібито здатна реалізувати головний принцип життя — справедливість і благо. Держава виникає з необхідності забезпечити природні потреби людей на основі закону, наділяє громадян матеріальними благами, організує виховання і розвиток душі та тіла, згуртовує людей і захищає їх своїми засобами. Проте жодна з існуючих форм державного управління не здатна забезпечити добродієність, задоволення потреб громадян та ін. Навпаки, в суспільстві панує багатство і бідність, марнотратство і вбогість, тиранія і беззаконня, гідних пригнічують, а негідники управляють. Індивідуальні чесність і порядність вступають в суперечність з суспільною справедливістю або уявленнями про неї. Прикладом суперечностей є смерть Сократа, тому що його небажання поступитися моральними нормами, власними переконаннями і необхідність реалізувати несправедливий закон обумовили вибір — випити отруту і піти з життя. Ідеальним державним устроєм Платон вважав правління, де поєднано початки *демократії* та *монархії*.

Соціально-політичні програми Платона зафіксували зміни у політичній свідомості спадкової знаті, що відбувалися в процесі її переростання з родової аристократії в землеробську. Завоювавши економічне і політичне панування в умовах колективної общинної власності, родова аристократія ревно охороняла патріархальні порядки, особливо в землеробстві — в традиційній сфері впливу. Згодом родова аристократія пристосувалась до відносин приватної власності і рабства, визнала необхідність закону, але продовжувала твердо відстоювати збереження полісного земле-

володіння. Саме це і пояснює її прагнення законсервувати поліс як форму державного устрою. У трактаті «Закони» Платон ближче підходить до інтерпретації політичного життя, малює реалістичну картину соціальної та політичної еволюції людства. У «Діалогах» Платон визначає політику як «мистецтво управління людьми», твердить, що коли за природою індивіди не рівні та мають хижацький інстинкт, слід гадати, що сильніші індивіди мають можливість і право «задовольняти свої бажання» за рахунок слабких. Такий підхід відображав ідеологію вибраних, які вважали, що «сила дарує право», яке є «інтерес більш сильної партії». Платон конструював саме сильну ідеальну державу. Справедлива людина і справедлива держава схожі. Історичні зміни трактуються як результат тривалих змін і перетворень способу життя народів, зміни в методах здобування засобів існування (перехід від скотарства до осілого землеробства), причому утворення монархії або об'єднання племен, зміни політичного характеру пояснюються змінами способу життя, тобто *політично*.

У формуванні теорії політики важливу роль відіграв великий філософ *Арістотель* (384—322 *pp. do n. e.*). Народився в Стагорі у Фракії, освіту одержав в Афінах, у школі Платона. Піддав критиці платонівську теорію безтілесних форм (ідей), проте повністю подолати платонівський ідеалізм не міг, хитався між ідеалізмом і матеріалізмом. У Арістотеля знаходимо ґрунтовний виклад теорії суспільства, передумови якої зустрічаються у найраніших мислителів Сходу, переважно в Індії, Китаї. В ученні про суспільство Арістотель довів, що відносини рабовласництва укорінені в самій природі. Найвищими формами державної влади Арістотель вважав форми, за яких виключена можливість своєкорисливого використання влади і за яких влада служить всьому суспільству. Головна відмінність поглядів Арістотеля від поглядів інших стародавніх філософів, зокрема Платона, полягає в тому, що Арістотель вперше в історії суспільної думки в праці «Політика» аналізує виникнення та функції держави, вказує, що функції держави зароджуються в найраніших суспільних зв'язках між господарями і рабами, необхідних для утворення стабільного соціального об'єднання. На їх основі й базується будова спільності (або сім'я, що в умовах рабовласництва є сім'єю господаря і невільників). Над сім'єю стоїть община, а над общиною стоїть уже держава — третя, вища форма суспільства.

Розкриваючи роль політики у суспільному житті, Арістотель підкреслював, що *політика має відігравати морально-виховну роль*, щоб полегшити досягнення загального блага — *справедли-*

вості. Інструментом політики є *держава*, а державним благом — *справедливість*, тобто те, що служить загальній користі. Походження політики Арістотель визначає як розумну практику, спрямовану на приборкання пристрастей і прагнень індивіда, вбачаючи користь політики в егоїстичній тваринній природі людини, чуттєві прагнення якої стихійні та руйнівні. Політика покликана облагородити поведінку людини, забезпечити панування розуму над нею. Звичайно, держава зобов'язана своїм існуванням суб'єктивним життєвим потребам людей. Але лише держава забезпечує повністю розквіт особи, тому що за природою людина — істота суспільна. Звідси Арістотель твердить, що суспільство переує особі. Проведена ж ним аналогія між суспільними класами і окремими системами одного організму становить передумову політичної концепції солідарності, співжиття різних соціальних спільностей, заперечуючи боротьбу в суспільстві. Концепція солідарності, політична доктрина поміркованості передбачали, що демократія може успішно функціонувати тільки за умови, якщо зможе опиратися на середні верстви суспільства, а в умовах Стародавньої Греції — на середньозаможних людей. Це перше політичне визначення передумов ефективно функціонуючої демократії.

Головне завдання політичної теорії Арістотель бачив у тому, щоб відшукати досконалий державний устрій. Класифікація форм управління державою у «Політиці» здійснюється за двома критеріями: кількістю, чисельністю правлячих осіб і здійснюваною в державі метою. Правильними формами управління державою Арістотель вважав: *монархію, аристократію і політію, а неправильними — тиранію, олігархію і демократію*. І хоча сам перелік форм управління державою не оригінальний, нове в теорії Арістотеля те, що є намагання звести всю багатоманітність державних форм управління до двох основних — олігархії та демократії. Їх породженням або змішуванням виступають усі інші різновидності влади. В олігархії — влада належить багатим, а в демократії — незаможним, неіснуючим. Олігархія посилює існуючу соціальну нерівність людей, а демократія надзвичайно зрівнює багатий і простий люд. Міркування про демократію та олігархію Арістотель зводить до розуміння соціально-станових суперечностей, що визначають розвиток рабовласницької держави. Та симпатії Арістотеля все ж на боці *політії* — змішаної форми управління державою, що виникає з поєднання елементів олігархії та демократії. Економічну основу політії становить лад, де переважає власність середніх верств населення, соціальну основу —

власники землі. Політичний лад характеризується поєднанням олігархічних і демократичних форм і методів здійснення влади. Арістотель розрізняє два види справедливості: зрівняльну і розподільну. Змішані форми управління державою є Спарта, Крит.

Занепад державності Стародавньої Греції

З другої половини V—II ст. до н. е. — період еллінізму, початок занепаду державності Стародавньої Греції. Інтерес до політичної проблематики послаблюється. Тоді держави-поліси Стародавньої Греції потрапляють в залежність від Македонії. В ученнях Епікура, епікурейців, стоїків та інших філософських шкіл відчувається деяка відчуженість, відхід від політики, політичних явищ, подій. Філософ-матеріаліст *Епікур (341—270 рр. до н. е.)* заперечував втручання богів у життєві, світські справи і виходив з визнання вічності матерії, що володіє внутрішніми джерелами руху. Для етики Епікура характерна аполітичність, проповідь неучасті в суспільному житті. Мета пізнання — визволення людини від нещастя, неосвіченості і марновірства, страху перед богами і смертю. Епікур обґрунтовує розумну насолоду, в основі якої лежить індивідуалістичний ідеал ухилення від страждань і досягнення спокійного, радісного стану духу. Найрозумнішим для людини є не діяльність, а *спокій — атараксія*. Епікур підкреслює, що головна мета державної влади і основа політичних відносин — гарантувати людям безпеку, допомогти їм подолати страх, навчити не завдавати один одному шкоди. Звідси випливає, що держава і закон — це результат, наслідок договору людей між собою з метою спільної користі та взаємної безпеки. Справедливість, що випливає з природи, є договір про користь з метою не завдавати шкоди один одному і не зазнавати шкоди. Справедливість — явище суспільно договірне. Діяльність і закони держави мають відповідати уявленням про справедливість, зміст справедливості передбачається договором між людьми про спільну користь. За соціально-політичним змістом концепція Епікура про договірне походження справедливості держави і законів є об'єктивною, демократичною. Кожний з учасників, усвідомлюючи договірне співжиття, не мав ніяких привілеїв перед іншими. В «Етиці» Епікура форма поміркованої демократії полягає в тому, що верховенство закону поєднується максимально можливою мірою волі та автономії індивідів.

Проблеми державності у Стародавній Греції значне місце займають у вченні історика і політичного діяча еллінізму *Полібія*

(близько 200—120 рр. до н. е.), який вважав, що той або інший устрій держави відіграє певну роль в усіх стосунках, відносинах людей в суспільстві. З'ясування історичного процесу в Полібія спирається на уявлення стоїків про циклічність розвитку світу. Засновник школи стоїків *Зенон Кітійський* (близько 336—264 рр. до н. е.) вважав, що весь світ управляється долею, вищим божественним Розумом. У світі панує сувора необхідність, що виключає вільність волі. Людині не залишається нічого іншого, як підкорятися невідворотній долі. Природне право — універсальний загальносвітовий закон, держава — світова співдружність, суспільне життя існує від природи і спрямовується долею, Фатумом. У природі живий організм проходить зростання, розквіт і в'янення. Суспільство теж проходить періоди зростання, розквіту і занепаду. Завершуючись, процеси повторюються. Розвиток суспільства — безкінечний круговий рух, у ході якого форми правління змінюються, переходять одна в іншу. З середини IV ст. до н. е. держави-поліси Стародавньої Греції потрапляють у залежність від Македонії і занепадають. Межі полісної системи, що склалися в класичний період історії Стародавньої Греції, виявились надто тісними для рабовласницького способу виробництва.

Політичні вчення в Стародавньому Римі

Політичні вчення Стародавнього Риму мали багато спільного з політичними вченнями Стародавньої Греції. Пояснюється це тим, що тут формувались держави на основі однотипних соціально-економічних і станових відносин, з глибокою спадковістю у розвитку їх культури. Політичні вчення у Стародавньому Римі формувались на основі філософських шкіл, перенесених з Греції. Та новизна і оригінальність політичних поглядів римських мислителів полягала в тому, що ними висунуті ідеї, які відповідали відносинам зрілості рабовласницького суспільства. Зміни у політичній теорії обумовлені розвитком відносин приватної власності та рабства.

Один з ідеологів римської аристократії, знаменитий оратор *Марк Тулій Цицерон* (106—43 рр. до н. е.) в діалогах «Про державу» і «Про закони», наслідуючи Платона, виклав вчення про державу. В дусі вчення аристократії твердить, що держава виростає, природно, з сім'ї, що державна влада вручена мудрецам, здатним наблизитись до осягнення світового божественного Розуму. Якби люди жили за заповідями і звичаями батьків, то держава могла б стати вічною. Мета держави — охорона майнових інтересів гро-

мадян. Права мудрих і гідних громадян, включаючи право власності, випливають безпосередньо з природи, з природного закону. Марк Ціцерон твердить, що держава не тільки природний організм, але й штучне утворення, «народне встановлення», визнає рівність усіх людей від природи і можливість досягнення мудрості кожним, хто одержить освіту. Майнові та соціальні відмінності між людьми виникають не від народження, а через відносини приватної власності, що встановлюються в суспільстві. Приватна власність не буває від природи, а виникає або ж на базі давнього володіння нею, або ж володіння за законом і згодою та ін. Позитивно оцінюючи значні багатства і договори у житті суспільства, Ціцерон приходиться до висновку, що держава тримається на кредиті, народ вручає свої права монарху в кредит за справедливе управління суспільством.

Важливе місце в історії соціально-політичної думки в Стародавньому Римі займає представник римського стоїцизму *Луцій Антей Сенека* (4 р. до н. е. — 65 р. н. е.). Численні праці, і, зокрема, найбільший твір «Листи до Луцілія», дійшли в оригіналі до сучасності. Зберігаючи пантеїзм грецьких стоїків, тобто розглядаючи світ як єдине матеріальне і розумне ціле, Луцій Сенека розробляє переважно морально-етичні проблеми, при правильному вирішенні яких досягається спокій і непорушність духу. Не заперечуючи рабства як соціально-політичного інституту, Сенека разом з тим відстоював людську гідність рабів, закликав гуманно ставитись до них як до духовно рівних. Неминучий і божественний за характером, закон долі набуває значення рольового права природи, якому підкорені всі людські відносини, в тому числі держава і закон. Всесвіт — природна держава зі своїм природним правом. Люди і є члени такої держави за законами природи. Окремі ж державні утворення — випадкові та значні для всього людського роду. Розуміння закону долі (природного права), божественного духу власне і полягає в тому, щоб протистояти випадковості та в тому числі належності до тієї або іншої малої держави, визнати необхідність світових законів і керуватися ними. Та Сенека свою, в основному індивідуалістичну етику, намагається зв'язати з завданнями суспільства і держави. Етика Сенеки мала великий вплив на формування християнської ідеології.

Наростання кризи рабовласницького ладу вело до різкого погіршення становища трудящих. Могутня державна машина Римської імперії жорстоко придушувала повстання рабів і вільних бідняків. Безсилля народних мас вело до посилення релігійних настроїв, надій на допомогу фантастичних сил. У I ст. виникає

християнство — рух пригноблених, яке виступало спочатку як релігія рабів, бідняків і безправних, покірних або розсіяних Римом народів. Християни чекали пришестя месії Христа — рятівника, божого посланця, який знищить царство Зла, скине гнобителів у «геену вогненну», встановить обіцяне пророками царство, де всі люди будуть рівні тощо. Християнство набирає широкого розмаху. Бурхливий розквіт політичної думки у Стародавньому Римі припадає на правління імператора *Юстиніана* (527—568 рр.), який завершив кодифікацію римського права. Справа в тому, що на період правління Юстиніана нагромадилась величезна кількість законів, вердиктів, конституцій і праць римських юристів поза всякої системи та ін., що частково застаріли. Деякі закони, вердикти суперечили один одному, потребували систематизації; модернізації потребувало і громадянське, преторське імператорське право. З ініціативи Юстиніана здійснено кодифікацію законів.

2. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Падіння Римської імперії (476 р.) завершило період історії Стародавнього світу і покляло початок історії середніх віків. Тоді розвиток політичної думки пішов у двох напрямках: поперше, розгортається формування авторитарної королівської влади на територіях західних провінцій колишньої Римської імперії і складаються її нормативні регламентації. Поступово утворюється Іранське королівство, виникають самостійні держави в Середній Азії, Закавказзі, пізніше почався процес становлення національних держав — Франції, Англії та ін. По-друге, формуються абсолютистські монархії (деспотії) східного типу, що виникають на територіях східних провінцій. Соціально-політичне життя в країнах Середньої Азії та Закавказзя в III—V ст. і в країнах Арабського Сходу в VII ст. характеризується становленням і розвитком феодалних відносин, різким розшаруванням суспільства на феодалів і феодално залежних землеробів, скотарів, виноградарів та ін. Значна частина Середньої Азії та Закавказзя перебували тоді під владою Персії, потім зазнавали нашестя і завоювання арабів, а в XIII ст. — напади монголів. Сильний, в ряді регіонів визначальний вплив на розвиток політичних вчень мало виникнення нової світової релігії — *ісламу* і створення Арабського халіфату. Після об'єднання арабських племен (20—30-і рр. VII ст.) наступники Мухамеда — халіфа почали завоювання навколишніх країн

і уже в середині VIII ст. поширили володіння на Північну Африку, Сірію, Палестину, Ірак, Іран, Піренейський півострів, Закавказзя і Середню Азію. Духовна і світська влади в ісламі теоретично неподільні, а головна функція влади — дотримання божественних законів. Ідеал ісламської держави — теократія.

Політична думка Середньовіччя пронизана піклуванням про пошук основ стійкого порядку, поміркованих форм правління, вимогам законопослухання. У Середньовіччі влада осмислюється як здійснення божого промислу. Покірність державній владі — одна з основних вимог християнської моралі. В основі вимог лежить заповідь Христа в лояльності та покірності владі: «Віддайте кесарю (царю) кесарево (цареве), а Богу Богове». Ранньохристиянські апологети (Афіногор, Тертуліан та ін.) закликали християн покоритися державній владі. В Арабському Сході, Середній Азії, Закавказзі та інших регіонах різні вчення виправдували іслам і закликали населення покорятися владі, бо влада це воля Аллаха. В X—XI ст. у працях відомих філософів Середньої Азії відображались політичні ідеї і концепції про державу і державний устрій. Так, в працях філософа *аль-Фарабі (870—950 pp.)* є спроба викласти проекти ідеального суспільства (міста-держави), що суперечило ідеям Корану про божественну передвизначеність: «все у владі бога». Мусульманське духовенство сприйняло ідеї аль-Фарабі як посягання на порядок, установлений Аллахом. Але аль-Фарабі взагалі відкидав теологічні вчення про походження держави і стверджував, що держава — результат об'єднання людей для задоволення життєвих потреб, в добровільних містах-державах суспільне життя будується на принципах високої моральності людей, взаємодопомоги, рішуче відкидав неосвіченість, неучтво, свавілля та насилля.

Великий вклад у розвиток середньовікової політичної думки вніс і філософ, вчений, поет *Абу-Абі Ібн-Сіна — Авіценна (980—1037 pp.)*. У творах Ібн-Сіна викладено проект розумного (ідеального) суспільства і держави, де панують соціальна рівність, справедливість, свобода та гуманізм. Пізніше, в XII ст. значний вклад у розвиток політичної думки в країнах Закавказзя вніс азербайджанець *Нізамі Гаджієв (1141—1202 pp.)*, який виступив борцем за інтереси пригноблених людей, бачив причину всіх нещастя і лиха в суспільному і політичному ладі. Ідею сильної централізованої держави на території Грузії обґрунтовує відомий поет Шота Руставелі. В XIV ст. своєрідну концепцію розвитку держави розробляє відомий арабський історик *Ібн-Хальдун (1332—1406 pp.)*. У праці «Велика історія» Ібн-Хальдун викладає ідеї про державу,

суспільство, прагне виявити їх співвідносини і закономірності розвитку. Через нездатність однієї людини для задоволення всіх потреб в їжі, одязі, збереженні житла та ін. люди і створюють спільність для спільного добування засобів до життя. Поділ праці — перший фактор об'єднання. Ібн-Хальдун виділяє два етапи суспільства: примітивний землеробський, коли люди займаються тільки землеробством та скотарством, і цивілізований — міський, коли розвиваються ремесла, торгівля, наука, мистецтво та ін. Розвиток поділу праці та об'єднання зусиль багатьох людей створюють надлишки виробництва, що породжує розкіш, пишноту. Виробництво надлишку і розкіш ведуть до виникнення спільностей людей, заснованих на нерівності та примусу, встановлення влади. Жодна людина володарувати не спроможна, а тому люди створюють сильні спільності, здатні управляти державою, суспільством. Спираючись на таку спільність, володар підкоряє підданих, збирає податки в казну. Податки і побори утворюють основу держави. Держава відривається від основи, на якій виникла, правителі відходять від простого народу, а всі, хто прагне перешкодити владі володаря, усуваються. Потім створюються загони стражів, слуги владики. Володар прагне розширити вплив, завойовує з допомогою набраних воїнів інші землі, встановлює скрізь свою владу, втручається в торгівлю тощо. Все це вбиває надії підданих, підриває стимули до праці. Руйнування економіки послаблює державу: держава — форма суспільства — приходить до занепаду, якщо ж прийшла в занепад економіка. Ібн-Хальдун робить висновок про неминучість загибелі держави. Посилаючись на історію арабів, персів і берберів, Ібн-Хальдун пише, що створивши нову державу, завойовники «вдаються до самовиснаження» і виснажують суспільство. Рано чи пізно неминуче настає дряхлість імперій, що, як і люди, ростуть, досягають зрілості, а потім схиляються до занепаду.

Звичайно ж, розвиток політичної думки у феодальних державах країн Арабського Сходу, Середньої Азії та Закавказзя йшло з тими ж закономірностями, що і в країнах феодальної Європи. Панівне становище в політичній думці тоді займали найпоширеніші релігії — іслам, християнство та ін., що виражають інтереси і прагнення класів, що борються. Поруч з панівним теологічним світоглядом, і нерідко всупереч з ним, в країнах Сходу тривало вивчення і розвиток спадщини античної філософії, спроби сформулювати вчення про державу на основі розуму і досвіду. Проривом у теологічному тлумаченні держави і права стали концепції Аль-Фарабі, Ібн-Сіна, Ібн-Хальдуна та ін. Саме через арабів пра-

ці Арістотеля потрапили в Європу. В країнах Західної Європи періоду раннього Середньовіччя (V—XI ст.) формувався феодальний лад. Селянство потрапило в залежність від власників землі, обтяжене багатьма феодальними повинностями, зазнавало позаекономічного примусу. До IX—X ст. феодальні відносини сформувались остаточно.

Політичні ідеї Фоми Аквінського

У XII—XIII ст. по всій Європі прокотилась хвиля еретичних рухів, що серйозно похитнули віру у святість і непорушність феодальних устоїв. Різка критика феодального ладу і його ідеології еретиками потребувала нового ідеологічного обґрунтування феодалізму. Один з визначних ідеологів католицизму домініканський монах *Фома Аквінський (1226—1274 рр.)* прагнув обґрунтувати непохитність феодалізму, виступав за активне втручання церкви в філософію і науку, проти *двох істин*, що давало певний простір пошуку *земної істини*, нижчої у порівнянні з *істиною небесною*, що досягається відвертістю і вірою, але не залежною від неї, а іноді навіть приходять в суперечність з нею. За вченням Фоми Аквінського, світ заснований на ієрархії форм (від бога — чистого розуму — до духовного світу і, нарешті, до матеріального), з яких вищі форми дають життя нижчим. У політичній доктрині Фоми Аквінського значне місце займає вчення про закони, їх види, державу, владу та ін., прагнення використати погляди Арістотеля для обґрунтування догм католицької церкви і ще більше зміцнити її позиції. Фома Аквінський вважав, що світській владі підвладні лише тіла людей, але не їх душі. Верховна, всеохоплююча влада, в тому числі і право розпоряджатися духовним життям, належить церкві. Наскільки Бог вище людини, настільки духовна влада вище влади земного царя, володаря. Тому римському папі — наміснику Бога на Землі — мають, як васали, підкорятися всі світські царі, володарі. З урахуванням таких положень Фома Аквінський розвиває теорію теократичної влади. Державна влада — це результат волі Бога. Проте не кожен окремий правитель поставлений безпосередньо Богом і Богом же освячена не будь-яка дія правителя. Володар, як і кожна людина, має вільну волю і тому здатний чинити зло, тобто віддавати суперечливі божественним законам накази. У таких випадках визначити законність походження і використання влади володаря належить церкві. Політичні концепції Фоми Аквінського — відверта і тверда апологія феодалізму в Західній Європі.

Середні віки — період спаду в історії політичних і соціальних вчень в порівнянні з античністю. Переміщення центру ваги в суспільній свідомості від держави до церкви, прагнення значної частини суспільної свідомості до потойбічних, позаземних ідеалів, панування догматичного мислення, суворе орієнтування на тексти Святого Письма і канони церкви — все це різко звужувало тематику і зміст політичних і соціальних доктрин. Та і в період Середньовіччя політико-правова ідеологія і вчення далекі від застою. Проблеми співвідносин церкви і держави, що вийшли на передній край, неминуче породжували суперечки про суть, мету і завдання держави, про її відмінність від церкви та ін., логічно це вело до формування і реалізації проблем державного суверенітету. Суперечки про співвідносини церкви та держави супроводжувались також виявленням відмінностей між власне політикою, політичними відносинами, правом як сферою державної діяльності та законами совісті, віри і моралі, звернутими у внутрішній світ людини. У радикальних теоріях Середньовіччя уже проголошувалась свобода совісті та невтручання церкви в справи держави. Та у Середньовіччі ще мало зроблено для розвитку ідей свободи і рівності людей, справедливості. Суспільства країн Західної Європи будувались як монархічно-церковні та станові ієрархії. Демократичні і революційні тенденції раннього християнства знайшли розвиток у ряді еретичних рухів середніх віків. Радикальні ересі обґрунтовували рівність людей перед законом та їх право брати участь в реалізації не тільки церковних, але й державних справ.

3. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ПОЛІТИКИ В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ

У соціально-економічному житті Західної Європи, починаючи з XIV ст. в Італії, а з XV ст. в інших країнах стався цілий ряд змін, що знаменували початок історичної епохи, названої Відродженням. Розклад феодалізму, поява і розвиток капіталістичних виробничих відносин обумовили вихід на нові рубежі політичної думки. Замість одностороннього, однозначного релігійного пояснення держави, політики і права тоді висуваються концепції, в основі яких положення про природний характер людини, її земні інтереси та потреби. Поворот до людини та її культури, що вивільнялася від диктату релігії, політики і в сфері політичних теорій. Майже водночас з великими відкриттям Коперника істинної, дійсної Сонячної системи, відкрито також і *закон тя-*

жіння держав, центр ваги знайдено, але уже Макіавеллі, Кампанелла, а згодом Гоббс, Спіноза, Гуго Гроцій аж до Руссо, Фіхте і Гегеля розглядають державу як природне утворення і виводять її природні закони з розуму і досвіду, а не з теології. Нові концепції держави випливали з інших передумов, аніж у Стародавньому світі та в середні віки. У соціально-політичних теоріях епохи Відродження центральне місце займає ідеологія централізованої держави. І не випадково. Тому що тоді настав період пробудження європейських націй. Передовим мислителям ставало ясно, що тільки сильна централізована держава може подолати внутрішню роздрібненість, а також відстояти національний суверенітет у боротьбі проти католицького універсалізму. Феодално-кріпосницькі відносини перетворюються в пута для дальшого розвитку продуктивних сил, що розбиваються буржуазними революціями.

Своєрідність політичної думки епохи Відродження

Синтезом спадщини двох джерел — античності і Середньовіччя стала оригінальна культура, філософія, соціально-політична думка епохи Відродження (Ренессанса). У культурі політичної думки античної цивілізації мислителі епохи Відродження і Реформації черпали ідеї та концепції, що забезпечували дальший розвиток суспільства, прогрес. Тоді ж до суспільно-політичних систем Платона, Арістотеля, Цицерона проявлявся особливий інтерес. Це пояснюється прагненням мислителів використати їх концепції держави і права, політичні та естетичні погляди з метою впровадження в практику для задоволення політичних та ідейних запитів Відродження. На зміну теократичному мисленню приходять система світогляду в центрі якої стоїть *людина з її потребами і прагненнями*. Гуманістичне, ренесансне розуміння світу передбачало антимиїстичне, вільне його сприйняття, визнавало гармонію фізичного і духовного в людині, вимагало повноти чуттєвого і раціонального життя, висувало на передній край особу, її гідність і честь.

Ще в XIII ст. в Італії виникає і поширюється в Західній Європі *гуманізм* — підхід до суспільства, що утверджує гідність і цінність людини, її право на вільний розвиток, наголошує на людяності відносин між людьми. Італія — перша в Європі стала на шлях розвитку капіталістичних відносин, а буржуазія, яка тоді народжувалась, формувалась, вимагала усунення феодалізму, ієрархічної залежності одного соціального ладу від іншого, прин-

ципово іншого, відмінного від церковно-схоластичного тлумачення, прагнула простору для вільних дій і розвитку, прагнула вирішити питання про природу людини, принципи побудови людських відносин. Якщо релігія розглядала людину як істоту, насамперед, духовну, причому в духовності основним вважалась віра, то гуманістичний напрям наголошує на чуттєвих потребах людини і вимагає їх здійснення в існуючому світі, віддаючи переваги визнанню зверхності розуму над вірою. Великі гуманісти епохи Відродження Данте, Петрарка, Бокаччо, Пізано, Леонардо да Вінчі, Еразм Роттердамський, Ульріх фон Гуттен, Сервантес, Томас Мор, Томмазо Кампанелла і багато інших відмовляються визнати гріховну тілесну природу людини. Людські потреби вважались природними. Гуманісти визнавали ненормальними і неприродними проповідувані церквою зречення, відчуженість від чуттєвості, теїзм, тобто існування особистого бога як надприродної істоти, що має розум та волю і таємно впливає на матеріальні і духовні процеси, на особисте і суспільне життя людей. Якщо людині його чуттєві потреби дані самою природою, то, мабуть, вони однакові у всіх і служать основою для різних відносин. Усі люди народжуються однаковими і потребують рівності та справедливості у реальному житті. Визнання особистої гідності кожної людини, незалежно від походження і суспільного становища, спрямовано проти феодально-станової нерівності. Епоха Відродження створила ґрунт для виховання освічених, високоморальних, культурних особистостей, піднесення на новий культурний рівень суспільних відносин, трансформації їх в нове гуманне і розумне суспільство.

Генератором ідей Відродження виступають прогресивні мислителі, діяльність яких забезпечувала задоволення замовлення на нові соціальні та політичні ідеї. Із знань стародавніх греків і римлян, вавилонян і китайців, індусів і арабів передові мислителі-гуманісти брали міркування про державу як загальну, спільну справу народів, продовжували і розвивали традиції античних філософів і політиків, вважали, що доля людини визначається не її знатним походженням, званням, конфесійним статусом, а винятково її активністю, благородством, добропорядністю, чесністю, мудрістю, доблестю. Безкорисливе служіння спільній справі, громадянський обов'язок — ось що головне, зокрема у поведінці людини в суспільстві. Відновлювалась стародавня концепція суспільного договору, що пояснювала причини виникнення держави, законність державної влади. Величезні соціально-економічні зміни, що відбувалися в епоху Відродження знайшли своє відо-

браження у багатьох соціально-політичних концепціях. Для концепцій характерне розуміння суспільства як суми ізольованих індивідів, що відображало індивідуалізм буржуазії. У нових тлумаченнях державної влади, як зовсім незалежної від релігійної санкції та церковного авторитету, відобразався факт становлення і зміцнення національних держав. В епоху Відродження з'являються й утопічні вчення, в яких на основі «священного Письма» висувалась вимога усупільнення власності, робились перші спроби намалювати картину комуністичного суспільного ладу, що мала утопічний характер. Однією з заслуг мислителів епохи Відродження є розчистка суспільно-політичної думки від теократичних теорій держави і права, схоластики та ін., підготовка ґрунту політико-правового світогляду.

Ідеї епохи Реформації

У кінці XV — першій половині XVI ст. важливим поштовхом у розвитку соціально-політичної думки стали ідеї протестантизму: лютеранства, кальвінізму — ідеї епохи Реформації — періоду широкого антифеодального і антикатолицького руху в Європі. Виникнення на початку XVI ст. Реформації пояснюється політичною обстановкою, що склалася в Німеччині. Тоді, коли Англія, Франція, Іспанія та деякі інші країни Європи перетворені в централізовані держави, Німеччина залишилась роздрібною територіально і політично. За гучною назвою Священна Римська імперія німецької нації приховувалося політично нестійке об'єднання феодальних князівств з верховною владою імператора з династії Габсбургів. Влада імператора над князями базувалась на особистій залежності і по суті вважалась номінальною. Великі князівства перетворювались в централізовані монархії. Посилювалось феодальне гноблення, створюючи вкрай небезпечну ситуацію. Загострювались суперечності між феодалами, промисловцями і купцями, духовними і світськими, дворянством і князями. Ріс рух селян проти феодальних землевласників. Дедалі ширше стають соціальні конфлікти, що часто набирає релігійну забарвленість. Реформація — перша, ще незріла буржуазна революція в історії людства; буржуазія в союзі з частиною дворянства виступила проти панівної католицької церкви. Реформація почалась у Німеччині, охопила ряд європейських країн і привела до розриву, відлучення від католицької системи Англії, Шотландії, Данії, Норвегії, Фінляндії, Швейцарії, частково Німеччини, Чехії, Угорщини та ін.

Мислителі Реформації надавали значну увагу проблемам соціально-політичного устрою держави. Мартін Лютер і його сучасники не знали поняття *держави* у розумінні республіка тощо, і користувались поняттям *влада*. Основу доктрин Мартіна Лютера становило вчення про два світи — духовний і земний, де водночас живе і від влади яких залежить людина. Заперечувалась роль церкви і духовенства як посередників між людиною і Богом. *Порятунок* людини залежить не від здійснення добрих справ: таїнств, обрядів, а від щирості її віри. Земна влада має на меті не допустити коєння гріхів, протидіяти цьому за допомогою насилля злим задумам. Мартін Лютер твердив: якби люди були доброчесні, то не треба було б встановлювати владу і створювати державу. Та цього немає і люди мають підкорятися владі. В протилежність поміркованому реформаторству Томас Мюнцер рішуче виступав не тільки проти католицизму, але й проти всього християнства і феодалізму. Основне завдання Реформації Томас Мюнцер бачив не стільки в оновленні церкви та її вчення, скільки в удосконаленні соціально-економічного перевороту силами селян і міської бідноти, встановленні такого соціального порядку, за якого жоден християнин не мав би приватної власності, відсутнє насилля тощо. Всі люди рівні перед Богом і всі мають бути рівними між собою на Землі.

4. Політичні вчення в XVI—XVII ст.

Вчення Нікколо Макіавеллі. Макіавеллізм

В епоху Відродження і Реформації та пізніше, в Європі водночас з поширенням гуманізму і появою різних демократичних рухів, народжуються нові політичні вчення. XVI ст. характеризується глибокою кризою, початком кінця гуманізму Відродження. Мрії гуманістів про швидке пришествя «золотого віку» зімкнулись з реальністю постійних війн, контрреформацією, зміцненням централізованої феодальної влади, експансією іноземних нашесть. Процес розпаду феодалізму не припинився. Тоді одним з видатних представників політичної думки виступає ідеолог буржуазії італійський філософ *Нікколо ді Бернардо Макіавеллі (1469—1527 рр.)*. Народився Нікколо Макіавеллі в бідній аристократичній сім'ї у Флоренції. Постійно і цілеспрямовано займався самоосвітою і, за твердженнями сучасників, став блискуче освіченою людиною. Макіавеллі прекрасно знав праці Пла-

тона та Арістотеля, Фуکیدіда і Полібія, Ціцерона і Плінія, Плу-тарха. Оволодів основами юридичних і комерційних наук, навиками ведення юридичних справ. Основні праці Макіавеллі «Цар» («Князь»), «Міркування про першу декаду Тіта Лівія» та ін.

Важливим вкладом Нікколо Макіавеллі в історію політичної думки стало те, що теологічній теорії держави протиставляє концепцію світської держави, обґрунтовуючи закони держави Розумом і досвідом, а не теологією. Політика є лише автономний бік людської діяльності, є втіленням вільної людської волі в межах необхідності. Політику визначає не Бог і мораль, а сама практика, природні закони життя і людська психологія. Нікколо Макіавеллі приходить до розуміння того, що врешті-решт в основі політичної діяльності лежать реальні інтереси, користь, прагнення до збагачення. Головним у політичних поглядах Нікколо Макіавеллі є висунутий ним *принцип політичного реалізму*, який передбачає урахування в політиці справжніх умов дійсності, реальності, підкорення політичних дій практичним інтересам і байдуже ставлення до того, що має бути відповідно апріорним схемам або передбаченням релігійної моралі. Одним з перших Нікколо Макіавеллі став розглядати і політику як автономну сферу людської діяльності, в якій існують *природні причини і корисні правила*, що дозволяють *ураховувати свої можливості*, щоб передбачати заздалегідь хід подій і вживати необхідні заходи. Раціонально-практичні настанови у сфері політики, політичних відносин рішуче розривали з теологічним моралізаторством Середньовіччя. Нікколо Макіавеллі твердить, що суспільство розвивається не за волю Бога, а в силу природних причин, підкреслює необхідність вільної, могутньої держави для роздрібненої на князівства Італії, об'єднання з тим, щоб покласти край міжусобним війнам і чварам.

В основі розвитку історії лежить «матеріальний інтерес і сила». Головний стимул поведінки людини — інтерес, що проявляється в різноманітності, пов'язаний з бажанням людей зберегти своє майно, що забезпечує прагнення до збільшення, прирощення власності. Нікколо Макіавеллі писав, що люди швидше простять смерть батька, аніж втрату майна. Власницький інтерес передує людській турботі про честь, велич і гідність. Невикорінений егоїзм людської природи з усією необхідністю вимагає створення держави — вищої сили, здатної поставити людину в певні межі. Тут впливають передумови диктатури суспільного договору. Звідси і відносність оцінки державних організмів і відносність оцінки діяльності влади. Нема ідеального ладу поза часом і простором, є тільки такий лад, що відповідає ситуації. Нема незмін-

них рис людського характеру, постійні лише елементи, що складають характер людини і проявляються по-різному в різних суспільствах. І нема незмінно добрих і незмінно поганих методів управління людьми, а є лише методи, що відповідають чи не відповідають ситуації. Протилежність інтересів народу і правлячих верств суспільства приводить до заострення ситуації в державі. Тим-то важливо створення сильної національної держави, вільної від феодалських міжусобиць, здатної підняти народ на її захист та ін.

У політичному змаганні Нікколо Макіавеллі вважав допустимим в ім'я великої мети та ідеї зневажати закони моралі і використовувати будь-які засоби заради їх досягнення, виправдовував навіть жорстокість і віроломство правителів у їх суперництві за владу. Звідси і *макіавеллізм* — *спосіб політичної діяльності, що не зневажає будь-якими засобами заради досягнення поставленої мети*. Історична заслуга Нікколо Макіавеллі — погляд на державу як природне утворення, що досягається на основі домовленості людей в інтересах захисту і цілісності країни. Закони ж породжені Розумом і досвідом історії, а не йдуть від самого Бога.

Політичні ідеї утопічного соціалізму

Починаючи з XVI ст. у країнах Європи йшов бурхливий розвиток капіталізму. У великих цивілізованих країнах — Італії, Англії, Франції, Іспанії, Німеччині та інших — тоді робили висновок, що радикальна революція в суспільному устрої за основу має суспільну власність, соціальну справедливість і рівність усіх людей праці стала невідверненою необхідністю. Прагнення людей справедливості, гуманізму, рівності протягом багатьох віків природно практично не здійснювалось, залишались лише марними мріями. Саме мрія принижених і скривджених про світле справедливе суспільство, мрія про «золотий вік», рай для всіх і не на небесах, а тут, на грішній землі, ідея про справедливе суспільство виникла водночас з появою і поглибленням гострих соціально-економічних суперечностей. Розвиток політичних і соціальних ідей при певній «подібності форм передбачення устрою держави, суспільства», здійснювався з урахування особливостей традицій тієї або іншої країни.

Звичайно ж, прогресивні мислителі бачили невдоволення ремісників, найманих робітників, селян вадами, породженими капіталістичними відносинами, невдоволення знайшло відображення і в соціальних та політичних вченнях. Та незрілим на ранніх стадіях капіталізму виробничим і суспільним відносинам, незрілим

класовим відносинам відповідали і незрілі теорії, часто утопічні. В епоху Відродження розробкою гуманістичної теорії займався Томас Мор, в епоху Просвітництва прагнуть здійснити на практиці соціальні і політичні вчення про суспільство справедливості Мел'є, Морелі, Маблі та ін. Та велика заслуга Томаса Мора як соціаліста в тому, що зумів тоді піднятися від комуністичної організації споживання до комуністичної організації виробництва, поставив у центрі уваги питання про право власності та знаряддя на засоби виробництва. В цьому-то і проявляється історична специфіка соціально-політичної та соціалістичної думки, що мала певне коріння у соціальній структурі суспільних, соціально-політичних відносин епохи Відродження і відображала, хоча іноді ще в абстрактній формі, настрої передпролетаріату. Майбутнє суспільство Томас Мор зв'язував з народовладдям, з найширшою участю трудівників в управлінні суспільними справами. В ідеальній державі, описаній Томасом Мором в книжці «Утопія» (місце, якого не існує), всі посадові особи обираються народом, діють в інтересах народу і звітують перед народом. Палким, жагучим пропагандистом гуманізму і соціальної справедливості тоді виступає й італійський мислитель *Томмазо Кампанелла* (1568—1639 рр.), до постриження в монахи — Джованні Домініко. Поділяючи натурфілософські погляди Бернадіко Телезіо, закликав до дослідного вивчення природи, мріяв про єдність та благоденство людства. На чолі Міста Сонця — ідеальної республіки, сконструйованій Томмазо Кампанеллою в однойменній книжці, стоїть мудріший і всезнаючий первосвященик Сонце (Метафізик), якому підкорені три співправителі: Могутність, Мудрість, Любов, які вибирають нижчих посадових осіб, носіїв справжнього знання. Традицію народовладдя, що йшла від Томаса Мора, продовжував Джерард Уїнстенлі. Ідеалом суспільного устрою Джерард Уїнстенлі проголошував «вільну республіку», в якій передбачалась виборність і змінюваність всіх посадових осіб.

Теорія суспільного договору і природного права

У XVI—XVII ст. капіталістичний устрій дедалі ширше розвивається в економіці країн Західної Європи. В економічно найрозвинутіших країнах зміцніла буржуазія не мирилась з феодальними порядками, вимагала забезпечення свободи і безпеки особи та приватної власності, створення необхідних політичних та юридичних гарантій. У XVII ст. сталися перші буржуазні ре-

волюції в Голландії, Англії та ін. Наростання кризи феодального ладу супроводжувалось становленням раціоналізму, тобто оцінки суспільних відносин з позицій «здорового розуму» тощо. Місце догм, божественного права займає право людини, місце церкви зайняла держава. Антифеодальні лозунги зростаючої буржуазії співпадали з насущними інтересами народних мас, які страждали від безправ'я і свавілля. Вперше в багатовіковій історії людства тоді висувається і широко обґрунтовується уявлення про загальність правової рівності людей незалежно від їх соціального походження і становища в суспільстві. Вимоги ліквідації станів, всіх форм феодальної залежності, встановлення загальної рівності перед законом знаходять втілення у *теорії природного права*. Теорія природного права ґрунтувалася на визнанні всіх людей рівними від природи і наділених природою ж природними пристрастями, прагненнями, розумом тощо.

Одним з перших великих теоретиків школи природного права є нідерландський юрист, історик, державний діяч *Гуго Гроцій (1583—1645 pp.)*. Теорія природного права і суспільного договору — ідеалістичне вчення про виникнення держави і права в результаті свідомого укладення між людьми договору. Перші уявлення про довірне походження держави виникли уже в давнині (в V ст. до н. е. китайський філософ Меті, пізніше в Стародавній Греції — софісти, Сократ, Епікур та ін.). У XVII ст. розгорнута форма теорія суспільного договору одержує в творах філософів Томаса Гоббса, Баруха Спінози, Джона Локка, Жан-Жака Руссо, П'єра Гассенді та ін. Держава, на думку Гуго Гроція, є «досконалий союз вільних людей, який укладено заради додержання права і спільної користі». Тут видно вплив Арістотеля і Цицерона. В державі, підкреслює Гуго Гроцій, панує громадянська влада, яка виступає верховною, якщо її дії не підкорені іншій владі та не можуть бути чужою владою скасовано. Вперше Гуго Гроцій висловлює думку про справедливі війни. З точки зору прихильників теорії суспільного договору, суспільству і державі передують повна анархія і «*війна всіх проти всіх*» або, за деякими міркуваннями, ідилія свободи. Спільною рисою *природного становища*, де тривалий період нібито перебували люди, виступає необмежена особиста свобода. Її люди свідомо вирішили поступитися на користь держави для забезпечення своєї безпеки, приватної власності та інших особистих прав. Вчення Гуго Гроція відіграло значну роль у вивільненні теорії держави і права від опіки теології, середньовічної схоластики.

Бурхливі політичні зміни і перетворення у Західній Європі тоді виділяють центром політичного життя то Голландію, то Анг-

лію, то Сполучені Штати Америки, то Францію, Іспанію, Італію, то Німеччину. Одним з великих теоретиків походження держави і права є і англійський філософ *Томас Гоббс (1588—1679 pp.)*. Державу Томас Гоббс розглядав як людське, а не божественне утворення, що виникло на основі суспільного договору з природного додержавного становища, коли люди знаходились в стані *війни всіх проти всіх*. В основу політичної теорії покладено певне уявлення про природу індивіда, вважаючи, що спочатку всі люди створені рівними фізично і розумово, кожний має однакове з іншими право на все, і це стало причиною такої ж злості та пожадливості, що існує у тваринному світі. Людина заздрить іншій, радується її горю, заради власного самозбереження, бачачи в іншій людині ворога і конкурента на шляху задоволення своїх потреб. В ученні про право і державу Томас Гоббс відкинув теорію божественного устрою суспільства і захищає теорію суспільного договору. Держава створена з метою забезпечення загального миру. За суспільним договором на володаря, царя, імператора покладалась права окремих громадян, тим самим добровільно обмеживши свою свободу. Та на володаря, царя покладено і функції охорони миру і добробуту людей. Ефективною формою держави вважалась абсолютна монархія, але в численних обмеженнях і застереженнях тощо. Його ідея — не монархізм в повному розумінні, а необмежена державна влада. Вкладом у соціально-економічну інтерпретацію виникнення держави стало встановлення зв'язку між приватною власністю і формуванням держави. Права державної влади у Томаса Гоббса сумісні з інтересами тих соціальних спільностей, які привели в середині XVII ст. в Англії до буржуазної революції. Цікаво й те, що Томас Гоббс не відрізняє поняття: *суспільство, держава, уряд* та ін., ототожнюючи їх як носіїв суверена, тому що народ передає їм свою суверенність і вони виступають виразниками державної волі, а, отже, і волі суспільства.

Одним з визначних теоретиків природного права є голландський філософ-матеріаліст *Бенедикт Спіноза (1632—1677 pp.)*. Вчення Спінози сформувалось в умовах багатьох політичних змін і, зокрема, після визволення Нідерландів від гніту іспанської феодальної монархії та зробивши її розвинутою капіталістичною країною. Метою вчення Бенедикт Спіноза вважав завоювання панування над природою і удосконалення людини. Доповнюючи теорії держави і права ученням про свободу людини, Бенедикт Спіноза показує можливість у межах необхідності свободу людини. В ученні про суспільство продовжує ідеї Томаса Гоббса.

Вищою формою влади вважав не монархію, а демократичне правління, обмежував всевладдя держави вимогами повної свободи людини, її дій в межах закону, вважав можливим вивести з самого устрою людської природи те, що найефективніше погоджується з практикою. Адже, захищає чужий інтерес лише тому, що думає тим самим зміцнити свій добробут. Бенедикт Спіноза широко осуджує гонитву за наявності, ненаситну пожадливість як безумство, безрозсудство, яким вражений натовп, чернь. Та його політичні вчення будуються на уявленні, що користоловство поряд з іншими афектами є вічною і незмінною рисою людської природи. Отже, люди мають об'єднуватися у цілісні спільності і в своїх вчинках дотримуватись спільної волі. До спільного і упорядкованого життя, до громадянства людей штовхає потреба подавати один одному взаємну допомогу, необхідність в якій відбувається в процесі поділу праці між людьми в суспільстві.

За всіх відмінностей, концепція суспільного договору стала ядром політичних теорій *Джона Локка (1632—1704 рр.)* — відомого філософа, економіста та політичного діяча Англії. Відмінною рисою ідей Джона Локка є урахування політичного досвіду Англії і тих компромісів між буржуазією і монархією, що привели до встановлення конституційного парламентаризму. Створюючи систему політичної філософії, Джон Локк ґрунтовно розвиває *ідею про перехід від природного до громадянського становища, до форм державного управління. Доводить право народу на революцію і разом з тим визначає межі права відповідно до інтересів існуючих соціальних спільностей верств.* Мета держави, на думку Локка, — збереження свободи і власності, надбаних трудом. Тим-то, *державна влада не може бути довільною, а поділяється на законодавчу, виконавчу і союзну, федеративну.* Погоджуючись з думкою Арістотеля про людину як істоту суспільну, Джон Локк справедливо стверджує, що *людське суспільство не є суспільством політичним без таких визначальних умов: територіальна спільність, спільне право і наявність влади, здатної вирішувати суперечки і карати злочинців.* Виникнення політичного суспільства є результат угоди, що обмежує свободу окремої людини, індивіда. Звідси збуджуючою причиною, що схвалює і побажання людей встановити політичну владу, і готовність їй підкорятися, *виступає прагнення зберегти власність та ін.* Природно, соціальною основою держави стає приватна власність, що одержала розвиток з появою грошей як товару. Джон Локк вважає важливим моментом і відокремлення держави від влади, що ототожнювалось багатьма мислителями. Звідси, Джон

Локк підкреслює важливість двох угод: суспільний договір, що створює державу, і урядовий договір, що встановлює владу. Революція скидає владу, але не знищує державу, а порушення владою урядового договору дає людям право на революцію, що, проте, не ліквідує державу. Тут є економічне тлумачення виникнення і розвитку держави, а також політичне обґрунтування поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та її змінність. Народ виступає сувереном — повним носієм влади.

Політичні і правові вчення в Росії в період абсолютизму

На рубежі XVII—XVIII ст. феодальна держава Росія остаточно оформляється як абсолютна монархія. Реформи Петра I завершили ліквідацію старофеодальних установ, поклали початок подоланню промислового, військового, культурного відставання. На початку XVIII ст. з ідеями радикальних реформ російського суспільства виступають тоді відомі ідеологи просвітництва: Михайло Новіков, Олександр Радищев, Іван та Карл Германи, вчені Василь Татищев і Михайло Ломоносов, які займалися розробкою проблем статистичних і демографічних досліджень та ін. Тоді ж в Україні послідовниками просвітництва стали відомі громадські та культурні діячі: Володимир Капніст, Іван Котляревський, Василь Каразін, Григорій Вінський, Іван Орлай та багато інших. Дослідження ведуться у руслі відомого державознавства: проблеми історії держави, економіки, географії, культури, релігії, народонаселення та ін. Багато зроблено для дослідження проблем держави і права Василем Татищевим і Михайлом Ломоносовим. Досліджуючи проблеми соціальних явищ, Василь Татищев і Михайло Ломоносов у працях з історії підкреслювали, що джерелом багатства і могутності держави є людська праця і чисельність народу в країні. Тому держава має створювати відповідні умови для забезпечення зростання населення та ін. Офіційна доктрина абсолютизму включала традиційне теологічне обґрунтування царської влади. Ідея *спільного блага*, навіть *всенародної користі*, властива багатьом абсолютним монархіям. Суть її зводилась до того, що лише монархи знають, що саме необхідно їм підданам та країні.

На Заході та в Росії концепція просвітницького абсолютизму основана на високомірному і презирливому ставленні до народу, як неосвіченої, пасивної маси. Одним з перших теоретиків абсолютизму в Росії став священник *Феофан Прокопович (1681—1736)*

pp.). У його працях поєднувались елементи теологічного і юридичного світогляду на походження держави, права і влади. Прихильником теорії природного права і суспільного договору виступав і Василь Татищев, особливо його цікавили проблеми освіти народу, релігії, розвитку науки. Договір взагалі розглядається як основа всякої держави, в тому числі й монархічної. Представницьку систему Василь Татищев вважав ознакою аристократії. Захист і ґрунтовне пояснення самодержавства в концепції Василя Татищева поєднувалось з ідеєю про впровадження в систему органів влади чогось на зразок представницьких дворянських установ, щоб налагодити законодавство, компетентне вирішення державних справ тощо. Та дворянська диктатура гарантії інтересів класу знайшла не в конституціоналізмі та обмеженні самодержавства, а в двірських переворотках, що змінювали монархів, неугодним верхам дворянства. Просвітники України і Росії тоді виступали за здійснення ідеалів революційної думки Західної Європи, відстоювали свободу, рівність і братство народів. Та ряд мислителів Росії тоді запозичували політико-правові вчення Франції, Англії, Німеччини та ін., солідаризуючись з політичними діячами і мислителями, піддавали гострій критиці властиве просвітництву переконання у всесиллі розумного законодавства та ін., зневажали роль і місце простої людини у суспільно-політичному житті.

Політичні і правові вчення в період кризи феодалізму на Заході

Ідейна боротьба у Франції, Англії, Італії, Іспанії та інших країнах Західної Європи в XVIII ст. служить класичним прикладом того, як в протиставленні з феодальним світоглядом формувалась політична свідомість буржуазії та найманих робітників. Піднімаючи народ на боротьбу з абсолютистським режимом, велика буржуазія країн Заходу виступала на чолі третього стану (дрібна міська та сільська буржуазія, селяни, робітники, міська біднота та ін.). Просвітництво як ідейний рух становить закономірну ступінь у розвитку буржуазної соціально-політичної думки. Просвітницькі вчення виражали інтереси тих верств великої буржуазії, які сподівались здійснити назрілі перетворення з допомогою поширення знань і поступових реформ. У процесі наростання кризи феодального ладу в просвітництві дедалі більше визначався, окреслювався революційно-демократичний напрям.

Основною політичною причиною загострення ідейної боротьби напередодні революції у Франції стала розстановка класових політичних і станових сил, що склалася тоді в суспільстві. Буржуазії, що піднімалась і зростала, протистояла абсолютна монархія. Для завоювання політичної влади буржуазія об'єднується з народом. Тоді ж загальноновизнаним лідером Просвітництва у Франції стає письменник і філософ *Вольтер (псевдонім, справжнє ім'я — Франсуа Аруз, 1694—1778 рр.)*. В історію суспільної думки Вольтер увійшов як палкий викривач католицької церкви, релігійного фанатизму і мракобісся. Його світогляд остаточно сформувався в Англії, де він певний період провів у вигнанні. Повернувшись на батьківщину, написав «Філософські листи», де пропагує передові вчення про природничо-правову державу Джона Локка та ін., а також буржуазно-ліберальні порядки і державний устрій Англії. Не-примиримий ворог християнства, зокрема православ'я, Вольтер все ж виступає прихильником деїзму, допускає існування Бога — першопричини світу, але заперечує втручання бога в життя природи, людини і суспільства. Критику феодальних порядків Вольтер вів з позицій раціоналізму. На його думку, на зміну деспотичному правлінню прийде царство Розуму та Свободи, де кожній людині надаються природні права — право на особисту недоторканість, право приватної власності, свободи слова, преси, совісті та ін. Під свободою Вольтер розумів усунення феодальних пережитків, що сковували творчу ініціативу людини, її приватнопідприємницьку діяльність. Вольтер зводив свободу до залежності громадян від свавілля: «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів». Зв'язуючи благополуччя і спокій нації з розвитком торгівлі та нагромадженням багатств, Вольтер, як представник ліберальної буржуазії, підкреслював значення розкоші в забезпеченні соціального прогресу. Накреслена ним програма ліквідації кріпосного права передбачала визволення селян, які належали церкві та державі. Що ж стосується поміщицьких селян, то їх належало визволяти лише за згодою власника і до того ж за викуп. Тут проявилось прагнення Вольтера до компромісу з дворянством. Зосередивши увагу на пропаганді ідей законності ліберальних методів здійснення влади, Вольтер надає іншим просвітителям можливість розробки проєктів ідеального устрою держави. Управляти державою мають тільки власники. Визнаючи природну рівність людей, Вольтер рішуче відкидав соціальну і політичну рівність, що в «світі не може бути, щоб люди, живучи в суспільстві, не поділялись би на два класи: один клас багатих, які наказують, владарюють, дру-

гий — бідних, що служать». Теоретично Вольтер віддавав перевагу республіканському устрою суспільства, але вважав, що республіканський устрій можна застосувати практично. Зразком державної організації Вольтер вважав парламентські установи в Англії. Політичний ідеал наближався до ідеї поділу властей: законодавча, виконавча, судова.

Вчення Шарля Монтеск'є про державу і право

Серед представників Просвітництва у Франції значне місце належить історику, правознавцю *Шарлю Луї Монтеск'є (1689—1755 pp.)*. Свої суспільно-політичні погляди він виклав у романі «Персидські листи». Шарль Монтеск'є створив першу розгорнуту політичну доктрину Просвітництва, прагнув розширити фактичну базу соціально-політичної теорії, описати причини, що викликають зміни в законодавстві та правах, і, узагальнивши нагромаджені факти і дані, виявити закони історії. Запозичуючи ідею природного становища, Шарль Монтеск'є відкидає раціоналізаторські конструкції, в яких утворення держави випливало з вимог природного права. Не сприйняв Шарль Монтеск'є і саме поняття суспільного договору. Виникнення політично організованого суспільства розглядалось як історичний процес. Держава і закони виникають в ході війни. Не маючи достатніх фактів і даних, щоб сформулювати загальну теорію походження держави, Шарль Монтеск'є намагається пояснити процес утворення держави, аналізуючи те, як зароджувались конкретні соціальні та правові інститути.

Шарль Монтеск'є — один з ініціаторів історико-порівняльного вивчення суспільства і держави. Закономірності суспільного життя розкриває через поняття спільного духу нації. Закони — суть необхідні відносини, що випливають з природи речей, все, що існує, має свої закони. Закономірність панує і в сфері суспільних відносин. Як філософ, правознавець, активний сподвижник Дідро і д'Аламбера, Шарль Монтеск'є виступає проти релігійного фанатизму, критикує теологічне розуміння історії Августина і Фоми Аквінського, обґрунтовує закономірності розвитку природи і людської історії, підкреслює взаємозв'язок між природним і соціальним, вірить у майбутнє: настане епоха надій і сподівань, віра в торжество свободи, рівності, братерства тощо. Політичні погляди Шарля Монтеск'є сповнені суперечностей і компромісів. Але він завжди нещадно викривав феодалізм і проголошував принципи соціальної справедливості, рівності, свободи, гуманності.

Обґрунтування ідеалу свободи Шарль Монтеск'є поєднував з існуючими формами держави: республіка (демократія і аристократія), монархія і деспотія. Кожний тип правління держави має власний принцип, що характеризує державну владу. Республіка — держава, де влада належить або народу (демократія) або його частині (аристократія). Монархія — це одноособнє правління, що спирається на закон; її принципом є честь. Деспотія, на відміну від монархії, — одноособове правління, основане на беззаконні та свавіллі, тримається на страсі. Шарль Монтеск'є виділяє в державі законодавчу, виконавчу і судову владу. Зосередження всієї повноти влади в руках однієї особи, установи або соціальної спільності людей неминуче веде до зловживання і свавілля. Розмежування компетенції поділу влади передбачає надання різним гілкам влади спеціальних повноважень з тим, щоб вони обмежували і стримували одна одну, встановлюється такий порядок, що «одна влада зупиняє другу», реалізація принципу поділу влади раціональна в Англії, де законодавча влада належить парламенту, виконавча — королю, а судова — присяжним. Вчення Шарля Монтеск'є про поділ влади мало значну новизну у порівнянні з попередніми концепціями. По-перше, поєднувалось ліберальне розуміння свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму поділу влади. Свобода встановлюється лише законами і навіть законами основними. По-друге, у склад влади, що належить розмежуванню включались судові органи. Обґрунтування парламентаризму, як системи управління, основане на розмежуванні законодавчих і виконавчих повноважень, доповнене принципом незалежності суддів. *Розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову — класична формула буржуазного конституціоналізму.*

Політико-правові погляди французьких матеріалістів

Напередодні Французької революції широке розповсюдження знаходять прогресивні політичні ідеї матеріалістів Дені Дідро, Поль Анрі Гольбаха, Андріана Гельвеція, Жульєна Ламетрі та ін. Критикуючи феодальні державні устрої, французькі матеріалісти пропонували створювати такі управлінські інститути, що відображали б інтереси всього суспільства. Політичні вчення французьких матеріалістів стали кроком у порівнянні з ідеями Монтеск'є. Проголошена ними ідея інтересу обумовленості характеру людини суспільними і соціальними умовами і, на-

самперед, політикою, а також рівність людини, її вроджене прагнення до добра та ін. мали прогресивне значення.

Дені Дідро — один з відомих французьких матеріалістів, філософ, керівник енциклопедії, письменник, разом з Вольтером мав великий вплив на сучасників і розвиток суспільної думки. В основі соціально політичного вчення Дені Дідро лежить ряд положень теорії природного права. Основне в теорії — поняття природи людини. Спочатку люди жили в природному додержавному становищі, були рівні між собою і керувались повною незалежністю. В інтерпретації природне становище виступало не стільки як період ізольованого існування індивідів, скільки епохою первісних колективів з суспільною власністю на засоби праці. З появою приватної власності та духу наживи — джерела всіх «вад» — «природна рівність зникла» і люди поділились на багатих і бідних. Державна влада виникає як продукт суспільного договору, що люди укладають між собою, щоб забезпечити своє щастя, що дає суспільству можливість створення організованої політичної форми. Суспільний договір не позбавляє людей їх природної свободи і рівності. Людина лише частково передає державі свою природну незалежність з метою забезпечення інтересів і об'єднання волі та сили всіх. Державна влада базується на волі народу-суверена, тоді як правителі та царі всього лише її тримають. Знищення феодальних порядків цілком можливо мирним шляхом з допомогою законодавчих реформ і морального виховання народу. Критикуючи дух корисливості, зажерливості і вихваляючи звичай стародавніх народів, які не знали власності, Дені Дідро не закликав до усупільнення майна, а виступав прихильником приватної власності в невеликих розмірах. Головна мета держави — забезпечення прав громадян, їх свободи і щастя.

В ученні *Поля Анрі Гольбаха* — прихильника конституційної монархії, а в ряді випадків — освіченого абсолютизму, знаходимо багато інших думок про устрій держави і суспільства. У суспільстві всі виступають як предмет обміну. Саме те, що люди не однакові, і спонукає, навіть змушує їх звертатися один до одного і надавати взаємну допомогу. Вирішальна роль в історії відводилась діяльності законодавств. Шлях визволення людей лежить через освіту. Незнання власної природи привело рід людський до того, що він опинився поневоленим і став жертвою урядів. Створювати державу і закони людей змушують інтереси особистої користі. Суспільство сприймалось як царство розуму. І природні закони ті, що впливають з природи людини, складаючи найважливіші принципи суспільних відносин. Природні права вічні і не-

віддільні. Основні природні права: свобода, власність та безпека людини. У суспільстві діють основні закони, обумовлені суспільним договором, і визначають взаємовідносини між носіями влади (сувереном) і народом. Завдання законів обмежувати владу володаря і правити в інтересах суспільства.

Один з представників французьких матеріалістів XVIII ст. *Клод Андріан Гельвецій* виступав за політичні свободи, рівність всіх перед законом, висував гасла свободи слова, друку, думки і совісті. Відкидаючи географічні фактори, що визначають суспільне життя, Клод Гельвецій визначає, що відмінності у законах і звичаях обумовлені винятково соціальним середовищем. Люди всюди народжуються з рівними здібностями і нахилами, а відрізняються один від одного лише під впливом сім'ї, виховання і найближчого оточення. Висловлюється немало глибоких догадок про матеріальну обумовленість свідомості, її історичний розвиток, соціальну природу моралі та політичних установ. Суспільні інтереси є однією з основ виникнення держави і законів, утвердження «розумного суспільного ладу».

Радикалізм Жан-Жака Руссо

Політичні вчення французького просвітництва стали ідейною зброєю Великої Французької революції (1789 р.), сприяли виникненню і розвитку прогресивних політичних і соціально-економічних ідей в країнах Європи та ін. Один з визначних французьких просвітителів, філософ, Жан-Жак Руссо в працях «Бесіди про походження і основи нерівності між людьми» та ін. викладає радикальний характер політичних поглядів, піддає різкій критиці феодально-станові відносини, вказує причини нерівності, появи і розвитку приватної власності. Разом з тим ідеалізується первіснообщинний лад, відкидаючи учення Томаса Гоббса про те, що в первісному суспільстві йде «війна всіх проти всіх».

Оперуючи наявністю різних політичних вчень, Жан-Жак Руссо пише: спочатку люди жили, як звірі. У них не було нічого спільного, навіть мови, не кажучи вже про власність або мораль. Люди були рівні між собою і вільні. Та в міру удосконалення навиків, знань людини, зрядь її праці міцніли суспільні зв'язки, поступово зароджувались соціальні формування: сім'я, плем'я, народність. Період виходу з дикості, коли людина стає суспільною, залишається вільною — найщасливіша епоха. Далі розвиток цивілізації зв'язаний з появою і зростанням суспільної нерівності, з регресом свободи. Спочатку виникає майнова нерівність, що

стала основою для приватної власності землі. На зміну природному стану приходять громадянське суспільство. З виникненням приватної власності відбувається поділ суспільства на багатих і бідних, між ними розпалюються жорстокі суперечності, непримиренність. Нерівність соціальна, економічна веде і до нерівності політичної. Прийняті ж закони безповоротно знищили природну свободу, остаточно закріпили власність, перетворили хитру узурпацію в непорушне право і заради вигоди небагатих прирекли відтоді весь людський рід на працю, рабство і злидні. З переродженням держави в деспотію настає беззаконня, відсутність усяких владних структур, а панує тільки тиранія. У природному ж становищі все тримається на силі, на законі сильнішого. Повстання проти тиранії є правомірним актом, як і розпорядження, що їх давав підлеглим деспот, управляючи державою.

У протилежність Гоббсу, який в теорії суспільного договору виправдовував абсолютистську монархічну державу, Жан-Жак Руссо висловлювався за утворення такої держави, що забезпечує демократичні права. Величезні переваги Жан-Жака Руссо і полягають у відстоюванні демократичних прав і свобод. При всій відносній прогресивності політичних поглядів Жан-Жака Руссо вони ж ідеалістичні, як і погляди інших просвітителів XVIII ст. Його вплив на сучасників особливо в період буржуазних революцій заслонив вплив Вольтера і Монтеск'є. Якобінці використовували вчення Руссо про закони як відображення спільної волі та необмеженого суверенітету народу для забезпечення і утвердження революційної диктатури.

Соціальні, політично-правові вчення утопічного соціалізму

У XVIII ст. поряд з демократичними, соціальними, політичними концепціями розвитку держави і управління суспільством розвивались соціальні та політико-правові вчення утопічного соціалізму. Один з представників утопічного соціалізму сільський священник *Жан Мел'є (1664—1729 pp.)* своєрідно розуміє природне право, співзвучно уявленням про справжню справедливість, що склалися в середовищі народу, підкреслює, що нема справедливості в тому, що одні несуть всі тягарі праці та незручності життя, а інші, не знаючи турбот, насолоджуються всіма благами і зручностями життя. Різко засуджуються вищі стани феодального суспільства, які живуть за раху-

нок народної праці, пригноблюють, кривдять, грабують народ. Різко засуджуються монархія і церква. Вся купа релігій і політичних законів становить лише таємні системи несправедливості, з їх допомогою багаті гноблять бідних, руйнують і тиранять народ та ін. Засудження феодалізму і приватновласницького ладу з позицій інтересів трудівників у вченні Жана Мел'є органічно поєднано з програмою народної революції, з побудовою справедливого суспільства без приватної власності, що породжує збагачення найсильніших, хитрих і спритних, злих і негідних, породжує зубожіння народу. Народна революція має привести до ліквідації не тільки феодалізму, а й приватновласницького ладу взагалі.

Тоді ж у Франції виникли уже прямо комуністичні теорії Мореллі, Леже-Марі Дешан та ін. Доктрина Мореллі ґрунтується на деяких положеннях теорії природного права. На відміну від буржуазних теоретиків, природне становище зображується як золотий вік, коли люди підкорялись тільки законам природи, що передбачали спільність майна і загальну обов'язковість праці. У концепції Мореллі нема місця суспільному договору. Виникнення і утвердження приватної власності перевернуло договори дном усі закони природи, спотворило пристрасті людей, породило жадобу тощо, виник приватний інтерес — виснажлива хвороба всякого суспільства. Мореллі підкреслював зв'язок держави, політики, моралі з відносинами власності, заперечував Монтеस्क'є, який критикував принципи демократії, аристократії, монархії та деспотизму. При збереженні приватної власності концентрація багатств неминуче веде до того, що демократія перетворюється в аристократію, аристократія — в монархію, а монархія — в деспотію, тиранію. Тому нема сенсу шукати найкращу форму управління, поки не знищена приватна власність і народжені нею приватні інтереси. Ідеї утопічного соціалізму знайшли відображення і в працях інших мислителів. Особливе місце займав бенедиктинський монах Леже-Марі Дешан, який ділив історію людства на три етапи: дикість, коли люди не знали власності, влади, законів; потім люди перейшли до стану законів, виникла нерівність, власність, закони, суспільство ділилось на соціальні спільності, а потім настає царство «безумства звичаїв», обману і насилля. Та в «стані звичаїв» не буде релігій, війн, судів, торгівлі, банкрутства, спекуляції та ін. Життя людей стане простим і близьким до природи. Свідомість моральної єдності людей і простота життя приведе до відмирання примусу та управління суспільством.

5. Розвиток політичної думки в XVIII ст.

X VIII ст. увійшло в історію Європи і Америки як століття просвітництва. Блискуча плеяда філософів проголосила всесилля людського розуму і завдала смертельного удару марновірству і мракобіссу — темній спадщині Середньовіччя. Вільнодумство входило в моду. Вивільнення розуму від пут обскурантизму сприяло швидкому прогресу наук і мистецтва. На початку століття в лоні філософії формуються і розвиваються політичні вчення, що ставили метою вивчення історії суспільства. Системою філософських та історичних методів аналізу соціальних процесів залишаються політичні ідеї в концепціях Ніцше, Канта, Гегеля. Історики тоді аналізували джерела демократичних революцій в Європі, Америці та ін. У працях відомих представників соціально-політичної думки *Франсуа Гізо, Огюста Т'єррі, Луї П'єра, Жюля Мішеля, Томаса Пейна, Томаса Джефферсона, Олександра Гамільтона* та ін. розглядаються важливі ідеї, формуються теорії держави, права, суспільства: по-перше, історія твориться людьми, по-друге, революція є результат суспільних суперечностей, загострення яких вибуховонебезпечне, по-третє, походження соціальних спільностей і станів державної влади сягають своїм корінням до завоювань одних племен іншими. Політико-правові концепції ставили метою дослідити процес виникнення людства, розкрити рушійні сили історії та її законів на базі емпіричних і узагальнених фактів і даних, подій та явищ в історії, культурі народів.

Потреба в економічних і політико-правових знаннях виникла з розвитком капіталістичних відносин розширеного виробництва, торгівлі та ін. Бурхливий розвиток соціально-політичних і правових учень спостерігається в Сполучених Штатах Америки в період боротьби за незалежність. У полум'ї визвольної війни (1775—1783 рр.) англійських колоністів проти метрополії народжується незалежна держава — Сполучені Штати Америки. Колоністи обмежувались тоді вимогами зрівнялівки політично-правового режиму в колоніях з режимом, що існував в Англії. Вимоги теоретично обґрунтовувались принципами англійського загального права та конституційності та ін. З 70-х років XVIII ст. вимоги колоністів радикалізуються і для обґрунтування їх беруться природно-правові доктрини, що розроблялися тоді у Західній Європі. Тоді ж найвизначнішими представниками соціальної, політико-правової теорії в США виступали активні учасники визвольного

руху в колоніях *Томас Пейн, Томас Джефферсон, Олександр Гамільтон* та ін. Під впливом ідей визвольного руху, природно-правових теорій у трактуваннях Гоббса, Мільтона, Локка, Вольтера, Монтеск'є, Руссо формуються політичні та правові погляди Томаса Пейна, який розрізняє природні та громадянські права людини (право на щастя, свободу совісті, свободу слова тощо). З утворенням суспільства та держави люди передають частину природних прав у «загальний фонд». Виникають громадянські права, що належать людині як члену суспільства. Це ті права, які людина не здатна захищати своєю владою (право власності тощо). Раніше не існувало приватної власності на землю та ін. З переходом до землеробства виникає і приватна власність на землю, виникає і поділ людей на багатих та бідних. Адже, за природою усі люди рівні в правах, а поділ на багатих і бідних є наслідком появи приватної власності. Держава ж виникає слідом за об'єднанням людей в суспільство, бо об'єднавшись люди не здатні оберігати справедливість між собою. І держава створюється людьми за суспільним договором — єдино можливому способу утворення держави. Тому верховна влада в державі має належати самому народу. Ідея народного суверенітету приводить Пейна до висновку про право народу знищувати або засновувати будь-яку форму правління, право народу на революцію, і обґрунтовує допустимість і необхідність відділення колоній від Англії та утворення власної незалежної держави. Республіканське правління має ґрунтуватися на принципі народного представництва. Таке правління засновано в інтересах суспільства і здійснюється в інтересах людей — індивіда і спільності. Соціально-політичні погляди Томаса Джефферсона близькі до політичних поглядів Томаса Пейна. Радикальне демократичне трактування природно-правової концепції проявилась в уявленні Джефферсона про суспільний договір як основу устрою суспільства, що давав усім його учасникам право конструювати державну владу, а звідси логічно випливала ідея народного суверенітету і рівності громадян в політичних і соціальних правах. Його ідеал — демократична республіка вільних і рівноправних фермерів. Джефферсон — автор Декларації незалежності Сполучених Штатів. Одним з відомих політичних діячів періоду утворення США є і Олександр Гамільтон, теоретичні концепції та практична діяльність якого відіграли важливу роль у створенні Конституції США. Оцінюючи політичні та правові погляди американських мислителів, варто підкреслити, що вперше в історії ідеї природно-правової доктрини конкретизовані в конституційних та правових актах.

Ідеї консерватизму та лібералізму

Просвітництво XVIII ст. у Західній Європі стимулювало процес революційного зламу старого суспільного ладу. Прогресивні мислителі прагнули в тій або іншій формі осмислити результати буржуазних революцій і оцінити суспільний лад, що йшов на зміну феодалізму. Проблеми революційної демократії, індустріалізації виступають ключовими. Тоді один з напрямів соціально-політичної думки об'єднував тих, хто позитивно сприймав суспільну реальність, що створювалась у процесі революційних перетворень. Це позиція представників *ліберальної соціальної політичної думки*, зокрема позитивістів, які виступили з аналізом подій. І напрям соціально-політичної думки, що вибрав концепції, які в тій або іншій формі відстоювали колишні порядки, прагнули критикувати з позицій минулого, ідеалізували феодалізм та ін. Такий напрям соціально-політичної думки названо *консерватизмом*. Формально представників консерватизму об'єднувало негативне ставлення до революції, як насилля до розриву з традиціями і основами народного життя. Найвпливовіші з ідеологів консерватизму *Едмунд Бьорк*, *Леон де Бональд*, *Жозеф де Месюр* та ін. вихідці зі знатних аристократичних сімей, які зазнавали переслідування якобінського терору, відстоювали принципи монархії, станової ієрархії, католицької віри.

У процесі розвитку консерватизм оформився як політична течія, що орієнтується на збереження, спадкування, урахування національних традицій в процесі суспільного розвитку. Так, Едмунд Бьорк вважав, що в ім'я стабільності суспільства варто критикувати і навіть висміювати революційні ідеї, протистояти революційним перетворенням. Це означало заперечення ідей просвітництва, тобто ідей свободи особи і демократичних форм організації влади. Такі ж думки висловлювали й інші консерватори, відстоювали абсолютну монархію.

Дещо іншу позицію у ставленні до устрою суспільства, що прийшло на зміну феодалізму, займає лібералізм. Патріархом лібералізму вважався англійський економіст Адам Сміт. Програмні основи лібералізму з урахуванням досвіду Французької революції сформулювали *Ієремія Бентам*, *Джон Мілль*, *Бенджамін Констан*. Ідеї лібералізму обґрунтовував з позицій політико-правових знань *Герберт Спенсер*, який підкреслював, що держава за суттю є акціонерна співдіяльність для захисту інтересів громадян, що людське суспільство — унікальна форма порядку (організація), вища в порівнянні з органічною в біології. Аналогія з організмом,

яка вказує на подібність і відмінність між суспільством і біологічними істотами, використана Гербертом Спенсером як метод для з'ясування в більш зрозумілих поняттях нематеріальної природи людських відносин. Будучи частиною природи, людське суспільство втягнене в суперництво за існування з іншими суспільствами і не людського навколишнього середовища.

Політико-правові ідеї Іммануїла Канта

Значні заслуги у розвитку політичних ідей належать німецьким мислителям *Іммануїлу Канту*, *Йогану Готлібу Фіхте* та ін. Родоначальник класичної німецької філософії Іммануїл Кант стає основоположником одного з великих напрямків теорії держави і права. Наріжним каменем політичної теорії є положення про те, що кожна людина має абсолютну цінність і не може бути знаряддям здійснення якоїсь мети. У трактаті «До вічного світу» Іммануїл Кант розробив проект встановлення вічного світу шляхом створення всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав. В основі кантівської філософії лежить протиставлення емпіричного (дослідного) і апіорного методів пізнання. У «Маніфесті звичаїв» викладене своєрідне тлумачення природного права. Іммануїл Кант, йдучи за Руссо, дотримується умовного природного становища, де відсутнє об'єктивне право. Людині властиве одне-єдине природжене право — свобода морального вибору. Звідси випливають невід'ємні моральні якості людей: рівність, здатність ділитися своїми думками та ін. У додержавний період людина здобуває суб'єктивні природні права: право на власність, право на життя та ін. Відповідно до принципів умовного підходу до пояснення соціально-політичних явищ Іммануїл Кант відмовляється вирішувати питання про походження держави, прагне подолати певну суперечність, властиву концепціям природного права, де утворення держави шляхом договору ставало і реальною подією минулого і основою майбутньої ідеальної організації політичної влади. На думку Іммануїла Канта, суспільний договір є лише ідея розуму, що має безперечно практичну реальність. Іммануїл Кант надає суспільному договору риси регулятивного принципу, що дозволяє судити про справедливість конкретних законів. Ідея договору служить «безпомилковим мірилом» права і безправ'я. Вклад Іммануїла Канта у розробку політичної теорії характеризується тим, що сформульовано основні ідеї та принципи сучасних вчень про правову державу. Дається і визначення: держава — поєднання багатьох людей, під-

корених правовим законам, а ознака держави — верховенство закону. Іммануїл Кант підкреслював, що розглядає не державу, що існує в реальності, а державу в ідеї, такою, якою має бути відповідно до чистих принципів права, що покликана гарантувати стійкий правопорядок держава має будуватися на основі суспільного договору і народного суверенітету.

Концепція держави Георга Гегеля

Найбільш завершеними і систематизованими судженнями про право, державу і громадянське суспільство стали теорії *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770—1831 рр.)* — класика німецької філософії. Радикальні політико-правові погляди Георга Гегеля склались під впливом Французької буржуазної революції, але потім, під впливом змін політичної ситуації в країнах Західної Європи і посилення феодально-дворянської реакції, дедалі ставали консервативними. Політико-правове вчення Георг Гегель розглядає як необхідну складову частину філософії. Ідея права трактується як єдність права і його здійснення або «наявність буття» права, його реалізації. Георг Гегель прагне подолати недоліки кантівського апіоризму, що відриває логічне від історичного в праві. Розглядаючи ідею права, Георг Гегель виходить з концепції ідеї тотожності мислення і буття. В ученні про право і державу тезис тотожності мислення і буття знаходить відображення у формулі: «Що розумне, то дійсне; що дійсне, то розумне». Тут під дійсністю розуміється не все існуюче в реальності, а лише те, що існує із необхідності. Дійсність явище існування. Георг Гегель рішуче заперечував природно-правову теорію походження держави. Природний стан і природне право є стан безправ'я, свавілля, стан, де не можна сказати нічого, окрім того, що «з нього необхідно вийти». Тільки у державі людина здобуває свободу. В державі громадянин одержує гідну йому честь завдяки посаді, яку має, завдяки професії, якою володіє, і завдяки будь-якій своїй трудовій діяльності. Теорії держави Георга Гегеля не вистачало, насамперед, політичного підходу, і Карл Маркс у полеміці формулює систему соціально-економічних і політичних положень.

Основні положення концепції держави Георга Гегеля полягають в тому, що, по-перше, держава (тодішня) — конституційна монархія має сильну бюрократичну виконавчу владу, урівноважену участю громадян в управлінні та додержанні індивідуальної суспільної та місцевої автономії; по-друге, правова й інституці-

ональна структура держави переживає процес змін, що викликані наміром пристосувати теоретичні передумови до традиційних умов; по-третє, політичне життя кожної епохи формується і передвизначено домінуючими духовними і матеріальними силами епохи, всієї її культури і цивілізацією; по-четверте, остаточно з'ясування характеру кожної епохи і переходу від однієї епохи до іншої треба шукати в природі метафізичного буття, що іменується Духом, Думкою і Розумом. Заслуга Гегеля в тому, що, замінивши поняття «природне становище» категорією громадянське суспільство, здійснив розмежування громадянського суспільства і держави.

Громадянське суспільство виникає після виникнення держави, що складається з трьох систем: потреби індивіда і задоволення їх з допомогою його праці, а вже через працю індивіда і задоволення потреб всіх інших; дієвості правосуддя, що охороняє свободу і властивість приватної особи та ін. На думку Гегеля, громадянське суспільство ділиться на три стани: субстанціональний (землевласники-дворяни і селяни); промисловий (фабриканти, торговці, ремісники); загальний (чиновники). Основна функція громадянського суспільства, що в усіх діях покладається на правосуддя — стежити, щоб вільно розвивалась приватна власність і не охоплювалось соціальними, моральними вимогами. У визначенні громадянського суспільства Гегель трактує *громадянське суспільство як систему матеріальних потреб*. Правильно відмічаючи суперечливий характер буржуазного суспільства, Гегель між тим намагається виявити джерела державності не на основі аналізу матеріальних, економічних відносин, а звертаючись до ідеальних передумов — народного духу.

Абсолютизуючи і містифікуючи ці ідеальні передумови, Гегель проголошує *основою державності народний дух у формі релігії*. Державний лад впливає та єдино тільки й може впливати з істини релігії. Держава є не що інше як ідея розуму, свободи і права. Держава виступає як моральне ціле, де долаються всі суперечності, що є в громадянському суспільстві. Держава — як організація поняття свободи. Ідея держави як організація свободи проявляється, по-перше, у вигляді конкретної держави, по-друге, у відносинах між державними як зовнішнє державне право і, по-третє, у світовій історії Гегель відстоює конституційну монархію та критикує ідею народного суверенітету і республіканського правління. Конституційна монархія має три влади: законодавчу, урядову і судову (владу володаря). Політичне вчення Гегеля мало величезний вплив на розвиток політико-правової думки. Програ-

сивні положення теорії стали основою розвитку ліберальних і радикальних концепцій. Соціологічні концепції Георга Гегеля стали важливим джерелом формування політичних, соціальних і економічних ідей Маркса. Саме теорії держави не вистачало, насамперед, політичного підходу, і Маркс у полеміці з Гегелем формує систему соціально-економічних і політичних ідей.

Концепція демократії Шарля Алексіса де Токвіля

Одним з фундаторів політичного лібералізму, суспільно-політичної течії, що знайшла широке розповсюдження, є французький історик, соціолог і політик XIX ст. *Шарль Алексіс де Токвіль*. Народився Шарль Алексіс де Токвіль 29 липня 1805 р. поблизу Парижа в аристократичній сім'ї. За часів якобінського періоду у Франції батько й мати були ув'язнені, та від страти їх врятували події 9 термідора. Ні соціальне походження, ні доля батьків, ніщо на початку життєвого шляху Шарля Токвілля не виявляло, що він стане щирим прихильником демократичного суспільного ладу. Вивчав право. У 1831—1832 рр. був в Північній Америці, де аналізував американську політичну систему. Головним результатом його перебування в США стала книга «Демократія в Америці», що стала популярною серед європейської громадськості, послужила вагомим аргументом при обранні Шарля Алексіса де Токвілля членом Академії моральних і політичних наук, а потім і французької академії. Він стає депутатом парламенту Франції, а пізніше обирається до установчих зборів, згодом і членом законодавчих зборів. Після того, як залишив політичну сцену, поселився поблизу міста Туз, де займався науковою діяльністю; подорожує до Німеччини, Англії. Помер Шарль Алексіс Токвіль 16 квітня 1859 р.

Основною темою роздумів та досліджень мислителя є історичний поворот в усіх сферах тодішньої людської спільності, осмислення народження демократичного суспільства. Філософія Шарля де Токвіля про демократію є своєрідний синтез ліберальних та демократичних ідей. Політичне вчення Шарля Алексіса де Токвіля — це своєрідна історіографія раннебуржуазного суспільства. Якщо пізніше соціологи оперували поняттями індустріального та доіндустріального суспільства, то Шарль Алексіс де Токвіль

порівнює, протиставляє суспільство *аристократичне і демократичне*.

Аристократичне суспільство — втілення феодального режиму, зруйнованого французькою революцією. Соціальне явище — демократія — лейтмотив роздумів Шарля Алексіса де Токвіля. *Демократичне суспільство — це егалітарне суспільство, де повалено старий феодальний лад, скасовано феодальні привілеї, панує рівноправність. Тут же існують лише індивідуальні відмінності між людьми, зумовлені їх неоднаковими здібностями, освітою, достатком.*

У процесі історичного розвитку суспільства реалізуються два основні закони: по-перше, всі конкретні суспільства незалежно від історичних особливостей і етапів розвитку неодмінно йдуть до демократії; по-друге, демократичний лад тісно зв'язаний із розвитком звичаїв, культури, науки, цивілізації. Суспільний прогрес несе людям демократію, свободу, рівність. На нерівності не може ґрунтуватися свобода в демократичному суспільстві. Свобода передбачає рівність умов існування й охороняється різноманітними політичними та соціальними інститутами, в тому числі демократичним законодавством, свободою громадян створювали політичні об'єднання, свободою преси, волелюбними звичаями людей. Свобода і рівність — це потужні фактори руйнування старого, аристократичного суспільства. Відсутність сваволі у суспільстві та супутніх їй аристократичних привілеїв, обмежень, перепон і передбачає свободу. Та свобода і рівність часто-густо суперечать одна одній і наростання політичних та економічних свобод може супроводжуватись активним соціальним розшаруванням, тобто зростанням нерівності. І, навпаки, досягнення рівності може привести до ліквідації певних політичних і економічних свобод та ін. Принципове вирішення проблеми в широкому розгортанні у суспільстві індивідуальних свобод та укоріненні стабільної політичної демократії. Укорінення демократії в США пояснюється історичними умовами, юридичними законами і духовністю населення. Для розвитку демократії історичні та географічні умови менш значущі, ніж юридичні закони, а юридичні — менш значущі, аніж звичаї, мораль і релігія людей. Особливістю демократії в США є відсутність феодального суспільства і те, що демократія розвивалась на власній основі, широким залученням громадян в політичне життя, політичної відповідальності та політичного плюралізму. Алексіс де Токвіль — теоретик демократичного ладу суспільства, один з родоначальників політичного лібералізму.

6. Політична думка в Європі, Росії кінець XVIII—XIX ст.

Ідея просвітницького абсолютизму

Друга половина XVIII ст. дуже істотна в соціально-економічному житті Європи і Росії. Саме тоді в Росії починають формуватися капіталістичні відносини, проявляються тенденції деякого піднесення економіки в центрі Росії, на Уралі, в Україні — в Дон-басі і Придніпров'ї, що згодом веде до різких суперечностей з існуючою суспільно-політичною системою, з феодально-кріпосницькими відносинами. Розгортається рух селянства. Наростають суперечності між дворянами-поміщиками і селянами. Йде ідейна поляризація у сфері політичної думки. В пошуках нових засобів політичного впливу на суспільство російське дворянство звертається до ідеї просвітницького абсолютизму. Особливо енергійно ідея просвітницького абсолютизму насаджується в період правління Катерини II. Утворюється «Комісія по написанню проекту нового Уложення». До її складу увійшли вибрані депутати від дворян, міст, урядових установ, козаків, деяких категорій особисто вільних селян. У написаному Катериною II Наказі для депутатів знайшло найбільш концентроване відображення теорії просвітницького абсолютизму. Хоча при написанні Наказу використано праці просвітників Західної Європи, імператриця Катерина II прагнула дати власну інтерпретацію ідеям просвітництва, вона проголошує себе прихильницею теорії природного права і суспільного договору. Та головне відсутнє в Наказі — необхідність погодження позитивного права з природою Людини, тобто ліквідувати становий устрій, забезпечити юридичну рівність громадян, свободу совісті та свободу договору, відчуття та ідею народного суверенітету. Метою держави оголошується «загальне благо», що має забезпечуватись мудрим управлінням монарха.

Тоді ж у Росії формується самостійний напрям політичної думки, представники якого, наполягаючи на збереженні незмінно феодально-кріпосницьких порядків, виступали іноді проти Просвітництва і критикували окремі прояви жорстокості політики самодержавства. Політика абсолютизму, що відповідала інтересам дворянства, іноді не повністю відповідала настроям і побажанням частини верхівки класу феодалів. Родовита знать, незадоволена самодурством, зазнайством і свавіллям фаворитів — тимчасових правителів, відчувала себе обділеною у державних

справах, почеснях та призначеннях, з її середовища лунали скетчі на нахабство, грубість і наглисть фаворитів, роздратованість на те, що «знатність затьмарюється фавором», що діє «більше сила персони, аніж влада місць державних». Особливість феодально-аристократичної ідеології — спроби використати передову ідеологію просвітництва для критики реакційного абсолютизму. Відомий ідеолог родовитої аристократії — князь *Михайло Щербатов (1730—1790 рр.)*, звертаючись до історії економіки, політики, етики, виступає захисником кріпосництва, малюючи ідилічну картину взаємовідносин між поміщиком і селянином. Відстоюючи кріпосне право, стверджував, що поміщики уступають селянам більшу частину землі для життя, доглядають за їх дітьми, як за своїми. Скасування ж кріпосного права приведе до розорення дворянства. Порівнюючи існуючі в Росії феодально-кріпосницькі порядки з порядками найрозвинутіших країн Європи, або з передовими теоріями країн, що переживали кризу феодалізму, окремі представники освічених станів висловлювали критичні міркування про зловживання кріпосним правом, ставили питання про здійснення в Росії хоча б частини ідей Просвітництва. Але палка ворожнеча до кріпосного права і всіх його породжень, відстоювання інтересів народу, переважно селянства, властиві тільки революційно-демократичним теоріям Олександра Миколаєвича Радищева.

Інші мислителі у програмних висновках обмежувались критикою зловживань кріпосним правом. Визначний гуманіст *Микола Іванович Новіков (1744—1818 рр.)* викривав пороки тодішнього суспільства: свавілля та хабарництво чиновників і суддів, казнокрадство, низькопоклонство дворян перед зарубіжжям. Та він не виступав проти кріпосництва як системи, вважаючи його становою будовою суспільства, неминучим наслідком і формою поділу праці. Та розклад феодально-кріпосницького ладу в Росії, що почався, загострення класових суперечностей обумовили розвиток політико-правової ідеології.

Критичний утопічний соціалізм

Після здійснення буржуазних революцій в Англії, Франції та інших країнах Європи, розвиток капіталістичних відносин пішов ще швидше. Захопивши владу, буржуазія вивільнила промислове виробництво з феодальних пут. Перехід до машинного виробництва ще більше сприяв зростанню промисловості, розвитку ринкових відносин. Для розвитку промислового ви-

робництва створювали широкі можливості та зростаючі прибутки підприємців, які прагнули до збагачення і нагромадження капіталів. Дедалі більше поляризується і суспільство на багатих і бідних: на одному полюсі суспільства піднімається клас буржуазії, а на другому — внаслідок розорення ремісників і селян — росте клас найманих робітників, позбавлених власності та засобів виробництва. Буржуазні революції у Франції, Англії, Італії та інших країнах Європи не принесли суспільству обіцяного загального братства, рівності та щастя благолаштованого життя.

Зростаюча зневіра у буржуазній дійсності, марні мрії робочого люду про інше, справедливе, гуманне майбутнє привели до появи у Західній Європі соціалістичних систем Сен-Сімона, Фур'є, Оуена — особливого напрямку в соціально-політичній думці — критично-утопічного соціалізму. Ця важливіша, найзмістовніша історична форма соціалістичних і політичних вчень виникає з сповненого передчуття пориву пролетаріату до загального революційного перетворення суспільства. Політичні і соціально-економічні вчення початку XIX ст. виступають як дальший і послідовніший розвиток ідей та теорій, висунутих в XVIII ст. просвітниками Франції, Англії, Італії та ін. Критично-утопічний соціалізм відрізняється від попередників — соціалістичних, комуністичних та інших політичних вчень тим, що його представники уже сучасники більш або менш розвинутого капіталізму, який виявив властиві йому антагоністичні суперечності капіталістичних відносин, найсильнішим в їх ученні стала ґрунтовна критика пороків капіталістичного суспільства, буржуазних моральних норм і звичаїв. Суперечності між лозунгами буржуазної революції та їх фактичними результатами — початок тієї критики капіталізму, що її розгорнули соціалісти-утопісти, які фактично виражали інтереси робітничого класу і твердили, що виступають в ім'я Розуму і блага людства. Соціалісти вважали, що соціалізм — вираження розуму, істини, справедливості — відкритий ними, Сен-Сімоном, Фур'є, Оуеном, і залишалось те, чому присвятили значну частину життя: переконати усіх в історичній значимості свого відкриття, насущній необхідності його реалізації. Соціалісти-утопісти наївно гадали, що від лихоліть бурхливого розвитку капіталізму страждають всі соціальні спільності. Анархія виробництва, безробіття, економічні кризи, політичні перевороти, революції і реставрації, формальність проголошених прав і свобод, війни і загарбання чужих територій — все це зазнавало нищівної критики з позицій розуму, в ім'я загальних, спільних інтересів народу. В галузі політико-правової теорії утопічний со-

ціалізм зв'язував критику тодішньої держави і права з розкриттям виявлених вад капіталістичного суспільства, що бурхливо розвивається.

Абстрактно конструюючи соціалістичний ідеал, соціалісти-утопісти висловили тоді ряд геніальних догадок про співвідносини політики і економіки, про закономірності розвитку суспільства і держави. Разом з тим їх соціалізм залишався утопічним, його основною заслугою стала критика капіталізму. Соціалісти-утопісти глибоко і блискуче викрили болячки і вади капіталізму, щиро прагнули до принципово нового, розумного соціального устрою, що несе справедливість в суспільних відносинах і благо кожній людині. У своїх уявленнях про соціалізм утопісти багато в чому піднялись над сучасним їм рівнем науки про людське суспільство в усіх його сферах — економіці, політиці, ідеології. Незважаючи на ілюзії можливості збереження приватної власності (Сен-Сімон), гармонію праці та капіталу (Фур'є) для великих соціалістів-утопістів розумно організоване виробництво має базуватися на зовсім нових, колективістських і планових засадах, причому, на думку Оуена, це можуть зробити самі трудящі, без капіталістів. Якщо ж помилкою була недооцінка політичного фактору в боротьбі проти капіталізму, то цікавими виявились думки про перспективи відмирання політичних функцій влади в майбутньому суспільстві. У працях великих утопістів ідея подолання політичного відчуження вперше одержала всебічне обґрунтування. Сен-Сімон вважав відсутність потреби у державі результатом розпливання політики в економіці, заміни управління людьми керівництвом виробничими процесами. Фур'є обґрунтував ідею поступової заміни державної влади владою ненасильницькою, тим, що неминуче гігантське зростання виробництва, досягнення справжньої свободи, гармонічного розвитку та задоволення пристрастей кожної людини за умов нового ладу. Для Оуена відмирання політичної влади — результат ототожнення суспільних і особистих інтересів у майбутньому суспільстві. Від ідей попередніх представників раннього комунізму про «відмирання держави» (Мел'є, Дешан, Марешаль) великі соціалісти-утопісти істотно відрізнялись тим, що відмирання держави ставили у залежність з промисловим прогресом, досягненнями культури і цивілізації.

Історичні заслуги соціалістів-утопістів безперечні. Консервативні, ліберальні та соціалістичні напрямки у соціальній думці кінця XVIII — початку XIX ст. ще не можна віднести до соціології, як науки про суспільство, внаслідок їх відверто неакадемічного характеру і чітко вираженої політичної тенденційності.

Соціально-політичні вчення про суспільство (початок XIX ст.)

Соціально-економічні, політичні, духовні потреби і логіка розвитку наукових знань обумовили розширення різноманітних соціальних і політико-правових досліджень. Однією з найважливіших стала ідея можливості передбачення розвитку соціально-політичних подій і соціальних прогнозів. Це вже не просто догадки або обережні гіпотези, що траплялось і раніше в античності, Середньовіччі, а переконання, підтвержені фактами. Досягнення політичної економії, соціальної і моральної статистики (демографічні дослідження), фундаментальні ідеї філософії та історії про цілісність і єдність людства та загальних законів його розвитку давали поштовх до пізнання соціального. Одним з перших відчув і висловив нові тенденції у розвитку знань про суспільство і людину відомий соціаліст-утопіст, філософ Клод Анрі Сен-Сімон, який запропонував перейти від абстрактної, описової науки про людину до реальної, надати науці позитивний характер. Ідеї Сен-Сімона стосовно науки про людину стали основою системи позитивної філософії *Огюста Конта (1798—1857 рр.)*, який обґрунтовує принципи позитивізму — філософського напрямку, виходячи з розуміння позитивного знання, що є науковим, а не спекулятивним, метафізичним. Уже самим поняттям «позитивний» (позитивізм) Огюст Конт протиставляє філософію і соціологію старим негативним уявленням. У Огюста Конта чітка й однозначна орієнтація на природні науки з їх конкретними об'єктами і явищами, і достовірними точними методами. Соціологія теж абстрактна наука, що не має прикладного характеру, одна з найскладніших у системі Огюста Конта, тому що вивчає конкретний об'єкт — суспільство, людину.

В системі соціології Огюст Конт виділяє два розділи: соціальну статіку і соціальну динаміку.

Соціальна статіка вивчає настрої суспільства, його структурні компоненти. Предмет соціальної статіки є постійні природні умови існування соціальної системи. Мета соціальної статіки: вивчення природного порядку (організації, структури) суспільства, де між його різними елементами і складовими компонентами існує порядок (погодженість), що забезпечує рівновагу, стабільність і гармонію між елементами системи. Соціальні інститути — це особливі об'єкти дослідження в соціології (сім'я, власність, держава, релігія, мова, суспільний поділ праці тощо). *Соціальна статіка* — це, по суті, *анатомія суспільства, теорія суспільно-*

го порядку, раціональна, ефективна організація суспільства, досягнення соціальної гармонії (консенсуса). І Огюст Конт порівнює суспільство з живим організмом, що має різні органи, які виконують свої специфічні функції. Та розглядати функціонування будь-якого окремого органу відірвано від цілісного живого організму не можна. Тому суспільство — цілісна система, і неможливо правильно зрозуміти суть, роль і місце в суспільному житті, окремі його структурні елементи поза його цілісністю. Для Огюста Конта головним, висхідним у співвідношеннях і взаємодії суспільства і особи виступає суспільство, а не особа, адже не індивіди створюють суспільство, а суспільство визначає соціальну природу особи. Поділяючи суспільство на окремі соціальні структурні елементи, соціальні інститути, Огюст Конт особливо виділяє сім'ю, державу і релігію, що відіграють важливу роль у забезпеченні органічної єдності суспільства. Саме сім'я, а не індивід, становить ту одиницю, з яких і складається суспільство. Людина з народження переважно егоїстична, хоча в її природі поряд з егоїстично-особистим є і не егоїстичне, соціальне. І вся історія людства в Огюста Конта — це поступове подолання егоїстичних нахилів людини: на ранніх етапах розвитку людства явно переважали егоїстичні інстинкти людей, які потім дедалі більше долаються в міру індустріального розвитку суспільства, що потім приводить до поширення і утвердження альтруїстичних основ, тобто готовності жертвувати своїми інтересами заради інших. Однією з важливих функцій сім'ї стає виховання молодого покоління в дусі альтруїзму, подолання вродженого егоїзму, індивідуалізму. Спираючись на методологічні та світоглядні установки Сен-Сімона про суспільство і людину, Огюст Конт намагається сформулювати основний закон, що сприяє перетворенню донаукового знання про суспільство і людину в науковий закон, якому підкоряється суспільний процес.

Соціальна динаміка вивчає закони розвитку соціальних систем та їх зміни. Соціальна динаміка Огюста Конта — це позитивна теорія суспільного розвитку. Не заперечуючи певну роль у суспільному розвитку інших факторів, які Огюст Конт називав *вторинними* (клімат, раса, приріст населення, розподіл праці), безумовний пріоритет віддавав *первинним, духовним, розумовим*. Тим-то характер суспільства на кожному історичному етапі і напрям його розвитку визначається «станом його розуму». Три ступені безумовного розвитку людства — теологічна, метафізична і позитивна — відповідають трьом стадіям історичного прогресу. Перша стадія — теологічна, охоплює стародавність і раннє сере-

днівоччя аж до XIII ст. Панування релігійного світогляду, воєно-авторитарні, політичні режими, очолювані жерцями і військовими — ось що характерне для теологічної стадії. Друга стадія — метафізична, охоплює XIV—XVIII ст., для яких характерний перехід від одного, старого, що руйнується, суспільного порядку до нового, у зв'язку з чим таку стадію Огюст Конт називав *перехідною*. У духовній сфері чільне місце займають філософія, метафізика, в політичній сфері — професіонали-юристи, публіцисти, аристократи. Третя, вища стадія — *позитивна*, що почалася в XIX ст., разом з утвердженням позитивної наукової свідомості. За контівською соціальною динамікою настає розквіт економіки (промисловості, ремесел), науки, а в минуле повністю відходить воєнний дух і мілітаристський спосіб панування, на місце аристократії приходить соціократія, принципи побудови, функціонування і розвиток якої розробляється особливою прикладною наукою — позитивною політикою. У центрі духовного життя висуваються вчені, філософи, позитивісти і діячі мистецтва, а на місце старої традиційної релігії з богом приходить позитивізм з проповіддю всезагальної любові суспільства, людства.

Соціально-політична теорія марксизму

Перша половина XIX ст. стала рубежем, на якому вироблена в історії соціальнополітичної і філософської думки традиція релігійно-міфологічної інтерпретації взаємозв'язків людини і світу, сформульовані матеріалізмом і класичною німецькою філософією уявлення про взаємозв'язки людини і світу перестали відповідати потребам нового рівня суспільного розвитку. І це не випадково. На кінець XVIII і на початок XIX ст. склалась специфічна ситуація у розвитку світової історії. Процеси, що відбувалися в Європі, стали конкретно-історичним відображенням загальних тенденцій суспільного розвитку, тих інтеграційних процесів, що виявили об'єктивну тенденцію становлення суспільства як цілісної системи. Тоді капіталізм утвердився як панівний спосіб виробництва у найрозвинутіших країнах Європи. Строкатість економічного і соціального життя, різноманітність дійсності, удаваний хаос, що панує в суспільному житті, вимагали формування, вироблення засобів орієнтації в складному світі для визначення свого ставлення до нього, визначення мети практики. У вирішенні проблем важливу роль мав відіграти марксизм, що став законним спадкоємцем і продовжувачем революційно-демократичних і соціалістичних традицій, які розвивалися в соціально-політичній думці Західної Європи.

Створена *Карлом Марксом* і *Фрідріхом Енгельсом* теорія соціально-політичного і духовного розвитку суспільства — стала базою концепції політики. Теорія системи політичних відносин охоплює, по-перше, політичні відносини, що впливають з боротьби за владу і здійснення влади, появу на основі суспільно-економічних стосунків та зв'язків — економічних відносин, що обумовлені політичними відносинами, становлять політичну надбудову відповідно з формами суспільної свідомості. По-друге, хоча база (економічна) первинна, а надбудова вторинна, надбудовні інститути все ж відіграють активну роль в соціально-економічній базі. Політика виступає не тільки як відображення економічних відносин, але і як важливий інструмент їх формування. По-третє, держава є продукт класових суперечностей і служить інтересам економічно панівного класу. Насилля відіграє важливу роль у виникненні першого класового поділу і появу держави. Економічно панівний клас є і політично, і ідеологічно панівний клас. Теорія політичної свідомості передбачає, що її лозунгом є утвердження того, що суспільне буття людей визначає їх свідомість. По-четверте, аналіз суспільного становища класів, соціальних верств є початком розуміння політичної поведінки мас, їх інтересів, окремих лідерів. Політика підкорена економіці і водночас є відносно самостійною і впливає на економічні відносини, прискорюючи або уповільнюючи хід економічних процесів.

Марксизм — спроба дати відповіді на питання, поставлені історією. Важливішим з них є питання про шляхи утвердженого епохою Просвітництва ідеала вільної особи. Перші практичні кроки до такого ідеалу показали, що система суспільних відносин, що склалися в результаті буржуазних революцій, далека від досконалості і потребує перетворення. Так виникла потреба в пошуку шляхів до свободи особи через її соціальне визволення. Марксизм, по суті, повністю присвячений свободі особи через її соціальне визволення. Центральна мета марксизму — з'ясувати питання суті, тенденцій розвитку, рушійних сил і майбутнього буржуазного суспільства, всіх його інститутів з точки зору інтересів свободи людини. Суть підходу до з'ясування держави, політики і права полягає, насамперед, в діалектико-матеріалістичному розумінні держави, політики і права, в утвердженні того, що базою є сукупність панівних у класовому суспільстві виробничих відносин, в розкритті характеру взаємодії бази і політичної надбудови. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Це означає, що політичну реальність не можна зрозуміти тільки з

самої себе, що потрібно звернутися до матеріальних життєвих відносин. Такий підхід хоча і може привести до недооцінки чисто політичних явищ в суспільному розвитку, все ж дозволив по-новому подивитись на багато питань, що протягом століть хвилювали політичну думку. І раніше з'ясування природи держави і права стояли на першому плані. Політична думка, відкинувши положення про божественну природу держави, прийшла до ідеї її земного походження. Проте мислителі (попередники Маркса) залишались тут, по суті, на попередніх методологічних підходах. Державу попередники Маркса розглядали як результат здійснення ідеї, тільки саму ідею приписували вже не Богу (світовому розуму, абсолютному духу), а людям. За Марксом і Енгельсом, земні основи держави лежать у матеріальних економічних відносинах. Держава породжується не вільною волею людей, а є закономірний результат поділу праці та зв'язаного з ним утворенням соціальних класів. Аналогічно ж Маркс і Енгельс пояснюють право, його норми, виступають не як зібрання встановлених людьми правил своєї поведінки відповідно до абстрактних уявлень про добро і справедливість, а є юридичним відображенням і закріпленням існуючих суспільних відносин і, насамперед, тих, що є у сфері матеріального виробництва.

Фундаментом марксистського аналізу політики як суспільного явища виступає висунуте Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом положення про суть класів, класової боротьби як боротьби політичної, спрямованої на завоювання і утвердження влади. Якщо раніше буржуазні мислителі, а також соціалісти-утопісти теж знали про існування класів і класової боротьби, то вони не розглядали боротьбу класів як рушійну силу історії, а Карл Маркс і Фрідріх Енгельс з класових позицій підходили і до суті політичної влади, визначаючи, що політична влада — це організоване насилля одного класу для придушення іншого. Будучи зосередженням антагонізму класових інтересів, політична влада, за Марксом, виступає у вигляді системи диктатури буржуазії над пролетаріатом.

Карл Маркс допускав найрізноманітні форми класової боротьби, не заперечував значимості мирних форм боротьби робітників за поліпшення добробуту і реалізацію природних прав людини у межах професійного руху, вважав, що реформи, хоча б в ранній період капіталізму, не вирішують проблеми непримиренності, і не приведуть до подолання відчуження трудівників від засобів виробництва. Кардинально ж вирішити проблеми непримиримості інтересів, на думку Маркса, може тільки соціальна ре-

волюція. Логіка революційного оновлення суспільства впливає з фундаментального уявлення про те, що оптимальною умовою його здійснення є рівновага і стабільність, тобто відсутність суперечностей і конфліктів. Їх наявність в політичній і соціальній системах — це хвороба і недостатність суспільної системи. Революційні та консервативні установки передбачають встановлення ідеальної стабільності у суспільстві, по суті, шляхи виходу з кризової ситуації. Реалізація такої настанови об'єктивно вимагає створення механізмів для підтримання однорідної або тотальної суспільної структури в соціальній і економічній сферах. Широко відомі слова Маркса: революції — локомотиви історії, та чомусь забувається або не помічається думка, що революційну боротьбу важко регулювати. Її кінцеві результати часто виявляються мало схожими на декларовану мету. Адже Енгельс прямо підкреслював, що «в будь-якій революції неминуче допускається багато дурниць».

Головне ж питання революції — питання влади. Питання влади не зводилось лише до ідеї диктатури пролетаріату. Елементи політичної діяльності марксизм відносить до влади. Аналіз же відносин між матеріальними, продуктивними силами і державними інститутами — політичними, соціальними, громадськими установами, дав можливість обґрунтувати ідею визначення економічного і політичного цілого — взаємозалежності громадянського суспільства і держави, підкреслюється, що громадянське суспільство це зміст, а держава — форма, «держава, політичний лад є підлеглими, а громадянське суспільство, царство економічних відносин — вирішальний елемент. Раніше ж вважалось, що держава є визначальним, а громадянське суспільство — визначуваним елементом. Власне, державна влада, її монополія ніколи не забезпечать свободу, навпаки, справжня свобода можлива лише там, де є емансиповане громадянське суспільство, здатне диктувати свою волю державі. Свобода полягає в тому, щоб перетворити державу з органу, що стоїть над суспільством, в орган цілковито підкорений суспільству. Всі потреби громадянського суспільства незалежно від того, який клас панує, неминуче проходили через волю держави, щоб у формі законів одержати загальне значення. Державна воля взагалі визначається змінюючими потребами громадянського суспільства.

Дуже суперечливі та однобічні інтерпретації ідей Маркса про «злам» буржуазної держави у процесі революції. Ще на початку 50-х років XIX ст. Маркс безумовно відстоював ідею «зламу» і, зокрема, підкреслював, що всі перевороти удосконалили машину

держави, замість того, щоб її зламати. Та пізніше, і Маркс, і Енгельс відмічали весь значний для характеристики влади «поворотний пункт», з якого виникає і розвивається тенденція відокремлення держави від економічно панівного класу: буржуазія втрачає здатність до винятково політичного панування, шукає собі союзників, з якими, зважаючи на обставини, або ділить своє панування, або поступається ним повністю. Таку державу уже треба не «зламати», а «перетворювати». Та Маркс і Енгельс не абсолютизували революційну форму суспільного життя, не ігнорували інші його форми, а прагнули розкрити діалектику поступовості та стрибка в розвитку суспільства, звертаючи увагу на складний, неоднозначний і суперечливий характер взаємозв'язків між явищами. Гостра критика марксизмом сучасного йому соціального ладу, як несправедливого, антигуманного певно сприяла реформуванню ранне-капіталістичної економічної системи і формуванню соціально орієнтованої державної політики. Зрозуміло, що уже в ранній період творчості та політичної діяльності питання влади та держави Карл Маркс, Фрідріх Енгельс розглядає через призму співвідношення політичної та соціальної революції, політичної і загальнолюдської емансипації, тобто визволення від залежності, пригноблення та ін. Отже, якщо розглядати соціологію класів та класової боротьби, соціологію революції та інші проблеми теорії розвитку суспільства та соціальних, політичних, економічних явищ у суспільстві можна знайти і суперечності, і двозначності, і просто помилки. Частина з них, зважаючи на зміни життєвої практики, виправив сам Маркс, щось скоректував після його смерті Фрідріх Енгельс, переглянуто ним співвідношення революційних форм у суспільному процесі, введення поняття революції «зверху»: показ висхідної лінії революції доповнюється аналізом спадної лінії, висування ідеї про забігання революції вперед з негативними наслідками для суспільства та ін., а щось просто не витримало випробування часом — абсолютизації соціально-класових антагонізмів, приниження ролі формального демократизму, тлумачення демократії як історичного явища, залучення мас до політичної діяльності та ін.

Політичні ідеї в Росії (XIX ст.)

Політична наука — наука про владу, державу і політичні відносини є в XIX ст. і в політичній думці Росії. Розпад і криза феодально-кріпосницької системи в Росії обумовили значне піднесення і поживлення соціально-політичної та правової

думки. Крок у розвитку визвольного руху і соціально-політичної думки зробили дворянські революціонери — декабристи. У 1825 р. Росія вперше побачила революційний рух проти царизму. Рух декабристів — антифеодальний, але мав риси дворянської обмеженості, все ж відображав незадоволення народу, який виступав проти феодальних порядків. Декабристи ставили на меті знищити самодержавство, ліквідувати безправність, кріпосництво, встановити демократичні свободи. Дворянська обмеженість декабристів виявилась у боязні народної революції, нерішучій тактиці в ході повстання. Декабристи значно далекі від народу. Проекти майбутнього устрою російської держави викладені в «Русской правде» Павлом Пестелем, в «Проекте Конституции», написаній Микитою Муравйовим та інших документах таємного «Товариства об'єднаних слов'ян». Багато декабристів (Павло Пестель, Кирило Рилєєв та ін.) обґрунтовували необхідність встановлення у Росії республіки. Серед декабристів є і прихильники конституційної монархії (Микита Тургенєв, Григорій Батєнков та ін.), що знайшло відображення у конституції. Проекти та ідеї декабристів виражали буржуазну спрямованість їх руху, основну мету бачили у пошуку істини, в освіті розуму і очищення його від забобонів, у формуванні в людини любові до батьківщини і гуманізму. Декабристи ж виступали і проти ідеології кріпосництва, релігії, містицизму і іdealізму.

В 30—40-і роки XIX ст. в суспільно-політичному житті Росії наступає період просвітництва. Розгром декабристів не давав можливості відкрито закликати до боротьби за свободу. Передові ідеї декабризму набирають форму соціальних утопій, різноманітних пошуків визволення. У 50—60-х роках XIX ст. ідейна позиція революційних демократів Віссаріона Белінського, Олександра Герцена, Миколи Огарьова та ін. відрізнялась революційністю і демократизмом. Найзначнішу роль у розвитку політичної думки відіграв *Олександр Герцен (1812—1870 pp.)*. Відомо, що Герцен пройшов складний шлях еволюції політичних поглядів, пережив в кінці 40-х років своєрідну «духовну драму», поєднану з переходом з позицій лібералізму на позицію революційних демократів. Вихід з такої ситуації Олександр Герцен знайшов в осмисленні ідей російського соціалізму, вважав, що соціалізм забезпечить найправильнішу і розумнішу організацію економічного життя, поєднував утвердження соціалізму зі знищенням приватної власності. Формою переходу російського суспільства до соціалізму Олександр Герцен вважав сільську общину — зародок майбутнього соціалістичного устрою, бачив і слабкі сторони сільської

общини: обмежувала свободу особи, але водночас створювала умови для колективної праці. Для розвитку общини в осередок соціалістичного суспільства необхідний вплив на неї передової соціалістичної думки; соціалістичний устрій Росії може стати результатом взаємодії передової думки Заходу і сільської общини. Необхідною умовою перетворення общини в осередок майбутнього суспільства Олександр Герцен вважав визволення селян із землею, збереження і зміцнення самої общини, організації артілей і промисловості, поширення принципу суспільного самоуправління на всі державні структури. Найвищого розквіту суспільно-політична думка революційних демократів Росії досягла у творчості *Миколи Чернишевського (1828—1889 рр.)*. В творах «Що робити?», «Листи без адреси» та ін. послідовно висловлює ідеї ліквідації наслідків кріпосного права, радикального оновлення російського суспільства, слідом за Герценом і петрашевцями вважав можливим при переході до соціалізму використати селянську общину. Росія, на думку Миколи Чернишевського, перебуває напередодні народної революції, що приведе до влади народу. Влада народу здатна вирішити не тільки демократичні, але й соціалістичні завдання: ліквідувати буржуазні порядки, приватну власність, організувати планове велике промислове виробництво та ін.

В центрі суспільно-політичної боротьби пореформеної Росії постало питання про форму державного устрою. Основною формою революційного руху, що прагнув до вирішення його революційними засобами, стало народництво. З народництвом — ідеологією селянського радикалізму — пов'язана політична історія, багато політичних і економічних ідей народництва знайшли широку підтримку. Народники відстоювали знищення приватної власності на землю, передачу її у володіння суспільству. Формою такої передачі народники вважали поділ землі порівну між селянами, введення трудового господарства без експлуатації. Центральна ідея народництва і соціалізму — ідея зрівнялівки (рівності), а політичною основою її реалізації — ідея соціальної революції. Народники виходили з спільної ідеї про можливість російського суспільства минути капіталізм і здійснити перехід до соціалізму шляхом селянської революції.

Соціально-політичні та правові ідеї стають ключовими у політичній думці Росії та України. Один з відомих істориків, юристів *Максим Максимович Ковалевський (1887—1916 рр.)* розробляє проблеми теорії держави і права. Читаючи курс філософії в Харківському університеті, а потім в Петербурзі, приділяє значну увагу проблемам розвитку суспільства і людини. Його соціально-

політичні погляди формувались під впливом праць філософів Західної Європи: Огюста Конта, Джона Мілля, Іммануїла Канта, Георга Гегеля, Карла Маркса та ін. У працях Максима Ковалевського досліджуються соціально-політичні явища і події з еволюційно-генетичним аналізом їх причин на основі вивчення історичних джерел. Історія людської цивілізації — це зміна переважаючих у визначеннях природи, історії різних соціально-політичних інститутів і структур, визначення поведінки людини, її мотивів, звичок, зразки мислення та ін. В працях з реформування держави Максим Ковалевський захищає демократичні права і свободи, проголошені у французькій Декларації прав людини і громадянина. Як і інші представники природничо-правової теорії, Максим Ковалевський відрізняв природні та громадянські права людини. Природні права людини властиві їй від природи по праву існування, а громадянські — право на щастя, свободу совісті, свободу слова та ін. З утворенням суспільства і держави люди передали частину своїх природних прав у «загальний фонд». Так виникають громадянські права, що належать людині як члену суспільства. Держава, за Ковалевським, виникає слідом за об'єднанням людей в суспільство. Тому що не об'єднані люди не здатні самі зберігати справедливість у відносинах між собою. Держава створюється людьми за суспільною згодою. Тому верховна влада в державі має належати самому народу. З ідеї народного суверенітету випливають права народу створювати або ліквідувати будь-яку форму правління тощо. Головне прагнення Максима Ковалевського — відмова від абстрактних міркувань про суспільство, створення позитивної та загальнозначимої природно-наукової теорії.

Один з визначних представників неопозитивізму, який мав великий вплив на розвиток політичної соціології, є Пітирим Олександрович Сорокін — американський соціолог (російського походження). Народився Пітирим Сорокін в 1889 р. в Жешарті, Комі. Емігрував до Америки. На початку 20-х років ХХ ст. зайняв визначне становище в соціології Заходу. Соціальну дійсність Пітирим Сорокін розглядав в дусі соціального реалізму, що обумовлював існування надіндивідуальної нематеріальної реальності. Основою політичного аналізу Пітирим Сорокін вважав соціальну поведінку, соціальну взаємодію. Взаємодія індивідів визначалась як родова модель соціальної спільності і суспільства. Особлива увага зосереджується на аналізі ієрархічної структури організованої соціальної спільності. В середині соціальної спільності існують страти (верстви, шари), що виділяються за еконо-

мічними, політичними, професійними ознаками тощо. Щоб визначити соціальне становище людини потрібно знати її сімейне становище, громадянство, національність, ставлення до релігії, професію, належність до політичних партій, економічний статус тощо. Тільки так можна визначити соціальне становище людини в суспільстві. Стратифікація існує і в суспільстві з «розвинутою демократією», і в недемократичному суспільстві. В будь-якій організованій спільності людей можна змінювати форми стратифікації. Таке загальне правило.

Отже, найбагатші далеко не завжди перебувають на вершині політичної або професійної піраміди, а також і не в усіх випадках бідні займають найнижчі ніші в політичній і професійній ієрархії. Теорія стратифікації далеко не досконала для визначення соціальної структури суспільства. В кінці XIX ст. в Росії склався і став дедалі поширюватися і марксистський напрям в соціально-політичній думці, видатними представниками якого стали Георгій Валентинович Плеханов і Володимир Ілліч Ленін.

Російський революціонер та мислитель, засновник соціал-демократичного руху в Росії, *Георгій Валентинович Плеханов (1856—1918 рр.)* піддав різкій критиці суб'єктивний підхід російських народників в оцінці суспільного розвитку пореформеної Росії, розвивав ідеї марксизму в світлі матеріалістичного розуміння історії, розробив питання співвідносин ролі особи і народних мас в історії. Народники-суб'єктивісти вважали, що Росія йде своїм, самобутнім шляхом і тому капіталізм «штучно пересаджений» в Росію, капіталізм для самобутнього російського економічного ладу випадковий, є занепадом, регресом. Тому треба затримати, зупинити розвиток капіталізму і припинити злам капіталізмом вікових устоїв російського життя. Зіставляючи умови виникнення та історичної ролі капіталізму на Заході з умовами розвитку капіталізму в Росії, Георгій Плеханов з'ясував спільні передумови розвитку капіталізму в різних країнах і зробив висновок про помилковість протиставлення Росії Заходу, показав, що капіталістичні відносини пробивають дорогу в місті і в селі, ведуть до розкладу устоїв селянської общини, громади. Послідовно відстоюючи марксистське визначення історичного процесу, Георгій Плеханов виступив проти волюнтаризму в історії, розглядав історію людського суспільства як необхідний закономірний процес і разом з тим як продукт діяльності людей, вважав, що існує тісний взаємозв'язок між об'єктивною і суб'єктивною сторонами суспільного життя. Критикуючи соціологічні теорії Петра Лаврова, Петра Ткачова, Миколи Михайловського та ін. в

питанні ролі особи і мас в історії, Георгій Плеханов відмічав, що не окремі особи, а народні маси відіграють вирішальну роль в історії, а видатні особи, нерозривно зв'язані з народом, виражають його інтереси і прагнення.

Аналогічні позиції займав *Володимир Ілліч Ленін (1870—1924 рр.)* — російський політичний діяч, публіцист. Екстерном закінчив юридичний факультет Петербургського університету. Зарахований помічником присяжного повіреного Самарського окружного суду, однак його юридична діяльність обмежилася лише кількома процесами. Двічі захищав власні інтереси і обидва рази успішно. Брав участь в організації та діяльності «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», за що репресований царською владою. Висланий до Сибіру (1897—1900 рр.). Організатор та ідеолог нелегальної газети «Искра». Один з організаторів Російської соціал-демократичної робітничої партії, з 1907 р. до квітня 1917 р. — в еміграції, один з головних ідеологів Жовтневої революції в Росії 1917 р., голова Ради народних комісарів (1917—1922 рр.), один з організаторів III Комуністичного Інтернаціоналу.

Спираючись на західноєвропейську соціалістичну думку та враховуючи специфіку Росії, Володимир Ілліч Ленін у загальних рисах сформулював марксистську політичну доктрину ХХ ст. Центральне місце в ній займає питання про класову боротьбу, що є «одним з найголовніших питань марксизму». Тісно пов'язавши марксизм з ідеологією, Володимир Ленін ідеологізував саму доктрину, що стала політичною ідеологією комуністичної партії. Складовою частиною доктрини стала концепція соціалістичної революції. Концепція містила ідею про можливість перемоги соціалістичної революції в одній, окремо взятій країні, положення про об'єктивні передумови революції та суб'єктивний фактор, вчення про авангардистський тип політичної партії, ідею революційної ситуації, поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною та переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Володимир Леніну належить розробка концепції держави диктатури пролетаріату, методів її діяльності, структури, періоду існування, тактики державної політики. Розробив концепцію пролетарської демократії як явища перехідного типу, висунув власну теорію соціально-класової структури суспільства і дав визначення поняттю клас. У полеміці з західною і народницькою соціологією Володимир Ленін розвиває марксистське положення про економічно-політичні системи, за якими суспільство — це живий організм в його функціонуванні і розвитку, що перебуває на певній ступіні історичного розвитку. Слі-

дом за Плехановим, ганебність суб'єктивістської методології в оцінці ролі особи в історії показує і Ленін, і, якщо Плеханов в полеміці з народниками в основному розробляє питання ролі особи в історії, то Ленін значну увагу приділяв ролі класів, народних мас, підкреслюючи, що недоліком попередніх соціологічних теорій є нерозуміння ролі народних мас в історії. Володимир Ленін вважав величезним завоюванням марксистської філософії матеріалістичне розуміння історії. В теорії історичного матеріалізму бачив науковий фундамент для розуміння закономірностей суспільного розвитку і революційної боротьби за соціалістичне перетворення суспільства. Творчо досліджуючи питання економічного, політичного і духовного розвитку суспільства в сучасну епоху, Володимир Ленін розвинув усі сторони марксистської соціології. Особливе значення мають дослідження з питань ролі особи і народних мас в історії, про державу і революцію та ін.

В кінці XIX ст. в Росії в соціально-політичній і правовій думці розвивались найрізноманітніші політичні напрямки: марксистський, ліберальний, консервативний, гуманістичний та ін. Значне місце в соціально-політичній думці займають суспільно-політичні ідеї філософів: Володимира Соловйова, Миколи Бердяєва, Сергія Булгакова, Володимира Розанова, Сергія Франка, Павла Флоренського та ін. Протягом багатьох років філософ Володимир Соловйов конфліктував із самодержавством, православною церквою, засуджував прагнення панівних класів до збагачення, бачачи в них причини багатьох соціальних лих, критикував пороки буржуазних країн Західної Європи, де існувала експлуатація праці капіталом, народжуючи пролетаріат з усіма його лихоліттями. Та політичний лібералізм Володимира Соловйова обмежувався соціальними теоріями, основне місце серед яких належало ідеї боголюбства. Люди, вважав Володимир Соловйов, ворожі один одному за своєю природою. В основі ворожнечі лежить боротьба за існування, за підтримання рівня матеріального життя, і боротьба не зникає, поки людство не вийде з природного стану і пов'язаних з ним зовнішніх майнових інтересів. Моральність не залежить від матеріального людського початку, від економічних відносин, не залежить і від раціонального початку, що відображається в юридичних і державних відносинах. В основі нормального суспільства лежить духовний союз, найповніше втілений в церкві. Всі інші види суспільних відносин служать матеріальним середовищем для здійснення божественного початку, представленого церквою. Володимир Соловйов не ідеалізував панівну в Росії православну церкву, а вважав необхідним її реформувати,

створити вселенську церкву на базі об'єднання православ'я і католицизму. Політична думка в кінці XIX ст. — на початку XX ст. зазнавала впливу ідеї примирення і гармонізації ворогуючих сил, єднання російської інтелігенції та народу та ін. В працях філософів Сергія Булгакова, Миколи Бердяєва та ін. головне місце займає критика ідей ліберального народництва, особливо положення про самобутність шляху Росії до соціалізму, доводили, що Росія стала на шлях капіталізму з усіма випливаючими звідси соціальними і політичними наслідками. В полеміці з народниками марксиста відстоювали положення про прогресивність капіталістичного розвитку Росії і виходили з того, що рушійною силою майбутньої соціальної революції стане не селянство, а робітничий клас. Та російський марксизм із самого початку не став цілісною, послідовною ідейно-політичною течією суспільного руху.

Політичні вчення Заходу кінець XIX ст. — початок XX ст.

В XIX і XX ст., поряд з марксистською, одержали широкий розвиток і інші концепції, політичні теорії, що збагатили соціально-політичну науку новими положеннями і висновками. У другій половині XIX ст. популярність здобуває теорія завоювання *Людвіга Гумпловича (1838—1909 pp.)* — представника соціального дарвінізму. За його теорією, суспільне життя спочатку становить нещадну і невпинну боротьбу між групами людей. На початку історії ворожнеча розділених расово-етнічними ознаками орд призвела до поневолення одних іншими і до виникнення держави, за якої на зміну боротьбі між ордами приходить боротьба між станами, класами і політичними партіями. Конфлікт між державами — неминучий супутник існування людства. Тоді ж значне місце серед представників позитивістського напрямку займає *Герберт Спенсер (1820—1903)*, який розробляє теорію соціальної обумовленості влади. В процесі свого розвитку суспільство еволюціонує від війни до миру, від військового до промислового (індустріального) стану. Герберт Спенсер передбачав, що в майбутньому може виникнути федерація вищих націй, яка, як верховна влада, заборонить війни між народами, вважав, що в основі суспільних відносин лежить не взаємна ненависть людей, а їх співробітництво. Еволюція суспільства сприяє придушенню агресивних інстинктів людей і виникненню нового типу людини, який зможе гармонійно поєднувати задоволення своїх особистих і суспільних потреб.

На початку ХХ ст. широке розповсюдження одержала теорія еліти, запропонована двома італійськими ученими *Вільфредо Парето (1848—1923 pp.)* і *Гаetano Моска (1858—1941 pp.)*. В одній із праць «Елементи політичної науки» Гаetano Моска твердить, що влада завжди знаходилась і має знаходитись в руках меншості. Коли ж влада переходить з одних рук в інші, то переходить від однієї меншості до іншої, але ніколи від меншості до більшості. Правлячу меншість Гаetano Моска називає панівним класом, елітою. Політичний прогрес полягає в переході влади від однієї правлячої еліти до іншої. Кожна еліта управляє шляхом поширення тієї ідеології, що відповідає завданням і меті її влади. Гаetano Моска вказує на дві тенденції в історії держав: аристократичну і демократичну. В аристократичних державах влада знаходиться у замкнених еліт, а в демократичних — у еліт, які виходять з мас. Вибори — спосіб оновлення еліт. В праці «Трактат про загальну соціологію» Вільфредо Парето розглядає еліту як групу природжених керівників нації, як людей, які наділені видатними якостями, що виділяються на загальному фоні, і вважав, що в будь-яку епоху існують дві такого типу групи — еліта і контреліта, які ведуть між собою боротьбу за владу за допомогою мобілізації мас. Домінуючою якістю правлячої еліти служить здатність управляти людьми. Індивіди, наділені такою здібністю, маніпулюють масами за допомогою обману або насилля. Якщо ж еліта не оновлюється, то деградує, що веде до революції, в ході якої змінюється склад правлячої групи.

Вчення про владу знайшло дальший розвиток в теорії олігархізації (бюрократизації) політичних партій, сформульованій *Мойсеєм Острогорським (1854—1919 pp.)* і *Робертом Міхельсом (1876—1936 pp.)*. В праці «Демократія і організація політичних партій» Мойсей Острогорський виділяє три стадії в розвитку політичних партій: аристократичні групи, політичні клуби, масові політичні організації. На третій стадії відбувається бюрократизація керівництва політичної партії, а демократія в партії неможлива. Аналогічні висновки робить і Роберт Міхельс, який формулює закон олігархізації політичних партій. Вожді уступають владу в політичній партії тільки вождям, а не масам. Влада в політичній партії належить керівникам, яких підтримують професіонали, платні або призначені апаратом. Участь рядових членів у керівництві її неможлива, бо політична партія — це суспільство в мініатюрі, а в суспільстві тим більше неможлива участь всіх громадян в управлінні державою.

Особливе місце в розвитку науки про політику належить німецькому соціологу *Максу Веберу (1864—1920 pp.)*. Йому нале-

жить розробка теорії демократії, центральною ланкою якої стало вчення про механізм соціального контролю над відособленим від суспільства бюрократичним апаратом. Головна увага приділяється техніці відбору політичної еліти, яка має підкоряти собі бюрократію. Тут розроблено дві взаємозв'язані проблеми: виділення типів панування і способи легітимізації (визнання законності) типів панування. Макс Вебер розглядав панування як монополю владу, а владу — як здатність нав'язувати свою волю за допомогою примусу, сили, наказу тощо. І тут Макс Вебер зупиняється на розкритті змісту і суті поняття *панування*. Панування — такі відносини між тими, ким управляють, і управлінцями, за яких управлінець може нав'язувати підлеглому підкореному свою волю шляхом примусу, наказу тощо. Відносини влади звичайно носять подвійний характер, що складається як взаємозв'язок наділених владою і підкорених їй. Володіючи владою, управлінці не тільки спираються на фізичний примус, але й переконання підлеглих у власній необхідності підкорятися, виправдання своєї позиції і дії. Жодна система законів, моральних або інших, не прийде в рух без бажання і волі людей сприйняти систему. Панування, за Максом Вебером, — це узаконене насилля, яке буває трьох типів: традиційне, харизматичне і легальне. Традиційне панування засноване на звичаї. Для його легітимізації потрібна віра людей в законність влади. Це станове, соціальне панування. Харизматичне панування засноване на звичці. Для його легітимізації потрібна віра людей політичному лідеру, володарю. Легітимізація тут відбувається завдяки вірі в особливі політичні якості володаря. Легальне панування основане на праві. Спосіб його легітимізації — віра в раціональність норм, які зобов'язують одних людей підкорятися іншим. Бюрократія є ідеальним типом легального панування, втіленням раціональності влади. Демократизацію Макс Вебер розумів як мобілізацію мас політичними лідерами, розглядав її як діючий засіб протидії тотальній бюрократизації. Тоді ж харизматичний лідер урівноважує і спроби узурпації влади з боку олігархічних груп самого громадянського суспільства. Макс Вебер надає особливе значення інституту президентства, а президента розглядає як обраного вождя нації.

7. Сучасні політичні вчення Заходу

Проблеми політичної науки, поставлені в різні періоди ХХ ст., і є предметом обговорення і дальшого дослідження в сучасних умовах. І неможливо охарактеризувати всі або хоча б осно-

вні напрямки сучасної науки про політику. Тут можна визначити лише деякі її найважливіші проблеми. Для сучасної політичної науки Заходу характерна неоднорідність сфери предмета досліджень, багатоманітність і суперечливість теорій, ідей, міркувань про політику, політичну владу, політичні відносини, про їх місце і ролі в політичному процесі. З початку ХХ ст. в науці про політику утверджувалися різні напрями і школи, визначались важливіші теоретичні орієнтації і концепції. Утверджуються і набирають широкого розповсюдження політичні школи: неопозитивізму, прагматизму та політичного реалізму, модернізму, соціальних систем та ін.

В сучасних умовах найпоширенішим в науці про політику є *соціологічний напрям*. Представники соціологічного напрямку вивчають явища політики в контексті і через призму аналізу суспільства в усій складності і багатоманітності його соціальної структури і політичного процесу. Вирішальний вплив на становлення і розвиток соціологічного напрямку в політичній науці мали праці соціолога Макса Вебера і, зокрема, його теорія соціальної дії; французького соціолога Еміля Дюркгейма і його теорії соціальних систем та ін. В межах соціологічного напрямку в політичній науці, італійці Вільфредо Парето і Гаєтано Моска розробили основи *сучасної концепції еліти*. В руслі соціологічного напрямку є розроблена Мойсеєм Острогорським і Робертом Міхельсом *концепція політичних партій*.

Виникнувши на початку ХХ ст., неопозитивізм в соціології став теоретико-методологічною орієнтацією, що опирається на усвідомлене і на неусвідомлене, на філософське положення логічного позитивізму, знайшов широке розповсюдження і в політичній науці. Основні положення неопозитивізму в політичній науці полягають у визнанні того, що, по-перше, соціальні та політичні явища підкоряються законам, спільним для всієї дійсності — природної і соціально-історичної (натуралізм); по-друге, методи соціального дослідження мають бути такими ж точними, суворими і об'єктивними, як і методи природознавства; по-третє, суб'єктивні аспекти людської поведінки можна досліджувати тільки через відкриту поведінку (біхевіоризм); по-четверте, істинність наукових тверджень має доводитись емпіричними дослідженнями; по-п'яте, всі соціальні явища описуються і відображуються кількісно. Проте прихильники постпозитивістської методології відстоюють пріоритет теоретичних знань в політичній науці. Неопозитивізм не є єдиною школою. Це загальна і дуже впливова орієнтація, прихильники якої називаються представниками наукової політичної соціології або природничонауково-

го напрямку в політичній соціології. Виникнувши спочатку на базі Віденського гуртка — фізікалізм і концепція емпіричної політичної соціології Отто Нейрата, і незалежно від нього, в руслі емпіричної соціології США (Ланберг, Стів Чепін, Стів Дода, Рем Бейн та ін.), — ця течія відмовилась від початкового ригоризму, тобто твердого наміру дотримання принципів, що мали значний вплив на розвиток емпіричної політичної соціології. Засвоєння емпіричною соціологією Заходу неопозитивістської концепції логічного емпіризму (тобто визнання чуттєвого сприйняття) тривало в 40—60-х роках. Неопозитивістські установки поділяють багато відомих соціологів та політологів (Лазарфельд, Герберт Зеттерберг, Губерт Блейлок). Їх вплив на практику соціологічних досліджень подвійний. З одного боку, неопозитивізм зазнає справедливої критики об'єктивно-ідеалістичних, ірраціоналістичних концепцій, відстоює застосування наукових, зокрема математичних, методів дослідження, а з другого, — засуджує межі і можливості соціологічного дослідження, намагання відірвати політичну соціологію від політики, виступає проти історизму і абсолютизують математичні методи, деякі логічні процедури у вивченні всередині суспільства соціальних процесів і, природно, наукові дані про поведінку людини.

Школа прагматизму і політичного реалізму виникла і знайшла найбільше поширення в США. Відомі її представники *Чарльз Сандерс Пірс (1839—1914 pp.)* — американський філософ, логік, засновник прагматизму, професор в Кембриджі, Балтиморі і Бостоні, *Уільям Джемс (1842—1910 pp.)* — професор Гарвардського університету, вчені Чикагського університету *Чарльз Маріам, Генрі Моргентау* та ін. Прагматизм політичний (от грецьк. *pragma* — діло, дія) — установка на досягнення безпосередніх переваг, що ігнорують моральний зміст і віддалені наслідки дій. Представники школи прагматизму сприйняли ідеї і методологічні установки філософської теорії прагматизму, уміло пристосовуючи їх до аналізу політичного життя в США. В працях Уільяма Джемса прагматизм формулюється як метод вирішення філософських і соціологічних суперечок шляхом порівняння практичних наслідків, що випливали з тієї або іншої теорії, і як теорії істини: істина те, що краще працює, що краще підходить до кожної частини життя і поєднане з усією сукупністю досвіду. Представники школи прагматизму наполегливо доводили необхідність зміцнення зв'язків соціальних і політичних наук з практикою, з реальним життям. В сучасних умовах прагматизм в соціології виступає в формі експериментального натуралізму, що з'єднує суб'єктивний

ідеалізм з антимарксизмом, або в формі неопрагматизму, який об'єднує прагматизм з неопозитивізмом і семантичним ідеалізмом. Прагматизм включає операціоналізм Вріджема, головне в якому є ідея операційного аналізу, за яким суть будь-якого поняття може визначитись лише за допомогою опису операції, що використовується при формуванні, споживанні і перевірці поняття. Звичайно ж, в центрі філософії прагматизму є так званий принцип прагматизму, що визначає значення істини, її практичну користь.

Теорії модернізації (модернізм) — сукупність поширених на Заході в політології і соціології концепцій суспільно-економічного та політичного розвитку, що пояснюють процес переходу від стабільного, традиційного до сучасного індустріального та постіндустріального суспільства, що безперервно змінюється. Їх прояв обумовлений формуванням критичного ставлення до традиційної науки про поведінку. В 20-ті роки досягла розквіту класична форма біхевіоризму (тобто поведінки). На той період припадає пік впливу біхевіоризму на ідеї та методи соціології. Біхевіоризм, безперечно, сприяв нагромадженню величезного емпіричного матеріалу, що, проте, зростав з неймовірною швидкістю і масовістю. Хоча біхевіоризм дав позитивний ефект у вивченні поведінки індивідів у малих групах, проте, зовсім недостатньо застосовується в суспільстві. Звідси поява нових тенденцій в соціології Заходу, серед яких важливе місце займає і модернізм. Суть модернізму полягає в тому, що, не відкидаючи в цілому поведінковий підхід до вивчення суспільства, політики, прагне подолати його крайності і недоліки. Модерністи намагаються доповнити поведінковий підхід інституціональним, тобто вивченням політичних і соціальних інститутів і механізмів їх функціонування.

Школа соціальних систем і її вплив в соціології Заходу та Сходу. Методологією соціологічних досліджень використовується ідея системного аналізу та структурного функціоналізму. Структурно-функціональний аналіз став широко застосовуватися в соціології та політології, починаючи з середини 50-х років. Його суть полягає у виділенні елементів соціальної взаємодії, що досліджується і визначає їх місце і значення (функції). Та в деякому зв'язку якісна визначеність робить необхідним її системний розгляд. В тому або іншому вигляді функціональний підхід використовувався в усіх політичних концепціях, де суспільство розглядалось як система. Виникла і виявилась дуже стійкою аналогія між суспільством і організмом. Власне, при дослідженні, відповідно, в суспільстві вишукувались подібні органи, функціонування яких забезпечує життєздатність організму — суспільст-

ва. Розглядаючи суспільство, політику в термінах структурно-функціонального аналізу, соціологи Заходу, а потім і Сходу зосереджують увагу на факторах, що сприяють або перешкоджають інтеграції та системі і навіть не порушують питання про необхідність її якісних змін. Постбіхевіоризм характеризується поєднанням позитивістсько орієнтованого на створенні «позитивної» досвідно доказової соціальної і політичної теорії і ціннісно-ідеологічного підходу до досліджень соціальних і політичних явищ.

Значну роль в політичній науці Заходу відіграє й інституціоналізм. Його представники вивчають стійкі форми організації і регулювання суспільного, в тому числі і політичного, життя. Основне поняття, що використовується при дослідженні, є політичний інститут, який створюється з метою реалізації певної політичної мети. Політична поведінка людей інституціоналізмом вивчається в тісному зв'язку з існуючою системою соціально-нормативних актів та інститутів. Представниками інституціоналізму в політичній науці є американські політологи Сеймур Мартін Ліпсет, Чарльз Міллс, француз Моріс Дюверже та ін. Політологи француз Моріс Дюверже, американець Роберт Даль, німець Ральф Дарендорф та ін. розробляють концепції політичного плюралізму, біля джерел яких стала теорія соціальної солідарності Еміля Дюркгейма. В основі їх поглядів лежить положення про те, що в сучасному суспільстві класи як такі зникли, а замість них існують різні взаємодіючі соціальні спільності, інтереси яких не є антагоністичні, а повністю примиримі. В таких умовах держава виконує функцію узгодження інтересів різних соціальних спільностей, виступає як нейтральний арбітр між конкуруючими політичними станами, покликана не допускати домінування одних перед іншими. Значну роль у розвитку політичної науки відіграла і *теорія демократії*, основи якої закладені ще французьким мислителем Алексісом де Токвілем. В межах теорії демократії сформувались сучасні вчення про правову державу, громадянське суспільство, про права і свободи людини (Сеймур Мартін Ліпсет, Роберт Даль та ін.).

В руслі соціологічного напрямку в політичній науці розвиваються і діють *гуманістична концепція в соціології Флоріана Знанецького, теорії символічного інтернаціоналізму Джорджа Міда, теорія конфлікту, теорія соціального обміну, теорії бюрократії (Макс Вебер, Роберт Кінг Мертон, Алвін Гоулднер та ін.), концепції тоталітаризму (Ханна Арендт, Фрідріх фон Хайєк, Хосе Ортега-і-Гасет, Микола Бердяєв та ін.), теорії міжнародних відносин (Раймонд Арон, Роберт Моргентау, Макс Каплан та*

ін.). Становлять інтерес висновки і ви-значення влади, зроблені політологом *Едвіном Тоффером*, та ін.

Структурний функціоналізм Толкотта Парсонса

Відомий американський соціолог *Толкотт Парсонс* — засновник досить впливової структурно-функціональної школи. Його теоретична система орієнтована на синтез всього цінного, створеного в соціальних науках, а теоретичні пошуки полягали в новому підході до з'ясування соціологічної теорії. Толкотт Парсонс поклав початок нового підходу до творчої спадщини в соціології, прагнув синтезувати різні концепції. При формуванні соціологічної теорії Толкотт Парсонс дотримувався позиції аналітичного реалізму, починав виклад теорії, насамперед, з розробки понять, абстрагованих від складної і різноманітної емпіричної дійсності, але здатних виділити найістотніші, найважливіші риси існуючого світу. В сучасному суспільствознавстві функціональний підхід — один з методологічних підходів. Його суть полягає у виділенні елементів соціальної взаємодії, які належить досліджувати і визначати їх місце і значення (функції) як певності, роблять необхідним її системний розгляд. Функціональний підхід присутній в усіх соціальних концепціях, де суспільство розглядається системно. Виникає і виявляється дуже стійкою аналогія між суспільством і організмом. Відповідно, в суспільстві вишукувались подібні органи, функціонування яких забезпечує його життєдіяльність.

Соціальна система — система дій. Важливе місце в творчості Толкотта Парсонса займає і формування концепції соціальної системи. Соціальна структура є система відносин між «дійовими особами», основана на певних зразках, що виявляються у взаємозалежних ролях. Роль же виступає ланкою, що зв'яже «дійову особу» (актора) з соціальною структурою. Соціальна система діє тоді, коли відбувається певна диференціація соціальних ролей і позицій, прав і обов'язків, що їх супроводжують, а також наявність спільних цінностей і норм.

Аналіз соціальної системи Толкотт Парсонс здійснює у відриві від проблеми її походження, визначає як складову частину загальної системи дій. Іншими складовими частинами загальної системи дій є система культури, система особистості та система поведінкового організму. Для реалізації системи дій необхідна її здатність до адаптації, досягнення мети, інтеграції і збереження зразків, тобто система має відповідати чотирьом функціональним

вимогам. Адаптивна система — це, по суті, поведінковий організм, зосередження важливих людських здібностей, які допомагають їм адаптуватися до вимог фізичного та біологічного оточення. Досягнення мети пов'язується переважно з особистістю індивіда. Система особистості є основним агентом процесів дії, а звідси — здійснення культурних принципів і вимог. Інтегративна ж функція пов'язується переважно з соціальною системою, що формує соціальні відносини між дійовими особами (акторами) і колективами. Збереження взірця реалізується системою культури, що організує комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження й зміну. Аналізуючи взаємозв'язки між чотирма функціональними вимогами дії, а також між ними і оточенням дії, Толкотт Парсонс відмічає важливе явище: *взаємопроникнення*. Найвідомішим взаємопроникненням є *інтерналізація соціальних об'єктів і культурних норм особистістю*. Одним із прикладів взаємопроникнення є й інституалізація нормативних компонентів політичних, соціальних, культурних систем та ін.

Організація суспільства має чотири рівні соціальних систем: *первинний або технічний рівень*, де елементи взаємодіють один з одним безпосередньо; *управлінський*, що регулює процес обміну; *інституціональний*, де вирішуються питання більш загальні, та *соціетальний*, що концентрується в сучасному суспільстві в політичних сферах. Кожний рівень виконує певні спостережувальні, достатньо контролюючі та постійно регулюючі функції. Сенс регуляції полягає в тому, щоб зберегти в суспільстві та в кожній його сфері рівновагу, повну стабільність. З метою виживання і вирішення інтегративних проблем в соціальних системах діють два механізми: соціалізації і соціального контролю.

Пошуки нових теорій політики

У другій половині ХХ ст. академічним етапом, основною течією в теоріях соціології стає *структурно-функціональний аналіз*. Критикуючи функціоналізм за схематизм, соціологи висували різні теорії та концепції як альтернативні поглядам Толкотта Парсонса. Та *аналітичний функціоналізм* залишався віссю, навколо якої формулювались різні теорії та концепції аналізу соціальних явищ та подій. Вплив принципів та положень структурного функціоналізму, запропонованого Толкоттом Парсонсом, пояснювався відповідністю основних положень функціональної системи, об'єктивністю соціальних явищ, опорою на авторитет

класичних ідей, покликаних впорядкувати дослідження соціальних явищ, розвитком і синтезом відповідних ідей Еміля Дюркгейма, Макса Вебера, Вільфреда Парето, Питирима Сорокіна та ін. Актуальність неопозитивістських концепцій пояснюється і опорою на абстрактну універсальність аналітичних понять, і широким використанням їх в емпіричній, тобто дослідній, практиці. Ставиться мета: *розробляти універсальні концепції, пізнавальні моделі та принципи аналізу соціальних явищ та подій*. Представники неопозитивізму в структурному функціоналізмі — Джеффері Александер, Джонатан Тьорнер, Ральф Мюнх, Юрген Хабермас та ін. — докладають зусиль для регламентації і пожвавлення ідей Толкотта Парсонса. *Неофункціоналізм втілює два моменти: спадковість, розвиток основних ідей теорії структурного функціоналізму та внутрішню критику ідей функцій, їх уточнення і корегування*. Неофункціоналісти, виступаючи прихильниками аналітичного системного підходу при розгляді соціальних процесів, відзначають, що їх підхід як теоретико-методологічна система не втратив цінності.

Досягнуті в 80—90-х роках успіхи розвитку соціологічних знань підтвердили аналітико-функціональні традиції в теорії: соціологи пояснювали соціальну реальність через пізнання її об'єктивного характеру і функціональні зв'язки, виробили систему природно-наукових знань. *Сучасний неофункціоналізм — певна сукупність позитивістських концепцій, методів дослідження соціальних процесів та явищ*. Стратегія формування функціональних теорій соціології полягає в створенні її з аналітичних елементів, очищених від конкретно історичних форм. Падіння престижу марксизму викликало пожвавлення історичних, макрокультурних досліджень. Може статися певна конвергенція неофункціоналізму з теоріями конфлікту, соціального обміну, структуралізму, інтеракціонізму, раціонального вибору, соціального екологізму та ін. з метою створення систематизованої соціологічної науки, що висвітлюватиме взаємодію людей та суспільну організацію, їх взаємовідносини в процесі функціонування.

Структуралізм і постструктуралізм: Клод Леві-Строс, Мішель Фуко

Теоретики різноманітних напрямків прагнули розвивати основи наукової соціології. Тоді стають принадними ідеї структуралізму, принципи позитивізму в дослідженні соціальних процесів, явищ, подій. Спрямований на формування системи абс-

трактних понять для точного аналітичного вивчення соціальних процесів і явищ, структуралізм використовувався для створення моделей соціального життя. В сфері системи структуралізму аналізувались всі форми структур людського розуму, суспільства, природний світ. *Структуралізм використовувався для пошуку універсальних та незмінних законів життя людини, що діють на всіх рівнях — від простіших до найбільш розвинutih.* Принципи структуралізму широко використовувались французьким соціологом Клодом Леві-Стросом в антропології — науці про походження людини. На думку Клода Леві-Строса, створювані соціологами моделі різних соціальних світів виходять із загального джерела — людського розуму. Структура людського розуму визначає всі форми, системи, створювані людьми. Міфи різних примітивних суспільств тотожні, подібні. Тотожні, подібні і системи комунікації, виховання, процеси обміну тощо. Зрозуміло, всі системи будуються на логічній структурі розуму і всі вони визначаються спільними законами. Особливо виділяється значимість об'єктивно існуючих структур, а не суб'єктивних реакцій на них людей. Зосереджується увага на вивченні і з'ясуванні об'єктивних структур продуктів людської діяльності, а не на їх суб'єктивних значеннях і оцінках. Об'єктивні структури є зовнішнім стосовно суб'єктів життєдіяльності, і ставиться мета усунути людину з центру аналізу, пропонуючи, замість цього, зосередитись на об'єктивних структурах, зокрема на логічній структурі розуму. За логікою результати людських взаємодій — нормативні системи — виступають вторинними, не складають об'єктивної структури і не визначальні в теорії. Навпаки, нормативні системи визначаються базовими, об'єктивними структурами соціального життя. Для з'ясування об'єктивної структури і аналізу суспільств соціальних процесів і явищ Клод Леві-Строс пропонує варіанти дослідницької стратегії, які дають можливість розкрити базові ментальні структури, що неможливо дослідити безпосередньо, а тільки через ряд дослідів реального світу.

В 70-і роки ХХ ст. певною реакцією на екзистенціалізм, тобто створення нового світогляду, що відповідав би інтересам буржуазії та філософії життя феноменології Гуссерля, релігійно-містичному вченню К'єркегора, в соціологічному мисленні стали бурхливо розвиватися ідеї структуралізму. Інтерес до проблеми мови стає загальним в структуралізмі. Розглядаючи мову як єдину базу для пізнання, а також для дій та існування, представники постструктуралізму прагнули оперувати тестовими відображеннями світу. Постструктуралізм доводить, по-перше, що теоретичні

знання є дискусійна форма, яка породжує тести, по-друге, емпірична реальність здатна тлумачити теоретичні знання (статистичні дані, опити та ін.); по-третє, зміст емпіричних тестів залежить від того, з яких позицій теоретичні тести читаються; по-четверте, вивчення емпіричних тестів веде до розуміння того, що відбувається в світі, і, по-п'яте, тлумачення соціальної загальності. На відміну від прихильників позитивізму, постструктуралізм вважає світ таким, яким є, і тому варто відшукати загальні принципи і закони існування світу, вивчати його відмінності. Це зближує постструктуралізм із постмодернізмом. Передбачалося зосередження на соціологічному аналізі процесів соціального життя, не на ролі окремих діючих осіб, які формують суспільство, а на аналізі об'єктивних структур суспільства. Такий концептуальний підхід знаходить підтвердження представника постструктуралізму, французького соціолога Мішеля Фуко. Концепцію «археології знань» Мішель Фуко протиставляє історії і історії ідей. Ідеї «археології знань» шліфувались на розкопках історії психіатрії та ін. В XIX ст. наукова психологія виростала з розрізнення божевілля і розуму, процес якого бере початок з епохи Відродження та ін.

В кінці XX ст. жвавий інтерес викликали поширювані в соціальній теорії *постмодерністські ідеї*. В сучасних умовах постмодернізм виступає міжгалузевим інтелектуальним рухом, новим соціально-філософським підходом пізнання суспільного життя, культури, людської діяльності. Та постмодернізм виступає не стільки системою теорії, скільки іншим баченням, набором концепцій дослідження соціокультурної реальності. Ідеї, принципи бачення соціальної реальності, соціального життя суспільства знаходять виклад у працях сучасних соціологів Жана Будліряна, Хорха Франсуа Льюжара, Девіда Кельнера та ін. В теорії соціології постмодернізм синтезує кілька напрямків, що охоплюють різні інтерпретації взаємно діючих або суперечних одна одній сучасних соціальної і культурної реальностей. Постмодерне суспільство конструюється в процесі порівняння і протиставлення різних суспільств виділенням різних ознак, відмінностей, переваг тощо. *Модерне суспільство вважається надзвичайно раціональною, жорстокою системою, а постмодерне — характеризується ірраціональнішими та гнучкими формами соціального зв'язку.* Представники постмодернізму виступають продовжувачами критики модернізму (або капіталістичного розвитку в XIX ст.), що здійснювався філософами Фрідріхом Ніцше, Зігмундом Фрейдом, Хосе Ортегою-і-Гассетом та ін., а згодом — Максом Хоркхаймером, Еріхом Фроммом та іншими представниками заперечення

«індустріального», «масового» суспільства і модерністської моделі суспільного розвитку.

Різні тенденції розвитку соціальної думки кінця ХХ ст. знаходять детальне відображення в концепціях французького соціолога П'єра Бурдьє, який пропонує інтегрувати різні концепції сприйняття соціальних процесів та ін., добиваючись об'єктивності визначення соціальної структури та соціальної дії. З метою з'ясування зв'язку діалектичності об'єктивного і суб'єктивного в теорії П'єра Бурдьє важливо розкрити суть введених ним в науковий обіг понять габітус і поле. Габітус — це ментальні структури, за допомогою яких люди живуть в соціальному світі, використовують їх в своїх діях, тобто це набір схем (моделей), якими люди сприймають, розуміють і оцінюють світ, це певне розташування дій і способів сприйняття, оцінки суб'єктом соціального світу, певна сукупність внутрішніх установок, набутих людиною в процесі практики та ін. Поле ж — це мережа відносин між об'єктивними позиціями соціальних діячів, існуюча незалежно від індивідуальної свідомості і волі, тобто поле — це соціальний простір, де реалізуються завойовані позиції, їх захист або просування вперед та ін. В наукових пошуках і розробках П'єра Бурдьє проявились потреби формування соціологічних теорій, соціологічного бачення суспільства, соціальних процесів та явищ. Тенденція розвитку соціологічних теорій бачення суспільства, соціальної реальності, знаходить відображення в теорії структуралізму комунікативних дій, теоріях конфлікту, соціального обміну, раціонального вибору, теорії меж та ін.

Широка і багатоманітна панорама сучасної світової соціально-політичної думки не вичерпується розглянутими напрямками, школами, теоріями, концепціями, відомими іменами соціологів та політологів. В сучасних умовах географія соціології — науки про суспільство, та політології — науки про політику, значно розширилась, охопила не тільки країни Європи, США, Канаду, але й Китай, Індію, арабські та латиноамериканські. Наприкінці ХХ ст. західна соціологія знову повертається до проблем, що їх прагнули осмислити Карл Маркс, Макс Вебер, Георг Зіммель, Вернер Зомбарт, — проблеми структурної і функціональної специфіки сучасного суспільства та соціальної природи капіталізму як економічної системи.

Багатоманітні зв'язки, що складаються між людьми в процесі їх діяльності в різних сферах суспільного життя, називаються суспільними відносинами. Відносини, що складаються між людьми у зв'язку з їх участю в справах політично організованого суспільства, в державних справах, є політичні відносини. Суть політичних

відносин полягає в тому, що вони виникають між учасниками соціальних спільностей в ході реалізації ними своїх індивідуальних, групових і загальних інтересів і вимагають використання засобів державного підкорення. В цьому своєрідність політичних відносин, їх специфіка як форми діяльності людей. Всяка суспільна проблема має політичний характер, якщо пов'язана з інтересами соціальних груп або суспільства. Зміст поняття *політика* багатоаспектний. По-перше, політика — це участь в справах держави, в управлінні життєдіяльністю суспільства; по-друге, це сфера відносин народів, класів, соціальних спільностей; по-третє, це концентроване відображення інтересів різних соціальних спільностей; по-четверте, це наука, а також і мистецтво; по-п'яте, в побутовому розумінні — це нерідко характеристика способу дій, спрямованих на досягнення певної мети у відносинах між людьми.

ЛІТЕРАТУРА

- Современная американская социология. — М., 1994.
Захарченко М. В., Погорілий О. В. Історія соціології. — К., 1993.
Ионин Л. Г. Понимающая социология: историко-критический анализ. М., 1979.
Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли.
Арон В. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.
Макиавелли Н. Избранные произведения. — М., 1992.
Монтескье Ш. Избранные произведения. — М., 1955.
Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — СПб., 1994.
Леви-Стросс К. Структурная антропология. — М., 1995.
Бурдьє П. Социология политики. — М., 1993.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Причини виникнення основних політичних концепцій XIX — середини XX ст.
- ◆ Основні напрямки і школи сучасного етапу політичної науки.
- ◆ У чому суть політичних вчень Платона і Арістотеля?
- ◆ У чому суть розвитку соціально-політичних вчень Середньовіччя. Проблеми теорії політики в епоху Відродження.
- ◆ У чому суть теорії суспільного договору і природного права (Гуго Гроцій, Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Джон Локк та ін.).
- ◆ У чому суть вчення Шарля Монтеск'є про державу і право?

1. ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИЧНИХ ЗНАНЬ

Політичні знання в Київській Русі

В період, коли в Київській Русі формується феодальне суспільство, починають бурхливо розвиватись державність, право, формуються політичні погляди, наука, література, історія, філософія та ін. Особливістю політичної думки є відображення проблем і завдань розвитку державності Київської Русі і народів, які її населяли, пошук відповідних умовам форм організації влади інших політичних інститутів і норм політичного життя. Прийняття в 988 р. християнства на Русі істотно вплинуло на розвиток політичної думки. Разом з християнським вченням сюди стали проникати нові політичні поняття, за допомогою яких осмислювались актуальні питання суспільного життя: об'єднання земель і зміцнення державності Русі. Предметом політичних роздумів стали проблеми: походження держави, правомірність, законність панування правлячої династії, шляхи зміцнення княжої влади. Обговорювались і відносини між князями, світською і духовною владами, проблеми зовнішніх відносин тощо. Проникнення у світогляд і свідомість русичів християнської моралі, безперечно, ставало визначальним в проповідях філософів, літописців. Переважно історики, філософи намагаються усвідомити моральний світогляд християнства, розкрити джерела і передумови становлення державності Київської Русі.

Один з найдавніших документів давньоруської писемності є «Слово о законе и благодати» київського митрополита Іларіона. Відкидаючи твердження про існування в світі того чи іншого вибраного богом народу, ідеї католицької і візантійської церков про необхідність всепоглинаючої «вселенської імперії та церкви», Іларіон, з гордістю відстоюючи ідею самостійності Русі, писав, що про землю Руську відомо в усьому світі. Соціологічні, суспільно-політичні ідеї відображені також в літописі «Повесть временных лет» Нестора. Головна думка літопису — єдність та незалежність Русі у боротьбі з численними ворогами. Соціально-політичні ідеї єдності Київської Русі в центрі уваги «Поучення» Володимира Мономаха. В творах митрополита Іларіона, Теодосія Печерського, Климента Смолятича та ін. стародавніх мисли-

телів відображено не тільки моральні принципи і настанови, але й роздуми про історію держави, значення влади у побудові сильної і незалежної України-Русі.

У розвитку теорії державності, соціально-політичної думки в Київській Русі значне місце належить «Слову о полку Игореве». В художньо-емоційній формі викладена ідея об'єднання руських земель в єдину, міцну державу і припинення міжусобиць поміж князями. Великий інтерес викликає політична діяльність князя Данила Галицького (1200—1264 рр.), що має неабияке значення для нагромадження традицій української державності. Відомий тоді державний діяч Данило Галицький надавав великого значення геополітичному статусу українського народу, зокрема в умовах співіснування з татаро-монгольським державно-політичним утворенням, виступив як мудрий політичний діяч, здібний дипломат у ворожому оточенні, намагався зберегти і зміцнити Галицько-Волинську державу.

Київська Русь — своєрідний міст між Заходом і Сходом. Це створювало можливість широкого спілкування давньоруської культури з культурою Заходу і Сходу, сприяло збагаченню прогресивних здобутків обох світів. Таке проміжне становище Київської Русі мало і дуже серйозну загрозу втратити політичну незалежність і своєрідність, самотність. Русь стала природним бар'єром між кочовими племенами Азії і європейською цивілізацією. Та це коштувало Русі втрати державності.

Київська Русь, козацька держава — Запорізька Січ стали символом українства. Запозичуючи наукові знання з античності, інших держав, прогресивні діячі Київської Русі прагнули заснувати власні філософські та соціально-політичні школи. Історія суспільно-політичних ідей в Україні має особливості, зв'язані з відсутністю протягом багатьох століть своєї державності, національно-територіальною роздрібненістю (частина земель починаючи з XIV ст. захоплена Литвою, Польщею, Угорщиною, а пізніше Росією і Австрією), національним і релігійним пригніченням, безперервними національно-визвольними рухами. Особливо інтенсивно процес становлення козацтва і їх державності триває в XV — першій половині XVII ст., що приводить до формування демократичних принципів соціального ладу, обумовлює утворення української державності — Запорізької Січі. Пізніше, в XVI ст. розгортається рух за утворення української державності в ході визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Соціально-економічний, політичний і духовний прогрес, що почався в другій половині XV ст. тривав і сприяв культурному і духовному розвитку українського народу.

Соціально-політична думка в Україні в XVI—XVII ст.

В історії соціально-політичної думки в Україні період з XVI до початку XVII ст. відзначається активізацією інтелектуального життя, розвитком національно-патріотичних ідей, відображенням протесту проти соціального гноблення українського народу. У відповідь на посилення польсько-католицької експансії після Люблінської унії посилюється опозиція національно-патріотичних сил, очолюваних князем Василем Костянтином Острозьким. В умовах, коли український народ втратив державність і підпав під протекторат Польщі, опозиція намагається вибороти адміністративну і культурно-релігійну автономію українських земель у складі Речі Посполитої. Та найрадикальніші сили опозиції обґрунтували ідеал самостійної держави на зразок монархії. Кінець XVI — початок XVII ст. — період пробудження національної свідомості українського народу, духовного піднесення. Утверджуються відчуття рідної землі, вітчизни, нерозривності зв'язку поколінь, історичного обов'язку, покликаного зберегти предковічні духовні здобутки народу — самобутню культуру, мистецтво, мову, народну творчість, звичаї та обряди, тобто все, без чого неможливе існування народу. Розвиток культури триває одночасно з політичним пожвавленням суспільно-економічних процесів — зростання кількості ремісничих та промислових підприємств, розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, ринкових відносин. Центрами економічного та політичного життя стають міста, зростає і змінюється становище людей, заінтересовання у піднесенні виробництва, освіти, науки.

Пробудження національної самосвідомості викликало розгортання руху за національне визволення. В кінці XVI — на початку XVII ст. Україною прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка та інших народних ватажків, що згодом переросла в визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Тоді ж в освічених колах визріває переконання, що примусові колонізація та покатоличення загрожують самому національному існуванню народу, що польсько-католицькій експансії треба протиставити вітчизняну систему духовних цінностей, самобутню культуру тощо. Вирішення проблем тоді можливо лише через поширення писемності, освічення народу, створення різноманітних шкіл, створення політичних та історичних творів, підготовку вчителів, учених тощо. Провідну роль тоді відігравали світські

кола — міщанство, козацтво, освічені заможні та ін. Появляються братства — громадські гуртування міщан. Саме через братства і здійснюється у країні просвітництво населення. Тоді ж починається книгодрукування. Навколо братств гуртувалися вчені, письменники, книговидавці, педагоги, політичні діячі, які підтримували зв'язки з іншими культурними осередками в Україні, Росії, Білорусії, Польщі та ін. Потяг до знань, осмислення свого існування й місця в суспільному житті сприяло пробудженню свідомості народу. Пожвавлення соціально-економічних процесів в Україні, загострення політичних і соціально-духовних суперечностей висували конкретні вимоги поширення освіти. Виникають різні просвітницькі школи у Львові, Стрії, Кременці, Здолбунові, Полтаві, Кременчузі, Житомирі та інших регіонах України.

Острозька школа — осередок освіти в Україні

Створений в 1576 р. в Острозі з ініціативи князя Василя Константина Острозького, представника старовинного українського православного роду, культурно-освітній осередок згодом перетворено в школу. Старі слов'янські й греко-візантійські традиції тут поєднувались з надбанням тогочасної європейської освіти: вивчались латинь, грецька, слов'янська мови, запроваджувались «сім вільних наук»: граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики, тобто острозька школа передбачала початкову, середню, з елементами вищої, освіту. Першим ректором став Герасим Смотрицький — знавець літератури, письменник, «великий в руському народі муж». Народився Герасим Смотрицький у с. Смотрич на Поділлі, в сім'ї дрібного шляхтича. Переклав і сприяв виданню «острозької біблії». З 1594 р. ректором острозької школи став Кирило Лукаріс, грек за походженням. Мав блискучу європейську освіту. Один з найактивніших борців проти унії та католицизму. Тут же в Острозі працювали Іван Княгинецький — відомий учений, Дем'ян Наливайко — письменник та ін. Серед вихованців школи — Максим та Степан Смотрицькі, полеміки Клірик Острозький, Василь Суразький, Христофор Філалет, Зенон Копистенський та ін. Тут навчались не тільки покоління духовництва, а й представники всіх верств населення; вивчались філософія, історія; працювали відомі математики, астрономи, філософи, богослови та ін. Острозька школа припинила діяльність зі смертю князя Василя Константина Острозького, а його внучка Анна Алоїза Ходкевич, вихованка єзуїтів, відкрила натомість єзуїтську колегію.

Ідеї обмеженої монархії

Ідеї філософії про пізнання світу, походження держави і влади, свободу особи, соціальну рівність знаходимо в працях полеміста Кирила Ставровецького. В його творі «Зерцало Бого-слів'я» висловлюються думки про сутність влади, що дана Богом, знаходять відображення і ідеї руху про вічність матерії, про те, що в природі і суспільстві все тече, все змінюється, стверджується те, що суспільство, держава — це не божественне благовоління, а штучні утворення, продукт діяльності людей. Свої індивідуальні інтереси громадяни підпорядковують суспільним. Суть політичної і життєвої мудрості Кирило Ставровецький бачив в додержанні міри в усьому, не вдаючись до крайностей в особистих і суспільних справах і в нагромадженні багатства, прагненні почестей. В основі держави лежить узгодженість і гармонійність дій, вирішення непримиримих інтересів через закони, владу і мудрість. Погляди Кирила Ставровецького дуалістичні, тобто неправильно тяжіючи до ідеалізму, філософське переконання, що визнає два незалежних початки в основі світу — дух і матерію, різко протиставляє Бога і видимий світ — світу невидимому.

Серед мислителів-полемістів тоді ж виділяється вихованець острозької школи філософ *Христофор Філалет* з Волині, який висуває ідею обмеженої монархії і вважає, що відносини між монархом і народом мають ґрунтуватися на законах і добровільній згоді. Рішуче виступаючи проти соціального і релігійного гноблення українського народу польськими магнатами, Христофор Філалет відстоює соціальні свободи і зокрема, свободу совісті. На його думку, влада монарха зовсім не стосується душі, влада монарха не абсолютна, і стосовно «тіла» людини, тобто в земних, світських суспільно-державних справах, монарх не має права вершити свавілля, беззаконня над народом, відносини між монархом і народом будуються на законах і добровільній згоді. Звичайно ж, соціально-політичні погляди Христофора Філалета містять ідею суспільного договору і природних прав, обмеження влади монарха законом.

Брестська унія

Культурно-національне відродження в Україні відбувається у надзвичайно складних умовах — переважна частина українських земель протягом XIV—XVI ст. перебувала у складі Польщі, Литви та інших держав. Соціальне поневолення українського народу поєднувалося з національно-духовним — прини-

жувалися та викорінювалися місцеві культура, мова, звичаї, православне віросповідання. Католицизм і унія стали тією підступною зброєю, за допомогою якої польські загарбники намагалися остаточно поневолити українців. В умовах протистояння двох різновидностей християнської релігії в Україні православна релігія здебільшого іменувалася як руська віра. Державною релігією в межах Речі Посполитої визнавалася лише католицька. Не добившись покатоличення українців, правлячі кола Речі Посполитої вдалися до впровадження ідеї єзуїтсько-церковної єдності або унії православної і католицької церков під верховенством папи Римського. В 1596 р. в Бресті офіційно проголошена унія. Не лише православні ієрархи, а й чимало ще не покатоличених українських феодалів, заможних шляхтичів і міщан пристали до унії відразу чи згодом — під примусом пастирів-уніатів або під тиском погроз і репресій та ін. За висловом пристрасного борця проти єзуїтів і унії відомого українського мислителя *Івана Вишенського*, духовні «черевом, а не духом офірували», бо забажалося їм зайняти місця в сеймі.

Полемічні погляди Івана Вишенського

Іван Вишенський (1550—1620) — український православний полеміст, виходець з містечка Судова Вишня, поблизу Львова. В 90-х роках переселився на Афон, прийняв чернецтво, підтримував зв'язки з львівським братством. Полемічну діяльність почав одночасно з острозькою групою полемістів. Центральне місце в полеміці належить людині з реального життя, яка активно бореться зі своїми проблемами. В основі церковного життя мають стояти засади раннього християнства, а саме — демократичні засади рівності, братства, свободи, справедливості, а все негативне в людському житті є результат жадоби, багатства і розкоші, необмеженої влади і свавілля. Іван Вишенський сформулював концепцію соборності правління християнською церквою, в основі якої лежить ідея рівності всіх людей (природне право не дає нікому права свавільно ставати вище над іншими). Рівність перед Богом не дає права поневолювати і деспотично правити правителям підлеглими. Визнаючи принцип ранньохристиянської рівності основним у визначенні соборності, виступав за те, щоб всі церкви — рівні між собою будують свої відносини й управляються соборно. Виходячи з демократичних засад соборності, відкидав теорію абсолютного централізму духовної і світської влади папи римського, критикував світську владу, що дале-

ка від ідеалу раннього християнства, підкреслював, що Бог дав владу не для того, щоб чинити свавілля, а для того, щоб утверджувати закон і справедливість.

В Європі гуманізм епохи Відродження знаменував становлення нових відносин. Гуманістичні ідеї проникають і в Україну, знаходять сприятливий ґрунт, набирають особливостей — відродження національної культури, формування ідеології боротьби проти католицької експансії, соціального та національного поневолення. Тоді ж поширюються книгодрукування, просвітництво, знання та прогресивні ідеї. Особливе місце займала полемічна література, що виникла в 80-ті роки XVI ст. у ході боротьби проти унії та католицизму і мала гостру соціальну й політичну спрямованість. У полеміці з церковниками визрівала гуманістично-демократична ідея рівності всіх людей від природи.

Києво-Могилянська академія. Просвітництво. Розвиток політичних ідей

З переміщенням центру політичного та культурного життя в Київ на базі кількох освітніх осередків створюється Київська школа. В кінці XVII — початку XVIII ст. створюється освітній осередок на Слобожанщині — в Харкові — колегіум. Започатковану в Острозі справу розвитку освіти продовжували братські школи, що виникають тоді і у Львові, на Волині, Поділлі, Слобожанщині та ін. Тоді, коли Україна перебувала під владою польсько-шляхетської держави, загострювалася боротьба між православною та католицькою вірами. Економічне становище, соціальні, духовні традиції, постійні зв'язки з різними землями і регіонами сприяли відродженню Києва як політичного і культурного центру. Посилюється вплив Києво-Печерської лаври, навколо якої гуртуються вчені, політичні діячі, духовенство. Культурними осередками стають Київська братська школа та братство вчених при Києво-Печерській лаврі. Тоді ж важливим культурним осередком стало братство зі школою, навколо якого об'єдналися представники різних верств населення — ремісників, купецтва, духовенства та козацтва. До братства влилась Лаврська вчена дружина (Захарій Копистенський, Теофіл Земка, Сильвестр Косов, Ісає Трохимович, Петро Могила та ін.).

Київську школу очолювали відомі учені й просвітники. Першим ректором став Іов (Іван) Борецький, родом з с. Бірча поблизу Перемишля, ігумен Михайловського Златоверхого монастиря, а потім — київський митрополит. З ім'ям Іова Борецького зв'язаний прогресивний напрям у педагогічній думці в Україні.

Пізніше, в 1619—1620 роках ректором школи став Мелетій Смотрицький, виходець із с. Смотрича на Поділлі, син ректора Острозької школи Герасима Смотрицького. Навчався в Острозі та Віленській академії. Один з засновників філологічної науки в Україні. Восени 1631 р. у Києві виникла ще одна школа — Лаврська. Заснував її архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. Школа створювалася за зразком шкіл підвищеного типу. Лаврська школа згодом об'єдналася з Київською братською. Об'єднана школа почала діяти з вересня 1632 р., отримала назву колегії (колегіями в Польщі й на Заході називались навчальні заклади вищого типу). Так зроблено крок по шляху становлення вищої освіти в Україні.

Ідеї державності Петра Могили

Петро Могила (1574—1647 рр.) народився в сім'ї молдавського господаря Сімеона. Навчався у Львівській школі. Вищу освіту отримав у Франції. Творча спадщина Петра Могили велика. Значну увагу вчений і політичний діяч відводить соціально-політичним проблемам і вченням. Розглядаючи державу і суспільство, Петро Могила не відокремлює їх одне від одного. Держава виникає із необхідності забезпечення природних потреб людей на основі закону, організує господарську діяльність, захищає людей, піклується про виховання та розвиток душі і тіла. В творах Петра Могили можна знайти роздуми про світську владу, які далеко не завжди співзвучні з ідеєю верховенства влади церкви. Розкриваючи ідею верховенства православної церкви, Петро Могила відмічав, що хоча цесарська, королівська влада і важлива, але ще важливішою є влада священницька, тому що це влада від Бога. Ідеальний володар — це сильний православний цар, який відданий православ'ю, вірі в Бога, від якого одержав владу і якому підзвітний. Звичайно ж, в Росії верховенство церкви ніколи не було реальним. І Петро Могила рекомендував царю радитися з мудрими духовними наставниками. Суспільно-політична, церковна, просвітницька діяльність Петра Могили відбувалася в дуже складних обставинах, а саме в умовах загострення соціальних, національних і релігійних процесів в Україні.

Ідеї взаємодії церкви і держави

Погляди Петра Могили на взаємодію церкви і держави по-різному, неоднаково сприймали і розвивали діячі Києво-

Могилянської академії — *Стефан Яворський, Феофан Прокопович* та ін. Стефан Яворський — професор Києво-Могилянської академії, а пізніше хранитель патріаршого престолу в Росії. В працях Стефана Яворського відображаються події в суспільному житті в Україні та Росії, рішучий протест проти соціального та національного гноблення. Проблему державності та права Стефан Яворський розглядає під впливом ідей Платона та Арістотеля. Підтримуючи політику Петра I про війско, флот, економіку, освіту, Стефан Яворський висловлює невдоволеність церковною реформою, захищає інтереси церкви, її владарювання в духовному житті суспільства, виступає проти залежності церковної діяльності від світської влади. І хоча світська влада від Бога і всі повинні їй підкорятися, все ж влада, держава не має права втручатися в церковні справи і канони православної релігії. Намагання Стефана Яворського суперечити Петру I не давали бажаних результатів, хоча в певній мірі стримували царя. Протидія автономії і незалежності церкви як і децентралізованим тенденціям феодалної аристократії, неминуче приводили до централізації державної влади. Зміцнення абсолютної влади і усунення децентралізуючих тенденцій супроводжувалось усуненням влади боярської думи і патріарха.

Одним з відомих тоді письменників, філософів *Феофан Прокопович* (1681—1736 рр.) пропагував перетворюючу діяльність Петра I, виступав прихильником прогресу та науки, учення Коперника і Галілея. Значне місце в творчості Феофана Прокоповича належить проблемам держави, абсолютної монархії, співвідносин світської та церковної влади. В реформаційній діяльності Петра I вбачає прогресивність. Суть розробленої теорії просвітницького абсолютизму полягала в обґрунтуванні пріоритету світської влади, підпорядкуванні церкви державі, секуляризації, тобто перетворенню церковних і монастирських маєтностей у світські. Модифікуючи теорію природного права і суспільного договору, пристосовуючи її до умов України, Росії, Феофан Прокопович орієнтується на інтереси купців, мануфактурників, дворянства, а інтереси народу ігнорує. За теорією просвітницького абсолютизму монарх — це верховний носій державної влади, ставиться над усіма громадянами, а всі його дії спрямовані на загальну користь. Зрозуміло, що теорія просвітницького абсолютизму визнавала верховним носієм державної влади лише освіченого, мудрого властителя — філософа на троні. Освіта і розвиток наук розглядалися як основа історичного процесу, сили держави і добробуту народу.

Вчення просвітників про державу і суспільство

В XVIII ст. філософія просвітництва в Україні відображала зміни в суспільно-політичному і економічному житті в Росії. Проте внутрішні процеси стали джерелом, з якого виростало Просвітництво, формувалась соціальна і політична думка, виростали антикріпосницькі та антисамодержавні ідеї, що становлять суть соціально-політичних концепцій. *Просвітництво* — *суспільно-політична течія, представники якої прагнули усунути недоліки функціонуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, побут шляхом поширення ідеї добра, справедливості, наукових знань*. Просвітителі не урахували вирішального значення економічних умов розвитку і тому не могли прийти до відкриття об'єктивних законів суспільства, а звертали проповіді до всіх соціальних спільностей, верств, суспільних станів і переважно до володарів. Просвітництво широко розповсюджувалось в періоди великого соціального напруження в суспільстві, загострення соціальних суперечностей та ін.

Перехід від феодально-кріпосницьких відносин до капіталістичних відносин в Західній Європі і в Росії породжував потребу утвердження юридичного світогляду, тобто права, законів як юридичної гармонії громадянина, його прав та свобод, що відповідали потребам, суті і проблемам капіталістичних відносин, що розвивалися, капіталістичного способу виробництва. В умовах України просвітителі схвально проголошували феодально-кріпосницькі відносини, що суперечило нормам права. З метою теоретичного обґрунтування юридичного світогляду і юридичного способу мислення просвітителі висувають концепцію природного права. Та виникає проблема взаємовідносин між природним станом людини і її суспільним становищем і цивілізацією. Суперечності, що склалися, просвітителі намагаються вирішити по-різному. Відомі в Європі просвітителі Жан-Жак Руссо закликає повернутися до природного стану, а Дені Дідро наголошує на ідеї прогресу та непорушності природних прав людини. Розвиваючи концепцію природного права, українські просвітителі дотримувались думки, що закони природного права є тією основою, з якої, як від коріння паростки, мають вирости закони суспільства, що звичайно реалізуються і справедливі лише ті державні закони, що впливають з природних прав людини.

Філософія Григорія Сковороди

В Україні тоді серед просвітителів чільне місце займає *Григорій Савич Сковорода* — гуманіст, поет, філософ. Народився Григорій Сковорода 22 листопада 1722 року в селі Чернухи на Лубенщині, в сім'ї козака. Отримавши початкову освіту в місцевій школі, Григорій вступив до Київської академії, де навчався з перервами з 1738 по 1750 рік. Після академії їде в Угорщину. Там, в Токаї, в руській церкві співає в хорі, відвідує Відень, Офен, Пресбург. Повернувшись до України, протягом 15 років вчителює в різних церковно-приходських школах, а в 1769 році припиняє педагогічну діяльність і відтоді понад двадцять п'ять років мандрує по Слобідській Україні, пише, переважно в формі діалогів, найважливіші твори, де висловлює свої погляди на людину і світ, на можливість розкриття пізнання, суті людини, світу. Григорій Сковорода прожив життя і вмер як праведник, мудрість якого стала джерелом праведності. Помер Григорій Савич у 1794 році в селі Іванівка на Харківщині в садибі діди́ча Андрія Ковалевського. На камені його могили, як і заповідав філософ, напис: «Світ ловив мене, та не піймав».

Філософія Григорія Савича Сковороди зводилась до основної ідеї, що сутність людини — це дух, думка і серце. Шлях до ідеального суспільства пролягає через серце людини, її мораль, самовиховання, творчу працю. Тема природної людини у творчості Григорія Сковороди, як і в західноєвропейських мислителів-просвітників, — одна з провідних. Філософ осмислює сутність людини з побутового досвіду, яскравого фольклорного надбання народної мудрості. У багатьох творах чітко окреслені три аспекти тлумачення теми природи людини: по-перше, пантеїстичний аспект — природність людини як злиття її з первинною природою, тобто натурою; по-друге, соціально-психологічний аспект — природність людини як спрямування життєвої діяльності за її природними нахилами, за внутрішнім законом буття особистості (життя за принципом «хто ти є»); по-третє, природність людини як цілеспрямованість особистості на гармонізацію відносин *людина — природа і людина — людина (суспільство)*. Григорій Сковорода палко відстоює рівність між людьми, право кожного незалежно від соціального становища на щастя і свободу, вважаючи свободу найвищим досягненням людини. Шлях до ідеального суспільства, де всі рівні, вбачав у вихованні через самовиховання, на основі праці відповідного життєвого покликання. В ліквідації ненависного світу зла, користолюбства, зажерливості, наживи

бачив суть методів вирішення соціальних проблем. Його творчість створила міцні передумови для становлення нової української літератури. Між тим чомусь Григорій Сковорода бачив, що українському народу загрожувало перетворення в аморфну етнографічну масу, приречену на денационалізацію, але не зважав, рахуючи, що все саме собою вирішується. Ідеї Григорія Сковороди хоча і миролюбні, але не пацифічні, за ними стояв той, хто пробуджував народ.

Просвітителі про державу і право

Тоді ж в Україні серед просвітителів немало відомих мислителів, увага яких прикута до питань соціального життя, проблем держави і права, особистості і суспільства. Їх, зокрема, дотримувалися у своїх працях випускники Київської академії — *Іван Хмельницький*, світогляд якого формувався під впливом ідей Канта та Фіхте, *Яків Козельський* — професор Московського університету, українець за походженням, *Василь Золотницький*, *Павло Сохацький*. Помітний слід в історії соціально-політичної думки залишив українець *Григорій Палетика*, який не тільки робив переклади праць античних мислителів, західних філософів, але й виступив одним з вірогідних авторів «Історії Русів». Серед просвітителів привертає увагу також полтавець (випускник Київської академії) *Семен Гамалія*, який активно пропагував вчення масонів в Росії. Просвітницька інтерпретація суспільного договору та природного права притаманна відомим українським вченим і громадським діячам *Володимиру Капністу*, *Петру Лодію*, *Василію Каразіну*. Просвітителі вбачали суспільний ідеал у здійсненні ідеї свободи, рівності і права на власність. Свобода — це завжди прагнення всіх пригноблених. Громадянська свобода є незалежність від влади законодавців в здійсненні таких дій, які сприяють досягненню власної мети і власного свого блага, якщо тільки те здійснення дій не суперечить меті держави. *Просвітницькі тлумачення понять рівності полягали у визначенні рівності людей перед законом. Право власності — це природне право, що нікому не дається в дарунок і ні від кого не забирається, це рівне для всіх право вільно купувати і володіти власністю.*

У питанні про державну форму Петро Лодій, Яків Козельський та ін. схилились до *республіки* тому, що при республіканському правлінні спільна користь виступає базою всіх людських добродійностей та законодавства, підкреслював Яків Козельський. Як тільки держава, суспільство, право не створені люди-

ною, а створюються, формуються в процесі тривалої еволюції, вони не можуть будуватися волею людей. Представники історичної школи на Заході доводили, що нема природного права, а є лише позитивне право, що має свої закони розвитку, що не залежать від розуму. Саме право — історична спадщина народу, що не може і не повинна довільно змінюватися. Справжнім буттям, джерелом права виступає не закон, що довільно приймається державою, а звичай, що виражає дух народу. Ось чому в позиції перебудови держави Сергій Десницький хоча і не обмежував серйозно монарха в здійсненні законотворчої влади, все ж ставив вимогу зміцнювати орган народного представництва — сенат, члени якого мають користуватися рівними правами і відстоювати суспільні інтереси, вимагав і незалежності і незмінюваності суддів, рівності всіх перед судом, а також введення суду присяжних, введення місцевого самоуправління та ін.

2. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Поступовий розпад і гостра криза феодално-кріпосницьких відносин в Україні і в усій Росії зумовили значне піднесення суспільної думки, що відображала економічні та соціально-політичні процеси, суспільний прогрес світової цивілізації. Початок XIX ст. — це період поширення в Україні західноєвропейської філософії і, зокрема, німецької. Теорії німецького ідеалізму Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, ідеї романтиків стають популярними в Москві, Петербурзі, а також в Україні. Саме українці одні з перших принесли ідеї німецького ідеалізму та романтизму в російську імперію. Серед популяризаторів вчення Канта — *Петро Лодій (1764—1829 рр.)* — професор у Львові, Кракові і Петербурзі, ідей *Фіхте* — *Йоган Шад (1758—1834 рр.)*, який викладав філософію в Харківському університеті; прихильник філософії Шеллінга — випускник Київської академії *Данило Кавунник-Велланський (1758—1847 рр.)* — відомий філософ, родом із Борзни, з сім'ї козаків, учився в Київсько-Могилянській академії.

Соціальні ідеї Данила Кавунника-Велланського

Данило Кавунник-Велланський не лише популяризатор шеллігіанства, кантіанства, а й оригінальний вчений. Його учення про людину розумну стало викликом лівому крилу французь-

кого просвітництва і, зокрема, вченню про природне право. Замість дослідження вічної і незмінної суті людини, яка у своєму розвитку проходить ряд історичних стадій, Данило Кавунник-Велланський фактично звів суть людини до суті багатства, його нагромадження. Виступаючи прихильником деїзму, тобто релігійно-філософського вчення, що допускало існування Бога лише як першопричини світу і невизнання його впливу на розвиток природи і суспільства, Данило Кавунник-Велланський вважав, що *«Бог створив світ; але не втручається в закони природи, кожний дбає тільки про себе, веде до неминучого щастя найменшої кількості людей»*. Спроби провести або уточнити розмежування між неживою і живою природою ведуть до того, що людина неминуче зустрічається з питанням про походження життя на Землі. Для релігійного світогляду виникнення життя на Землі стало одним з найпереконливіших свідчень творення світу у відповідності з божественним задумом, і, вдаючись до природознавства, Данило Кавунник-Велланський намагається довести, що *виникнення життя на Землі є закономірний результат попередньої еволюції планети, що не вимагало втручання зовнішньої волі, і визначити необхідні і достатні умови, а також послідовні стадії діалектичного стрибка від неживої природи до початкових форм життя*. Кожний організм — це згусток, де концентруються речовина, енергія та інформація. Їх запаси організм поповнює з навколишнього середовища, де вони перебувають в більш розсіяному і менш упорядкованому вигляді. Організм переробляє всі ресурси, переводячи їх в якісно повне більш організоване становище. Взаємодія організму з навколишнім середовищем та з іншими організаціями і є, на думку Данила Кавунника-Велланського, потоком життя. Багато уваги надає дослідженню проблеми походження та розвитку держави.

Вчення просвітителів про державу

Значний внесок у розвиток філософії та політичної соціології зробив харківський вчений *Андрій Іванович Дудорович*, виходець з духовної сім'ї з Прикарпаття. Народився Андрій Дудорович в 1782 році. Вчився в Угорщині. Закінчив у 1803 році Пештський університет і почав у Пешті урядову кар'єру. Та в 1806 році переїжджає в Україну, де вчителює в Чернігівській та Харківській гімназіях, а в 1814 році захищає докторську дисертацію, присвячену поняттям філософії. За рекомендацією професора Йогана Шада стає адвокатом. Йоган Шад високо цінував в

Андрієві Дудоровичу великі знання новітніх філософських систем Канта, Фіхте, Гегеля, Шеллінга. Коли ж з Харкова вислали Йогана Шада, то Андрій Дудорович стає професором філософії в університеті. Багато років Андрій Дудорович віддав розробці проблеми держави і права, свободі особи та ін. В ученні про державу Андрій Дудорович вказує, що *суспільство — не штучне утворення, а природне становище людства: рівнозначно держава виникає не з теоретичних вигадок, формулювань, а історично. Держава — така ж спільність, як сім'я, рід, товариство. Особливість і відмінність держави — верховна влада.* Основою держави є особа, яка володіє правом верховної влади. Їх піддані мають свої права. З сімейств виникли вотчинні князівства. Базою влади у вотчинному князівстві виступає поземельна власність. Князь — незалежний землевласник, який має право верховенства та ін. Що ж стосується законів і прав підданих, то чим таких законів менше, тим краще. Паперові конституції взагалі не потрібні. В багатьох статтях Андрій Дудорович виступає за звільнення поневолених народів, вважав, що землі України і її населення заслуговують утворення, формування держави. Всякий суспільний порядок виникає в результаті тривалого історичного творення, що утверджує стабільність, традиції, звичаї, забобони. Все ціннішою стає спадщина предків, яку необхідно бережно зберігати. Право є вивідне з народного життя.

Значний вклад в розробку проблем держави і права вніс етнограф, історик *Михайло Максимович (1804—1873 рр.)* — перший ректор Київського університету. В історизмі Михайло Максимович бачив тяжіння до дійсності, прагнення розумно і сердечно ставитись до гармонії життя. Приділяється *основна увага обґрунтуванню особистої волі, що сприймається як свобода совісті, слова, свобода підприємництва, приватної ініціативи тощо, розрізняються політична свобода і свобода особиста.* Стародавні народи знали лише політичну свободу, що зводиться до права брати участь у здійсненні політичної влади (прийняття законів, участь у відправленні правосуддя, у виборі посадових осіб та ін.). Користуючись правом брати участь у здійсненні колективного суверенітету, громадяни античних держав тоді підкорялись державній регламентації і контролю в приватному житті. *Сучасні народи зайняті промисловістю, торгівлею, працею, і тому вони не тільки не мають часу займатися питаннями управління, але й дуже хворобливо реагують на всяке втручання держави в їх особисті справи. Звідси — особиста, громадянська свобода, що стоїть в певній незалежності індивідів від державної влади.* В

пізніших етнографічних і фольклорних працях Михайла Максимовича проявляються символічні поняття народної поезії, намагання охарактеризувати психіку народу. «Українські пісні, балади, відображаючи боротьбу духу з волею, відрізняються не тільки поривами пристрасті, сумірною твердістю і силою почуття, а й природністю відображення. Український дух, не знаходячи ще в собі самому особливих форм для повного прояву почуття, що народжується в їх глибині, всупереч волі звертається до природи, з якою він через своє дитинство ще зв'язаний і в її предметах бачить, відчуває щось подібне з собою...».

Вплив Гегеля, зокрема його історизму, спостерігається і в середовищі філософів Росії, України, Білорусі — у Максимовича, Зеленецького та ін., але особливо у вихованців Київської академії — Новицького, Міхневича, Гогоцького та ін. На зламі століть Георг Гегель різко засуджував феодальний деспотизм, критикував форми правління державою, що не спираються на конституцію і громадянські закони. Філософи Росії, України виступали саме проти феодального деспотизму, за визволення селянства з кабали поміщиків, дбали про створення вільної, суспільної держави з формою правління республіки. Філософ *Орест Маркович Новицький (1806—1884 рр.)* народився в сім'ї священика на Київщині. Учився в Київській академії, а потім вчителював в Полтавській семінарії, був доцентом в Київській духовній академії, професором Київського університету. В працях Орест Новицький багато уваги приділяє філософському обґрунтуванню держави, прав і свобод особи та ін. В записках, проектах законодавчих реформ Орест Новицький проявляє великі знання теорії держави і права, їх філософське обґрунтування, посилається на вчення філософів Заходу: Бентама, Блекстона, Гегеля, Монтеск'є, Сея та ін., вносить в їх ідеї свої корективи, створюючи власну політико-правову концепцію і її теоретичне обґрунтування. Походження держави пояснював *договірною теорією*. Кріпосне право називав без-умовно суперечним природі людини, проголошував народ творцем конституції, а її саму визначав як фіксацію вимог, які народ висуває уряду та ін. Приділяє увагу і проблемі поділу влади.

Послідовником і прихильником вчень філософів Заходу — Гегеля, Шеллінга, Канта та ін. тоді ж виступає і український філософ *Йосиф Григорович Міхневич (1800—1885 рр.)*. Родом з Півдня України. В статтях і трактатах приділяє значну увагу проблемам генезису держави, прав людини, її місця в соціальному житті суспільства. Значною заслугою Йосифа Міхневича в політико-правовій теорії стало те, що, не зупиняючись на розро-

бці загальних політико-правових понять, звертається до характеристики конкретних інститутів держави і права, причому не тільки в Росії, але й в країнах Західної Європи. В основу держави покладено принцип «узгодженого і гармонійного діяння». Мета її існування — погодження різноманітних суспільних інтересів через закони, владу та мудрість правителів. Всі інститути і ланки держави Йосиф Міхневич розглядав через призму інтересів різних станів та класів тодішнього суспільства.

Прогресивні люди Росії та України вважали необхідною докорінну реформацію несправедливого суспільства, шукали форми об'єднання сил для боротьби з самодержавством, кріпосництвом за нову і вільну Росію і Україну.

Кирило-Мефодіївське товариство про державно-політичний устрій

Кирило-Мефодіївське товариство — таємна політична організація, що виникла в кінці 1845 — на початку 1846 року в Києві. Засновниками товариства стали професор Київського університету Микола Костомаров, вихованець Дерптського університету Микола Гулак, студент Василь Белозерський. Разом з організаторами до товариства увійшли студенти Київського університету Олександр Навроцький, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Афанасій Маркович, Олександр Тулуб, вчителі Пантелеймон Куліш і Дмитро Пільчиков, поміщик Микола Савич, поет і художник Тарас Шевченко. Основні ідеї, організаційні та програмні положення викладені в «Книзі буття українського народу» та в «Статуті Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія». Товариство ставило за мету: національне і соціальне визволення України, скасування кріпацтва, станових привілеїв, проголошення свободи совісті та ін. До складу слов'янської федерації мали увійти Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. Вища законодавча влада мала належати двопалатному сейму, а виконавча — президенту. Члени товариства відтворювали політичний ідеал, здійснення якого принесло б, насамперед, свободу Україні. Але щоб усвідомити необхідність визволення України, треба добре осмислити минуле і сучасне.

В «Книзі буття українського народу» викладена історія розвитку України, що за певних історичних обставин втратила державність і попала у неволю до інших «державних» народів. Царі, пани, кріпаки — все це неприродне для українця взагалі. Соціальна нерівність, деспот-цар, монархія, імперський державний устрій прийшли в Україну ззовні, нав'язані народу силою. Украї-

нці визнають, люблять єдиного Бога — Ісуса Христа, Царя і Пана над небом і землею. Україна не вмерла, вона заснула глибоким сном, але має воскреснути (як воскрес Христос). На думку кирило-мефодіївців, Україна відродиться у формі республіки, стане складовою частиною всеслов'янської федерації. Кирило-мефодіївцям притаманні три основні ідеї: ідея соціальної і національної рівності, ідея українського визволення і слов'янофільство. В основі світогляду два основних орієнтири — християнство і романтизм. Нація — це духовна єдність, в її основі — народний дух, а не царі, монархи, окремі особистості, вона становить рушійну силу історії. Основа духу українців — серце, почуття, що яскраво проявляються в пісні, поезії, фольклорі.

Звичайно ж, Кирило-Мефодіївське товариство чітко відстоювало ідеал свободи, рівності і братерства для українського та інших народів, насамперед, слов'янських, які зазнавали соціально-політичного, економічного, національного гніту, але, керуючись таким принципом, відкидало всі форми гноблення, виступало проти царизму і всієї системи самодержавного ладу, заперечувало кріпосне право, гноблення людини людиною.

Визвольні ідеї Тараса Шевченка

На противагу спільному реформаторському духу товариства *Тарас Григорович Шевченко (1814—1861 рр.)* стояв на революційно-демократичних позиціях. Виходець з кріпаків — селян, який зазнав всіх утисків і зневаги підневільного існування, Тарас Шевченко в силу свого соціального становища ненавидів самодержавно-кріпосницький лад. З найблагороднішими почуттями серця і палкою любов'ю він ставився до всіх пригноблених, до найріднішої підневільної України. Характеристика минулого України переслідувала мету розкрити історичну основу для аргументації ідеалу всеслов'янського єднання, ідеалу, закладеного в самому історичному бутті українського народу, що протягом віків боровся зі своїми гнобителями за свободу і незалежність. Ще під час навчання в академії мистецтв Тарас Шевченко включився в суспільно-політичний рух, сприйняв визвольні ідеї декабристів і революційних демократів.

Світогляд Тараса Шевченка формувався і розвивався в період, коли в Україні сталася криза феодально-кріпосницької системи господарства, посилювався процес формування капіталістичних відносин. Його революційні погляди вперше відображені в «Кобзарі» і поемі «Гайдамаки». Безкомпромісно осуджуючи феодаль-

но-кріпосницьку систему і самодержавство, Тарас Шевченко закликав народ до боротьби за свободу. Перебуваючи в Петербурзі, встановлює тісні зв'язки з прогресивними діячами Росії та України, з колишніми декабристами Федором Толстим — віце-президентом Академії мистецтв, з українським істориком, етнографом, поетом Миколою Марковичем, дружив з Кіндратом Рилєєвим та ін. Революційні твори Тараса Шевченка згуртували сили однодумців. Царський уряд викрив і розгромив Кирило-Мефодієвське товариство, а Тараса Шевченка за революційну діяльність заарештували і в 1847 році віддали в солдати. Більше десяти років перебував поет у неволі, і лише в 1858 році царський уряд, розраховуючи, що казарма задушила революційний дух, дозволила Тарасу Шевченку повернутися до Петербурга. Але і в засланні, в солдатах, і після повернення до Петербурга в діяльності Тараса Шевченка знайшли продовження передові традиції дворянських революціонерів, яких називає «поборниками священної волі».

Заслуга Тараса Шевченка полягає в тому, що *визволення України з-під національного гноблення розглядав складовою частиною соціального розкріпачення народів Росії, викривав лжепатріотизм кріпосників і табував ганьбою тих, у «кого нема любові до батьківщини, ті серцем жебраки, каліки...»*. Та Тарас Шевченко не тільки звертався до минулого, але й бачив зразок демократизації державно-політичного ладу в республіканському ладі Сполучених Штатів Америки. Ідеєю природного права обґрунтовується висновок, що закон, який дозволяє полоненого продавати, купувати, зробити рабом і тримати його безпідставно, не має ніякого права, ні справедливості. Всупереч офіційній ідеї про необхідність, насамперед, надати освіту, відполірувати народ, а потім уже дарувати йому свободу, Тарас Шевченко стверджував, що відполірувати народ інакше не можна, як через полегшення його труднощів. Події 40—50-х років XIX ст. в багатьох країнах Європи мали величезний вплив на активізацію суспільно-політичного руху в Росії і в Україні. Повстання робітників і селян Франції, Німеччини, Австрії, Італії завдали могутній удар феодальній системі, відкрили шлях розвитку капіталістичних виробничих відносин. На арену революційної і політичної боротьби виходять буржуазія і робітничий клас — прогресивні сили суспільства.

Політичні погляди Пантелеймона Куліша

Загальноєвропейське захоплення романтизмом сприяло українському відродженню, пошвавленню національного руху. Особлива роль у такому процесі належала культурним діячам

Слобідської України, які на початку XIX ст. почали активно видавати українські книжки, зверталися до народних джерел. Започаткували новий рух харків'яни і полтавці. У Харкові створюється громада літераторів, публіцистів, істориків, етнографів: Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, Срезневський, Рославський, Лук'янович, Метлинський, Кухаренко, Корсунь, Петренко, Корнецький, Писаревський та ін. Важливо зазначити, що вирішенню проблем національного відродження тоді сприяла діяльність вчених Харківського, а згодом і Київського університетів. Серед української інтелігенції саме кирило-мефодіївці піднімають рівень творчості до зразків європейської культури і науки. Тоді визначне місце в середовищі інтелігенції займає *Пантелеймон Куліш (1819—1897 рр.)*. Своєрідною спробою утвердження української ідеї стала його так звана хутірна філософія. Поняття *хутір* в інтерпретації Пантелеймона Куліша це своєрідний символ української національної свідомості, духовний космос народу, система його традицій, колиска і скарбниця духовних цінностей. Хутір як духовно-етнічний комплекс ототожнюється з поняттям *культура*. Хутір — антипод цивілізації, що ототожнюється з поняттям *місто*. Пантелеймон Куліш відстоює відому ще з часів Жан-Жака Руссо ідею про те, що цивілізація (*міська* культура) негативно впливає на народні звичаї, мораль і культурні традиції, але взагалі не проти технічного прогресу і досягнень західної цивілізації, заперечує лише її прояви, що руйнують національні культурні традиції, упадкований спосіб життєтворення, загальнолюдську мораль, рідну мову. Пантелеймон Куліш наполягає на пріоритеті національної культури і у ставленні до інокультур, закликає до наведення порядку в своїй *українській хаті*, вважає за необхідне широко залучити молоде покоління до свого українського культурно-етнічного світу, що створювався і відстоювався віками. Український народ більшу частину своїх зусиль має докласти до вирішення питань відбудови державності, культурної спадщини, духовного слов'янського світу. Соціокультурні запозичення — важлива умова історичного прогресу народу. Тут позиція Пантелеймона Куліша збігається з позицією Тараса Шевченка, яскравим виразом якої є слова: «І чужому научайтесь, і свого не цурайтесь».

Теоретична політична соціологія в Росії і Україні

З середини XIX ст. почався бурхливий розвиток соціології, політичної соціології, що зв'язано з іменами учених-соціологів Огюста Конта, Карла Маркса, Герберта Спенсера, Га-

брієля Тарда, Лестера Уорда, Еміля Дюркгейма і ще багатьох. Значний внесок у розвиток політичної соціології внесли і вчені Росії та України: Петро Лавров, Микола Данилевський, Микола Карєєв, Максим Ковалевський, Пітирим Сорокін та ін. Тоді ж зароджується і марксистська соціологія — історичний матеріалізм. Політична соціологія стає дедалі більше ключовою наукою, що пояснює закономірності розвитку суспільства, суспільних відносин. Чітко обґрунтовується і тенденція розвитку політичної соціології в Україні. У другій половині XIX ст. в історії суспільно-політичної думки в Україні визначне місце займає творчість Михайла Драгоманова — історика, відомого етнографа, публіциста, Сергія Подолинського — відомого політичного діяча, Михайла Павлика — письменника, Івана Франка, Лесі Українки — революційних демократів та ін. В 60—70-ті роки в Україні провідною течією в суспільно-політичному житті виступає ідеологія революційного народництва. Її представники — Павло Аксельрод, Андрій Шеляров, Микола Кибальчич та ін.

Ідеї Михайла Драгоманова

Скасування кріпацтва дещо пожвавило ліберальний та демократичний рухи в Україні; одним з ідеологів лібералізму в суспільно-політичному житті виступає *Михайло Драгоманов (1841—1895 pp.)*. Його суспільно-політична концепція поєднувала соціалістичні ідеї, ідеї соціальної рівності і справедливості з буржуазно-демократичними ідеями конституційного права, широкого місцевого самоуправління, необхідністю політичної боротьби. Успадкувавши традиції Кирило-Мефодіївського товариства, Михайло Драгоманов розвивав їх. Це знайшло відображення в програмі «Громади», підписаній Сергієм Подолинським, Михайлом Павликом та Михайлом Драгомановим. Всі твердо відстоювали автономно-федеративні позиції у вирішенні соціально-економічних та державно-правових питань розвитку слов'янських народів. Не заперечуючи певної ролі соціальної революції в історичному розвитку суспільства, віддавав перевагу еволюційним методам дій політичних сил, політичних партій і рухів, вважав, що політичною просвітою і пропагандою можна добитися більшого успіху, ніж кривавими повстаннями.

Визначаючи тенденцію соціокультурного розвитку української нації, Михайло Драгоманов вважав, що культурні традиції в житті українського народу ніколи не переривались, незважаючи

на вчинений татарами погром. Та культура, що носить назву «Малоросія» є прямою спадкоємницею Київської Русі — колиски руського світу. Історики, соціологи, зауважує Михайло Драгоманов, часто-густо пояснюють рівень культури України тільки культурними запозиченнями, зробленими нею у Візантії та південно-західних слов'ян (XII—XIII ст.), латино-польськими впливами (XVI—XVIII ст.). Але це поверховий, неісторичний погляд, підхід, що не враховує двох факторів. *Перший — творцем високорозвиненої культури України є характер її народу, і, зокрема, чутливість до цивілізації (тут рано виникла писемність, створювалися літописи, співали Боян і автор «Слова о полку Ігоревім»). Друга обставина, що обумовила високий рівень цивілізації: безперервність освіти і взаємин з освіченим світом Південної Русі з давніх часів і до XVIII ст.* І справді, зауважує Михайло Драгоманов, якщо культура України, як вважають деякі дослідники, мала тільки наслідування або церковний характер, то тоді чим пояснити той факт, що сформувалися такі величні постаті слов'янського просвітництва XVI—XVIII ст. — князі Острозькі, Петро Могила, Дмитро Ростовський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович та ін. Чим пояснити, що аж до кінця XVIII ст. культура України випереджувала у розвитку культуру Московського царства і вносила свіжий струмінь у його цивілізованість. А пояснити, на думку Михайла Драгоманова, можна тільки одним: *високим вихідним рівнем народної культури, поезії, фольклору, писемності народу Київської Русі, його здатності до культурної творчості, до творчих перетворень культурних надбань, досягнень інших народів, до збереження і трансляції власних соціокультурних традицій.* Не можна забувати і того, що здатність народу України протягом багатьох століть зберігати високий потенціал культури багато в чому зумовлена намаганнями відстоювати свою державність, економічну і політичну незалежність. І тільки в XVIII ст. Україна, знесилена в боротьбі з агресивними сусідами, почала поступово відставати у розвитку, особливо в сфері економіки, індустрії, урбанізації. Що ж до духовної культури, художньої творчості, побуту, то народ України зберігав високий рівень розвитку. Відставання України в соціокультурному розвитку у другій половині XIX ст. від Заходу і певною мірою від імперської Росії дуже хвилювало українську інтелігенцію. У зв'язку з цим Михайло Драгоманов, критично осмислюючи існуючу ситуацію, розробляє програму соціокультурного відродження української нації, прискореного руху культури по шляху прогресу.

Одним із гарантів національного відродження українського народу є *завоювання державності*. Реально оцінюючи, що Україна міцно інтегрована в Російську імперію, Михайло Драгоманов розробляє принципи федералізму державних і недержавних слов'янських народів як засіб переходу від імперського репресивно-диктаторського, унітарно-центриського способу правління до демократичних, європейських форм державності. Федерація слов'янських народів мала, на думку Михайла Драгоманова, передбачити широке місцеве самоуправління; відкрити шлях до соціальних свобод. Такого типу державно-політичне утворення забезпечило б свободу національного розвитку за умови активного спілкування націй між собою. Поряд з політичною програмою Михайло Драгоманов створював і програму конструктивної діяльності, що підтягувала б культуру України до загальноєвропейського і світового рівня, звертає увагу на той факт, що обрусіння певної частини населення України — результат політико-економічних факторів, наслідок політики Російської імперської держави, а не намагань простого російського народу або прояву його націоналізму.

У національному питанні Михайло Драгоманов виходив з того, що вихідним принципом у вирішенні національних проблем є «космополітизм в ідеях і меті, а національність в ґрунті і формах культурної праці». Праця для народу вимагає пристосування до місцевих і національних обставин, але ніхто не повинен «бути рабом тих обставин, як якихось святощів, а мусить навіть перероблювати їх відповідно свого ідеалу, що вже давно на світі став виробляється процесом інтернаціональним, космополітичним. Коли ж поставити справу національностей, тоді не буде спору про націоналізм і космополітизм, спору тупого в самій своїй суті». Все ж наука вийшла за національні межі, стала інтернаціональною. Тому не можна виводити політичні чи соціальні ідеї з національного почуття.

Виступаючи за пошук провідних суспільно-політичних ідей, Михайло Драгоманов вважав, що *«головне діло — поступ людини і громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб...»*. Національні права можуть бути досягнуті на ґрунті політичних свобод: чим більше політичних свобод, тим більше національних прав. «Поки в Росії не буде політичної волі, доти український рух не буде мати там серйозного ґрунту. Політична ж воля в Росії не може бути досягнута інакше як спільною акцією всіх освічених народів». Акцентуючи увагу на об'єктивних причинах загрози денационалізації

українського народу, Михайло Драгоманов все ж таки недооцінював суб'єктивний фактор — *намагання народу досягти ідеалу національного державного суверенітету, незалежності України*. Іван Франко зауважував, що Михайло Драгоманов подав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, що *ідеали соціальної рівності та ідеї космополітизму* заслонили перед його очима «ідеал національної самостійності». А без нього «культуртрегерство» дуже легко змінюється та вироджується.

3. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА ДЕРЖАВНІСТЬ

На початку ХХ ст. соціально-політична думка в Україні відображала перехід українського національно-визвольного руху від стадії культурного українофільства і просвітництва до організованого просвітництва народу і активізації боротьби за визволення народу з-під гніту поміщиків та капіталістів. Кредом ряду політичних мислителів в Україні ставали підтримка та розвиток національного руху за встановлення державності в Україні, за автономність в союзі з Росією.

Проблеми державності в творчості Івана Франка

Проблеми виникнення держави, її розвитку, функцій, соціальної суті займають значне місце в творчості *Івана Франка (1856—1916 рр.)* — українського письменника, громадсько-політичного діяча. Навчався у Львівському університеті. Один з організаторів Русько-Української радикальної партії, брав участь у виданні її пресових органів та ін. Характеризуючи політичні погляди Івана Франка, можна виділити: аграрну проблему, її вирішення в Галичині, загальні принципи розв'язання селянського питання; проблеми робітників, обґрунтування їх ролі в боротьбі за соціальне і національне визволення; проблеми суспільства і держави. На ранньому етапі творчості Іван Франко — соціаліст, але не виступав за диктатуру пролетаріату, натомість акцентував увагу на загальнолюдських, а не класових цінностях. Значну увагу приділяє і проблемам економічного, політичного і соціокультурного розвитку України. Йому імпонує російсько-федеративний принцип устрою суспільства. Кожна громада вільна, і ніхто не має нав'язувати їй якісь правила, встановлювати норми, порядок. Федерація — найоптимальніша форма організації життя суспільства.

Розкриваючи в 70-х роках ХІХ ст. революційний перехід від капіталістичних відносин до соціалістичних, Іван Франко відмічає, що «велика, всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а постановить новий». Під «всесвітньою революцією» Іван Франко розумів «не всесвітній бунт бідних проти багатих, не всесвітню різанину», а «великий ряд таких культурних, наукових і політичних факторів, будь вони криваві або й зовсім ні, які змінюють всі тогочасні поняття і основу і цілий розвиток у якогось народу, повертають на зовсім іншу дорогу». Вбачаючи в соціальній революції докорінне перетворення всієї системи соціально-економічних і політичних відносин, Іван Франко підкреслював і те, що соціальна революція не має обов'язково приводити до «всесвітньої різни», що є результатом тиранії та жорстокості панівних сил, низького рівня матеріального та духовного розвитку суспільства. Далекий від думки, що в умовах капіталізму вже усунена будь-яка можливість насильства, кровопролиття у здійсненні революції, Іван Франко підкреслював, що така можливість є, але реальність її здійснення може зменшуватися з подальшим матеріальним і духовним прогресом суспільства. Та з прогресом суспільства, з розширенням матеріальної і духовної сфери можливість у мирному завершенні революції зростає. І тут Іван Франко проводить думку про освіту народу, з тим, щоб відвернути страшний кривавий вибух через посилення гноблення, зростання бідності та збільшення пролетаріату.

В умовах же соціалізму держава зникає. На думку Івана Франка, державу та політику замінить діяльність самих громад, спільностей. І знову об'єднані великі народності або зв'язки зможуть за власною згодою улагоджувати можливі міжнародні суперечки, вести через обраних справи міжнародного обміну та ін. На тому і завершиться вся влада в суспільному устрої. Кожна громада в краю, як і кожна особа в громаді, є вільною, порядкує у себе вдома зовсім по-своєму, і ніхто не має права накидати їй згори які-небудь правила. Кожна громада спілкується з іншими заради спільної праці і здійснення спільних будов, що їх не в силі здійснити одна громада. Це є правдиве братерство (федерація), і тільки така спільність може забезпечити лад і добру злагоду між громадами. Громадсько-державний принцип, що лежить в основі федерації осіб і громад, що створюється винятково заради інтересів і потреб, захищає і гарантує свободу особи і громади, громадсько-федеративний принцип визначає відносини між особою і общиною, їх права та обов'язки, залишаючи кожному необмежену свободу слова, освіти, способу життя, сусідства, встановлення

рівності, праці, справедливості. Спільно вирішуються і спірні питання, незгоди та ін., захист від зовнішніх ворогів, і, нарешті, громадсько-федеративний принцип визначає відносини між общинами, об'єднаннями та народами. Федерація зберігає і захищає найширшу і найповнішу автономію особи, общини, народу. Правда, пізніше Іван Франко змінює акценти: не відкидаючи федералістські відносини, вважає, що федерація може бути плідною між самостійними державами, підкреслюючи, що пропонувані концепції не можуть бути панацеєю від усіх лих і лихоліть і не можуть бути реалізовані в тому вигляді, в якому пропонуються, але сприятимуть пошуку шляхів вирішення проблем. Звідси, з таких позицій розглядається *ідея «народної держави»*, що пролунала в теорії німецьких соціал-демократів. Розкриваючи зміст народної держави, Іван Франко вказує, що за такою програмою свідомі і організовані робітники шляхом парламентським зможуть перетворити сучасну державу, засновану на пануванні одних і пригнобленні інших, на експлуатації, — в народну, що панівне становище займуть представники народу у вирішенні всіх проблем в інтересах народу. Хоча вже тоді Іван Франко брав під сумнів правоту створення народної держави, та пізніше, на початку ХХ ст., взагалі проявляє скепсис до ідеї народної держави і робить висновок, що народна держава, зв'язаний з нею соціалізм соціал-демократів не принесуть щастя народу, не створять рай на Землі. Усунення всіх лих існуючого ладу, його удосконалення, впровадження досягнень науки в практику — ось шлях людства, ось суспільний прогрес, просування цивілізації по шляху прогресу.

В контексті виникнення людського суспільства Іван Франко розглядає *природне право і суспільний договір*. Поняття *право*, писав Іван Франко, використовується найрізноманітніше: для визначення не лише права, а й релігійних догматів, правил моралі, законів природи тощо. Відрізняється і розмежовується етика (сфера оцінок, суджень про добро і зло та ін.), науки про законотворчість (уявлення про те, яким має бути право, суспільство) і власне наука про право та ін. Необхідність держави обумовлюється об'єднанням окремих сил для спільної мети, уряд підтримує громадську солідарність, перешкоджаючи окремим силам розірвати суспільну цілісність. Значне місце приділяється концепції держави, аналізується і саме виникнення, і розвиток держави, простежуються ступені її становлення від утворення общин, формування суспільних відносин до утворення самої держави.

В контексті філософської концепції культури Іван Франко розглядає проблему соціокультурного розвитку, простежує сам

культурно-історичний процес. Поступ у культурі — це єдність надбань і втрат, піднесення і занепад, творення і знищення, прискорений рух вперед і блудні шляхи-дороги, застій. Але все ж історія «не знає стрибків, оскільки в ній має місце безперервність і наступність людського буття». Культури народів розвиваються нерівномірно у своїх складових частках: одні з них забігають далеко вперед по лінії прогресу, другі тримаються середини, треті дуже відстають, четверті заходять в глухий кут. Звертається увага на драматичний характер соціокультурного розвитку України (постійна боротьба з сусідніми народами і державами за незалежність), складність у вирішенні питань розвитку культури української нації. Її «окультурення» відбувається на розмежуванні регіонів: Схід — Захід, Північ — Південь. Геополітичний фактор відіграє подвійну роль для України, створює об'єктивні можливості для інтенсивного культурного обміну і, разом з тим, визначає безперервні безперечні геополітичні акти у відносинах з Україною. Важливим стратегічним завданням, що стоїть перед українською громадою, є відтворення з величезної української етнічної маси «суцільного культурного організму». Саме така соціокультурна національна структура має стати здатною до успадкування «загальнолюдських культурних здобутків, без яких жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може відбутися». «Окультурення» української нації має відбуватися у двох основних напрямках: окультурення зсередини, тобто залучення нових поколінь до кращих надбань народу — розвиток етносу за рахунок акумуляції власної національної спадщини і оволодіння нею; окультурення ззовні, тобто асиміляція культурних цінностей інокультур за рахунок максимально широких зв'язків українського народу з іншими народами.

Українська ідея Михайла Грушевського

В історії науки та культури України кінця XIX — першої половини XX ст. у вивченні проблем державності і демократії в Україні визначне місце належить *Михайлу Сергійовичу Грушевському (1866—1934 рр.)* — відомому вченому, історичному діячу, засновнику національно-демократичної партії Галичини і товариства українських поступовців в Києві. Закінчив Київський університет, завідував кафедрою всесвітньої історії Львівського університету. У березні 1917 р. примкнув до Української партії соціалістів-революціонерів. Очолював Центральну Раду. У квітні 1918 р. обраний президентом України, пізніше емі-

грував до Австрії. Повернувся в 1924 р. на Україну. Пройшов певну творчу й політичну еволюцію, зокрема від історичної народницької концепції у бік державницької, від федералістської до самостійницької.

Концепція Михайла Грушевського полягає в тому, що суспільно-політичний прогрес однаково визначався біологічними, економічними та психологічними факторами. Суспільний розвиток полягав у певному чергуванні двох протилежних інстинктів — колективістського (солідарності) та індивідуалістського. Політичну владу, джерела, що її визначають (релігійні культури, матеріальний добробут та ін.), розуміє як природне, соціальне явище. Характеризує різні типи і форми влади, механізм завоювання влади та її утримання панівною елітою, пропонує схему історичного процесу в Східній Європі, що розробляв, насамперед, під кутом розвитку історії української державницької ідеї. На початку 1918 р. Михайло Грушевський перейшов до ідеї національної незалежності та суверенітету України, її самостійності.

Величезна ерудиція в сфері історії, літератури, мистецтва дала можливість Михайлу Грушевському виробити своє розуміння суспільного процесу і політичного розвитку. Суть історіософської концепції полягає в трьох основних поняттях: народ, держава і герой в історії. Народ — це поняття метафізики романтичного періоду, тоді як держава — це анархо-соціалістичне поняття Прудона-Драгоманова, і герой в історії відповідає позитивізму як методу пізнання. Михайло Грушевський бачив справжню силу історії. Досліджуючи історію українського народу, висуває ідею «*національної самооборони*».

Вся історія українського народу — це розбуджена енергія національного самозбереження перед небезпекою видимої національної загибелі. На такому історичному ґрунті виростають ідеали українського народу: свобода, рівність і народний ідеал справедливості або автономії. Розглядаючи еволюцію так званої *класової держави*, Михайло Грушевський робить висновок, що такий процес характеризується значним загостренням конкурентної боротьби в самій панівній верхівці за владу, відмічає суперечності, що виникають між верствами та ін. І тут звертає увагу на таку могутню силу, якою виступає *національне почуття*.

В історичних працях Михайло Грушевський досить послідовно проводить думку про те, що не Україна вийшла з Київської Русі, а навпаки, Київська Русь стала першою і стародавньою формою українського життя. З особливою чіткістю визначались в історії дві народності — *великоруська і українська*, дві найбільші

різновидності серед слов'янських племен. Історична доля не раз зводила їх разом, причому в перших віках їх історичного життя роль творця, культурно і політично переважаючого у Східній Європі елементу відіграла *народність українська*, а потім — *народність великоруська*. Історичне життя тієї та іншої народності розвивалось самостійно і своєрідно, дедалі збільшуючи кількість відмінностей укладу життя і відокремлюючи їх національні типи дедалі різкішою рисою. Безперечно, дві народності, дві історії. Адже рубежем історичної долі українського народу стало IV ст. н. е., коли є певні відомості про українців. Розселення українських племен на їх теперішній території збігається з початком їх історичного життя. Століття, що безпосередньо йдуть за розселенням, готують державну організацію, історія якої становить головний зміст першого періоду історичного життя українського народу. Самостійним державним життям український народ жив порівняно недовго в стародавньому періоді своєї історії. Починаючи з XIV ст. український народ входить до складу інших чужих держав, то служачи пасивним об'єктом їх правління, то будучи більш-менш певною і різкою опозицією до управління та ін. Така концепція походження держави України.

Починаючи з 1906 р. Михайло Грушевський дедалі більше звертається до подій в Україні. Сам же підтримував ідею української автономії в Російській федеративній республіці. Та в концепції суверенності Україна — держава, що буде відносини з іншими державами на рівноправній, взаємовигідній основі. Михайлом Грушевським внесено і багато творчого. Автономно-федералістські погляди Михайла Грушевського ґрунтувались на твердому переконанні, що *автономія України базується на чесній, справедливій федерації з Росією*. Пізніше під натиском подій Михайло Грушевський обґрунтовує проголошення України суверенною державою.

Соціально-політичні вчення в Україні на початку ХХ ст. Національне відродження

На початку ХХ ст. в Україні посилюється суспільно-політичний рух. Виникають політичні партії, народжуються нові прогресивні рухи, що об'єднують прогресивні сили українського народу. Важливою обставиною, що прискорила процес політичної активізації мас, політичної організації національної, в тому числі української буржуазії, стало створення соціальної ситуації, що свідчила про визрівання демократичної революції. Багато по-

літичних партій і рухів ставили метою створення суверенної держави Україна. Проблеми державності українського народу займають значне місце в процесі української національно-демократичної революції в 1917—1920 роках. Тоді існувала певна свобода політичної думки. Представники прогресивної інтелігенції: вчені, письменники, політичні діячі, — *Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Роман Роздольський, Борис Круницький, В'ячеслав Липинський, Павло Христюк, Микола Хвильовий, Юрій Коцюбинський, Володимир Затонський, Павло Любченко* та ще багато інших розробляли проблеми державності в Україні, відстоювали ідеї її соборності і суверенності. Погляди прогресивної інтелігенції і політичних діячів відображали інтереси та наміри широкого спектру політичних сил — від ліберально-демократичних, націоналістичних до соціалістичних. В умовах становлення і зміцнення Радянської влади дедалі більше посилюється тоталітаризм, забарвлений по суті легалізованим російським шовінізмом. Розпуск в 1925 р. Української комуністичної партії («боротьбистів») — легально існуючої політичної партії, що виступала за суверенітет України, привів до переміщення ідеї особистості, суверенності і державності України в діаспору, за кордон. Саме в еміграції — в США, Латинській Америці, Канаді, Західній Європі поряд з уже існуючими політичними об'єднаннями формуються нові за рахунок свіжих сил з України. Значна частина представників патріотично сповнених політичних діячів залишалася в західних районах України — в Галичині і на Волині (*В'ячеслав Липинський, Юлій Брацайко, Дмитро Васильчук* та ін.), глибоко переживали втрату української державності, надто переоцінювали наслідки революційних подій в Україні. Тоді переоцінка українського політичного життя зумовлена зростаючим впливом націоналізму у повоєнній Європі, внутрішніми процесами в Радянській Україні. Розпочата в 20-х роках з ініціативи комуністичної партії українізація створювала уявлення, що в Україні складаються передумови будівництва вільного національно-культурного життя. Тоді багато хто з емігрантів повернувся в Україну. Відбувалася переоцінка установок у ставленні до Радянської України і багатьох українських інтелігентів східних регіонів, а також в Галичині і на Волині. Ширилося радюфільство.

Проблеми суверенності України стояли в центрі наукових інтересів багатьох відомих українських філософів, істориків, політологів, соціологів, які вбачали можливість федеративного об'єднання України з Росією, Білорусією та іншими державами, але тільки після досягнення повної державної самостійності і тільки

на добровільній основі. Своєрідне бачення суверенності України знаходимо в поглядах одного з представників національно-ліберальної течії українського визвольного руху Євгена Чикаленка. *Стрижнем політичної програми стала національна ідея.* Пропонуючи реформувати Росію в федеральну державу, Євген Чикаленко вказував, що Україна має увійти до Російської федерації на автономних засадах як суверенна держава. Та згодом під впливом історичного розвитку подій в Україні після повалення самодержавства погляди Євгена Чикаленка радикалізуються: зневірившись в можливості побудови федералістської Росії, переходить на позиції *створення суверенної незалежної демократичної держави Україна*, та після подій 1918—1920 років, коли розпалась і Центральна Рада, і гетьманат, і директорія та ін., Євген Чикаленко виступає за *утворення в Україні монархії*, та ще й з монархом-чужинцем, бо ні Скоропадський, ні Симон Петлюра, ніхто інший не може бути монархом, бо на своєму монарху українці не змиряться.

Політична соціологія В'ячеслава Липинського

Питання створення суверенної демократичної України стали в центрі досліджень українського історика, політолога і соціолога *В'ячеслава Липинського*. Народився у 1882 році в сім'ї селянина на Волині. Закінчив філософський факультет Краківського університету, навчався у Вищій школі політичних наук у Женеві, служив офіцером у драгунському кавалерійському полку. Один з організаторів Української демократичної хліборобської партії, посол гетьманського уряду та Української народної республіки у Відні, один з засновників Українського союзу хліборобів-державників, автор програмних документів союзу, пізніше професор Українського наукового університету.

Суть доктрини В'ячеслава Липинського зводиться до найважливіших моментів: по-перше, вважалось, що політичний ідеал для України — спадкова монархія на чолі з гетьманом, як символом української національної ідеї. Влада гетьмана обмежується двома законодавчими палатами: нижчою — з'їздом Рад поодиноких земель і вищою — Трудовою Радою держави. Початки української монархічної державності — свідома діяльність Богдана Хмельницького; по-друге, спираючись на диференціацію типів державного будівництва та націоналізму (творчий і руйнівний, звідси — нації поневолені і недержавні). Основні підвалини української монархічної державності, тобто особливий політич-

ний режим влади — класократії, що не заперечувало республіканської парламентської демократії. Шлях до встановлення режиму проходив через завоювання. По-третє, суть класифікації — це панування активної меншості — аристократії. В основу концепції аристократії В'ячеслав Липинський поклав принцип «територіального патріотизму», селекції найкращих людей за їх здібностями, духом та активною діяльністю. Аристократія обиралася б, на думку В'ячеслава Липинського, з різноманітних класів (хліборобського, комунікаційного, інтелігенції) і станів (організаторів і організовуваних). Ця обрана меншість мала обмежувати владу, слухатись і підкорятись гетьманові, влада якого б обмежувалась законами й законодавчими палатами. По-четверте, реалізація доктрини визначалася поширенням консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму. Солідаризм мав стати протиположністю соціалізму і націоналізму. Узагальнюючи досвід будівництва державності України в період гетьмано-козацьких подій за створення державності і високої етичної культури хліборобської спільності, і будував В'ячеслав Липинський ідеологію Української державності, бачив українську державу на чолі з гетьманом — єдиновладним верховою. Таку побудову держави Україна В'ячеслав Липинський намагався пояснити, що загальним виборчим правом парламент при однопалатній системі є формою правління, неприйнятною для українського народу. І хоча проголошувалось, що Україна має стати демократичною державою, все ж демократичність обмежувалась. Адже з демократії жодна нація не починала своє існування, і демократичні нації можуть існувати там, де існувала і є власна національна держава або там, де вже були або верховодять свої власні класократичні або охлократичні аристократії. Для реалізації ідеї суверенності необхідна сильна влада владики. Владика очолив би державу, дбав про її захист і збереження і через кабінет міністрів очолював би державну адміністрацію. Державна влада і владика обмежувались би двома законодавчими палатами, що опирались не на політичну демагогію, а на постійні і незмінні принципи інтересів території і праці, інтересів народу.

Орієнтація державності України у складі Російської Федерації хоча б на правах повної суверенності і автономії все ж не сприяла б національному об'єднанню і тому не може бути використана в Україні. Разом з тим, підкреслював В'ячеслав Липинський, географічне становище України, спільне історичне минуле, загальні економічні інтереси вимагають, щоб з Росією і Білорусією суверенна Українська національна держава створила тісний військо-

вий економічний союз і спільно з ними шукала б союзників в Європі. Та життєздатність держави залежить від форми її суспільної організації, системи управління тощо. І тут В'ячеслав Липинський не дає чіткої відповіді. Багато викликає суперечностей і неясностей і саме формування державності України та ін.

Заслуга ж В'ячеслава Липинського в тому, що розглядає державність України фактором національного об'єднання, підкреслюючи, що тільки власна держава дасть те об'єднання всіх хліборобів, ремісників, промисловців, що стане міцним творцем українським, хліборобським класом, з'єднає всіх трудівників. Тут спостерігається ігнорування робітників, їх сили, згуртованості, як суспільного класу, рушійної сили суспільного прогресу. Власна українська суверенна держава можлива тільки на ґрунті компромісу і погодження між українськими класами в ім'я бажаного всіма законного ладу і спокійної творчої праці в ім'я спільного для всіх права нації на самовизначення.

Концепція державності Дмитра Дорошенка

Проблеми державності України стояли в центрі всієї наукової діяльності українського історика *Дмитра Дорошенка (1882—1951 рр.)* — громадсько-політичного діяча. Закінчив Київський університет. Член Центральної Ради, міністр закордонних справ України (1918 р.). З 1919 року в еміграції, професор Українського вільного університету; директор Українського національного інституту в Берліні (1925—1931 рр.), президент Української вільної академії наук (1947—1950 рр.). Виходячи з примату права перед політикою, спираючись на численні джерела, старанно простежив політичну історію України, прагнучи висвітлити органічні типи суспільних зв'язків і починаючи історію з сивої давнини, Дмитро Дорошенко зазначав, що в калейдоскопі різних народів, які пересувались українською територією, вимальовується обличчя слов'ян — безпосередніх предків українського народу. Київська Русь від попередників одержала в спадщину їх характерні риси — військовий і комерційний характер, прагнення наблизитись до Чорного моря, орієнтацію на південь чи схід (переважні впливи арабські, хазарські). Простежує і розвиток української державності аж до Галицько-Волинської держави, висвітлює відродження української державності в період Богдана Хмельницького, її розквіт та повільну втрату суверенності.

Одна з основних тез концепції державності України полягає в тому, що Дмитро Дорошенко вказує: державу можна будувати

силами провідної верстви суспільства — аристократії. Та Дмитро Дорошенко сповнений ілюзій створення суверенної держави України, забуває про головні рушійні сили національно-визвольного руху, забуває про задоволення інтересів, насамперед, українського селянства, робітничого класу та інших соціальних спільностей. І хоча не всі ідеї Дмитра Дорошенка про суверенність Української держави виявились перспективними, все ж ідеї про суверенність соборної України зберегли своє неперехідне значення. Оцінюючи політичну боротьбу в період демократичної революції в Україні, Дмитро Дорошенко вважає, що треба будувати не народну, як розуміють соціалісти, а демократичну, буржуазну республіку на зразок європейських держав. Держава можлива тільки на ґрунті компромісу українських класів та політичних партій в ім'я бажаного усіма законного устрою і спокійної праці.

Соціологія Богдана Кістяковського

Богдан Кістяковський (1868—1920 рр.) — відомий у світі вчений-соціолог, автор оригінальних соціологічних концепцій. Значна увага приділяється аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових основ соціологічного дослідження. Основою соціального життя Богдан Кістяковський вважав взаємодію людей, де складаються певні форми колективної свідомості. Практиці причинно-наслідкових відносин підпорядковується і формування та трансформація колективної свідомості. Нормативно-ціннісна свідомість, що ґрунтується на нормах права, етики, логіки і розвивається телеологічно сама, і протистоїть колективній свідомості. Звідси формується основне завдання соціології — поєднати телеологічний і причинно-пояснювальний підходи в розумінні суспільного життя.

Отже, позиція Богдана Кістяковського полягає у відстоюванні наукової орієнтації в сфері аналізу життя, подоланні засилля психологізму в соціології. І щоб уникнути при дослідженні людської поведінки звуженості проблематики лише психологічними аспектами варто зосереджуватись на констатаціях закономірностей, неупередженому аналізі соціальних явищ. Отже, при розгляді суспільства варто обмежувати соціальний психологізм та з'ясування суспільства як спільності, що породжує такі суспільні рухи, почуття й прагнення, які не існують поза спільністю, як певної однорідності, що виникає в процесі взаємодії, створюється якісною зміною індивідуальних психічних станів, і для досягнення науковості в соціології Богдан Кістяковський пропонує, по-

перше, при формуванні основних понять *суспільство*, *держава*, *право*, *культура* ураховувати їх всебічність: історизм, зв'язки теорії і практики тощо; по-друге, виявляти причетність відносин у соціальній сфері, розгляд проблем можливості і дійсності, необхідності і випадковості і у соціальних процесах; по-третє, місце і роль цінностей у соціологічному пізнанні. Отже, наукове пізнання соціальної сфери здійснюється в трьох площинах: спільності, необхідності та незалежності.

Теорія соціальних зв'язків

Відомий український правознавець, політолог *Станіслав Дністрянський* у своїх наукових працях ґрунтовно сформулював *національно-державну концепцію*, в основу якої покладена *оригінальна теорія суспільного зв'язку*, та своє розуміння *національної ідеї*. Виходячи з того, що за походженням держава і нація мають спільний фактор — єдину територію, Станіслав Дністрянський зазначав, що територіальний фактор нації має природно-етичне, а держава — політичне походження. Соціальні зв'язки виникають з необхідності задоволення людьми своїх потреб. З найменш простих (родина) до найбільш складних (народ, держава) і розвиваються історико-соціальні зв'язки. Соціальними зв'язками є також церква, покоління, суспільні класи, спільності людей. Наявність норм, що виникають з внутрішнього переконання про взаємну залежність людей в процесі задоволення своїх потреб обумовлює успішне функціонування соціальних зв'язків. Свою особливу мету і засоби її досягнення, своє особливе життя має кожний соціальний зв'язок. Одна й та ж особа належить до різних соціальних зв'язків, здійснює різні операції і дії, дотримується різних правил.

Політичні погляди Володимира Вінниченка

Володимир Вінниченко (1880—1951 рр.) — талановитий прозаїк, драматург, публіцист, політик, голова Генерального секретаріату Центральної Ради і голова Директорії Української народної республіки. Розроблена ним концепція державності України ґрунтується на принципах соціалізму та федералізму. На його думку, реальним ідеалом в існуючих умовах є автономія України у складі Російської Федерації на принципах рівності, взаємовигідних економічних зв'язків, збереження державної цілісності Росії та України. Незалежність України неможлива, на-

самперед, через міжнародне положення України, оскільки, відірвавшись від Росії, може попасти в залежність від іншої сильної держави Заходу. Тому Україна має добиватись не політичної і економічної незалежності від Росії, а ставитись до неї на взаємовигідних умовах, у формі співдружності двох держав. Пізніше, в праці «Відродження нації» Володимир Винниченко під впливом реального політичного розвитку України переглядає свої погляди стосовно союзу України та Росії на основі федерації. Почуття панівної нації, що формувалося століттями у свідомості росіян, в тому числі у свідомості «простих» людей — великоросів, швидко не зникне. Почуття сервіризму, тобто плазування, прислужування представникам, які підкорили українську націю, теж не вмирає одразу. Отже, потрібно створити політичні умови, щоб допомогти позбутися шкідливої спадщини. Такими умовами, доходить до висновку Володимир Винниченко, має стати *політична незалежність української нації*. Отже, як політичний діяч Володимир Винниченко еволюціонує від ідеї української культурно-національної автономії у складі Російської федерації до відродження ідеї української державності і незалежності. *Та метою Володимира Винниченка стала не сама державність, а відродження нації, пробудження в народі національної гідності. Державність є тільки засіб для досягнення мети.*

У написаному в 1949 році «Заповіті борцям за визволення» Володимир Винниченко, осмислюючи уроки української історії, визначає роль української еміграції у творенні вільної, суверенної України, вважає, що Українська держава є створена народом, всією українською нацією в процесі великого перевороту в Росії. Але існуюча українська державність не може задовольняти потреби національного відродження. Україна поки що не самостійна, а залежна від Росії, живе і береже в собі ідею незалежності, щоб у слушний момент здійснити головну мету: створити суверенну демократичну Україну.

Ідеї державності в працях соціологів та істориків

Один із теоретиків українського націоналізму *Павло Полтава* в концепції самостійної України зазначав, що в незалежній Україні створюється такий соціально-політичний устрій, де відсутнє гноблення людини людиною, антагоністичні класи та соціальні сили, спільності, держава будується на принципах демократизму і справедливості, єдності української нації. Українці цінують і поважають усі народи — польський, російський та ін.,

прагнуть дружити і співробітничати з іншими народами, і національно-визвольний рух — органічна частка історичного процесу. На думку Павла Полтави, ідея міжнародного співробітництва може повністю реалізуватися лише за умови повного здійснення *самовизначення народу*.

Оригінальну *концепцію націології та націографії* сформулював український соціолог *Ольгерд Бочковський* — політичний діяч, професор Української господарської академії в Подебрадах. Спираючись на праці окремих мислителів Європи, Ольгерд Бочковський визначив два фактори в процесі формування історичних народів: механічний та органічний (історичні-державні та неісторичні-державні). Формування історичних народів і держав названо механічним тому, що вирішальною силою тут стала держава, а неісторичних — органічним, бо творчими силами тут виступають громадські верстви суспільства, політично пасивні. Процес державотворення характеризувався хронологічно, географічно та з суспільного боку. Дійсно, хронологічно історичні народи — Англія, Франція, Росія творились швидше, порівняно з неісторичними. Підкреслювалось велике значення демократії в формуванні національних держав неісторичних народів, бо минали ієрархію феодалізму і одразу починали формуватися в демократичні. Самовизначення як завершальний етап формування національної держави означає політичне оформлення в суверенні національні держави, що є запорукою повного і всебічного розвитку нації.

Український політичний діяч *Кость Левицький (1859—1941 рр.)* у своїх численних працях з історії України простежив еволюцію національної української ідеї, змістом якої вважав вимоги свободи, суверенності українського народу, ставив вимогу «утворення окремої руської політичної території з Галичини і Буковини у Австро-Угорщині». Револьюційні події на початку ХХ ст. конкретизували національну ідею у вимогу національно-культурної автономії й проголошення Галичини П'ємонт, навколо якого б об'єдналися Українські землі, що привело до висунення на початку ХХ ст. лозунгу «повної державної суверенності всього з'єданого українського народу».

Певний інтерес становить сформульована українським істориком *Степаном Томашівським концепція української державності, що спиралась на три критерії — географічне становище українських земель (особлива залежність від Чорного моря та степу), процес формування української нації та становлення української національної державності*. Найбільш прийнятна для українського народу форма правління — республіка. Причинами

ж втрати Україною державності вважались відсутність національної єдиної державної ідеї.

Заслуговують уваги і праці філософа, культуролога *Дмитра Чижевського*, який з позицій філософії окреслив український національний тип через систему рис психічного укладу українця: а) емоціоналізм, сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм та прагнення до свободи, неспокій та рухливість; б) через такі важливі моменти історичного розвитку національного характеру як постійне тло української історії — природу України та історичні періоди — князівську добу та барокко; через світорозуміння видатних українських мислителів тощо.

Багато і плідно працював у галузі історії державності України *Дмитро Яворницький (1855—1940 рр.)*. В трьохтомній праці «Історія запорізьких козаків» досліджує еволюцію українського козацтва, Запорізької Січі, що протягом тривалого періоду виконувала функції державного утворення у формі демократичної республіки. Характерними рисами утворення є виборність старшини, існування козацького кола (ради) як органу самоврядування внутрішнього життя та відносин з сусідніми державами. На Січі не існувало кріпацтва. Хоча й існувало розшарування на старшинську верхівку, яка володіла хуторами, значними матеріальними цінностями та головну масу неімущих, найманих працівників. З погляду на розвиток української нації Запорізька Січ — унікальне політичне і соціокультурне явище, визначний інститут феодальної державності. Царизм, занепокоївшись зростанням сепаратистських тенденцій на півдні імперії, став на шлях обмеження запорізьких козаків, прав і вільностей, а згодом ліквідував Січ як соціально-політичний інститут українського народу.

Історії розвитку соціально-політичної думки і державності України також багато уваги приділяв відомий історик, професор Харківського університету *Дмитро Багалій*. У своїх працях з історії Слобожанщини зокрема висвітлив історію і розвиток самоуправління в сільських громадах Слобожанщини. В питаннях розвитку української державності наголошував на необхідності встановлення рівноправних, взаємовигідних відносин між Україною та Росією.

В 20—30-х роках ХХ ст. розвиток вітчизняної політичної соціології не припинявся, хоча йшов неоднозначно. Соціально-політичні дослідження велись з позицій марксизму, перемігшого пролетаріату, в умовах повної інтегрованості в радянську політичну науку. Та все ж на розвиток соціально-політичної думки в Україні відчутний вплив мала світова соціологія, зокрема, соціо-

логічні школи США та Західної Європи, де процес дальшого розвитку соціологічних знань через певні історичні умови йшов інтенсивніше. У перші роки Радянської влади в Україні здійснюється інституалізація політичної соціології, створюються соціально-політичні наукові та навчальні заклади, ведуться теоретичні та прикладні дослідження, дискусії з актуальних проблем тощо. Тоді ж у Всеукраїнській академії наук зосереджується наукова і науково-видавнича діяльність з соціально-політичної та суспільствознавчої проблематики. З трьох відділів Академії наук саме соціально-економічний мав спеціальну кафедру політичної соціології, очолювану *Богданом Кістяковським (1918—1920 рр.)*, пізніше кафедру очолив марксист *Степан Семківський*. В підпорядкуванні соціально-економічного відділу перебувала також, зокрема, соціологічна комісія. Проблемами соціології тоді займалися й інші відділи та підрозділи Академії. Комісія соціальної політики досліджувала вплив народногосподарських процесів на інтереси робітників і селян. Плідно працював в галузі соціології академік *Олександр Гіляров*. Тоді ж, в 20—30-х роках виходили «Записки соціально-економічного відділу», окремі публікації порушували проблеми соціології (статті М. Туган-Барановського, С. Дністрянського, О. Гілярова та ін.). Для розширення соціологічних студій та поживлення їх діяльності багато зробив, повернувшись в 1924 р. в Україну, Михайло Грушевський. Його прихильники Йосиф Гермайзе, Петро Климеико, Катерина Грушевська та ін. активно досліджували різноманітні питання з соціології. Ще в 1919 році в еміграції Михайло Грушевський створює Український соціологічний інститут, що плідно займається проблемами соціального життя в Україні, в підготовці досвідчених науковців з різних галузей соціології та ін. Уже в 1924 році в Академії наук відкрито науково-дослідну кафедру історії України, яку очолив Михайло Грушевський. В 1925 році створюється асоціація культурно-історичного досліду. Розвитку соціології в Україні сприяла і діяльність історичної секції Академії наук. І лише в 80-х роках ХХ ст. з початком революційного оновлення суспільства змінюється ставлення до соціології, науки про політику та ін., усвідомлюється зростаюча потреба в їх дослідженнях тощо. На початку 90-х років в системі Академії наук створюються інститут соціології, інститут національних відносин та політології та ін.

З 90-х років ХХ ст. дедалі ретельно аналізується національна ідея. Пояснюється така ретельна увага до національної ідеї настанням нового етапу в політичній історії України, з розгортан-

ням формування демократичної держави, що вимагають зовсім нового філософського осмислення національної ідеї, з урахуванням історичних і геополітичних змін. Без національної ідеї і комплексу політичних ідей жодне суспільство не може функціонувати як органічна цілісність. Оптимальний національно-державний устрій здійснення етнополітики і взаємодія етнопонаціональних меншин сприяють розбудові національної держави. В сучасній науці про політику виділяються дві позиції у з'ясуванні національної ідеї. Перша. Повністю сформована політична традиція, де переважає позитивне сприйняття національної ідеї. Друга. На відміну від ідеології, національна ідея не тільки теорія або набір абстрактних суджень, а сфера детеоретичного уявлення найтісніше перегукуються з масовою повсякденною свідомістю. Приділяється багато уваги проблемам соціально-політичного розвитку українського суспільства, розбудові держави, єдності української нації. Оптимальною ідеєю державного устрою України є унітарна, децентралізована держава з широкими повноваженнями регіонів, розвинутим самоврядуванням. Політика національних відносин в Україні ґрунтується на тому, що Україна — політична держава і український народ не має іншого місця, окрім своєї рідної землі, на якій має повне право на державне і національно-культурне самовизначення. Національне і культурне самовизначення української нації — реальність сучасного демократичного перетворення суспільства і створення правової держави. Суверенність, незалежність, демократичність держави Україна — важливий фактор просування по шляху демократизації суспільно-політичного життя.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисенко Б. И.* Социально-экономическое развитие Левобережной Украины во второй половине XVII в. — К., 1986.
- Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. — М., 1983.
- Волощенко А. К.* Суспільно-політичний рух на Україні (70-і — початок 80-х років XIX ст.). — К., 1972.
- Голобуцький В. А.* Запорожское козачество. — К., 1957.
- Грушевский М. С.* Очерки истории украинского народа. — К., 1990.
- Драгоманов М. П.* Положение и задачи науки древней истории // Избранные произведения. — К., 1991.
- Винниченко В.* Відродження нації: В 3-х частинах. — Київ-Відень, 1920.
- Полтава П.* Концепція самостійної України і основи тенденції політичного розвитку сучасного світу. — Львів, 1991.

Липинський В. Україна на переломі. Замітки до історії українського будівництва. — Відень, 1920.

Черныш Н. З історії розвитку соціології в Україні. — Львів, 1995.

Ручка А. А., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Піднесення суспільно-політичної думки в Україні.
- ◆ Ідеї Відродження. Соціально-політичні концепції в Києво-Могилянській академії.
- ◆ Проблеми демократії, державності і політичних відносин у суспільній думці України другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.
- ◆ Політичні концепції про державність і демократію початку ХХ ст. в Україні.

Розділ 2

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

ВЛАДА — ЯВИЩЕ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

1. ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ВЛАДИ. ВЧЕННЯ ПРО ВЛАДУ

Визначення поняття влада

В чому ж таємниця влади? В чому її привабливість? Чому заради влади люди жертвують всім — честю, свободою, добрим іменем, дітьми, життям? Історія свідчить: кожний, хто рвався до трону, шукав свого: один — багатства, другий — почестей, третій — права вершити долю людей, четвертий прагнув змінити світ... І майже всі вели боротьбу за владу. Філософ Поль Буаст говорив, що «споруджують олтарі богам, властям, свободі для того, щоб зійти на них і *владарювати*», а політолог Джон Мілль твердив, що «властолюбство і свободолубство постійно антагоністичні. Де найменша свобода, там пристрасть властолюбства найнахабніша і нерозбірлива».

Влада є одним з фундаментальних початків людського суспільства. Слово *влада* — від грецьк. — *панувати, управляти, володіти*. Влада — право і можливість розпоряджатись чимось і кимось, підкоряючи своїй волі. Коли американського президента Річарда Ніксона спіймали на брехні стосовно скандальної події в готелі «Уортергейт», спалахнула політична криза і, не чекаючи процедури відречення президента від посади конгресом, Річард Ніксон пішов у відставку. Чому на такий крок іде людина, яка є главою держави? Адже президент мав переважну законність, символ суверенітету великої держави, в його руках зосереджені важелі і механізми управління, але Річард Ніксон не дає відчуті суспільній думці свою владу, а покійно йде у відставку? Влада — це здатність конкретних лідерів змусити підкорятися собі. Та сприймаючи владу лише як потенціал примусу і насилля, не мо-

жна зрозуміти, чому в історії сучасного суспільства можливі і такі парадокси. Якщо міра законності — показник ступеня поваги суспільства до уряду, а забезпечення суверенітету — показник поваги до держави, то *влада* — це повага конкретного політичного лідера, її здійснюючого, повага народу.

Влада — організована і регулятивно-контролююча основа політики, одне з найважливіших і найстародавніших політичних знань управління суспільством, культурною діяльністю, конкретним життям людини. Влада, безперечно, — засіб здійснення політики. Влада має універсальну властивість: загальність — функціонування в усіх сферах суспільних відносин і політичних процесах, здатність проникати в усі види діяльності, пов'язувати людей, і протиставляти суспільні верстви та групи, має єдиний принцип діяльності — командування в різних його формах (розпорядження, наказ, переконання та ін.). Влада є скрізь, де є стійкі об'єднання людей: *в сім'ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, в усій державі.*

Поняття влади взагалі, поняття політичної влади зокрема, пояснюється по-різному, буденно, побутово і науково. Буденно, в повсякденному житті говоримо *про владу батьків над дітьми, про владу над людиною сил природи, під пануванням яких перебуває, поки не зуміє підкорити їх, про владу держави над громадянами та ін.* Це найрізноманітніші поняття влади, що часто між собою мають мало спільного. Слово *влада* в буденному вживанні визначається і як *суспільні відносини і установи* (дійсну владу в місті має міська Рада та ін.). Тому-то, влада стає особливим видом суспільних відносин — відносин влади. Їм властиві цілеспрямований вплив суб'єкта влади або виконавця владних функцій на об'єкт влади, причому владний вплив є тільки тоді, коли об'єкт і суб'єкт влади перебувають у відносинах панування і підкорення. Джерело будь-якої влади — реальне панування однієї частини явища над іншою. Саме ж поняття *влада* — стародавньогрецьке — органічно зв'язане з поняттям володіння майном. Влада означає один з атрибутів приватної власності. Поняття *влада* надто широке, полісемантичне, має багато відтінків і нюансів. Існують в науці найрізноманітніші визначення влади. Пояснюється це складністю, багатоаспектністю самого явища суспільного життя — *влади*. Кожне з визначень *влади* звичайно акцентує увагу на тій або іншій стороні, на окремих проявах влади в повсякденному житті.

По-перше, з точки зору мети визначення, влада характеризує здатність досягнення поставленої мети, одержання намічених

результатів. Англійський політолог Бертран Рассел відмічає, що «влада може визначатись як реалізація наміченої мети». Визначення влади, з точки зору мети, дається досить широко, розповсюджується не тільки на відносини між людьми, але й на взаємодії людини з навколишнім світом (кажуть про владу людини над природою). Та визначення влади з точки зору мети відображає лише одну її сторону, лише один з її аспектів.

По-друге, влада розглядається як особливий тип поведінки, за яким одні люди командують, інші підкоряються. З позиції поведінки людини підхід до визначення влади індивідуалізує розуміння влади, зводить її до взаємодії реальних осіб, звертаючи особливу увагу на суб'єктивні мотиви влади. Американський політолог Гарольд Лассуелл відмічає, що початкові імпульси для виникнення влади дає властиві індивідам прагнення до влади і володіння політичною енергією. У владі людина бачить засіб поліпшення життя, надбання багатства, завоювання престижу, свободи, безпеки тощо. *Влада* — самомета. Її володар має можливість мати насолоду нею, творити, що заманеться, незважаючи ні на що.

По-третє, з позицій психології влада розглядається як індивідуальна поведінка. Не обмежуючись тлумаченням змісту і суті волі до влади, як її джерела, Гарольд Лассуелл звертався до психоаналізу, намагаючись з'ясувати психологічні основи волі до влади, визначав прагнення до влади як прояву, сублімації, тобто піднесення подавленого лібідо, що підтверджує трансформацію потягу переважно чуттєвого або ж психічну енергію взагалі (Зігмунд Фрейд, Карл Юнг). Прагнення до влади і особливо оволодіння нею виявляє функцію суб'єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності. *Влада* виникає як взаємодія волі до влади одних і готовності до підкорення, *добровільного рабства* — інших. У психіці людини, вважає Зігмунд Фрейд, є структури, що роблять її схильною до віддання переваг свободі від рабства заради особистої захищеності і заспокоєння за допомогою любові до володаря. Психологічний підхід до визначення влади допомагає виявити *механізми мотивів влади як командування і підкорення.*

По-четверте, існує і системний, структуралістський підхід до визначення влади. Такий підхід протилежний підходу з позиції поведінки людини і психологічному баченню влади. І якщо при підході з позиції поведінки людини і психології визначення влади виходять з розуміння влади знизу вгору, від індивідів до суспільства, реальним проявом влади, то *системний підхід у визначенні влади виходить з похідності влади, а тлумачення її впливає не з індивідуальних відносин, а соціальної системи як*

властивості системи, що проявляється у взаємовідносинах частин і цілого. Американський політолог Толкотт Парсонс визначає владу як «здатність системи забезпечувати виконання її елементами взятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективної мети системи». Інші представники системного підходу (Карл Дойч, Ніколас Лукас) пояснюють владу як засіб соціального спілкування (комунікації), що дозволяє регулювати групові конфлікти і забезпечувати інтеграцію суспільства.

По-п'яте, існують і структурно-функціоналістські і реляційні інтерпретації влади. Структурно-функціоналістські інтерпретації влади визначають її як властивість соціальної організації, як спосіб самоорганізації спільноти людей, що заснована на доцільності поділу функцій управління і підкорення. Релятивістське визначення влади розглядає її як відносини між двома партнерами: один з них значно впливає на інший. Влада є взаємодією її суб'єктів і об'єктів.

Аналіз влади — глобального, виняткового, незвичайного явища, властивого і природі, і людському суспільству, показує, що влада має давню традицію в історії суспільної думки. Ще Арістотель висловлював думку, що початки владарювання і підкорення універсальні, охоплюють не тільки світ живих істот, але й неживу природу. Відносини влади Арістотель розглядав як природну необхідність одних людей підкорятися, а інших — панувати, управляти, владарювати. Тут існують різні крайності, винятково до утвердження, що відносини влади існують не тільки у тварин, але навіть у комах; більше сприймаємо твердження, що основа влади полягає у природі людини як біологічної істоти. Влада ж — суспільне явище, характерне лише для людського суспільства.

Виникнення і розвиток вчення про владу

Влада є ядром політики. Влада виникла з появою людського суспільства і завжди супроводжувала і супроводжує його дальший розвиток. З появою в суспільстві нерівності людей, їх різних інтересів виникає і влада. Панівні соціальні спільноти ставали фактором відчуження частини суспільства або іншого соціального утворення, інтереси якого перебували в підкоренні або не ураховувались представником панівних інтересів влади. Політичне відчуження основної маси населення від влади перетворилось в норму політичного життя, причому навіть в демократичних державах. До виникнення класів державна влада мала суспільний характер: відсутність апарату насилля над суспільст-

вом, особливі примусові установи. В первісному родовому суспільстві влада здійснювалась всіма членами роду, племені, які обирали старійшину. З появою класів, приватної власності і держави кровні, родові зв'язки руйнуються, замість морального авторитету старійшини роду виникає, формується авторитет публічної влади, яка виділилась з суспільства і стала над суспільством.

Політична влада, що сформувалась у стародавніх народів, сягала корінням в міфологію, уявлення про те, що земні порядки тісно зв'язані зі світовими космічними порядками, є їх невід'ємною частиною, мають божественне походження, початок, тобто на Землі влада від Бога. В Стародавньому Китаї вважалося, що влада має божественне походження, але єдиною точкою зв'язку з вищими небесними силами виступає верховний правитель Піднебесної, тобто імператор Китаю. За міфами, в Єгипті, Вавілоні, Індії боги — джерело влади правителя — самі продовжують залишатися верховодами земних справ і людських долей. В Єгипті, Греції боги — перші безпосередні верховоди і законодавці утворених держав. За християнською міфологією, «вся влада від Бога» і зв'язок земного життя з Богом тільки через Ісуса Христа — сина Бога. Божественність влади, правила поведінки, закони, — все у тодішніх поглядах відповідає природно-божественному порядку справедливості.

Відхід же від міфології про владу до раціональності пов'язаний з іменами Заратустри (Персія) і принца Сіддхартха, прозваного Буддою (Просвітлений) в Індії. Будда відкидає думку про Бога як верховного, морального володаря світу, джерела закону. Людські справи, вважає Будда, залежать від власних зусиль людей. Відхід від міфологізації влади і формування філософських, політичних підходів до Світу, влади дали основу для теорії політики, влади і держави. В Китаї велику роль відіграло філософське вчення Конфуція (VI—V ст. до н. е.). В Стародавній Греції в історії виникнення і розвитку політичних поглядів виділяються три періоди: ранній — IX—X ст. до н. е. — зв'язки з становленням стародавньогрецької державності, раціоналізацією політико-правових уявлень, формуванням філософського підходу до держави і влади; другий — V—IV ст. до н. е. — період розквіту стародавньогрецької філософії і політичної думки і третій — IV—II ст. до н. е. — період еллінізму, занепад стародавньогрецької державності. В Стародавньому Римі виділяються три періоди: царський (754—510 рр. до н. е.), республіканський (509—28 рр. до н. е.) і імператорський (27 р. до н. е. — 476 р. н. е.). Єдина Римська імперія в 395 р. н. е. поділена на Західну (Рим) і Східну

(Констан-тинополь) імперії. Східно-Римська Візантійська імперія проіснувала до 1453 р. В ученні про політику істотним внеском стали знамениті Закони XII таблиць, праці *Tita Лукреція Кара* (99—55 pp. до н. е.), вчення про владу і державу Ціцерона та ін. Аналізуючи різні форми державної влади, Ціцерон виділяє форми державного устрою: царська влада, аристократична і народна (демократична) влада.

В Стародавній Русі утворення держави супроводжувалось появою і розвитком політико-правової ідеології, особливо після прийняття в 988 р. християнства, що санкціонувало розвиток феодалізму і сприяло посиленню влади князя. Проблеми влади і держави знайшли тоді відображення в праці Іларіона «Слово о законе и благодати», літописі «Повесть временных лет», «Русская правда», «Слово о полку Игореве», «Послание князя Владимира» та ін. Обґрунтовується тоді і соціальна база влади (дрібні і середні феодалі, на яких опирався князь). В XIV ст. радикальні течії (Матвій Башкін, Феофан Косой та ін.) заперечували церковну владу, виступали за усунення *земної влади, володіння Бога*.

В епоху Відродження в Західній Європі значний внесок у формування *концепцій влади* внесли Нікколо Макіавеллі, пізніше — вчення про владу Шарля Монтеск'є, а потім своєрідні підходи до влади і держави здійснили філософи Томас Гоббс, Джон Локк, Гуго Гроцій, Іммануїл Кант, Фрідріх Фіхте, Георг Гегель, Карл Маркс та ін., російські мислителі Олександр Герцен, Микола Чернишевський, а пізніше, в кінці XIX ст. — на початку XX ст., філософи Володимир Соловйов, Микола Бердяєв та ін., українські мислителі Феофан Прокопович, Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський та ін. Проблеми влади перебувають в центрі уваги сучасної західної науки про політику Вільфредо Парето, Гаetano Моски, Роберта Міхельса, Макса Вебера, Моріса Дюверже та ін. І лише з утвердженням демократичного політичного режиму в усій повноті стала проблема розвитку теорії влади і держави.

Уявлення про головну роль політичної влади в суспільстві розвивав ще англійський філософ Томас Гоббс. Державною владою Томас Гоббс називав «Особу або збори, волі яких підкоряються всі інші». Влада є об'єднанням волі громадян в єдину волю. Влада безмежна, абсолютна, якими б не були її форми. Влада тримає людей в страхі, спрямовує їх дії до спільного блага. *Влада є сила*. Хто не володіє силою, той не володіє владою. Томас Гоббс пояснював необхідність влади в основному соціальними причинами, хоча і зв'язував це з бажанням позбутися панівної в

природному становищі *війни всіх проти всіх*. Ідея політичної влади як панування спільної волі, що опирається на насилля, сприйнята і марксизмом. Та вже суб'єктом спільної волі тут виступає економічно панівний клас. Політична влада визначається, по суті, як об'єктивна влада капіталу. Не відступав від традиційного розуміння політичної влади і Макс Вебер, який підкреслював, що головний засіб політики — сила. Політика ж означає прагнення до участі у владі або впливати на розподіл влади, чи то між державами, чи то усередині держави між соціальними спільнотами людей тощо. В сучасній науці про політику підкреслюється, що будь-яка політична влада має своїм завданням забезпечити порядок, тримати під контролем напруженість, зберігати статус-кво суспільства, реформувати його або революціонізувати (Флоріан Бро). Іспанський політолог Хосе Ортега-і-Гассет аналізує економічну, військову, інформаційну влади і владу страху (фобократію). В характеристиці економічної влади (або плутократії) відмічається, зокрема, що економічна влада є багатство, перетворене в знаряддя панування в суспільстві. Іншими словами, це влада, заснована на багатстві. Її головний засіб — гроші. В сучасних умовах економічна влада досягла виняткової консолідації. Економічна влада як така і сама по собі «не вдається до насилля», нібито не вона здатна безсоромно нехтувати всі божественні і людські норми. Економічна влада диктує поведінку діючих осіб на суспільній сцені.

Структура влади. Суб'єкт, об'єкт

Основними компонентами влади є суб'єкт, об'єкт, засоби і процес, що приводять в дію всі елементи влади. Суб'єкт влади втілює її активний, спрямовуючий початок. Суб'єктом влади може бути окрема людина, організація, спільність людей (народ), або навіть світова співдружність, об'єднана в Організацію Об'єднаних Націй.

Суб'єкт влади має ряд якостей: бажання владарювати, волю до влади, що проявляється в примусі до покори та ін., створює умови для виникнення і функціонування владних відносин. Більшість людей не відчували психологічного задоволення від володіння владою і влада сама по собі для них не є цінністю. Багато хто взагалі бажав би ухилитися від керівних посад і зв'язаних з ними психологічної і соціальної відповідальності, якби влада не відкривала широкі можливості для володіння різними благами: високі прибутки, престиж, вигідні зв'язки, привілеї, пільги тощо.

Для них прагнення до влади служить лише засобом досягнення їх мети. Окрім бажання керувати і готовності брати на себе відповідальність, суб'єкт влади має володіти знаннями, умінням знаходити вихід із складних ситуацій, тобто бути *компетентним*, знати суть справи, становище і настрої підлеглих, уміти використовувати засоби владних відносин, мати авторитет у людей. Звичайно ж, в реальному житті, володіючи владою, імущі в різній ступіні наділені такими якостями. Адже влада — це можливість наказувати в умовах, коли той, кому наказують, зобов'язаний підкорятися.

Соціолог Ганс Моргентау визначає владу як здійснюваний людиною контроль над свідомістю і діями інших людей. Бертран Рассел відмічає, що влада — це виробництво певних результатів у здійсненні намірів. Роберт Даль вважає, що влада — це контроль за поведінкою однієї частини з боку іншої. Однією з найпоширеніших концепцій влади є *реляціоністська*, що передбачає владу як міжособові відносини, які дають можливість одному індивіду змінювати поведінку іншого. Зосередження на рольових взаємовідносинах або реляційному аспекті влади — характерна риса традиції, що йде від Макса Вебера, передбачає можливість вольової дії або впливу одних індивідів і соціальних спільностей на інші. Дотримуючись такої позиції, соціолог Пітер Блау визначає владу як здатність одного індивіду, соціальної спільності, людей здійснювати свою волю над ними за допомогою страху і насилля. Така концепція влади має кілька варіантів. В *теоріях опору* викладаються такі владні відносини, в яких суб'єкт влади придушує опір її суб'єктів (Джон Картрант, Джим Френч, Білл Рейвен та ін.). В *теоріях обміну ресурсів (засобів) влади* акцентується увага на ситуаціях нерівного розподілу ресурсів (засобів) влади між учасниками соціальних спільностей (Пітер Блау, Давид Хуксон, Кейсі Хайнінгс та ін.). Існують концепції влади, основним поняттям яких є політична система (Давид Істон, Толкотт Парсонс, Уільям Марк Роджерс та ін.).

Аналіз елементів і відносин влади показує, що суб'єкти політичної влади мають складний багаторівневий характер: її першими діючими особами є індивіди, вторинними — політичні організації, партії, суспільні об'єднання, суб'єкти найвищого рівня, що безпосередньо представляють у владних структурах і відносинах різні суспільні об'єднання, а весь народ — політичні еліти і лідери. Зв'язок між рівнями може порушуватись. Так, лідери нерідко відриваються від мас і навіть від політичних партій і політичних рухів, що сприяли їх приходу до влади. У відноси-

нах влади відображенням першорядності ролі суб'єкта є широко розповсюджене ототожнення влади з її носіями. Так говорять про рішення влади, про її дії тощо, розуміючи під владою органи управління.

Чи завжди, насамперед, влада дає можливість вирішення конфліктних ситуацій при розподілі благ? В багатьох випадках влада вирішує суперечки, конфліктні ситуації. Але не завжди це висувається на передній край. І той, хто здійснює владу, може в певній мірі також брати участь в розподілі благ. Але абсурдно твердити, що розподіл благ складає найважливіший елемент влади. Звичайно ж, використання повноважень влади при організації групових дій для досягнення кінцевої мети становить суть відносин влади. На думку політолога Єжі Вятра, визначення влади можна розділити на два аспекти: *конфліктний* і *поставленої мети*. Кожний з них має переваги, залежить, по-перше, від типу суспільства, де здійснюється, діє влада, тобто від ступеня поділу суспільства конфліктами, викликаними нерівним доступом до суспільно-необхідних благ, і, по-друге, від сфери прояву відносин влади, а саме від того, чи йде мова про рішення, що регулюють конфлікти між окремими особами, соціальними спільнотами, або ж спільну мету, що спільно реалізується. Так, в суспільстві з гострими класовими суперечностями відносини влади часто набирають конфліктний характер, а в суспільстві, де непримиримий поділ класів усунуто, відносини влади частіше мають цільовий характер.

Об'єкт, виконавець влади — *другий, важливіший елемент влади*. Адже влада ніколи не буває властивістю або відносинами лише однієї діючої особи (органа). Звичайно, якщо не мати на увазі владу людини над самою собою, що передбачає підкорення її поведінки доводам розуму, ніби роздвоєння особи, але це вже психологічне, а не соціальне явище. Влада не можлива без підкорення об'єкта, виконавця наказами, розпорядженнями тощо. Влада — завжди двобічна, асиметрична, з переважанням волі володаря, взаємодії суб'єкта і об'єкта. Якщо ж відсутня підкореність, то нема і влади, хоча суб'єкт, який прагне до влади, має яскраво виражену волю, бажання володарювати і навіть володіє могутніми засобами примусу. Природно, у об'єкта владної волі завжди є хай крайній, але все ж вибір — загинути, але не підкоритися (краще померти борючись, аніж жити на колінах).

У сучасному світі в широко використовуваних акціях громадянської непокори як засобу ненасильної боротьби знайшла відображення усвідомлена залежність влади від покірності населення. Саме на початку 50-х років ХХ ст. широкі масові кампанії

непокори колоніальним британським властям принесли Індії незалежність. Масові виступи в середині 90-х років ХХ ст. в Донбасі, Придніпров'ї, в Слобожанщині та інших районах України привели до дострокових виборів парламенту і президента України. Відносини об'єкта і суб'єкта влади досягають то жорстокого опору владним структурам, то добровільного сприймання, свідомої покори. Адже підкорення природно властиве людині як властиве їй і владарювання, панування. Непокора виростає з факту втрати одними людьми почуття визнання законності у ставленні до людей, які володіють владою. Адже законність означає право уряду або індивіда на управління державною, яке сприймається в умах і уявленнях громадян держави. Готовність до покори залежить від ряду факторів: від власних якостей об'єкта владарювання, від характеру вимог і інтересів, потреб підлеглих, від ситуації і засобів впливу, якими володіє суб'єкт влади, а також від того, як виконавці сприймають об'єкт в залежності від наявності, або відсутності у нього авторитету. Політична культура населення, насамперед, визначає якості об'єкта політичної влади. Досвід історії свідчить, що підданська, патріархальна політична культура людей забезпечує саме найбільшу їх покірність в суспільстві.

2. ЗАСОБИ, ПРОЦЕС І ВИДИ ВЛАДИ

Поняття засоби влади

Нерівномірний розподіл засобів (ресурсів) влади — найважливіша соціальна причина підкорення або непідкорення одних людей іншими. *Засоби влади (ресурси)* — «*все те, що індивід або соціальна спільність можуть використати для впливу на інших*» (Роберт Даль). Використовувані засоби або ті, які можуть бути використані для здійснення влади, називають *основами або ресурсами (засобами) влади*. Структурні засоби (ресурси) влади: закони, суд, державний апарат, загони примусу (міліція, поліція), партійна дисципліна, авторитет політичного лідера, центральна і регіональні структури тощо. Виділяють і такі типи ресурсів влади: страх, інтерес, переконання. Проте межі, що відділяють один ресурс (засіб) влади від іншого, умовні. Реальні політичні акції, тим більше реалізація політичного курсу, спираються на систему засобів влади.

Природно, засоби (ресурси) влади — всі ті засоби, використання яких забезпечує вплив на об'єкт влади відповідно з метою

суб'єкта влади. Засоби (ресурси) влади — це або важливі для об'єкта цінності (предмети споживання, гроші тощо), або засоби, здатні вплинути на внутрішній світ, мотиви людини (телебачення, радіо, преса та ін.), або знаряддя, інструменти, механізми підкорення і владарювання — зброя, каральні загони та ін., за допомогою яких можна позбавити людину тих або інших цінностей, найвищою з яких вважається життя. Засоби влади, нарівні з суб'єктом і об'єктом влади, — один з найважливіших ресурсів (засобів) влади. Значимість засобів як основ влади відображена в теорії соціального обміну Пітера Блау та ін. В основі влади лежить нерівномірність розподілу засобів влади, яких не вистачає. Люди, які не мають засобів влади, одержують їх в обмін на виконання розпоряджень тих, хто має засоби, і тим самим одні потрапляють в залежність від інших, підкоряються їм. В процесі мобілізації засобів влади суб'єктом вони трансформуються у владу, що сприяє перетворенню певних засобів на вплив і систему взаємоз'язаних суб'єктів і об'єктів.

Засоби влади різноманітні. Багатоманітні і способи, методи задоволення різних потреб і інтересів людей. Американський соціолог Амітай Вернер Етціоні ділить засоби влади на утилітарні, примусові і нормативні. Утилітарні засоби влади — це матеріальні та інші соціальні блага, зв'язані з повсякденними інтересами людей. З їх допомогою влада, особливо державна, може «купувати не тільки окремих політиків, але й задобрювати цілі верстви населення». Утилітарні засоби користуються владою для заохочення і для покарання (зменшення зарплати недобросовісним працівникам та ін.). Примусові засоби влади звичайно виступають як заходи адміністративного покарання, якщо не спрацьовують утилітарні. Нормативні засоби влади включають засоби впливу на внутрішній світ, свідомість, ціннісні орієнтації і норми поведінки людини, забезпечують схвалення дій суб'єкта влади, прийняття його вимог. Якщо утилітарні і примусові засоби влади впливають на реальні обставини і через них на поведінку людей, то нормативні засоби влади впливають безпосередньо на свідомість і поведінку людей.

Важливішим сферам життєдіяльності суспільства властиві і засоби влади: економічні, соціальні, політичні і культурно-інформаційні.

Економічні засоби влади — це матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання (засоби виробництва, родючі землі, корисні копалини, продукти харчування тощо).

Соціальні засоби влади — це здатність підвищення або зниження соціального статусу або рангу, місця в соціальній страти-

фікації. Соціальні засоби влади збігаються з економічними засобами влади. Так, багатство і прибутки — економічні засоби влади, але вони ж характеризують і соціальний статус (престиж, посада, освіта, соціальне забезпечення тощо).

Культурно-інформаційні засоби влади: знання та інформація, а також способи їх одержання та поширення — інститути науки і освіти, засоби масової інформації та ін. В сучасних умовах знання та інформація, вважає американський соціолог Олвін Тоффлер, стають найважливішими засобами. В індустріально розвинутих країнах знання, через свої переваги (безкінечність, доступність, демократичність), підкорили силу і багатство, стали визначальним фактором функціонування влади. В процесі розвитку суспільства традиційні засоби влади — сила, багатство втрачають свій вплив, хоча і не зникають повністю. Дійсну дійову владу набувають знання та інформація. Природно, в усіх країнах знання та інформація відіграють не однакову роль і не мають переваг перед економічними, соціальними засобами влади, але досить виразно проявляється в сучасному світі тенденція значимості знання та інформації як джерел влади.

Силові та інші засоби влади — це зброя та апарат фізичного примусу, спеціально підготовлені люди. В державі їх ядром є армія, поліція (міліція, служби безпеки, суд та прокуратура) і їх атрибути (будинки, спорядження, тюрми тощо). Силові засоби влади традиційно вважаються найефективнішим джерелом влади, тому що вони здатні позбавити людину вищих цінностей: життя, свободи, майна та ін. Практично суб'єктами влади (державою, політичними партіями) застосовуються в комплексі різні засоби влади. Але і сама людина — специфічний засіб влади. Люди — це універсальний, багатофункціональний засіб влади, що створює інші засоби влади. Людина — творець матеріальних благ (економічні засоби влади) та інформації (культурно-інформаційні засоби влади), солдат і партієць (політичні засоби), людина, яка володіє знаннями і поширює їх тощо. Використання засобів влади приводить в дію всі її компоненти, робить реальністю її процес, що володіє методами та способами владарювання, можливістю підкорення і покори та ін.

Дуже різноманітні і способи владарювання. Говорячи про накази і покору, маємо на увазі певний тип впливу на поведінку інших осіб, який відмінний від того, що звичайно називають впливом. Якщо радять студенту не пропускати занять, регулярно засвоювати теоретичні знання, творчо працювати над першоджерелами, критично ставитись до джерел тощо, і студент, послуша-

вись поради, відвідує заняття, систематично працює над засвоєнням знань та ін., то можна твердити, що студент рахується з думкою співрозмовника і той так на нього впливає. Впливали на студента аргументацією негативного і позитивного вибору. У таких відносинах відсутні елементи наказу і підкорення, а, отже, і елементи влади. Відсутні елементи влади у випадку, коли рекомендують кинути палити цигарки, попереджаючи, що йому загрожують тяжкі хвороби та ін. Навіть якщо рекомендація має форму наказу («негайно киньте палити цигарки!») вона є не що інше, як тільки вказівка на те, що паління цигарок небезпечно для здоров'я. По суті, не наказується і не забороняється, а лише роз'яснюється курцю, що це небезпечно для його життя. В дорозі на шляху деякі дорожні знаки показують і попереджають: найближча ділянка шляху небезпечна і, отже, треба дотримуватись особливої обережності. На відміну від них, є знаки, що забороняють ті чи інші дії і за які під страхом певної санкції вимагають, наприклад, обмеження швидкості до певної межі тощо. Тут служба, що поставила дорожній знак, користується правом влади у ставленні до використання дороги і наказує їм рухатися із певною обмеженою знаком швидкістю. Якщо деякі дорожні пришляхові знаки попереджали про небезпеку, тобто впливали на поведінку подорожніх, інформуючи їх про фактичне становище, то забороняючі і обмежуючі знаки пропонували вже подорожнім вести себе відповідно з певною, встановленою нормою. Але ще не досить гадати, що є наявність відносин влади у випадку віддачі наказу, розпоряджень тощо. Має бути ще і обґрунтоване переконання, що накази будуть виконуватись, що переконання не зустріне заперечення, заборони та ін. Тут виникає деяка складність у визначенні понять.

Звичайно ж, не завжди кожний, хто віддає накази відповідно з нормами, що існують в суспільстві, має владу. Адже може статись так, що влада перетворюється в фікцію, якщо масово, повсюдно не виконуються накази, розпорядження та ін. Така ситуація свідчить, що той, хто віддає накази та ін., не має влади, або його влада незначна, якщо тільки небагато з тих, хто одержав накази, розпорядження вважає необхідним їх виконувати. Та буває і таке становище, коли всі, кого стосуються накази, розпорядження завжди і повністю їх виконують. Зрозуміло, вводячи елементи покори наказами, розпорядженнями тих, хто здійснює владу, вноситься і певний елемент відносності. Отже, ті чи інші накази, розпорядження, вказівки, рекомендації виконуються в більшій або меншій мірі. Без покори нема влади, але ця покора — явище

відносно. Процес владарювання упорядковується і регулюється спеціальним механізмом влади — системою організацій, об'єднань людей і норм, їх устрою і діяльності. У суспільстві механізмом влади виступають державні органи, право, політична система, політичний режим тощо.

Види влади

Влада визначається панівним в країні соціально-політичним устроєм. Кожна влада складається з видів: *політичного, економічного, сімейного* та ін. Влада, в широкому тлумаченні, — сукупність владних відносин, система влади, основою якої виступає волевиявлення народу, або певної соціальної структури, соціальної спільності, певної соціальної верстви та ін.

Волевиявлення — джерело влади, а сама влада здатна, не вдаючись до організації власної волі, безпосередньо приймати владні рішення, що стають нормою для всіх учасників волевого акту. Та влада — це і організаційний аспект, функціональне владне навантаження — право, тобто влада інститутів — політичних, соціальних, — механізмів політичної системи суспільства, а в суспільній організації — влада обраних нею органів. Все це дає можливість правильно орієнтуватися в системі владних механізмів, політично зріло брати участь в їх формуванні і реалізації влади.

Влада — це реальна можливість здійснювати свою волю в соціальному суспільному житті, нав'язуючи її, якщо необхідно, іншим. Відповідно до засобів влади, на яких будується, виділяються і види влади: *економічна, соціальна, духовно-інформаційна, примусова (яку часто називають політичною) і політична.* В залежності від суб'єктів, влада ділиться на державну, політичну, профспілкову та ін.

Політична влада

Що ж таке політична влада? Політична влада — певний аспект відносин між великими соціальними спільностями людей. *Політична влада — це політичне панування, політико-правова гарантія певного типу економічних, соціальних відносин, один з видів авторитету, власне, політичного авторитету.* Політична влада — один з найважливіших проявів влади, що характеризується реальною здатністю певної соціальної спільності (класу, страту, нації або іншої соціальної спільності), а також індивідів, які відображають її інтереси, здійснювати, реалізувати свою волю за допомогою політики і правових норм. *Політична*

влада — це політичні відносини, які відповідають соціально-структурним інтересам, що випливають з відносин власності на засоби виробництва, що обумовлюють соціальні переваги і авторитет власника, а, отже, приводять до створення суб'єкта і об'єкта влади, тобто до відносин панування і підкорення.

Повна тотожність влади і авторитету властива первісному суспільству, з ускладненням і розвитком на окремих етапах зростала відмінність між владою і авторитетом. Чим більше непримиримості між управляючими і управлінцями, тим більше примусу, насилля, тим більше падає авторитет управлінця. В ряді визначень влада характеризується як цілеспрямований вплив соціальної спільності, верстви, індивіда (носія влади) за допомогою певних засобів (знарядь влади) на підвладних (класи, особи, спільності), внаслідок чого підвладна сторона змушена виконувати владу носія. В прямому розумінні влада — одна з функцій уряду і його органів, суспільства і його органів, глави сім'ї тощо, яка полягає в примусовій згоді діяльності осіб, які входять до однієї і тієї держави, суспільства, сім'ї та ін. Влада діє в межах формальних структур, визначає поведінку людей за допомогою стимулів і санкцій, системи статусів, посад, престижу та ін.

Природно, визначення політичної влади як організованого насилля одного класу для придушення іншого стосується політичної влади в антагоністичному, непримиренному суспільстві, тому що тут є насилля над іншим класом і соціальними верствами. Політична влада як насилля, примус відсутня в суспільстві, де відсутні класи, відсутні непримиримі відносини. Політична влада є всяка заснована на насиллі, примусі, влада однієї групи людей над іншою групою або іншими групами людей в умовах антагоністичного суспільства. Для здійснення політичної влади необхідні всі ті елементи, що взагалі потрібні для здійснення влади, а також суспільного поділу між групою (групами), що здійснюють владу, і групою (групами), стосовно якої влада здійснюється, і організований примус як основа здійснення влади.

Функції політичної влади визначені їх змістом: *формування політичної системи суспільства, організація його політичного життя, політичних відносин, що включають відносини між державою і суспільством, суспільними групами, класами, асоціаціями, політичними інститутами, апаратами і органами державного управління, політичними партіями, громадянами та ін., управління справами суспільства і держави на різних рівнях; керівництво органами влади і політичними, а також неполітичними, процесами, контроль політичних та інших відносин і нарешті — створен-*

ня певного, характерного для того або іншого суспільства типу управління, політичного режиму і державного ладу (монархічного, республіканського), відкритого або закритого, замкнутого, відгородженого від держави (автократичного) суспільства, властивій певній державі політичної системи, відповідних їй політичних відносин та інших політичних характеристик командування і виконання — два рівні універсальних принципів влади. Вони невіддільні і взаємодіють, як і дві особи, — схильна владарювати (владна) підкоряюча і сприймаюча владу. Обидва типи суспільно необхідні, відтворюються в формі великих політичних структур і відносин між ними — держава і суспільство, уряд та маси та ін.

Державна влада

Що таке державна влада? Чи тотожна політична влада державній владі? Будь-яка державна влада розуміється як політична влада. Проте не всяка політична влада є державною владою. Не погоджуючись з поглядами російського філософа Петра Струве про те, що основною рисою держави нібито є *примусова влада*, слід відмітити, що примусова влада є в усякій людській співдружності: і в родовому устрої, і в сім'ї, але держави тут не було. Ознакою держави є наявність особливого класу осіб, в руках якого зосереджується влада.

Звичайно ж, державна влада — це влада, здійснювана спеціальним, відособленим апаратом, створеним саме для управління. В умовах первісного суспільства (в усякому випадку, на занепаді його існування) політична влада (князі, віче, суди, старійшини та ін.) уже існує, але відсутній відокремлений апарат здійснення влади. Відсутня ще і держава. Ускладнення суспільних, соціальних відносин привело до виникнення держави: утримання політичної влади, а тим більше економічних привілеїв, що зосереджуються у панівного класу, який зароджувався, вело до створення спеціального апарату примусу. Разом з появою приватної власності на засоби виробництва, а слідом за нею — антагонізму економічних відносин виникає інститут — установа, яка не тільки відгороджувала б заново надбане багатство окремих осіб від комуністичних традицій родового ладу, що не тільки зробило б раніше надто малоцінну приватну власність священною і це освячення оголосило б вищою метою всякого людського суспільства, але й поклала б відбиток загального суспільного визнання розвитку однієї за іншою нових форм власності, а, отже, і невинне прискорення нагромадження багатства, — що увічніювало

б не лише початок поділу суспільства на соціальні класи, але й право іншого класу на експлуатацію неіснуючого і панування існуючого над неіснуючим. І така установка з'явилась. Знайдено державу.

Держава аж ніяк не є силою, нав'язаною суспільству ззовні. Держава є продукт суспільства на певному етапі, ступіні розвитку, визнання, що суспільство заплуталось в невирішених суперечностях з самим собою, розколось на непримиримі протилежності, позбутися яких суспільство безсиле. А щоб протилежні класи, соціальні спільності з суперечливими економічними інтересами не пожерли один одного, суспільство не погрузило в безплідній боротьбі, необхідна сила, що стоїть над суспільством, сила, що усмиряла, примиряла б сутички, тримала б його в межах порядку та ін. І такою силою стала держава.

Отже, державна влада має певні характерні риси. Це влада, що здійснюється за допомогою відокремленого на певній території державного апарату. На територію поширюється державний суверенітет. Територія підконтрольна, підвладна, державним структурам надається можливість вдаватися до засобів організованого і законодавчого правового насилля. Державна влада — це найвище, найповніше відображення політичної влади — є політично найрозвинутішою владою. Державна влада — явище історичне. Поняття політична влада і державна влада переплітаються з поняттям класове панування. Та недоцільно ототожнювати класове панування з усякою владою і бачити будь-яку владу, що впливає з власності на засоби виробництва. Влада заснована на участі і прийнятті рішень, на думку політолога Єжі Вятра, здійснюється в найрізноманітніших типах колективів, де існує нерівність в розподілі; влада спирається на різноманітні принципи і різноманітні цінності, що складають зміст рішень, в прийнятті яких полягає здійснення влади. Один вид влади буває обов'язком батька в сім'ї, інший — лідера політичної партії, третій — майстра в цеху, власника найзначніших багатств на ринку та ін. Класове панування є кваліфікована форма верховної влади; її основа — переважання того або іншого типу власності на засоби виробництва — охороняється системою суспільних норм і санкцій.

Економічна влада

Економічна влада — це об'єктивно обумовлені матеріальними потребами життя суспільства відносини, в яких власник засобів виробництва підкоряє своїм інтересам інтереси інших учасників виробництва, причому робить це, керуючись саме пра-

вом власника, що, звичайно, знаходить і своє правове підкріплення, правову основу. Такий порядок належить до матеріально-го і духовного виробництва.

В звичайні, відносно спокійні періоди розвитку суспільства економічна влада домінує над іншими видами влади, тому що економічний контроль, підкреслює австрійський соціолог Фрідріх Хаєк, це не просто контроль однієї з сфер людського життя, ніяк не зв'язаний з іншими, це контроль над засобами досягнення всебічної мети.

Соціальна влада

Тісно зв'язана з економічною владою і *влада соціальна*. Якщо економічна влада передбачає розподіл матеріальних благ, то соціальна — визначає положення статусу, посад, пільг і привілеїв в соціальній структурі суспільства. В сучасних умовах за допомогою соціальної політики держави впливають на соціальне становище населення, викликаючи тим самим його лояльність і підтримку. В Італії, Швеції, Федеративній Республіці Німеччині та інших країнах Європи, Латинської Америки і Азії, США і Канади проявляється тенденція: прагнення до розподілу економічної та соціальної влади і до демократизації соціальної влади. На підприємствах дедалі більше утверджуються правові норми: власник позбавлений права приймати або звільняти працівника, особисто визначати йому розмір заробітної плати, підвищувати або понижувати в посаді, змінювати умови праці тощо. Всі ці соціальні питання регулюються законодавством і колективними трудовими угодами і вирішуються за участі профспілок, виробничих рад, державних і громадських бюро по найму робочої сили, суду та деяких інших державних і громадських установ.

Духовно-інформаційна влада

Духовно-інформаційна влада — це влада над людьми, що здійснюється за допомогою наукових знань, інформації. В сучасних умовах без опори на знання влада в суспільстві не може бути ефективною. Для безпосереднього впливу на свідомість людей, забезпечення їх лояльності і підтримки ними уряду і його рішень саме широко використовується знання та інформація, за допомогою інститутів соціалізації (школа, інші освітні установи, культурно-освітні товариства, асоціації та ін.), засобів масової інформації здійснюється саме вплив, дія на людей, формується покора за переконанням, обґрунтовуються мотиви і свідомість,

ціннісні орієнтації та ін. Духовна влада здатна служити різній меті: поширенню об'єктивних відомостей інформації про діяльність уряду, становище суспільства, маніпулювання, вдаючись до різних методів обману, управління свідомістю і поведінкою людей, всупереч їх інтересам, а нерідко і волі.

Примусова влада

Спираючись на силові засоби, *примусова влада* здійснюється над людьми за допомогою застосування або загрози застосування фізичної сили. Нерідко примусова влада ототожнюється з владою політичною. Однією з важливіших відмінних ознак політичної влади є, безумовно, легальне використання сили в межах всього суспільства. Та насилля, фізичний примус використовується і неполітичною владою (у стосунках між підприємцями і робітниками, між деспотом — главою сім'ї і її членами, між ватажком і членами злочинної шайки та ін.).

Інші види влади

Існують і такі види влади: сімейна, профспілкова, партійна та ін. За широтою їх розповсюдження виділяється *міжнародний рівень* — міжнародні організації: ООН, НАТО та ін., *центральний рівень* — центральні органи держави, засоби масової інформації, *середній рівень* — підкорення центру, організації — обласні, районні та ін. і *низовий рівень* — влада в первинних об'єднаних малих групах та ін.

За функціями влада поділяється на *законодавчу, виконавчу і судову*.

За способами взаємодії суб'єкта і об'єкта влади — *демократична, авторитарна та інші влади*.

Взаємодія політичної та інших влад

Політична влада відрізняється рядом особливостей. По-перше, політична влада в межах держави використовує силу і примус легально. По-друге, для всякої іншої влади обов'язкові верховні рішення політичної влади. В компетенцію політичної влади входить і право обмеження впливу могутніх корпорацій, засобів масової інформації та інших установ або ж повна їх ліквідація. По-третє, політична влада відрізняється публічністю, тобто загальністю і безособовістю. На відміну від існуючих невеликих груп приватної особистої влади, політична влада звертається від

імені всього суспільства до всіх громадян. По-четверте, політична влада відрізняється моноцентричністю, наявністю єдиного центру прийняття рішень. На відміну від політичної влади, економічна, соціальна, духовно-інформаційна влади поліцентричні. Адаже відомо, що в ринкових демократичних суспільствах існує багато незалежних власників, засобів масової інформації, соціальних фондів тощо. І, по-п'яте, політична влада, і особливо держава, використовують не тільки примус, але й економічні, соціальні і культурно-інформаційні засоби влади.

У складній взаємодії перебувають різні види суспільної влади. Важливішою серед видів суспільної влади багатьма політологами Заходу, в тому числі і марксистської орієнтації, вважається *влада економічна*, влада власників засобів виробництва та інших суспільних багатств. Коли в ринковому суспільстві все має ціну і грошове відображення, а більшість засобів матеріальних цінностей належить великим власникам, капітал широко використовується і для сильного впливу на проведення виборчих компаній і підсумки виборів, для підкупу політиків та ін. Зосередження економічної влади у великих власників створює загрозу встановлення плутократії — прямого політичного правління невеликої групи багатіїв. У сучасних західних демократіях конкуренція між власниками, політичний вплив середнього класу, демократична держава і громадськість стримують всевладдя великого капіталу. Зазнаючи сильного впливу економічної влади, все ж досить самостійна політична влада здатна мати над економічною владою верховенство, підкоряючи її своїй меті. Домінуючий вплив на суспільство може в певних умовах виявляти і духовно-інформаційна влада. Її монополізація певним угрупованням може забезпечити їй перемогу на виборах і тривале збереження панування в суспільстві, незважаючи на неефективність економічної і іншої політики. В демократичному суспільстві існує розподіл влади між державою, політичними партіями та групами інтересів, а також самою державною владою, на законодавчу, виконавчу і судову, в духовній сфері — доступність освіти, культурно-інформаційна багатоманітність.

3. ПОЛІТИЧНЕ ПАНУВАННЯ. ПОЛІТИЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ

Підкорення (покора)

Підкорення (покора) — один з важливих складових елементів влади. Мотивація підкорення досить складна: страх перед санкціями. Багаторічна звичка до покірності, слухняність,

зацікавленість у виконанні розпоряджень і переконаність в необхідності покори, слухняності, авторитет володаря влади серед підлеглих та ін. і є основою мотивів підкорення, слухняності. Мотиви істотно впливають на силу влади, тобто здатність її суб'єкта впливати на об'єкт. Може здатися, що переконливість володіння мандатом на владу прямо залежить від законної процедури його одержання, найімовірніше, в результаті виборів. Але це прерогатива, норма демократичного суспільства. В минулому, а в багатьох місцях і в сучасних умовах, це може не мати ніякого значення. А ось застосування сили, жорстке і без хитань, може стати тим явним *психологічним правом*, підкоряючись якому, більшість людей починає ставитись до нової влади з повагою.

Чого ж більше в таких визнаннях — *реальної поваги до проявленої сили, боязні неминучої розправи або просто байдужості, особливо якщо влада нагорі не змінює суті політики, що проводиться державою, і тоді чергові похорони «раптово померлого правителя» тільки додають число неслужбових днів*. Але, так або інакше, уряд може подобатись або не подобатися, але люди, як правило, підкоряються йому. Мало кому, напевне, надає задоволення сплачувати податки, але люди платять, розуміючи, що уряд володіє законним правом оподатковувати громадян податками та ін. Якщо ж такий механізм починає давати перебої або зовсім припиняє свої дії, то це явний симптом того, що суспільство втратило почуття законності до свого уряду. Якщо такий вплив стає хронічним, то це свідчення того, що суспільство переживає кризу законності і перебуває в стані перманентної нестабільності, здатної викликати конфлікти і напруження. В основі законності лежить згода. Мета утримання влади будь-якою ціною здатна породити ускладнення, особливо якщо хронічно зазнає спаду економіка, нестабільна політика і відсутні канали зворотного зв'язку з суспільством. *Влада — це багатоманітні взаємовідносини людей в умовах і обставинах, в яких проявляється здатність одних примушувати інших виконувати свою волю*.

Влада, що тримається на страхі, викликаному загрозою санкції, покарань, має тенденцію до послаблення, прагнення людей позбутися неприємного емоціонального становища. Основана на звичці коритися, така влада сприймається людьми порівняно безболісно. Саме в традиційних суспільствах одним з мотивів покори, слухняності державі і ставала звичка коритися, слухатися. І поки звичка коритися не вступає в суперечності з вимогами реального життя, вона є надійним фактором стабільності влади. Якщо ж звичка коритися, покори дотримання законів приходить

в суперечність з реальним життям, то влада, основана лише на звичці слухняності, покори, швидко руйнується. Влада, побудована на інтересі, — найбільш стабільна. Добровільна покора, дотримання розпоряджень влади людьми визначається особистою зацікавленістю, надто зайвима стає і контроль, і застосування негативних санкцій. *Особиста зацікавленість людей сприяє розвитку у них мотивів покори, слухняності: переконаність, авторитет, усвідомлення політичного статусу індивіда і його адаптація до суспільної і політичної системи.* Покора за переконанням зв'язана з мотивами впливу досить глибокої свідомості: сукупністю стійких, загальноприйнятих уявлень політичної і соціальної реальності, ціннісних орієнтацій і установок, що становлять «другу природу» особи, адже її «перша природа» утворюється під впливом первинних, переважно біологічних, потреб і повсякденних життєвих інтересів. Саме важливим джерелом сили влади є *переконаність людей в необхідності покори державі* або іншому носію влади заради якихось більш високих, ніж безпосередні індивідуальні інтереси, мети (патріотичних, моральних, релігійних та ін.).

На базі спільної зацікавленості об'єкта і суб'єкта влади і переконаності підлеглих формується авторитет керівника як найбільш сприятливий для влади мотив підкорі. Авторитет — це *високо оцінювані якості, якими підкорені наділяють керівника і які визначають їх покору без загрози санкцій або переконань.* Авторитет базується на згоді, означає повагу до керівника, довіря до нього. Авторитет може бути істинним або фальшивим. В залежності від якостей, які властиві особистості керівника, авторитет буває *науковим* (якість вченості), *діловим* (компетентність, навички, досвід), *моральним* (високі моральні властивості), *релігійним* (святість), *статусним* (повага посади) та ін. Баз авторитету влада не може бути міцною і ефективною. *Авторитет політичний — визнання впливу особи, організації на політичну владу.* Баується авторитет на реальних або міфічних достоїнствах, досвіді, місці, що займає особа в легітимній структурі влади. Авторитет політичний — обов'язкова умова лідерства. Важливіші види політичного авторитету: *традиційний*, що базується на звичаї, звичці покортися, поважати певну особу; *законний* або *конституційний*, що набутий внаслідок поваги людей до закону, волі більшості, і *харизматичний* (виняткова талановитість, «дар божий»), пов'язаний з особистою прихильністю, відданістю лідеру, вірою в його виняткові якості, властивості. Політичний авторитет демократичного типу передбачає довіря, можливість прощення лідеру по-

милок при успішному керівництві, не виключає критичного ставлення до нього з боку опонентів. Для політичного лідера авторитетного типу характерна концентрація влади однією особою. В перехідні періоди в деяких країнах (зокрема, в країнах Співдружності незалежних держав) з'являється особливий політичний авторитет — лідер, який наділений винятковими якостями, властивостями, вищою мудрістю (близькістю до божественної), особливим героїзмом, святістю, що не властива простим смертним. Суб'єкт і об'єкт характеризують країні полюси, активні начала структури влади.

Політичне панування

В суспільстві відносини влади багатоманітні, мінливі і відносні. Щоб відносини влади упорядкувати, стабілізувати в суспільстві саму владу, зробити її здатною до виконання покладених на неї функцій, необхідно владу інститулізувати, закріпити у формі *політичного панування*. Політичне панування — поняття в соціології і теорії політики, що характеризує здійснення влади, яка набирає інституціональні форми і передбачає розчленування суспільства на панівні і покірні спільності, соціальні групи, а також виділення і уособлення, відокремлення особливого управлінського апарату. Панування відрізняється від поняття влади, хоча влада може досягати становища панування. *Політичне панування означає структурування в суспільстві відносин влади і підкорення, організаційне оформлення і закріплення розподілу управлінської праці і звичайно поєднаних з ним соціальних привілеїв, — з одного боку, і виконавчої діяльності, — з другого.*

Політичне панування виникає тоді, коли влада інституалізується, стає стійкими відносинами, коли в соціальній організації встановлюються позиції, зайняття яких дозволяє приймати рішення, наказувати, дозволяти або ж забороняти. Соціолог Макс Вебер відмічає, що панування означає шанс зустріти покору певному наказу. Формою суспільної організації влади є нерозривно зв'язане з нею політичне панування. Ще до утвердження політичного панування виникає політична влада, якщо вона спирається на силу. Так, в Україні відразу після лютневої демократичної революції, коли українські соціалісти та інші представники політичних партій, спираючись на збройну підтримку демократичних сил, встановили владу Центральної Ради, ще не створивши розгалужений апарат державної влади, вони не добились визнання її більшістю населення. Та тривалий період влада не може

утриматися без встановлення політичного панування. Природно, політичне панування — це політичний порядок, в умовах якого одні командують, а інші підкоряються, слухняні, хоча ті, хто командує, можуть бути і підконтрольні демократично настроєним підлеглим, слухняним. Такий порядок може відповідати інтересам не тільки керівної, управляючої меншості, але й всього суспільства або його більшості.

В історії людства *політичне панування* звичайно виступає формою закріплення і засобом надбання соціального панування, тобто привілейованого становища в суспільстві. В сучасних умовах зв'язок політичного панування в правових соціальних державах з соціальними привілеями послаблений, хоча і не зник повністю. Самоуправляюча організація суспільства, що виникла в сучасних умовах, виступає альтернативою політичному пануванню.

Політична легітимність (законність)

Легітимність — визнання правомірності офіційної влади суспільством і міжнародною співдружністю. Легітимність в перекладі з французької означає законність, узаконеність. Законність розуміється як дія через закон і, відповідно з ним, відображається поняттям *легальність*. Та легітимність і легальність — близькі, але не тотожні поняття. Якщо легальність має оціночний, етичний, політичний характер, то легітимність — юридичний, правовий. Легітимна влада — та влада, що видає закони, які виконуються громадянами — населенням держави, суспільства. Легальною владою може бути будь-яка влада, що видає закони, навіть непопулярні, і яка забезпечує їх здійснення. Вимоги легітимності влади виникли як реакція проти насильної зміни влади і насильної перебудови державних устоїв і традицій. Легітимність влади виражає усвідомлення переваг загальноновизнаного порядку над захопленням влади силою, завоюванням, свавіллям, порушенням загальноновизнаних норм. Легітимна влада оснований на визнанні права носіїв влади рекомендувати, диктувати норми поведінки іншим індивідам. Але легітимна влада зовсім не означає, що абсолютно всі громадяни сприймають владу. В суспільстві завжди є критики правлячої групи, незгодна меншість. Легітимна влада означає, що закони, акти, укази, які приймаються, виконуються основною частиною суспільства. Таке можливо за згодою з владою і за умови розвинутої культури законослухняності.

В суспільстві, що переживає модернізацію, виміри і оцінка легітимності влади можуть бути результатом досить складних способів і методів досліджень, спостережень. І тільки в суспільстві з стійкими нормами поведінки можна однозначно оцінювати легітимність влади. Адже громадою по-різному оцінюється політичне панування як інституалізована влада. *Лояльне ставлення, сприйняття населенням влади, визнання ним же права влади управляти і згоди підкорятися їй означає легітимність влади.* Саме правомірною і справедливою виступає влада *легітимна*. Легітимність зв'язана з наявністю у влади авторитету, вірою більшості населення в те, що існуючий порядок є найкращий для країни, з консенсусом в сфері політичних цінностей. З ліберально-демократичних позицій легітимною владою визнається тільки та влада, яка сформована на демократичних принципах і в результаті демократичних процедур. Влада ж, встановлена силою, за допомогою насилля, не визнається легітимною, законною. З прагматичних позицій легітимною вважається влада, яка встановлена в процесі виборів і здатна оволодіти складною ситуацією в суспільстві, підтримувати в суспільстві стабільність.

Формулюючи теорію легітимації панування (влади), соціолог Макс Вебер виділяє три типи легітимності влади, що відображають особливості мотивів покори: *традиційна, харизматична і легальна раціонально-правова.*

Традиційна легітимність влади. Історично першим типом легітимності влади є влада, що заснована на праві спадкування престолу. Така легітимність влади відповідала нормам традиційного суспільства: опора в основному на традицію визначала обмеженість влади царя, монарха, короля та ін. Традиційна законність влади мала своєю базою звичаї, звички підкорятися, слухатись, коритись владі; віра в непохитність і священність устоїв і порядків в державі, суспільстві. Традиційна легітимність відрізняється міцністю устоїв, стабільністю. Для стабільності демократії корисно збереження спадкування влади, підкріплене авторитетом держави, багатовіковими традиціями поваги до влади.

Харизматична легітимність влади. В суспільстві, де відбуваються бурхливі стадії модернізації, але які не освоїли демократичні форми управління, може поширюватись харизматичний тип управління, харизматичний тип легітимності влади. Харизматична легітимність влади базується на вірі в винятковість, чудовий божественний дар, умінні володаря, правителя, вождя управляти людьми, керувати їх діями, створювати умови для благодатного

життя. Такий правитель обожнюється, створюється культ його особи. Різновидністю харизматичного типу легітимності влади є вождістсько-плебісцитарна легітимність, що характерна для авторитарних і тоталітарних режимів. На практиці розвитку державності України проявилась етнічна легітимність, тобто формування владних структур політичної і бюрократичної еліти на основі відданості національній ідеї. В періоди революційних та еволюційних змін, коли заново сформована влада для визнання не може опертися, покластись на авторитет, традиції або ж демократично виражену волю більшості, використовується харизматичний спосіб легітимації влади. Свідомо культивується велич самої особи вождя, авторитет якого висвітлює владні структури, сприяє визнанню влади населенням.

Легальна або раціонально-правова легітимність влади. Легальність (латинське *legalis* — правовий, юридичний) — термін, запозичений Максом Вебером з правознавства і соціологічно переосмислений для визначення однієї з форм узаконення соціального порядку. Легальність — характеристика раціонального типу панування, спосіб узаконення соціального порядку, що тримається на вірі в юридично констатовану правильність його підстав, що гарантують їх відповідність вимогам розуму, звідси і його раціональність. Джерелом раціонально-правової легітимності є раціонально-зрозумілий інтерес, що побуджує людей підкорятися рішенням уряду, сформованого за загальновизнаними правилами, тобто на основі демократичних процедур. В раціонально-правовій державі верховодить видатна особа та закони, в межах яких обираються і діють представники влади, — видатні політики, особи. Саме для демократичних держав властива раціонально-правова легітимність. Це інституційна легітимність, заснована на довірі громадян до устрою держави, а не окремим особам (персональна легітимність).

Три класичні типи легітимності влади не вичерпують її різноманітність. Існують і інші способи легітимації і, відповідно, типи легітимності. Один з них — *ідеологічна легітимність влади*. Її суть у виправданні і утвердженні влади за допомогою ідеології, що вноситься в свідомість людей, мас. Політична ідеологія — сукупність переважно систематизованих уявлень тієї або іншої соціальної спільності, групи громадян, що відображає і покликана захищати їх інтереси і мету за допомогою політичної влади або впливу на неї. Відповідність політичної влади інтересам народу, нації, класу і забезпечує політична ідеологія. Ідеологічна легітимність влади може бути або класовою, демократичною, або наці-

оналістичною в залежності від того, до кого апелює ідеологія і які ідеї вона використовує, яку мету реалізує.

Тривалий період в Україні та інших країнах, де існувала командно-адміністративна система влади управління державою, широко використовувалась класова легітимність. У другій половині ХХ ст. в Україні, та й в багатьох молодих країнах Співдружності незалежних держав, в спробах добитися визнання і підтримки населенням формування заново створюваних форм політичної влади вдавались до посилення націоналістичної легітимності влади. В сучасних умовах націоналістична діяльність, легітимність влади більш-менш властива всім державам Заходу і Сходу. Спеціально створеною системою ідеологічної індокримації, тобто насильного нав'язування, насадження особі (верствам, народу) цінностей, мети, ідеології тими або іншими суб'єктами або владними структурами в тоталітарних державах здійснюється націоналістична легітимність влади. В демократичних державах механізм соціалізації діє стихійно, у вигляді повсякденного засвоєння людиною панівних в суспільстві політичних норм і цінностей, і цілеспрямовано, за допомогою системи загальної політичної освіти, а також через засоби масової інформації. В основі політичної ідеології лежать інтереси певної соціальної спільності людей (класу, нації, соціальної верстви), а також політична мета, що не зводиться до інтересів соціально або етнічно сформованих спільностей населення. Саме на впливі за допомогою переконання, усвідомлення, на свідомість і підсвідомість людей базується ідеологічна легітимність влади. Проте на відміну від раціонально-правової легітимності, розрахованої на *свідомість, розум людей*, ідеологічна легітимність влади — односпрямований процес, що не передбачає зворотних зв'язків, активної участі громадян у формуванні ідеології.

В суспільно-політичному житті постійним супутником мас, невід'ємним структурним елементом всієї державної політичної системи виступає бюрократія як сфера управління суспільними справами, що опирається на розгалужену ієрархічну структуру чиновницького апарату. В різних конкретно-історичних умовах бюрократія, виконуючи свої функціональні обов'язки, відіграє далеко не однозначну роль: коли сприяє розвитку суспільного прогресу, діяльність бюрократів, як і всієї системи бюрократизму, сприймається з інтересом, але коли *бюрократія перетворюється* в замкнену касту управлінців, недоступну для мас соціальну структуру, що породжує негативний процес, який називається бюрократизмом, викликає почуття недовір'я і осуду.

Взаємодія бюрократії і влади

Парадокс бюрократії як соціального явища полягає в тому, що бюрократи самі собою — це не більше, ніж службовці (чиновники), які не мають ніякої особливої соціальної, а тим більше економічної влади. Бюрократ не більше, ніж «гвинтик», окремий представник величезної владної машини, тієї машини, що складається з величезного набору інструкцій, бланків, печаток та ін., за допомогою яких створюються і функціонують різні бюрократичні владні інститути — канцелярії, служби, інспекції та ін. Зруйнувати таку машину, здавалось би, може будь-який збройний загін (якщо такий загін підготовлений спеціально для такої мети), але скільки соціальних рухів і соціальних революцій виявлялись безсилі зруйнувати бюрократію!

Коріння владарювання бюрократії криються у відносинах відчуження, тобто в такій соціальній обстановці, коли суспільні відносини стають ворожими для людини. Внаслідок відчуження від природного становища суспільства, за яким головне є відносини між людьми і створеними ними речами, виникає інший штучний, що стоїть над суспільством, світ. Увесь трагізм і парадоксальність явища бюрократизму полягає в тому, що суспільство саме, або якась частина його, свідомо створює таку штучну надбудову і ставить перепону пізнанню людьми об'єктивних законів і свідомому використанню їх в житті. Людина, потрапивши в бюрократичну сферу, стає носієм влади, живим уже не фігурально, а реально, втіленням її об'єктивних законів. Але чи всевладний такий бюрократ? Звичайно ж, ні. Бюрократ сліпо підкоряється законам і не здатний пізнати, а тим більше творчо їх використати в інтересах народу. Та всевладність бюрократа — видимість. В бюрократизмі існують *свої* писані і неписані закони, що ставлять кожного на *своє місце*, в своє соціальне «гніздо», створюють у населення, суспільства відчуття всевладності бюрократів і безвихідності, неминучості. І навіть найповажніший член бюрократичної машини, який осмілився в чомусь не підкоритися її писаним і неписаним законам, поглинається монстром — *бюрократизмом*. Керує життям не бюрократ, яким би свавільним він не був, а бюрократія, і навіть не бюрократія, а викликані нею до життя в суспільно-історичних умовах об'єктивні фактори. І поки не сформуються нові історичні фактори, не висунуть вимоги модернізації або зламу, заміни діючої бюрократичної машини, бюрократія здається об'єктивно необхідною. Отже, коріння бюрократії значно глибше, хоча багато хто вважає, що бюрократизація суспіль-

ного життя — це просто загроза ефективності управління, зволікання і паперотворчість. Все ж окремі критики бачать її справжніх творців — народні маси. Однією з багатьох причин такого підходу до проблеми бюрократії є прагнення нових елементів відроджуваної бюрократичної системи закріпитися остаточно на хвилі критики попередників і підготувати громадську думку до поважливого сприйняття нових бюрократів, навіть якщо їх дії не досить популярні в народі. Зміна власного господаря, що готується такою бюрократією, має метою стати обласканою ним, а не всім народом. Апологетика такого процесу в суспільстві є не чим іншим, як здійсненням соціального замовлення майбутніх господарів і їх слуг — бюрократів. Бюрократія, що виступає у формі суб'єкта суспільного управління, постійно розширює межі і замість виконання функцій управління соціально-економічним розвитком, узурпує їх. І чим наполегливіше необхідність такого управління, тим ширше в суспільстві стає прошарок бюрократії.

Суб'єктом управління, що формує мету праці і життя, стає армія чиновників, а основна маса населення перетворюється в пасивний об'єкт управління. Відносини локальної, монополістичної планомірності і є об'єктивна основа бюрократизації економічного життя в умовах високого рівня її усупільнення. Розвиваючи концепцію раціональної бюрократії, Макс Вебер підкреслював, що бюрократія характеризується ефективністю, що досягається за рахунок суворого розподілу обов'язків між членами організації. Це дає можливість використовувати висококваліфікованих спеціалістів на керівних посадах. Діє бюрократія формально встановленою і чітко зафіксованою системою правил, що забезпечують одноманітність управлінської діяльності і застосування загальних інструкцій до приватних випадків в найкоротший строк; суворою ієрархічною владою, що дозволяє вищій за посадою особі здійснювати контроль за виконанням завдань нижчими співробітниками та ін.; безособовістю адміністративної діяльності і емоційною нейтральністю відносин, що складаються між функціонерами організацій, де кожний з них виступає не як індивід, а як носій соціальної влади. І якщо вся система бюрократії корінням сягає в глибину віків, в той період людської історії, коли розвиток продуктивних сил суспільства привів до утворення класу власників, а разом з ним — держави, політики, і разом з тим виникла мрія про повну демократію, про обмеження всевладдя такого монстра, як бюрократизм, то соціально-економічні коріння сучасного бюрократизму лежать в об'єктивній суперечності між створеним ходом всесвітньої історії, ускладненням економі-

чного і суспільного життя і потребою здійснення планомірного управління. Бюрократизм — природне явище там, де об'єктивно виникла необхідність свідомої суспільної організації економічного життя, управління виробництвом у великих масштабах, а можливість такого управління самими трудящими не може бути реалізована.

Отже, державне управління будується за принципом ієрархії. Активність і свідомість громадян ототожнюється з їх належністю до апарату управління. Пізнання дійсності, відповідно принципу ієрархії, є право вищого рівня. У його свідомості і діяльності багаторазово поширюються бюрократичні стереотипи сприйняття. Тому-то будь-яка система державного управління завжди прагне виключити себе з числа причин соціального неблагополуччя. Чиновники і політики вбачають їх у явищах природи, приватного життя, випадковостей або ж у деструктивних силах. Влада, звичайно, прагне зняти з себе вину за соціальні суперечності і перекласти її на суспільство і громадян. Щоб нейтралізувати критику своїх дій, влада звичайно користується різними способами бюрократизації. Бюрократичні відносини породжують політичне марновірство — обоження існуючої держави, уряду і апарату влади і управління. Якщо офіційні особи і органи неспроможні вирішити соціальні проблеми відповідно критеріям справедливості, політичне марновірство перетворюється в скепсис і іронію. Тим самим сприяє деполітизації громадян, стимулює байдужість до суспільних справ і сприяє розвитку *державного формалізму*.

Державний формалізм є перетворення політичної мети держави в канцелярські завдання і навпаки. По суті, багато посад в апараті влади і управління є приватна власність уряду, який обходиться з нею по праву володіння, користування і розпорядження. За рахунок виконання посадових обов'язків індивіди задовольняють свої матеріальні інтереси. В міру просування чиновника на вищі посади збільшується політична власність — свобода розпоряджатися масами людей за своєю волею. Своєрідність стає типовим мотивом діяльності і поведінки чиновника, а державний і будь-який інший управлінський апарат набирає риси політичної форми додержавного становища суспільства — *війна всіх проти всіх*. Конфлікти інтересів — передумова формалізації управлінських і політичних процесів. У результаті в управлінні та політиці стають значущими формальні та ірраціональні характеристики людей (соціальне походження, національність, професія, характер та ін.). Управління та політика стають недоступними свідомому контролю, але претендують на запальність та розумність.

Політична відчуженість посилюється в багатонаціональній державі, де політичний лад таких держав є система штучної стійкості, а бюрократизм — її основний елемент. В такій системі влада спирається на конкуруючі класи або верстви і врівноважує їх силу для того, щоб в уряді залишалась повна свобода дій. Армія і бюрократія стають важливішими засобами досягнення такої свободи. У військово-бюрократичному стані або верстві культивується зневажання всіх громадян, які не займають офіційних посад, і проявляється особливий національний характер. Офіцери і чиновники постійно пересуваються з одного місця служби на інше, щоб звести до мінімуму контакти з місцевим населенням. Державна посада і служба стає наднаціональною. Військово-бюрократичні прошарки або групи стають особливою кастою і політичною основою держави. Виникає бюрократичний космополітизм або інтернаціоналізм, що стає ознакою політичної культури панівної нації. Така організація державного апарату дозволяє уряду вести політику систематичного викачування коштів у населення і водночас тримати його в абсолютній покорі. Промисловість і торгівля користуються протегуванням влади не через їх значення в задоволенні насущних людських потреб, а для того, щоб систематично підвищувати державні податки, знижувати розцінки за працю, встановлювати відповідну політику цін і усувати іноземну конкуренцію. Законодавча, виконавча і судова влади стають переплетінням традиційних, відображаються в пануванні центральної влади. Внаслідок такої організації влади соціальне незадоволення спрямовується, насамперед, проти нижчих чиновників, політичні реформи звичайно зводяться до адміністративних перетворень, а не до соціальних і політичних змін.

Та чим більше повноважень одержує будь-який структурний елемент виконавчої влади, тим більше «розбухає» бюрократичний апарат, тим більший потік інструкцій і розпоряджень, тим менше надій на поліпшення становища людей. Адже ж раніше в Україні все почалось (згадаймо перебудову!) з боротьби з бюрократією, з її «роздутими» управлінськими структурами та ін. Боротьба за економію народних коштів на утримання «роздутого» державного апарату, управлінських структур привела до ще більшого подорожчання їх, бо нові форми господарсько-економічної діяльності, що одержали розвиток у суспільстві на основі нової законності, часто приходять в суперечність з суспільними інтересами. Тут знову проявляє свою владу бюрократія, соціальний порок захищено! Здавалось би, антипатріотична акція має бути покарана, але... є рішення офіційно створеної організації

про дозвіл такої діяльності. Ліквідація в Україні державної монополії на більшість видів діяльності життєзабезпечення суспільства привела до масової безгосподарності, хоча вона породжена удаваною боротьбою за поліпшення господарсько-економічної діяльності підприємств, організації та їм подібних структур. А така обставина викликала настрої безвихідності, пасивності у виробників матеріальних цінностей і небувалої активності у всіх бюрократичних структур по регулюванню і забезпеченню паперового контролю всіх видів діяльності. Розбіжність інтересів національних, суспільних, групових, індивідуальних приводить в дію тіньові структури, створює можливість проникнення у владні структури протекціонізму, корупції та інших негативних явищ.

Функції бюрократії

У демократичному суспільстві основні функції бюрократії зводяться до того, що, по-перше, бюрократична система забезпечує функціонування політичної системи, політичних та суспільних соціальних інститутів. По-друге, бюрократична система сприяє виробленню відповідних справжніх інтересів народу, демократичних концепцій і механізмів їх практичної реалізації. По-третє, здійснення контрольних функцій за діяльністю окремих елементів бюрократичної системи з метою відвернення їх ймовірного відходу від демократичних принципів політичного і суспільного управління, закритості і недоступності для будь-якого громадянина суспільства. По-четверте, керівництво діяльністю спеціальних інститутів по вивченню політичних процесів, що відбуваються в суспільстві, узагальненню досвіду і виробленню рекомендацій поглиблення демократизації політичного життя.

Бюрократія — властива структура соціально неоднорідного суспільства, неминучий атрибут державних, особливо виконавчих органів. Бюрократія обслуговує інтереси, насамперед, панівних в суспільстві соціальних сил, створює умови для утвердження таких політичних відносин, які б сприяли зміцненню базових відносин. Проте бюрократичний, чиновницький апарат є не тільки породження об'єктивних обставин, панівних в економічній базі сил, а й здатний конкретними зусиллями сприяти докорінним перетворенням у базі з метою формування нових панівних у економіці і політиці сил. Ознаки бюрократизму (формалізація, ієрархічність, регламентація) властиві будь-якій системі соціального управління.

Роль бюрократії в реалізації демократії

Проблема співвідношення демократичної держави і бюрократії — одна з центральних в світовій політичній думці. Гостро стоїть проблема бюрократії та демократії в працях соціологів та політологів України. Це обумовлено складністю процесів, що відбуваються в суспільно-політичному житті України і закономірним чеканням мас здобути, нарешті, такий демократичний порядок, який би став надійною перепорою бюрократизму. Розглядаючи проблему співвідношення бюрократії та демократії, політологи Йельського університету в США виходять з посилення, що, по-перше, держава — головний інститут політичної системи. Її відмінна риса — суверенність, що відображається у праві офіційно представляти все суспільство, видавати закони і інші нормативні акти, обов'язкові до виконання всіма членами суспільства, здійснювати правосуддя. По-друге, державна влада має у розпорядженні професійний апарат управління, а також спеціальні збройні загони людей — армію, поліцію. Природно, держава виступає як сила, що здатна здійснювати насилля у ставленні до будь-якого члена суспільства. По-третє, в теоретичних джерелах дедалі частіше ототожнюється поняття демократії як типу держави і правової держави. Народ особливо привертає: верховенство права в суспільстві в усіх сферах; повна незалежність трьох гілок влади — законодавчої, виконавчої і судової; політичний плюралізм; рівність і свобода особи; народовладдя; висока політична культура мас і апарату управління; об'єктивне і повне інформування громадян про все, що відбувається в країні та за її межами, та ін.

В теорії обґрунтування демократії багато політологів України гадають, що державна адміністративна система має бути підпорядкована тим, хто визначає політику України, що система має бути загальнодоступна і скоротити до мінімуму ступінь секретності, таємничості адміністративних процедур і характеру дій, бути відкритою і надавати громадянам приблизно рівний доступ до управлінського апарату, незалежно від того, якими проблемами зайнятий громадянин — чи шукає роботу, чи потребує якоїсь інформації про життєдіяльність суспільства і самих бюрократичних структур або ж намагається вплинути на прийняття рішень. Оскільки у вищих колах бюрократії великі адміністратори фактично творять політику, отже, ідея підзвітності бюрократії часто здається наївною. В дійсності навіть на низьких рівнях державної адміністративної системи фактично свобода дій чиновників у тлумаченні і здійсненні державної політики перетворює їх прак-

тично у творців політики. Ось чому часто спостерігаються гострі конфлікти між демократично обраними державними структурами і назначеними елементами бюрократичної системи. Часто буває і ігнорування виконавчою владою рішень законодавчих органів. Для більшості громадян будь-якої країни державна політика — це те, що здійснюють поставлені до них адміністратори, які представляють уряд. Ні більше, ні менше, щоб там не було записано в законах.

Питання про адміністративну відповідальність дуже складне і суперечливе. Демократи, особливо ті, хто оголосив про намір створити демократичну систему управління, мають дуже поверхове уявлення про суть і механізми реалізації намірів. У демократичній державі для членів суспільства дуже важливо, щоб адміністративні системи залишались якомога більш відкритими, доступними, щоб прийняті закони встановлювали права громадянина, соціальних спільностей, верств на доступ до інформації і, насамперед, урядової. Це особливо ефективний контроль за діяльністю чиновництва і боротьба проти негативних наслідків бюрократизму. Ось чому важливо здійснення у суспільстві реформ, що відкривають громадянам доступ до тих сфер, які виявились у владі бюрократії і стали закритими не тільки для суспільства, але й для обраних демократично владних структур. Та на практиці реформи часто зводяться до забезпечення багатопартійності вільних виборів і політичного розширення права законодавчих інститутів визначати державну політику. Проте ідея демократичних реформ в тому, щоб народ, суверен, за допомогою обраних представників мав можливість відображати думки і бажання, а законодавчий орган перетворював його думки і бажання у здійсненні, офіційно рекомендовані дії. В таких реформах особливу увагу мають приділяти бюрократичній (чиновницькій) сфері. Інакше реформи приречені на провал, демократичний процес гальмується і відкривається шлях до репресій, коли вимоги законодавців вийдуть за межі прийнятнього.

Ефективність влади

Якщо влада не підтримується реальною ефективністю, то будь-яка легітимність влади поступово слабшає. Ефективність влади — це результативність влади, ступінь здійснення нею тих функцій і сподівань, які покладають на неї більшість населення, і, насамперед, найвпливовіші політичні та економічні верстви — еліта. В сучасних умовах легітимність влади базується на ефек-

тивності, — в підсумку, вирішальний фактор довір'я до влади і її підтримки громадянами, населенням країни.

Головні принципи реалізації влади: переконання, примус, поділ влади. Принцип поділу влади висунутий ще Джоном Локком і Шарлем Луї Монтеск'є. Описуючи державний устрій Англії, Джон Локк і Шарль Монтеск'є відмічали, що в будь-якій державі є законодавча, виконавча та судова влади. Успішне функціонування держави можливе лише тоді, коли вся влада розподілена. Але якщо вся влада (законодавча, виконавча та судова) зосереджена в одній і тій же людині, особі, то все загине. Та існує думка (Раймон Арон, Гаррі Бариз та ін.) про доцільність поділу влади на законодавчу і адміністративну, поєднання законодавчої і виконавчої влади, а судову включати в адміністративну владу. Французький соціолог Раймон Арон виступає з концепцією плюралізму влади: відображає соціологічний підхід до влади, тобто виділяє, крім політичної, державної, й інші різновиди влади. Політична нестабільність, часті державні перевороти в ряді держав Латинської Америки, Азії, Африки — все це пояснює кризу легітимності влади, нездатність правлячих в них політичних режимів вивести держави з економічної, політичної і соціальної кризи, підриває довір'я населення до раціонально-правової легітимності влади.

ЛІТЕРАТУРА

Антологія ненасилля. — М., 1992.

Запасник С. Ложь о политике. — М., 1991.

Тоффлер О. Проблемы власти // Свободная мысль. — 1992. — № 2.

Философия власти / Под ред. В. В. Ильина. — М., 1993.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що таке влада? Основні компоненти влади: суб'єкт, об'єкт, засоби. Структура влади. Виникнення і розвиток влади. Вчення про владу.
- ◆ Види влади. Що таке політична влада? Що таке державна влада? Їх тотожність і відмінності.
- ◆ Бюрократія і бюрократизм в суспільному житті.

1. ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА

Законодавча влада — це одна з гілок єдиної, але розподіленої функціонально державної влади. Суть законодавчої влади полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів і правових актів (рішень), що приймаються представницькими органами влади (парламентом, Радою). В інституціональному розумінні законодавча влада виступає системою державних закладів, що мають право приймати закони, обов'язкові для всіх громадян та їх об'єднань, а також для інших державних органів. Законодавчій владі, що репрезентована парламентом — Верховною Радою як єдиним органом законодавчої влади, належить особлива роль у системі державної влади. Ця роль визначається багатьма факторами, насамперед тим, що *парламент з-поміж вищих органів державної влади — єдиний виборний орган*, що обирається всенародно. Парламент має законодавчу владу, що є частиною делегованого народом суверенітету, тобто — частиною суверенної народної влади, делегованої йому.

Функції і повноваження Верховної Ради України

Верховна Рада України складається з 450 депутатів. Вибори народних депутатів проводяться раз на чотири роки в останню неділю березня за змішаною системою. Президент «припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися» (ст. 106 Конституції України). Одночасно «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» (ст. 111 Конституції України). Ця особливість взаємодії Верховної Ради і Президента є підставою для віднесення України до президентсько-парламентської республіки. Компетенція Верховної Ради складається із сукупності функцій парламенту та повноважень, необхідних для їх виконання. Функції парламенту — основні напрями діяльності парламен-

ту, в яких виражаються суть, завдання і мета. Повноваження вказують на те, що конкретно орган може або повинен робити стосовно конкретного предмета свого відання.

Законодавча функція — ст. 75 Конституції України. Називаючи Верховну Раду «єдиним органом законодавчої влади», Конституція тим самим визначає її головну функцію: формування законів і право законодавчої ініціативи. Ряд політологів вважає, що під законодавчою функцією парламенту слід розуміти не формування закону і навіть не право законодавчої ініціативи, а *діяльність по прийняттю (ухваленню) законів*, ту діяльність, у результаті якої поданий на розгляд законодавчого органу текст перетворюється із законопроекту на законодавчий акт.

Установча функція (державотворча, організаційна) — внесення змін до Конституції України, якими державними органами деякі посади можуть ввести або ліквідувати, змінити їх статус або структуру. Сюди належить вирішення питань адміністративно-територіального устрою та формування суто парламентських структур. У результаті виконання парламентом такої функції створюється реально діюча система органів та посадових осіб української держави. Повноваження парламенту України в межах установчої функції надзвичайно різноманітні. Сюди належать: призначення референдуму з питань зміни території України; призначення виборів Президента України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної республіки Крим; надання згоди на призначення Президентом України прем'єр-міністра України; призначення на посаду та звільнення з посади уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, голови та членів Рахункової палати, керівника апарату Верховної Ради України, половини складу Ради національного банку України, половини складу національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; призначення та звільнення за поданням Президента України голови національного банку України, членів Центральної виборчої комісії; безстрокове обрання суддів, призначення третини членів Конституційного суду України та багато інших повноважень, визначених у ст. 85 та інших статтях Конституції. Усі повноваження мають державотворчий характер, і тому їх сукупність обґрунтовано розглядається як *єдина установча функція парламенту*.

Функція парламентського контролю — нагляд з боку Верховної Ради за діяльністю виконавчої та судової влади. Найвагоміше право контролю Верховної Ради України передбачене ст. 87 Конституції України, за якою Верховна Рада за пропозицією не менш однієї третини народних депутатів України може розглядати пи-

тання про відповідальність Кабінету міністрів України та прийняти резолюцію недовіри більшістю від конституційного складу через рік після прийняття Програми діяльності Кабінету міністрів України. Саме парламентський контроль дає змогу Верховній Раді України стояти на сторожі демократії. У Верховній Раді є ряд методів, за допомогою яких виконується функція: проведення комітетами слухань та розслідувань; депутатський запит; щорічне проведення *Дня уряду* в парламенті; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення по звіту про виконання; створення тимчасових слідчих комісій для розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес. Існують різні класифікації парламентського контролю. Контроль поділяють на *внутрішній* (внутрішньо парламентський) і *зовнішній*; на попередній, поточний та наступний; на *загальний* та *спеціальний*.

Виділяються ще і такі функції: *бюджетно-фінансова, представницька, зовнішньополітична, функція міжпарламентських зв'язків*.

Існують також і *непрофільні* повноваження Верховної Ради. Це, зокрема: затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення по звіту про його виконання; визначення основ внутрішньої і зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони навколишнього середовища; оголошення за поданням Президента України стану війни й укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави або про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного або надзвичайного становища в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію тощо.

Верховна Рада України здійснює інші повноваження, що, відповідно до Конституції України, віднесені до її відання.

Структура Верховної Ради України

Парламент відіграє важливу роль в управлінні країною, у формуванні її державної політики, тому його ефективна діяльність поєднана з наявністю власної розгалуженої структури, ро-

бота якої має стати чітко скоординованою. Верховною Радою України керує голова Верховної Ради, який обирається народними депутатами таємним голосуванням. Голова Верховної Ради України (ст. 88 Конституції України) веде засідання Верховної Ради, організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях, підписує акти, прийняті Верховною Радою, представляє Верховну Раду України у стосунках з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав, організовує роботу апарату Верховної Ради; проводить засідання Ради голів фракцій і Ради голів комітетів, на яких обговорюється порядок денний сесії. Остаточний порядок денний сесії затверджується на засіданні Верховної Ради. Голові Верховної Ради допомагають два заступники, які обираються народними депутатами таємним голосуванням за пропозицією голови. Голова Верховної Ради України і заступники забезпечують діяльність секретаріату. Діяльність Верховної Ради України забезпечує секретаріат та управління справами. За Конституцією, Верховна Рада на сесії призначає керівника апарату Верховної Ради і визначає структуру апарату.

За Конституцією в структуру Верховної Ради входять підрозділи Уповноважених Верховної Ради України з прав людини, діяльність якого регулюється Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». При Верховній Раді працює також Інститут законодавства Верховної Ради, до складу якого входить сім наукових відділів. Інститут законодавства веде дослідження у сфері державного будівництва, розробляє важливі законопроекти і надає допомогу постійним комітетам у здійсненні законотворчої діяльності, аналізує практику застосування законів та ефективності їх дії, формулює пропозиції удосконалення діючого законодавства, здійснює порівняльні дослідження законодавств різних країн.

Важливими суб'єктами парламентської діяльності є депутатські фракції та групи, що об'єднують народних депутатів за ознакою партійної належності або спільності політичних поглядів. Депутатські фракції у Верховній Раді утворюються виключно депутатами за умови, що до складу кожної з фракцій входить не менш як 14 народних депутатів. Народний депутат не може входити до складу більше як однієї фракції, порядок роботи якої, умови вступу, виходу та виключення визначаються самою депутатською фракцією (групою). Депутатські фракції та групи беруть активну участь у формуванні керівного складу Верховної Ради (керівництва парламенту та комітетів), визначенні порядку денного засідань парламенту та вирішенні інших питань органі-

зації роботи єдиного законодавчого органу влади. Депутати у своїй діяльності формально не пов'язані рішеннями фракцій (груп), до яких належать.

З метою сприяння організації попередньої підготовки та розгляду питань, що вносяться до Верховної Ради, у парламенті створена погоджувальна рада депутатських фракцій (груп). Головною функцією погоджувальної ради депутатських фракцій (груп) є формування проектів планів роботи та порядку денного Верховної Ради, а також повноваження вирішувати й інші питання організації роботи парламенту.

Законодавчою базою постійних комітетів Верховної Ради і їх діяльності є Конституція, Регламент Верховної Ради України, Закон України «Про постійні комісії Верховної Ради України» (4 квітня 1995 року). Верховна Рада на першій сесії приймає рішення про утворення постійних комітетів і обирає їх голів. Кандидатури голів постійних комітетів пропонує голова Верховної Ради. Заступники голів і секретарі комітетів обираються їх членами. Комітети Верховної Ради здійснюють законотворчу роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради (ст. 89 Конституції України). Крім комітетів, існують і такі види робочих органів парламенту, як тимчасові спеціальні та тимчасові слідчі комісії.

Законотворчий процес у парламенті

В Україні згідно зі ст. 93 Конституції до суб'єктів, які мають право законодавчої ініціативи, належать Президент України, народні депутати України, Кабінет міністрів України і національний банк України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою позачергово. За регламентом Верховної Ради проекти законів розробляються за правом, визначеним законом (наприклад, розробка законопроекту про державний бюджет є обов'язком Кабінету міністрів), за дорученням Верховної Ради, на замовлення на договірній основі, а також в ініціативному порядку. Фінансування розробки законопроекту, дорученого Верховною Радою, здійснюється за рахунок державного бюджету. Законопроекти, розроблені в ініціативному порядку громадянами або юридичними особами, вносяться до Верховної Ради суб'єктами, які мають право законодавчої ініціативи. Законопроект вноситься суб'єктом законодавчої ініціативи до секретаріату Верховної Ради, де розглядається у науково-експертному та юридичному відділах на

предмет відповідності Регламенту Верховної Ради України. Законопроект і пояснювальна записка розмножуються і надсилаються секретаріатом постійним комітетам та депутатським групам (фракціям), де для підготовки висновку визначається комітет за фаховою належністю.

Якщо законопроект підпадає під юрисдикцію кількох комітетів, то за рішенням погоджувальної ради депутатських груп (фракцій) визначається головний комітет. Законопроект, що не відповідає вимогам Регламенту Верховної Ради, разом з висновками головного комітету повертається ініціатору у п'ятнадцятиденний термін. Після попереднього розгляду у відповідних комітетах законопроект з їх висновками передається на розгляд Верховної Ради для прийняття рішення про включення до порядку денного сесії. Одночасно головний комітет подає висновки стосовно альтернативних законопроектів. Верховна Рада приймає рішення про включення законопроекту до порядку денного сесії не пізніше як у п'ятнадцятиденний термін. Законопроект надається депутатам не пізніше як за 6 днів до розгляду на засіданні Верховної Ради. При розгляді законопроекту Верховна Рада заслуховує доповідь голови або одного з депутатів головного комітету, співдоповіді ініціаторів альтернативних законопроектів. В процесі обговорення законопроекту, внесеного головним комітетом, і альтернативних законопроектів Верховна Рада приймає рішення про те, який з проектів потрібно взяти за основу для підготовки до другого читання, або доручає головному комітету разом з ініціаторами альтернативних законопроектів об'єднати законопроекти в один і винести на повторне перше читання. Кількість повторних читань законопроекту не обмежується. Після прийняття законопроекту у першому читанні до головного комітету народні депутати подають свої зауваження і пропозиції. Комітет враховує зауваження народних депутатів, висловлені на сесії і надіслані народними депутатами, повністю формулює всі статті до другого читання, які друкуються у четвертій колонці порівняльної таблиці. Саме за ці формулювання голосує Верховна Рада при прийнятті законопроекту у другому читанні.

Законопроект, підготовлений до другого читання, розповсюджується серед депутатів не пізніше як за 12 днів до розгляду на засіданні Верховної Ради. В процесі другого читання законопроекту Верховна Рада проводить постатейне обговорення і постатейне голосування. За результатами голосування у другому читанні Верховна Рада може прийняти Закон, прийняти рішення про відхилення законопроекту, про повернення на доопрацюван-

ня з наступним поданням на повторне друге читання, про прийняття у другому читанні з наступним поданням на третє читання. Як правило, у комітеті підготовку до розгляду законопроекту доручають підкомітету або групі народних депутатів. До їх обов'язків входить аналіз законопроекту, підготовка до проведення слухання, а після прийняття законопроекту у першому читанні — узагальнення зауважень народних депутатів, внесення поправок, підготовка порівняльної таблиці для розгляду у другому читанні. Всі комітети Верховної Ради, які зацікавлені у поданому законопроекті, подають свої думки і зауваження до головного комітету. Якщо запровадження законопроекту вимагає витрат державних коштів, то в його обговоренні бере участь Комітет із питань бюджету і Кабінет міністрів, їхні висновки передаються до головного комітету для включення їх до рекомендацій Верховній Раді.

Готовий законопроект передається до секретаріату Верховної Ради і вноситься на розгляд сесії. На сесії про законопроект доповідає голова комітету або один із його депутатів. Доповідачу ставляться запитання стосовно суті статей, проводиться обговорення законопроекту депутатами. Процес називається першим читанням законопроекту. Після розгляду законопроекту на сесії у першому читанні комітету доручається підготувати проект для повторного першого читання або підготувати його для другого читання, включно з розглядом поправок, поданих народними депутатами, урядом, ініціатором або іншими суб'єктами законодавчої ініціативи. Якщо рішення, прийняті в період першого й другого читань, вимагають підготовки пропозицій до третього читання, комітет стає відповідальним за підготовку остаточного тексту законопроекту. Готуючи законопроект до другого або третього читання, комітет ділить всі подані поправки на категорії: ті, які потрібно схвалити, і ті, які потрібно відхилити. Всі поправки, схвалені і відхилені, виносяться на пленарне засідання. Порівняльна таблиця до голосування у Верховній Раді готується у такому вигляді: у першій колонці друкуються формулювання статей першого читання, у другій колонці друкуються зміни і доповнення, формулювання відповідних статей народними депутатами, у третій колонці друкуються висновки комітету — поправку враховано, відхилено, у четвертій колонці друкуються формулювання статей, прийнятих комітетом з урахуванням зауважень народних депутатів. На пленарному засіданні Верховної Ради поправки, відхилені комітетом, можуть ставитися на голосування на вимогу її ініціатора.

Прийнятий Верховною Радою законопроект підписується головою Верховної Ради і направляється на підпис Президенту відповідно до ст. 94 Конституції України. Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду. Якщо в процесі повторного розгляду закон знову прийнятий Верховною Радою не менш як двома третинами від її конституційного складу, президент України зобов'язаний підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Парламент в структурі державної влади

Верховна Рада є одним із основних, ключових елементів владного трикутника: Парламент — Президент — Кабінет міністрів. Парламент має ряд повноважень у відносинах з главою держави, які спрямовані на забезпечення стабільності державної влади, запобігання її узурпації та можливі зловживання з боку особи, яка займає найвищу у державі посаду. Верховна Рада призначає вибори Президента у передбачені Конституцією строки, може усунути главу держави з посади у порядку особливої процедури (імпичменту), встановлює факт неможливості виконання Президентом повноважень. Парламент заслуховує щорічні та позачергові послання глави держави про внутрішнє і зовнішнє становище України, приймає рішення про направлення запиту до Президента на вимогу народного депутата, групи народних депутатів або комітету Верховної Ради, попередньо підтриману не менш як однією третьиною від конституційного складу Верховної Ради України. Верховна Рада у Конституційному суді може оскаржити законність указів Президента, двома третинами голосів відправити у відставку, а також дає згоду на кандидатуру прем'єр-міністра.

Президент же може розпустити парламент, якщо протягом тридцяти днів не зможе провести засідання, накладити вето або оскаржити закон у Конституційному суді, має право передати на розгляд парламенту законопроекти, що розглядаються першочергово. Невиписаність процедури імпичменту значно зменшує можливість безпосереднього впливу парламенту на президента. Разом з тим закріплене Конституцією право президента розпустити парламент, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії не може розпочати пленарні засідання, практично неможливо реалізувати. В такій невизначеній ситуації, коли ж одна із сторін не

має переваги, є досить частими випадки протистояння Верховної Ради і Президента: парламент може затягнути процес прийняття законопроекту, запропонованого Президентом, а глава держави може ветоувати закони Верховної Ради. З приводу Кабінету міністрів, то парламент лише формально причетний до формування складу уряду — на стадії призначення голови, надаючи згоду на призначення тієї або іншої кандидатури. Хоча, як правило, в процесі визначення кандидатур майбутніх урядовців відбуваються численні консультації з політичними силами, представленими у парламенті, з боку глави держави і з боку керівника уряду. Верховна Рада також розглядає Програму діяльності Кабінету Міністрів та приймає рішення про її схвалення (або відхилення) і може ухвалити резолюцію про недовіру уряду (але не раніше, ніж через рік після затвердження програми діяльності), а також скасувати прийняті ним акти. На практиці Верховна Рада не має реального впливу на кадрову політику прем'єра, а, отже, і на поточне управління державою: країною править прем'єр-міністр як довірена особа Президента.

Не менш важливим завданням, що стоїть перед Верховною Радою, є необхідність консолідації і дальшого політичного структурування парламенту. Створена в результаті *оксамитової революції* пропрезидентська більшість не була законодавче оформлена, що негативно вплинуло на діяльність уряду. Слід продовжити нормативне оформлення статусу та повноважень і парламентської опозиції, що дало б змогу активізувати політичну структурованість не тільки парламенту, а й суспільства, оживило б процес укрупнення і посилення політичних партій.

Політична структурованість парламенту залежить і від системи виборів до Верховної Рад. Найпотужнішим фактором серйозної політичної структурованості став би перехід до пропорційної системи виборів, що привело б до збільшення ваги політичних партій у суспільстві та зростання їх політичної відповідальності, створення у Верховній Раді коаліційної більшості, яка взяла б на себе політичну відповідальність за законодавчу політику в країні і відповідальність за діяльність уряду.

2. ПРЕЗИДЕНТСЬКА ТА ВИКОНАВЧА ВЛАДА В УКРАЇНІ

Інститут глави держави виник у кінці XVIII ст. і сформувався у період становлення державності. Юридичний статус та політичне значення сучасного глави держави залежать від форми

державного правління, прийнятої в тій або іншій країні. Реальна роль у здійсненні влади багато в чому обумовлена політичною культурою та традиціями, а також існуючим у країні політичним режимом.

Главою держави, як правило, є президент, якого обирають. Підвищена суспільно-політична увага до кандидатів у президенти і самої процедури виборів — норма демократичного процесу у багатьох державах різних континентів. Порядок обрання Президента Сполучених Штатів Америки — країни, що, по суті, започаткувала процедуру демократичних президентських виборів з метою ефективнішого планування та реалізації загальнодержавної політики громадяни безпосередньо на виборчих дільницях обирають так званих вибірників. Вибірники утворюють колегію, що обирає президента.

У парламентських республіках глава держави обирається шляхом проведення непрямих виборів, що у більшості випадків мають багатоступеневість. Воля виборців опосередковується парламентом або створеною спеціальною колегією. Як правило, для обрання президента парламентом або спеціальною колегією в першому турі голосування потрібна кваліфікована (2/3 або 3/5) більшість їх складу, а за її відсутності — абсолютна більшість у другому чи подальших турах. У Мексиці не допускається навіть повторне обрання тієї ж самої особи. В Ірландії, США і багатьох інших країнах одна особа не може бути обрана президентом більше двох разів. В Австрії, Німеччині, а також у більшості країн Центральної і Східної Європи можливим визнається тільки одне переобрання президента після закінчення першого терміну його перебування на посту. Це не заперечує можливості згодом знову балотуватися на виборах президента. Пост президента стає вакантним після закінчення строку повноважень особи, що його займала.

Особливості конституційного статусу глави держави визначають характер і обсяг повноважень. У президентських республіках глава держави одержує свій мандат від виборчого корпусу, завдяки чому завжди наділений широкими та реальними владними повноваженнями. Тут президент є важливою ланкою у державному механізмі і відіграє чи не найголовнішу роль у державно-політичному житті. Це стосується і глав держав у деяких країнах із змішаною республіканською формою правління. Об'єктивно такий процес не може протікати безболісно: і у президентсько-парламентських, і в парламентсько-президентських республіках неминуче виникає проблема розподілу владних повноважень між президентом та парламентом. Конституції держав фіксують їх

«дозоване», «цивілізоване» протистояння, що на практиці за певних умов навіть може реалізуватися у політичне знищення владного опонента. У парламентських республіках глава держави отримує мандат від парламенту, в такому разі його влада є похідною. Звичайно, президент не має істотних владних повноважень і реалізує владну компетенцію здебільшого у взаємодії з урядом. Статус такого президента аналогічний статусу глави держави у парламентській монархії. У ст. 87 Конституції Італії записано, що «президент є главою держави і представляє національну єдність». «Президент Республіки Польща є вищим представником держави у внутрішніх і міжнародних відносинах, стежить за виконанням Конституції, стоїть на сторожі суверенітету і безпеки держави, непорушності і цілісності її території, а також виконання міжнародних договорів», — записано в ст. 28 Закону про взаємовідносини законодавчої і виконавчої влад. У ст. 2 Конституції США зафіксовано, що «виконавча влада здійснюється президентом Сполучених Штатів Америки».

У більшості держав із змішаною республіканською і парламентською формами правління, крім тих, що утворилися на території колишнього СРСР, важливим засобом забезпечення главою держави компетенції є контрасигнування — скріплення підписом глави уряду рішення, прийнятого главою держави. Без такого підпису рішення не дійсне. У різних країнах сфера застосування інституту контрасигнування різна. У країнах з парламентськими формами правління контрасигнуються всі або майже всі акти президента (монарха), включаючи рішення про призначення глави і членів уряду, промульгацію закону, повернення закону на повторний розгляд у парламент і про розпуск парламенту.

Глави держав наділені і повноваженнями, зв'язаними із сферою реалізації виконавчої влади. Особливо потрібно звернути увагу на права глави держави як головнокомандувача збройних сил. Відповідні положення можна знайти в конституціях майже всіх держав. Винятком є тільки Німеччина та Японія, що зумовлено певними історичними факторами (поразкою держав у другій світовій війні 1939—1945 років та їх наступною демілітаризацією під міжнародним контролем). Конституції ряду держав передбачають існування спеціальних консультативних органів — національних (державних) рад оборони і рад безпеки, які діють під безпосереднім керівництвом глав держав. До складу рад входять політичні керівники вищого рівня, включаючи голів парламентів, міністрів тощо. Главам держав також надане право призначати на найвищі посади на державній (цивільній і військовій) службі.

Традиційними можна вважати повноваження глав держав, пов'язані зі сферою реалізації судової влади. Серед них, насамперед, слід назвати право помилування, пом'якшення і скасування кримінальних покарань, визначених судом. У деяких державах глава держави призначає суддів.

В усіх країнах глави держав наділені повноваженнями у сфері зовнішньої діяльності держави.

З моменту набуття державної незалежності державотворчий процес в Україні поєднав дві далекосяжні тенденції оптимізації національної політичної сфери. По-перше, започатковано тенденцію повернення України до одвічних етнополітичних цінностей, до її державницької самоідентифікації в умовах динамічних глобальних та регіональних зрушень. Другою тенденцією стало уважне ставлення суб'єктів політичного життя в Україні до світових зразків ефективної організації провідних сфер суспільного життя, у загальному переліку яких чільні позиції займають проблеми формування державної влади. Проте помітний негативізм ставлення українства до владних структур, які, маючи здебільшого іноземне походження, століттями виконували несумісні з очікуваннями українського народу завдання. На сучасному етапі розвитку України актуальним напрямком національного ствердження є запозичення досвіду тих державних утворень, що демонструють якість, політичну зрілість життєдіяльності з широкого кола проблем.

Інститут президента в системі органів державної влади

У президентських республіках і країнах із змішаною республіканською формою правління главу держави обирають шляхом проведення загальних виборів, що, як правило, мають прямий характер.

В чому роль і значення інституту президента? У більшості країн світу інститут президентства є одним з найважливіших елементів державного механізму. Президент як глава держави — особа, що займає формально вище місце у структурі державних органів влади, здійснює функцію представництва держави. У такому розумінні глава держави розглядається як одна з вищих владних інстанцій. За Конституцією України, Президент України є главою держави і виступає від її імені як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції, прав і свобод людини й громадянина. Інститут президента у су-

часному розумінні бере початок з 1991 року. Це порівняно нове явище в політичному житті України, насамперед, в державотворенні. Раніше функції глави держави виконували Верховна Рада України (Української РСР), Президія Верховної Ради та її голова.

Президент України обирається безпосередньо народом на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням терміном на п'ять років. З приводу кандидатури президента передбачено ряд вимог: зокрема, Президентом може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою (ст. 103 Конституції України). Президент не має права іншого представницького мандата, обіймати посаду в інших органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю або входити до складу керівного органу, наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. Та ж сама особа не може бути Президентом України більше, ніж два терміни поспіль, що не забороняє їй балотуватися на цю посаду після п'ятирічної «політичної паузи», зумовленої перебуванням на такій посаді іншого політика. Чергові вибори президента проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень. Новообраний Президент України складає присягу. Після складання присяги вступає на високий пост.

Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, звертається з посланнями до народу та з щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України. Одними з найважливіших повноважень президента є зовнішньополітичні повноваження. Президент «представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах, приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав».

Президент України має ряд внутрішньополітичних повноважень: призначає всеукраїнський референдум про зміни Конституції України, позачергові вибори до Верховної Ради тощо. Одним з найважливіших повноважень Президента є участь у формуванні органів державної влади, насамперед, виконавчої влади. Президент призначає за згодою Верховної Ради України прем'єр-міністра, а також приймає рішення про його відставку;

призначає за поданням прем'єр-міністра членів Кабінету міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження: призначає та звільняє за згодою Верхової Ради на посаду Генерального прокурора; призначає половину складу Ради національного банку та половину складу Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення; призначає на посади та звільняє за згодою Верхової Ради голову Антимонопольного комітету, голову Фонду державного майна, голову Державного комітету телебачення і радіомовлення, утворює, реорганізує та ліквідує за поданням прем'єр-міністра міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (ст. 106). Президент бере участь у формуванні інших органів державної влади, призначає третину складу Конституційного суду, утворює суди. Президент є Верховним головнокомандувачем Збройних сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил, очолює Раду національної безпеки та оборони України, присвоює вищі військові звання, а також вищі дипломатичні ранги. Президент України підписує закони, прийняті Верховною Радою України, приймає рішення про прийняття та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні, нагороджує державними нагородами, установлює президентські відзнаки, здійснює помилування. Здійснюючи функції і повноваження, Президент видає укази і розпорядження, що є обов'язковими до виконання на всій території України.

Президент не може передавати повноваження іншим особам або органам. У разі дострокового припинення повноважень Президента виконання обов'язків Президента України покладається на прем'єр-міністра України (ст. 112 Конституції України).

Призначення, структура та завдання виконавчої влади

Виконавча влада — сукупність державних органів та установ, що здійснюють владно-політичні та владно-адміністративні функції. Це своєрідна система, де кількісно домінують органи й установи, що діють у сфері вузько визначеного державного управління. Для їх позначення нерідко використовують термін *адміністративний апарат* або *апарат державного управління*. Закономірністю суспільно-політичного розвитку багатьох країн світу є концентрація значної частини державних повноважень в органах виконавчої влади. Це явище є загальновизнаним та до-

силь поширене в світі. Уряд — один із вищих органів держави, компетенція якого лише умовно може бути зведена до виконання законів, здійснення завдань у сфері управління.

У президентських республіках систему виконавчої влади очолює Президент, який сприймається як її уособлення і безпосередній носій влади. У країнах з парламентськими формами правління, а також у багатьох республіках із змішаною формою правління глава держави не входить до системи виконавчої влади. Конституції і законодавство визначають різноманітні назви урядів — власне уряд, кабінет, кабінет міністрів, рада міністрів, державна рада. Організація сучасних урядів характеризується суттєвими відмінностями, зумовленими національними особливостями державно-правового розвитку окремих країн.

Процедура формування уряду склалася у Великобританії, а потім поширилась у багатьох інших країнах. Процедура передбачала, що глава держави призначає прем'єр-міністра а за його пропозицією — інших членів уряду. Парламент в процесі формування уряду прямої участі не бере. Вважається, що уряд має підтримку нижньої палати доти, доки не проголосує за пропозиції з принципово важливих питань або прямо не висловить недовіру. І хоча теоретично прем'єр-міністр і очолюваний ним уряд можуть існувати і діяти проти волі палати, практично ж їх дії у такому випадку будуть швидко паралізовані через парламентську обструкцію. У багатьох країнах глава уряду після призначення має в установленій законом строк подати парламенту (нижній палаті) склад уряду та урядову програму, щоб одержали довіру. Відповідне рішення парламенту приймається абсолютною більшістю голосів. Така процедура називається *інвеститурою уряду*. У Бельгії та Італії довіру уряду має висловити кожна з палат. У Румунії рішення про довіру приймають на спеціальному засіданні палат більшістю зі складу кожної з них. В Угорщині главу уряду обирає парламент за пропозицією президента. У президентських республіках застосовується суто позапарламентський спосіб формування уряду. Суттєвою рисою організації виконавчої влади у таких країнах є те, що повноваження глави держави і глави кабінету поєднані в руках президента, а посада прем'єр-міністра відсутня. У такому випадку парламент не бере безпосередньої участі в процесі формування уряду, його роль значно обмежена. В США Конституція передбачає призначення членів уряду (кабінету) президентом за згодою верхньої палати конгресу — сенату. Така процедура використовується і для призначення на інші посади у системі виконавчої влади. У багатьох країнах до складу уряду

входять усі політичні керівники міністерств і відомств із загальнонаціональною компетенцією. У сукупності і складають уряд. Це зумовлює досить велику чисельність уряду, що іноді знижує активність. Тому в деяких країнах, де прийнята така модель, у структурі уряду утворюють вужчу колегію (Італія).

Основною особою уряду є прем'єр-міністр (канцлер, голова). У президентських республіках систему виконавчої влади очолює президент, а посада прем'єр-міністра відсутня. У країнах із змішаною республіканською формою правління через дуалізм виконавчої влади роль центру урядової організації і діяльності розподіляється між главою уряду та президентом. Характер розподілу визначається конституційною нормою і державно-політичною практикою кожної конкретної країни. У країнах із змішаною республіканською і парламентськими формами правління глави урядів концентрують основні повноваження і, по суті, стоять над урядами. Така централізація і концентрація повноважень відображає об'єктивні закономірності суспільно-політичного розвитку окремих країн. Конституції більшості держав майже нічого не говорять про якесь особливе призначення прем'єр-міністра в структурі уряду та серед державних інститутів. Прем'єр-міністр очолює уряд і керує ним. В усіх конституціях порядок утворення уряду передбачає як першу стадію процесу заміщення посади глави уряду. І лише потім за безпосередньою участю прем'єр-міністра заміщуються інші урядові посади. Вибір глави завжди зумовлений, насамперед, розстановкою сил у парламенті і в партії, яку репрезентує.

Питання місця і ролі глави уряду в здійсненні виконавчої влади має принципово важливе значення для характеристики уряду. Досить суттєвим є й питання організації самого уряду як колегіального органу.

Існує певний *класичний* перелік міністерств, що обов'язково входять до складу урядових колегій. Це, насамперед, міністерства внутрішніх і закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції. Керівники міністерств традиційно формували склад урядової колегії з самого початку розвитку сучасної державності. До складу урядів нерідко входять «міністри без портфеля», які виконують важливі урядові функції постійного або термінового характеру.

Значними особливостями відзначається організація виконавчої влади в США. Конституція не встановлює поділу компетенції у сфері виконавчої влади між президентом, членами кабінету, іншими посадовими особами. Ця влада повністю належить президенту. Існування кабінету Конституцією навіть не передбачене.

Вважається, що він створений та діє на основі конституційних актів (Великобританія, США).

Важливе значення для характеристики урядів та з'ясування природи взаємозв'язків органів законодавчої і виконавчої влади мають питання конституційної відповідальності. Сюди насамперед слід віднести політичну відповідальність уряду перед парламентом та відповідальність у порядку так званого імпичменту або в межах подібних до нього процедур. Саме політичну відповідальність уряду перед парламентом нерідко називають парламентською відповідальністю, пов'язуючи це її визначення з тим, що всі відповідні процедури відбуваються у представницькому органі. Можливість такої відповідальності допускається у країнах з парламентською та змішаною республіканськими формами правління. У президентських республіках кабінет несе політичну відповідальність перед президентом.

На відміну від відповідальності у порядку імпичменту, коли її підстави прямо встановлені в конституціях, власне політична відповідальність уряду дещо суб'єктивна. Необхідність застосування такої форми відповідальності уряду визначається не критеріями законності, а потребами конкретної політики, відображеними у волевиявленні парламентаріїв. У конституційній теорії і практиці відомо два різновиди політичної відповідальності уряду: колективна та індивідуальна. В Іспанії, Казахстані, Росії, ФРН, Чехії, Японії та деяких інших країнах допускається тільки колективна відповідальність. У парламентській практиці прийнято, що уряд повинен піти у відставку в разі, коли сталося несприятливе для нього голосування з важливих питань загальної політики.

Як же діє виконавча влада в Україні? До складу Кабінету міністрів входять: прем'єр-міністр, перший віце-прем'єр-міністр, 3 віце-прем'єр-міністри, міністри (ст. 113). Прем'єр-міністр призначається Президентом за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету міністрів призначається Президентом за поданням прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр керує роботою Кабінету міністрів, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету міністрів, схваленої Верховною Радою України.

Органами виконавчої влади держави є Кабінет міністрів України (уряд України), міністерства, інші центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації. Кабінет міністрів є вищим органом у системі органів виконавчої влади. З приводу місця Кабінету міністрів у структурі державної влади слід зазначити: статус Кабінету міністрів характеризується насампе-

ред тим, що є відповідальним перед Президентом України та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією (ст. 85, 87, 113).

Кабінету міністрів властиві такі функції: виконавча, бюджетно-фінансова, державного планування розвитку України, організаційна, управління державною власністю, державного контролю та інші. Відповідно до функцій, Кабінет міністрів має повноваження: забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснює внутрішню та зовнішню політику держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента, вживає заходів забезпечення прав і свобод людини й громадянина. Основні повноваження — у бюджетно-фінансовій сфері та у сфері державного програмування розвитку України. Кабінет міністрів забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природорегулювання. Кабінет міністрів здійснює заходи по забезпеченню обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю, організує здійснення зовнішньоекономічної діяльності, митної справи. Відповідні функції виконавчої влади в окремих сферах (економіки, освіти, науки і культури, у соціальній та інших сферах) здійснюють у межах наданих повноважень відповідні міністерства та інші центральні органи виконавчої влади.

Здійснюючи функції і повноваження, Кабінет міністрів видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими для виконання. Актами міністерств та інших центральних органів виконавчої влади є накази та інструкції.

Кабінет Міністрів складає повноваження перед новобраним Президентом України. Прем'єр-міністр, інші члени Кабінету міністрів мають право заявити Президенту про відставку. Відставка прем'єр-міністра є відставкою всього складу Кабінету міністрів. Прийняття Верховною Радою резолюції про недовіру Кабінету міністрів має наслідком його відставку. Кабінет міністрів, відставку якого прийнято Президентом, за дорученням Президента продовжує виконувати повноваження до початку роботи новоствореного Кабінету міністрів, але не довше, ніж 60 днів.

Виконавчу владу в областях, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних

адміністрацій призначаються і звільняються з посади Президентом за поданням Кабінету міністрів. За період здійснення повноважень державні адміністрації відповідальні перед Президентом і Кабінетом міністрів та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації також підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними або обласними радами народних депутатів. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства, можуть відповідно до закону бути скасовані Президентом або головою місцевої адміністрації вищого рівня.

У взаємодії місцевих державних адміністрацій з відповідними радами важливим положенням є те, що обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо ж недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини від складу відповідної ради, то Президент приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації. Найважливішими функціями місцевих державних адміністрацій, зокрема, є забезпечення: виконання Конституції та законів України, актів Президента, Кабінету міністрів, інших органів виконавчої влади; законності і правопорядку; додержання прав та свобод громадян; виконання державних та регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля та ін.; підготовки та виконання відповідних бюджетів. Члени Кабінету міністрів, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької та наукової у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. Статус органів виконавчої влади, тобто організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету міністрів, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією та законами України.

3. СУДОВА ВЛАДА

Судова влада (поряд із законодавчою та виконавчою) є однією з трьох гілок державної влади, необхідною умовою реалізації принципу поділу влади у демократичній правовій державі, покликана запобігти можливості змови або протистояння двох

інших гілок влади, створювати перепони виникненню диктатури у її тоталітарній або авторитарній формах.

Основними функціями судової влади є конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне та ін. судочинство у формі розгляду і вирішення судами відповідних справ. З одного боку, суд регулює конфліктні ситуації у суспільстві, чим підтримує правопорядок, додержання норм Конституції усіма громадянами та суспільними інститутами, з іншого, маючи виключне право тлумачення конституційних норм, суд визначає політичні організації та форми політичної діяльності. Щоб виконати цю досить складну функцію, суд має займати автономне становище до органів державної влади й управління. Забезпечується це високими кваліфікаційними вимогами, порядком призначення суддів.

У США федеральні судді призначаються президентом за згодою Сенату, у Франції — президентом, у Великобританії — монархом за поданням прем'єр-міністра або лорд-канцлера. Політична самостійність суддів забезпечується гарантованістю їх перебування на посаді. Британські судді вищих судів можуть бути зміщені тільки на вимогу обох палат парламенту, у Сполучених Штатах потрібно застосувати досить складну процедуру імпичменту судді, у Франції проголошено незамінюваність суддів.

Особливо важливу роль у межах судової влади має інститут конституційного нагляду, що стежить за відповідністю законів і актів управління національним конституціям. У Франції і Німеччині створені спеціальні органи — відповідно, Конституційну раду та Федеральний конституційний суд. Якщо Конституційна рада лише здійснює вищу юрисдикцію політичного характеру, то Федеральний конституційний суд має більше повноважень, беручи участь у вищому державному управлінні. Рішення обох органів стосуються принципових питань політичного життя, є обов'язковими для всіх. Конституційний нагляд у США здійснює Верховний суд (вища інстанція), федеральні окружні апеляційні суди та вищі суди штатів у межах концепції *стримувань і противаг* трьох гілок влади, що спрямована на блокування політичного екстремізму. Верховний суд має право у кожному конкретному випадку анулювати закони, що не відповідають Конституції Сполучених Штатів, так само, як і акти федеральної адміністрації. Судова система кожної країни утворюється, як правило, на основі принципу поділу державної влади відповідно до функцій правосуддя та з урахуванням інших вагомих чинників — державного устрою, територіального поділу, правової системи країни, її традицій тощо.

Основними принципами правосуддя у більшості країн світу є: незалежність судів і суддів та підпорядкування їх лише національній Конституції і законам; рівність громадян перед судом і законом; право громадян на кваліфіковану юридичну допомогу; довічність (безстроковість) обрання або призначення суддів; загальність судочинства; поєднання колегіальних та одноособових засад у розгляді і вирішенні справ; державна мова судочинства; недоторканість суддів; гласність судочинства; презумпція невинності; неприпустимість зворотної сили закону тощо. Порядок розгляду справ у суді називається судовим процесом. Кожний вид судового процесу — конституційний, адміністративний, цивільний, кримінальний та ін. — складається з ряду стадій. Здійснення судочинства регулюється процесуальним законодавством: цивільно-процесуальним, кримінально-процесуальним тощо. Зі справ, що розглядаються і вирішуються судом, виносяться вироки, рішення, ухвали. Вироки — звинувачувальні або виправдальні — виносяться з кримінальних справ, з інших справ виносяться рішення і ухвали.

У відповідності із діючим законодавством, судову владу в Україні здійснюють виключно суди. Судову систему як систему спеціальних державних органів, що здійснюють судову владу, становлять Конституційний суд України, загальні та арбітражні суди. Створення надзвичайних або особливих судів у мирний період не допускається, їх створення і діяльність у воєнний період регулюються законами.

Конституційний суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції, завданням якого є гарантування верховенства Конституції як Основного Закону держави на всій території України. Конституційний суд також належить до принципово нових державних інстанцій незалежної України, почав приймати конституційні подання і конституційні звернення до розгляду лише з 1 січня 1997 року. Конституційний суд складається з 18 суддів, яких порівну (по 6) призначають Президент, Верховна Рада та з'їзд суддів України. Такий порядок призначення суддів введено у деяких інших країнах (Болгарія, Італія). Проте призначення третини складу Конституційного суду саме найвищим органом суддівського самоврядування — з'їздом суддів, є унікальним у світовій державно-правовій практиці явищем.

Традиційним повноваженням Конституційного суду є вирішення питань конституційності (відповідності Конституції України) певного кола правових актів: законів та інших актів Верховної Ради, актів Кабінету міністрів та актів Верховної Ради Авто-

номної республіки Крим. Поширеними є повноваження Конституційного суду вирішувати питання про відповідність Конституції діючих міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість.

Досить звичайним є повноваження Конституційного суду вирішувати питання про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення з поста Президента в порядку імпічменту. Конституційний суд України об'єктивно визначає відповідність процедурі дій (або відсутність дій) органів і посадових осіб, визначених Конституцією. Що ж до повноважень, які характеризують виключно вітчизняний досвід, то до них віднесено, насамперед, надання висновку про відповідність законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам її статей 157 і 158. Основний Закон допускає у такому випадку лише матеріальний контроль, тобто контроль за конституційністю змісту законопроекту. Наведене повноваження практично не має аналогів у європейській практиці конституційної юрисдикції.

На відміну від органів конституційної юрисдикції в інших державах, у складі яких є територіальні автономії, Конституційний суд України уповноважений не тільки вирішувати питання конституційності правових актів представницького органу автономії (Верховної Ради Автономної республіки Крим), а й визнавати його дії або відсутність необхідних дій такими, що порушують Конституцію і закони України. Верховна Рада України на основі відповідного висновку Конституційного суду може достроково припинити повноваження представницького органу автономії. За Конституцією, найвищим судовим органом системи судів загальної юрисдикції є Верховний суд України. У відповідності з нормами Основного Закону, голова Верховного суду України обирається і звільняється з посади Пленумом Верховного суду таємним голосуванням. Судді обираються Верховною Радою України. Верховний Суд України діє у складі пленуму Верховного суду, судової колегії в цивільних справах, судової колегії в кримінальних справах і військової колегії. Як найвищий судовий орган держави, Верховний суд здійснює нагляд за судовою діяльністю загальних судів; у передбачених законодавством випадках розглядає справи як суд першої інстанції, у касаційному порядку, в порядку нагляду та у зв'язку з нововиявленими обставинами. Верховний суд України узагальнює судову практику, вносить матеріали узагальнення на розгляд Пленуму Верховно-

го суду, який у своїх постановках дає роз'яснення застосування судами законодавства в процесі судочинства.

Обласні і прирівняні до них суди є апеляційною інстанцією у справах, розглянутих у першій інстанції районними (міськими) судами, і розглядають ці справи колегіальним складом суддів у судових колегіях в цивільних, адміністративних і кримінальних справах. Розглядають у першій інстанції кримінальні справи про злочини, за які може бути призначена виняткова міра, та злочини, вчинені окремими посадовими особами, для чого створюються суди присяжних.

Районні (міські) суди розглядають як суди першої інстанції усі цивільні та адміністративні справи одноособово та кримінальні справи одноособово або колегіально у складі трьох професійних суддів. У судах районного (міського) рівня застосовується спеціалізація суддів. Відповідно до законодавства України про судоустрій, військова колегія Верховного суду України здійснює нагляд за судовою діяльністю військових судів, що діють у Збройних силах України.

Здійснюючи правосуддя, суди захищають права і законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави. Суди є незалежними у своїй діяльності, підпорядковуються тільки закону. Будь-яке втручання у здійснення правосуддя забороняється. Судові рішення не підлягають перегляду інакше, як судом, і у встановленому законом порядку. Судді є недоторканими, незалежними і підпорядковуються тільки закону. Судовий нагляд за законністю судових рішень загальних і арбітражних судів здійснюється, відповідно, Верховним судом України та Вищим арбітражним судом України. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів.

Обов'язковою умовою формування в Україні демократичної правової держави, здійснення реального верховенства права є проведення судово-правової реформи, основним завданням якої повинно стати становлення сильної, дійсно незалежної при здійсненні функцій судової влади, здатної на підставі закону реально вирішувати завдання, що стоять перед правосуддям України. Найважливішою умовою успішного здійснення судово-правової реформи є подальші зміни у судовій системі, в органах попереднього розслідування, прокуратурі, чітке визначення компетенції міністерства юстиції, міністерства внутрішніх справ, служби безпеки України та їх органів на місцях.

Реформування судової системи України, почате за Концепцією судово-правової реформи (28 квітня 1992 року), дало певні ре-

зультати. Але реалізація визначальних положень цієї Концепції дедалі більше гальмується. Деякі положення потребують уточнення. Здійснення реформи втрачає ефективність внаслідок її слабого матеріально-технічного забезпечення. Соціально-правові реальності України зумовлюють потребу перегляду значної кількості положень реформи, визначених ще *на старті* державно-політичної незалежності.

Потреба у новому судоустрої України диктується рядом причин: по-перше, необхідністю забезпечення реальної незалежності суддів при розгляді справ від впливу виконавчої, законодавчої влад, окремих громадян, підпорядкування суду виключно закону. Створення відповідних гарантій незалежності, в тому числі й тих, що належать до регламентації статусу суддів. Достатнє фінансове та матеріально-технічне забезпечення діяльності судової системи. По-друге, необхідністю забезпечення максимальної доступності суддів населенню, необхідність забезпечення рівного права громадянам та юридичним особам на реальний захист їх прав і законних інтересів. Необхідністю забезпечення рівності усіх сторін перед законом і судом, надання рівних прав і обов'язків усім учасникам процесу, виключення жодної переваги будь-кого з них, диспозитивність і змагальність сторін у судовому процесі.

По-третє, практична реалізація в практиці судочинства презумпції невинності: обвинувачений повинен вважатися невинним, доки вина не буде доведена відповідно до закону і визначена судовим вироком, який набрав чинності. Реальна можливість надання безкоштовної юридичної допомоги малозабезпеченим громадянам за рахунок держави. Реальна можливість надання сторонам права апеляційного і касаційного оскарження судового рішення, неприпустимість винесення вироків і рішень у цивільних справах, які неможливо оскаржити.

По-четверте, практична диференціація форм попередніх розслідувань і судочинства, в том числі з урахуванням ступеня тяжкості злочину. Фактичний розгляд у судах справ судьями одноособове, колегіями професійних суддів, а також судом присяжних. Необхідність судового контролю за правомірністю процесуальних рішень слідчих органів і органів дізнання, які обмежують конституційні права громадян. Необхідність відшкодування шкоди особам, які потерпіли від злочинів, за рахунок держави.

Здійснення судово-правової реформи потребує дальшого зміцнення і чіткого визначення ролі Міністерства юстиції та його органів. У відповідності з діючим законодавством повноваження Міністерство юстиції України здійснює: кадрове, організаційне

забезпечення діяльності судів (крім Верховного Суду і Вищого господарського суду), органів і установ юстиції; бере безпосередню участь у реалізації положень судово-правової реформи; організує професійну підготовку та підвищення кваліфікації суддів, фахівців органів і установ юстиції; забезпечує збір та опрацювання статистичних даних у сфері боротьби із злочинністю та правопорушеннями, веде й аналізує судову статистику; здійснює організаційне забезпечення діяльності експертних установ; здійснює керівництво державною виконавчою службою, державними нотаріальними конторами, органами реєстрації актів громадянського стану; веде державну реєстрацію і проводить експертизу нормативних актів міністерств і відомств України, місцевих органів державної влади і самоврядування, що стосуються прав і законних інтересів громадян; реєструє об'єднання громадян і політичні партії, юридичних осіб, включаючи суб'єктів підприємницької діяльності; реєструє приватних нотаріусів; здійснює контроль за діяльністю Української нотаріальної палати; розробляє проекти нормативних актів, систематизує законодавство України та ін. На Міністерство юстиції покладається керівництво пенітенціарними установами (крім їх охорони), службами виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, реєстрація в'їзду в Україну і виїзду з неї, перебування в Україні іноземних громадян і осіб без громадянства, паспортна служба, а також підготовка кадрів для виконання вищезазначених функцій.

У побудові сучасної судової влади важливе місце займає адвокатура. Реформування адвокатури має на меті перетворення її на єдиний демократичний професійний правозахисний інститут відповідно до міжнародних норм і стандартів адвокатської професії і прав людини в напрямі посилення ролі адвокатури у захисті конституційних прав та свобод громадян. В Україні створюється єдина Національна палата адвокатів, в яку об'єднуються розрізнені адвокатські фірми, колегії, консультації, приватно практикуючі адвокати, що забезпечить цілісність адвокатури, досконалий механізм виконання покладених на неї завдань. Запроваджується державна реєстрація Міністерством юстиції усіх адвокатів і адвокатських об'єднань, створюється Єдиний реєстр адвокатів, які займаються адвокатською діяльністю. Розширюється участь адвокатів у захисті прав громадян, зокрема тих, що затримуються правоохоронними органами, а також у представництві інтересів потерпілих від злочину.

Отже, зміни у системі судової влади України — об'єктивний процес, продиктований масштабними явищами національного державотворення.

ЛІТЕРАТУРА

Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна. — К.: 2000.

Верховна Рада України: парадигми і парадокси. — К.: 1996.

Журавський В. Керівні органи Верховної Ради України // Держава і право: Збірник наукових праць. — Випуск 9. — К., 2001.

Мелащенко В. Конституційне право України. — К., 1994.

Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993.

Концепція судово-правової реформи. — К., 1992.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ В чому суть і роль законодавчої влади?
- ◆ Що таке виконавча влада, яка її роль в суспільному житті держави?
- ◆ Яку роль відіграє судова влада?

Починаючи з 50-х років ХХ ст., у політичній науці широко розповсюджується поняття *політична система*. Сама поява терміна відображає серйозні зміни, що сталися в політичній сфері, політичних відносинах, політичних явищах. До політичних відносин включено багато суб'єктів. Суб'єкти політики є індивідуальні та колективні, інституційно, організаційно оформлені і неінституційні, але всі вони взаємозв'язані і створюють стійку, цілісну сукупність відносин — *політичну систему*. Отже, *політична система є сукупність відносин з приводу участі в політичній владі, в реалізації проблем політичної сфери*. Політична система — складна, розгалужена сукупність різних політичних інститутів, соціально-політичних спільностей, форм взаємодії і взаємовідносин між ними, в яких реалізується політична влада, регулюються взаємовідносини соціальних спільностей, класів, верств, націй, держав і забезпечується існування суспільства в умовах певного соціального порядку, стабільності. Введення поняття *політична система* до соціально-політичного обігу і широке розповсюдження у другій половині ХХ ст. стало реакцією на емпіризм і неспівставлюваність політичної картини світу.

1. СУЧАСНІ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Визначення політичної системи

Констатації, що політичні відносини системні і що влада внутрішньо центрує їх, не досить для розуміння політики як реальності. Адже політика належить до найскладніших і основних суспільних утворень. І хоча поняття політика звичне і міцно увійшло в науковий обіг і повсякденний лексикон, все ж надто важко визначити, як виділити політичні відносини з сукупності суспільних відносин. Є багато тлумачень, пояснень і визначень політики: політика є мистецтво можливого; політика — наука державного управління; політика — економіка в дії; політика — мистецтво, яке прямим плетінням об'єднує права мужніх і розсудливих людей, насичуючи або збагачуючи їх життя одностайністю і дружною, створює найпрекраснішу з тканин та ін., — все це обумовлене багатогранністю самого соціального явища і, відпо-

відно, складністю його пізнання. *Політика є сфера відносин між різними соціальними спільностями людей — класами, націями, соціальними групами і верствами.* Виникнення політики обумовлене соціальною, етнічною, релігійною диференціацією суспільства. В політиці відображаються докорінні, довготривалі інтереси різних соціальних спільностей, пов'язані з задоволеннями їх потреб. Політика виступає інструментом регулювання, співвідкорення або примирення інтересів з метою забезпечення цілісності суспільного організму. *Політика — це сфера взаємодії різних соціальних спільностей людей, форма спілкування, спосіб колективного існування людей та ін.*

У процесі вивчення політики, політичної сфери, політичних відносин, політичної системи в соціальній філософії, в політичній науці сформувались певні підходи. Кожний з підходів під певним кутом зору розглядає політичні відносини, поглиблюючи розуміння механізму, за допомогою якого приймаються та реалізуються в суспільстві авторитетно-владні рішення, різні юридичні акти і документи.

У вивченні механізму політичної системи є два основні підходи: *інституціональний та системний.* З середини ХХ ст. використання *системного та структурно-функціонального методів* аналізу політики, визначення суті політичних відносин відкрило широкі можливості формування теорії політичної системи. Тоді в США, ряді країн Європи поява таких методів та підходів до аналізу політики, політичних відносин, політичних процесів та явищ, визначення політичної системи та її суті викликала своєрідний протест соціологів, політологів. З позицій біхевіоризму вважалося, що політика — *дія людей в політичному житті*, а не різні види політичних інститутів та владних структур, через які діють люди, і, *по-перше*, розглядали політичну поведінку особи, соціальних спільностей — основний об'єкт політики; *по-друге*, для розкриття суті і змісту політичної діяльності особи, соціальної спільності широко використовувались статистичні та кількісні формулювання; *по-третє*, розроблялись теорії, здатні з'ясувати, розкрити суть політичних подій, явищ, їх зміст, напрямок та ін. Для дослідження політики, політичних відносин, визначення і розкриття суті понять політичної системи в межах поведінківського підходу широко використовуються системний, *інституціональний та структурно-функціональний підходи.*

Інституціональний підхід дає можливість розглядати політичну систему як сукупність державних і недержавних інститутів соціальних і правових норм, за допомогою яких реалізуються по-

літико-владні відносини. Предметом дослідження є уособлені, організаційно оформлені центри влади: держава, політичні партії, суспільні громадські об'єднання і підпорядковані їм структури, а також норми, що регулюють діяльність таких інститутів і їх взаємодії. Інституціональний підхід дає можливість детально вивчати окремі компоненти — організації, їх виникнення, розвиток, функціонування. Політична поведінка аналізується у тісному взаємозв'язку з існуючими політичними інститутами — установами і різними закладами. Основними елементами структури політичної системи у прихильників інституціоналізму є *держава, політичні партії, суспільні, громадські організації і рухи*. Проте не розглядались, не аналізувались неінституційні форми взаємодії (діяльність особи, малі соціальні групи, різноманітні об'єднання і групи інтересів, групи тиску та ін.). За таких умов політична система як цілісність втрачає своє значення.

З середини ХХ ст. з метою подолання правової й інституціональної обмеженості у визначенні суті і змісту політичної системи, всебічного розкриття змісту і механізму політичної діяльності, функціонування всіх компонентів і ланок політичної сфери в науці про політику стали застосовувати *системний і структурно-функціональний методи*. Вперше системний метод для вивчення суспільства, політичної сфери застосував американський політолог і соціолог Толкотт Парсонс. запозичуючи ідею системи з біології, теоретично обґрунтовує концепцію соціальної системи, визначає чотири основні функціональні компоненти соціальної системи, які забезпечують збереження і виживання будь-якої системи. Основним предметом аналізу соціальної системи є не інститут, а *соціальна взаємодія між індивідами і групами*, які здійснюють певні політичні ролі. Політична взаємодія орієнтована на авторитетний розподіл цінностей в суспільстві, причому так, щоб досягти балансу інтересів і зберегти системи як єдину цілісність. Основні функціональні елементи політичної системи є: *адаптація, досягнення мети, інтеграція, дотримання збереження моделі*. По-перше, *адаптація* — специфічний різновид взаємодії політичних суб'єктів із середовищем, внаслідок і в ході якого відбувається пристосування вимог і потреб суб'єктів до навколишнього середовища відповідно до умов здійснення його політичних функцій. Функцію адаптації в соціальній системі забезпечують і економічні відносини. По-друге, *досягнення мети*. Функцію досягнення мети забезпечує політика, політичні відносини. По-третє, *інтеграція*, тобто з'єднання окремих різноманітних, розрізнених компонентів, наявність упорядкованості, безко-

нфліктності відносин між соціальними діячами — індивідами, соціальними спільнотами, організаціями, об'єднаннями, державами та ін. В межах функції інтеграції здійснюється діяльність правових інститутів, владних структур, реалізуються норми, права і звичаї. По-четверте, *дотримання моделі* соціальної системи. Функція дотримання моделі соціальної системи сприяє утвердженню і реалізації системи вірувань, моралі, соціалізації (дії сім'ї, інститутів освіти, духовної і матеріальної культур та ін.). Звичайно, функція дотримання моделі соціальної системи діє і взаємодіє відповідно до дій інших функцій соціальної системи.

Системний аналіз дає можливість встановити, що будь-яка система, в тому числі і політична, визначається тим, що, по-перше, поділяється окремо на багато елементів, ланок, компонентів, сфер; по-друге, елементи, компоненти, сфери становлять єдине ціле; і, по-третє, система має межі. Головне при системному аналізі є не інститут і його функції, а соціальна взаємодія між індивідами і верствами, які здійснюють певні політичні ролі. *Політичне життя є функціонуюча система*, тобто між багатоманітними аспектами політики і політичними явищами існує відносно стабільний взаємозв'язок. Політична система орієнтована на авторитетний розподіл цінностей в суспільстві, причому так, щоб досягти балансу інтересів і зберегти систему як єдину цілісність. Кожний суб'єкт політичної системи прагне реалізувати свої інтереси за допомогою механізму політичної влади, але робить це в контексті системної інтеграції. Тому-то суть політичної взаємодії між індивідами, соціальними спільнотами, організаційними структурами полягає в забезпеченні досягнення спільної мети. Досягнення спільної мети політичною системою відбувається в умовах, коли різні політичні суб'єкти переслідують протилежну мету, коли існує реальна нерівність контролю за політичними ресурсами, засобами і в розподілі політичного впливу. Взаємодія політичних впливів, складність компромісів між вимогами різних соціальних спільнот і обумовлює спільну мету, а спільний інтерес, усуває можливість довільного, стихійного формування спільної мети.

Системна теорія ділить процеси взаємодії суб'єктів політичних відносин на три цикли або стадії: *введення (вхід), конверсія (перетворення) і вихід (виведення)*. Аналіз політичних дій ставить за мету з'ясувати обмін, дію політичних подій, явищ, що відбуваються в межах політичної системи, в політичній сфері, встановлює дію механізму, що забезпечує реалізацію суспільних проблем, задоволення потреб людей, уникає соціальних конфліктів і

забезпечує динамізм і постійність самої політичної системи, стабільність суспільства. *Вхід (введення)* — це практично будь-яка подія, явище, що стосується політичної системи, є зовнішнім, впливає на систему і здатне її змінити. *Конверсія (перетворення)* — це процес підготовки і реалізації політичних проблем, потреб і інтересів людей, а на *вихід (виведення)* подаються імпульси різного роду. Це вимоги. Вимоги, що направляються в адрес владних структур і служать сигналом про наявність в суспільстві певних потреб. Вимоги є не що інше, як відображення думки про правомірність або неправомірність, справедливість або несправедливість рішень владних структур, пов'язаних із розподілом суспільних благ і використанням суспільних ресурсів та ін. Крім вимог, в політичну систему входить багато різноманітної інформації: сподівання, надання переваг тим чи іншим потребам, подіям, ціннісні настанови, настрої тощо. Межі системи рухомі: то розширюються, то звужуються. В суспільстві індивіди, соціальні спільності — суб'єкти ряду систем, їх елементів, сфер. Тому-то суб'єкти фактично реалізують різні ролі в багатоманітності систем, з якими пов'язані: політичній, економічній, соціальній, духовній, релігійній та ін. В політичній системі індивідууми, соціальні спільності і верстви — це, насамперед, громадяни, класи, піддані, обрані та ін. В періоди виборів межі політичної системи розсуваються, тому що люди втягуються в політичні події, беруть участь в різних формах політичної діяльності.

Модель політичної системи Девіда Істона

Для характеристики та формування моделі політичної системи суспільства канадський політолог Девід Істон вперше застосовує системний аналіз і досить переконливо розкриває можливість існування *загальної теорії політичної системи в соціальній філософії, в науці про політику, розробляє концептуальну структуру теорії політичного життя суспільства, виділяє основні категорії і поняття теорії, що панує, методи і способи реалізації структури, концепції політичного життя.*

Метод політичного аналізу, запропонований Девідом Істоном, має дві переваги. По-перше, показує, що *політична система — не просто система взаємодії її структур, що постійно змінюється, функціонує, динамічно розвивається.* Девід Істон аналізує процеси, що відбуваються в політичному житті суспільства, розкриває, по-друге, *роль структури політичної системи в підтриманні безперервного її функціонування.* Девід

Істон визначає політичну систему як взаємодію владних структур, політичних інститутів, за допомогою яких в суспільстві авторитетно розподіляються цінності (матеріальні, духовні), і на такій основі попереджаються конфлікти між соціальними спільнотами та індивідуумами — членами суспільства. Розглядаючи будь-яку політичну систему з позиції функціонування, Девід Істон виділяє дві *основні функції політичної системи*: політична система має бути спроможною розподіляти цінності в суспільстві; політична система має переконати членів суспільства прийняти розподіл цінностей матеріальних і духовних як необхідний, обов'язковий.

Відштовхуючись від схеми фундаментального процесу дії будь-якої системи, Девід Істон пропонує *модель політичної системи: вхід, конверсія і вихід*. На *вході політичної системи* зосереджуються запити і потреби, тобто вимоги громадян суспільства, а на *виході політичної системи* — конкретні політичні дії та рішення, що мають статус обов'язкових. Це і є призначенням політичної системи: обов'язковість надання, розподілу і забезпечення цінностей та пріоритетів (відображених через тривогу та підтримку). Вимоги — форма відображення думки про правомірність обов'язковості розподілу матеріальних і духовних цінностей суб'єктами влади. Вимоги поділяються на зовнішні, що йдуть з навколишнього середовища індивіда, соціальної спільноти, та внутрішні, що йдуть від самої політичної системи. Вимоги бувають специфічно прості, по суті, прямо відображають обурення, образу, незадоволення конкретними діями або явищами. Іноді *вихідні фактори* політичних рішень або зміст конкретної політики підмінюються оцінкою і сприйняттям їх наслідків і результатів. Тоді вірніше говорити про формування нових вимог і змін ситуації з підтримкою, що постійно корегуються, оновлюються і знову надходять на *вхід політичної системи*, надаючи їй циклічного і безперервного процесу. Девід Істон поділяє можливі вимоги, що ставляться перед політичною системою, на розподільчі (питання організації та оплати праці, проблеми охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення), регулятивні (громадська безпека, боротьба зі злочинністю, контроль за виробництвом і розподілом) і *комунікативні* (володіння інформацією, реалізація політичних прав і свобод та ін.). Різні політичні системи по-різному ставляться уже до самої природи вимог і підтримки як умов функціонування політичної системи. Тоталітарні режими схильні придумувати вихідні імпульси, свідомо маніпулюючи ними. Але ефективність дій залишається обов'язковою умовою існування і

такої системи; досягається вона, як правило, політикою максимально рівного розподілу благ та послуг, що спроможна забезпечити хоча і невисокий рівень добробуту, але стабільну підтримку населення.

Основний імпульс на вході в політичну систему є реалізація вимог і підтримка. Зріст та інтенсивність вхідних вимог вказує не тільки на реальні потреби та інтереси людей, які одночасно виступають і індикатором того, наскільки система спроможна реалізувати потреби суспільства, урахувати можливе незадоволення і незгоду людей та ін. Підтримка системи з боку громадян посилюється, якщо система спроможна адекватно урахувати вхідні імпульси. Інакше політична система послаблюється і може привести до послаблення сили механізму політичної системи і навіть до повного її краху. Так, зростання злочинності або корупції в країні може викликати вимоги громадян посилення з боку влади держави боротьби зі злочинністю, корупцією та ін. Вимоги поділяються на такі, що стосуються розподілу благ та послуг; вимоги, пов'язані з регулюванням поведінки та ін., і вимоги в сфері комунікації та інформації. Ось чому для збереження політичної системи і постійної дії, крім вимог, необхідна саме підтримка її з боку суб'єктів і об'єктів політичного життя, політичного процесу. Підтримка пов'язує маси з політичною системою, її структурами і інститутами влади. Форма підтримки людьми політичних процесів і дій владних структур різноманітна: матеріальна і регулярна сплата податків, участь в інформації і владі та ін. Виділяється три об'єкти підтримки: по-перше, *єдність і згуртованість політичного суспільства — соціальні спільності людей, зв'язаних один з одним в одній структурі*; по-друге, *через різні інтереси в політиці діють відповідно законам, що встановлені в суспільстві політичним режимом*; по-третє, *основні компоненти — цінності, мета, принципи — поділяються більшістю суспільства, норми і структури владних органів правління діють в інтересах членів суспільства, соціальні інститути і владні структури ділять потреби і вимоги членів суспільства*. Недостатність зворотнього зв'язку за допомогою вимог і підтримки веде до порушення нормального функціонування політичної системи, відірваності від реальних процесів у суспільстві. І надмірна перевантаженість вимогами і скаргами призводить політичну систему до кризи і стагнації. Перетворюючи вхідні і вихідні фактори, політична система забезпечує спрямованість засобів мобілізації суспільних ресурсів на досягнення мети та координації зусиль членів суспільства в реалізації мети і вирішенні політич-

них, соціально-економічних та культурних проблем. Перетворення запитів, потреб, вимог членів суспільства за допомогою владних структур та соціальних, політичних інститутів політичної системи в реальність, вирішення і дії, здійснення мети — це не особливість політичної системи або навіть іншого типу системи, а постійний фактор, властивий всім системам, в тому числі і політичній.

В моделі політичної системи Девіда Істона способами реагування на навколишнє середовище виступають вихідні фактори: запити, потреби, вимоги та ін., впливаючи побічно на саму підтримку мас, перетворюючи запити і потреби на реальні дії. Тимто вихідні фактори — не остаточний результат перетворення запитів, потреб на реальні дії, а лише фрагмент безперервного циклу дій, названий Девідом Істоном петлею зворотного зв'язку. Поняття *петля зворотного зв'язку* означає повернення інформації та способів використання її переваг. Тут Девід Істон має на увазі два процеси, що утворюють замкнений цикл: пристосування влади соціальних інститутів до певних ситуацій і пошук зворотних зв'язків політичної системи, політичного режиму, процесів, що відбуваються в суспільстві, і наслідки реагування владних структур. Саме основним механізмом усунення напруженості, нестабільності в суспільстві і є зворотний зв'язок (потік зібраних відомостей про становище системи та ін.) Але виконує цю функцію зворотний зв'язок лише завдяки здатності своєчасно і розумно реагувати на імпульси, що надходять до системи. Якщо ж влада байдужа, індиферентна до запитів і потреб членів суспільства і надає увагу тільки своїм власним вимогам та ідеям, то її рішення і дії ніколи не знайдуть підтримки громадськості. Якщо ж влада прагне не тільки зберігати свої позиції, але і шукає нову базу підтримки або намагається створити інший політичний режим, то важливо урахувати і потреби населення, своєчасно реагувати на їх громадську думку. Зміни, пристосування, самозбереження, переорієнтація зусиль, зміна мети, — все це засоби, за допомогою яких можна впоратись з напруженістю або стресами в політичній системі.

Особливості структурно-функціонального методу

Структурно-функціональний аналіз дає можливість розглядати політику як деяку цінність, систему, що має складну структуру, кожний елемент якої має певне призначення і здійс-

нює специфічні функції, спрямовані на задоволення відповідних потреб системи. Суть структурно-функціонального підходу полягає у виділенні елементів соціальної взаємодії, що належить досліджувати, і визначенні їх місця і значення, функцій. В усіх соціальних концепціях, де суспільство розглядається системно, в тому чи іншому вигляді присутній і структурно-функціональний підхід. Елементи структурно-функціонального підходу до явищ, подій політичного життя суспільства є в працях Платона і Арістотеля, Гоббса, Спінози, Руссо, а також Дюркгейма, Малиновського, Радкліфф-Брауна. В сучасній системній формі структурно-функціональний метод використовується соціологічною школою (Парсонс, Мертон та ін.) Якщо ж *структурний елемент* підходу належить до будь-якої організації людського співжиття: сім'ї, громадським об'єднанням, суду, різноманітним комісіям, законодавчим органам та ін., то функціональний співвідноситься з діяльністю організацій і зовнішнім ефектом її впливу.

Для *структурно-функціонального підходу визначення політичної системи суспільства важливим, фундаментальним є встановлення місця та значення функціональних вимог до політичної системи*. Існує певна мета, вибрана з обмеженої кількості альтернатив, необхідних для життя суспільства. Привести мету до конкретних дій, реалізувати її, *можливо тільки за здійсненням політичною системою певних функцій, тобто діяльність має бути доцільною*. Якщо ж у філософії діяльність — специфічно людський спосіб ставлення до світу — стає процесом, в ході якого людина відтворює і творчо перетворює природу, стає тим самим діяльним суб'єктом, а освоєнні нею явища природи — об'єктом своєї діяльності, то в соціальній філософії поняття діяльність характеризує функцію індивіда в процесі його взаємодії з навколишнім світом. Специфічною особливістю вищої діяльності людини є свідоме перетворення навколишнього. Діяльність людини має суспільний характер і визначається суспільними формами, умовами життя. Доцільність політичної діяльності визначається межами політичної системи. Функції, що спрямовані і мають мету, називаються *явними*. Інші функції не є явними, а називаються *прихованими*, і також ураховуються при з'ясуванні дій та структур. Саме усвідомленню важливості функцій, особливо прихованих, що реалізуються політичними лідерами і управлінськими верствами і групами, сприяє структурно-функціональний метод. Вхідні і вихідні фактори політичної системи аналізуються Габрієлем Алмондом з метою з'ясування їх місця і значимості, закладених в надрах політичної системи.

Модель політичної системи Габріеля Алмонда

Американський соціолог *Габріель Алмонд* одним з перших застосував *функціональний метод* дослідження політики. Політичну систему Габріель Алмонд визначає як існуючу в усіх самостійних суспільствах систему взаємодії, що виконує функції інтеграції і пристосування (всередині суспільства, поза ним і між суспільствами) за допомогою застосування або загрози застосування більш або менш законних фізичних примусів. *Політична система є законною, що підтримує порядок і багатоманітність перетворень в суспільстві.*

Політична система — узаконена сила, що пронизує всі вхідні і вихідні фактори суспільства і надає йому особливі властивості і зміст, забезпечуючи його згуртованість. Всі системи виконують два базових набори функцій: функцію *входу* і функцію *виходу*. *Функція входу здійснює політичну соціалізацію і залучення до участі в політичному житті більшості населення; реалізує артикуляцію інтересів, тобто формування вимог, що сприяють реальним або фіктивним інтересам; агрегування інтересів, тобто об'єднання інтересів, політичні комунікації.* Функція *виходу* сприяє формуванню норм, застосуванню норм, здійснює контроль за додержанням норм. Функція *входу* реалізується неурядовими формуваннями: гра та тиск, політичні партії, незалежна преса та ін. Функція *виходу* — прерогатива урядова. Функція *входу* — політична соціалізація і політична комунікація — передбачають наявність і ефективність сфери політичної діяльності, у якій беруть участь погляди та ідеї. Але Габріеля Алмонда, на відміну від Девіда Істона, цікавить не стільки аналіз процесів, що відбуваються, скільки визначальне значення стійких структур політичної системи. Поняття *структури* Габріель Алмонд визначає як доступну спостереженню діяльність, яка формує політичну систему. *Конкретна частина діяльності людей, які беруть участь у політичному процесі, називається роллю.* Роль — одиниця, з якої комплектуються всі соціальні, в тому числі і політична, системи. Одним же з основних компонентів політичної системи є політична роль. Сукупність взаємозв'язаних ролей і становить структуру (суддя — роль, а суд — структура ролей, міліціонер — роль, а міліція — структура ролей та ін.).

Наукова значимість і користь розроблених Девідом Істоном і Габріелем Алмондом моделей систем, в тому числі і політичних систем суспільства, полягає в тому, що їх можна використати як джерело концепцій і робочих моделей різних систем та ін. При-

родно, у визначеності політичної системи виділяється два підходи: теоретичний і реально-функціональний. Якщо теоретичний підхід визначає політичну систему як теоретичний, ідеальний компонент політичної сфери суспільства, що дає можливість з'ясувати і розкрити суть системних особливостей різних політичних явищ, подій, то реально-функціональний підхід визначає політичну систему як реальний складний механізм формування і функціонування владних відносин в суспільстві. Якщо політична система розглядається не як відображення політичної дійсності, а як засіб системного аналізу політики, то механізм формування і функціонування владних відносин в суспільстві розкриває суть політичної діяльності і політичних відносин між різними політичними суб'єктами, політичною організацією суспільства.

2. СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ ТА ТИПИ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Політична система суспільства — складна, розгалужена сукупність різних політичних інститутів, соціально-політичних спільностей, форм взаємодії і взаємовідносин між ними, в яких реалізується політичне життя, політична і державна влада. Політична система суспільства існує як цілісність, обмежена кордонами від навколишнього її середовища (внутрішнього і міжнародного), екологічного, особистого та соціального. Звичайно ж, *політична система суспільства — сукупність взаємодіючих сфер: інституційної (політичні та соціальні інститути), нормативно-регулятивної (політичний режим, устрій суспільства, держави), інформаційно-комунікативної (політичні комунікації, зв'язки та ін.) і культурної.*

Політична система суспільства має певні компоненти, без яких неможливе її існування. По-перше, *політичне співтовариство* — сукупність людей, які стоять на різних ступенях політичної ієрархії, але пов'язаних певною політичною культурою, знаннями про політику, історію країни, традиціями і ціннісними орієнтаціями, а також почуттями і ставленням до політичної системи і меж управління. По-друге, *посадові особи*, рішення яких визначаються політичним співтовариством як обов'язкові. Посадові особи становлять основу політичної влади, управляють і діють від імені і на користь системи. Це і посадові особи, які займають різні посади загально-системної ієрархії, і ті, що працюють в різних ланках управління. По-третє, *правові норми* і норми політичної етики, що регулюють функціонування системи,

методи, способи здійснення політичної влади (політичний режим). По-четверте, *територія*, що виконує роль зв'язку і має певні межі. Територія як компонент політичної системи не обов'язково рівнозначна державі.

Політична система має певну структуру — стійкі елементи, що тісно зв'язані між собою. Складність і простота структури політичної системи залежить від інститутів, що входять до політичної системи, від ступеня диференціації і спеціалізації компонентів системи, глибини політичного поділу праці. Сучасні політичні системи відрізняються складним розподілом, мають широку базу структур, що вирішують різні політичні проблеми, розгалужений державний апарат, групи інтересів, політичні партії, засоби масової інформації тощо. Політичні структури охоплюють різні об'єднання: державу, політичні партії, різноманітні групи інтересів (профспілки, об'єднання підприємств, церков та ін.). Політичні структури включають і законодавчі органи: парламент та ін. Політична підтримка має важливе значення і відіграє важливу роль в дотриманні стійкості і стабільності політичної системи. Без підтримки можна владарювати, спираючись на голу владу, на силу, але неможливо спокійно управляти. Політична підтримка і забезпечує необхідні умови для управління, нормального функціонування політичної співдружності.

Важливим у функціонуванні політичної системи виступає середовище. Це, насамперед, політичні відносини між індивідами, соціальними і етнічними спільностями, націями, державами, державою і громадянами, громадянами і їх об'єднаннями у ставленні до влади, розробці, формуванні політики і її реалізації. Тутто формою функціонування політичних відносин і виступає *політична діяльність*. Зміст та суть політичної діяльності є діяльність, що починається з виникнення того або іншого інтересу, потреб соціальної спільності, всього суспільства і завершується їх реалізацією, тобто практичним результатом. Політична діяльність — усвідомлена, цілеспрямована діяльність соціальних спільностей, суб'єктів політики в реалізації політичних інтересів та потреб, конкретної політичної діяльності людей і їх об'єднань: громадсько-політичних, соціальних та ін. Одним із важливих компонентів політичної системи є *політична свідомість* — невід'ємний елемент політичної діяльності. *Політична свідомість* — це відображення політичного життя суспільства в ідеях, поглядах, уявленнях, традиціях, соціально-політичних почуттях людини, соціальної спільності людей та ін. Завжди важливе виявлення і аналіз існуючих в масовій політичній свідомості

стереотипів політики і динаміки їх змін, з урахуванням неоднорідності суспільства і модифікації масової свідомості, під впливом політичних подій і діяльності владарюючих. В будь-якому суспільстві в кожний конкретний період його розвитку існує система цінностей, що частково збігаються, а частково суперечать реальностям політичного життя. Концепція *подвійної свідомості* має важливе значення для політичної соціології, включаючи аналіз конфліктів між офіційними політичними цінностями і реальною політикою. Влада сама ж сприяє тому, що сфери ідей та ідеалів входять у конфлікт зі сферою слів та дій. Політичні цінності і норми виникають і функціонують в межах певного світогляду, що вважається більш або менш істинним, обов'язковим і бажаним. Система цінностей визначає спосіб сприйняття і оцінки політичних явищ і становить найсуттєвіший фактор символічного пласта політичної культури. Звичайно ж, політична свідомість — це розуміння суспільством самого себе як політичної цілісності — в реальності виступає сукупністю відповідних знань і оцінок.

Природно, одним з важливих елементів політичної системи суспільства і є політична свідомість — сукупність політичних ідей, поглядів, уявлень, звичаїв, традицій, що відображені в різних політичних документах і які є в політичних і правових нормах, що стала складовою частиною суспільної свідомості, а також практично буденних знань, досвіду мас та індивідів, надбаних ними в результаті конкретного політичного життя. Будучи відображенням і формуючись, насамперед, під впливом конкретної соціальної і політичної практики, ціннісні орієнтації і настанови учасників політичного життя, їх емоції і заботони впливають сильніше на їх поведінку і всю політичну динаміку життя. Ще недавно спостерігалась висока політична активність населення України, радували інтенсивні процеси демократизації, але потім провали в політиці перетворень, нездійснені сподівання, надії і розчарування, зневір'я широких верств суспільства, зростаюче недовір'я до політичних і управлінських структур, до політичних лідерів породили в багатьох людей апатію, соціальну стомленість.

Становище суспільної, в тому числі і політичної, свідомості, її спрямованість, ступінь зрілості та динаміка відображаються в громадській думці, взаємодія якої з соціальними та політичними інститутами має подвійний характер. По-перше, ніяка політика і ніякі управлінські рішення не можуть розраховувати на серйозний успіх, якщо не враховується думка громадськості. Історичний досвід показує, що політику або конкретне рішення

можна і нав'язати, не беручи до уваги суспільні, громадські настрої, думки людей. Але тоді для їх здійснення потрібні примус, насилля, використання каральних заходів і репресії. Такий спосіб дії з неминучістю веде до поневолення особи, відчуження народу від влади. Громадська суспільна думка є каналом зворотного зв'язку між органами управління і суспільством. По-друге, при всій високій оцінці громадської суспільної думки, її значимості в політичному житті необхідно пам'ятати і про те, що громадська, суспільна думка може відставати від динаміки подій, запізнюватись із виявленням і оцінкою певних процесів і необхідних рішень, особливо у зв'язку з відсутністю або недостатністю інформації. Але соціальні політичні інститути не можуть і не повинні сліпо йти у фарватері суспільної думки. Відомо чимало випадків, коли виникла гостра потреба запобігання або корегування подій. І тут у ставленні до суспільної думки виникає завдання впливати на її формування. Практично такі дві сторони ставлення — облік і формування — не існують окремо, а взаємно доповнюють одна одну.

Значну роль в політичній системі відіграє *політична культура*. *Політична культура* — історичний досвід, пам'ять соціальних спільностей і окремих людей у сфері політики, їх орієнтації, звички, що впливають на політичну поведінку. Політична культура — особлива частина загальної культури суспільства, хоча і має певну автономію, пов'язана з конкретною політичною системою, хоча і не зводиться до неї. Політична культура передбачає, по-перше, пізнавальні орієнтації, що охоплюють знання про політичну систему, її роль, носії ролей і її функціонування; по-друге, емоційні орієнтації, що відображають почуття, які випробовуються ставленням до політичної системи, її функцій, учасників і їх діяльності; по-третє, оцінні орієнтації, що відображають особисте ставлення до політичної системи, її учасників та їх дій. Важливою характеристикою політичної культури конкретного суспільства виступає ступінь її однорідності. Серед факторів, що визначають однорідність політичної культури, виступають об'єктивна соціальна полярність суспільства і неоднорідність політичних структур, що породжують широкий розкид потреб та інтересів груп, особистостей, які також по-різному формують елементи їх політичної культури. Політична культура визначає і якість політичних відносин, і діяльність в суспільстві, а також розкриває ступінь соціально-культурного розвитку людини і міру її активності в перетворюючій політичній діяльності. Політична культура виступає і важливою складовою духовного життя суспільства, знаходить відображення у політичній свідомості, в тому

числі і в її ідеології. Проте багато орієнтацій, що становлять політичну культуру, йдуть від природи, інтуїтивно, і часто проявляються у них довільно, без попередніх роздумів. Збереження у підсвідомості таких почуттів визначає поведінку громадян і зміст політичної діяльності, сприяє формуванню глибших уявлень про політику. Політична свідомість виступає лише однією з форм реалізації політичної культури поряд з неусвідомленими реакціями, орієнтовними і імпульсивними актами поведінки. Поведінка — це спосіб існування культури, без якої вона неможлива.

Політичне життя

Політичне життя — це сукупність духовних, чуттєвих, емоційних і практичних предметних форм політичного буття людини і суспільства, що характеризує їх відношення до політики і участь у ній. Поняття *політичне життя* аналогічне поняттям суспільного, економічного, культурного, духовного, матеріального, релігійного життя та іншим його видам. Поняття *політичне життя* використовується для загальної оцінки політичної і соціальної обстановки конкретних епох, країн, суспільств, діяльності і політичної поведінки класів, соціальних верств, груп, окремої людини. Характеристика ж самого політичного життя дозволяє оцінювати умови, в яких воно існує, і його визначальні соціальні, політичні, економічні і культурно-історичні фактори: *тип держави, політичний лад суспільства, його політичну організацію і культуру, структуру влади, форми спілкування і багато іншого*. Звичайно ж, з'являються загальні уявлення про політичне життя тієї або іншої епохи, країни, регіону, нації, класу та інші (наприклад, про політичне життя сучасної Англії, Нью-Йорка, Західної Європи або Південно-Східної Азії, арабських країн Близького Сходу, України, Росії, Білорусі, країн Прибалтики та ін.).

Політичне життя визначає основні соціальні і політичні та інституціональні структури влади, її апарати і органи, тип політичної системи, партійних систем, політичної організації суспільства, образ правління, тип державного устрою і політичного режиму, становище суспільного порядку та інші формальні виміри політичних відносин, а також неформальні: характер асоціативних об'єднань, самоуправління, стан суспільного порядку, наявність та рівень розвитку громадянського суспільства, відносини статей і поколінь, сімейні відносини. Неабиякий вплив на умови і прояви політичного життя мають масові емоційні на-

строї — чекання, протести, тривоги, переконання, суспільні рухи, символічні та ритуальні дії, політичні маніфестації, публічність (доступність та зрозумілість) соціальної і політичної діяльності, аудіовізуальна інформація про політичні події, преса, поведінка лідерів, — вся сукупність чуттєвих та раціональних факторів, що створюють політичну атмосферу, політичний клімат країни і епохи.

Політичне життя формується культурно-історичними традиціями, національними особливостями народу (наприклад, зберігання племінних, кровно родинних, общинних, земляцьких і сімейних відносин, що проникають у політичний побут державних, суспільних структур або в самоуправління та ін.). Суспільним середовищем, до якого входить політичне життя людини і суспільства, служать економічні, ідеологічні, культурні, правові, релігійні форми суспільного життя людей і суспільних відносин. Політичне життя безпосередньо обумовлене станом громадянських та політичних прав і свобод (свободи слова, зборів, совісті та ін.) і найістотніше впливає на їх формування та захист. Політичне життя мінливе та динамічне, знає піднесення та падіння, періоди апатії та бурхливих вибухів. Під впливом складної системи факторів змінюється тонус життя.

Політичне життя суспільства, виступаючи одним з аспектів суспільного життя, безпосередньо включене до рішення політичних і суспільних проблем, і його організація служить їх реалізації. Тому-то політичне життя стає своєрідною ареною, де змагаються найрізноманітніші політичні сили за вплив і лідерство. Політичне життя диференціюється за найрізноманітнішими ознаками: політичним переконанням, соціальним і культурним укладом, життям у центрі і на периферії та ін., а також за двома рівнями — індивідуальним і суспільним, за ознакою участі, тобто ставлення до політики, — активним або пасивним. Професійно залучені (ангажовані) в політичну діяльність верстви, що утворюють основну частину політично активних громадян (так званий політичний клас або політична громада, община), звичайно оточені підтримкою їх або протистоянням їм політично активної частини суспільства. Центри політичної активності (політичні партії, громадські рухи, ініціативні групи та ін.), які мають владу або стоять в опозиції до влади, як правило, прагнуть поширити свій вплив на частину суспільства, яка залишилася поза політикою, в тому числі і політично нейтральну і пасивну.

Демократично політизоване суспільство повертає до активної і добровільної політичної участі (виборів представницьких

установ, роботи в асоціаціях, політичних партіях, органах самоуправління, масових або групових політичних акціях) значну частину політично самодіяльного населення, і таким чином його пасивна частина може виявитися порівняно незначною. Політичне життя такого суспільства може бути стабільним або динамічним, його емоційний тонус може падати, знижуватися і підвищуватися, зростати, але так або інакше політична культура його досить висока, значна частина громадян швидко відгукується на політичні мобілізації в періоди підвищеної політичної активності (в періоди виборів, криз, конфліктів). Можлива і повніша безпосередня участь громадян у вирішенні місцевих або державних проблем (пряма демократія), як у Швейцарії. Політизація життя в суспільствах диктаторського, авторитарного або тоталітарного типу формально веде до того, що поза політичною участю може залишатися мінімальна частина суспільства, але й сама участь більшості населення, звичайно формально, зводиться до виконання державних і партійних команд. В мобілізаціях значну роль відіграє дисципліна страху. Активне політичне життя окремої людини, на відміну від суспільної, не тільки пов'язане з рішенням загальнозначимих проблем, але й може мати власну мету: перехід в політичний клас зайнятих політикою професіоналів, державних або партійних функціонерів, працівників управління різних рівнів або просто активну роль в соціальній спільності. Політичне життя індивіда може складатися зі статичної політичної ролі і приймати форму тієї або іншої політичної кар'єри, що завершується інколи у верхніх ешелонах влади, або теоретичною політичною діяльністю. Загальний напрям історичної еволюції політичного життя в сучасному суспільстві — демократизація, розширення політичної участі і його якісний розвиток в загальній системі відносин громадянського суспільства з високим рівнем політичної, правової, культурної, громадянської свідомості: почуттям обов'язку і політичної відповідальності.

Якщо політичне життя суспільства і людини визначено типом суспільства і держави, то політичне життя покаже і для оцінки політичного ладу країни, і політичної зовнішності суспільства. Авторитарне, диктаторське або тоталітарне суспільство з централізованою владою, стійкою структурою політичних інститутів, культурних зв'язків зі світом і впливів із зовні неминуче зводить політичне життя до підкорення і виконання, формальної активності, по суті, політично нейтралізованого і не організованого в громадянське суспільство населення. Політичне життя в суспільствах з розвинутою системою демократичних структур, інсти-

тутів, системою декількох або багатьох політичних партій, свободою політичних або інших угруповувань, конкурсом політичних поглядів і рухів, розвинутим соціальним контролем дій влади і активним самоуправлінням — обмежена і ефективна частина політичного процесу. Соціальний простір, де можливе політичне життя, також істотно відмінний в суспільствах і державах різних типів. Політичне життя може бути зосереджене в кабінетах влади, і тоді відчужені від політики маси беруть участь в ній лише як її виконавці. Політичне життя може виходити на вулиці і стає суспільною, народною дією. В демократичному суспільстві політика на вулиці — це необхідний елемент політичного життя, фактор зворотного зв'язку у стосунках влади і народу, спосіб волевиявлення.

Політичні відносини

Що таке політичні відносини? *Політичні відносини* — взаємодія суб'єктів політики і влади, де відбувається їх об'єднання або роз'єднання, передача ідей, поглядів, обмін ресурсами (впливом, інформацією, знаннями та ін.), передача вольових устремлень від одного суб'єкта (активного) до другого (пасивного). Політичні відносини — початковий, вихідний момент суспільних відносин. Спілкування *особисто-індивідуальне* відрізняється від *дистанційного* усною і, за допомогою документів, письмовою формою. В процесі спілкування встановлюються, здійснюються контакти між різними суб'єктами політики, від окремих людей до держави, всередині суспільства і його частин (малих груп, в суспільствах лідерів, між супротивниками, організаціями та ін.), в різних ситуаціях — спонтанних (у натовпі, між людьми, на мітингу), організованих (в ділових відносинах, у трудовій політичній діяльності), між лідерами і масами (на зборах, маніфестаціях та ін.), а також у зовнішньополітичній діяльності (міжнародне спілкування).

Спілкування — необхідний початковий акт влади. В будь-яких формах спілкування означає вплив, обмін (думками, поглядами, та ін.), узгодження або *політичний потенціальный чи актуальный конфлікт*. Легкість, частота, активність спілкування характеризує політичні відносини в суспільстві, їх відкритість, політичну і громадянську культуру. Співвідносини формалізованого і неформального спілкування дозволяють судити про стан демократії в суспільстві. Розвиток міжнародного спілкування свідчить про важливість і вагу держави в міжнародних відносинах, її автори-

тет, активність. Співвідносини формальних, офіційних і неформальних видів політичного спілкування свідчать про політичний вигляд суспільства, який може варіюватися від відомостей спілкування до легалізованих форм, а неформальні — забороненим, підпільним або дисидентським (в тоталітарному суспільстві) спілкуванням до вільного поєднання всіх видів, формальних і неформальних, що і є найефективнішим. В історії політичних відносин спілкування еволюціонувало від примітивних форм (зібрань, віче, страйків, авторитарних форм, зведення рахунків тощо) до цивілізованіших. Упорядкуванням же політичного спілкування суспільство займалося особливо, про що свідчать закони про збори, про заборону з'являтися на народних зборах, в парламенті зі зброєю, формування культурних норм та ін.

Політичні відносини відіграють у суспільстві настільки ж значну роль, як і соціальні та економічні відносини, вони характеризують тип суспільної організації, стосунки експлуатації, панування і підкорення або співробітництва, взаємодії і політичної єдності. Зміст політичних відносин визначається відносинами держави і суспільства, влади і народу (тобто відносинами функціональної політичної диференціації), класів, груп і верств суспільства, структурною соціально-політичною диференціацією суспільства, і на рівні внутрігрупового, міжгрупового і міжіндивідуального спілкування — ступенем розвитку суспільного процесу, його демократизації, політичними свободами, доступністю інформації і контактів, тобто також і матеріальними можливостями людини, і особливо — рівнем політичної культури суспільства.

Інтенсивність політичних відносин змінюється в залежності від зміни загального тону політичного життя і може також хитатися в залежності від його активізації та спаду. В періоди криз, в залежності від реакції влади і суспільства, вони можуть завмирати (введення надзвичайного становища, збройна сутичка, репресії та ін.) або бурхливо розвиватися (в періоди революцій, відкритих демократичних реформ та ін.). В структурі політичних відносин розрізняються конфліктні компромісні і консенсусні (узгоджувальні) — відносини, основані на взаєморозумінні та однакості сторін. Всі вони охоплюються типом договірних відносин. Домовленість як принцип політичної організації суспільства — одна з універсальних, загальних форм політичних відносин. Договірна практика отримала теоретичне оформлення в концепції договірних відносин влади (держави) і суспільства (народу). Першою за часом ідея угоди (пакту) передачі народом державі права встановлювати порядок висунута Томасом, а за

нею сформульована відома концепція суспільного договору Жан-Жаком Руссо, тобто про політичні відносини суспільства і державної влади, про договірну природу політичних відносин, що закріплена конституційними документами ряду країн того часу (найвідоміші з них — конституція США кінця XVIII ст. і конституція Французької революції) і згодом стала договірною основою політичних відносин більшості країн.

Особлива форма політичних відносин — відносини політики як організаційної та регулятивно-контрольної системи суспільства з *іншими політичними організаційно-регулятивними системами* — економічною, правовою, ідеологічною, моральною та ін. Відносини між ними існують через необхідність координувати системи, організовувати і спрямовувати їх, чому і служить політика. Нормальна форма відносин таких систем — взаємодія, хоча вона можуть бути і опозиційною, і конфліктною. Відносини між політикою та іншими системами, що формують суспільство, утворюють нові, суміжні або складні, форми політичних відносин, які складаються в сфері економічної, культурної, наукової політики і багатьох інших аналогічних форм.

Відносини між політикою та іншими системами і сферами суспільства визначаються рядом загальних закономірностей:

— *політичні відносини обмежуються допустимими межами*, за якими між сторонами відносин виникають напружені конфлікти, що завдають шкоди таким відносинам і одній або обом їх сторонам (наприклад, уповільнення економічного зростання внаслідок надзвичайної політизації економіки — політичного диктату, застосування командно-адміністративних методів управління, надто великого державного втручання та ін.);

— *відносини взаємні, не існує одного напрямку, що визначає їх* (наприклад, тільки від економіки до політики або навпаки), і ця обставина відображена в утворенні співвідносин між парними формами: політичної економіки і економічної політики, культурної політики і політичної культури та ін.;

— *двосторонні відносини визначаються, врешті-решт, не тільки самими системами, але й іншими близькими сферами відносин або ж всією їх сукупністю* (наприклад, відносини політики і економіки пов'язані з ідеологією, культурою, наукою, правовими відносинами, і ці зв'язки можуть бути визначальними). Тому-то аналіз конкретної політики і формулювання теорії політичних відносин малопродуктивні, спрощують їх суть схеми і формули (база, надбудова, форма і зміст), виступають в певному розумінні вірними, між тим, не з'ясовують істинного змісту політичних

відносин. Політичні відносини не тільки об'єднують і зближують сторони таких відносин, але й диференціюють їх. Саме тому їх сторонами стають правлячі сили та опозиція, сукупність політичних сил або суб'єктів політики, які поділяються на правих, лівих, центр, причому підстави такої диференціації звичайно бувають найрізноманітнішими. Різні сторони політичних сил проявляються в діяльності парламенту, в боротьбі між політичними партіями, і політичні відносини в таких ситуаціях особливо різноманітні. Є, проте, стійкі традиції, що розрізняють радикальні (праві та ліві) і помірні (центр) сторони політичних відносин, а також прогресивні (ліві) і реакційні (праві) сторони в залежності від того, що вважається прогресивним або реакційним.

Політичні інститути

Політичні інститути — політичні установи з організаційною структурою, цілеспрямованими виконавчими структурами та апаратом. Політичні інститути — спосіб організації політичного життя суспільства, що втілює ті або інші політичні норми, обумовлені конкретно-історичною ситуацією, вимогами політичного життя. Політичні інститути — це, по суті, певні політичні установи (сукупність політичних партій, органів суспільного громадського самоуправління та ін.), що визначають спільність людей, які мають особливі повноваження і виконують спеціальні функції в політичному житті суспільства (військові комітети, комісії), певну діяльність (президентське правління). Специфіка політичних інститутів, у порівнянні з багатьма явищами політичного життя, полягає в тому, що вони майже завжди узаконені і діяльність їх регламентована відповідними законами, рішеннями й іншими юридичними актами. Кожний із політичних інститутів здійснює певний вид політичної діяльності і включає соціальну спільність, шар, групу, спеціалізовану на її виконанні; політичні норми, регулюючі відносини всередині політичної системи суспільства і між ними, а також між політичними і неполітичними інститутами; матеріальні засоби, необхідні для досягнення поставленої мети. Політичні інститути: держава, політичні і правові норми, політичні партії, групи інтересів та ін.

В політичній системі держава — основний політичний інститут, що організує, спрямовує і контролює спільну діяльність і стосунки, відносини людей, суспільних груп, класів, асоціацій, груп інтересів. Держава — політична форма організації суспільства, що здійснює управління суспільством, охорону його еконо-

мічної та соціальної сфер, культури. Держава — основне знаряддя влади, основний інститут влади в суспільстві і концентроване здійснення владою *політики*.

Держава — політична організація, такий суспільний механізм, що покликаний захищати інтереси людей певної території і регулювати за допомогою правових норм взаємовідносини між ними, використовуючи за необхідністю спеціальні органи примусу. Виступаючи суб'єктом конституції, держава відображає публічний характер людської діяльності, і чим більше розвинута держава, тим більше відділена, відокремлена від суспільства, здобуває якість громадянського на протизагу суспільству політичному. Держава опосередковує рух основної суперечності людської діяльності між її суспільним характером та індивідуальною формою реалізації. Становлення державності завершується відокремленням держави від суспільства і від індивіда в ролі самостійного суб'єкта. Дальший розвиток державності пов'язаний із народженням бюрократії. У внутрішній структурі держава поступово створює особливу соціальну верству, що безпосередньо здійснює державні функції, світську політику. Пізніше розвиток державності зв'язаний із установами суспільного громадянського контролю над бюрократією. В процесі обмеження всевладдя бюрократії відбувається формування нації. Такий суперечливий процес здійснює подвійний вплив на становище індивіда і становище суспільства, індивід визначає себе часткою певної цілісності, що складається з окремих індивідів, і обмежує свою свободу заради цілісності. Індивід стає особистістю і громадянином.

Політичний інститут політичної системи суспільства — *політичні партії* — представляють інтереси громадян і ставлять метою їхню реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Групи інтересів — найрізноманітніші організовані групи, спільності людей (профспілки, молодіжні і жіночі рухи, творчі союзи і об'єднання, етнічні і релігійні спільності, організації ветеранів війни, асоціації підприємців і фермерів та ін.).

Політичні інститути забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичної діяльності в суспільстві, збереження ідентичності політичної спільності, незважаючи на зміну її складу, посилюють соціальні зв'язки і внутрішньогрупову згуртованість, здійснюють контроль за політичною поведінкою своїх членів, заохочуючи бажане і припиняючи відхилення від норм поведінки. Політичні інститути — важливе джерело соціальних і політичних змін — створюють багатоманітність каналів політичної активно-

сті людей, соціальних спільностей, шарів і груп, індивідуумів, формують альтернативи соціального і політичного розвитку суспільства.

В демократичних суспільствах *державна як провідний інститут політичної системи* зосереджує максимальну політичну владу. Держава, політичні партії і групи інтересів автономні і успішно реалізують свої функції. Політичні партії і групи інтересів впливають на формування державних і владних структур, корегують політичну мету, спрямовують політичний розвиток суспільства. В авторитарних і тоталітарних суспільствах політичні інститути створені для відображення і репрезентації інтересів людей, які входять до них. Політичні партії суворо підкорені правлячій еліті та бюрократичному апарату, їх природні функції деформовані. Виступаючи представником всього суспільства, володіючи сувереном, тобто верховенством влади в межах території країни, держава діє самостійно. Існування державної влади знаходить вираження в чиновниках, армії, адміністрації, органах правосуддя та ін. *Держава — соціально орієнтована організація політичного панування, об'єднуюча сила цивілізованого суспільства. Держава характеризується як всеосяжна, універсальна політична організація суспільства.* Відповідно диференціюються задачі і функції держави. З одного боку, держава — виразник інтересів та волі економічно панівної верстви, оберігає її становище в суспільстві, охороняє умови використання всіх ресурсів, людських, матеріальних, природних в інтересах розвитку суспільства, всіх його членів, утримує в узді непокірних, тих, хто чинить опір і піклується про вчасне усунення соціальних протиріч, а з другого, держава — офіційний представник громадянського суспільства, здійснює реалізацію загальних справ, що впливають з природи будь-якого суспільства. Природно, держава виконує дві групи функцій, їх співвідношення в діяльності держави не залишається раз і назавжди заданим, статичним, а залежить від природи суспільства і держави, від конкретно-історичних умов.

Багатоманітність політичних інститутів визначається диференціацією політичної діяльності і політичної влади на різноманітні види. За характером мети виділяються політичні інститути законодавчої, виконавчої і судової влад, кожному з яких притаманна багатofункціональність. Парламент, зокрема, вирішує завдання виконавчої влади, уряд здійснює певні види законодавчої діяльності та ін. За питомою вагою і значимістю політичної діяльності виділяються власне політичні інститути, орієнтовані на здійснення політичної влади, вплив на неї, і соціально-політичні інститу-

ти (суспільно-політичні рухи), що задовольняють не тільки політичні, але і соціальні інтереси, а також духовні потреби — в спілкуванні, самоутвердженні, активності та ін.

Політичний режим

Одна із сфер політичної системи — *політичний режим* — сукупність форм і методів здійснення політичної влади, що відображає рівень політичної свободи в суспільстві. Французькі дослідники Анрі Оріу, Моріс Дюверже та ін. схильні ототожнювати поняття *політичний режим* з поняттям *політичної системи*, але інші політологи (Девід Істон, Габріель Алмонд, Віктор Пазенок, Тамара Лебедева та ін.) тлумачать його як *форму правління*. Політичний режим відрізняється великою мобільністю в порівнянні з відносно консервативними політичними інститутами, і залежить від співвідношення соціально-політичних сил і політичної ситуації. Політичний режим визначає характер змагання за політичне лідерство, що може бути відкритим (вільна конкуренція на виборах), закритим (опозиція заборонена, зміна керівництва здійснюється шляхом кооптації, дотримання насильства) або проміжним (наявність приборканої і адаптованої до режиму опозиції), рівень політичної участі — вузький (правління небагатьох і виключення мас із політики) або широкий (забезпечення масам можливості впливати на політичні рішення; цінності і пріоритети політичного керівництва, що розташовані в діапазоні консерватизму, реформізму, адаптаційності зі збереженням привілеїв правлячої еліти, до революційності та ін.) і складають нормативно-регулятивну сферу в структурі політичної системи. *Норми* — основні правила участі громадян в усіх типах політичного процесу. Норми поділяються на два типи: *норми* — закони і *норми* — звичаї.

Політичні і правові норми

В політичній системі важливим регулюючим елементом виступають політичні і правові норми. Політичні і правові норми і принципи становлять нормативну основу політичної влади і політичного життя. Норми регулюють політичні відносини, надаючи їм упорядкованості, визначаючи бажане і небажане, дозволене і недозволене з позиції управління політичної системи. Якщо ж політичні норми діють та реалізуються у вигляді принципів та установ, що регулюють діяльність політичних інститутів

і громадян як суб'єктів політичного життя, то правові норми, право — одна з нормативних систем, що регулює відносини в суспільстві, дії та поведінку людей, функціонування об'єднань і державних органів. Право закріплюється в офіційних документах держави: встановлюючи загальну форму відносин, право визначає і міру свободи людей, їх об'єднань, державних органів у взаємовідносинах між ними і гарантії свободи. Право і правові норми спрямовані на забезпечення стійкості, організованості, оптимальних умов функціонування суспільного організму.

Специфіка і роль права, правових норм в житті суспільства і його суб'єктів обумовлені тісним зв'язком з державою і характером зв'язку. Саме у цьому відмінність права від інших нормативних систем, що регулюють суспільне життя: норм моралі, релігії, традиційних стереотипів поведінки та ін. Тільки держава спроможна забезпечити через механізм влади управління, правосуддя, розробку і реалізацію єдиних, загальнообов'язкових, чітко визначених типових масштабів для взаємовідносин і поведінки в суспільстві, порушення яких невідгідне, тягне за собою державні заходи впливу та покарання. Але, як і в кожному суспільстві, в Україні є і такі соціальні сили, які дотримуються інших, аніж павнівні, політичних принципів і норм, які у випадку їх реалізації дестабілізують існуючу політичну систему. Через політичні і правові норми та принципи одержують офіційне визнання і закріплення певні соціальні інтереси та політичні устрої. За допомогою політичних та правових принципів та норм політико-владні структури інформують суспільство, соціальні групи, окремих індивідів, вірогідну опозицію, обґрунтовують політичні рішення, що приймаються, і визначають своєрідну модель поведінки всіх учасників політичного життя. Суб'єкти політичного життя, політичного керівництва і управління, закріплюючи в принципах і нормах заборони і обмеження, погодженість інтересів і захоплення ініціативи, чинять регулюючий вплив на політичні відносини, а через них і на інші види суспільних відносин. Природно, йде формування політичної свідомості і поведінки суб'єктів політичної діяльності, вироблення у них настанов, відповідних принципам політичної системи.

Встановлення зв'язку між інститутами політичної системи та координацію їх дій здійснює в структурі політичної системи інформаційно-комунікативна сфера (політичні комунікації). *Політичні комунікації — поняття, що відображає процес взаємодії політичних суб'єктів на основі обміну інформацією і безпосереднього спілкування людей, а також засоби та способи духовної*

взаємодії. Та абсолютизація ролі комунікації спостерігається і в ряді теорій технологічного визначення — концепція інформаційного суспільства, комп'ютерної демократії (Девід Белл, Збігнев Бжезинський та ін.), де комунікації розглядаються як соціокультурне джерело влади, суть людино-машинного діалогу та політичний розвиток. Інформаційно-комунікативна сфера охоплює канали передачі відомостей, інформації уряду (процедура слухання справ на відкритих засіданнях Кабінету Міністрів, комісій по розподілу, конфіденційні консультації із зацікавленими організаціями, об'єднаннями та ін.), а також засоби масової інформації (преса, телебачення, радіо та ін.). Наявність певного обсягу знань та інформації, особливо в сфері політичного життя, має величезне значення для оцінки громадянами дій і подій, що відбуваються в політичній, економічній і соціальній сферах суспільства.

Функції політичної системи

Функції політичної системи, механізм її дії детально і послідовно аналізував американський політолог Габріель Алмонд, підкреслюючи, що всі системи здійснюють два базових набори функцій — *функції входу і функції виходу*. Визначаючи зміст набору функцій входу, Габріель Алмонд виділяє з них чотири: *політична соціалізація* і залучення людей до участі в політичному житті, процес, у ході якого індивіди і соціальні спільноти, шари та групи формулюють свої вимоги, що відповідають їх реальним або удаваним інтересам, і переносять вимоги до центру політичної боротьби або до сфери прийняття політичних рішень (*артикуляція інтересів*); *агрегування інтересів*, тобто процес, у ході якого політичні партії висувують багато однорідних окремих вимог, що пред'являються урядовим структурам, і *політичні комунікації*. Виділяється і три функції виходу: *розробка норм-законів, застосування норм і законів і контроль за дотриманням норм*. Але якщо функції входу реалізуються переважно неурядовими структурами і сферами, то функції виходу — вже прерогатива уряду.

Функція політичної соціалізації та залучення людей до участі в політичному житті суспільства властива всім сучасним політичним системам, сприяє поширенню серед всіх людей суспільства духу участі в політиці. На відміну від *демократичних країн*, де функція соціалізації і залучення людей до участі в політичному і суспільному житті реалізується неурядовими, недержавними структурами, хоча і там очевидний вплив державних структур на

процес соціалізації, в *тоталітарних* і *авторитарних суспільствах* функція соціалізації та політизації, фактично, є прерогативою держави, тому що всі органи і учасники політичної соціалізації (школа, молодіжні об'єднання, засоби масової інформації та ін.) контролюються державою та культивують «дух насильства». Внаслідок розповсюдження «духу насильства» в політичному, суспільному житті, в демократичних суспільствах індивідуум перетворюється з суб'єкта на громадянина, але процес політизації і перетворення суб'єкта на громадянина в країнах тоталітарних, авторитарних режимів буде відсутній. У сучасних умовах в Україні процес політичної соціалізації і залучення людей до участі в політичному житті виходить з-під контролю держави. Повільно, тяжко вирішується в сучасних умовах в Україні і основне завдання процесу політичної соціалізації — створення нової політичної культури.

Функція артикуляції інтересів у країнах з демократичним режимом, де існує офіційна повага громадянської думки і прихильність доктрині свободи асоціацій, об'єднань, організацій по інтересах, розглядається як зв'язуюча ланка між громадянином та державою. В середині 80-х років в Україні специфічно йшов процес, в ході якого індивіди та соціальні спільності, верстви та групи формували свої вимоги, що відповідали їх реальним інтересам. Люди виражали інтереси, не адекватні інтересам комуністичної партії, хоча і вважалося, що комуністична партія — єдиний виразник всіх соціальних інтересів людей. Справжні соціальні спільності, верстви зі своїми інтересами, що відповідають їх реальному становищу, тоді були відсутні, а висування і формування інтересів, що відповідають реальному становищу в суспільному житті соціальних спільностей, по суті, здійснювала правляча політична партія. В сучасних умовах в Україні формуються групи інтересів, проявляється і артикуляція інтересів, що виходить з-під влади держави та політичних партій. І якщо політична система спроможна артикулювати, тобто формувати реальні інтереси соціальних спільностей, різних соціальних груп, то вона здатна й агрегувати їх, тобто перетворювати вимоги на альтернативи державної політики, реалізувати практично.

Політичні комунікації — процес передачі інформації і переконань. Встановлення зв'язків між інститутами політичної системи та координацію їх дії здійснює в структурі політичної системи інформаційно-комунікативна сфера (політичні комунікації). *Політичні комунікації* — поняття, що відображає процес взаємодії політичних суб'єктів на основі обміну інформацією і безпосеред-

нього спілкування людей, а також засоби і способи духовної взаємодії. Абсолютизація ролі комунікації є в ряді теорій технологічного визначення — *концепція інформаційного суспільства, комп'ютерної демократії* (Девід Белл, Збігнев Бжезинський), де комунікації розглядаються як соціокультурне джерело влади, суть людино-машинного діалогу і політичного розвитку. Політолог Карл Дойч подає політичну систему як специфічну комунікативну систему, розкриває не тільки самий процес формування і внесення до свідомості політичної інформації, але і показує соціальні результати введення нової інформації в політичну систему. Охоплює інформаційно-комунікативна сфера і канали передачі відомостей, інформації уряду (процедура слухання справ на відкритих засіданнях Кабінету Міністрів, комісій з розподілу, конфіденційні консолідації з зацікавленими організаціями, об'єднаннями та ін., а також засоби масової інформації). Наявність певного обсягу знань та інформації, особливо в сфері політичного життя, має величезне значення для оцінки громадянами дій та подій, що відбуваються в економіці та соціальній сфері. В сучасних умовах в Україні поведінка громадян в суспільстві визначає закони, розроблені в процесі нормотворчості. Звичайно процес нормотворчості включає ряд етапів: формування політики і вибір спільної мети, розробку рішень і конкретних правил для досягнення мети. Таку функцію виконують законодавчі, а також виконавчі і судові органи. Прийняттям законів не вичерпується державна політика. В процесі прийняття рішень важливу роль грає функція «застосування норм», яку виконують не тільки виконавчі органи і адміністративні структури, але нерідко й законодавчі, а також виконавчі і судові органи влади.

Засоби масової інформації

Специфічна і роль засобів масової інформації в політичній системі суспільства, тим більше, їх значення, авторитет і вага в політичному житті суспільства помітно зросли, особливо в сучасних умовах. Засоби масової інформації, що їх інколи буденно називають четвертою владою в суспільстві, забезпечують суб'єктам політики великі можливості для реалізації мети політики, служать певним соціальним силам, виступають могутнім фактором обґрунтування необхідних для політичних лідерів сил, базою, основою політичних відносин, пропаганди вироблених політичних і правових норм, правил і принципів, внесення в індивідуальну і масову суспільну свідомість не тільки суті пропа-

гованих норм та правил, але й потрібного ставлення до суспільного договору з приводу політичної влади. Засоби масової інформації виступають одним із важелів здійснення політичної соціалізації особи: за допомогою різних методів і способів допомагають особі формувати свою політичну орієнтацію і погляди на явища навколишнього світу. Без особливої взаємодії громадян держави неможливо уявити нормальне підтримання функціонуючої системи. На найраніших етапах надбання особою через засоби масової інформації політичної соціалізації людина навіть не усвідомлює, що їй дають сигнальний урок, з якого вона виносить знання про те, хто повинен мати право здійснювати функції влади та управління над нею.

Процес політичної соціалізації особи триває постійно, протягом життя людини. В демократичній політичній системі суспільства засоби масової інформації пропонують людині *горизонтальний вибір політичних альтернатив, багаточисленних форм і типів політичної участі*. Різні групи інтересів (політичні партії, громадські та релігійні конфесії та ін.), зрозуміло, якщо діють в межах консенсусу, що забезпечує державну і національну єдність, формують ті чи інші пріоритети і погляди людини в політиці, забезпечуючи умови для динамічного і експериментально-пошукового функціонування політичної культури суспільства.

Політика реалізується на міжнародній арені і у внутрішньому житті суспільства, опосередковано залежить від становища економічної, індивідуально-особистої, соціальної сфер. *Соціальне середовище* поділяється на *економічне, культурне і суспільне*. Складові частини політичної системи частіше виділялись доцільно тим чи іншим теоретичним уявленням про її суть. Габріель Алмонд підкреслював *роль діючих осіб* політичної системи, маючи на увазі важливість взаємодії різних видів і зразків політичної поведінки людей. Девід Істон бачив у політичній системі *дії сукупності соціально-політичних спільностей* та інститутів (індивідів, груп тиску, політичних партій, державних та громадських установ). Але незалежно від конкретного змісту цінностей та пріоритетів будь-якої політичної системи, всі вони передбачають наявність у структурі інституційних, нормативних, функціональних, комунікативних компонентів. *Інституціональні компоненти* — це *сукупність політичних і неполітичних інститутів, формувань суспільства (державних, партійних, громадських)*. Максимальне навантаження в здійсненні влади і політики бере на себе, звичайно ж, *держава*. Особлива роль у політичному процесі належить *політичним партіям, групам інтересів*, які формують по-

літичну інфраструктуру суспільства. Разом із тим на дієвість і становище політичної системи звичайно впливають і інститути, що діють переважно в неполітичній сфері. Особливо велика роль соціальних інститутів неполітичній сфері: засобів масової інформації, церкви та ін.

Типи політичних систем

В сучасній науці про політику існують різні класифікації політичних систем, визначаються їх різні форми і типи в залежності від критерію поділу. Багато політологів і соціологів виділяють моделі правління, використовуючи два основних критерії: ступінь централізації влади і владних структур (поділ в залежності від числа учасників процесу прийняття рішень) і тип цінностей. Політичні системи поділяються на *тоталітарні і ліберально-демократичні, тоталітарні та авторитарні і демократичні; конституційні та тоталітарні, традиційні та сучасні*. В сучасному світі виділяється чотири основні типи політичних систем: *англо-американська, континентально-європейська, доіндустріальна та частково індустріальна політична система, тоталітарна політична система*.

Англо-американська політична система діє в Англії, США, Австралії, Канаді, характеризується гомогенністю культури: політичну мету і засоби її досягнення поділяють всі. Свобода особистості, масовий добробут та безпека більшості населення ставляться над усе. Глибоко диференційована в політичній системі структура політичних інститутів і ланок: кожна політична партія, соціальна спільність, прошарок мають конкретну мету і здійснюють свої функції. Для *англо-американської* політичної системи характерна висока стабільність, розподіл влади та ін.

Континентально-європейська політична система властива Німеччині, Італії, Франції, характеризується змішаною політичною культурою, співіснуванням нових та старих політичних культур. Франції, поруч з традицією представницької влади, властиві плебісцитарна традиція, схильність до популізму та ін., а також введення форм прямої демократії (в періоди Наполеона, де Голля). Характерна для континентально-європейського типу політичної системи і багатопартійність: політичні партії виступають з різною ідеологією і стійкими національними традиціями, що мають значний вплив у суспільстві. Багато елементів у структурі і змісті континентально-європейської політичної системи властиві і політичній системі сучасної України.

В багатьох доіндустріальних або частково індустріальних країнах Азії, Африки та Латинської Америки існують і функціонують різні політичні системи з властивою їм змішаною політичною культурою: суміш західних цінностей, етнічних традицій, релігійних. Суміш політичної культури в політичних системах доіндустріальних і, окремо, індустріальних країн дуже відрізняється від змішаної політичної культури політичних систем країн Західної Європи, поєднуючи найнесподіваніші протилежності. Тут же нечітко поділяються влади. Часто законодавчі функції використовують управлінські, владні структури і армія. Законодавчі органи втручаються в судові процеси та ін. Тут сильний і особистий авторитет, панування якоїсь однієї політичної партії, що узурпує владу. Широко використовується насилля. Обмежена участь населення в політичному житті країни.

Тип тоталітарних політичних систем властивий фашистській Італії, нацистській Німеччині, франкістській Іспанії, а також, до початку 90-х років ХХ ст., народно-демократичним країнам Східної і Центральної Європи (Албанія, Румунія, Болгарія, Польща та ін.). В тоталітарних суспільствах будуть відсутні незалежні соціальні спільноти, верстви, що прагнуть різними засобами впливати на владні структури з метою задоволення їх вигог та інтересів — економічних, соціальних, культурних, етнічних, територіальних, галузевих, релігійних та ін. Політичні комунікації суворо контролюються центром. Характерна і надзвичайна централізація влади, і високий ступінь насилля. Проте багато політологів висловлюють думку, що побудована на абсолютному примусі і насиллі політична система немислима. В сучасному світі найбільш поширеними виділяються серед політичних систем демократичні, тоталітарні, авторитарні. За характером політичного режиму виділяють традиційні і модернізовані, консервативні політичні системи.

3. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ І ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Політична система в Україні — той необхідний механізм, за допомогою якого і здійснюється повновладдя та суверенітет народу. В реальній політичній практиці часто окремі політичні партії, політичні лідери присвоювали і присвоюють функції народного представництва, наслідок чого — відчуження політичної влади від тих, кому влада по праву повинна належати. Ось

чому визнання інститутів, відносин і норм, завдяки яким забезпечується управління суспільством, відображає інтереси в політичній свідомості та політичній культурі, їх виражають і утверджують політичні партії та ін. *Політична система суспільства — це система відносин і установ, що включають, по-перше, державу і владні інститути та структури; по-друге, соціально-класову структуру суспільства, тобто сукупність соціальних спільностей і верств — суб'єктів політичної діяльності; по-третє, політичні відносини всіх соціальних спільностей, класів, верств і груп — рухомої, динамічної структури політичної системи; по-четверте, виростаючу з політичних відносин політичну організацію суспільства, що охоплює всі стабільніші політичні установи суспільства, управлінську частину політичної системи.* Влада може здійснюватися від імені народу, може бути владою для народу, але не може бути владою самого народу. І демократія реалізовувалася лише поки як «уряд, схвалений народом», але не як правління народу.

Особливості політичної системи сучасної України

Специфіка або системні якості лежать в основі різних типів політичних систем. Особливості системи політичних інститутів сучасної України визначаються в межах різних типів. По-перше, *відносна стабільність (на поверхні) системи* здатна легко трансформуватися в нестабільність через поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, в тому числі і всередині державного механізму, а також між різними регіонами. По-друге, *система з відносно низьким темпом соціальних процесів і недостатньою сприйнятністю соціальних новин.*

Самостійна політична система сучасної України молода, фактично не має досить ефективних традицій і досвіду самостійного функціонування. Історичні традиції державної суверенності України практично не пов'язані з процесом реалізації сучасних проблем суспільства. По-третє, *політичній системі України властиві централізованість з деякими елементами регіоналізації та децентралізації.* Система не здійснює повністю комплекс функцій, необхідних для забезпечення нормального функціонування сучасного цивілізованого суспільства. По-четверте, *сучасна політична система України — перехід від неправового до правового типу політичної системи,* в якій методи нормативного правового регулювання переважають над методами використання безпосе-

редньо вольових актів органів політичної влади. Для більшості населення політична система легітимна. *Політична система сучасної України діє в умовах надзвичайної, а не нормальної ситуації — політичної та соціальної.* Причому надзвичайність обставин склалася в усіх сферах суспільства: а) в природному (фізичному та біологічному) середовищі, де поглиблюється екологічна криза, що зберігає панування нерозумних моделей природокористування (в промисловості та сільському господарстві), загальний генофонд народу зазнає значних втрат; б) у господарюванні прогресуючою виступає тенденція деградації найважливіших структур життєдіяльності соціуму; в) в сфері культури (зокрема, в сфері освіти) не забезпечується повне відтворення загальної культури відповідно до передових, прогресивних стандартів та потреб прискороного соціального розвитку, спостерігається дальша ерозія масової «практичної моралі», значна частина населення все ще перебуває під впливом «культурного шоку», пов'язаного зі швидкими змінами панівних офіційних міфів і відсутністю чіткої національної ідеї; г) не сформована система ефективних відносин України з іншими державами і міжнародним співтовариством.

Особливістю політичної системи сучасної України є перехід до впровадження консенсусної моделі вирішення соціальних конфліктів, миролюбність і неагресивність, позбавлення власної глобальної (загальнопланетарної) системи забезпечення національних інтересів. Сучасна політична система ще поки не здатна забезпечити зростання рівня і якості добробуту всіх основних верств населення. Політична система є світська, на відміну від атеїстичної або релігійної. І ще. Політична система України етатизована (одержавлена), з не досить високим інтелектуальним рівнем політики, з переважанням певних соціальних прошарків реформованої традиційної номенклатури, нової номенклатури — сил, що включаються в контроль над «каналами розподілу» і «нуворишів», здатних «стимулювати в необхідному для них напрямку діяльність політиків і бюрократичного апарату». Сучасну політичну систему України можна назвати перехідною від соціалістичної до капіталістичної або перехідною від казармового (недемократичного, негуманного) соціалізму до капіталізму, доповненого деякими рисами неокapіталізму, але не перехідною до демократичного соціалізму. В сучасній Україні існує і специфічний «змішаний» політичний режим, в якому поєднуються ознаки всіх основних чистих різновидів політичних режимів: демократичного, авторитарного, авторитарного, диктаторського, тоталі-

тарного, анархічного, охлократичного. Передбачити напрям подальшої еволюції політичного режиму сучасної України досить складно, тому що характер еволюції залежить від величезної кількості факторів, і внутрішніх, і зовнішніх.

На початку розгортання процесу демократизації і реформування політичної системи і державності демократичні політичні сили і не усвідомлювали, над якою прірвою стояла Україна. Підвищення цін набрало загрозливих меж, за якими — людський гнів, зневір'я в правоті дій правлячих кіл. Але чому ж Україна, потенційно багата держава, ввійшовши в незалежність, суверенність з достатньо пристойним становищем, перетворюється на заштатну, злиденну, збіднілу країну? Не тому, що нею управляли демократи, а тому, що демократи виявилися непідготовленими до державного управління. Згадаємо найпопулярніші мітингові гасла, що виголошувались тоді: «Україна годує всіх росіян, казахів, таджиків та ін.». Але тоді чомусь гасла, що їх кидали демократи, «замовчували»: «Так, годує, але однаково, як і росіяни, казахи, таджики Україну забезпечують нафтою, лісом, сировиною...»

На початку 90-х років експерти Світового банку, визначаючи стан економіки України, робили висновок, що *і Україні, і іншим республікам колишнього Радянського Союзу сприятливіше входить в ринкову стихію разом, тому що всі вони використовують сировинну базу Росії й інших республік. І щоб нормально жити, Україна щорічно мала купувати у Росії три найважливіші види сировини: нафту, газ, ліс — на п'ятнадцять мільярдів доларів! І тоді дві тонни нафти купували за тонну зерна, а за продане Росії м'ясо купували бензин (цікава деталь: якщо за кілограм м'яса Україна брала три долари по тодішнім цінам з коефіцієнтом 0,6, то за один літр бензину платила Росії... 7 копійок).* Але на це тоді не звернули уваги. А коли опам'ятались, то виявилось, що Україна не спроможна купувати сировину в Росії за світовими цінами. Можна, звичайно ж, платити за нафту і газ зерном, якого Україна вирощує 40 мільйонів тонн щорічно. Але *для харчування власному народу Україні зерна потрібно понад 50 мільйонів тонн — по тонні на душу населення.* Можна платити ще цукром. Але виробництво «білого золота» в Україні на початку 90-х років різко падає. Можна ще платити російськими карбованцями, але їх в Україні немає... І ніхто тоді з демократів не задумувався над тим, що вихід України з економічної системи Союзу, а після — і Співдружності Незалежних Держав, згубний для України. Коли ж новоявлені політики спохватились, чим обійшовся вихід України, то знову заспівали старі пісні, обвинувачуючи «моска-

ля»: не хоче, проклятуший, ділитися по-братерськи... І в сучасних умовах в Україні немає людей, що не зрозуміли ситуації і не закликали б до здорового розуму в відносинах із сусідами і партнерами — колись по Союзу, а тепер у Співдружності. Відразу ж лжепатріоти заволали: той, хто виступає за широкі, рівноправні, суверенні зв'язки з Росією, з іншими державами Співдружності, мовляв, «проросійські настроєні» або «антиукраїнці». Так, хочеться Україні в «ту» Європу — сити і благополучну. Але реалії такі, що Україна з низькими технологіями, неконкурентною продукцією, невідповідними запитами і потребами Європі не потрібна. Ось чому вкрай потрібні розширені зв'язки з Росією, країнами Співдружності, зв'язки рівноправні, суверенні.

Звичайно ж, Україна, реформуєчи політичну систему, формуючи суверенну державність, має розширювати і економічні, культурні зв'язки з Росією, Білоруссю та іншими державами Співдружності на рівноправній, суверенній основі, удосконалюючи і політичну організацію суспільства. Політична організація суспільства — сукупність державно-правових органів, політичних партій і політичних рухів, масових суспільних організацій і трудових колективів, об'єднань, призначена для реалізації волі та інтересів керівного класу, нації, соціальної спільності або коаліції соціальних груп і рухів на основі здійснення політичної влади. Структура політичної організації суспільства надзвичайно складна, охоплює не тільки офіційні органи, установи і організації, а й неофіційні об'єднання та ін. Суверенність та соціальний зміст політичної системи, політичної організації суспільства, структура влади, способи та методи її реалізації і характеризують сучасний політичний режим України.

Процес демократизації сучасного суспільства і перетворення політичної системи України обумовлюється рядом особливостей.

По-перше, Україна протягом багатьох століть розвивалась у складі багатонаціональної Російської держави, і разом з утворенням досконаліших економічних і соціальних основ об'єднання, природно, йшов процес удосконалення політичної системи Російської імперії.

По-друге, в умовах унітарного багатонаціонального утворення Україна позбавлена права і можливості формування своєї, національно-специфічної державності, а етнічна спорідненість, спільність духовного життя, специфічні народні традиції росіян, українців, білорусів, однаковість долі, особливо в трагічні історичні періоди, формували об'єктивну потребу до єднання на основі однотипних політичних структур.

По-третє, умови жорстокої експлуатації народів не тільки на феодально-кріпосницькому, але й на капіталістичному етапах розвитку не могли не викликати до життя національно-патріотичні ідеї самостійного економічного, політичного розвитку. Тим більше, що всі світові імперії, в тому числі і Російська, не є природно-об'єктивними формуваннями, а становили насильницько створені, або вимушено вибрані об'єднання народів, в яких суспільне життя регулювалося здебільшого не соціально-економічними, базисними факторами, а переважно суб'єктивно-політичною спрямованістю й амбіціями панівних націй, панівних класів, еліт, династій. А це призводило до приниження народів, подвійної системи експлуатації, і разом з тим, пробуджувало національну самосвідомість, стимулювало передову політичну думку і піднімало народи на національно-визвольну боротьбу.

По-четверте, особливості розвитку України найяскравіше виявилися в історичних умовах Росії першої чверті ХХ ст., що об'єктивно поставили під сумнів «справедливість» існування імперії. Внутрішні економічні, соціально-політичні процеси зажадали глибокого реформування, принципового перетворення всієї політичної системи і політичного режиму суспільства. Цей процес насувався навально, політична свідомість мас пробуджувалась активно, їх готовність до революційно-перетворюючих дій стала настільки очевидною, що, неспроможні до життя в умовах зміни фактичної ситуації, старі соціально-політичні структури володарювання виявилися неспроможними забезпечувати стабільність здебільшого нових виробничих та суспільних відносин. Зміна політичної надбудови стала неминучою. В Україні, де поряд із сильними традиціями інтернаціональної єдності народів існують історичні активні націоналістичні і сепаратистські сили, процес становлення і розвитку політичної системи і політичного режиму *капіталістичної держави* набуває ряду специфічних особливостей, а діяльність різноманітних політичних структур і рухів насторожує маси, змушує їх ревно оберігати вже надбані політичні цінності. В таких умовах політичні лідери в Україні все ж зуміли використати політичну ситуацію і розгорнули діяльність по створенню такої системи суспільних політичних відносин, що сприймалася б із розумінням народом і його посланцями в представницьких органах влади. *Всенародний референдум, що відбувся 1 грудня 1991 року, підтвердив природне бажання народу України жити в суверенній і незалежній демократичній, соціальної, правовій державі.* В сучасних умовах в Україні здійснюється процес передачі влади на місцях органам самоврядування, а

всередині їх — розмежування законодавчих і виконавчих органів, йде пошук найоптимальніших структур з урахуванням досвіду інших країн.

В структурі політичних інститутів політичної системи і політичної організації України провідне місце займає *держава*, що виступає представником всього суспільства, яка є сувереном влади, тобто *верховенством влади в межах державних кордонів і незалежністю іззовні*. Існування державної влади знаходить відображення в чиновниках, армії, адміністративних органах, органах правопорядку, судах та ін. *Держава характеризується як всеосяжна, універсальна політична організація суспільства*. Держава оберігає економічні основи суспільства, охороняє умови використання всіх ресурсів: людських, матеріальних, природних в інтересах розвитку суспільства, утримує в покорі супротивників і порушників законів, піклується про вчасне усунення соціальних суперечностей. *Законодавчу владу в Україні представляє Верховна Рада*, обрана на основі загальних, прямих, таємних, альтернативних виборів. До прерогатив Верховної Ради входить законотворча діяльність, затвердження державного бюджету, ратифікація міжнародних договорів і угод, затвердження Кабінету Міністрів та ін. *Істотні зміни сталися в системі виконавчої влади: новий її елемент — президентська влада*. Президент України — глава держави, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. За згодою Верховної Ради, Президент призначає Прем'єр-міністра України. Йому підкоряється Кабінет Міністрів на чолі з Прем'єр-міністром. Президент представляє Україну на міжнародній арені, веде переговори і підписує угоди і договори про взаємовідносини між державами та ін.

Формування державності України

У формуванні державності України важливі, *по-перше*, демократичність і відкритість законодавчого процесу, повнота нормотворчих функцій, надійність фінансової і матеріальної бази, щорічні звіти про діяльність виконавчо-розпорядчих органів, суспільний контроль в межах закону за діяльністю виконавчої влади; *по-друге*, незалежність суду і прокуратури, підвищення їх статусу в суспільстві, вдосконалення процесуального законодавства, точне дотримання презумпції невинності, норм правосуддя і права на захист; дієвість виправно-трудова системи; відміна ак-

тів необґрунтованого позбавлення волі громадянства; *по-третє*, створення динамічного, сучасного державного апарату, що формується на конкурсній основі, підконтрольність його в межах закону представницьким органам і громадськості.

В процесі формування суверенної демократичної держави, що розгорнувся в Україні, найважливіший принцип — верховенство закону — має таку базу, як *розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову*. Прерогативою прийняття законів володіє тільки Верховна Рада. Вже прийнятий ряд законодавчих актів, що обмежують функції Кабінету Міністрів, Президента, регламент діяльності Верховної Ради та ін. В суспільстві діють норми загальнолюдської моралі і моральних заповідей, що віддають пріоритет добру, соціальній справедливості, співчуттю, милосердю, благодійності. В процесі демократизації і законотворчості переборюються штучні бар'єри між людьми різноманітних світоглядних позицій, переконань, поглядів. Кожний прагне краще зрозуміти один одного, захищає все те, що їх об'єднує. Розвиваються *політичний плюралізм, змагальність різноманітних ідейних течій, новизна ідей*. Становище в Україні в політичному і суспільному житті характеризується *мітинговістю, сплесками емоцій, проявами екстремізму*. Посилюється вплив корумпованих елементів на управління, дедалі більше тиснуть деструктивні процеси. Ось чому одним із важливих завдань на шляху становлення громадянського суспільства і правової держави є *забезпечення згоди в ім'я досягнення політичної стабільності, підвищення авторитету закону*. Економіка, соціальна і духовна сфера в Україні зазнали немалих збитків від непродуманих, науково не обґрунтованих правових актів, що сковують ініціативу господарських організацій, підприємців та ін. Розгортається упорядкування і вдосконалення республіканського законодавства, діяльності Верховної Ради. Окрім структурних змін у вищому органі влади, тривають зміни в процедурі прийняття законів. Процедура розробки і вироблення законів стала більш тривалою: спочатку закон готується в постійних комісіях, потім відбувається подвійне і потрійне читання законопроекту на сесії Верховної Ради, всебічно обговорюються всі думки і пропозиції, внесені в процесі обговорення законопроекту та ін. Важливу роль у процесі розробки, прийняття і реалізації закону має *широка гласність*.

У процесі формування державності України повніше забезпечуються системні залежності між Конституцією і законами різних видів, не припускаючи їх неузгодженості на основі оцінок перспектив розвитку економічної, політичної і соціальної сфер,

техніки, стану навколишнього середовища, міжнародних відносин та ін. Завчасно готуються в комітетах і комісіях, наукових установах концепції законів, що містили б оптимальні варіанти рішення на основі їх зіставлення, розрахунку наслідків законів, що реалізуються, та ін. Слабкість і неузгодженість концепцій законів про власність, про землю, про приватизацію, про економічну реформу та ін. вже призвели до гострих суперечностей. Сучасне суспільство хитається від порушень законності, що тягнуть за собою найтяжчі економічні, політичні та інші наслідки. В чому ж причина? *По-перше*, диктат у недалекому минулому адміністративних актів, що призвичаювали громадян до слухняності, до покірного виконавства. В процесі демократизації в масовій свідомості і поведінці людей ейфорія законотворчості не привела, на жаль, до перелому в співвідношенні правомірної і неправомірної поведінки. Скорочення «минулих ідеалів» при низькій правовій культурі сприяло не тільки зростанню правопорушень, але й масовому відчуженню громадян від нових законів. *По-друге*, виникли конституційні конфлікти і курс на розширення самостійності. В обстановці «краху» законності юридичних і фізичних сил створюється нова ілюзія вседозволеності. В обстановці «краху» законності частина депутатів, громадян прагне до механізму реалізації законів, який має охоплювати нормативно застосовуваний, соціально-психологічний, управлінський, інформаційний, матеріально-фінансовий фактори. Працювати повинні всі ланки законодавчої, виконавчої, судової влади і громадян в тісному взаємозв'язку.

Одним із важливих принципів, що висловлюють моральні джерела взаємодії держави, як носія політичної влади, і громадянина, як учасника її здійснення, є взаємна відповідальність держави перед громадянином і громадянина перед державою. Приймаючи на себе шляхом видання законів конкретні зобов'язання перед громадянами, всіма людьми суспільства, громадськими організаціями і об'єднаннями, іншими державами і всім світовим співтовариством, держава визначає і правові заходи відповідальності своїх офіційних представників за дії, що здійснюються від імені держави і її органів. Зв'язаність законом самої держави і її органів полягає в тому, що держава, яка видавала закон, не має права сама ж його порушити. Принцип взаємної відповідальності держави перед громадянином і громадянина перед державою — протистояти будь-яким формам свавілля, необґрунтованості і вседозволеності. Держава, беручи більшу відповідальність перед громадянами, має право очікувати від них високої свідомості ви-

конання громадянського обов'язку. Держава має ефективні форми контролю і нагляду за здійсненням законів та інших нормативно-юридичних актів.

Одна з важливих сфер в діяльності держави — контроль над державним управлінням, особливо в умовах конфлікту між державою і особою. Сюди належить, мабуть, і процесуальний контроль суду за законністю в діяльності органів дізнання, досудового слідства і прокуратури та ін. Століттями закріплювалося у свідомості народу уявлення про суд як репресивний орган, покликаний застосовувати санкції, карати. Образ суду політичного, суду-ката і тепер живе в свідомості людей. Між тим, у сучасних умовах суду відводиться зовсім інша роль: він здійснює соціальний контроль за законністю засобів боротьби зі злочинністю, захисту громадян від свавілля і беззаконня. Найбільш демократична модель суду присяжних: колегія засідателів за відсутності судді вирішує основне питання кримінальної справи — чи винуватий підсудний. Завдяки цьому, суверенна воля народу знаходить відображення в юрисдикційній діяльності суду: громадяни самі здійснюють правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

- Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
Громько А. А. Политические режимы. — М., 1994.
Даль Р. Ф. Введение в теорию демократии. — М., 1992.
Ордецук П. К. Американская политическая система: поиск эффективной демократии // Свободная мысль. — 1991. — № 14.
Токвиль А. Демократия в Америке. — М., 1992.
Гулиев В. Политическая система: предвидимое будущее // Диалог. — 1990. — № 5.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що таке політична система суспільства?
- ◆ У чому суть теорій політичної системи Девіда Істона, Габрієля Алмонда та ін.? У чому суть структурних елементів політичної системи суспільства?
- ◆ Які особливості реформування політичної системи України?
- ◆ В чому особливості формування державності України?

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

1. Суть політичного процесу

Сучасна історична реальність показує, що зміни політичного ладу, реформування політичної системи, владних структур і управління, уряду, створення конституційних нормативів, формування політичної культури, удосконалення діяльності парламенту, здійснення політичних реформ, прийняття законів та ін. — дії, різноманітні за суттю і змістом. Всі ці дії не випливають одна з одної автоматично, а відрізняються за суб'єктами творення, за своїми масштабами і глибиною. Результат різних політичних подій, взаємодія політичних інститутів, розробка, прийняття та реалізація політичних рішень, програм, законів і нормативних актів становлять *політичний процес*, що відбиває динаміку політичного життя, розвиток реально існуючих політичних явищ і подій суспільства.

Поняття політичний процес

Політичний процес — один із суспільних процесів, соціально-політичних дій, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нової політики. *Політичний процес* — сукупність різних видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично політичних відносин, охоплюють всі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичної мети. *Передумовою, соціальною базою політичного процесу є процес соціальний. Соціальний процес* — сукупність дій соціальних спільностей, соціальних верств, різних груп, індивідів, що спрямовані на їх відтворення і забезпечення стабільності суспільної системи. Політичний процес характеризує певну сторону, механізм дії політичної системи суспільства, політичну свідомість, політичну культуру в найскладнішій сфері суспільного життя — *політичній*. Відображаючи реальності суспільства, реальності соціального, економічного, духовного життя, *політичний процес виступає сукупністю результатів переплетіння різноманітних типів політичної поведінки соціальних спільностей, соціальних верств та громадян, діяльності владних органів та структур, реальності, в якій взаємодіють різноманітні суб-*

культури, взаємовиключаючі традиції та багато факторів, що безупинно вносять у течію подій щось нове, нестандартне. В політичному процесі діють живі люди з усіма своїми стереотипами і забобонами, люди, які включаються у відносини з державою і не зрозуміло чому ігнорують свої політично значущі інтереси. У розвитку подій політичний процес як процес не вносить якихось обумовленостей, а, розкриваючи зміст політики через реальні форми, показує, що одні елементи, ланки політичної системи відтворюють її, а другі — руйнують, треті — розвивають і творять, і завдяки такому процесу відбуваються глибинні зміни політичної системи, а сама політична система переходить від одного стану до іншого, тобто політичний процес розкриває рух, динаміку, еволюцію політичного життя.

Політичний процес — сукупність дій, що здійснюються суб'єктами, носіями та інститутами влади по реалізації своїх прав та прерогатив у політичній сфері. Політичний процес розкриває дві фундаментальні форми політичного волевиявлення громадян. *По-перше*, це різноманітні способи презентації рядовими учасниками політичного процесу своїх інтересів у різноманітних видах формулювання індивідами й соціальними спільнотами, соціальними верствами вимог, відповідних їх реальним або уявним інтересам і перенесення вимог до центру політичної боротьби або до сфери прийняття політичних рішень (участь у виборах, референдумах, членство в політичних партіях та ін.), а, *по-друге*, форми прийняття і реалізації управлінських рішень, що здійснюються політичними лідерами та політичними елітами.

Структура, характер політичного процесу

В суспільстві відбувається розподіл та перерозподіл засобів влади, здійснення політичної мобілізації громадян, прийняття рішень, контроль за політичними елітами, які керують, та інші форми політичної активності соціальних спільнот, соціальних верств та громадян, — все це відображення здійснення політичними суб'єктами своїх функцій. Реалізація політичними суб'єктами функцій розподілу та перерозподілу засобів влади не лише визнається і заохочується політичним режимом, владними структурами, але й засуджується як нелегітимна. Природно, політичний процес охоплює і нелегітимні дії політичних суб'єктів, несистемні для суспільства форми політичної активності населення: *заговори, терор, саботаж, діяльність нелегальних політичних партій тощо, що відображають політичний протест.*

Структура політичного процесу включає: *систему політично-владних тосунків і політичну діяльність соціальних спільностей, верств та індивідів. Політична діяльність — сукупність політичних дій соціальних спільностей, соціальних верств — класів, націй, політичних партій та рухів, і індивідів, спрямована на реалізацію їх політичних інтересів, насамперед, завоювання та утримання влади.* На відміну від інших форм діяльності, політична діяльність — прагматична і тісно пов'язана з реально існуючим суспільно-політичним ладом, не виконує прогностичні, теоретико-конструктивні функції. Якщо ж *основна мета політичної діяльності — реалізація політичних інтересів, то неправомірно в демократичному суспільстві зосереджувати політичну діяльність лише на вирішенні класових або суспільних суперечностей.* Там же, де виникають політичні інтереси, які можуть проявитися лише в одного індивіда, а не у мільйонів, там і виникає політична діяльність. *Політична діяльність саме і зосереджується на реалізації інтересів влади з найповнішим урахуванням найбільш широкого спектру плюралістичних інтересів.* Природно, політика здійснюється людьми, рівень активності яких значно залежить від знання механізму її регуляції: закономірностей, специфічної мети, інтересів та інституційних освітніх норм, засобів реалізації політичної мети. *Рушієм громадської діяльності виступає політична свідомість, що формується за допомогою інститутів політичної системи, політичних та правових норм, традицій, політичної культури.* Звичайно ж, факторами політичної діяльності, її визначальної мети, змісту і розмаху виступають *політичні інтереси та правові норми.*

Компонентами структури політичного процесу є: *формування мети та завдань політичних структур, політичних інститутів (політична система суспільства, її елементи — держава, політичні партії та політичні рухи та ін.); конституювання й створення політичних інститутів, розробка, прийняття та реалізація рішень та нормативних актів управління; підтримка населенням держави функціонування політичних інститутів, організацій і владних структур; контроль за функціонуванням політичних інститутів і владних структур і спрямування їх розвитку.* Політичні процеси поділяються: за природою — на творчі і руйнівні, одномоментні; за рівнем організації суспільства — глобальні, регіональні, місцеві; за формами протікання — явні (відкриті), приховані; за динамікою проходження — бурхливі, спокійні, уповільнені; за характером спрямування і середовища — прогресивні, регресивні, внутрішньополітичні, зовнішньополіти-

чні, еволюційні, безперервні та ін., загальні та часткові. Усі політичні процеси мають свої особливості: поступовість, повільність. Політичні сили і окремі політичні діячі інколи прагнуть прискорити політичні події та ін. Правда, такі намагання прискорення політичного процесу ведуть до відриву від реальності, до суб'єктивізму, волюнтаризму тощо. Отже, політичний процес обумовлюється об'єктивними законами розвитку суспільства.

Механізмом, що забезпечує життєдіяльність суспільства, є діяльність, спрямованість якої безперервно множитьс я й ускладнюється. Сама діяльність є основою встановлення зв'язків — відносин між суспільством, націями, народами, соціальними спільностями, індивідами. Енергійна діяльність викликає активний початок в структурі відносин. Цілеспрямовані відносини вносять у соціальне середовище упорядкованість, забезпечують самоорганізацію і еволюційні зміни у напрямі творення нових форм життєдіяльності. Політична діяльність — вид суспільної діяльності суб'єктів політики, уособленої як потреба в сукупності осмислених дій, що ґрунтуються на урахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі для досягнення політичної мети. Політичний інтерес — один з важелів політичної діяльності, а політична воля — здатність суб'єкта політики до напруження і спрямування своїх політичних можливостей на досягнення політичної мети.

Політична діяльність впливає на політичні, а через них — на всі *суспільні відносини*. У політичній сфері політична діяльність зосереджується на ряді об'єктів, одні з яких є організаційними факторами суспільно-політичного життя, інші — процесами політичного розвитку. *Організаційними факторами суспільно-політичного життя виступають: утворення державних органів шляхом їх обрання; створення масових організацій внаслідок волевиявлення громадян, які об'єднуються в громадські організації; вироблення політико-правових норм шляхом врегулювання процесу підготовки та прийняття законів, безпосереднього відображення волі громадян (референдум, з'їзди, збори та ін.); організація системи управління основними сферами державного та суспільного життя; визначення принципів організаційних структур, повноважень і взаємовідносин та зв'язків ланок управління.* Процесами політичного розвитку виступають: *зміцнення соціальних основ розвитку суспільства; розвиток національних стосунків, урахування інтересів національних груп і меншостей; залучення громадян до управління державними та громадськими справами; формування довіри та підтримки політичних курсів*

політичних партій та інститутів; виховання політичної свідомості громадян; зміцнення влади політичних інститутів; забезпечення дотримання законності та інших демократичних норм, здійснення зовнішньої, міжнародної політики.

За умов раціоналізації, упорядкованості суспільства широкі маси, які раніше виступали об'єктом політики, стають її суб'єктом, мають можливість безпосередньо (через систему виборів) впливати на політичні події та явища, в тому числі прийняття політичних рішень, і, отже, рухати політичний процес. Та виникає проблема: наявні суперечності між досить значним впливом мас на політичний процес — з одного боку, і низьким рівнем їх загальної, особливо політичної, культури — з іншого. Виникає загроза руйнування самої демократичної політичної системи і формування утвердження диктатури, тиранії. Це створює унікальні можливості маніпулювання свідомістю мас, пропаганди популізму, здійснення змін за допомогою насилля, сліпої покори владарям тощо.

Політична діяльність приводить в дію важелі, що визначають прогрес кожної сфери та успіх усіх видів життєдіяльності суспільства. Ось чому *будь-яка людська діяльність, а тим більше політика, повинна бути цілеспрямованою.* Мета, найближча і дальня, завжди вимагає серйозних зусиль політичних партій, держави, визначення їх пріоритетів для ефективної її реалізації. Життя показує, що ігнорування чи зневага визначення мети та засобів її реалізації викликає кризові явища, інертність та пасивність людей в політичному житті.

У структурних та функціональних зв'язках відтворюється політичне життя, політичні системи суспільства. Політична система в усій повноті постає лише після завершення циклу самовідтворення. Такі цикли природно пов'язані з деякими змінами. Поява нових явищ і елементів у політичній системі не є ідентичною її попередньому етапу. Відбувається безперервне нагромадження нового, що і приводить до якісного стану, а, отже, до виникнення і формування нової або удосконаленої політичної системи суспільства. *Політичні зміни — це народження нового у структурних та функціональних особливостях політичних явищ, що забезпечує самовідтворення і оновлення суспільно-політичного організму.* Глибинні політичні зміни стають фактом тільки після кількох або навіть багатьох циклів самовідтворення політичної системи.

Важливе значення для політичної діяльності має *широка та достовірна інформованість.* У політичній інформації є відомості про розвиток соціальної структури суспільства, про нації та від-

носини між ними, про організацію влади та функціонування політичної системи і її ланок, про управління, про розвиток демократії, рівень політичної свідомості та політичної культури та ін. Соціально-політична діяльність тісно пов'язана з формуванням політики та засобів її здійснення, з функціонуванням влади тощо. Але головне — людина є первинним та єдиним суб'єктом політичної діяльності. Соціальні спільності — народ, класи, нації, інші великі та малі політичні групи, — все це сукупність окремих індивідів з відповідними інтересами, метою тощо. Тому-то в демократичному суспільстві особа є тільки суб'єкт політичної діяльності. Проте легітимні форми політичної активності населення, форми політичного протесту та інші форми політичної поведінки соціальних спільностей, соціальних верств та індивідів об'єднуються однією й тією ж потребою: *впливати владою на політичні рішення, що приймаються державою*. Ось чому основною, головною проблемою політичного процесу виступає прийняття і реалізація політичних рішень, що інтегрують різноманітні інтереси соціальних спільностей, верств, груп та індивідів, у відповідній їм складній системі загальноколективної мети, що відображається в політичній волі суспільства.

Формування політичної волі суспільства відбувається немовби на пересіченні дій офіційних органів та владних структур, впливу груп інтересів, а також механізмів громадськості (профспілок, засобів масової інформації та ін.). Але центральну роль тут відіграють вищі інститути державної влади. Тому що головним механізмом формування, прийняття і реалізації політичних рішень і виступають вищі інститути державної влади. Від їх діяльності залежить ступінь централізації влади, розподіл повноважень між соціальними спільностями, верствами, групами інтересів, що беруть участь у формуванні інтересів політичного розвитку. Тривалість та мобільність вищих інститутів державної влади в політичному процесі дасть їм можливість та спроможність підтримувати, навіть насаджувати ті норми та інтереси, що не відповідають потребам розвитку суспільства, розходяться з політичними традиціями народу і суперечать політичному мисленню громадян. *Тональність взаємовідносин політичних суб'єктів — соціальних спільностей, соціальних верств та індивідів, ритми і темпи політичних змін визначають і характер діяльності вищих інститутів державної влади*.

Діяльність інститутів та владних структур задає і характерні для суспільства цикли політичного процесу. Адже провідними політичними інститутами влади виробляються і реалізуються

загальнодержавні суспільні рішення. В демократичних державах формується і функціонує, активізується діяльність соціальних спільностей та індивідів у процесі виборчих кампаній. На період виборів до вищих законодавчих та виконавчих органів державної влади припадає пік політичної активності населення. І затихає політичне життя, за звичаєм, у періоди від'їзду законодавців у літні відпустки («парламентські канікули») тощо. У державах з тоталітарним режимом цикли політичного процесу задаються діяльністю партій, що керують політикою. Так, у минулому, в Україні чергові з'їзди компартії України задавали ритм усіх змін у внутрішній політиці, визначаючи чергові історичні завдання, рубежі п'ятирічних планів тощо. Досвід афро-азіатських держав показує, що цикли політичного процесу визначаються змінами всіх колишніх владних інститутів та структур, що здійснюються внаслідок військових переворотів, які відбуваються в ряді афро-азіатських країн і визначають темп та характер політичних змін. Великі структурні ланки, що відкривають внутрішній устрій та природу політичного процесу, дають можливість виділити у процесі формування політичних рішень своєрідний центр усіх політичних змін. Так, етап представлення політичних інтересів груп та громадян владним інститутам і структурам, що приймають політичні рішення, і є важливою ланкою політичного процесу. Зміст політичного процесу характеризує діяльність різноманітних асоціацій, різні форми політичної участі соціальних спільностей та індивідів, які формулюють свої вимоги відповідно до їх реальних або уявних інтересів, і переносять ці вимоги в центр політичної боротьби чи в сферу реалізації політичних рішень, а також здійснення й агрегацію інтересів, має робити більш однорідними безліч окремих вимог, що подаються до урядових структур, систем, що відображають колективну мету політичної системи.

Етап створення і прийняття політичних рішень — важлива ланка політичного процесу. Багатоваріантність проблем передбачає і багатоваріантність рішень. *Існує ряд груп рішень: національні та регіональні, соціально-політичні та регіональні, державні правові та директивні, глобальні та специфічні, стратегічні і тактичні, концептуальні, програмові, емпіричні та ін.* Складний та різноманітний і сам процес підготовки й прийняття рішень: визначення завдань, мети, кількості і якості інформації, необхідної для вироблення і прийняття рішень; визначення альтернативи вирішення завдань і реалізації мети, корегування рішень у процесі їх реалізації. Основне у підготовці рішення — *процес збору та переробки інформації про внутрішній стан тієї чи іншої систе-*

ми і її навколишнього середовища. Визначається й суть політичної ситуації, сам зміст рішення, у якому повинні знайти відбиття інтереси соціальних спільностей, верств та суспільства, міра відповідності політичних рішень інтересам різних соціальних спільностей, верств та індивідів, соціальна спрямованість рішень. Але на практиці не завжди буває, що вимагається: в угоду чисто економічній ефективності або відомчим інтересам, не говорячи вже про задоволення потреб управлінської бюрократії, в жертву приносилися інтереси не лише окремих людей, а й соціальних спільностей: нації, народу тощо.

Соціально-політичні зміни, динаміка політичного життя — нелінійні процеси, бо будь-який суспільний процес має приховану нелінійність, а людська історія, як цілісний процес саморозвитку, теж має нелінійний характер. Приклад тому — історія України з її несподіваними поворотами, падіннями та злетами. Сучасні соціальні процеси і явища теж не пояснюються формаційною, соціально-політичною і економічною теоріями. Прогрес світового співтовариства не вкладається у схему розвитку і змін соціально-економічних і політичних систем, не здатний відобразити всю складність реального світу. Політичний розвиток — це перехід від одного політичного етапу до іншого, якісно більш досконалого, на основі зростання і зміни політичної культури, оволодіння досконалими формами політичної діяльності. Етапи реалізації політичних рішень, що характеризують складну взаємодію «верхів» і «низів» з організації мас і мобілізації владних засобів, регламентації й регулювання політичної поведінки населення, здійснення контролю за діяльністю політичних еліт, підведення підсумків та корегування політичного курсу — важлива ланка політичного процесу. Характер самого політичного процесу проявляється і у виробленні та реалізації обраних правлячим режимом мети суспільного розвитку. У політичному процесі виділяють три режими. *По-перше, режим функціонування, який не виводить політичну систему за межі взаємовідносин громадян та інститутів влади.* У такому випадку політичний процес відбиває здатність структур та механізмів влади лише до простого відтворення рутинних, щоденних стосунків між громадянином і державою, відносин між політичною, управлінською елітою та колом осіб, які володіють правом голосу на виборах до органів державної влади. Рішення і настрої осіб, які беруть участь у виборах, визначають також і сам склад виборчих органів влади, впливають на політику держави, позиції політичних партій. Безперечним пріоритетом перед будь-якими новаціями і посуванням

у реалізації функції основними політичними суб'єктами тут волюють традиції і наступність у розвитку політичних зв'язків.

По-друге, режим політичного процесу — режим розвитку. Тут на новий рівень руху, що дозволяє адекватно відповісти на виклики, виводять політику, структури та механізми влади. Такий ритм політичних змін означає, що правлячі кола «намацали» мету та методи управління, відповідні змінам, що відбуваються в соціальній структурі, та співвідношенням, що змінюють політичні сили всередині країни та на міжнародній арені, інтенсивною взаємодією мікро- та макрофакторів влади. Змаганням різноманітних течій і тенденцій, що ведуть до підвищення відповідності соціальних та політичних явищ, супроводжується й політичний розвиток. Розвиток політичного процесу, відмічав американський соціолог Толкотт Парсонс, відбиває не що інше, як наростання складнощів і структурованості його змісту, що веде до перевищення пристосованості владних структур до зовнішніх соціальних умов.

І, по-третє, режим занепаду, розпаду політичної цілісності або, за влучним висловом соціолога Петра Струве, «регресивна метаморфоза» політики. У ставленні до норм та умов цілісного існування політичної системи спрямування динаміки політичного процесу має негативний характер. Тут під інтеграцією переважають зворотні та центробіжні тенденції, незворотний характер мають дроблення політичних суб'єктів та розпад режиму правління. Вжиті режимом заходи втрачають управлінську здатність, а сам режим — законність. Розпад режиму за характером політичного процесу можна проілюструвати на долі усіх соціалістичних країн Європи та Азії, де ще правлячі кола так і не змогли відшукати тотожних заходів, щоб відреагувати на соціально-економічні та духовні запити.

Політична культура — умова розвитку політичного процесу

Доцільність і усвідомлення поведінки суб'єктів політичної діяльності залежить від того, наскільки вони вписуються в загальний соціокультурний контекст, відображаючи міру засвоєння нагромадженого людиною досвіду, традицій та механізмів засвоєння досвіду і їх реалізації. Політична діяльність, що ігнорує культурні підстави, — політиканство, яке спирається на авантюризм і безвідповідальність і виражає в своєрідній псевдокультурній формі політичне безкультур'я. Політична культура — соціально-психологічне, досить складне структурне явище. Суб'є-

ктом політичної культури можуть виступати: індивід із його настановами, цінностями і перевагами, соціальні спільності, верстви, групи, нації, політичні партії, стани. На кожному з рівнів суб'єкт політичної культури — носій та охоронець певних політичних цінностей. Важливий тут і розрахунок об'єкта, на що спрямовані орієнтації суб'єкта: політична система, політичні режими, політичні інститути та владні структури, політичні партії та ін. Звичайно ж, політична культура дасть уявлення про те, як люди займаються розв'язанням політичних питань, чому беруть участь у політичній діяльності, чому реагують саме так, які соціально-політичні якості людей, що беруть участь у політиці тощо.

Порівняльний аналіз різноманітних політичних культур служить підставою для визначення її типів, видів. Родоначальниками типології політичної культури стали американські політологи Габріель Алмонд, Стефан Верба та ін. На основі аналізу політичної культури п'ятох країн (США, Великобританії, Італії, ФРН та Мексики) вони виділили три «чистих» типи політичної культури: *патріархальну, підданську та активістську*.

Патріархальний тип культури характерний для суспільств, у яких або ще не сформувалася, або тільки почала формуватися політична культура. У такому суспільстві немає спеціалізованих політичних ролей: вони виступають як деяка недиференційована сукупність. Тому політичні орієнтації членів суспільства невіддільні від релігійних і соціальних. Характерна риса патріархального типу політичної культури — повна відсутність у підданих інтересів до політичних проблем.

Підданська політична культура (або культура підпорядкування) також характеризується пасивним ставленням більшості до проблем політичного життя. Але особа, вихована в середовищі такого типу культури, усвідомлює особливий авторитет уряду, вироблюючи по відношенню до нього або позитивні, або негативні емоції. Але та ж особа не висловлює готовності брати участі у політичній діяльності.

Активістський тип політичної культури (або культура участі) формує особу, що орієнтується на активну роль у функціонуванні політичної системи.

Із змішання елементів трьох «чистих» типів політичної культури формуються *патріархально-підданська, підданськи-активістська та патріархально-активістська політичні культури*. Оптимальним варіантом, з точки зору Габріеля Алмонда та Стефана Верби, є змішаний тип політичної культури, що вони запропонували назвати «культурою громадянина». «Культура громадянина» — у своїй ос-

нові активістська культура, що інтегрує певні елементи патріархальної та підданської культури. «Культура громадянина», на думку західних соціологів, характерна для демократичних суспільств, сприяє їх нормальному функціонуванню, створює основу соціальної стабільності. Політична культура виражає ту органічну єдність між політикою та культурою, що встановлюється в нормальному суспільстві, яке функціонує і яке стало на шлях еволюційних змін. У нормальному суспільстві, що функціонує, відбувається постійний процес залучення культурних цінностей до політики і їх деформація у відповідності з політичними настановами. Тут же має місце актуалізація апробованих соціокультурних освіт, що дістали нове життя, активно беручи участь у вирішенні соціальних проблем. Тому і соціалізація особи, і гуманізація політики неможливі поза культурою. Більш того, політична культура, ґрунтуючись на загальній культурі як історичній на певному рівні розвитку і особистості, і суспільства, виконує, по-перше, функцію узагальненої характеристики громадянина, а, по-друге, виступає формою реалізації її власних сил. Культура не є сукупність високих понять чи високих цінностей. Не є хоча б тому, що ніякі цінності, ніякі досягнення та ніякі механізми не можуть бути в такому випадку гарантією. З будь-яких висот культури можна завжди зірватися в безодню.

У політичному процесі політична культура забезпечує реалізацію загальнокультурних цінностей з урахуванням конкретних інтересів соціальних спільностей, верств, груп. Адже для забезпечення політичного панування й реалізації групових інтересів потрібно звертатися до минулого досвіду, затребувати знання й цінності, що становлять фундамент сучасних соціальних структур. Цьому якраз і сприяє політична культура, орієнтуючи на певні цінності і теоретичні осмислення еволюції політичних реалій. Включаючи відібрані цінності (норми, програми, інститути, засоби тощо) у «технологію» політичного життя, політична культура утверджує групові інтереси як інтереси усього соціуму, що дозволяє активним політичним силам знаходити консенсус, та є наявністю деяких базисних цінностей та норм, що поділяються всіма основними соціальними спільностями, групами тощо. Тут виявляється комунікативна функція політичної культури, що пов'язує не лише різні політичні сили, але й громадянина з політичною системою. На основі ж таких зв'язків стає можливим формування політичних інститутів, в якійсь мірі полярні інтереси різних соціальних груп, що задовольняють навіть і соціальні спільності. Відбиваючись крізь політичну культуру суспільства, групові інтереси втрачають чималу частину агресивно-без-

компромісного потенціалу, а критично-деструктивний заряд політичних партій становить конструктивними програмами суспільного поновлення. Стосовно особи, політична культура представляє комплекс раціонально та емоційно засвоєних імперативів політичної поведінки, що стали нормами і мислення, і діяльності.

Одним з найважливіших елементів, ланок політичного процесу виступає політична участь, стратегія і тактика в політиці.

2. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ. СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА В ПОЛІТИЦІ

Політична участь — дії, що вживаються соціальною спільністю, окремими громадянами і які мають за мету вплинути на державну політику, управління державними справами або, за вибором політичних лідерів, на будь-якому рівні політичної влади, місцевому чи загальнонаціональному. Політична участь може бути організованою або неорганізованою, епізодичною або постійною, що використовує законні або незаконні засоби влади. Американський соціолог Лео Мільбрайт виділяє чотири основних види законної («конвенціональної») політичної участі: голосування, участь у діяльності політичних партій та інших політичних організацій і в кампаніях, що проводяться; участь у політичному житті громади, зборах, грошових пожертвуваннях тощо; контакти з офіційними особами на різних рівнях. Виділяються й види незаконної, неконвенціональної політичної участі: різноманітні форми протесту з порушенням закону, протест проти неправомірних дій влади тощо.

У політичній участі соціологом Максом Вайнером виділяються три аспекти: *політична участь визначається як вербальна* (тобто словесна) дія, а не особисті переживання або політичні переваги; *участь, добровільні дії громадян; громадяни мають вибір при обранні державних посадових осіб.* Але багато соціологів та політологів піддають критиці підхід Макса Вайнера до політичної участі за його обмеженість лише добровільними та усвідомленими діями. В реальному житті залучення людей до політичного процесу не обов'язково пов'язане із їх високою інформованістю і використанням демократичної процедури альтернативних політичних виборів тощо.

Конвенціональна та неконвенціональна політична участь

До політичного процесу далеко не однаково залучені індивіди та соціальні спільності, верстви населення, які знаходяться всередині певної політичної системи. Одні індивіди та со-

ціальні спільності байдужі до політики, другі — рідко беруть участь у політиці, інші заохочені та захоплені політичною боротьбою тощо. Одні азартно прагнуть до влади, а інші, відіграючи активну роль у політичних подіях, все ж спокійно дивляться на владу тощо. В міру участі в політичному процесі можна виділити ряд груп: а) ті, хто не в політиці; б) ті, хто голосує на виборах; в) ті, що беруть участь у діяльності політичних партій та інших політичних об'єднань; г) ті, що беруть участь у пошуках політичних кар'єр, та політичні лідери. Такі погляди на політичну активність — *конвенціональні*, тобто легальні, регламентовані законом види політичної участі. Але існують і *неконвенціональні* види політичної участі: різноманітні форми протесту.

Автономна і мобілізуюча участь

Соціологи Самуель Хантінгтон та Джордж Моріс Нельсон, критикуючи віднесення до політичної участі лише самохіть, добровільно усвідомлених дій, розрізняють два види політичної участі: *автономну* і *мобілізуючу*.

Автономна політична участь — свідома активність окремих громадян, більш-менш безпосередньою метою яких виступає вплив на позицію й діяльність політиків, що обираються виборцями. Такий вид участі поширений, насамперед, у країнах демократичного режиму — країнах Заходу. Розуміння міри важливості політичного рішення є стимулом активної політичної участі.

Політична *мобілізуюча* участь — це вимушена дія, коли участь у політичних актах, подіях (у голосуванні чи політичних зібраннях тощо) залежить від неполітичних стимулів (страх, підкуп, фальш). Участь, що мобілізується, характерна для традиційних суспільств та тоталітарних політичних режимів.

Взаємовідносини між виборцями та обраними представниками народу

Мірою активності самих громадян і взаємовідносинами між виборцями (електоратом) та обраними до органів державної влади представниками народу визначається й характер впливу на державну політику і державне управління. Історично склалися дві основні концепції політичної участі та взаємовідносин між виборцями (електоратом) і обраними представниками народу. В основі *першої концепції* — ідеї Жан-Жака Руссо про ототожнення інтересів правителів і тих, які підкорені. Заперечу-

ються принципи представників інтересів простолюду: «волю народу не можна представляти». Концепція реалізується в системі Рад народних депутатів, в якій депутати виступають лише передавачами жорстких наказів для формування загальнонародної волі. В основі *другої концепції* лежать висловлені Едмундом Бюрком положення про те, що політик, який обирається до парламенту, є вищим за своєю інтелектуальністю та компетенцією, аніж середній виборець округу, який не може написати накази на всі випадки життя. Крім того, виборець може формувати накази, що стосуються тільки певного регіону, а політик у парламенті повинен виходити з інтересів народу, країни, повинен знаходити той ступінь поєднання інтересів регіону і країни, який вважає за необхідний у конкретній ситуації. Природно, між представниками народу і тими, кого вони представляють, встановлюються певні стосунки, засновані на повноваженнях і на довірі.

Існують також два основних підходи стосовно бажаних масштабів політичної участі. Прихильники демократичної політичної участі на виборах вважають, що це надійний шлях розширення законності політичної влади, усунення насилля при вирішенні політичних проблем та надійний засіб вкласти у певні відповідні межі процес конкуренції між різними політичними партіями. Прихильники ж демократичної обраності бачать у надмірному поширенні політичної участі загрозу демократичним інститутам, вважають, що політичну участь потрібно звести до мінімуму, щоб зберегти важелі прийняття рішень у руках тих, хто більше та повніше проінформований і ефективно підтримує демократичні цінності.

Роль та функції виборів до органів влади

Вибори — спосіб існування демократії, спосіб зміни еліт, що правлять, передачі влади від одних людей до інших мирним шляхом, через волевиявлення народу. Існують загальнонаціональні президентські та парламентські вибори, вибори до органів місцевого самоуправління, до законодавчих зборів штатів або аналогічних адміністративно-територіальних одиниць, а також вибори деяких місцевих посадових осіб (суддів, присяжних, шерифів та ін.). Люди висувають зі свого оточення представників, які користуються їх довірою, і самохіть, добровільно передають їм частину своїх прав вирішувати громадські проблеми. Влада, обрана самими людьми, є легітимною, визнаною населенням, а вибори виступають інструментом легітимації влади. *Вибори* — форма контролю мас за правлячою елітою. Якщо влада не вира-

жає інтересів виборців, то вибори дадуть можливість змінити її, привести до влади опозицію, яка йде на вибори з критикою існуючого уряду та ладу. Але й сам уряд, під натиском виборців, також може змінити політичний курс та ін. Природно, вибори ефективні тоді, коли в державі діє виборче право як система законів, регулююча процедуру виборів, а також існує громадянське суспільство як сукупність недержавних утворень, сприятлива реалізація інтересів громадян (політичні партії, профспілки, клуби виборців та ін.).

Регламентується процедура виборів виборчим правом. *Виборче право* — сукупність юридичних норм, що регулюють участь громадян у виборах представницьких органів влади, організацій і проведення виборів, взаємовідносини між виборцями та представницькими установами, порядок відкликання депутатів. В основу сучасного виборчого права покладено принципи загальних, прямих, таємних та рівних виборів. Це допускає, що всі повнолітні громадяни держави, незалежно від статі, раси, національності, віку, релігії, місця проживання, напряду обирають усю вертикаль влади. Голосування — таємне, тобто ніхто без відома самого громадянина не має права знати, за кого він голосував. Виборці мають рівну кількість голосів. Кількість виборців у кожному виборчому окрузі повинна бути приблизно рівною. Але маніпулювання з виборчими округами характерне для багатьох країн. Розрізняють активне та пасивне виборче право. Активне виборче право — це право громадянина обирати, особисто брати участь у виборах представницьких установ та посадових осіб. У сучасних умовах скасовані всілякі станові, майнові, освітні, расово-національні та інші обмеження — цензи, і коло осіб, які користуються виборчими правами, надто широке. Але в ряді країн Європи, США, Азії, Латинської Америки деякі цензи все ще збереглися. Пасивне виборче право — це право бути обраним, встановлене законом право громадянина бути кандидатом до урядових органів тощо.

У кожній країні певна система представництва закріплює виборче право. *Виборча система* — сукупність встановлених законом правил, принципів та прийомів, за допомогою яких визначаються результати голосувань та розподіляються депутатські місця. У взаємозв'язках з формою правління, політичною культурою, природою політичних партій здійснюється функціонування моделі виборчої системи. В міру того, як змінюються соціальні і політичні інститути суспільства та держави, виборчі закони перестають відповідати меті. Тому не випадково виборчі системи змі-

нюються в умовах великих суспільних змін та перетворень. Так, змінилася виборча система в Росії, країнах Прибалтики, Білорусі, Молдові, в незалежних державах Середньої Азії, йдуть реформи виборчих систем у країнах Європи, Латинської Америки. Вибір тієї чи іншої виборчої системи тягне вагомі зміни в розташуванні політичних сил. Так, у Франції виборчий закон став об'єктом загостреної політичної боротьби і декілька разів істотно змінювався в залежності від співвідношення політичних сил. У США виборча система відповідає характеру того розподілу, що склався між основними тенденціями, партіями і сприяє його збереженню і навіть поглибленню. Реформується виборча система і в Україні. Зрозуміло, в кожній країні виборча система створюється в залежності від того, як розуміються інтереси політичних партій та суспільства, якими є політичні традиції і культура. Адже до непередбачених наслідків, дестабілізації політичного життя завжди може привести порушення балансу політичних сил у стабільному суспільстві.

У сучасному світі існує безліч виборчих систем, але з їх різноманітності виділяються три типи: *мажоритарна, пропорційна та змішана*.

Мажоритарна виборча система передбачає принцип більшості при визначенні результатів голосування (фр. *majorité* — більшість). Кандидат до представницьких органів вважається обраним, якщо на виборах одержав встановлену більшість голосів виборців. Існують два різновиди мажоритарної системи: абсолютної більшості та відносної більшості.

На виборах за *мажоритарною системою абсолютної більшості* обраним вважається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів — 50 відсотків плюс один голос. Але не завжди вдається комусь із кандидатів зібрати більше половини голосів у першому турі, тому потрібно проводити другий тур виборів. Така практика склалася, наприклад, у Франції, де до другого туру допускаються всі кандидати з першого туру, за винятком осіб, які збрали менше 12,5 % голосів. Обраним у другому турі вважається той, хто набрав більше голосів, аніж будь-хто із суперників. Раніше в Україні, на відміну від Франції, до другого туру, якщо перший тур безрезультатний, виходило два кандидата, які набрали найбільшу кількість голосів. Обраним вважався той, хто отримав більше число голосів за умови, що кількість голосів, поданих за кандидата, більше числа голосів, поданих проти. Щоб вибори вважалися дійсними, в них повинно взяти участь не менше 50 % виборців, що зареєструвалися в окрузі. Вибори за мажоритарною

системою абсолютної більшості сприяють формуванню відносно стабільних партійних блоків, виключаючи вплив нечисленних, роздроблених партій. Так, у Франції, де така система застосовується з невеликою перервою понад 30 років, налічується більше восьми партій, що реально претендують на голоси виборців.

На виборах за *мажоритарною системою відносної більшості* (плюральної виборчій системі) кандидату для перемоги досить набрати більше голосів, аніж будь-кому з його конкурентів, і не обов'язково більше половини виборчого округу, як правило, одномандатного, тобто від кожного округу обирається лише один депутат. Якщо ж громадянин зумів досягти висунення тільки своєї кандидатури, то автоматично стає депутатом без проведення голосування. Мажоритарна система відносної більшості використовується у Великобританії та країнах, які колись знаходилися під її впливом, у тому числі і в США. Так, територія США поділена на 435 округів за обранням депутатів Конгресу. В кожному окрузі громадяни обирають одного депутата до нижньої палати (Палати представників), що має дістати просту більшість голосів. Голоси, подані за кандидатів, які програли, не враховуються і не впливають на розподіл місць у Конгресі.

Пропорційна виборча система. Від мажоритарної системи пропорційна відрізняється тим, що будується не за принципами більшості, а за *принципами пропорційності* між отриманими голосами і завойованими мандатами. У відповідності до числа поданих голосів, депутатські мандати розподіляються не між окремими кандидатами, а між політичними партіями та політичними блоками. Від виборчого округу обирається не один, а декілька депутатів парламенту. Виборці голосують за партійні списки, фактично ж, за ту чи іншу програму. Звичайно, політичні партії намагаються включати до списків людей, найбільш відомих, авторитетних, але сам принцип не змінюється. Партійні списки бувають різноманітні: частина країн (Іспанія, Греція, Португалія, Ізраїль, Коста-Ріка) дотримуються правил закритих або жорстких списків. Виборці мають право обирати лише одну партію, проголосувавши за список. Якщо, наприклад, у списку 225 кандидатур, а партія виграла 10 місць, то депутатами стануть десять перших кандидатів списку. Такий варіант посилює владу партійної еліти. У ряді країн застосовується інший варіант — система відкритих списків. У ряді країн із пропорційною системою діє так званий виборчий поріг. Для того, щоб бути представленою в парламенті, політична партія повинна одержати не менше певного відсотка голосів виборців, подолати певний бар'єр. В Україні, Росії, Німе-

ччині (змішані системи), Італії виборчий бар'єр — 5 відсотків, в Угорщині, Болгарії — 4 відсотки, у Туреччині — 10 відсотків та ін. Політичні партії, що не подолали бар'єр, не отримують жодного місця в парламенті.

Змішана система представництва об'єднує елементи мажоритарної та пропорційної систем. Від характеру сполучення в змішаній системі мажоритарних та пропорційних елементів залежить ступінь дієздатності органу державної влади, обраного за змішаною системою. За змішаною системою проходять вибори в Україні, Росії, Німеччині та ін. Так, в Україні половина депутатів Верховної Ради обирається за мажоритарною системою відносною більшості, інша — за пропорційною (за партійними списками) із застосуванням виборчого бар'єру — 4 відсотки. Кожний виборець має два голоси: один голос віддає за кандидата, що обирається за мажоритарною системою, а другий — за партійний список. Підрахунки голосів проводяться роздільно. Представництво будь-якої політичної партії складається з кількості мажоритарних та пропорційних мандатів. Вибори проходять в один тур. Виборчий бар'єр — 4 відсотки — не дасть можливості дрібним партіям завоювати місця у Верховній Раді. При такій системі більшість мандатів отримують великі політичні партії. Це дозволяє формувати стабільний уряд.

Зрозуміло, вибори відіграють основну роль у формуванні державних органів, у функціонуванні політичної системи. По-перше, вибори, як політичний інститут, що складає важливий компонент політичного процесу, дозволяють громадянам, соціальним спільностям сформувані вимоги, відповідні реальним або уявним інтересам, а також забезпечити підтримку тим діям політичних лідерів, що задовольняють сподівання більшості населення. По-друге, голосування є одним з основних механізмів розв'язання різних політичних конфліктів. Адже на виборах допускається мирна конкуренція інтересів різних соціальних спільностей, соціальних верств та груп. Хоча інтереси спочатку і можуть суттєво розходитись, все ж передвиборне змагання змушує діаметрально протилежні позиції або частково схожі трансформуватися в помірні тому, що тяжко завоювати довіру та підтримку більшості населення. *По-третє*, вибори — надійний засіб законності політичного режиму. Вибори сприяють формуванню й утворенню населенням політичних партій, клубів виборців тощо з метою відстоювання інтересів їх членів і завдяки цьому — обмеженню бази різних екстремістських лівих та правих рухів. Конкуренція партійних систем створює для кожної політичної

партії різноманітні канали для поширення політичної інформації і сприяє посиленню інтеграції існуючого політичного режиму. І, *по-четверте*, засобами політичної соціалізації виступають вибори, зважаючи на те, що загальне виборче право, створення передвиборних асоціацій, використання засобів масової інформації для пропаганди передвиборних програм політичних партій і платформ кандидатів сприяють політичній освіті виборців та активному включенню їх об'єднань до політичного процесу.

Проте суто позитивні функції політичного процесу здійснюються не завжди. В суспільстві, де розгортаються процеси демократизації, де існує нестійка соціальна структура, відсутня стабільна політична культура, для маргінальних шарів створюються широкі можливості впливати на політику, можуть загальмуватися політичні реформи. Це, по-перше, пояснюється тим, що в умовах переваги маргінальних верств з традиційними цінностями, орієнтаціями консерватизм може переважати над реформами через демократично прийняті реформи. І, по-друге, відсутність загальноновизнаних політичних інститутів, ціннісний розкол означає, що голосування із засобу вирішення конфліктів перетворюється на їх джерело, тому що вибори або референдуми посилюють поляризацію протиборствующих сил. Спираючись на ці аргументи, прихильники демократичного елітизму бачать у надмірному поширенні політичної участі загрозу демократичним інститутам, вважаючи за необхідне звести до мінімуму політичну участь і завдяки цьому зберегти інструменти прийняття рішень у тих, хто краще інформований і поділяє демократичні цінності.

Причини пасивності в політичному житті

Звичайно, активність та інтерес до політики виявляє в суспільстві меншість людей. Для багатьох політичних систем характерні пасивність та політична байдужість людей до політики. Існують навіть декілька груп людей, які самохіть, добровільно відмовились від участі в політичному житті. Залучення людей до власних проблем, намагання зробити професійну кар'єру, захоплення божественним життям або субкультурою (молодіжною, релігійною та ін.) викликає у них апатію, байдужість до політики. Є ще так звані відчужені від політики люди, тобто ті, хто вважає, що політика відмовилася від них, вони вірять, що незалежно від того, будуть вони голосувати чи ні, політичні рішення однаково будуть прийматися. Такі люди не бачать і будь-яких відмінностей між політичними партіями чи кандидатами на виборах. Ці люди

вважають, що політика — доля обраної знаті, а звичайній людині будь-якої користі участь у політичному житті не дасть. Відчужені люди, на відміну від апатичних, байдужих, не просто пасивні, а заперечують навіть політичну систему і можуть бути втягнуті до різних екстремістських рухів під впливом емоцій, сліпо піти на різні вчинки та ін. Ще є частина людей, яка втратила віру у власні можливості, мету, соціальні корені, ідентичність з будь-якою соціальною групою тощо. Такі люди можуть відчувати власну безцільність і неспроможність, втрачають сенс самого життя, вважаючи, що соціальні зміни непередбачені і ніхто не здатний відгукнутися на їх потреби тощо, відчуваючи власне відхилення. Є й зовсім інша група людей, які відмовляються від участі у політичному житті через втрату довір'я до правосуддя, законності, стабільності політичної системи, справедливості політичних рішень тощо, вважаючи, що і без них усе здійсниться. Але в період депресій такі люди можуть активно включатися до політичного процесу.

Звичайно ж, на участь або неучасть у політичному житті, активність, пасивність тощо, по-різному впливають і соціальні фактори: освіта, соціально-економічний статус, вік, стать (чоловіки більш активні, аніж жінки), постійне місце проживання тощо. Практика показує, що найпростіші форми політичної участі, політичні вибори, активізуються звичайною політичною грамотністю (газетна начитаність), не порушуючи глибин світогляду особистості тощо; впливати на прийняття та реалізацію політичних рішень — є сенс і мета участі в політичному процесі.

Організація політичної діяльності

Одним із невід'ємних складових елементів демократії є *організація політичної діяльності інститутів і окремих особистостей, що здійснюють владні чи політико-організаційні функції*. В сучасних умовах політична діяльність виявляється в двох формах демократії: представницької, тобто парламентської, й безпосередньої.

На відміну від представницької демократії, представництво в політичній діяльності — одна з форм її організації. Основне джерело представницької політичної діяльності закладене у волевиявленні народу, який у різних типах виборчої системи обирає своїх представників до державних структур, насамперед, до органів влади всіх рівнів, що поділяються на законодавчі, виконавчі і судові. У політичній діяльності в Україні найбільш професійне представництво в державних органах законодавчої влади закріп-

лене за Верховною Радою, де політична участь здійснюється у формі розробки й прийняття законодавчих актів. Представництво у політичній діяльності на рівні законодавчих органів — специфічне. Специфічність полягає у відомих суперечностях між політичними функціями членів парламенту, загальнонародного органу, і інтересами виборців, які обирають того або іншого парламентаря, який часто викликає у них незадоволення. Це закономірно тому, що відображає суперечності суспільного розвитку. Тим-то вища політична мудрість полягає в намаганні по можливості зняти суперечності, розробити й прийняти такі закони, які б максимально враховували інтереси народу і населення певного виборчого округу. Особлива відповідальність представників народу — депутатів Верховної Ради — полягає в тому, що Верховна Рада приймає вищі законодавчі, правові акти, що складають основу правового забезпечення життєдіяльності всіх верств суспільства, а також виконавчої та судової влади. Тому безпомилковість діяльності депутатів — це оптимальне забезпечення життєдіяльності всіх владних структур і задоволення інтересів населення.

Важливою обставиною ефективного політичного представництва в системі політичної діяльності є тимчасовий фактор реалізації інтересів народу. Загострене усвідомлення інтересів народу у період криз часто не враховує реальних можливостей матеріального та духовного виробництва в країні. Виникає бажання задовольнити їх будь-якою ціною, незважаючи на наявність ресурсів. Такі суперечності викликають перебої в представницькій політичній діяльності. Широкі маси повністю пов'язують рівень життя народу, стан країни з рівнем управління, політичною діяльністю державних і партійних структур. Ідеалом суспільства стає вдосконалення організації життєдіяльності. Та чимось другорядним для багатьох стає систематична, високоефективна трудова діяльність мільйонів громадян у сфері матеріального та духовного виробництва. Це і вважається панацеєю від усіх лих вдосконалення політичної діяльності. Тому-то одним із факторів стабілізації політичної обстановки і є точне визначення можливостей рівня ефективності політичної діяльності. Зрозуміло, що представництво в політичній діяльності на нижніх місцевих рівнях політичної організації суспільства багато в чому за своїм значенням та ефективністю подібне до вищої державної політичної діяльності, хоча масштаби та обсяг інтересів обмежені.

Другою важливою формою політичної діяльності є *партійна*. У відповідності з Конституцією, в Україні функціонують понад 30 політичних партій. Характер політичної діяльності політичних

партій, її організаційні форми повинні відповідати демократичним нормам політичного життя в Україні. Тому-то партійці працюють, керуючись не лише програмою та статутом політичної партії, але й правовими нормами, що лежать в основі життєдіяльності всього населення країни. Більш того, правові норми в Україні мають верховенство над партійними. Власний зміст діяльності будь-якого політичного інституту може бути результатом лише волевиявлення народу, що наділяє його владою через пряму участь у демократичних виборах, організованих на основі загального, рівного і таємного голосування. Партійна діяльність тієї чи іншої політичної партії полягає в розробці теоретичних основ організації життєдіяльності народу, в пропаганді та роз'ясненні мети і засобів політичної боротьби, а також в організації мас до їх реалізації. Переконавання мас у правильності ідей і засобів їх реалізації є вищою метою політичної діяльності будь-якої легальної партії, що стоїть біля керма управління. Якщо мети досягнуто і маси переконані в реальності та прогресивності ідей, то політична партія розгортає боротьбу за завоювання влади, а, оволодівши владою, кожний партієць наділяється більш високою відповідальністю за задоволення інтересів та потреб населення. Можливі ситуації, коли сама політична партія вважає діяльність свого представника в державних структурах не відповідною інтересам народу, то в таких випадках рішення приймає не урядова партія, а державний орган (в США, Канаді та ін. країнах — судові органи), тому-то в багатьох країнах політичні партії не прагнуть самі до керівництва країною, а борються за державну владу і в цьому вбачають вищий організаційно-політичний зміст своєї передвиборної діяльності.

Відомо, що політичні партії досягають влади різними методами і шляхами: парламентською та непарламентською формами. Якщо парламентська форма завоювання влади політичною партією — ознака високого розвитку демократії, то непарламентський шлях — шлях революційного або реакційного насильства. І парламентський, і непарламентський шляхи завоювання влади приводять до того, що політична партія стає урядовою (тобто політичною партією, члени якої обираються народом на певні урядові пости). Тому диктатура політичної партії — це антидемократичне, антинародне явище.

Стратегія і тактика в політиці

Політичне керівництво соціальними спільностями і масами, що передбачає збір і опис емпіричної інформації, на базі якої визначаються розташування та співвідношення соціально-

політичних сил, а також складається прогноз розвитку, що передбачає ситуації і пропонує перегрупування сил, і становить *стратегію та тактику політичної діяльності в політичному процесі*. Політична діяльність охоплює всі форми політики і має власну внутрішню структуру: політичне керівництво державою і суспільством; політичне функціонування; участь громадян у політичному житті суспільства; політичний маркетинг, тобто систему рекламованості тощо. *Діяльність, спрямована на визначення системи, мети і завдань, формування політичної стратегії, політичної тактики на основі аналізу реальних політичних подій та явищ, прогнозування політичного розвитку і становить суть політичного керівництва*. Здійснюється політичне керівництво переважно через основні форми: державну і політичну партійну діяльність, представницькі органи і структури та ін. Політичне керівництво формує і політичну платформу. Політична платформа — сукупність теоретичних та ідейних положень, практична програма, вимоги, лозунги, що висуваються політичними партіями і державними структурами і якими керуються у своїй діяльності держава, політичні партії, політичні рухи, громадські об'єднання. Визначаються і політична стратегія, і політична тактика, і політичний курс.

Політична стратегія — визначення довготривалої мети, широкої програми дій, повсякденних завдань, загальної довготривалої лінії політичної поведінки, основних напрямків діяльності, науково обґрунтованого розвитку реальних політичних подій і явищ тощо. Стратегія визначає і забезпечує основний напрямок політичної діяльності суб'єктів влади та політики. Її об'єктом є вироблення головної мети, програм на певному етапі політичної діяльності суб'єктів політики, шляхів та засобів їхнього досягнення. В умовах демократизації громадського життя визначаються основна ланка, головний напрямок у політичному процесі, черговість політичних проблем, що вирішуються.

Тактика — це частина стратегії, політична лінія суб'єктів політики на порівняно нетривалій період, це сукупність шляхів, форм, прийомів, методів та засобів реалізації політичних ідей і програм, досягнення головної мети й завдань стратегії. Політична тактика впливає з політичної стратегії і підпорядковується їй. Політична стратегія і політична тактика — складові політичного керівництва, тісно взаємозв'язані між собою. Свобода вибору народом соціально-політичного ладу, деідеологізація міжнародних відносин, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, відмова від війни як засобу і методу вирішення

політичних проблем, людський вимір політики та ін., — все це є характерним для сучасної політичної стратегії та політичної тактики. Конструктивна політична стратегія передбачає і прогресивний політичний розвиток, конструктивний вибір засобів і методів її здійснення (мистецтво компромісів, договірні стосунки, попередження екстремальних ситуацій, зростання ролі права, здійснення превентивної (упереджувальної) дипломатичної діяльності, уникнення військових дій, урахування та звернення до громадської думки тощо).

Важливою ланкою у виробленні стратегії й тактики у політиці стає процес прийняття рішень, постановка мети й завдань. Їх підготовка пов'язана із з'ясуванням позицій та поглядів основних політичних сил країни, що пропонуються у вигляді альтернатив. Їх рівень — свідчення про потенціал політичних суб'єктів із правової точки зору покладає на них відповідальність за підготовку та реалізацію політичного рішення. Відомо, що ефективність так званої мітингової демократії не висока. Створюючи політичний настрій, мітингова демократія не вносить його у межі народних інтересів, що реалізуються, не створює необхідного політичного механізму для реалізації політичного настрою. Важливо у політичній діяльності чітко визначити ефективність та реалістичність рішень, уникаючи так званих закличних, що не є конкретно організованими, хоча існують гасла, розраховані на формування необхідних політичних орієнтирів у громадській свідомості.

Для організації політичної діяльності з реалізації певної мети та рішень особливе значення має вибір засобів. Відомий вираз: *політика є мистецтво допустимого, мистецтво компромісів, має умовне ставлення до засобів реалізації стратегічних та тактичних рішень, тому що в політичному рішенні вибір засобів відіграє вирішальну роль, від цього залежить успіх*. Тому-то мистецтво допустимого — це набір засобів, що відповідають стабільності обстановки, але це не екстремальний варіант, коли допустиме рішення оперативно змінюється, хоча й повинне йти у фарватері загальнолюдських уявлень. При такому підході й політичний компроміс також має конкретний зміст, виступаючи у значенні можливого, але не завжди допустимого засобу.

Потрібно вміти політично маневрувати, визначати час, поле наступу і відступу, змінюючи тактику при переході від атак до оборони тощо. Політичний маневр розрахований на пізнання можливості утримати позиції, набувається в процесі реалізації тієї чи іншої політичної акції, необхідного потенціалу для реалізації та досягнення мети. В раціонально організованій політичній

діяльності маневр — постійне врахування ситуацій, що виникають, та вміння перерозподіляти політичні сили, тобто маневрувати, що характерне для дипломатичної діяльності, для тих політичних сил, що намагаються не шляхом військових засобів, а шляхом урахування загальної обстановки, розстановки політичних сил, перегруповувати їх і досягти політичним шляхом усунення антинародних режимів тощо. У політичній діяльності необхідно вміти наступати й відступати.

Політична стратегія наступу, як правило, передбачає прийняття політичними інститутами певних рішень про наступ. Чимале політичне навантаження виконує і політичний відступ. Вчасно відступити важливо для того, щоб, зберігши сили, набратися нової енергії, потім піти у наступ і досягти успіху тощо. У політичній стратегії й тактиці особливе місце займають ізоляція та нейтралізація опозиційних сил. Ізоляція передбачає тимчасове припинення політичної діяльності опозиції. Нейтралізація передбачає також перевірку можливої зміни інших політичних ресурсів, досягнення результативності політичної діяльності. Отут-то має значення політичний контроль. Поняття «ситуація контролюється», поширене у політичній практиці, означає локалізацію сил, що має право контролю політичної поведінки об'єкта, стабільність стану, що знаходиться в центрі уваги. Запорукою ефективності політичної діяльності є організація каналів зворотного зв'язку з об'єктом політичної діяльності та ін. Змістом і метою стратегії і тактики є вплив на прийняття та здійснення політичних рішень у сфері політичного процесу.

Прийняття та реалізація нормативних актів

На етапі формулювання політичної волі суспільства у вигляді керівницьких рішень, нормативних актів влади, які приймаються центральними політичними течіями сукупністю конкретних прийомів, методів, процедур, усвідомлених і спонтанних стратегій, що ведуть до прийняття конкретних рішень, включають технологію прийняття рішень, організаційний контекст, можливі результати реалізації рішень (Девід Істон). На стадії розробки нормативних актів з реального соціального контексту вимог структур, соціальних спільностей, соціальних верств, груп та громадян виділяються конкретні проблеми політичного характеру: збирається інформація, розглядаються можливі альтернативні дії, відбирається і корегується план дій тощо. Враховуються й конституційно закріплений порядок, і процедури прийняття рішень, відомості про конкретних осіб, і соціальні сфери, групи ін-

тересів, що виступають від імені держави, інформація, якою володіють громадяни, і конкретна ситуація, в якій виробляється спільна воля суспільства та ін. У багатьох країнах конжа з гілок влади у центрі і на місцях має свої експертні ради, консультантів тощо. Підготовка нормативних актів, політичних рішень, що відповідають реальним потребам суспільства, обумовлюються рядом факторів. Це — рівень централізації влади, співвідношення прав та прерогатив центральних та місцевих органів державної системи, взаємодії політичних і державних структур, ступінь розподілу влади тощо. Якісні відмінності політичних процесів залежать від їх бази: чи то консенсус, чи то угода політичних сил, можливі взаємні відносини між тими елітами, які управляють, та опозиційними елітами.

Існує, на думку американського політолога Чарльза Ліндблума, два основних методи прийняття нормативних, управлінських актів та політичних рішень: *раціонально-універсальний* та *метод послідовних обмежень (метод гілок)*. Раціонально-універсальний метод допускає відокремлення проблем та вибір ефективних способів та шляхів їх розв'язання. Щоправда, практично політики виходять не стільки з оптимального, скільки з можливого способу дій. Адже, на думку західних соціологів, спроможність людини оперувати інформацією значно менша, аніж вимагається, і зовсім можливо, що кожний учасник управлінського процесу раціональний у своїй діяльності, проте, при зустрічі безлічі учасників процесу, раціональність їх колективної діяльності щодо прийняття рішень стає примарною. Практично уряд не діє за схемою «проблема та її вирішення», а якщо врахувати обставину, що проблеми зненацька виникають і зникають, то еліти, які управляють, нерідко вимушені діяти ще до того, як визначать свою мету і переваги. Ось чому в таких умовах застосовуємо метод послідовних обмежень, який допускає внесення до звичайної управлінської діяльності додаткових зусиль для реалізації часткової мети, і, завдяки цьому, досягати збільшення загального успіху. В таких умовах уряд, прагнучи утримати стабільність режиму управління, уникає великих складнощів та помилок, а це не веде до можливості досягти серйозних проривів у політичному реформуванні суспільства.

Ряд учених, і, зокрема, американський соціолог Амітай Ентіціоні, враховуючи позитивні та негативні сторони раціонально-універсального методу та методу послідовних обмежень, наполягають на ефективності так званого *змішаноскануючого методу*, що забезпечує масштабний процес прийнятих рішень, еднаючи

переваги обох методів прийняття рішень. Змішано-скануючий метод допускає широкий раціональний погляд на політичні проблеми суспільства і виділення їх найбільш спільних, типових якостей, що дозволяють побачити глибинні загальносоціальні основи наявних суперечностей та конфліктів. Послідовне застосування загальнотеоретичних, раціональних знань для врегулювання конкретних питань сприяє досягненню ефективного політичного управління. Звичайно ж, у конкретних державах зміст політичного процесу залежить не від обраної форми, методу прийняття політичних рішень, а від їх реального використання в управлінні суспільством. Зміст політичного процесу, напряду залежить від гнучкості та еластичності стратегії, вироблених рішень елітами, що управляють, від спроможності раціоналізації політичних конфліктів у суспільстві тощо.

Важлива у політичному процесі і ланка, стадія реалізації нормативних актів, управлінських рішень. Тут на змісті політичного процесу відбивається уміння владних структур досягти відповідної реалізації прийнятих рішень та сформульованої конкретної мети, підпорядкувати їм масову поведінку громадян, населення. Нейтралізацією впливу усіх інших контртенденцій у сфері влади, управлінських структур забезпечується вертикальна інтеграція політичного життя суспільства. В житті нерідко здійсненню поставленої мети намагаються перешкодити не лише опозиційні структури, але й інститути державної влади. Так, в Україні міністерства або місцеві органи управління дають свою інтерпретацію урядовим рішенням та директивам, що часто веде до дезінтеграції влади, а, отже, й наростання суперечливості політичного процесу. Застосування управлінською елітою заходів, що обмежують протидію конкурентів і блокування прийнятих ними рішень в усіх ланках політичної системи, є однією з універсальних вимог реалізації владних рішень.

У реалізації управлінських рішень виділяються декілька основних поглядів: *популізм, елітизм, консерватизм, демократизм і радикалізм*. Кожний різновид здійснення політичного курсу відрізняється певними методами владного регулювання, тим чи іншим характером взаємовідносин влади з населенням, відповідним типом інформаційного режиму, здійсненням влади й управління.

Одним із різновидів політичного управління виступає *популізм*. Популізм використовується як основний засіб досягнення владної мети, апелювання до громадської думки, опору на настрій мас. Популізм неминуче зорієнтований на спрощення політичної ситуації, а в ряді випадків і вульгаризацію передбачуваної громадської мети. Ось чому, на думку управлінських еліт, подо-

лання суперечностей, недоліків і забезпечить швидке просування до успіху, вироблення таких лозунгів, закликів до населення, що відбивали б їх інтереси та потреби. У таких ситуаціях нерідко використовуються лестощі (демократи — на чолі громадського прогресу), залякування зовнішньою чи внутрішньою загрозою, необґрунтовані обіцянки тощо. Популізм може виступати і складовою частиною політичного курсу демократично обраного керівництва суспільства, і засобом забезпечення підтримки масами законної мети. Але популізм часто використовується для маніпуляції громадською думкою, маскуванню справжніх намірів управлінських еліт, формою змагання з опозиційними силами тощо, сприяє виробленню та використанню консенсусу. Зрозуміло, популізм — різновид політичної діяльності держави або інших політичних структур та інститутів, що допускає як основний засіб виправдання (досягнення) владної мети пряму апеляцію до громадської думки, опору на масовий настрій. Політичні вимоги популістського характеру загальнодоступні для розуміння широкими соціальними колами і розраховані на таку соціальну привабливість мети, яка здатна забезпечити їх масову підтримку. В Україні часто до популізму при формулюванні мети вдаються представники Руху, націонал-патріотичних партій та організацій.

На відвернення якої-небудь значної участі громадян не лише у розробці, але й у корегуванні політичного курсу, зорієнтований *елітизм*. Політична еліта — сукупність груп, що виділяються в суспільстві впливом, привілейованим становищем та престижем, які безпосередньо й систематично беруть участь у реалізації рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї. В умовах елітарного режиму заохочується діяльність різноманітних посередницьких форм взаємодії з виборцями, зосереджується увага на розвитку в політичному процесі представницьких органів та структур. Тут же широко розповсюджена діяльність тіньових апаратних механізмів влади. Суспільству, як правило, надається усічена політична інформація, не сприятлива всебічній оцінці діяльності влади. Активність владних структур та інститутів викликає лише політичну активність мас. Політика, що запроваджується у таких умовах, скерована на усунення участі основних мас населення у прийнятті рішень та витисненні їх за межі політичного процесу.

Стійке прагнення влади — за будь-яких суспільних перетворень, насамперед, зберегти ті або інші владні інститути, структури тощо. Це можливо здійснити в умовах *консерватизму*. Консерватизм — одна з форм здійснення політики правлячим режимом. Принципи конструювання політики майбутнього, засо-

би діалогу з опозицією, конкретний характер взаємовідносин еліт з населенням визначаються консерватизмом. Однак у будь-яких випадках пріоритет віддається використанню традиційних форм та засобів політичної поведінки населення, функціонуванню державних інститутів та ін. Консервативна політика притаманна стабільним політичним режимам, які не піддаються різким ваганням політичної кон'юнктури. Культивування внутрішньої прихильності населення до шанованих у суспільстві цінностей, які охороняються, — позитивне в консерватизмі.

Радикалізм — одна з форм політичного правління, допускає активізацію участі населення в політичному процесі. В умовах радикалізму не є самометою влади досягти якісної перебудови політичної системи та суспільства. Але революціонізація політичної системи і суспільства часто призводить до нестабільності суспільства. В революційних режимах, помічає французький політолог Генрі Ерме, насилля не стільки супроводжує, скільки неминуче йде за народним повстанням чи іншими формами радикальних перетворень, і тому «влада, що називається народною, дуже часто виявляється смертоносною».

На відміну від *радикалізму*, що нехтує заради глобальної майбутньої мети загальними інтересами та правами людей, *демократизм*, насамперед, орієнтується на реальні потреби й запити громадян, втілення їх невідчужуваних прав та свобод. Добиваючись довір'я та бажання людей лояльно співробітничати з владою, демократична політика сприяє встановленню в суспільстві атмосфери взаємовідповідальних відносин між рядовими громадянами та елітою. З арсеналу політичного правління виключаються засоби жорсткого соціального примушення, зате дотримується процедура виборчих циклів, принципи розподілу й урівноваженості влади, орієнтація на цивілізовані відносини з опозицією, боротьба з політичною пасивністю населення тощо, що забезпечує політичний процес, механізми самодисципліни і самопримусу громадян, і замінює насилля.

3. ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ. ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Суть політичної стабільності

Якщо на Заході політична стабільність, а особливо конфлікти та напруження в країні, широко висвітлюються і стали основою відповідних політичних концепцій, то в країнах, де па-

нували командно-адміністративні системи й тоталітарні режими, питання стабільності в країні, конфлікти, напруження тощо замовчувалися. Тому-то тут гостро стоять проблеми стабільності та конфліктів, пов'язані зі складними процесами демократизації.

Стабільність — це нормальне функціонування політичної системи, усіх її структур та інститутів, відсутність збоїв у механізмах державної влади, її достатня авторитетність. Стабільність проявляється також і в суворому дотриманні і виконанні законів та інших регулюючих нормативних актів, використаних стосовно мирних, ненасильницьких форм політичної боротьби. Об'єктивною стабілізацією та її складовою частиною є відсутність політичного напруження в суспільстві. Стабільність виступає оцінкою стану політичного життя всередині держави, а також у системі міжнародних відносин.

Створення умов для нормального функціонування громадських інститутів та владних структур, незалежно від існуючого режиму, є найважливішою функцією політичного керівництва і державного управління. Стабільність стосується всіх сфер політичного та громадського життя. По суті, стабільність — інтеграція людей задля досягнення певної мети, рішення тих чи інших проблем на базі розподілу праці та обов'язків. На відміну від традицій, що проголошували вивчення в Україні класової боротьби та суперечностей як джерела соціальних змін, політологи, соціологи Заходу приділяли й приділяють увагу з'ясуванню природи конфліктів. У країнах Заходу, а згодом і в країнах Сходу, політологія передбачає пошуки шляхів згуртування суспільства, окремих соціальних спільностей, груп на основі загальних цінностей та інтересів. Ставиться на меті вивчення еволюційних змін у громадських пріоритетах та поведінці, а не ідеологічне розкитування й вибух громадських емоцій. Існує і ряд концепцій стабільності (концепція соціальної інтеграції — Еміль Дюркгейм, Макс Вебер, Вільфредо Парето і ін., соціальна теорія організації суспільства — Роберт Міхельс, Федеріко Тейлор, Огюст Конт, сучасні функціоналісти та ін.). Політична стабільність, на думку політологів Заходу, — одна з форм соціальної стабільності, стан співвідношення соціальних спільностей, груп та політичних сил, неспроможних істотно змінити політичну систему у своїх інтересах, тобто забезпечується їх статус-кво, передбачається стан відносної рівноваги, збалансованості соціальних спільностей, груп та політичних інститутів — суб'єктів владних відносин.

Суспільна система та її політичний режим визначають і характер політичної стабільності. В умовах демократичного ладу усі

механізми влади спрямовані на досягнення певної рівноваги соціально-політичних інтересів, виходячи з потреб панівних сил. Формується і механізм самоврегулювання, у тому числі політичних відносин. Тут провідною є роль держави, покликаної регулювати всю систему суспільного життя для збереження існуючого ладу. По суті, діє механізм адаптації політичної системи до змін умов функціонування суспільства. Існує і діє сукупність певних інститутів, процесів та відносин, за допомогою яких і забезпечуються найбільш оптимальні умови нормального функціонування політичної системи, що пристосовується до середовища, яке змінюється, формується здатність справлятися з анархією, ефективно використовувати для зміцнення існуючого ладу досягнення науково-технічного прогресу. Добре налагоджене політичне інформування населення, постійна трансформація політичної системи, збалансованість усіх соціальних політичних сил тощо, — все це забезпечує політичну і суспільну стабільність.

Велике значення має для стабільності і політичної, і державної наявність сильного середнього класу. В умовах демократизації суспільного життя в Україні тільки почалося формування середнього класу. Підтримуючи конституційні демократичні партії, маргіналізуючи праві та ліві екстремістські групи, середні верстви в якійсь мірі знімають соціальне напруження, зміцнюють становище в країні, попереджають політичні конфлікти. Важливу роль відіграє забезпечення політичної спадкоємності. Йдеться про спосіб заміни або передачі політичної влади. Демократичне суспільство — відкрита система, здатна відносно безболісно пристосовуватися до змін внутрішнього та зовнішнього середовища. Така стабільність динамічна. Авторитарним і тоталітарним режимам притаманна така стабільність, зорієнтована на формування соціально-однорідного суспільства, де саморегулювання забезпечується репресіями, насиллям, спрямованими на усунення будь-якої існуючої чи потенційної опозиції.

Типи політичного процесу

Політичні процеси бувають двох типів: *зовнішньополітичні та внутрішньополітичні*. Організаційна структура політичної і державної влади — справжній стрижень політичного процесу, зумовлює ті чи інші обсяги політичної активності населення, впливає на засоби політичної мобілізації громадян, панівні методи управління. Тому зміст політичних процесів суттєво розрізняється в парламентських унітарних державах (Великобрита-

нія), у країнах з напівпрезидентським унітарним правлінням (Франція), в президентських системах, що поєднують поділ влади й федералізм (США), в державах з парламентсько-федеральним правлінням (Канада) або в інших державних укладах. Зрозуміло, можливості розвитку політичного процесу залежать від спроможності політичної організації суспільства видозмінювати функції своїх ланок, швидко поратися зі змінами в правлячій еліті і зміною лідерів, забезпечувати утворення нових необхідних політичних інститутів, структур тощо. З точки зору публічності, здійснення елітою і виборцями своїх функцій, явного або неявного відправлення державою повноважень та прерогатив, виділяються *відкритий та прихований (тіньовий) політичні процеси*.

Відкритий політичний процес відзначається тим, що політичні інтереси соціальних спільностей, груп і громадян систематично виявляються у виборчих перевагах, програмах політичних партій і рухів, а також в інших формах публічної прихильності людей до державної влади. При демократії це виражається в безперервних контактах між соціальними спільностями, групами, громадянами та інститутами, структурами влади, обговоренні і оспорюванні окремої та загальної мети і проблем, корегуванні здійснюваного під впливом громадської думки політичного курсу. В умовах тоталітарних режимів висвітлюються інші риси політичної взаємодії суб'єктів та інститутів влади: адміністративна безкрайність центру, всепроникаючий силовий вплив держави на рядових громадян тощо. Якщо ж у демократичних державах відкритість політичного процесу виражається у відкритості для громадськості різних фаз прийняття політичних рішень, корегуванні програм, рекрутстві еліт, а також інших ділянок владної взаємодії громадян, то в тоталітарних режимах відкритість політичного процесу ніколи не поширюється на механізми управління й особливо на вироблення стратегічної та тактичної мети правління.

Тіньовий політичний процес базується на публічно неоформлених політичних інститутах та центрах влади, а також на таких владних домаганнях соціальних верств, груп та окремих громадян, що з різних причин не передбачають спрямування до офіційних суб'єктів та об'єктів влади тощо. Центрами влади, до яких апелюють громадяни, виступають заборонені, нелегалізовані та невизнані суспільством структури (мафіозні клани, діючі на тій чи іншій території). Владно-політичний простір регулюється прийнятими в таких центрах рішеннями, запропонованими ними засобами та нормами реалізації мети, встановленими правами та свободами діючих суб'єктів. Тіньовий політичний процес може

виступати і в альтернативній офіційній політичній формі (паразитовання мафіозних структур на державних інститутах влади тощо), і в неальтернативній формі, коли вища влада певних інститутів офіційно не афішується, але зізнається. Така ситуація — досить типова.

Сучасний історичний період характеризується найбільш глибокою і всебічною кризою тоталітарних та авторитарних політичних режимів у різноманітних регіонах світу. У деяких країнах демократичні домагання маскуються в авторитарну практику, в інших відбувається справжній рух у бік демократії. Інколи насильство покликане нейтралізувати сповзання суспільства до повного краху і стану, близького до анархії. Для того, щоб оцінити неоднозначні зміни, що відбуваються в політичних системах, необхідна теоретична основа для порівняльного аналізу, здатного узагальнити найширшу різноманітність політичних систем. Політичний розвиток — це зростання спроможності політичної системи.

ЛІТЕРАТУРА

Вахромеев А. А., Дерябина М. А., Языкова А.А. Страны Восточной Европы: время кардинальных перемен. — М., 1990.

Власть. Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989.

Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М., 1990.

Салмін А. М. Політичний процес і демократія // Полис. — 1993. — № 3.

Основы политической науки. Учебное пособие / Под ред. проф. В. П. Пугачева. — ч. I і ч. II. — М., 1993.

Булан А. П., Ситник О. І. Проблеми становлення та розвитку демократії в сучасній Україні // Політологічний вісник. — ч. 3. — К., 1993.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ В чому суть політичного процесу? Які існують типи політичного процесу?
- ◆ Форми та умови прояву політичного процесу.
- ◆ Що таке політична участь? Види політичної участі.
- ◆ У чому причини неучасті деякої частини людей у політичному житті в сучасних умовах в Україні?
- ◆ У чому суть стратегії і тактики в політиці?
- ◆ У чому суть політичної стабільності?
- ◆ Які перспективи розвитку політичного процесу?

1. ОСОБА В ПОЛІТИЦІ

Політичне буття особи

Стаючи дорослим, кожний переконується, що в суспільстві діють механізми, які регулюють помисли та вчинки людей в політичній сфері. *Механізмами регулювання поведінки особистості виступають державні та громадські інститути, ідеології та релігії, традиції та звичаї, нарешті, соціальне середовище та економічні умови, де протікає все життя людини.* І важко уявити, як же окрема людина може вплинути чи змінити існуючий порядок речей. Навіть багато з тих, хто живе у стабільних і міцних демократичних системах, схиляються до думки, що вони не самі вирішують, а лідери, керівники і взагалі «начальники» володіють здебільшого відповідальністю, а, отже, і правом приймати нормативні акти, політичні рішення, тобто *здійснювати реальну політичну дію.* Якщо ж людина хоче впливати на політику або змінити її, має приєднатися до соціальної групи, політичної партії або руху, чії політичні позиції збігаються або близькі з її власними. І в сучасному складному світі здається неможливою така політична дія в суспільній сфері, що була б повністю просякнута суто індивідуальним буттям особи.

Політику творять люди, її суб'єкти. Це різноманітні соціальні спільності та сфери, суспільно-політичні об'єднання та організації, індивіди — первинні, вихідні політичні суб'єкти. Саме індивіди утворюють соціальні спільності, верстви, групи, політичні партії та політичні рухи, різноманітні політичні інститути. Ще в Давній Греції філософ Платон вважав, що теорія політики повинна базуватися на вивченні людини, тому що здорове суспільство не може складатися з людей, яких переслідують страх та невпевненість. Адже увесь розвиток суспільства, починаючи з економіки і закінчуючи духовною сферою, спрямований на задоволення потреб людей, на її всебічний розвиток. Чи залежить економіка від людини? Звичайно. Від того, яке місце займає людина у виробництві, від того, як поведеться людина на виробництві, від її трудової діяльності, сумлінності, добросовісності, зацікавленості у праці тощо. Соціальна сфера й соціальні відносини, що розвиваються і діють в суспільстві, залежать безпосередньо

від людини та її здібностей реалізувати усі економічні успіхи і забезпечити життя, побут, умови праці тощо. Розвиток політичної системи, самоуправління дуже відчутно залежить від політичної зрілості, освіти, ініціативи людини. Адже політична культура демократизму включає організованість, свідому дисципліну та ін. Звідси людина виступає метою та фактором розвитку демократичного суспільства, а підвищення ролі людини допускає здійснення виробленої державою реалістичної і дійової програми формування сучасної особи — ідейно та морально підготовленої, із розвинутим почуттям господаря, творчим, справді ретельним і відповідальним ставленням до справи.

Що ж таке людина? У чому суть людини? Людина є істота біосоціальна. Маркс говорив, що «суть людини... є сукупність усіх суспільних відносин». Людина — істота суспільна, політична і розвивається як особа тільки у суспільстві. Кожна людина — індивід — є особою. Проте *людина, особа, індивід* — поняття не тотожні. В різних філософських системах проблема людини розглядалася по-різному. Французький філософ Жюльєн Леметрі визначав, що людина — машина. Людина настільки складна машина, що повністю неможливо скласти про неї яскраве уявлення, а після — дати точне визначення. Філософ Поль Анрі Гольбах писав, що людина — матеріальна істота, яка організована так, щоб відчувати, мислити та зазнавати видозмінення. Філософ Клод Адріан Гельвецій говорив: людина, витвір природи, існує в природі, підпорядкована її законам. Філософ Іммануїл Кант писав: «Найголовніший предмет у світі, до якого можуть бути застосовані пізнання, це людина, тому що вона для себе своя остання мета». Люди, які населяють планету, складають єдиний біологічний тип *homo sapiens* — людина розумна. Людина — гранично загальне поняття для визначення суб'єкта історичної діяльності та пізнання.

Індивід як особа — це не просто біологічна, але й соціальна істота. І якщо в античних концепціях людину розглядали як здатного до громадської діяльності індивіда, то, за Марксом, «людина є суспільна істота». Тому будь-який прояв її життя — навіть якщо і не виступає в безпосередній формі колективного, що здійснюється спільно з іншими, — прояв і утвердження суспільного життя. Звідси і впливає розуміння суті людини як сукупності всіх суспільних відносин. Безумовно, не існує раз і назавжди заданої людської сутності: зі зміною суспільних відносин змінюється і її зміст. Індивід — означає те, що кожна людина індивідуальна в усіх іпостасях розвитку: біологічній і духовній. Поняття *індивід* відображає одноосібність, неповторність людини.

Особа відображає, *по-перше*, соціальну суть людини, її конкретно-історичну характеристику. Карл Маркс говорив, що «суть окремої особи складають не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість; людську суть не можна виявити ані через самосвідомість, ані через біологічні характеристики. Особа має суспільно-історичну суть». Особа, природно, втілює зміст тих суспільних відносин, з якими пов'язане життя людини і які людина підтримує та стверджує усією своєю життєдіяльністю. *В сучасних умовах створюється нове соціальне середовище, формується зовсім інший тип особи, відмінний від попередніх суспільно-політичних систем. По-друге*, поняття особи слід відрізнити від поняття людина. Якщо поняття людина — це сукупність вироблених у процесі розвитку особливостей, що успадкувалися, які відрізняють її від усіх інших тварин, а людей один від одного і не включають конкретно-історичних соціальних характеристик, то особа — це втілення конкретно-історичних суспільних відносин. Притаманні кожній людині індивідуальні особливості характеру, емоційної сфери, темпераменту, здібностей роблять її неповторною серед інших людей. Отже, важливо не обмежуватися лише соціальним тлумаченням сутності особи, а підходити до аналізу сутності особи конкретно-історично. Людина належить до тих чи інших соціальних, національних, професійних спільностей, виступає носієм певних інтересів. Звичайно ж, особа не лише продукт, об'єкт, але й суб'єкт суспільних відносин. *Особа — це людина, яка втілює конкретно історичні-суспільні відносини, впливає на них в міру своїх сил та здібностей і в залежності від становища, яке займає в суспільстві. Соціальний статус особи — це місце особи в системі суспільних відносин, у ставленні до інших індивідів і до соціальних груп, сукупність її соціальних функцій, а також її оцінка та самооцінка, тобто розуміння людиною своєї соціальної значимості.* Соціальний статус особи характеризується економічними, професійними та іншими ознаками. Визначаючи соціальний статус особи, доцільно відмежуватися від ролевої концепції особи, що, по суті, зводить становище особи до ситуації актора, якому заздалегідь прописаний хід дій. В одній із п'єс Уільям Шекспір писав: «Весь світ — театр. У ньому жінки та чоловіки — усі актори. У них є входи, виходи. І кожний не одну грає роль. Сім дій у п'єсі тій. Дитина, школяр, підліток, коханець, солдат, суддя, дідусь...». Особисте, суб'єктивне тут може проявитися тільки в *методі виконання ролей*. Люди — й автори, і діючі особи їх власної драми. Природно, соціальний статус особи залежить не лише

від матеріальних, соціальних та духовних умов, але й від того, наскільки ці умови засвоєні особою, від її культури, від її активності тощо. Особа несе в собі риси цивілізації, способу виробництва та способу життя.

Виділяють декілька великих соціальних типів особи, які простежуються на всьому історичному шляху розвитку людства. *Перший тип* — діячі — мисливці та риболови, воїни і ремісники, землероби і робітники, інженери і геологи, медики і педагоги, менеджери і бізнесмени та ін. Для таких осіб головне — активні дії, зміни світу та інших людей, включаючи самого себе. Такі особи горять на роботі, знаходячи вище задоволення, навіть якщо її плоди і не стільки помітні. Бурхливий розвиток капіталізму привів до культивування саме такої особи — активної, яка має собі ціну, яка володіє почуттям власної гідності та визначає міру своєї відповідальності за себе, сім'ю, народ. *Другий тип* — мудреці, мислителі — люди, які, за висловом Піфагора, приходять у світ не для того, щоб змагатися і торгувати (як на Олімпійських іграх), а дивитись і розмірковувати. Образ мудреця, мислителя, що втілює традиції сім'ї, роду й історичну пам'ять (літописи), завжди користувався величезним авторитетом. Багато великих мудреців і пророків — Будда і Заратустра, Моїсей і Піфагор, Соломон і Лаоцзи, Конфуцій і Махавіра Джіна та ін. вважались або посланцями богів, або обожнювались, вважались святими. *Третій тип* — люди почуттів та емоцій, які гостро відчувають, як «тріщина світу» (Генріх Гейне) проходить через їх серця. Це діячі літератури та мистецтва, геніальні прозріння яких часто випереджають найсміливіші наукові прогнози і пророкування мудреців. Відомо, що поет Андрій Бєлий ще в 1921 році написав вірші, де згадувалась атомна бомба, а поет Олександр Блок чув музику революції задовго до її початку. І таких прикладів багато. *Четвертий тип* — гуманісти і подвижники, які відрізняються піднесеним чутливим почуттям душевного становища іншої людини, ніби відчувають іншого, полегшуючи душевні і тілесні страждання, їх сила — у вірі в своє призначення, в любові до людей і всього живого, до активних дій. Такі люди зробили справою свого життя милосердя (лікар, філософ-гуманіст Альберт Швейцер, лікар-гуманіст Федір Гааз, лікар-філософ Микола Амосов, мати Тереза, філософ Анрі Дюнан та ін.). В основних культурах та цивілізаціях планети склались певні типи особи, які відображають особливості Сходу і Заходу, Півночі і Півдня. Становлення особи йшло через етапи свідомості, почуття страху і сорому (античні суспільства), любові до Бога, гріховності Людини, корпоративної моралі

(феодалний світ) і, нарешті, утвердження самоцінності людської індивідуальності (сучасні суспільства).

Соціальна діяльність людини — головний рушій суспільного розвитку. В характері її діяльності, спрямованості, активності, змістовності та результативності відбивається суть того чи іншого суспільного ладу, його недоліки, достоїнства й, відповідно, історичні перспективи. Самореалізація людини можлива тільки через державу. Звідси, сильна держава — добро для громадян. Все, що сприяє її зміцненню, відповідає інтересам суспільства і є вирішальним гарантом свободи. Ще Демокрит підкреслював, що в державі представлене загальне добро й справедливість. Інтереси держави — над усе. Піклування громадян повинно бути спрямоване на найкращий устрій держави. Георг Гегель відзначав, що особа чогось варта тільки тому, що є часткою держави. Якщо ж особа перебуває в гармонії з метою держави, то вона вільна, тому що держава — вища форма і втілення свободи. Гегель підкреслював, що особа знаходить свободу в ретельному виконанні обов'язків перед державою. Виходячи з діалектики двох типів влади, природної, ірраціональної, стихійної, що базується на грубій силі, і державної — розумної, організуючої і впорядкованої, яка підносить суспільство над біологічністю людини, філософ Нікколо Макіавеллі вважав, що зміцнення держави та її влади, яка втілює все розумне в людині, є важливим фактором, і що для зміцнення держави та її влади усі засоби добрі, аж до найвищих злочинів проти людини. Виходячи з гуманності, в основі різноманітних елітарних концепцій співвідношення цінностей людини й політики лежить необхідність наявності компетентної влади меншості над більшістю, як умови нормального функціонування соціуму. Сама ж людина — пасивний суб'єкт управління, має підкорятися, слухатись еліти через її більшу компетентність. Але ряд політологів (Роберт Даль, Віль Корнхаузер, Йозеф Шумпетер) розглядають зростаючу участь громадян у політиці суперечною природі особи, проголошуючи взагалі «політику для політиків». Існують також інші погляди, концепції, в основі яких лежить певність у владній суверенності особи, впевненість, що її самореалізація не в державі, а в жертвуванні заради влади.

Держава, влада покликані забезпечити стан, зовсім відповідний природі людини, а звідси вимагається удосконалення політичної структури суспільства, а не людини. Цінність держави, говорив англійський філософ Джон Стюарт Мілль, визначається цінністю її громадян. Добродесність держави полягає в намаганні зробити своїх підданих добрими та освіченими. Держава повинна, з одного

боку, сприяти загальному духовному розвитку суспільства, а з іншого, — організувати вже існуюче моральне та інтелектуальне багатство. Єдине правління, що може повністю задовольнити всі гострі потреби соціальної держави, — це те правління, в якому беруть участь усі люди, будь-яка участь яких, навіть найменша суспільна функція, корисна; така участь має збільшуватися настільки, наскільки дозволяє суспільство. Саме така філософія громадянського суспільства та політичної свободи виходить з того, що підпорядкованість індивідів державі, владі є засобом обмеження негативної свободи і всілякого розвитку свободи політичної.

Політична свобода, самовизначення особи стосовно держави та влади, її законів, зумовлюють *раціоналізм політичного життя*, забезпечують громадянський правопорядок. Але особисту свободу в тій чи іншій формі обмежують властиві державі порядок та організація. Філософ Карл Ясперс відзначав, що абсолютної політичної, як і будь-якої іншої соціальної, свободи бути не може. Політична свобода людини починається відтоді, коли вступають у дію прийняті в державі закони. Зрозуміло, що той чи інший закон означає відмову або примушення до відмови особи від деякої частини її прав. Особиста свобода є тканина, з якої шиється будь-який соціальний одяг. Запас такої тканини не може бути невичерпним: вона витрачається і не оновлюється. Виходячи із самоцінності особистості, представницька демократія і політичний плюралізм, поділ влади, взагалі все те, що характеризує ліберально-демократичні режими, покликане забезпечити оптимальне становище між межами суспільства. Є й доктрини, що проголошують свободу особи. Особа і держава несумісні тому, що держава зі всіма її інститутами та владними структурами є зло. І тому-то держава має бути знищена відразу ж після звершення соціальної революції, говорив Михайло Бакунін, інакше революція загине. Небезпечна і влада одних тільки представників народу, тому що, ставши правителями, вони перестають бути робітниками і починають дивитися на весь чорноробочий люд з висоти державності і представлятимуть уже не народ, а себе і свої прагнення до управління народом. З таких позицій представницька система та інші основи ліберальної демократії вважаються антидемократичними.

Поняття суб'єкти політики

Що таке суб'єкти політики, суб'єкти влади? У повсякденному житті політичні відносини знаходять відображення у політиці як способі взаємовідносин різних соціальних спільностей, класів, соціальних верств, націй та відстоювання своїх інтересів і

задоволення потреб за допомогою різноманітних засобів, серед яких важливу роль відіграє *влада*. Різноманітні соціальні спільності, соціальні верстви, класи, нації, професійні, політичні об'єднання, індивіди тощо виступають *суб'єктами політичних відносин, суб'єктами влади. Суб'єкти політики* — це індивіди і соціальні верстви й спільності, а також організації, об'єднання, безпосередньо більш-менш свідомі, що беруть участь у політичній діяльності. В залежності від усвідомленості та міри участі в політичній діяльності, американський політолог Габріель Алмонд виділяє три групи суб'єктів політики. *По-перше, суб'єкти, учасники політики* (партиципанти), які ясно усвідомлюють свою мету і шляхи її реалізації та інституціональні механізми, які вони використовують (політичні партії, політичні рухи тощо.). *По-друге, суб'єкти політики, які спонукають до турботи про реалізацію своїх безпосередніх, місцевих, повсякденних інтересів і які не усвідомлюють політичних наслідків своєї участі, своєї політичної ролі (парохальні).* *По-третє, суб'єкти політики* — піддані, які розуміють свою політичну роль і призначення, але не бачать спроможності виходу за межі, самостійного впливу на політичне життя.

Досить різноманітна і сама класифікація суб'єктів політики. Найбільшим поширеним є поділ суб'єктів політики на два основних типи: *соціальний та інституціональний.*

Соціальний — охоплює індивідів та різні соціальні верстви, у тому числі професійні, етнічні, демографічні та ін. Сюди належать і особа, професійні групи, нації, класи, еліти тощо.

Інституціональний — включає державу, політичні партії, професійні спілки, політичні рухи, інституціоналізовані спілки, групи інтересів тощо. Кожний із політичних інститутів здійснює певний вид політичної діяльності і включає до неї спільність, соціальну групу, верству тощо. У процесі інституціоналізації стихійні та нестійкі форми політичної діяльності набувають визначеності, а також спроможності до саморегулювання.

Інколи виділяється і *третій тип* — *функціональний*, що охоплює соціальні інститути (церква, університети, корпорації, спортивні асоціації, добровільні товариства), призначені для реалізації здебільшого неполітичних завдань, проблем, хоча насправді помітно, а іноді і надто вагомо впливають на політику.

Основи діяльності людини, особи в політичному житті визначені необхідністю задоволення політичних потреб: участі у формуванні та вдосконаленні політичних структур, політичної системи суспільства, в діяльності політичних партій, різних суспільних формувань тощо.

Основні критерії активності людини

Особа, індивід є первинний суб'єкт політики. Ще в давнині філософ Протагор відзначав, що «людина є міра всіх речей». *Мірою політики, рушійним початком політичної активності політичних партій, політичних рухів, класів, націй тощо є сама особа, її інтереси, ціннісні орієнтації й мета.* У політичній науці проблема особи має три основні аспекти. *По-перше*, особистість втілює індивідуальні, психіко-фізіологічні (емоційні, інтелектуальні та ін.) особливості людини, її специфічні звички, ціннісні орієнтації, стиль поведінки тощо. Від індивідуальних особливостей часто залежить велика політика. *По-друге*, особистість є представник соціальної спільності, соціальної верстви, групи (статусної, професійної, соціально-етнічної, класової, еліти, мас та ін.), а також особистості-виконавця певної політичної ролі: виборця, члена політичної партії, парламенту та ін. Такий підхід до особистості розчиняє її в більш великих соціальних формуваннях або ж певних її ролях і не дає можливості відбити автономно активність індивіда — специфічного суб'єкта політики. *По-третє*, особа — відносно самостійна активна учасниця політичного та суспільного життя, що володіє розумом і свободою волі, не лише загальнолюдськими, але й унікальними рисами, тобто цілісністю, яка не зводиться до її окремих (професійних, класових, національних тощо) характеристик, що є політичним статусом громадянина або підданого держави.

Психологічно політична активність особистості зумовлена людською потребою належати до соціуму, тобто спільності людей, які ототожнюють себе зі своєю нацією, певною соціальною спільністю людей, групою індивідів, політичною партією, об'єднанням тощо. Часто, відзначає проф. Олена Шестопал, людина залучається до політики саме для того, щоб стати частиною соціальної спільності, осмислити почуття спільності. Це позбавляє самотності, дає людині відчуття сили й здібності впливати на хід політичних процесів. З політичних потреб випливають політичні настанови — активне, дійове ставлення індивіда до різних політичних інститутів, політичних проблем, подій тощо. Прагнення до влади вважається переважною рисою людської психіки і свідомості, визначальною формою соціальної активності людини. Однак повністю з таким твердженням погодитись не можна, тому що політична людина вилучається з розвитку суспільства. *Політичні потреби, зумовлені ними інтереси — явища соціальні, не властиві всім людям і не обов'язкові в системі цінностей кожно-*

20. Навіть у тих випадках, коли цінності не однакові, їх місце і пріоритетність у ціннісних орієнтаціях окремих індивідів різні, тому що людина політична — одна з різновидностей особи в межах того чи іншого типу. І зміст політичної особистості зумовлений конкретними обставинами її буття. Зміст політичної діяльності визначається політичною діяльністю особи, людей, які володіють не лише системою соціально значущих рис, що характеризують людей як членів того чи іншого суспільства або соціальної спільноти, але й індивідуальними психологічними рисами особистості. Політолог Бертран Рассел відзначав, що людські пристрасті та індивідуальні здібності відігравали у політичній історії головну роль. Формування політичних інтересів і настанов — це те, що складає політичну соціалізацію людини.

Політична соціалізація

В соціології і політології існують найрізноманітніші визначення *політичної соціалізації*. Соціолог Василь Щегорцев відзначає, що *політична соціалізація* — це своєрідне введення людини до соціально-політичного середовища, залучення її до системи функціонуючих політичних орієнтацій, традицій, навичок та явищ, внаслідок яких формуються політична свідомість та політична культура особи. Політолог проф. Олена Шестопап та інші визначають *політичну соціалізацію* як сукупність процесів становлення політичної свідомості та поведінки особи, прийняття та виконання політичних ролей, прояв політичної активності. Мабуть, це визначення більш вдале, повніше і чіткіше розкриває самий зміст та суть політичної соціалізації особи.

Проблема політичної соціалізації особи ставить питання: як і чому особа включається у політичне життя, які фактори, а головне — результати включення особистості у політичне життя? Але ці питання вирішуються досить просто: залучення особи до політики реалізується шляхом її участі у політичному процесі, соціально-класовими факторами (соціальним походженням індивіда, його становищем у соціально-класовій структурі суспільства та ін.). Однак у процесі залучення людини до політики можна, не заперечуючи значення соціального середовища, орієнтуватися здебільшого на соціально-психологічне пояснення механізмів залучення людини до політики.

Існують політико-психологічні концепції політичної соціалізації особи, які передбачають поведінки та науковий підходи. Процес політичної соціалізації особи базується і на психологічній

основі пошуку підсвідомих, ірраціональних механізмів (концепції Еріха Фромма, Герберта Маркузе, Вільгельма Рейха, Гарольда Ласуелла, Андре Адлера та ін.). Кожний напрямок здійснення політичної соціалізації особи допускає визначення її механізмів, але недоцільно абсолютизувати їх тому, що сам процес політичної соціалізації особи багатомірний, протікає на різноманітних рівнях. І не можна не погодитись, що, по-перше, найсильніший вплив на людину відбувається з боку інститутів політичної системи, владних структур, національних та соціальних спільностей, груп (починаючи з класу і кінчаючи сім'єю політичних лідерів та ін.). По-друге, сама людина — внутрішні механізми свідомого та несвідомого реагування на соціально-політичні імпульси.

Соціальна обумовленість залучення особи до політики допускає розмежування політичних, неполітичних факторів процесу політичної соціалізації особи. Характер і тип державного устрою, політичний режим, політичні інститути, політичні партії та політичні рухи, об'єднання — ось основні політичні фактори процесу політичної соціалізації особи. Сім'я, школа та інші навчальні заклади, робота, служба, культура, мистецтво, література, засоби масової інформації, національні звичаї та традиції тощо, — все це неполітичні фактори соціалізації особи. Але розмежування факторів соціалізації особи на політичні й неполітичні зовсім не носить відносного характеру. Адже поділ факторів соціалізації особи на політичні та неполітичні фактори процесу політичної соціалізації відбувається у кожному конкретному випадку і, отже, зовсім не обов'язкова наявність того чи іншого фактора. Справді, за тоталітаризму багато, здавалось би, неполітичних факторів функціонують і впливають саме як політичні.

Стратегія засвоєння механізмів політичної соціалізації увійшла до політичних програм консерваторів, лібералів, лівих та правих радикалів, численних політичних партій та суспільно-політичних рухів. І це природно. Тому що політична соціалізація може бути використана як надійний і досить тонкий інструмент політичного контролю, засіб насадження особі потрібних панівним верствам політичної мети та цінностей, причому це можливо зробити непомітно для самої людини. Політична соціалізація передбачає формування певної політичної позиції індивіда. До понять політичної позиції включаються: емоційне ставлення до політичних явищ і процесів, переконаність у політичних явищах, системі політичних цінностей, схильність до політичної діяльності тощо. Політична позиція — явище індивідуальне, дає можливість зрозуміти мотиви індивідуальної політичної орієнтації та

поведінки особи. Політична позиція не піддається безпосередньому сприйманню: вона бачиться тільки ззовні і проявляється то чітко, то розпливчато тощо. Про політичну позицію людини судять по тому, що вона робить, що говорить, яка її політична поведінка. Політична соціалізація особи залежить від її (особистості) місця в соціальній структурі, рівня спільної культури, традицій тощо. Велику роль відіграє психічний стан людини.

Інтереси особи та політика

Процес політичної соціалізації особи ніби вбирає два зустрічних процеси. Їх розвиток, рух уперед має конкретно-історичний характер і визначається взаємодією політичної влади та індивіда. Ось чому в різних країнах, у різні періоди й історичні епохи існують специфічні ідеали «людини політичної». Ще в теорії англійського філософа Томаса Гоббса і французького філософа Жан-Жака Руссо і в сучасних умовах знаходять втілення *концепції загальної рівності та еліт, привілейованих сфер та ін. Основна ідея — необхідність підпорядкування особи державі — мотивується потребами управління в умовах науково-технічної революції, зміцнення стабільності політичних владних структур, систем і усунення конфліктів, що є наслідком соціальної нерівності, а також поділу праці, що розвивається між елітою, привілейованою сферою, професійною політикою, яка займається й іншими громадянами тощо.*

В сучасних умовах в громадській думці Заходу протистоять один одному два основних підходи. Неоліберали та соціал-демократи дотримуються помірних позицій, активного втручання держави в життя суспільства, прагнуть обґрунтувати та здійснювати різноманітні форми компромісів між концепціями рівності можливостей, виступають за відоме згладжування розриву у прибутках шляхом державного регулювання, податкової політики, різних соціальних програм, дотацій та ін. На думку консерваторів та їх теоретиків, рівність результатів суперечить принципу свободи та природі людини. Штучно насаджувана рівність підриває ефективність функціонування суспільного організму, породжує утриманський настрій. Концепція загальної волі Жан-Жака Руссо дає можливість виправдати та обґрунтувати тоталітаризм, а може й передбачити, визначити. В концепціях Адама Сміта, Герберта Спенсера провідною ідеєю про джерела втягнення особистості у політичного процесу є інтереси, перетворення особи з пасивного суб'єкта, додатка політико-владних сил на активний суб'єкт по-

літики. Така ідея — одна з провідних в європейській ліберально-демократичній традиції і в сучасних умовах стала основою політичних доктрин різноманітної орієнтації: від ліворадикальних до правоконсервативних.

Інтереси особи явно допускають настанови на індивідуальність, економічні та політичні свободи особи, а також вплив політичних інститутів на людину, здебільшого побічно — через систему особистих інтересів та ін. Функціонування людини у політичному житті визначається необхідністю задоволення політичних потреб: участь у формуванні й удосконаленні політичної системи, в діяльності політичних партій і рухів, різноманітних суспільно-політичних утворень, у відображенні суспільної думки тощо. Психологічно політична активність особистості зумовлена людською потребою належати до соціуму, ототожнювати себе зі своєю нацією, певною соціальною спільністю, соціальною верствою, політичною партією, об'єднанням людей. Часто людина втягується у політику з тим, щоб стати часткою спільності, соціальної верстви, осмислити почуття спільності. Це позбавляє самотності, дає почуття сили і здібність впливати на хід політичних процесів та подій.

Політична поведінка особи

У політиці є два основних типи політичної поведінки особи: *політична участь* та *політична мобільність, тобто несприятлива дієвість*. Обговорюючи політичні проблеми, люди ставлять найприродніше і розповсюджене питання: «За кого голосували (чи збираєтесь голосувати) на виборах?». Далі така постановка допускає й запитання: «Чому людина голосувала так, а не інакше, що визначило її вибір?» Навіть якщо у відповідь доведеться почути щось вигадливе, типу: «Мама наказала мені голосувати за комуністів» чи «Як і в спорті, де із Васею завжди вболіваємо за слабку команду, в політиці симпатії на боці тих, хто у свідомій меншості, тому голосували за демократів». Об'єктивною тут є інформація про мотиви, що визначили політичний вибір, а відмінність полягає в застосуванні тих чи інших мотивів. Визначаючи мотиви дій людини у політиці, необхідно зрозуміти поведінку й визначити, наскільки вони усвідомлено демонструються особою, щоб зуміти передбачити ймовірність змін, врешті, щоб зрозуміти мету, яку переслідує особа, реалізуючи свою політичну поведінку. Мотиви тієї чи іншої політичної поведінки вбирають: *сукупність відносин, переконань, поглядів, інтересів і цінностей, що сповідаються людьми*.

Ставлення. Ставленням називається невербальне (тобто безмовне) почуття з приводу конкретних подій та явищ політичного життя, яким мотивуються вчинки або поведінка. Основу невербального почуття становить те чи інше глибоко укорінене в світосприйнятті людини уявлення про цінності суспільного буття, її іноді неусвідомлені переконання й погляди, а також конкретні пристрасті та інтереси, що поділяються людиною. Людина тонкої душі, завжди далека від політики, раптом починає усвідомлювати громадянську відповідальність виборця і пояснює, чому віддає перевагу тому чи іншому кандидату на протипагу іншим: «Мені мало що говорять їх промови, але по очах та манері поведінки такого кандидата можна бачити, що це — чесна людина». У такому випадку ставлення формується інтуїтивно. Якщо вибирати потрібно між різними підходами й судженнями, то скоріше за все вибір буде зроблено тоді, коли відчуємо, що людина поділяє уявлення й ідеї, що їх люди вважають важливими. Можна і не знати ні про конкретне ставлення людини до хвилюючої проблеми, ані про способи, якими людина справді буде її вирішувати, ані про майбутнє ставлення до запроваджуваної реальної політики. Політичний вибір чи дія, здійснювані людьми виключно чи при перевазі невербальних почуттів або ставлення, пояснюється *ймовірністю*.

Переконання. Поняття переконання тісно пов'язане з поняттям віри. Часто, відстоюючи свою позицію, люди говорять, що вірять у щось. Насправді ж йдеться про оціночне судження стосовно якогось об'єктивного предмета або явища, що існують незалежно від ставлення до них людини. «Вірю в демократичну систему», «Вірю в Україну». Інша справа, коли віримо в щось таке, за ставленням до чого вважаємо, що є вагомими причини вважати це правильним. «Вірю в торжество української національної ідеї». Тут віра відкриває уявлення про ідеальний варіант суспільного розвитку. Співвідношення понять *переконання* й *віра* у політиці може пояснюватися з позиції їх емоційної природи. Переконання здебільшого апелюють до розуму і глузду людини, тоді як віра апелює до почуттів і серця. Переконання визначають політичну поведінку людей у тих випадках, коли вважаються вірними й правильними. Переконання більш усвідомлене явище, аніж ставлення. Переконання у політиці є зовсім не те ж саме, що знання. Людина, мабуть, не знає про природу тих або інших речей, поки не переконається в їх реальному існуванні. Різні люди можуть мати кардинально різноманітні переконання, і всі будуть вважати себе правими. Якщо людина переконується в тому чи іншому

явищі, події, її важливості й корисності, то виявляє реальну політичну поведінку і приймає рішення або діє, підтримуючи або виступаючи проти тощо.

Думка. Існує дві основних відмінності між думкою та переконанням. Перша різниця допускає, що людина, яка керується у політиці поглядами, менш упевнена у своїй правоті, аніж та, якою керує переконання. Толерантність мотиву політичної дії — думка, яка, здебільшого, допускає згоду з позицією, несхожою або протилежною, чого тяжко вимагати й очікувати від переконань і тим більше віри. Людина може залишатися при своїй думці, хоча і вважає правильним зовсім інше. Відображення думки, її суті несе в собі погоджувальний відтінок, тоді як висловлювання переконання завжди допускає владність. У реальному житті, що відрізняє велика кількість різних вигадливо взаємопов'язаних подій, окремій людині надзвичайно важко отримати вичерпну політичну інформацію про який-небудь предмет, тому-то більшість людей змушені покладатися на власну думку, якщо вимагається визначити свою політичну поведінку. І друга відмінність між думкою і переконанням полягає в тому, що думка має більш нормативний зміст. Звичайно нормативність думки у системі уявлень людини про навколишній світ виступає як логічний ланцюжок, деякий взаємозв'язок суджень, побудованих виходячи з ціннісних пріоритетів індивіда. Ставлення ж до вторинних, супутніх, що лежать на периферії головного, про який у людини думка уже склалася, формується, як правило, в умовах постійного зменшення ступеня поінформованості, що межує з повним незнанням.

Інтерес. Поняття «інтерес» має багато визначень. *Інтерес* — це певна індивідуальна чи групова настанова на досягнення бажаного результату або на вирішення питань на свою користь. Інтереси в політиці постійно трансформуються і пересікаються, діючи на кількох рівнях консолідації: індивідуальному, груповому, корпоративному, соціально-класовому.

Цінності. Ще однією підставою прийняття політичних рішень виступають цінності. *Цінність* — це суттєво значущий і глибоко усвідомлений нормативний принцип з широкою сферою застосування. Ціннісні орієнтири формуються в особистості в результаті впливу тих чи інших настанов у процесі виховання як похідних від морально-етичних принципів, якими особа керується у житті. Цінності мають конкретний зміст та ідейну спрямованість, духовний багаж особи.

Політична іммобільність — це виключення людини з політичного життя, її відчуження від політичної влади, своєрідна негатив-

вна різновидність результату політичної соціалізації особи. Політична іммобільність може виражатися в різних формах: апатія до політичних подій, байдужість до політичних явищ, подій, бойкот виборів, різних політичних акцій. Політична іммобільність зумовлюється відсутністю збалансованості в механізмах політичної соціалізації на соціальному, соціально-психологічному та міжособовому рівнях, панування відповідного типу політичної культури чи неприйняття існуючого політичного режиму тощо.

Залучення особи до реалізації владних політичних відносин або протидія їх здійсненню і є політична участь. Саме тут людина виступає як суб'єкт політики. Але в житті різних людей політика займає неоднакове місце. Політолог Макс Вебер виділяв три типи політиків. Перший — політики з випадковості. Це ті, хто від випадку до випадку беруть участь у виборах, висловлюють свою думку на референдумах тощо. Другий — політики за сумісництвом — депутати від певних регіонів населення в представницьких органах влади, беруть участь в обговоренні проблем економічного, соціально-політичного та духовного життя суспільства тощо. Для них політика не стала «справою життя» ні матеріально, ні ідейно, ні морально. І третій тип — політики за професією. Це люди, які присвятили себе політиці. Політика — головне в їх житті й діяльності. Політична діяльність таких людей — основне джерело засобів існування, професія. Проявляється це у політичному лідерстві або постійній роботі в політичних установах тощо.

Майже аналогічна класифікація політичної активності людини, запропонована політологом Габріелем Алмондом, який виділяє не три, а шість типів політичної активності, враховуючи неоднаковий рівень свідомості людини у політиці. Проте, в політології виділяються основні форми політичної участі особи в суспільному житті: *по-перше*, масовою участю у політичному житті вважається читання періодичної преси та ознайомлення з політичними передачами радіо, телебачення; звернення до державних та партійних органів, а також до редакцій газет, журналів, на радіо, телебачення з ініціативними пропозиціями про поліпшення існуючого становища, критикою помилок і промахів органів державної влади тощо, якщо такі звернення виходять за межі особистих проблем і мають характер дій, що порушують суспільні інтереси; *по-друге*, участь особи, людини в діяльності, спрямованій на підтримку існуючої політичної системи і структури або проти неї, участь у діяльності політичних партій та громадських об'єднань, рухів і організацій, що виконують політичні функції (участь виконавча, організаторська, участь у проведенні й розподілі, рядова і в ролі

лідера тощо.); *по-третє*, участь у виробництві і поширенні політичної інформації; *по-четверте*, участь у мітингах, демонстраціях, політичних і економічних страйках та інших політичних акціях, аж до революційних дій; *по-п'яте*, виконання політичних функцій в політико-владних структурах, в органах державної влади. Це цілком усвідомлена участь, утвердження в політиці своїх власних інтересів і цінностей.

Практика показує, що активна участь громадян в управлінні є наслідком соціальних перетворень, особливо економічного розвитку і підвищення добробуту та культури населення. Існує пряма залежність між рівнем економічного розвитку і темпами економічного зростання, з одного боку, і суспільно-політичною активністю, — з іншого. Тут проявляються двосторонні взаємозв'язки. З одного боку, більш високий рівень політичної активності сприяє прискоренню економічного розвитку, а з іншого, — прогрес, досягнутий в економічному розвитку, в підвищенні добробуту й культури населення, може сприяти вивільненню додаткових сил та енергії для розвитку суспільно-політичної активності. Криза економіки викликає й політичну апатію, байдужість населення тощо. Але рівень політичної активності громадян не є лише наслідком суспільних перетворень. Результат змін політичної свідомості, політичної активності, ставлення до політики, а також свідомих дій має визначати рівень політичної свідомості.

Чим же обумовлена політична участь особи в суспільно-політичному житті суспільства, та чи інша її форма? Політична участь особи, певно, визначається політичною системою, політичними відносинами, соціальним середовищем, політичними і неполітичними факторами процесу політичної соціалізації. Якщо ж виходити з того, що людина — істота біосоціальна і в структурі особи виділяються соціальний та природний компоненти, то на участь конкретної людини у політиці, на її політичну поведінку впливають світогляд, політична свідомість та політична культура особи, її власні мета, цінності, стереотипи, настанови, мотиви, інтереси й потреби. Не можна забувати і про психологічні, біологічні якості особи (мислення, темперамент, волю, пам'ять, емоції, стан фізичного і психічного здоров'я, стать, вік тощо), також впливати на політичну поведінку людини. Згадаємо, як взаємна особиста, цілковито емоційна неприязнь відштовхувала один від одного Єльцина і Горбачова, Кравчука та Івашка, суттєво впливала на їх політичну діяльність. Безумовно, значення природних елементів в міру прогресу цивілізації поступово знижується. Сучасні науково-технічні досягнення, засоби інформації та комуні-

кації роблять пам'ять зовсім не таким значущим елементом для участі особи у політиці (аж до висунення її на роль політичного лідера), як це бувало 100 або 200 років тому. Також можна сказати і про стан фізичного здоров'я. Згадаємо хоча б Франкліна Рузвельта. Якщо взяти, наприклад, вік, то він, можливо, взагалі є один із найменш значущих рис особистості. Але те, що вік все-таки має вплив на форми участі людей у політиці, безперечно. Адже заохочення людини до політики здійснюється з дитинства і протягом всього її життя. У дитинстві відбувається первинна політична соціалізація — формування уявлень про найпростіші політичні поняття (в сім'ї, за допомогою засобів масової інформації), а після — нагромадження знань про політику, формування ставлення до неї під впливом спеціальних соціальних і політичних інститутів тощо, в юності з початком власної трудової діяльності, набранням у соціальній структурі постійного соціального положення, затвердження особливості характеру, відбувається оформлення власної громадянської позиції, певне ставлення до політичних інститутів, мети, цінностей тощо.

Певний ступінь автономії людини, спроможність її, виражаючись визначенням Іммануїла Канта, «бути добродієм самому собі», самохіль обраним принципам, є теж наслідком процесу політичної соціалізації особи. Розглядаючи автономію людини як результат політичної соціалізації в процесі реалізації комплексу «інтересу», коли проводиться лінія дистанціювання людини від політичної влади, то при комплексі «примушування», «підкорення» політизація особи має лише видимість. Звичайно ж, це бачиться парадоксом: результат залучення людини в політику — її автономія, досягнута нею, свідоме усунення від політичного процесу.

Природно, з позицій науки про політику важливим є знищення соціального відчуження людини і створення умов для всебічного розвитку її сил і здібностей. *Відчуження — поняття, що характеризує, по-перше, процес і результати перетворення продуктів людської діяльності (практичної — продукти праці, гроші, суспільні відносини та ін. — і теоретичної), а також якостей та здібностей людини у щось незалежне від людей і панівне над ними, по-друге, перетворення будь-яких явищ і стосунків у щось інше, аніж вони є самі по собі, викривлення і перетворення в свідомості людей їх реальних життєвих відносин.* Але і створення потужної матеріально-технічної бази виробництва, і зростання продуктивності праці тощо не можуть замінити соціального відчуження людини. Економічні засоби можуть виступати і займати чільне положення, але тільки як умова забезпечення тих

чи інших обставин. Подолання соціального відчуження здійснюється у сферах праці, політики й культури. Якщо ж йдеться про відчуження взагалі — то це соціальний процес, що характеризується перетворенням діяльності людини і її результатів у самостійну силу, панівну над нею і ворожу їй, відчуження людини від політичної влади підвищує політичну владу до рангу такої сили. Проблема подолання відчуження людини від політичної влади пов'язується з подоланням економічного відчуження.

Лібералізм про взаємовідносини індивіда та влади

Для демократій, та ще більше — для монархічних та інших авторитарних політичних режимів, характерне визнання тотальності, необмеженості державної влади у ставленні до індивіда. І саме на політичну беззахисність особи у стосунках з державою став лібералізм — своєрідна індивідуалістична та гуманістична реакція. Вперше в історії соціально-політичної думки лібералізм відокремив індивіда від суспільства і держави, проголосив політичну рівність усіх громадян. Особа наділялась фундаментальними непорушними правами, ставала головним елементом політичної системи. Сфера дій держави у ставленні до особи як об'єкта влади обмежувалася. Лібералізм визначає особу, індивіда як джерело влади. Результатом договору вільних людей стала держава. Держава підконтрольна та підзвітна народу і поклика на виконувати лише ті функції, якими її наділяли громадяни, народ. Держава, насамперед, забезпечує безпеку і свободу громадян, охороняє їх природні, священні права, підтримує громадський порядок і соціальний мир. Однак лібералізм звужує сферу політики, проголошуючи верховенство особи у взаємовідносинах з владою, обмежує масштаби, сферу політичної активності громадян.

В сучасних умовах основними цінностями політичної культури Заходу виступають і збагачені іншими ідеями ліберальні думки, що відбилися на взаємовідносинах особи та влади. Досвід історії свідчить про те, що зневага до ліберальних принципів політичного устрою суспільства, свободи особи, поділу влади, законності, поваги до приватної власності, пріоритету прав людини над правами держави та ін. загрожує надзвичайним ростом апарату влади, розширенням владних структур, надмірною ідеологізацією і політизацією суспільства, встановленням всеосяжного контролю над суспільством і особою, перетворенням людини

на гвинтик величезної державної машини, покликаний покірно виконувати команди згори. Так відбувається в тоталітарних суспільствах.

Тоталітаризм та християнський демократизм про взаємовідносини особи та держави

Повне підпорядкування людини державі, розчинення індивіда в безликому колективізмі — у політичній партії, класі, нації тощо, безумовний пріоритет цілого над приватним — основа тоталітарної системи взаємовідносин особи і влади.

Тоталітаризм позбавляє людину всілякої свободи вибору, робить повністю беззахисною перед всепроникаючою владою. Якщо одним полюсом тоталітарного бачення особи є людина-гвинтик, то іншим верхнім полюсом виступає всезнаючий та всемогутній вождь, наділений рисами божества. Ідеологізуючи та політизуючи все суспільство, тоталітаризм безмежно поширює сферу взаємовідносин індивіда і влади і одночасно внутрішньо деполітизує особу, перетворює її на людину-функцію, позбавлену всякої свободи політичного вибору. В кінцевому підсумку тоталітаризм веде країну до історичної безвиході, тому що руйнує головне джерело сили держави і суспільного багатства — вільну особу, людину-творця.

В сучасних умовах органічне поєднання традиційних цінностей лібералізму і деяких колективістських ідей обґрунтовується в широко розповсюджених у політичній думці теоріях та думках. Видатне місце серед теорій займає християнська концепція політики, а також соціал-демократична ідеологія. Сучасне християнське політичне вчення претендує на золоту середину між індивідуалізмом, лібералізмом та колективізмом тоталітаризму. Визначаючи місце особи в державі, християнське політичне вчення виходить з трьох основних принципів: унікальності цінності кожної людини внаслідок її духовності, солідарності та субсидарності. Повага до кожної особи держави та суспільства — це основа гуманістичного ставлення до людини — такий зміст принципу унікальності цінності кожної людини. Соціально-політичне кредо християнського вчення — солідарність. *Солідарність — це відповідальне виконання людиною своїх громадських обов'язків, піклування кожного про все і всіх — про кожного — така суть принципу солідарності.* І третій, найважливіший принцип християнського вчення, — *субсидарність*, що означає *відповідальність кожного за своє благополуччя, надання державної підтри-*

мки тим, хто сам не може забезпечити себе, неповнолітнім, інвалідам, престарілим, безробітним тощо. Виявляючи по можливості достатню допомогу всім бідним, держава не повинна за них робити те, що вони можуть робити самі, тобто не породжувати соціальне утриманство, а спонукати їх виявити і забезпечити себе. Такі тоталітарна і християнсько-демократична форми взаємовідносин особи й держави.

Людина та влада в сучасних демократіях

Аналіз процесів, що відбуваються в суспільстві і у взаємовідносинах особи та влади, показав, що для забезпечення більшості громадян свободами та нормальними умовами існування виявилось явно недостатньо втручання держави у сферу соціально-економічних відносин. Тому що втручання держави лише у сферу соціально-економічних відносин стримує розвиток деяких галузей економіки, знецінює для нижчих верств суспільства політичні та громадянські свободи, робить їх практично важкоіснуючими. Це втручання веде до поглиблення і майнової нерівності, загострює соціально-класові суперечності та викликає конфлікти, підриває соціальну стабільність ліберальної демократії. Врахування усіх факторів, що впливають на різні сторони втручання держави у сферу соціально-економічних відносин, навело політичну думку до суттєвого зміщення акцентів з ліберальних ідей обмеження державної влади для забезпечення індивідуальної свободи до християнської концепції використання держави в інтересах досягнення загального добра, згладжування соціальних контрастів.

В сучасних умовах соціальна політика перетворилася на один з центральних напрямків діяльності держави. Людина і влада в сучасних умовах демократичних держав взаємодіють не лише у власній політичній сфері — сфері державного ладу, формування органів владних структур тощо, але й у сфері розподілу прибутків, забезпечення соціальної справедливості. Однак неоконсерватори якось прохолодно ставляться до соціальної політики, що проводиться державами в сучасних демократичних суспільствах. Неоконсерватори, особливо лібертаристи, виступають за максимальне розвантаження держави, її відмову від соціальних функцій, повернення до ринкового саморегулювання не лише в економіці, але всюди, де можливо. Одночасно соціал-демократи, християнські демократи, ліві ліберали та комуністи виступають послідовними прихильниками розширення і демократизації сфе-

ри взаємовідносин людини та держави. В індустріально розвинених демократичних державах світу існує деяка відмінність у підходах до взаємовідносин людини і влади, не ставиться під сумнів визнання ними, як міжнародним співтовариством (ООН), статусу особи будь-якої людини як джерела влади, первинного і головно-го суб'єкта політики.

2. КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Проблема прав людини в політичній історії

У політичній та юридичній науках права особи займають одне з найважливіших місць, представляють принципи, норми взаємовідносин між людьми та державою, що забезпечують людині, особі можливість діяти за власним розсудом (цю частину прав звичайно називають *свободами*) або отримувати певні блага (*власні права*).

В історії суспільства у визначенні прав людини виділяють різноманітні специфічні особливості і традиції їх походження. Справді, можна говорити про право юридичне і традиціоналістське, про західне (європейське) та східне (азіатське) розуміння права. Зрозуміло, якщо для однієї людини згадування права асоціюється зі статтями Карного кодексу, то для іншої — з Декларацією прав людини та громадянина тощо. Логіка походження європейського розуміння права виходить з необхідності, по-перше, реалізації дилеми *свобода або рівність*: свобода, що породжує нерівність, або рівність, що приносить свободу в жертву на вівтар справедливості; по-друге, обмеження приватного життя громадян від посягань будь-якої, навіть дуже демократичної, влади. Якщо враховувати обидві обставини, можливо, можна погодитися із сучасними підходами до визначення права, що розглядають право як нормативну форму відображення принципу формальної рівності людей в суспільних відносинах і визнання необхідності примусового обмеження самої державної примушуючої влади.

Ідеї природного права, що сформувалися у далекій давнині, стали джерелом сучасного розуміння прав людини. У V—VI ст. до н. е. у Давній Греції софісти Лікофрон, Антісфен з Афін, Алкідам та ін. стверджували, що всі люди рівні від народження і мають однаково обумовлені природою права. Саму ж державу та її закони філософ Мікофон пояснював як результат суспільного договору. В V ст. до н. е. у Китаї філософ Мо Цзи відстоював ідею

договірного походження державної влади і рівності усіх людей перед Всевишнім. Відстоюючи й захищаючи права, властиві людині від народження і, насамперед, її право на приватну власність, Арістотель відзначає, що це право має основою саму природу людини і ґрунтується на її початковій любові до самої себе.

В епоху Просвітництва усвідомлюється необхідність обмеження приватного життя громадян від посягань будь-якої влади, що стало в європейській політичній традиції докорінним перевертотом. Верховенство правового закону у ставленні до зведеної в закон волі государя — така найважливіша ідея філософів права від Джона Локка до Іммануїла Канта. Визнання прав людини — головне, що склалося в основних рисах до кінця XVIII ст. у розумінні європейського права. Саме *політична* європейська людина при вживанні слова *право* згадує прийняту у 1789 р. Установчими Зборами Франції Декларацію прав людини — перший розгорнутий законодавчий акт про права людини, принципи рівності перед правовим законом. Хоча, зрозуміло, не заперечується історична значимість фрагментарних законодавчих актів про недоторканість особи та рівність перед усіх законом.

Найвидатніші представники ліберальної течії Джон Локк, Гуго Гроцій, Шарль Монтеск'є, Джефферсон, Адам Сміт, Ієремія Бентам, Джон Стюарт Мілль та інші обґрунтували розуміння фундаментальних прав людини на життя, безпеку, свободу, власність, опір гнобленню та інших як природних, невід'ємних і священних норм людської поведінки, що є незалежні від держави. По-різному оцінюється і кінцеве джерело прав людини. Одні бачать його у природі людини, в основних потребах: підтримання життя, безпеки, у свободі від насилля та соціально невиправданих обмежень, поваги людської гідності та ін. Інші ж відносять права людини до найбільш високих з людських прав, до душі, до Бога. Російський філософ Микола Бердяєв писав, що «свобода людської особи не може бути дана суспільством і не може за своїм витоком та ознакою залежати від нього — вона належить людині як духовній суті». Невід'ємні права людини, що встановлюють межі влади суспільства над людиною, визначаються не природою, а духом. Це духовні, а не природні права, природа ніяких прав не встановлює. Систематизоване юридичне відображення прав людини, ліберальна концепція прав людини вперше знайшли відображення у 1776 р. у Вірджинській Декларації. В 1789 р. Вірджинську декларацію покладено в основу Білля про права Конституції США. Тоді ж, у 1789 р. у Франції в Декларації прав людини проголошувалися: свобода особи, право на влас-

ність, безпеку та опір гнобленню, що стало законом. Ці політико-правові акти не втратили значення і актуальності й у сучасних умовах. Хоча, звичайно ж, сучасні уявлення про права людини значно багатші.

Звичайно ж, і політико-правові норми дуже важливі для людини. Але все-таки це лише частина її прав і свобод. Вузьке тлумачення питання про права людини залишає за межами безліч реальних, не менш значущих для людей прав і свобод. Особливий інтерес викликає точка зору угорського політолога Імре Сабо, який визначає права людини такими, що не прив'язані до одного якогось засобу виробництва, одного суспільного ладу, не зафіксовані навечно тільки однією будь-якою системою або типом прав, властивим тільки їм. Імре Сабо відзначає, що такі права людини можуть мати місце тільки в такому суспільстві, в державі такого типу, що проголошує і визнає, хоча б формально, *принцип рівноправності своїх громадян*. У визначенні Імре Сабо «вічних прав людини» примітне те, що вилучається класово-формаційна інтерпретація, показується, що права у вигляді позитивних норм переходять з однієї системи права до іншої, наступної за нею, стаючи, природно, правовими нормами не одного типу держави, а декількох, послідовно змінюючих одна іншу, набувають ніби спадкового характеру, більш стійкого, аніж інші норми державно-політичного змісту. Успадкування деяких прав людини згладжує в пам'яті людей їх історичне, соціальне походження, і починає здаватись, ніби такі норми права — споконвічні.

Класифікація прав людини: позитивні і негативні права

Природно-історичне обґрунтування прав людини в сучасній світовій політичній думці явно переважає. Поняття прав людини вживається широко і вузько. В широкому значенні права людини охоплюють весь спектр, найширший комплекс прав і свобод особи, їх різноманітні види. У вузькому значенні розуміються тільки ті права, що не надаються, а лише охороняються і гарантуються державою, діють незалежно від їх конституційно-правового закріплення і державних кордонів. Це рівність усіх людей перед законом, право на життя і тілесну недоторканість, повага людської гідності, свобода від довільного, незаконного арешту або затримання, свобода віри і совісті, право батьків на виховання дітей, право на опір гнобителям тощо.

В сучасних умовах різноманітні і типи прав людини. Права людини поділяються на *позитивні* та *негативні*, що відображають *позитивні* та *негативні аспекти свободи*.

Позитивні права людини фіксують обов'язки держави, певного кола осіб і організації надати громадянину ті або інші блага, здійснювати певні дії (право на соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, гідний життєвий рівень тощо). Здійснення позитивних прав неможливе без наявності у держави достатніх ресурсів. Їх конкретне наповнення прямо залежить від багатства країни і демократичності її політичної системи.

В *негативному значенні свобода розуміється як відсутність примушення, обмеження у ставленні до особи, в позитивному — свобода вибору, а головне, спроможність людини до досягнення своєї мети, прояву хисту до індивідуального розвитку*. Згідно з такими відмінностями свободи, *негативні права визначають обов'язки держави та інших людей стримуватися від тих або інших дій у ставленні до особи*. Держава в таких умовах охороняє індивіда, особу від небажаних втручань і обмежень, що порушують її свободу. Такі права є основні, абсолютні. Їх здійснення, реалізація не залежить від ресурсів, засобів держави, рівня соціально-економічного розвитку суспільства, держави. Основу індивідуальної свободи людини і складають негативні права. Юридичним закріпленням такої групи прав і свобод людини є Білль про права Конституції США, зміст якого спрямований на охорону особи від різноманітних несправедливих і небажаних посягань з боку держави, владних структур.

Особисті і політичні права і свободи

Позитивні і негативні права і свободи людини поділяються відповідно до сфер реалізації на *громадянські (особисті), політичні, економічні, соціально-культурні*.

Громадянські (особисті) права — це природні, основні, невід'ємні права людини: права на життя і свободу, якими від народження володіє кожна людина і які гарантують індивідуальну автономію і свободу, захищають особу від свавілля з боку держави та інших людей. Права забезпечують усвідомлення особою соціального, політичного статусу, її адаптацію до суспільної та політичної системи, дозволяють людині бути самою собою у відносинах з іншими людьми і державою.

Громадянські (особисті) права — право на життя, свободу, особисту недоторканість, право на захист честі та доброго

імені, на справедливий, незалежний і публічний суд, що допускає захист обвинуваченого. Право на таємницю листування і телефонних розмов, право на свободу пересувань і вибір місця проживання та право покидати будь-яку державу, включаючи власну, і вертатися в свою країну та ін. В конституціях багатьох держав цивільні права об'єднують в одну групу з правами політичними. Підставою для цього служить здебільшого негативний характер тих або інших, а також спрямування обох видів прав на забезпечення свободи особи в її індивідуальних і суспільних про-явах. Політичні права визначають можливості активної участі громадян в управлінні державою і суспільним життям (виборчі права, свобода спілок, об'єднань і асоціацій, демонстрацій і зборів, право на інформацію, свободу слова, думок, свободу преси, радіо і телебачення, свободу совісті та ін.).

Економічні права

Тісно пов'язані з громадянськими і політичними правами *економічні права, що забезпечують вільне розпорядження індивідумом предметами споживання і основними факторами господарської діяльності: власністю і працею, прояви заповзятливості, ініціативи та ін.* Звичайно економічні права розглядали як фундаментальні, основні права особи та об'єднували їх з правами громадянськими. Аж до середини ХХ століття економічне право на приватну власність, підприємництво і вільне розпорядження робочою силою вважалось найважливішим.

В сучасних конституційних актах та інших юридичних документах економічні права виділяються як відносно самостійні. Особливе місце серед економічних прав займає *право на власність, в тому числі приватну.* Право на приватну власність в країнах Заходу, та і в Україні до Жовтня 1917 р., традиційно розглядалось як одне з найперших прав людини, без якого неможливе громадянське суспільство. Право людини на приватну власність у державах тоталітарного режиму взагалі заперечувалося, обґрунтовувалося як класово обмежений буржуазний підхід до прав людини. Але досвід історії показує, що заборона приватної власності протиприродна, підриває мотиви сумлінної ініціативної праці, породжує масове соціальне утриманство і безвідповідальність, веде до тоталітарної дегуманізації суспільства і до руйнування самої людської особи. В сучасних умовах неможлива ринкова економіка без визнання і реалізації права на власність тощо. Поєднання всіх форм власності (державної, кооперативної, приватної та ін.) сприяє створенню господарського механізму.

Соціальні та культурні права

Право на приватну власність допускало і свободу підприємництва, право на вільну працю (вибір виду трудової діяльності, розпорядження робочою силою, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати тощо). В різноманітних поясненнях права на працю чітко виділяють два рівні прав людини. Право на працю, що розуміється як можливість вільно розпоряджатися робочою силою, використовувати її самостійно або за трудовим контрактом, угодою, визначає нижній рівень права людини на вільну працю. Розгляд більш широко права на працю як обов'язку держави надавати кожному роботу, виплачувати допомогу в разі тимчасового безробіття тощо визначає верхній рівень права людини на вільну працю. Якщо ж на нижньому рівні є і реалізуються права громадянські (особисті), політичні та економічні, то на верхньому рівні реалізуються права в комплексі. Характерно, що майже два століття конституції демократичних держав Заходу обмежувалися правами вільно розпоряджатися робочою силою, використовувати її самостійно або за трудовою угодою та ін. Для створення кожній людині гідних умов існування, можливостей рівноправної участі в справах держави, підходу до реалізації права на працю тільки як можливості вільно розпоряджатися робочою силою, використати її самостійно або за трудовою угодою недостатньо. І вже в ХХ ст. під впливом робітничого руху, соціал-демократів і комуністів, а також інших політичних сил у світовому співтоваристві ставиться питання про поглиблення розуміння економічних прав, а також про соціальні та культурні права громадян. У кінці 40-х років ХХ ст. найважливіше право — право на працю, соціальне забезпечення, відпочинок, освіту, гідні умови життя та ін. — включають до прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН загальної Декларації прав людини.

Обов'язок держави — забезпечити кожному мінімум засобів існування, соціальної забезпеченості, необхідних для підтримання людської гідності, нормального задоволення потреб і духовного розвитку, визначають саме соціальні, культурні, а також і деякі економічні права. Із забезпеченням людині гідних умов життя, соціальної захищеності, нормального задоволення потреб і духовного розвитку і пов'язані саме соціальні права. Це право на соціальне забезпечення, житло, сприятливе навколишнє середовище, охорону здоров'я та ін. Духовний розвиток людини покликаний гарантувати культурні права. Культурні права включа-

ють: право на освіту, вільний доступ до цінностей культури, свободу художньої і технічної творчості тощо.

Якщо права людини нерозривно пов'язані з обов'язками людей, то тоді права стають реальністю. Аж до другої світової війни в конституціях держав Заходу обов'язки громадян майже не згадувались, хоча взагалі, звичайно ж, допускалися і включалися до законодавства. В демократичних державах обов'язком громадян є: дотримання законів, повага прав і свобод інших осіб, сплата податків, підпорядкування поліцейським наказам, охорона природи, навколишнього середовища, пам'ятників культури та ін. В деяких країнах до найважливіші обов'язків громадян входять: участь у виборах органів державної влади, військова повинність.

ЛІТЕРАТУРА

Вишневский А. Г. Социальные регуляторы и человек // Постижение. — М., 1989.

Комаров Е. И. Личность как субъект и объект социального развития // Социально-политические науки. — 1992. — № 4—5.

Фред Ч. Гринстайн. Личность и политика // Социально-политические науки. — 1991. — № 10.

Шестопал Е. Б. Личность и политика. — М., 1988.

Основы политической науки. Учебное пособие. — Ч. 1. — М., 1993.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ У чому суть взаємовідносин особи і суспільства?
- ◆ У чому суть політичної соціалізації особи? Поняття «особа», «людина», «індивід». Що таке соціальний статус особи?
- ◆ У чому суть моделі «підпорядкування» і моделі «інтересу»?
- ◆ Типи політичної поведінки особи.
- ◆ Проблема прав людини в політичній історії.
- ◆ Проблема прав людини в різноманітних суспільних системах.

1. Соціальні спільності — суб'єкти політики

Політичні теорії про соціальну стратифікацію

Численні соціальні спільності, верстви, групи, класи, етнічні, релігійні, професійні, територіальні та інші мають вплив на політичні процеси в суспільстві. Взаємодія і складне переплетіння інтересів соціальних спільностей, верств і груп визначають зміни у політичному житті, політичних процесах в суспільстві. Місце і роль соціальної спільності, соціальної верстви і групи в суспільстві, тобто соціальна стратифікація, визначаються характером і спрямованістю їх діяльності, політичним життям суспільства. Соціальна стратифікація розглядає соціальну структуру суспільства як багатомірну систему, в якій, поряд з класами та їх відносинами, породжуються відносини власності, важливе місце займає соціальний статус, тобто становище особи, яке вона займає в суспільстві за віком, статтю, походженням, професією тощо, визначає становище в суспільстві різноманітних соціальних верств і груп. *Соціальна стратифікація — структура нерівності між різноманітними соціальними верствами, групами людей, що означає їх ранжирування за обмеженими ресурсами, які контролюються: власність, гроші, престиж, влада.* В політології стратифікація розглядається, насамперед, як відмінність між політичними панівними групами і масами.

Ще в Стародавній Греції Платон і Арістотель соціальну стратифікацію пов'язували з певними системами політичної влади. Обґрунтовуючи умови створення ідеального суспільства, Платон стверджував, що основною причиною соціальної нерівності в суспільстві є сім'я, тому що будь-яка людина зацікавлена в забезпеченні привілеїв для близьких йому членів сім'ї. Інституалізація нерівності відбувається через спадщину. Єдиний шлях створення ідеального суспільства, підкреслює Платон, — віддати дітей на виховання державі. Законний уряд, як обмеження влади політичної еліти, вказує Арістотель, скоріше можна знайти в тих суспільствах, де є численний середній клас, тоді як поліси-держави з численними нижчими і малочисельними середніми і вищими верствами скоріше управляються диктаторами на основі масової

підтримки або олігархіями. Два види соціальної нерівності виділяє і Жан-Жак Руссо. *Природна фізична нерівність* визначається природженим хистом, здоров'ям тощо, відпущеними всім природою в різній мірі і ступені, і *моральна, політична нерівність* — та, що існує за угодою навколишніх людей і розповсюджується на привілеї, багатство, владу.

Звичайно ж, нерівність існує на всіх етапах людського суспільства. Навіть у найпростіших культурах, де фактично немає відмінності за рівнем багатства або власності, має місце нерівність між людьми — чоловіками і жінками, молодими і старими. Людина може мати більш високий статус, аніж інші, тому, що успішніше «полює» або тому, що чоловік або жінка має «особливий доступ» до родових духів тощо. Описуючи нерівність, політологи говорять про існування соціальної стратифікації. *Стратифікація визначається як структурування нерівності між різноманітними соціальними спільнотами, групами людей.* Можна порівняти стратифікацію з геологічними шарами скелі на поверхні землі. Суспільства розглядають як складені зі «страт» в певній ієрархії з найбільш привілейованими верствами на вершині і найменш привілейованими у підніжжі піраміди. Розрізняють чотири основні системи стратифікації: рабство, касты, стани і класи. Інколи системи стратифікації перетинаються одна з одною: рабство, наприклад, існувало поруч із класами в Давній Греції і Римі або на Півдні США перед громадянською війною.

Теорії про взаємозв'язок політичної нерівності і соціальної мобільності

Для розуміння політики італійські політологи Вільфредо Парето, Гаєтано Моска і німецький соціолог Макс Вебер докладно розробляють теорії соціальної структури суспільства, про взаємозв'язок політичної нерівності та соціальної мобільності. Одним із перших Гаєтано Моска підкреслює необхідність аналізу зростання, складу і устрою, організації класів, які управляють для розуміння політики, вважаючи, що влада класу, що управляє, заснована на тому, в якій мірі його якості відповідають конкурентним потребам суспільства. Конкретні ж потреби відображають характерні зміни в релігії, політичному мисленні, економічному розвитку. Відмінності влади і політичного авторитету, відзначає Гаєтано Моска, засновані на певних соціальних умовах. Соціальна стратифікація залежить від біологічної неоднорідності, тому що не всі люди від народження наділені особливо цінними

психологічними якостями, так званими «ресідуе», тобто розумінням дійсних моментів людських дій. Соціальні умови, на думку Парето, служать причиною того, що тільки частина з тих, хто від народження наділені елітарними якостями, справді добиваються керівного становища. Результатом таких суперечностей між психологічними якостями людей і вимогами соціальної структури виступає циркуляція еліт.

Зрозуміло, соціальна стратифікація розглядається Моска і Парето як відмінність між політичними панівними групами і масами. Для суспільства з розвиненими політичними системами такий розподіл вважається нормальним. Якщо ж інші соціологи розглядали соціальну нерівність як зло і обмеження, а соціальну мобільність — як засіб їх подолання, то Гаetano Моска, Вільфредо Парето пояснювали соціальну нерівність і соціальну мобільність як нерозривно пов'язані аспекти одного і того ж явища — *циркуляції індивідів між класом, елітою, яка управляє, і нижчим класом, пасивними підлеглими*. Підкреслюється, що стабільність еліти, яка управляє, неможлива без соціальної мобільності. Однак теорії Моска і Парето про взаємозв'язок політичної нерівності, соціальної мобільності однобічно аналізували процеси соціальної стратифікації, спрощено пояснювали політичну нерівність і соціальну мобільність.

Макс Вебер виділив три джерела політичної влади і соціальної стратифікації.

По-перше, соціальна стратифікація пояснюється поняттям *клас*, що відображає економічні відмінності між людьми. Обґрунтування Максом Вебером поняття *клас* істотно відрізняється від підходу Карла Маркса у визначенні поняття *клас* в соціальній стратифікації. Розподіл суспільства на класи, вважає Карл Маркс, пов'язаний із відносинами власності на засоби виробництва, що визначають усі інші властивості класу. Класова належність, вважає Макс Вебер, визначається не тільки контролем над засобами виробництва, але й економічними відмінностями, що не впливають з відносин власності (кваліфікаційними, персональними тощо).

По-друге, соціальна стратифікація, за Максом Вебером, пояснюється поняттям *статусу*, що залежить від поваги і престижу індивіда в співтоваристві. *Статус* визначає об'єктивні можливості індивіда досягти успіхів у житті (можливість одержувати високий прибуток не завжди визначається власністю: інженер, лікар, адвокат та ін. можуть мати більше можливостей, ніж дрібний бізнесмен). Водночас *статус* визначає суб'єктивну оцінку соціального становища, тобто важливе значення має самоотождотчення, зістав-

лення свого соціального становища з соціальним становищем інших соціальних спільностей, верств, груп та індивідів. Якщо Карл Маркс вважав соціальну структуру суспільства результатом нестачі економічних ресурсів, то Макс Вебер відзначав, що бракує шани і престижу, сама по собі кількість товарів може зростати, і кожний підвищить власне благополуччя, але престиж завжди відносний. В суспільстві з відкритою соціальною мобільністю статусна ієрархія підтримує постійне напруження.

По-третє, класові визначення, оцінки і статусні позиції виступають джерелом влади. Джерелом влади стають ті інститути, що визначають прив'язаність людей — політичні партії, професійні спілки, релігії та ін. Владні і політичні інститути визначають третій аспект соціальної стратифікації, висловлений поняттям «партія». Поняття *партія* має більш ємний зміст у порівнянні зі звичним його вживанням.

В соціальній стратифікації Макс Вебер виділяє три види соціального розшарування, що становлять різні форми і механізми впливу соціальних спільностей, верств і груп на політичну владу та їх взаємовідносини. *По-перше, економіко-технологічне розшарування та індустріальні, професійні та комерційні організації, що відображають його. По-друге, відмінності статусів, які впливають на міжособові відносини і відіграють особливо значущу роль у процесах політичної соціалізації і політичної участі. По-третє, інституціональні відмінності, що впливають на засоби взаємодії особистостей, соціальних спільностей і груп з різноманітними політичними, в тому числі партійними, структурами.*

Соціальне розшарування різноманітно впливає на політичні процеси, що відбуваються в суспільстві, і діючі владні політичні інститути. *По-перше*, особливість впливу на політичні процеси і політичні системи, інститути пов'язана з класовим розшаруванням суспільства. Відомо, марксизм визначає клас як велику соціальну спільність людей, що займає особливе становище в системі суспільного виробництва і що має власну відзнаку від інших груп ставленні до засобів виробництва. Панівний у відносинах власності клас є і політичним панівним класом. Звичайно в суспільстві існують два основних класи, відносини між якими визначаються експлуатацією і боротьбою. Всі інші класи і соціальні верстви — проміжні, що примикають до того або іншого основного класу. *По-друге*, для визначення ролі та діяльності соціальної спільності в політичному житті суспільства вчені в сучасних умовах нерідко використовують поняття *клас*, але дають істотно відмінне від марксизму пояснення класовому розшаруванню. У визначенні ролі

та діяльності соціальних спільностей в політичному житті суспільства становить інтерес підхід Макса Вебера до характеристики класів, що пропонує врахування не тільки ставлення до засобів виробництва, але й розмір багатства, прибутку, рівня освіти, юридичних привілеїв та інших визначень, що проявляються в способі життя і почутті належності до відповідної соціальної спільності, групи.

Провідним фактором, що визначає зв'язок економічної позиції і ціннісних орієнтацій кожного окремого індивіда, є його освіта. Тенденцію бути більш авторитарними, водночас, більш комфортними створює для робітників фізичної праці комбінація ненадійної економіки і низької освіти. Робітники фізичної праці прагнуть використати силу, а представники середнього і вищого класів у розвитку економіки, вирішенні соціально-політичних проблем більше прагнуть до використання досягнень науки, техніки, різноманітних знань. У представників середніх і вищих класів і соціальних верств розвинуті консервативні та більш традиційні цінності. Часто-густо ними виявляються нетолерантність до інонаціональних груп і бажання ігнорувати демократичні процедури. Малоосвічені робітники і селяни здебільшого налаштовані проти груп з поведінкою, що відхиляється, дисидентства. Таким робітникам і селянам більше до душі старі цінності вдома, сімейна стабільність, суспільний порядок, національна гордість тощо.

Обґрунтовуючи відносини між класами, Макс Вебер відзначає, що ці відносини не зводяться до прагнення оволодіння владою і до експлуатації володарями засобів виробництва виробників, матеріальних благ. Вирішуючи проблеми розподілу капіталовкладень, інвестицій, оподаткування, зайнятості або захисту навколишнього середовища, класи можуть мати солідарні зв'язки, загальні інтереси в політиці і будувати свої відносини на принципах співробітництва. Велику увагу Макс Вебер приділяє середнім верствам або так званому «середньому класу». Адже в економічно розвинених країнах саме середній клас є опорою громадянського суспільства і соціальною основою політичної стабільності. Ідея Арістотеля про зв'язок між багаточисельністю середнього класу і законною політичною владою знайшла підтвердження історією. В демократичних формах влади, в розвитку світового ринку і світової культури, захисту громадянського суспільства від свавілля держави саме і зацікавлений, в силу своєї компетентності, середній клас. Засновану на підприємницькій традиції віру неможливо сформувану без середнього класу. Неможливо без середнього класу і перетворити підприємницьку

традицію і віру на принцип власності і завдяки цьому уявити свободу не як анархію, що веде до деспотизму, а як позитивне поняття, яке забезпечує соціально-політичну автономність особи. Найважливіша соціальна цінність середніх класів, підкреслює соціолог Стів Франк, полягає в усвідомленні того, що не можна збагатитися за допомогою будь-яких взагалі механічних державних або революційних заходів (що властиво нижчим верствам). Суть його духовних устоїв: економічний добробут органічно залежить від працьовитості, енергії, заповзятливості та освіти.

Статусні позиції і політична поведінка особи

Між статусом соціальних верств, груп та індивідів, що визначає відносини рівності та нерівності, та політичними ресурсами існують відмінності. Існує розподіл прибутків, багатства, знання, професій, організаційних позицій, поділ ресурсів, засобів, за допомогою яких кожний індивід або соціальна спільність впливають на поведінку інших суб'єктів у різноманітних обставинах. В разі такого використання засоби влади стають політичними засобами, що не можуть бути лише інтересами наслідків впливу соціально-економічних факторів.

Соціальні суб'єкти, що контролюють управлінські органи держави, можуть використати владні можливості для перебудови первісного розподілу політичних ресурсів як результату функціонування соціально-економічних інститутів за допомогою податку на прибуток або нав'язати обмеження інвестування тощо. Контролюючи політичну владу, соціальні верстви, групи можуть також створити і розподілити нові політичні засоби (виборче право, право створення політичних партій тощо). Еквівалентом екстремальної нерівності в політичних ресурсах, засобах виступає і екстремальна нерівність в розподілі ключових ресурсів, засобів: прибутку, багатства, престижу, освіти тощо.

В традиційних суспільствах освіта, багатство, прибуток, престиж і влада тісно пов'язані (корелюють). В суспільстві економічно розвиненому створюється інша система розподілу нерівності: суб'єкт, що має низький ранг у порівнянні з одним політичним ресурсом, засобом, володіє шансами досягнути успіхів у порівнянні з іншим. Політична нерівність зберігається, але перестає бути кумулятивною, тобто такою, що концентрується. В країнах, що досягли високого рівня економічного і політичного розвитку, екстремальна нерівність найважливіших політичних засобів руйнується, але в результаті виникають не егалітарна (зрівняльна)

система, а великий паритет у розподілі політичних засобів, ресурсів, їх доступність. Звідси, головна проблема соціальної структури, її політичних наслідків не в рівні соціальних відмінностей, а у ступені її відкритості, тобто в формі нерівності рівнів соціальної декомпозиції.

Не тому, що соціальні спільності, верстви можуть запропонувати нову політику або самі висунути якісь адміністративні вимоги, які вони бажають задовольнити, прагнучи до влади, а тому, що виграли, або розподіл влади є риса досягнутого статусу. Якщо ж соціальний статус є мета соціальних верств, груп, які суперничають, то проблемою стає, хто ж визначає урядову політику, а не самий зміст урядової політики. Теорія статусної перестановки зважає на психологічні проблеми тих соціальних верств, груп, що знімають свій соціальний статус внаслідок політичних змін (зміна політичного режиму, зміна спрямованості соціально-економічної політики тощо). В умовах, коли об'єктивні соціально-економічні характеристики соціальних класів не знижуються (наприклад, прибуток), але відбувається зростання статусу нижчих класів, які швидко піднімаються на більш високі позиції в соціальній ієрархії, пояснюється і політизація соціальних класів. Соціологи Ральф Дарендорф, Сеймур Мартін Липсет та ін. відзначають, що статусна перестановка (відносно зниження статусу традиційно впливових соціальних верств, груп) є важлива причина зростання раціонального правового руху в Центральній Європі в міжвоєнний період. Низхідна мобільність звичайно супроводжується упереджувачим ставленням до соціальних політичних і етнічних меншостей. І той, хто втрачає статус, більш агресивний до меншості, аніж соціальні верстви, що мають стабільно низький соціальний статус.

2. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Соціальна структура суспільства

Визначаючи місце великих соціальних спільностей в політичному житті суспільства, важливо виділити *економічні класи в соціальній структурі суспільства. Це спільності людей, що визначаються економічними ознаками: формами власності, розмірами багатства, місцем і роллю в організації господарської діяльності, формами отримання прибутку тощо.* Саме така концепція покладена в основу марксистського визначення класів. Раніше в Україні, як і в усіх інших незалежних державах Східної

Європи, соціальні спільності та верстви розглядалися як класи: робітники, селяни і соціальний прошарок — народна інтелігенція. Така точка зору на соціальну структуру суспільства виправдувалася історично — *боротьбою класів*. Класи визначалися як антагоністичні: робітничий клас і клас буржуазії, боротьба між ними — як основа розвитку суспільства. Зрозуміло, концепція соціальних класів не втрачає значення і в сучасній політології. Більше того, деякі західні політологи — Теодор Гайгер, Франклін Гіддінс, Моріс Гінсберг — бачать необхідність подальшої розробки теорії класів.

Однак відбивається недостатність тільки такої теорії соціальних класів для вивчення політичних процесів, тому що в реальній дійсності жодних видимих меж, що визначають класи, немає. По суті класові кордони — це межі, в яких соціально-економічні характеристики одних соціальних спільностей можуть відрізнитися від інших, зберігаючи докорінні ознаки класу. Так і внутрішні класові ознаки залишаються такими ж доти, доки не переростають якісно. Якщо раніше не тільки дрібна, а й уся буржуазія складала клас, що формувався повністю з індивідуальних власників, то в сучасних умовах у постіндустріальному суспільстві поряд з індивідуальною власністю існують й інші форми власності — *корпоративна, кооперативна на умовах партнерства, державна тощо*. Неоднорідною стала і дрібна буржуазія. Важливо визначити і кордони, межі робітничого класу. В сучасних умовах більшість найманих робітників займається не тільки фізичною працею. Надбанням мас стала висока освіченість. Робітничий клас став більш різноманітним за формами найму. Ці відзнаки знаходять відображення в диференціації інтересів різноманітних його груп. Істотно змінюється місце інтелігенції в суспільному житті, а, отже, в соціальній структурі. І розвиток суспільства з переходом від традиційного до індустріального, а згодом — до постіндустріального свідчить, що економічні класи — тільки одна з форм суспільної організації. Її роль в житті не залишається незмінною. Дедалі більшого значення набувають інші соціальні утворення, інші соціальні спільності, формуючи соціальну структуру. Відображенням диференціації соціальної структури суспільства є розповсюдження концепції соціальної стратифікації. Соціальні класи розглядаються як один з видів страт. Початок концепції страт поклав ще Макс Вебер. І *соціальна структура* ним розглядалася як *багатомірна система, в якій поряд із класами і відносинами власності, що породжують їх, важливе місце відводиться статусу і владі*.

Наукове і політичне значення теорії стратифікації полягає в урахуванні різноманітності ознак, на ґрунті яких формується соціальний статус індивідів. Звичайно ж, реаліями є і соціальні класи — великі соціальні спільності, що сформувалися на ґрунті економічних відмінностей, за визначенням політолога Роберта Мілібенда, двома основними компонентами соціальної структури сучасного капіталістичного суспільства виступають буржуазія, робітничий клас і спільності, що розрізняються за критеріями соціальної стратифікації. І ті, й інші — базові, первинні соціальні спільності. На їх основі й виникають різноманітні соціальні утворення — страти, що формуються на ґрунті спільності їх інтересів, політичної поведінки тощо.

Соціальні спільності. Політичні інститути

Зв'язок статусного становища з цінностями соціальних верств і груп надто істотний в політичному аналізі соціальної структури суспільства, тому що зв'язки статусного становища з цінностями соціальних спільностей — безпосередня основа політичних орієнтацій і дій. В розвинених країнах, де політичною нормою є ділення національного доходу, найбільш виражений вплив факторів соціальної структури суспільства (відмінності в соціальному статусі, рівні прибутку і владних повноваженнях тощо) на політичну поведінку. Для держав з нестійким ладом, де найбільш гостро стоять етнічні проблеми, характерні глибокі культурні або ціннісні відмінності. В Україні, де нестійка політична стабільність, політична боротьба ведеться з питань мовної політики, взаємовідносин церкви і держави, освіти тощо, відносно незалежною від соціальних умов є і ціннісна система. Слід зважати і на те, що не існує жорсткого зв'язку між соціально-економічним становищем і переконаннями людей, що соціальні зміни, які відбуваються в суспільстві, можуть і не призвести до відповідних їм змін в ціннісних орієнтаціях людей. Відсутність жорсткої залежності політичних орієнтацій індивідів від їх соціально-економічних характеристик веде до зв'язку на рівні соціальних груп, верств: соціальний статус — соціальні цінності — політичні орієнтації.

Інституціональний рівень взаємодії соціального розшарування і політичної влади відображається в системі соціального представництва. Система соціального представництва допускає взаємопов'язану і суперечливу єдність політичних і владних структур та інститутів, через які воля громадян переноситься до сфери при-

йняття політичних рішень. Система соціального представництва охоплює і партійну систему, систему громадянських добровільних асоціацій (профспілки, фонди, творчі спілки та ін. — те, що звичайно називають групами інтересів). Система соціального представництва тісно пов'язана з іншими системами владних політичних структур суспільства, найважливішими з яких є система влади, владних структур, де приймаються і реалізуються обов'язкові для усіх рішення (законодавча, виконавча і судова) і система організаційних груп, що формуються в суспільстві. Це соціальні групи, з якими індивіди найбільш охоче ототожнюються: релігійні, етнічні, професійні, регіональні та інші об'єднання, тобто те, що звичайно називається громадянським суспільством.

Проблеми, що виникають повсякденно в суспільстві, які вимагають безпосереднього вирішення, суспільство формує і здійснює їх реалізацію через систему соціального представництва. Її канали використовують для вираження відповідних реальних або фіктивних інтересів і вимог індивіди, різноманітні об'єднання людей. Системи соціального представництва вимоги індивідів, соціальних спільностей, різноманітних об'єднань людей переносять до центру політичної боротьби і до сфери прийняття політичних рішень. Зрозуміло, з одного боку, система соціального представництва виступає найважливішим посередником між державою і населенням, механізмом групової консолідації, тобто структурою, призначеною для вираження і захисту соціально окреслених інтересів в політично неоднорідному середовищі. З іншого боку, система соціального представництва забезпечує дію механізму корегування політичної системи, що оберігає політичну систему від стагнації, тобто від застою в розвитку і дає можливість виправити раніше прийняті політичні рішення законно, не звертаючись до насильства.

Зрозуміло, системний підхід до соціального представництва передбачає виділення і характеристику елементів, структур соціального представництва. Соціальні спільності (політичні партії, групи інтересів та ін.), що входять до системи соціального представництва, поділяються на соціальні спільності, що відображають незадоволені інтереси, але прагнуть до їх реалізації, і соціальні спільності, що відображають загальну лояльність існуючому режиму або специфічну прив'язаність до конкретної політичної партії, групи інтересів або політичного лідера, — називаються *солідарними*. Початкові прагнення соціальних груп всередині системи соціального представництва трансформуються в чітко висловлені політичні вимоги. В процесі розвитку вони то посилю-

ються, набираючи компромісних форм, то згасають, виступаючи компонентами політики партій або рекомендацій груп інтересів. Солідарність соціальних груп, що початково має лояльні форми, потім перетворюється в організовану підтримку певних політичних сил. Природно, система соціального представництва, що складається з соціальних груп прагнення і соціальних груп солідарності, включає, по-перше, інформацію про прийняті політичні рішення і ті, що готуються, і, по-друге, керівництво і вплив політичних лідерів на реалізацію прийнятих політичних рішень і проблем. Звичайно, політичні партії і законодавчі органи — головні інституціональні канали і сфери, всередині та при допомозі яких йде змагання за реалізацію державної політики. Але самостійну роль відіграє і державне управління, де окремі індивіди і соціальні верстви, групи представляють і переслідують свої приватні інтереси в державній політиці. Отже, соціальне представництво — це не просто засіб політичного виправдання існуючого режиму, але й фактор, важіль, за допомогою якого здійснюються і реалізуються політичні зв'язки, сприятливі соціальному об'єднанню суспільства, тобто включенню різноманітних соціальних спільностей, верств і груп у політичний процес.

Основний інструмент, що забезпечує процес функціонування системи соціального представництва, є вибори. Багато в чому досконалість системи соціального представництва визначається ефективністю політичних виборів. В сучасних умовах в міру появи в соціально-класовій структурі нових соціальних відмінностей, заснованих на ціннісних конфліктах, зменшується і вплив кола осіб, що володіють правом голосу на виборах до органів державної влади. Для країн із нестійким державним ладом характерні ціннісні конфлікти, що відображають становище навколо неусвідомлено прийнятих понять про те, що правильно або важливо. Пріоритетні соціальні цінності стають основою політичних конфліктів — це свобода, рівність, справедливість, стабільність, соціальний порядок. У країнах, де індивіди ототожнюють себе з певною групою (етнічною, релігійною або мовною), а не з суспільством, найчастіше виникають конфлікти. Для успішного врегулювання конфліктів не можна спиратися лише на волю більшості, тому що більшість може не сприяти врегулюванню конфліктів. Разом з тим має значення сам тип зв'язку соціальної структури і системи соціального представництва. Зв'язок визначається ступенем відповідності соціальної бази, на яку спираються політичні партії, що беруть участь у виборах, політичні рухи, — основним лініям соціального розшарування в суспільстві.

Якщо масова підтримка різноманітних політичних партій прямо відповідає існуючим у суспільстві соціальним відмінностям, то така політична система втрачає демократичну основу. Формування багатопартійності в Україні свідчить про суперечливий вплив соціальної структури на функціонування інститутів соціального представництва. По-перше, формуванню на основі раціонально висловлених політичних інтересів масової соціальної бази політичних партій перешкоджає відсутність середнього класу, корпоративний характер соціальної структури суспільства. По-друге, найважливішим, традиційно значущим початком соціального ототожнення стала в умовах зруйнованих соціальних зв'язків національність. Маргінальні верстви в орбіту політичних партій втягуються за допомогою націоналізму. По-третє, неефективність зруйнованої системи державного управління примушує політичних лідерів безпосередньо апелювати до населення, тобто лідери харизматичного типу намагаються виконувати своєрідні комунікаційні функції. Інтереси соціальних спільностей, верств, груп втілюються в політичній сфері не традиційно, минаючи інституалізацію інтересів.

В конституціях окремих держав (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.) вказується і на обов'язок трудитися, в законодавчих актах Італії та ін. говориться про обов'язок громадян виховувати дітей; а в законодавчих актах громадян України відзначається обов'язок піклуватися про своє здоров'я і вчасно вдаватися до лікувальної допомоги. Проте відповідальність за такі обов'язки, звичайно, не передбачається. Для будь-якого суспільства і держави, узятих зокрема, а також і для всього світового співтовариства, надто актуальна проблема прав і обов'язків особи.

Громадянство

З метою упорядкування відносин особи та суспільства, надання їм законодавчо-юридичних норм і принципів захисту честі, гідності й інтересів особи всіма державами світу встановлюється *громадянство*. Однією з найважливіших складових суспільної свідомості і суспільної думки, самоуявлення про суспільство і його соціальний ідеал виступає *громадянська самосвідомість*. *Громадянськість* — *поняття багатозначне. Громадянськість — антитеза аполітичності, активна і свідомо включеність до справ політичного співтовариства, психологічне відчуття себе громадянином, повноправним членом політичного співтовариства, спроможність і готовність виступати в ролі*

громадянина, вища доброчесність вільного і повноправного учасника політичного співтовариства, прихильність до інтересів політичного співтовариства, найчастіше держави, готовність йти на жертви заради інтересів держави.

Громадянство — це належність особи до певної держави, наслідком чого є розповсюдження на неї прав і обов'язків, встановлених законодавством держави з забезпеченням державного захисту прав людини і громадянина. В державах з монархічною формою правління застосовується термін *підданство*. В Конституції України підкреслюється, що Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна, правова держава. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна — унітарна держава. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні *найвищими соціальними цінностями*. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямування діяльності держави. *Носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні — народ*. Держава сприяє консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншостей України. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи і рівні перед законом. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінювати громадянство.

Порядок придбання або втрати громадянства регулюється законодавством кожної держави. Законодавство всіх держав розрізняє придбання громадянства в силу народження (філіація), у порядку натуралізації або укорінення. При вирішенні питання про придбання громадянства в силу народження застосовуються два принципи: *національний* (так званий *принцип права крові*), згідно з яким громадянство дитини залежить від громадянства батьків, незалежно від місця народження, і *територіальний* (так званий *принцип права ґрунту*), коли громадянство зумовлене місцем народження і не пов'язане з громадянством батьків. В законодавстві більшості держав Європи, Латинської Америки, Канади, США, Азії та ін. поєднуються обидва принципи з дотриманням певних обов'язкових умов. В кожній державі існують законодавчі акти, на підставі яких вирішуються всі проблеми громадянства. В Україні такими актами виступають Декларація про державний суверенітет України і закон «Про громадянство України». В Декларації закріплені загальні правові основи затвердження громадянства України. Основним актом, де обґрунтовуються всі підстави, пов'язані з придбанням і втратою громадянства, захистом

прав і гідності громадян, є закон «Про громадянство України». В законі є загальні положення про громадянство: надбання громадянства України; положення про припинення громадянства України; громадянство дітей при зміні громадянства батьків і при усиновленні. Визначені права і обов'язки, повноваження органів, які беруть участь у вирішенні питань про громадянство України, порядок розгляду заяв і подання з питань громадянства та ін.

Громадянство України визначає постійний правовий зв'язок особи і держави, що знаходить відображення в їх взаємних правах і обов'язках. Право на громадянство — невід'ємне право людини. Ніхто не може позбавити громадянства або права змінити громадянство. Держава забезпечує охорону і захист прав, свобод та інтересів своїх громадян. Не може бути привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних або інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового становища, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Закон допускає існування в Україні єдиного громадянства, хоча підкреслює, що на основі двосторонніх міждержавних договорів можливе подвійне громадянство. В законодавстві чітко проголошено: подвійне громадянство можливе, але за законом. Проблема подвійного громадянства провокується в умовах соціально-політичної нестабільності на націоналістичній основі. В Україні проблема часто піднімається в Криму і ряді східних регіонів неетнічними українцями. Громадянство України регулюється Конституцією України і законом «Про громадянство України», а також іншими актами, прийнятими відповідно до Декларації прав і свобод людини. За законом «Про громадянство України» держава здійснює захист і заступництво громадян України, що знаходяться за кордоном. Дипломатичні представництва і консульські установи України, службові особи зобов'язані вживати заходів щодо забезпеченню громадянам можливості користуватися в повному обсязі правами, наданими їм законодавством країни перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, і міжнародними звичаями, у встановленому законодавством порядку захищати їх інтереси, що охороняються законом, а при необхідності — вживати заходів для відновлення порушених прав громадян України.

Реальне забезпечення прав і свобод громадян

Непохитність свободи особи, її прав, честі і гідності, їх охорона і гарантії — найважливіша ознака правової

держави. Право, закон уособлюють норму свободи. Забезпечення свободи особи шляхом закону — функція правової держави. В конституціях багатьох правових держав закріплюється широке коло прав і свобод громадян. Існують і міжнародні пакти, зокрема «Загальна Декларація Прав Людини» та ін. Так, у статтях Декларації прав людини узагальнюються і систематизуються досягнення цивілізації, встановлюється той мінімум, без якого неможливе існування людини як вільної особи, громадянина. Основне положення полягає в тому, що *всі люди рівні незалежно від походження, національної та релігійної належності*. Громадяни несуть і певні обов'язки перед суспільством, тому існує обмеження прав за законом, що служить гарантією «для забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і суспільного добробуту в демократичному суспільстві».

Україна, проголосивши суверенність і незалежність, взяла серйозні зобов'язання з приведення національного законодавства, що гарантує права громадян згідно з міжнародними угодами і нормами. Міжнародні норми допускають: виняток будь-якої дискримінації за національно-етнічними, політичними, релігійними, статевовіковими ознаками; надійний законодавчий захист особи та гідності громадянина: недоторканості його житла і майна, свободи вибору професії, визначення місця проживання, виїзду і в'їзду до країни, таємниці листування і телефонних розмов, свободи слова, преси та інформації; вільне самовизначення людини в її світогляді і духовних інтересах; всілякий захист громадянських прав з боку судових органів і суспільних організацій. Проте існує багато труднощів.

Становлення почуття громадянської гідності неможливе без розвитку індивідуальності. В основі індивідуалізму — складного соціально-психологічного явища, певно, лежить приватна власність на землю, на майно. У Франції після буржуазної революції земельні наділи в особисту власність отримали більше 6 млн. селян, в Північній Америці на вільних землях створювався заповзятливий клас фермерів вільних земель. В Росії, в Україні ж, навпаки, століттями культивувалася і панувала серед більшості населення свідомість і поведінка натовпу, середньої людини. Особа, як така, за небагатьма винятками, майже не виявлялася і не могла виявити себе. «Люди-гвинтики» сліпо підкорялися державно-бюрократичній машині, беззаперечно виконували її волю. В умовах тоталітаризму відбулася абсорбція державою суспільс-

тва. Держава просякає не тільки усї надбудовні сфери, але й стала вирішальним елементом бази, сталася ерозія громадянськості багатьох людей.

ЛІТЕРАТУРА

Вишневский А. Г. Социальные регуляторы и человек // *Постижение*. — М., 1989.

Комаров Е. И. Личность как субъект и объект социального развития // *Социально-политические науки*. — 1992. — № 4—5.

Фред Ч. Гринстайн. Личность и политика // *Социально-политические науки*. — 1991. — № 10.

Шестопал Е. Б. Личность и политика. — М., 1988.

Основы политической науки. Учебное пособие. — Ч. 1. — М., 1993.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ У чому суть соціальної структури сучасного суспільства?
- ◆ У чому суть теорії соціальної стратифікації?
- ◆ Статусні позиції і політична поведінка.
- ◆ Проблема прав людини в різноманітних суспільних системах.

1. Політичні партії: суть і роль в суспільстві

Колективне утворення, що складається з ієрархічно пов'язаних між собою осіб, які об'єдналися для досягнення загальної мети та виконують в утворенні певні обов'язки, і є *організація*. Складова типу соціальної спільності, організація викликає до життя необхідність досягнення такої мети, що не під силу здійснити окремій людині. Сформована, об'єднана соціальна спільність стимулює колективну волю та реалізує потребу в загальній дії. Навіть буденний життєвий досвід дає масу прикладів того, що організаційно згуртована меншість має більше шансів добитися свого, аніж неорганізована і роз'єднана більшість. Природно, в політичній сфері життя суспільства діють *політичні об'єднання*. Їх роль надзвичайно важлива. Політичні об'єднання — інструмент політичної боротьби та досягнення тієї або іншої політичної мети. Політичними організаціями, об'єднаннями, товариствами є: *політичні партії, групи тиску, суспільно-політичні рухи, спілки та об'єднання*.

Поняття *політична партія*

Що таке політична партія? Слово *партія* має латинське походження (*part* — означає *частина*). *Політична партія* — це *організація, діюча в сфері політичного життя суспільства, що об'єднує людей за спільністю їх інтересів і переконань для реалізації своєї політичної мети*. Нормативна вимога існування будь-якої політичної партії — участь у політичній боротьбі при кардинальному завданні завоювати мандат на владу, щоб реалізувати свою політику. Боротьба за володіння політичною владою — це нормальна умова функціонування політичної партії.

Звичайно, від того, які засоби та методи політичної боротьби політична партія вважає для себе справедливими, виправданими та прийнятними, щоб стати при владі в державі, залежать зміст і характер політичної боротьби в суспільстві. В основі діяльності політичної партії лежать різноманітні цілі та інтереси (соціальні, національні, конфесійні, територіальні тощо) груп населення,

ідеали та цінності, ідеологія. В будь-якому випадку політична партія оформлює владно значущі групові потреби і надає їх вищим державним інститутам і владним структурам. Через політичні партії населення може заявляти владі свої групові вимоги, критикувати керівництво суспільством, державою, добиватися реалізації наміченого курсу і самої влади. Але водночас іправлячі структури використовують політичні партії для звернення до народу за підтримкою у вирішенні тих або інших проблем суспільного життя.

Основною ознакою, що відрізняє політичні партії від державних структур, є *добровільність об'єднання*. Політичні партії рекрутують членів шляхом агітації та пропаганди своїх думок і переконань. Перебування в політичній партії допускає свободу виходу з неї, коли втрачається початкова солідарність члена партії з метою існування, засобами та методами дій політичної організації, об'єднання. Політична партія завжди об'єднує та відображає інтереси *тільки частини суспільства, соціальної спільноти людей*. Жодна політична партія не може претендувати на вираження волі всього народу. В тоталітарних же системах політична партія претендує якраз на *монополію політичної влади та управління*, тобто декларує свою *всезагальність і універсальність*, що є ознакою держави. І, нарешті, політична партія відрізняється *меншим ступенем організованості (розгалуженості апарату управління) у порівнянні з органами та структурами державної влади*.

Політичні партії прагнуть оволодіти державною владою, тоді як жодна суспільна організація такої прямої мети не ставить, хоча як один з елементів політична функція в діяльності суспільних організацій присутня. Навіть, на відміну від суспільних структур, *політичні партії здійснюють безпосередню взаємодію з державною владою, наповнюючи реальним змістом політичний процес в суспільстві*. Крім того, політичні партії здебільшого допускають ідейну спільність своїх співчленів, їх інтеграцію в єдиній системі політичних переконань, що не притаманне вимогам громадських (професійних, ветеранських, жіночих, студентських тощо) організацій та об'єднань. *Політичні партії завжди володіють конкретною назвою, гаслами, девізами та іншими політичними символами, що певно вказують на їх ідеологічну орієнтацію*. Саме політичні партії надають специфічний контекст і забарвленість політичному життю суспільства, узагальнюючи та засвоюючи конкретний історичний і культурний досвід нації, особливості її соціального устрою, традиції політичної культури.

Виникнення та розвиток політичних партій

Перші політичні партії виникли в Давній Греції. Створювалися політичні партії для визначення сили в суспільстві, виражали думки та інтереси тієї або іншої частини населення. За складом політичні партії — порівняно нечисленні та вузькі угруповування, які не відрізнялися тривалістю, стійкістю та організаційною оформленістю. Так, в Афінах йшла боротьба між партією знаті та партією народу. В Давньому Римі в періоди кризи республіки (кінець II—I ст. до н. е.) суперничали між собою партія популярів, які відображали інтереси плебсу, і партія оптиматів, що представляла патриціанство та заможні плебейські сім'ї.

В історії політичних партій виділяється декілька етапів. Попередники сучасних політичних партій — англійські торі та вегі XVII—XVIII ст., коли суб'єкти політики виступали представниками верхівки суспільства, скоріше всього, нагадували політичні осередки, що формувалися навколо окремих лідерів і добивалися своїх позицій у королівському дворі. Війна США за незалежність, Велика Французька революція (1789 р.) і наступні після неї політичні події в Європі зробили політичні партії важливим компонентом суспільного життя, і політичні партії поступово набули чітких організаційних рис, пов'язуючи себе з тим або іншим ідейним і політичним напрямком. У період буржуазних революцій в Європі виникають прототипи сучасних політичних партій. Історичне виникнення політичних партій припадає на кінець XVII ст., коли почали формуватися політичні системи буржуазних держав Західної Європи і Америки. Війни, буржуазні революції у Франції і Англії та інші політичні події в Європі, що супроводжували процес виникнення і розвитку політичних систем і політичних партій, показують, що *народження політичних партій відображало ранню стадію боротьби прихильників розвитку різноманітних напрямків буржуазної державності: аристократів і буржуа, федералістів і антифедералістів тощо.*

Політичні партії XIX ст. відрізняються від сучасних своїми функціями, засобами організації і діяльності. Малочисельні політичні партії, об'єднання представляли елітарні клуби. Діяли політичні партії, насамперед, в межах парламенту, а поза парламентом обмежувалися діяльністю виборів. Не визнавався принцип членства, організаційного оформлення тощо. В міру розвитку політичних партій і розширення їх функцій, структури, в політичній думці виникають дискусії про розуміння природи функцій, структури і причин виникнення політичних партій і об'єднань. Одні

вчені вважали, що політичні партії виникають внаслідок втілення природного для людини духу суперечностей (Томас Гоббс), інші намагалися зрозуміти їх суть, розкриваючи природу політичного (Нікколо Макіавеллі, Гаetano Моска, Роберт Міхельс) або партійного (Юм, Роберт Міхельс, Моріс Дюверже), треті — вивчали і соціально-класові визначення діяльності політичних партій (Карл Маркс та ін.).

Розвитку політичних партій сприяло зростання у другій половині XIX ст. робітничого руху. Саме робітничий рух створював умови розвитку організаційних форм політичних партій, сформувавши тип політичної партії з масовим членством, з розгалуженою мережею місцевих організацій, періодичними з'їздами, чітким статутом і фіксованими розмірами членських внесків. Певні риси політичних партій запозичені багатьма буржуазними партіями Європи. Тоді ж відбулося і розмежування позицій різноманітних класів. Тому-то і залучення мас до політику здійснювалося як вибір тієї або іншої класової, станової позиції, що не обов'язково співпадало з об'єктивним становищем того, хто вибирав. Політичні партії виступали політичним відображенням інтересів класів, соціальних верств населення. Однак вже тоді партійні структури не збігалися з класовими. Звичайно ж, виникнення політичних партій тісно перепліталось із залученням широких суспільних верств до управління державою, суспільством.

Природно, в XVIII—XIX ст. уявлення про ранньобуржуазні політичні партії пов'язується з іменами відомих політичних діячів і учених Монтеск'є, Руссо, Вашингтона та ін. Істотне місце проблема політичних партій зайняла в творах соціологів Макса Вебера, Гаetano Моски, Вільфредо Парето та ін. В їх працях знаходить узагальнення досвід формування і діяльності буржуазних політичних партій США, Англії, Франції, соціал-демократії Німеччини, Австрії та інших країн. Особливе значення мала поява масових робітничих партій, завоювання робітничим класом виборчих прав тощо.

У XX ст. проблеми діяльності політичних партій займають значне місце в працях політологів і соціологів Джеймса Брайнса, Михайла Острогорського, Роберта Міхельса, Карла Фрідріхсона, Збігнева Бжезинського та ін. Стверджується, що політичні партії є виразниками інтересів, потреб і мети певних класів і соціальних спільностей. Політичні партії активно беруть участь у функціонуванні механізму політичної влади або опосередковано впливають на нього, відіграють певну роль у формуванні політичної свідомості мас. Визначаючи місце і роль політичних партій в суспільному житті, американський політолог Джеймс Брайнс від-

значав, що «дух і сила партій в Америці також необхідні для приведення урядового механізму в дію, як пара потрібна для локомотива. Або інакше, організація партії служить для органів керівництва, управління майже тим самим, чим служить рухаюча сила нервів для м'язів, жил, кісток людського тіла. Партії стають рушійною силою в сфері управління і визначають напрям, в якому діють органи урядової влади».

Розкриваючи суть політичної партії, Роберт Міхельс відзначає, що без організації демократія неможлива. Будь-який клас, що ставить перед суспільством певні вимоги, прагне ввести в дію комплекс самостійно породжених ідеологією ідеалів, що впливають з виконання ними функції, має потребу в економічній і політичній організації як єдиному засобі для здійснення спільної волі. Досліджуючи тенденції розвитку політичної партії, Роберт Міхельс визначає дві принципово різноманітні фази: *фаза формування, консолідації політичної партії і фаза знаходження масової політичної партії при владі. На першій фазі політична партія малочисельна, кістяк її складає активну меншість, всі її члени мають однакові права, більшості партійців гарантується вплив на управління суспільними справами. Всі мають право вибору. Всі можуть бути обраними. Всі посади в політичній партії — виборні. Вожді і активна меншість фанатично віддані ідеї. Друга фаза характеризується тим, що сама політична партія і більшість народу виходять на політичну арену. Партія при владі. Відбувається динамічне зростання її членів. З зростанням політичної партії стає неможливою пряма демократія. Великі натовпи людей неспроможні безпосередньо і самостійно до прийняття навіть найнеобхідніших рішень. Слова і вчинки обмірковуються натовпом в значно меншому ступені, аніж окремими людьми або невеликими групами того ж натовпу. Натовпи витісняють індивіда, а разом з ним — і особу, почуття відповідальності.*

Марксизм розглядає політичну партію як політичну організацію певного соціального класу і соціальної спільності, що представляє і захищає інтереси класу, соціальної спільності. За висхідне політичних партій марксизм вважає їх соціально-класову природу, що зумовлює всі інші ознаки політичних партій. Основними рисами революційної політичної партії вважається вірність ідеалам соціалізму, революційність, основна мета — підготовка і здійснення соціальної революції, завоювання і встановлення влади в формі диктатури пролетаріату — пролетарської демократії. По суті така політична партія — авангард робітничого класу, тісно зв'язана з масами, побудована і функціонує на основі принципу пролетарського інтерна-

ціоналізму і демократичного централізму. Демократичний централізм — система управління з єдиного центру, оснований на точному підпорядкуванні нижчих органів вищестоящим.

Політичні партії — один з найважливіших інститутів політичної системи суспільства. Багато в чому політичні партії визначають характер і спрямування політичного процесу, стратегію і тактику оволодіння владою, політичну стабільність суспільства. Однак не існує якогось загального універсального визначення політичної партії як специфічної організації, функції якої тільки політичні. Деякі політологи розглядають політичні партії як спільності людей, об'єднані спільною ідеологією або діючі на основі загальної програми. Інші звертають увагу на організаційну побудову, соціальний склад, ідеологічну доктрину тощо. Французький політолог Моріс Дюверже визначає політичну партію як своєрідний інститут, рисою якого стала особлива структура і організація. Соціолог Макс Вебер вважав політичні партії суспільними об'єднаннями, що спираються на добровільне, усвідомлене членство і ставлять метою завоювання влади для керівництва і управління суспільством і забезпечення активним членам певних вигод (духовних і матеріальних) або особистих привілеїв, або того і іншого водночас. Визначальний фактор діяльності політичних партій, на думку багатьох соціологів, є їх виборча функція — проведення виборів, вплив на виборців з метою завоювання державної влади. З позицій науки про політику найістотнішим є визначення політичної партії як суб'єкта політичного життя, з'ясування її місця в формуванні політичної системи, владних структур і владних відносин. Політична партія — такий політичний рух, що має високий ступінь організації і прагне реалізувати свою мету шляхом оволодіння владою і програмно не обмежуватися впливом на засоби її здійснення. Ідеальній політичній партії властиві пластичність, спроможність на крутих поворотах і змінах в суспільстві міняти структуру, постійно удосконалюватися, розвиватися. Найважливішими рисами ідеальної політичної партії є спроможність відчувати політичну ситуацію, уміння знаходити в своєму середовищі і виховувати справді політичних діячів, політичних лідерів та ін.

Фактори, що зумовлюють виникнення політичних партій

Природно, сучасна політична партія — це спільність людей, об'єднаних ідеологічно і організаційно з метою завоювання (внаслідок виборів або іншими шляхами) влади, утримання

і використання державної влади для реалізації інтересів тих або інших соціальних і етнічних спільностей тощо. Тому-то політична партія повинна стати правлячою, тобто зайняти в політичній системі положення, яке дасть можливість визначати політику держави, вирішувати економічні, соціальні, духовні і політичні проблеми ефектно і в інтересах суспільства.

Зрозуміло, утворення політичних партій зумовлюється рядом факторів.

По-перше, існують різноманітні думки щодо політичного устрою суспільства та інших конкретних політичних, економічних, соціальних і духовних проблем.

По-друге, з виникненням соціальних класів і соціальних суперечностей, соціальних антагонізмів виникає і соціальна нерівність. Наявність у класів специфічних інтересів і потреб, їх обґрунтування, захист і здійснення зумовлюють необхідність створення політичних партій. Але зводити причини виникнення політичних партій винятково до класового протиборіння неможливо. Це одобічне пояснення спрощує уявлення про причини і фактори, що зумовлюють виникнення політичних партій. Адже політичні партії вийшли на політичну арену значно пізніше, аніж коли стався розкол, розпад суспільства на антагоністичні класи, виникли антагоністичні суперечності.

По-третє, невдоволеність частини суспільства існуючим становищем і відповідно потреба в діях, щоб змінити становище, і викликали необхідність створення політичних сил, об'єднань. Розвиваються політичні рухи, створюються політичні партії. На відміну від політичних партій, політичні рухи найчастіше не мають чітко певної організаційної структури, фіксованого членства, статутних документів. Політичні партії виникають на базі суспільно-політичних рухів. Так, в 90-х роках на базі Народного Руху України виникли Українська народна партія, Українська республіканська партія, Українська селянсько-демократична партія, Демократична партія України, а сам Рух зазнає змін і перетворення, стає політичною партією.

По-четверте, однією з умов утворення політичних партій стають причини національного, етнічного характеру, суперечності, існуючі в суспільстві на національному ґрунті. Політичні партії в країнах Африки, Латинської Америки та ін. виникли саме в умовах конфліктів між етнічними спільностями. Тенденції до утворення політичних партій на національній ідеї, на ґрунті наці-

онального відродження є в Україні, Білорусі, Росії, Казахстані, Закавказзі і країнах Середньої Азії.

Такі основні фактори, що зумовлюють утворення масових політичних об'єднань — політичних партій.

Соціальна база політичних партій

Політичні партії (політичні рухи) завжди відображають певні суспільні інтереси і прагнення, а характер таких інтересів і прагнень, потреб — найважливіший аспект будь-якої політичної партії. Важливу роль у визначенні соціальної бази політичних партій відіграє теорія соціальних суперечностей. Це дозволяє з'ясувати, що соціальні спільності, верстви в процесі політичного визрівання породжують суспільні і політичні рухи, що виступають виразниками їх інтересів і прагнень.

Політичні рухи і політичні партії поділяються на *класові, міжкласові і позакласові*.

Класовий аналіз дозволяє визначити, по-перше, яка суспільна база руху, по-друге, по відношенню до яких суспільних верств програма політичних партій — найбільш функціональна, по-третє, з якими соціальними спільностями зв'язані керівники, лідери руху і, по-четверте, які суспільні верстви одержують найбільшу користь з діяльності політичної партії. Але у визначенні соціальної бази не тільки класи відіграють важливу роль. Справа в тому, що в політичному житті (особливо це характерно для сучасного етапу розвитку політичних процесів) основою виникнення політичних партій не завжди буває суспільний клас, соціальний шар. В політичному житті беруть участь найрізноманітніші верстви і соціальні спільності, що складають соціальну базу сучасних політичних партій і політичних рухів (інтелігенція, робітники, селяни, підприємці, фермери, бізнесмени тощо).

Функції політичних партій

Та обставина, що політичні партії існують у країнах з досить різноманітною за формою і змістом політичною культурою суспільства, різноманітною соціальною структурою, політичним режимом, доводить, що політичні партії об'єктивно виконують суспільно значимі функції. Від інших політичних структур в суспільстві політичну партію відрізняють властиві їй функції у ставленні до влади і найбільш характерні засоби їх здійснення, певна внутрішня організація і структура дій, орієнтація в політичних подіях та ін. В класичній інтерпретації функцій

політичних партій — соціальна і ідеологічна, підготовка партійних кадрів, організація і участь у виборчих кампаніях тощо.

Основні функції політичних партій: представництво інтересів класу, соціальної спільності, суспільства; прагнення до завоювання і використання політичної влади в інтересах тієї або іншої групи населення на основі реалізації власної програми, вирішення внутрішніх і міжнародних проблем; забезпечення зв'язку мас з державними структурами, політичної участі громадян і заміни стихійних форм суспільно-політичної активності населення, підлеглих контролю, формами боротьби з політичною апатією і пасивністю громадян, відбір і рекрутування політичних лідерів і еліт в усіх ланках політичної системи, погодження власних інтересів, мети, програм з іншими учасниками політичного процесу; здійснення політичної соціалізації громадян. Одна з функцій — реакція політичної партії на складність суперечностей, конфліктів у суспільстві. В таких умовах політична партія прагне стримувати конфлікти, погоджувати інтереси протиборствуючих сил з метою стабілізації існуючого ладу або ж пропонує відповідну програму реформ тощо. Тут досить важливе значення має вироблення форм співробітництва з іншими політичними партіями і політичними рухами, укладення союзів і формування блоків, пошуки компромісів.

Певне місце в діяльності політичних партій займає ідеологія. Де-хто з політологів Заходу та й Сходу не визнає у політичних партій ідеологічних функцій, утверджуючи, що політичні партії на Заході далекі від ідеології, не мають власних програм, де формулювалося б їх політичне кредо, не мають статутів, в яких до членів партії ставилися б певні вимоги, визначалися обов'язки. Однак такі твердження не мають підстав. Якщо навіть політична партія не має ідеологічної програми, все ж її конкретна політична діяльність не може не мати ідеологічного спрямування. Це конкретно проявляється в тому, що політична партія виступає безпосередньо ініціатором і творцем ряду теоретичних концепцій і доктрин, якими керуються органи державної влади, президенти, уряди тощо. Так, в США та інших країнах Заходу в різноманітні періоди формувались концепції держави загального благоденства, теорія соціального і політичного плюралізму, загального ринку, план Маршалла, неоконсерватизм та ін. Природно, чим гнучкішою є та або інша політична партія, здійснююча свої ідеологічні функції, ідейно-теоретичні пошуки, тим легше їй визволитися від застарілих догм, пристосуватися до нових умов.

Одна з важливих функцій політичної партії — ідейна і політична боротьба з опозиційними політичними партіями і політичними рухами. В процесі дискусії важливо аргументовано та до-

кладно розкривати суть програмних положень, переконувати в перевазі поставленої мети, в порівнянні з іншими програмами політичних партій, втягувати в політичні дискусії широкі маси, терпимо ставитись до думки опозиції і зважувати реальності, вміти узагальнювати події, робити висновки. Ведучи постійну полеміку з опозицією, політична партія формує економічні і політичні платформи, виробляє стратегію і тактику їх здійснення, враховуючи реальності політичного і суспільного життя.

Аналіз природи і місця політичної партії в політичному процесі свідчить про те, що діяльність політичної партії — один з найважливіших механізмів розподілу і перерозподілу владних засобів у державі і суспільстві, а від стилю втілення і реалізації ними інтересів соціальних спільностей, верств і груп безпосередньо залежить характер панівних в суспільстві політичних інтересів. Політичний інститут — політична партія — в політичному процесі є ланка, що зв'язує державу і народ, бере участь практично в усіх фазах політичного процесу всього політичного життя.

Місце політичної партії в суспільстві

Місце і роль політичної партії, характер її діяльності визначаються, *по-перше*, мірою її вrostання в політичну систему суспільства, тривалістю її існування, зміною її назви і порушенням організаційного статусу, а також місцем і роллю фракції в уряді, тобто керівництвом урядом або проста в ньому участь. Дуже важливий і національний аспект політичної партії. Якщо рівніше представлена партія в національних регіонах, то і вище її урядовий статус, а також підтримка її на виборах. Політична партія, джерело якої є поза законодавчими органами, нижча за своїм статусом, аніж та політична партія, джерела якої представлені у владних структурах суспільства. *По-друге*, місце і роль політичної партії визначаються соціальною підтримкою, тобто йдеться про підтримку соціальними класами, соціальними шарами, групами, різноманітними суспільними і релігійними рухами, етнічними спільностями, міським і сільським населенням, окремими громадянами. *По-третє*, політичною орієнтацією політичної партії, наприклад, у ставленні до власності на засоби виробництва, про роль держави в економічному регулюванні, перерозподілі суспільного багатства, соціальному захисті громадян, секуляризації (тобто перетворенні в світські) суспільства, входження в блоки, понаднаціональні інтеграції, у ставленні до виборчих громадянських прав тощо. Мета орієнтації: або відкрите суперництво по-

літичних партій, або обмежене суперництво з боку інших політичних партій; підрив усієї політичної системи суспільства або її модернізація. *По-четверте*, одним з принципів, що визначають місце і роль політичної партії в суспільстві, є структурна незалежність, тобто ступінь автономності політичних партій, життєве забезпечення її (джерела прибутків, рекрутування, поповнення членів партії, джерела поповнення рядів політичних лідерів, зв'язок з іншими політичними партіями, відносини з зарубіжними політичними партіями і рухами). *По-п'яте*, внутрішньою структурою, організаційною побудовою політичної партії, інтенсивністю відповідних зв'язків, географічною розкиданістю і густотою первинних партійних осередків (організацій), частотою зібрань, нарад, різноманітних семінарів тощо на місцях, зібрань і з'їздів у масштабах країни, інтенсивністю пропаганди, постановкою науки і освіти в політичній партії, ступенем підконтрольності внутрішньопартійних груп, осередків, централізованістю влади всередині партії; наявністю і поєднаністю фракцій, активність членів політичної партії в її діяльності, вимогливістю до партійців, вірністю ідеалам і інтересам, що відстоюються партією, особистою відданістю справі політичної партії тощо.

Типи політичних партій

Зрозуміло, принципи, основи типів політичних партій різноманітні: заперечується або вважається неістотним класовий поділ політичних партій або розглядається класове ділення як основне. Соціолог Моріс Дюверже відзначав, що класична, базова типологія політичних партій відображає історичну логіку їх розвитку. Політичні партії розрізняються за походженням: *класові, масові, кадрові*.

Кадрові політичні партії виникли в XIX ст. з виборчих комітетів і парламентських груп і відрізняються небагаточисельністю, вільним членством, опорою, насамперед, на професійних політиків і фінансову еліту, спроможністю забезпечити політичній партії матеріальну підтримку. Такі політичні партії орієнтовані на виборчі функції. Класичний приклад — республіканська і демократична партії в США. Масові партії характеризуються багаточисельністю (наявністю десятків сотень тисяч членів партії), ідеологічною орієнтованістю і домінуванням ідеологічних і виховних форм діяльності, наявністю тісного зв'язку апарату і партійних мас, порівняно жорсткою організацією. Вони виникли пізніше кадрових в зв'язку з розповсюдженням загального виборчого

права багато в чому на хвилі робітничого руху як пролетарські партії.

Масові політичні партії поділені Жаком Блонделем на *представницькі західного типу, комуністичні і популістські*. Робертом-Луї Шварцейбергом поділені масові політичні партії на *соціалістичні, комуністичні і фашистські*. В 90-х роках ХХ ст. виник новий тип політичних партій, які називають «всеїдними», партіями «залучай всіх», партіями виборців тощо. Залежно від ставлення до інших елементів політичної системи, *політичні партії* поділяються на *демократичні, авторитарні і тоталітарні*. Демократичні партії поділяють на *прагматичні, доктринальні* (з підвищеною значимістю ідеологічного фактора), *партії інтересів* (з яскраво висловленим партикулярним представництвом інтересів певної соціальної групи — жінок, фермерів та ін.). Серед доктринальних партій виділяються — *соціалістичні, націоналістичні, релігійні (або антиклерикальні)*. Залежно від характеру партійної ідеології, виділяються *ліберальні, консервативні, соціалістичні, комуністичні* та ін.; від участі в здійсненні державної влади: *опозиційні — легальні, напівлегальні і нелегальні; від тривалості існування — стабільні та нестійкі; за способом зв'язків політичної партії з її парламентською фракцією — м'які, слабкі і жорсткі, сильні; за характером членства — відкриті, з вільним членством, і закриті, елітарні*.

В сучасному світі за ставленням до вирішального типу приватновласницьких суспільно-економічних відносин (тобто за ступенем сприйняття або несприйняття такого типу) виділяються політичні партії: по-перше, ультраліві; по-друге, ліві; по-третє, лівоцентристські; по-четверте, центристські; по-п'яте, правочентристські; по-шосте, ультраправі (або при менш детальній класифікації — лише ліві, центристські та праві) політичні партії. Вважаються найлівішими політичні партії, які виступають за застосування радикальних і навіть одіозних способів та методів боротьби з капіталізмом, а найправішими — ті, що готові вдаватися до жорстоких методів і способів захисту капіталістичних відносин. Та в історії політичного руху трапляються парадоксальні ситуації: в пізній період перебудови універсалістська схема поділу на лівих та правих перевертається знизу вгору, і сили, традиційно оцінювані як ліві, тимчасово починають вважатися правими, і навпаки. Та показником «лівизни» та «правизни» може бути ставлення не до загальносвітових процесів, а до необхідності зміни соціально-економічного ладу в Україні. Саме за такого теоретичного підходу в державах, де проводяться ті чи інші соціально-

економічні і політичні експерименти, праві (за традицією), ліберали та консерватори починають оцінюватися як «ліві», тобто такі, що виступають за радикальні зміни існуючого соціально-економічного ладу, а ліві (комуністи, соціалісти та ін.) — як праві консерватори, що протистоять впровадженню ліберально-капіталістичних принципів. В сучасній Україні існують та діють українофільські партії, партії радянського патріотизму, партії, орієнтовані на історичні цінності російської імперії, слов'янофільські, євразійські, європейської інтеграції, євроамериканської трансатлантичної єдності та інші політичні об'єднання, що базуються на культурно-історичних цінностях, інтересах, геополітичних програмах тощо.

2. СУЧАСНІ ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ І ЇХ СУТЬ

Поняття і зміст партійних систем

Дії політичних партій тісно пов'язані одна з одною, взаємозалежні, знаходяться в певних політичних відносинах зі всіма елементами і ланками політичної системи суспільства. Політичні партії всі діють в певних соціально-економічних умовах. Межею партійних систем є кордон держави. *Партійна система — це спільність взаємозалежних політичних партій, що прагнуть до встановлення, утримання і здійснення влади.* Партійні системи об'єднують ті політичні партії, що справді виробили і дотримуються загальних принципів боротьби і взаємовідносин, дозволених законодавчими актами. Характер партійних систем визначає і вид політичного режиму, механізм і ефективність демократії. Політологи Заходу, та й Сходу приділяють велику увагу з'ясуванню суттєвості партійних систем, визначенню їх змісту. Західний політолог Сеймс Ньюмен відзначає, що *партійна система — це право політичної партії на формування власної системи правління суспільством*, а політолог Єжі Каак вказує, що *партійні системи — сукупність політичних сил, що представлені в парламенті або таких, що прагнуть до представництва в парламенті.* Польський політолог Єжі Вятр підходить дещо інакше, відзначаючи, що *під партійною системою розуміється сукупність відносин між легально діючими політичними партіями, які виявляються в суперництві або спільному змаганні за політичну владу.* У визначенні партійної системи політолог Лев Ентін підходить як до політичного інституту, визнаного і санкціонованого

державою, де відображаються умови формування і діяльність політичних партій, їх взаємозв'язки і взаємовідносини, основні принципи і база зв'язків з іншими елементами політичної системи. Більш точним, що відображає сутність партійної системи, є розкриття характеру і взаємовідносин існуючих в країні політичних партій, умов їх діяльності і фактична роль в керівництві державними справами, особливо в формуванні уряду. Партійна система — сукупність політичних партій, існуючих в тій або іншій країні, незалежно від того, визнаються вони діючими законодавчо або ні.

Різноманітності партійних систем можуть виділятися на базі різноманітних ознак та критеріїв. Партійні системи є стабільні та консервативні; здатні зберігати цілісність і такі, що розпадаються; діючі в нормальній та у надзвичайній обстановці, поляризовані (біполярні), багатополярні та атомізовані; альтернативні та неальтернативні; молоді і такі, що мають досить тривалу історію, та ін.

Різноманітність визначення партійних систем, їх ролі і місця в політичному житті суспільства дає можливість виділити типи партійних систем в суспільстві: *одно-, дво- і багатопартійні*. Якщо для тоталітарних, авторитарних політичних режимів характерні частіше однопартійні системи, то сучасним розвиненим демократичним країнам властиві багатопартійні системи. *Багатопартійна система — це така система, де реальну боротьбу за владу веде декілька політичних партій*. Плюралістичною, багатопартійною системою в світі визнається система, що включає не просто багато політичних партій, а де наявна опозиція, в тому числі політичних партій, що виступають проти існуючого ладу. Опозиційні політичні партії виступають проти існуючої соціально-економічної і політичної системи, не сприяють цілісності політичного ладу, в межах якого діють і мають різноманітні концепції рішення проблем, які виникають в країні. Одна з ознак політичного плюралізму — наявність двосторонніх опозицій. Двостороння опозиція характерна тим, що розміщена з обох боків уряду — ліворуч і праворуч. Обидві опозиції — ліва і права взаємно виключають одна одну, і більше того, перебувають у стані перманентного конфлікту.

Безліч політичних партій в порівнянні з однопартійністю мають певний демократичний зміст. Досвід історії свідчить, що зосередження всієї повноти влади в одній політичній партії означає встановлення авторитарності і тоталітарного режиму (гітлерівська Німеччина, Радянський Союз періоду сталінізму і застою та ін.). Затверджується авторитарний режим і в деяких народно-

демократичних країнах Східної Європи, коли в країні встановлювалася однопартійна система. В ряді країн Заходу існують двопартійні системи (США, Великобританія та ін.). Політичну владу в країнах Заходу, де існують двопартійні системи, здійснюють поперемінно тільки дві значні політичні партії, що стоять на базі капіталістичних відносин: в США — республіканська і демократична партії, в Англії — спочатку консервативна і ліберальна, а після консервативна і лейбористська. Соціолог Джованні Сарторі справедливо відзначає, що двопартійність маємо тільки тоді, коли існування третіх політичних партій не заважає двом головним політичним партіям керувати суспільством. Американські соціологи Харрі Госнелл і Реджі Смолка вважають, що американська партійна система правильно названа двопартійною тому, що «жодна маленька політична партія ніколи успішно не кинула виклик двом головним політичним партіям у зв'язку з їх контролем над президентством і конгресом».

Історичний досвід ХХ ст. дозволяє виділити чотири типи партійних систем: ліберально-демократичні, що існують в більшості розвинених капіталістичних країн; фашистські, які мали місце в ряді європейських, латиноамериканських країн у 20—60-х роках; авторитарні, що виникли в 30—40-х роках в Радянському Союзі, Кореї, Румунії та ін., і партійні системи, що склалися в країнах народної демократії Європи після перемоги народно-демократичних революцій в 40—50-х роках. У більшості країн Східної Європи утворилися багатопартійні системи, що спиралися на багаті історичні, соціально-політичні, культурні традиції, а також на постійний політичний тиск авторитарної радянської політичної системи. Суворі умови царського підпілля вимагали, окрім чіткої організації підпільної діяльності, точної конспірації, замкнутості, слухняності і централізації в діяльності партійних організацій і осередків, що, зрозуміло, виправдовувалося обставинами.

Потреби в утворенні різноманітних політичних партій і міжпартійне суперництво можуть виникати і справді виникають в умовах демократизації суспільства. В Україні, Росії, Білорусі та інших країнах Співдружності виникнення нових політичних партій і політичних рухів зумовлюється кризою офіційно визнаних і тривалий період, здавалось, непорушних суспільних структур, насамперед, комуністичних партій. Умови тоталітаризму не могли сприяти сучасній багатопартійності. Масова політична діяльність підмінялася закулісними інтригами, представництво політичних інтересів соціальних спільностей — пошуками протекцій

у володіючих владою, партійна боротьба — особистими чварами тощо. Зрозуміло, що без опори на партійну систему, яка презентує інтереси різноманітних груп населення, неможлива ефективна діяльність і парламенту. Можна стверджувати, що політичні партії — невід’ємна частина парламентської системи. Ясно, що без політичних партій парламент може приймати правильні закони, але закони не будуть реалізовані, якщо тільки не звернутися до збройних сил. *Політичні партії — істотний фактор стабільності політичного режиму.* Політичні партії ніби продовжують функції парламенту за його межами, відповідальність за те, щоб і там боротьба йшла з допомогою аргументів, а не з допомогою насильства.

Роль політичних партій оцінюється по-різному. Дехто стверджує, що політична партія — це сучасна диктатура, це влада частини над цілим, вихолощування демократії. Політична партія не є знаряддя демократії. І кількість політичних партій не змінює становища в суспільстві. Французький соціолог Моріс Дюверже вважає, що організація політичних партій та існування партійних систем не відповідають демократичній ортодоксії: по-перше, тому що їх внутрішня структура автократична і олігархічна; фактично їх керівники не призначаються членами партій, а кооптуються або довибираються центрами, мають тенденцію формування керівного, керуючого класу, ізольованого від основної маси партійців. В тій мірі, в якій їх обирають, політична олігархія поширюється, однак не стає демократією тому, що вибори здійснюють партійці, а це меншість в порівнянні з тими, хто голосує за політичну партію на загальних виборах. По-друге, парламентарії підпорядковані авторитету партійного керівництва. Політичні партії формують суспільну думку в такій мірі, в якій її представляють. По-третє, загальна еволюція політичних партій поглиблює їх розбіжність з нормами демократичного режиму. Але Моріс Дюверже підкреслює, що режим без партій увічніює панування еліт, які управляють і сформувалися по праву народження, багатства або займаної посади. Такий режим неминуче консервативний. Політичні партії залишаються більш розвиненими ліворуч — ліві сили, аніж праворуч — праві, тому що політичні партії найпотрібніші на лівому фланзі, вони революційні. Тому диктатура навіть з однією народною партією, яка тягнеться до утворення класу, що править, більш близька до демократії, аніж диктатура без політичних партій. Однопартійні системи — це ще не найгірші політичні режими. Однопартійна система вважається інновацією ХХ ст., породжена «ерою мас» і розглядається як прагнення зня-

ти суперечності в суспільстві. Багатопартійні системи стали важливою умовою демократизації всіх сторін життя суспільства.

Різновидності партійних систем

Партійні системи відображають стійкі зв'язки у відносинах політичних партій між собою, а також з державою та іншими політичними інститутами і владними структурами. В своїй сукупності взаємовідносини політичних партій і державних структур розкривають ступінь впливу політичних партій на прийняття рішень і характер їх участі в управлінні державою. Партійні системи протистоять таким формам організації політичної влади, де або зовсім не існує партійних об'єднань, або їх наявність носить суто декларативний характер (як правило, це можливо в тоталітарних державах). Щоправда, в окремих класифікаціях такі партійні системи відносять до специфічних різновидностей однопартійних систем. В такому випадку прийнято розрізняти *однопартійні (неконкурентні)* системи, всередині яких виділяються тоталітарно-деспотичні і демократичні різновидності, і багатопартійні (конкурентні, змагальні), де існують системи з однією домінуючою політичною партією, *двопартійні (біпартійні)* і *багатопартійні системи*.

Численні спірні проблеми виникають не тільки при визначенні, але й при класифікації партійних систем. У країнах Заходу панує спосіб класифікації партійних систем за кількістю партій, які ефективно беруть участь у завоюванні влади і її здійсненні. Звідси, всі партійні системи діляться на багато-, дво- і однопартійні. Однак інколи можна зустріти класифікацію партійних систем, основувану не на кількісних критеріях. Відомий французький соціолог Моріс Дюверже в питанні про класифікацію політичних партій і партійних систем відійшов від традиції, запропонував особливий тип партійних систем — системи домінуючої партії. Соціолог Джованні Сарторі взагалі відкинув троїсту класифікацію партійних систем і запропонував їх поділити на: однопартійні, партії-гегемони, домінуючі партії, двопартійні, помірно багатопартійні, вкрай багатопартійні, атомізовані. На думку Джованні Сарторі, існує сім типів партійних систем, що лежать між полюсами однопартійної (моноідеологічної) і атомізованої (вкрай поляризованої ідеологічно, ідейно різнорідної) систем. Проміжні типи (системи з партією-гегемоном, домінуючою партією, двопартійні, обмеженого плюралізму і радикального плюралізму) відображають різноманітні стадії і варіанти ідеологічно-

го плюралізму, що супроводжують діяльність однієї або декількох політичних партій. Однак і така класифікація має слабкі сторони, зокрема, достатньо не враховує відмінності політичного ладу тієї або іншої країни.

Виділяються альтернативні і неальтернативні партійні системи.

— *Альтернативну систему*, в якій принаймні один колектив політиків організований у вигляді політичної партії або політичних партій і має реальні шанси замінити колектив, що править у даний момент. В межах альтернативної системи можуть мати місце: система багатопартійної роздрібненості, в якій жодна політична партія або група політичних партій не має явного домінування, а влада здійснюється коаліціями, що змінюються за складом; *двоблокова система*, в якій існує декілька політичних партій, але поділяються на два постійно суперниючих політичних блоки; *двопартійна система*, де хоча й існують більш дрібні політичні партії, але справжнє суперництво за владу відбувається між двома найбільшими політичними партіями, що уособлюють політичну систему суспільства.

— *Неальтернативні системи*, в яких або конституційні принципи, або фактичне співвідношення сил призводить до того, що немає справжнього суперництва між політичними партіями за владу. В її межах можуть мати місце: *система кооперації політичних партій*, що характеризується блокуванням головних політичних партій і фактичним зникненням дієвої опозиції; *система політичних партій національної згоди* (або домінуючої політичної партії), в якій, хоча й існують численні політичні партії, суперничаючи на виборах, але одна політична партія постійно домінує над всією політичною системою і повністю здійснює владу, а інші політичні партії діють або як опозиція уряду, або як представники окремих груп соціальних інтересів, маючи чітко обмежену і, як правило, локалізовану базу впливу. Обмежені партійні системи — в яких існують різноманітні політичні партії і між ними здійснюється суперництво за політичний вплив, але влада знаходиться в руках однієї політичної сили — найчастіше армії, яка є незалежна від політичних партій і стоїть над ними; *однопартійна система*, що виключає існування інших політичних партій, окрім тієї, що управляє.

Природно, що характер соціальної структури суспільства, діюче законодавство і, насамперед, виборчі закони, а також соціокультурні традиції відіграють найбільшу роль у формуванні партійних систем. Якщо в країнах відсутній розвинений клас селянства, то і не виникають аграрні партії. Там же, в країнах, де

визначальну роль відіграє будь-який один, наприклад, середній клас, існують передумови для створення системи з домінуючою політичною партією. Якщо ж соціальна структура суспільства пронизана полярними суперечностями тих або інших соціальних верств і груп, то й партійна система має конфліктний характер, зі свого боку підігриваючи напруженість суспільних відносин. Якщо ж соціальні спільності, групи орієнтуються на одну систему цінностей та ідеалів, то і партійна система характеризуватиметься більш м'якими формами міжпартійних і партійно-державних зв'язків.

На характер і тип партійної системи можуть діяти і впливати закони. Діяльність численних політичних партій може обмежуватися законом: опозиційні політичні партії певного спрямування не допускаються до виборів, а нелегальним партійним формуванням закони дозволяють і насильницькі, репресивні дії тощо. Якщо ж в країні, суспільстві діє мажоритарна виборча система, що визначає одного переможця за більшістю поданих голосів, то тут формуються двопартійні системи або системи з однією домінуючою політичною партією. Створення багатопартійних систем і партійних коаліцій допускає і пропорційна виборча система, даючи шанси на представництво в органах влади великій кількості політичних сил, полегшує виникнення нових політичних партій і об'єднань. В суспільствах, де існує безліч економічних укладів, різноманітність культур і мов, діють різноманітні канали і соціальні структури, сприятливі реалізації соціальних, національних, релігійних і інших інтересів, створюються багатопартійні системи.

Багатопартійності характерна і оптимальна форма, умова політичного розвитку демократичних суспільств. Щоправда, вчені і практики розминаються в оцінці переваги конкретної системи: там, де існує багато політичних партій або де існують двопартійні системи з домінуючою партією тощо. Італійський соціолог Джованні Сарторі вважає, що «крайня багатопартійність» (поява в суспільстві п'яти і більше політичних партій) небезпечна для існування держави. Політолог Сеймс Ньюмен віддає перевагу двопартійній системі побудови держави, що надає громадянам вибір, а уряду можливість зміни і корегування курсу. Досвід Іспанії, Сирії, Японії та ряду інших країн свідчить про користь і доцільність багатопартійної системи з політичною партією, яка монополює владу. На користь багатопартійності без домінуючої політичної партії свідчить політично стабільний розвиток ряду європейських держав: Бельгія, Австрія, Данія, Нідерланди та деякі інші. Серйозно критикується існуюча біпартійна система,

що відстороняє від участі в управлінні і прийнятті рішень маленькі політичні партії, що не надто авторитетні, але реально відображають інтереси меншості.

Природно, в оцінці ефективності тих або інших партійних систем поки ще не існує єдиної думки.

3. СУТЬ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ

Поняття політичний рух

Різноманітні об'єднання громадян є невід'ємним компонентом будь-якого демократичного суспільства. Їх соціально-політичне призначення полягає, насамперед, у допомозі людям у вирішенні проблем повсякденного життя, відкриває широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування. Відомості про об'єднання громадян зі спільними інтересами і поглядами на події і явища суспільно-політичного, соціально-економічного життя йдуть уже з стародавніх суспільств. Різноманітні громадські об'єднання у різних народів створюються з певною метою впливу на суспільно-політичний і соціальний розвиток. Так, в Давній Греції, Давньому Римі, Єгипті та ін. створювались різні філософські школи, в Середньовіччі — лицарські ордени, гуманні художні і літературні об'єднання епохи Відродження, різноманітні таємні товариства (масонська ложа, політичні клуби та ін.). Уже в XVIII ст. Шарль Монтеск'є розглядає громадські об'єднання як окреме соціальне політичне явище. На початку XIX ст. підхід до громадських, суспільних об'єднань Іммануїлом Кантом втілюється в концепції громадянського суспільства, що уже обмежується правовим статусом і свободою. Марксизм розглядає політичні відносини у державі як суспільні, тому що держава є похідною від суспільства. Лише через об'єднання індивід досягає особистої свободи. Ряд соціологів і політологів Заходу висувають на перший план біологічні та психологічні причини об'єднання людей у різноманітні спілки, асоціації, групи. У громадському об'єднанні велику роль відіграє інстинкт індивіда до самозбереження, пошук захисту від страху буття. З розширенням демократії і зростанням рівня політичної культури посилюється тенденція до урізноманітнення громадських та суспільних об'єднань в соціально-політичному житті, їх впливовості в конкретно-історичних ситуаціях, диференціація їх на громадські організації і громадські суспільні рухи.

Піднесення в 80-х — на початку 90-х років масових демократичних і політичних рухів — характерна риса демократизації суспільства, потужний фактор сучасної політизації суспільного життя, що зачінає інтереси величезних мас, які беруть участь в управлінських процесах суспільства, зростання політичної свідомості, спосіб, який пробуджує політичну активність мас. *Під політичним суспільним рухом розуміються такі суспільні сили, що намагаються змінити існуючі умови або закріпити їх шляхом впливу на уряди або державні органи або ж шляхом завоювання влади.* Політичний рух — особлива форма суспільного руху, що визначається в найбільш загальному вигляді як спільне прагнення людей до реалізації загальної політичної мети і політичної програми.

На основі широкого поняття *суспільні об'єднання* виникли загальноприйняті в політології поняття *громадські організації і громадські рухи*. Їх діяльність специфічна. *Громадські організації — масові об'єднання громадян, що виникають за їх ініціативою для реалізації тривалої мети і соціальних, політичних, економічних і духовних інтересів, мають статут і характеризуються чіткою структурою.* Найпоширенішими різновидностями громадських організацій є: професійні спілки, організації індивідів, ветеранів війни і праці, жіночі, молодіжні, дитячі, наукові, науково-технічні, культурно-освітні, фізкультурно-спортивні та інші добровільні товариства, творчі спілки і різноманітні земляцтва, фонди, асоціації та ін. Характерною їх ознакою є: документальне оформлення і забезпечення. *Громадські рухи* теж масові і виникають, створюються з певною метою. Та, на відміну від громадських організацій, це *структурно неформлені масові об'єднання громадян та організації різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на реалізацію певних тактичних завдань.* Основними різновидностями громадських рухів в Україні є: політичні рухи (Народний Рух України на початковій стадії), масові: демократичні рухи (рухи за демократичні перетворення, спрямовані на захист прав і свобод людини, антифашистські, проти расової та національної дискримінації, націоналістичні об'єднання, соціальні, екологічні, неофеміністські та ін.).

Характерною рисою, що відрізняє політичний рух від усіх інших суспільних течій і об'єднань, є те, що політичний рух використовує для досягнення політичної мети політичні засоби, методи і способи, тобто завойовує шляхом масових політичних заходів і виступів політичну владу або впливає на засоби та ме-

тоди здійснення політичної влади, добиваючись реалізації економічних і соціальних проблем. Один з важливих критеріїв формування політичних рухів — класовий, політичний характер. Однак основою виникнення політичного руху не завжди виступає суспільний клас. Рух може виникнути, створитись соціальною верствою (інтелігенцією або будь-якою її частиною тощо), чітко певною професійною групою (групою професійних військових) або, нарешті, різноманітними позакласовими елементами тощо. В таких випадках соціальні верстви і групи, соціальні спільності діють як суспільні класи, тобто, створюючи політичний рух, відображають їх групові інтереси і прагнення, хоча і не завжди ті, що відображають і служать їх меті. Політичні рухи поділяються на рухи, створені на основі соціальних спільностей і різноманітних верств, на класовій основі, на міжкласовій основі і різноманітних соціальних верств. Певний критерій типів політичних рухів тут не є, однак, однозначним, а перехрещується з іншими.

По-перше, політичні рухи відрізняються ставленнями до існуючого політичного ладу (а також економічного) і поділяються на консервативні, реформістські, революційні, контрреволюційні, демократичні тощо. Консервативні рухи прагнуть зберегти існуючий в суспільстві порядок, допускаючи лише мінімальні і абсолютно необхідні зміни; виступають проти спроб знищення ладу і проти його послідовного реформування і перетворення. Реформістські рухи, хоча і стоять на позиціях збереження існуючого ладу і виступають проти спроб його повалення, однак прагнуть здебільшого до реформ суспільного ладу. Революційні рухи виступають проти існуючого ладу і прагнуть замінити, реформувати іншим, прогресивним. Нарешті, контрреволюційні рухи, спрямовані проти якого-небудь політичного і соціально-економічного ладу, що сформувався внаслідок перемоги революційних і реформаторських рухів, прагнуть замінити колишнім реакційним ладом, що не відображає інтересів і потреб більшості населення, а захищає корисливі інтереси окремих соціальних спільностей і правлячих політичних партій.

По-друге, політичні рухи відрізняються за ступенем і формою їх організації: стихійні політичні рухи, позбавлені організаційної побудови (найчастіше короточасні), слабкоорганізовані політичні рухи (також короточасні), політичні рухи з високим ступенем організації і тривалості, найбільш розповсюдженою формою яких в сучасних умовах виступають політичні партії і народні фронти. Основний критерій, що відіграє в характері і суттєвості політичних рухів найважливіше значення: ставлення

політичного руху до суспільних класів, тому що інші риси політичного руху здебільшого випливають з класової природи, хоча не всі риси можна звести до неї.

Суть, основні тенденції сучасних політичних рухів

Основна тенденція початку 90-х років — розширення географії суспільних рухів. В Україні і в ряді країн Співдружності діють три основних види масових політичних, демократичних рухів і об'єднань: *по-перше, народні фронти, регіональні рухи; по-друге, громадянські ініціативи; по-третє, клуби, об'єднання, товариства, асоціації, самодіяльні політичні об'єднання і партії різноманітних напрямків*. Їх налічується близько 3 тис., які об'єднують майже 15 млн населення. В Україні діє більше 90 політичних рухів і об'єднань, в тому числі 40 політичних партій, які об'єднують майже 2,5 млн населення. Виділяються основні типи рухів за політичними або соціально-політичними ознаками: *патріотичні, робітничі, соціалістичні, соціал-демократичні, ліберально-демократичні, екологічні, монархічні, анархістські, анархо-синдикалістські, релігійні*. Всі рухи і суспільно-політичні клуби поділяються на національно-демократичні, що виникли в незалежних державах (колишніх союзних республіках) і автономних регіонах, та *загальнодемократичні*, що виникли в регіонах Російської Федерації, Москві, Ленінграді — Санкт-Петербурзі, частково в Білорусі і в Україні, Казахстані, Прибалтиці та ін.

У сучасних умовах спектр ідеологічних координат діяльності політичних рухів і політичних партій надзвичайно широкий: від ліворадикальних до право-консервативних. Причому, динаміка, що міняє ситуацію в Україні і в країнах Співдружності, вносить корективи в різноманітну політичну карту суспільних рухів. Змінюються самі межі між політичним і неполітичним, правим і лівим, консервативним і радикальним. Національно-демократичні і загальнодемократичні рухи відрізняються не тільки за масовістю, але й за стратегічною метою, прийомами, засобами, що використовуються в практичній діяльності; соціально-психологічними настановами. Тому народні фронти, об'єднання і політичні партії в Україні, в Російській Федерації, Білорусі, в національних незалежних державах Прибалтики, Середньої Азії, Казахстані і Закавказзі мають істотні відмінності, хоча за структурою і назвами однакові.

Народні фронти — широкі об'єднання різнорідних суспільних, політичних груп, союзів, об'єднань, що виступають на загально-

демократичній платформі. Утворення народних фронтів йшло двома шляхами: об'єднання неформальних груп, що вже склалися (Московський, Уральський, Донецький, Житомирський, Сумський народні fronti); первісно аморфна загальнодемократична платформа різноманітних політичних сил служила необхідним середовищем для утворення тривалих структур на півдні України (Миколаївський, Одеський народні fronti), в Російській Федерації (Ярославський, Челябінський, Новосибірський, Омський народні fronti), в Білорусі — народний фронт та ін. На початку 90-х років активізувався розвиток народних фронтів і рухів в Узбекистані, Молдові, в Абхазії, Південній Осетії, Дагестані, Чечено-Інгушетії, Бурятії та ін. В політичній географії виникали і нові осередки: Донбас і Воркута, Вологда і Петрозаводськ, Одеса і Придніпров'я та ін. *Народний фронт — модель парламенту, спонтанно утворений громадянський форум.* В Україні, Російській Федерації, Білорусі та інших незалежних державах Співдружності існує близько 140 народних фронтів і об'єднань; за структурою і формою діяльності вони загальнодемократичні.

Національно-демократичні народні fronti, спочатку створені як єдине ціле, перетворилися на союзи, об'єднання різнорідних політичних партій, об'єднань, товариств (Народний Рух України, що об'єднує ряд політичних партій — Українську республіканську, Демократичну партію України, товариство «Меморіал», товариство української мови), Громадянський конгрес та ін. Рух за відродження Донбасу охопив найрізноманітніші суспільні об'єднання і поставив своєю метою економічне, соціальне і культурне відродження Донбасу. В Києві, а згодом в Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові та інших промислових центрах утворюються Союзи трудових колективів, що перетворились на Союз трудових колективів України та ін. Утворенню народних фронтів, демократичних рухів, звичайно, сприяють специфічні умови — наявність відокремленого, невключеного до культури докорінного населення іншомовних верств, помилки національно-демократичних рухів у проведенні національної політики, що приводять до обмеження інтересів представників інших національностей.

Громадянські ініціативи і суспільно-політичні клуби, на відміну від народних фронтів, не масові об'єднання. Кожний із суспільно-політичних клубів складається не більш, аніж з 30—50 постійних учасників. Для багатьох клубів і об'єднань характерні мобільність числа учасників, зміна назв і декларованих програм, певна фракційність і боротьба за внутрішнє лідерство. Клуби і об'єднання складаються з ініціативного «ядра» і певного кола «співчуваю-

чих». Але є і організації з жорсткою структурою, індивідуальним членством тощо. Найбільш розповсюджені українсько-патріотичні, російсько-патріотичні, білорусько-патріотичні та інші об'єднання: патріотичний союз «Росія» в Москві і Російський національно-патріотичний центр в Петербурзі, Новосибірське історико-патріотичне об'єднання та ін. Багато об'єднань і рухів існує і в Україні: «Гласність» в Києві, «Плуралізм» (Донецьк), Демократичний союз (Полтава), Запорізька Січ (Запоріжжя) та ін., що ставлять метою відродження України на ідеї сильної державності, протидії сепаратизму, відновленні православ'я як духовної основи української нації, створення «чисто споріднених державних і культурних інститутів, проведення радикальних реформ, сприяння розвитку традицій і звичаїв українського народу». Розповсюдження в Україні отримав і такий тип самодіяльних об'єднань: *дискусійні клуби* з широким спектром у них проблем, що обговорюються («Громадянська ініціатива» — Запоріжжя, «Листопад» — Харків, «Референдум» — Тернопіль, «1 грудня» — Київ та ін.).

Значною групою суспільних об'єднань є *демократичні клуби, групи та асоціації*, що становлять широкий спектр, і асоціації суспільних інтересів. В Україні їх налічується більш 600. Це й клуби руху демократичних реформ в Харкові, Запоріжжі, Дніпропетровську, Миколаєві, Полтаві та інших містах, це й клуби «Альтернатива», клуби соціального відродження України та ін. Загальна позиція клубного руху — підтримка радикальних реформ у політичній, економічній і соціальній сферах, прагнення до суспільного самоврядування, відновлення ролі людини в суспільстві. Існують майже в усіх великих містах України політичні, партійні клуби, що виступають за демократизацію України, створення незалежної правової держави. Виникають і діють *робітничі клуби в період страйкового руху*. Є декілька десятків робітничих клубів і специфічних робітничих об'єднань — страйкомів, що виникали як тимчасові, але потім стали постійно діючими, підтримують між собою зв'язок через оргкомітети страйків тощо, координують свою діяльність.

Процеси, що відбуваються в політичному житті ряду країн Європи, в Росії, Україні, Білорусі та інших незалежних державах Співдружності, привели до руйнування тоталітаризму, відкрили простір для розвитку демократії, розчистили новим політичним силам шлях до влади. Однак в мирних умовах, особливо, якщо антитоталітарним рухам не протистояла серйозна політична сила, їх роль зменшувалася, падала. Всередині масових антитоталітарних рухів почався процес хитання і розброду. Але ці рухи виконали «критичну функцію» у ставленні до тоталітаризму. Поглиблення

суперечностей між тоталітарним режимом і потребами суспільно-політичного розвитку народів призвело до розхитування устоїв державного ладу, політичної системи, деформації ряду політичних процесів. В таких умовах і виникають масові рухи, що ставлять метою національне відродження тощо. *Головне ж, суспільно-політичні рухи виникають з метою не поліпшення існуючого ладу, не руйнування, а його реформування, демократизації тощо.*

І хоча політичні партії мають ще більшу силу в політичному житті країни, немалі потенції, все ж, треба визнати, відносини між громадськістю та державою можуть регулюватися не обов'язково через політичні партії. Поява незалежних кандидатів, що висувуються від різноманітних зацікавлених соціальних спільностей, верств, які, використовуючи нову комунікаційну техніку, одержують безпосередній доступ до виборців через канали телебачення та пресу, зростання рівня загальної та політичної культури мас, дадуть можливість кандидатам від зацікавлених груп виявити себе безпосередньо, минаючи більші політичні партії. В будь-якому випадку, в політичному процесі центр ваги переміщується від великих організацій з їх апаратами до невеликих соціальних груп, які складаються з дуже активних організаторів процесу політичної мобілізації та формування політичної діяльності. В кінці 80-х — першій половині 90-х років на базі розгортання політичних рухів формуються різноманітні політичні партії. Нові суспільно-політичні об'єднання в Україні, в Російській Федерації, Білорусі, в Прибалтиці та інших регіонах виникли внаслідок демократизації суспільного життя. Але комуністам не вдалося на початку 90-х років відразу очолити формування національної свідомості, стати виразниками національної ідеї. Їх випередили та за них це зробили ліберальні, соціал-демократичні, сепаратистські налаштовані сили. Тоді ж у засобах масової інформації нагнітається націоналістичний психоз, ідеалізується буржуазне минуле, перекреслюються всі соціальні і культурні зміни, що відбулися за роки Радянської влади, ведеться пропаганда з тим, щоб примусити комуністів разом зі своїми союзниками піти з політичної арени. Іде бурхливий процес політичного плюралізму думок і багатопартійності в усіх сферах суспільного життя держави. *Політичний плюралізм — реальність політичного життя сучасності.*

Суть політичного плюралізму

Під соціально-політичним плюралізмом розуміється один із принципів суспільного устрою, за яким суспільно-

політичне життя включає безліч різноманітних взаємозалежних і разом з тим автономних соціальних і політичних партій, організацій, груп, настанови, ідеї та програми яких постійно порівнюються у змаганні, конкурентному суперництві між собою. Політичний плюралізм нерозривно пов'язаний із плюралізмом культурним, що стверджує право кожної людини дотримуватися будь-яких поглядів і проповідувати їх, повагу до інакомислення, принципи дискусій і компромісу в політичному процесі.

Традиція політичного плюралізму йде від античності, але широке розповсюдження та систематичне обґрунтування плюралізм одержує в період становлення буржуазних суспільно-політичних систем. Доктрина політичного плюралізму віддає перевагу індивіду та соціальній групі, вважаючи їх первинними в політичній структурі та державі. Плюралістична система тяжіє до децентралізації, до різноманітності центрів влади, що в ідеалі розподіляється між суспільними групами. Жодна окрема організація не може і не повинна представляти все суспільство та нав'язувати свою владу. Суспільні інтереси формуються на основі приватних інтересів. Згідно з принципами політичного плюралізму, ніхто не може володіти правом на монополію, на остаточну, вищу істину, на єдиний рецепт досягнення загального добробуту. Вільне суперництво ідей і інтересів вважається природним станом соціального організму. Всяке порушення принципу політичного плюралізму має небезпеку тиранії, веде до застою і неефективності.

Аналіз характеру та ролі політичних сил, що формуються в Україні, пояснює їх рядом обставин.

По-перше, в період застою в суспільстві загострилися суперечності між більшістю трудящих, незадоволених станом справ у країні та офіційними суспільно-політичними і господарськими інститутами, багато з яких загрузли в бюрократизмі, відомчому егоїзмі, бездіяльності. Демократизація, розвиток гласності створили умови для легалізації суперечностей. Відкрилися «шлюзи» для соціально-політичної активності людей, відображення в реальному плюралізмі думок, підходів, в альтернативних концепціях поновлення, навалнього розвитку політизованих самодіяльних формувань.

По-друге, труднощі та суперечності, що виникли в процесі демократизації суспільства, поглиблення кризи економіки та влади, різке падіння матеріального добробуту більшості населення відображали процеси поляризації соціальних спільностей, зростання злочинності, загострення міжнаціональних відносин тощо. Всі зміни і соціально-політичні процеси в суспільстві викликали

зростання соціально-політичної напруженості в суспільстві, політизації мас, їх опозиційної активності, падіння авторитету соціалістичної ідеології; поляризацію оцінок сучасних реальностей, підходів до подолання труднощів. Всі такі фактори створили соціально-політичний та ідеологічний ґрунт для плюралізму, появи різноманітних політичних партій і політичних об'єднань, складної системи їх відносин з інститутами влади. *Важливою причиною розвитку політичного плюралізму є поява і зростаюче розчарування широких верств населення в офіційно-панівних структурах. Багато хто зневірився і став шукати інші організаційні форми поновлення, захисту прав і свобод, інтересів.*

ЛІТЕРАТУРА

Бекнадар-Юзбашев Т. Ст. Партии в буржуазных политико-правовых учениях. — М., 1988.

Бунин И. М. Партия активистов или партия нотаблей? // Рабочий класс и современный мир. — 1990. — № 4.

Карр Э. История Советской России. — М., 1990 (в двух томах).

Ленин В. И. Политические партии в России. — Полн. собр. соч., т. 21.

Марченко Н. Н., Фарукишин М. Х. Буржуазные политические партии. — М., 1987.

Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. — 1990.

Трофимов М. И. Политическое лидерство // Социал-политические науки. — 1991. — № 12.

Свалов А. Н. О пролетарских партиях «старого» и «нового» типа // Рабочий класс и современный мир. — 1990. — № 1.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

◆ У чому полягають функції політичних партій в системі влади? Що становить соціальну базу політичних партій і політичних рухів? Типи політичних партій, місце, що займають політичні партії в системі влади.

◆ У чому суть політичного плюралізму?

◆ Сучасне становище політичних партій і рухів в Україні.

1. СУТЬ ТА РОЛЬ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА В СУСПІЛЬСТВІ

Природа лідерства

В соціології, політології, психології і ряді інших наук про людину і суспільство широко розповсюджене поняття *лідерство*. Вивчення соціального явища лідерства має безпосереднє прагматичне спрямування, служить виробленню засобів ефективного керівництва, відбору лідерів.

Лідер (з англ. — *провідний, ведучий*) — авторитетний член політичної, суспільної організації, об'єднання або малої групи, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль в соціальних процесах, ситуаціях. Лідерство — один з факторів спільної діяльності, коли індивід або частина соціальної спільності, верстви, групи реалізує роль лідера, тобто об'єднує, спрямовує дії об'єднання.

Проблема політичного лідерства розглядається західними політологами у двох напрямках: *теоретичному* — робляться спроби теоретично поширити і реалізувати проблему за допомогою різноманітних філософсько-історичних концепцій лідерства; і *утилітарному* (тобто практичний підхід, з позицій практичної користі) — *емпіричні дослідження* (тобто вивчення досвіду, практики) і *вироблення рекомендацій*. Інтерес до лідерства і спроби обміркувати складне і важливе соціальне явище — лідерство — сягає в глибини давнини. Уже античні історики Геродот, Плутарх та інші приділяли велику увагу політичним лідерам, бачачи в героях, монархах, полководцях справжніх творців історії. Пізніше значний вклад в дослідження політичного лідерства внесли Нікколо Макіавеллі та ін., які визначали, що політичний лідер — це государ, який згуртовує і представляє все суспільство.

Обґрунтовуючи роль особи в історії людства, німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844—1900 рр.) намагається з'ясувати необхідність створення вищого біологічного типу людини-лідера, надлюдини, підкреслюючи, що «мета людства в його вищих представниках... Людство повинне невпинно працювати, щоб народжувати великих людей — і ані в чому іншому, як тільки в цьому, полягає його завдання». В уявленнях Фрідріха Ніцше

«надлюдина не обмежена нормами існуючої моралі, стоїть по той бік добра і зла, може бути жорстокою до звичайних людей і по-блажливою, стриманою, ніжною, гордою, приязною в стосунках з рівними собі, з надлюдьми. Її відрізняють високі життєві сили і воля до влади. Це сильна, розвинена, вольова і вродлива особа, що піднімається над людиною...». В творі «Генеалогія моралі» Фрідріх Ніцше відзначає прагнення людини зайняти місце лідера як надприродний інстинкт людини і визначає, що лідер має право ігнорувати мораль.

На думку Зігмунда Фрейда, народні маси потребують авторитету, як сім'я потребує авторитетного батька.

В кінці XIX — на початку XX ст. політологи і соціологи Заходу, а згодом і Сходу прагнуть з'ясувати проблему лідера вже виходячи з особистих якостей людини (почуття гумору, такту, уміння привертати до себе увагу тощо). Звичайно, особисті якості відіграють тут істотну роль. Однак, перебільшуючи такий фактор — визначаючи лідера тільки як явище біопсихологічне, не соціально-економічно обумовлене, теорія не може з достатністю обґрунтовувати проблему політичного лідерства. Соціолог *Габріель Тард (1843—1904 рр.)* — один з основоположників *теорії соціалізації*, намагався довести, що основний закон соціального життя — наслідування послідовників лідеру. Більшість населення не здатна до самостійної соціальної творчості. Єдиним джерелом прогресу суспільства є відкриття, зроблені ініціативними і оригінальними особистостями.

Теорії лідерства

В політології існує декілька підходів до визначення політичного лідерства.

По-перше, визначення лідерства як впливу на інших людей. Соціолог Людвіг Едінгер відзначає, що «лідерство — це вплив, авторитет, влада і контроль над іншими». Однак лідерство забезпечує не будь-який вплив. Для лідерства характерні три особливості впливу: вплив повинен бути постійним. Політичними лідерами не можна вважати людей, які зробили хоча і великий, але разовий вплив на політичні процеси. Так, Лі Освальд, офіційно визнаний убивцею американського президента Джона Кеннеді, своїм вчинком виявив істотний вплив на політичний розвиток Америки, а частково і всього світу. Однак безглуздо вважати його політичним лідером. Керівний вплив лідера здійснюється на всю соціальну спільність, організацію, суспільство. *Особливість*

політичного лідера — широта впливу на всі об'єднання людей. Політичного лідера відрізняє явний пріоритет впливу. Відносинам лідера і послідовників притаманна нерівність у взаємодії, одностороннє спрямування впливу.

По-друге, політичне лідерство — це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з прийняттям владних рішень, це керівна посада. Розгляд суспільства як складної ієрархічної системи, яка організувалася, соціальних позицій і ролей і пояснює політичне лідерство як управлінський статус. Заняття в такій системі позицій, пов'язаних з виконанням управлінських функцій, і дає людині статус лідера. Лідерство — це положення в суспільстві, що характеризується спроможністю особи, яка його займає, спрямовувати і організовувати колективну поведінку деяких або всіх членів.

По-третє, політичне лідерство — це особливого роду підприємництво, здійснюване на політичному ринку, при якому політичні підприємці в конкурентній боротьбі за керівні посади обмінюють свої програми рішення суспільних проблем і передбачувані засоби їх реалізації. Специфіка політичного підприємництва полягає в персоналізації політичного лідера, його ототожненні з особою потенційного лідера, рекласуванні загального добра.

По-четверте, політичний лідер — це символ спільності і зразок політичної поведінки соціальної верстви, груп, здатних реалізувати їх інтереси із допомогою влади. На відміну від лідерства, політичне керівництво допускає досить жорстку і формалізовану систему відносин панування-підпорядкування. У протилежність такій точці зору стверджується, що лідерство будується на базі керівної функції, однак важливу значимість мають суб'єктивні якості політичного лідера з самим народом. Таке тлумачення політичного лідерства іде врозрід зі всією традицією розуміння політичного лідерства: традиція однобічно розглядає явище, недооцінює провідної ролі формально-посадового статусу у виконанні функцій лідерства. Адже в сучасному суспільстві, не спираючись на організацію, на засоби масової інформації, навіть особа, яка обдарована видатним хистом, не спроможеться стати політичним лідером. Ще Леон Фейхтвангер говорив, що «влада навіть пустої людини наповнюється змістом». Історія має такі приклади.

Соціологи і політологи Заходу і частково Сходу одним з найважливіших засобів обґрунтування лідерства ставлять психологічні інтерпретації. Стверджується, що людська психіка лежить в основі суспільного життя, що людська психіка — визначальна у ставленні до явищ соціального життя і людини, за природою, інди-

відуаліст і власник, одержимий волею до влади. Слідом за Зігмундом Фрейдом деякі соціологи і політологи вважають лідерство певним видом божевілля як наслідку неврозу. Справді, за свідченням істориків і біографів, ряд політичних лідерів — невротики: Наполеон, Лінкольн, Робесп'єр, Рузвельт, Пуанкаре, Гітлер, Сталін, Франко і ще багато. Невротизм — становище, що характеризується емоційною нестійкістю, *тривогою*, підвищеною схильністю зазнавати неспокою реальних і уявлених небезпек тощо. Послідовники Зігмунда Фрейда пояснюють, що орієнтованими на лідерство людьми рухає почуття вини і вони шукають викриття за допомогою таких механізмів, як викриття інших у досягненні мети; вони пережили в дитинстві крах багатьох бажань, надій і компенсують комплекс своєї неповноцінності тим, що ведуть завзяту, жорстоку боротьбу за владу, за самоутвердження.

Політичне лідерство притаманне різноманітним формам соціально-політичної організації. Виникає питання: чому одні люди стають лідерами, а інші задовольняються роллю виконавців волі лідера і його прихильників? Існує декілька теорій лідерства, що докладно з'ясовують суть соціального явища *політичне лідерство*. Насамперед, *теорія рис*, що сформувалася на основі виявлення якостей, притаманних ідеальним лідерам-героям. Суть її полягає в поясненні політичного лідерства видатними якостями особи. Один із видатних представників теорії рис Енрі Богардус відзначав, що «переважаючі інтелектуальні обдарування створюють особі видатне становище, яке рано чи пізно приводить до лідерства». *Серед рис, притаманних політичному лідеру, звичайно виділяють гострий розум, тверду волю, кипучу енергію, неабиякий організаційний хист, уміння подобатись людям і, особливо, готовність брати на себе відповідальність, компетентність, а також фотогенічність, зовнішня привабливість, ораторський хист та ін.* Очевидно, що в умовах політичної конкуренції для заняття високих позицій лідерам справді потрібні певні психологічні і соціальні якості. Однак їх набір значно варіюється залежно від історичних епох і особливостей конкретних держав світу. Навіть у сучасних умовах у Швеції, Афганістані, Кореї, Ефіопії, Росії, Україні, Білорусі, Казахстані та ін. особисті якості, які дадуть шанси на політичний успіх, істотно відрізняються. В недемократичних державах політичними лідерами часто стають абиякі сірі особистості, які володіють неяскравою індивідуальністю. Але на практиці теорія рис не знайшла підтвердження. Виявилось, що індивідуальні якості лідера взагалі майже в точності збігаються з повним набором психологічних і соціальних ознак особи. Крім того, в деяких сферах діяль-

ності (сфера підприємництва) високі інтелектуальні і моральні якості виступають швидше перешкодами для лідера у зайнятті лідируючих позицій, аніж умовою успіху. Адже часто протягом багатьох років, а то й всього життя видатний хист людей так і не затребується, не знаходить застосування. Все це зовсім не означає повного заперечення теорії рис.

Ідею залежності лідерства від певних соціальних умов розвиває і обґрунтовує *концепція ситуацій* (Віллі Ділла, Генрі Хіптона, Анрі Голднера та ін.). Концепція ситуацій виходить із відносності множинності явища лідерства. Так, ситуація в Україні неминуче заперечує політикам, які виступають за повільність економічних реформ, за слабкість і неефективність заходів виходу з кризи. Не здатні і релігійні лідери, представники православних конфесій тощо проявити себе на політичній арені Заходу. Очевидно, що вимоги до лідерства здебільшого розвиваються залежно від становища держави: залежність і її сутність обумовлюються тим, знаходиться держава в стані кризи чи розвивається стабільно. З точки зору ситуації, лідерські якості відносні: поведінка лідера, його позиції придатні в одній ситуації, але не придатні в інших. Але обмеженість теорії полягає в тому, що в ній недостатньо розкрита активність лідера, його спроможність переломити ситуацію, раніше інших захистити прогресивні тенденції і використати їх.

Уточненням, розвитком і якісним збагачуванням *концепції ситуації* стала запропонована соціологом Френсісом Стенфордом *теорія конституентів*. Її суть полягає в тому, що *соціальне явище — лідер — пояснюється через його послідовників і конституентів, що послідовник сприймає лідера, сприймає ситуацію і, врешті-решт, приймає або заперечує лідерство*. Достоїнство такого підходу до лідера — це розгляд як особливого роду відносин між керівником і його конституентами, у вигляді ланцюжка взаємопов'язаних ланок: *конституенти — послідовники — активісти — лідер*. Лідер і його конституенти становлять єдину систему. До кола конституентів включаються не тільки політичні активісти і прихильники лідера, але і його виборці, а також всі ті, хто взаємодіє з ним, впливає на нього тощо. В демократичних державах претенденти на лідируючі посади можуть розраховувати на успіх лише в разі збігу їх іміджу зі сподіваннями більшості народу (вибори президента Росії, вибори президента України та ін.). Історія свідчить, що деякі надто важливі дії політичного лідера йдуть всупереч з інтересами і сподіваннями соціальних верств і прихильників, які привели їх до влади. Так, у жовтні 1917 р. більшовики, використовуючи популярні загальнодемократичні гасла, добилися полі-

тичного лідерства, а потім, швидко забувши про свої обіцянки, перетворили населення України, та й всієї Росії, на об'єкт величезного соціального експерименту (розпад і загибель Української народної республіки, автономія з Російською Федерацією, яка не принесла Україні суверенності і утворення національної держави, тощо). В сучасних умовах в авторитарних і тоталітарних політичних системах політичні лідери сконцентрували в своїх руках владу, здійснюють суб'єктивістську, волонтаристську політику.

З'ясуванню природи політичного лідерства допомагають і психологічні концепції та інтерактивний соціальний аналіз соціального і політичного явища *політичне лідерство*. Основоположник психоаналізу Зігмунд Фрейд вважає, що в основі лідерства є *пригнічене лібідо*. В процесі сублимації *пригнічене лібідо проявляється в людині в прагненні до творення і, в тому числі, до лідерства*. У багатьох людей володіння керівними позиціями виконує суб'єктивно-компенсаторні функції, дає можливість подавляти або переборювати різноманітні комплекси, почуття неповноцінності тощо. Певні психологічні потреби відображає і підпорядкування лідеру. У визначенні суті і природи соціального явища *політичне лідерство* величезне значення має впроваджений Зігмундом Фрейдом психоаналіз. *Політичний психоаналіз — науковий напрям, що вивчає соціальну (політичну) поведінку людини як сукупність дій, обумовлених підсвідомо накопиченими, приховано політизованими почуттями*. Спираючись на ідеї Лейбніца, Спінози, Бергсона та ін., які досліджували механізми підсвідомої мотивації, політичний психоаналіз бере початок з праць Зігмунда Фрейда, Ебілла Буллїта, Генрі Ласвелла та ін. Основа психоаналізу — *теорія фрустрації* (що дослівно означає становище збудження людини внаслідок усвідомлення нею перешкод для реалізації своїх інтересів), що пояснює, як несвідомі сенсуальні мотиви (лібідо) за допомогою сублимації (переносу, заміщення) трансформуються в інші, в т. ч. політичні бажання і мотиви діяльності. Звичайно ж, політична поведінка трактується як процес саморозгортання, самовизначення особи, її природженими причинами, психологічними переживаннями, стресами, які не залежать від зміни культурних і соціально-політичних обставин.

Політичне лідерство, політичний авторитет

Звичайно ж, історію творять люди. Але спонукальні мотиви дій, прагнень мають причини, що лежать у матеріальній, на-самперед, економічній сфері життя суспільства. Люди, які володі-

ють свідомістю і волею, діють у реальному житті, ставлять мету і прагнуть її здійснити, реалізувати. В певних умовах ця обставина породжує ілюзію, що свідомість — головна сила історичного процесу, а історія — реалізація ідей, носіями яких виступають саме великі особи. Адже розвиток суспільства, стверджував американський філософ, теоретик прагматизму Дж. Дьюї, відбувається випадково «від ситуації до ситуації» на основі імпульсів від великих лідерів. Невелике число людей, знаючи, чого хочуть люди, веде за собою натовп. Історія є творіння великих людей, і тільки вожді, лідери можуть впливати на розвиток людства. Американський філософ Сідні Хук фетишизував роль політичного лідера, вважав, що Друга світова війна — не результат загальної кризи капіталізму, а результат злої волі Гітлера. Повторюючи тезу австрійського психолога Зігмунда Фрейда, що культ особи, культ героя виростає та виховується з дитинства, стверджує, що ніколи в масі люди не звільнюються від залежності: спочатку залежать від батьків, згодом від вчителів або кого-небудь ще, хто дає відповіді на їх питання. Тому, йдучи за Фрейдом, стверджує, що завжди натовп шукає лідера, вождя, який відіграв би в суспільстві роль, аналогічну ролі батька в сімействі. В кінці 80-х років на мітинговій хвилі в Росії впливли Борис Єльцин, Гаврило Попов, Анатолій Собчак і ще багато хто, в Україні — Леонід Кравчук, В'ячеслав Чорновіл, Олександр Мороз та ін., в Казахстані — Нурсултан Назарбаєв, в Білорусії — Шушкевич, Кебіч, Лукашенко. Їх популізм зіграв на почуттях, емоціях, потребах людей, які прагнули дістати відповіді на висунуті життям проблеми, труднощі тощо, сподівалися, що з їх допомогою зможуть вирішити назрілі проблеми. Соціальне середовище саме вибирає лідера, який задовольняє інтереси соціальних спільностей (лідер, по суті, не більш ніж інструмент соціальної спільності). «Таємниця лідера» криється не в ньому самому, а в психології і запитах його послідовників. Сподівання соціальної спільності на лідера при вирішенні проблем і задоволенні потреб та інтересів має важливе значення для його становлення. Процес зародження політичного лідерства йде стихійно: на мітингах, демонстраціях, зібраннях тощо. Однак в ході виступів маси звичайно pojawiaються ініціатори, які намагаються перетворити емоційний порив натовпу на колективні дії. Якщо це вдається, то ініціатори стають призвідниками, які можуть повести людей за собою на звершення різноманітних дій, навіть протизаконних, але в інтересах мас.

У буденному житті лідера як центральну, найавторитетнішу фігуру в конкретній групі, спільності людей можна виділити практично в кожному виді діяльності, в будь-який історичний

період. Лідер — індивід, який володіє найяскравіше відображеними корисними, з точки зору внутрішньогрупового інтересу, якостями, завдяки яким його діяльність виявляється найпродуктивнішою: висока швидкість реакції на виникаючі політичні події, ситуації, тямущість, кмітливість, уміння вивертатися і виходити з складних ситуацій тощо. Такий лідер користується повагою, авторитетом, служить зразком для наслідування, своєрідним еталоном, до якого повинні, з точки зору групових цінностей, примикати інші, вплив такого лідера базується на психологічному явищі відбитої суб'єктивності, тобто ідеальному уявленні. Лідер сприймається в суспільстві як особа, за якою співтовариство визнає право на прийняття рішень, найбільш значущих, з точки зору, групового інтересу. Авторитет лідера заснований на спроможності згуртувати, об'єднувати інших для досягнення групової мети. Така особа незалежно від стилю лідерства — авторитарного або демократичного — регулює взаємовідносини в групі, спільності людей, відстоює їх інтереси, цінності в міжгруповому спілкуванні, впливає на формування внутрішньогрупових цінностей і в деяких випадках символізує їх.

Політичне лідерство — одне з унікальних явищ політичного і суспільного життя, пов'язане із здійсненням владних функцій. Концепції політичного лідерства поділяються, залежно від їх теоретичних підстав, на декілька груп: по-перше, ті, які виходять з того, що *лідер* — *універсальне соціальне явище людської діяльності* і закономірності його функціонування єдині в усіх сферах життя суспільства (в політиці, економіці, спорті та ін.). По-друге, концепції, що *ототожнюють лідера з керівництвом і управлінням*, при цьому формальне володіння владою розглядається як необхідна і достатня умова лідерства; діяльність лідера стає як адміністративна, специфіка явища зводиться здебільшого до правових (партійно-етичних, релігійних тощо) регулятивів політичної поведінки службової особи. *Політичний лідер як соціальний інститут ототожнюється з органами державної влади.* По-третє, концепції, що розглядають *політичного лідера як специфічне явище суспільного життя*, не таке, яке зводить до психологічних, економічних або правових принципів. Політичне лідерство здійснюється через функціонування конкретного механізму — одного з необхідних політичних інститутів.

Історично виникле політичне лідерство зв'язане не тільки з формуванням інтересів, але й з проявом особистості як одного з потенційних суб'єктів політичної дії. Якщо потестарним, тобто архаїчним суспільствам політичне лідерство не властиве не тіль-

ки через відсутність диференційованих владних інтересів, але й через невиділеність індивідуального Я з родової, колективної свідомості, то в античності лідерство мало особистий характер, що впливало з авторитету конкретного індивіда, його достоїнств. Взаємовідносини лідера та його прихильників, ведених, близькі до відносин учителя — учень, зважаючи на те, що політичне життя безпосередньо пов'язувалося з вирішенням проблем світогляду, прокламаціями, певними моральними цінностями. В середньовічній Європі політичне лідерство постійно втрачає морально-етичний зміст. Вплив лідера ґрунтується не стільки на особистих достоїнствах, скільки на спроможності до керівництва конкретною політичною спільністю. Від лідера вимагається не стільки бути моральним зразком, скільки вміння об'єднати групу для досягнення поставленої мети, вміння сформувати груповий інтерес. Така тенденція до прагматизації політичного лідерства найчіткіше виявляється в епоху Відродження і в період перших буржуазних революцій. В сучасному суспільстві політичне лідерство становить спосіб, метод побудови влади, заснованої на інтеграції різноманітних соціальних верств (груп) шляхом специфічних механізмів навколо програми, що висувається лідером, (концепції) рішення соціальних проблем і завдань суспільного розвитку. Політичне лідерство на рівні політичних рухів виконує різноманітні функції, пов'язані з домаганням на владу конкретних соціальних верств. Тут принципове значення мають не стільки особисті якості лідера, скільки спроможність адекватно відображати інтереси частини населення, яке його підтримує, тобто вміння сформувати такі інтереси у вигляді конкретних політичних вимог і сформулювати їх, якщо вони не розвинуті, визначити тактику боротьби й ефективні засоби їх задоволення. В такому випадку лідерство виконує не тільки прагматичні, але й інтегративні функції. А фігура політика служить символом певних політичних настроїв. З ним буденна свідомість зв'язує свої надії. Залежно від того, наскільки відповідає реальна особа своєму образу, настільки широкі її можливості.

Часто-густо політичне лідерство змішують з політичним авторитетом. Справді, політичний лідер має авторитет, володіє тими якостями, що дадуть йому можливість висуватися серед навколишніх, згуртовувати однодумців. Але авторитет — це тільки приклад, вага в суспільстві. Авторитет (від лат. *auctoritas* — судження, вплив, вага, приклад). Значення поняття *влада* з'явилося як перенос понять *повага*, *престиж*, *вплив* на посадовий статус особи (установи). Авторитет — одна з основних форм здійснення

влади, за допомогою якої забезпечується контроль за діями людей та їх погодження в загальних і в індивідуальних інтересах. Авторитет відрізняється від політичного впливу прямим характером впливу на людську діяльність, отримуючим форму директиви, наказу або розпорядження. Від зовнішнього примушення авторитет відрізняє певність виконавця в легітимності розпоряджень, які йому надійшли, а не свідомість того, що за виконанням або невиконанням наказу можуть настати заохочувальні або репресивні дії. Авторитет завжди виступає так або інакше узаконеним, допускає певний ступінь соціального порядку. Ефективність авторитету багато в чому визначається взаємодією його з іншими формами здійснення влади, що не виключає суперечностей між ними. Політична активність індивіда — сукупність прояву тих форм життєдіяльності окремої особи, в яких відображається її прагнення активно брати участь у політичних процесах, відстоювати свої політичні права та інтереси.

Політика як мистецтво — необхідний компонент тривалості емоційно-вольового життя політика, істотно визначальної її ефективності, характер засобів, вибір тактики. Політичне мистецтво включає раціональні, інтелектуальні й інтуїтивні, підсвідомі і чуттєві початки, виникає політична харизма: уміння захопити і викликати довіру аж до несвідомої, безоглядної віри. Лідер широко використовує в практичній діяльності засоби політичного мистецтва ведення політичної боротьби, політичного компромісу, політичної роботи з людьми, прийняття рішень і всіх різноманітних форм політичної діяльності, спрямованої на досягнення мети. Мистецтво без міри — також ризик переродження політики на політиканство, на панування амбіцій, владолюбства та інтриги. Звичайно ж, *політичне життя — сукупність духовних, чуттєвих, емоційних і практичних предметних форм політичного буття людини і суспільства, що характеризує їх ставлення до політики та участь в ній.*

Один з аспектів політичного лідерства — проблема сильної особи, вождя. Відповідно до фашистських теоретичних розробок, вождь наділений необмеженою владою тому, що відображає волю, дух народу, його прагнення. Накази вождя виконуються беззаперечно, не обговорюються з народом їх зміст і доцільність. Вождь спілкується з народом, йому немає потреби дотримуватися законів, конституції. Це створює можливість керувати державою, суспільством централізовано. Культ сильного керівника перейшов у політичну філософію сучасності. На доказ необхідності сильного керівника наводяться три основних фактори: в разі кри-

зи сучасного суспільства вимагаються величезні зусилля для подолання опору бюрократії; на політичну арену виходять широкі маси, і коли лідер знаходиться з ними в прямому контакті, то це свідчить про його авторитет і звільняє його від втручання політичних інститутів і дає можливість концентрувати владу «за волею народу». В слаборозвинених країнах неможливо навести порядок без сильного керівника. Якщо ж йдеться про соціально-політичний аспект, то політичний лідер повинен, насамперед, мати власну позицію, політичну програму і бажання її здійснити. А для цього політичний лідер повинен мати волю, цілеспрямованість, наполегливість і бути популярним, уміти завойовувати маси.

Соціологами, політологами Заходу, а частково і Сходу, проголошується, що особа виступає як функція ситуації. Поведінка лідера, його позиція, придатні в одній ситуації, але непридатні в інших. В одних умовах на лідера підходить одна людина, а в інших — інша тощо. В межах такої теорії цікаві висновки роблять Еріх Фромм і Девід Рісмен, вважаючи, що лідером може бути безпринципна людина, яка виступає «функцією ситуації», керівником, що підкоряється обставинам. Еріх Фромм називає такого керівника «людиною ринкової ситуації», що розцінює себе як товар, який необхідно продавати відповідно до кон'юнктури. Девід Рісмен визначав такого лідера як «людину зовнішньої ситуації та орієнтації», але лідер може оволодіти ситуацією, використовуючи її в своїх корисливих цілях. Ця обставина, на думку деяких політологів, — слабе місце в теорії. Розповсюджена точка зору, що лідером стає людина, найбільш успішно здійснююча орієнтацію на інших, тобто та, яка хоче стати лідером, повинна враховувати панівні звичаї або домінуючий характер, які дадуть їй можливість піднятися без напруги або ризику на керівну вершину.

Управлінською функцією влади зумовлюється і об'єктивна необхідність лідерства. Становище взаємовідносин у суспільстві, коли координується і планується публічна діяльність лише однієї людини (або декількох осіб) ураховується в таких умовах, вказує Роберт Такер, індивід сам оцінює ситуацію і визначає свої дії, і питання лідерства та його впливу не виникає. Необхідність у лідерстві виникає тоді, коли ситуація, в яку через обставини, що склалися, втягнуті більші групи людей, вимагає оцінки, щоб сама група або будь-хто від її імені розгорнув необхідні дії. В невеликих групах лідерство може бути неформальним і переходити від однієї особи до іншої тощо. У великих же групах і тих, що організувалися, виникає потреба в офіційному лідерстві. Для політичного лідера, який займає урядову посаду, заняття політи-

кою — це не тільки професія. Соціолог Макс Вебер відзначає, що кар'єра політика передбачає такі внутрішні радощі, як почуття влади, почуття того, що тримаєш в руках пульс історично важливого політичного процесу. Соціолог Бертран Рассел, а слідом за ним політолог Віктор Пазенок, відзначають, що в умовах вільного суперництва, коли «влада відкрита для всіх», то швидше за все її завоює той, хто більше за всіх прагне до неї. Такі люди відрізняються від звичайних винятковим владолюбством. Нинішній лідер, особливо в політиці, завжди володіє винятковою самовпевненістю. Макс Вебер виділяє три якості, вирішальні для політика: *пристрассть, почуття відповідальності, спроможність внутрішньо зібрано і спокійно піддатися впливу реальностей, підкреслюючи, що політика — це повільне буріння твердих пластів суспільства.* Але політолог Віктор Пазенок додає до тих якостей, що визначає Макс Вебер, ще якості *компетентності, уміння володіти ситуацією, уникати конфліктів.*

У протилежність теоріям, що розглядають лідерів як локомотив історії, її творчу силу, марксизм обмежує можливості активності політичних лідерів історичною необхідністю і класовими інтересами. Політичний лідер виступає тут найбільш здатним, свідомим і вмілим виразником волі класу, тобто відіграє у ставленні до класу загальну, допоміжну, службову роль. І якщо Маркс, Енгельс відзначали можливість відособлення політичних лідерів від класу, інтереси якого ті відображали, і попереджали робітників про необхідність убезпечити себе від своїх власних депутатів і чиновників, то в творчості і практиці Леніна, і особливо Сталіна, ця ідея зведена нанівець та запанувала спрощена схема співвідношення мас і політичних лідерів. Однак досвід історії показує, що розвиток людства багатоваріантний і що немає жорсткого економічного і класового визначення. Тому-то роль політичного лідера велика.

Лідерство має ширші, ніж клас, об'єктивні основи. Потреба в самоорганізації, упорядкуванні поведінки окремих елементів, організованості системи з метою забезпечення її життєвої функціонуючої спроможності викликає необхідність у лідері. Процес зародження політичного лідерства відбувається звичайно стихійно, спонтанно. Але в реальному житті процес формування політичного лідерства більш складний і тривалий. Є декілька видів політичного лідерства: формальне лідерство, що здійснює пріоритетний вплив певної особи на членів організації; закріплене в її нормах і правилах і яке засноване на становищі в суспільній ієрархії; неформальне лідерство — спроможність і готовність людини до виконання ролі лідера тощо.

2. ТИПИ ЛІДЕРСТВА

Типи лідерства

Існують різноманітні типи лідерства. По-перше, залежно від відносин керівника з підлеглими, лідери поділяються на *авторитарних і демократів*. Авторитарне лідерство допускає одноособовий спрямовуючий вплив, заснований на загрозі санкцій, застосуванні сили тощо. Демократичне лідерство виражається у врахуванні керівником інтересів і думок усіх членів соціальної спільноти, групи або організації та їх участі в управлінні. Згідно з вченням Макса Вебера про засоби легітимації влади, виділяються і типи лідерства: *традиційні* (вожді, монархи тощо), їх авторитет тримається на звичаї, традиції, *раціонально легальні* (рутинні) — лідери, яких обрані демократично, і *харизматичні лідери*, наділені, на думку мас, особливою благодаттю, видатними якостями, спроможністю до керівництва (харизматичні лідери Франклін Рузвельт, Джавахарлал Неру, Володимир Ілліч Ленін, Йосиф Сталін, Кім Ір Сен, Фідель Кастро та ін.).

В сучасній політології нерідко лідерство поділяється на чотири типи: *прапорonoсці* або великі люди, *служителі, торговці і пожежники*. *Лідера* — велику людину відрізняє власне бачення дійсності, привабливий ідеал, мрія, здатна захопити маси (Володимир Ленін, Лев Троцький, Мартін Лютер Кінг, Хомейні та ін.). *Лідер-служитель* завжди прагне виступати у ролі виразника інтересів своїх прихильників і виборців, орієнтується на їх думку і діє від їх імені (Нурсултан Назарбаєв, Леонід Кравчук, Олександр Мороз, Джордж Буш, Міттеран та ін.).

В перші десятиріччя ХХ ст. традиційного політика-парламентаря почав витісняти політичний лідер нового типу. Це лідер-демагог, який з'явився з приходом до влади в Європі фашизму і аналогічних політичних систем (Бенітто Муссоліні, Адольф Гітлер та ін.). Такий лідер апелював до широкої, здебільшого неорганізованої маси. Спекулюючи на її інстинктах, забобонах, традиційному консерватизмі, політичній неінформованості, демагоги розсипають лестощі масовій волі. Але на ґрунті представницької демократії Заходу виникають політичні лідери, характерними рисами яких є висока загальна і політична культура, професіоналізм, особиста порядність і мужність. Ці лідери справді виражають загальнонаціональні інтереси і забезпечують вихід своїх народів з екстремальних умов (Франклін Рузвельт, Уїнстон Черчилль, Маргарет Тетчер та ін.). Політичний досвід відрізняє

лідерів за засобами здійснення влади: демократів, диктаторів тощо. Для *лідера-торговця* характерна спроможність привабливо підносити ідеї і плани, переконати громадян в їх перевазі, змусити «купити» ці ідеї, а також привернути маси до їх здійснення (Коль, Борис Єльцин, В'ячеслав Чорновіл та ін.). *Лідер-пожежник* орієнтується на найактуальніші суспільні проблеми, насущні вимоги моменту. Його дії визначаються конкретною ситуацією (Володимир Яворівський, Іван Плющ, Шушкевич, Гайдар та ін.). Політичні діячі діляться на правлячих та опозиційних, великих і дрібних, кризових і рутинних, пролетарських і буржуазних тощо.

В політичному лідерстві розрізняють *індивідуальне лідерство* — лідер і його послідовники і *колективне лідерство* — еліта і маси.

Які ж характерні риси політичного лідерства? Чим відрізняється лідерство в «малих групах» від лідерства в національному масштабі? Розкриваючи основні риси політичного лідерства та їх відмінності, філософи і політологи відзначають, що *лідерство в національному масштабі* — це «дистанційне лідерство» (лідер і його послідовники не мають прямих контактів, їх відносини опосередковуються масовими комунікаціями, організаціями, людьми, які обслуговують політичну машину); *багатогалузеве лідерство* (лідер орієнтується на чекання свого безпосереднього оточення, політичної партії, бюрократичної виконавчої машини тощо); *корпоративне лідерство* — індивідуальне. *Лідер в бюрократичному суспільстві* (президент, прем'єр та ін.) є продукт активності, що організувалася, чисто символічна фігура, його роль виконують інші люди, його штаб — «виконавча еліта». В межах же певних наказів, встановлених норм діє і сучасний державний лідер. І незалежно від зміни лідерів «працює» вся бюрократична машина та ін.

Колективи людей, що володіють професійними знаннями, зайняті розробкою для лідерів програм і заходів їх реалізації, а самі лідери лише підписують рішення. Звідси — зростаюча невизначеність лідерів. Згадаємо Джона Кеннеді і Ліндона Джонсона: коли після відомої трагедії блискучу професійна *професорську команду* Джона Кеннеді змінила *техаська мафія* Ліндона Джонсона, змінився лише стиль керівництва, а суть залишилася колишньою. Візьмемо зміну *команди* Микити Хрущова *командою* Леоніда Брежнєва: змінилися лише люди, що виробляли програми і рішення, але не зазнали змін навіть стиль керівництва, а тим більше — суть політики, що проводилась. Сам же марксизм стверджував: антинауково говорити, що лідер може по своєму свавілю творити історію. Висуваються політичні лідери певними

класами, соціальними групами, і від ролі і займаного суспільного становища висунутих лідерів класів і соціальних груп залежить і роль самих політичних лідерів. Лідери спираються на політичну партію, політичний рух. Ще в 1920 році, критикуючи «левоє ребячество», Володимир Ілліч Ленін відмітив, що «люди хочуть придумати щось зовсім особливе і в своїй старанності мудрувати стають смішними. Всім відомо, що маси діляться на класи... Що класами керують, звичайно, і в більшості випадків, принаймні в сучасних цивілізованих країнах, політичні партії, що політичні партії у вигляді загального правила управляються більш-менш стійкими групами найбільш авторитетних, впливових, досвідчених осіб, яких обирають на найвідповідальніші посади, що називаються вождями. Все це абетка».

Ще й тепер намагаються приховати зв'язок політичного лідера зі своїм класом, соціальними верствами, групами — намагаються грати роль представника всього народу. Це помітно навіть на прикладі таких політичних діячів, які залишили помітний слід в сучасній історії: Франклін Рузвельт, Уїнстон Черчїлл, Джон Кеннеді, Ганді, Джавахарлал Неру, Індіра Ганді. І навіть вони не могли творити історію за своєю волею. Візьмемо життєвий шлях Уїнстона Черчїлля: які тільки задуми і які виявились результати! Задуми: задушити соціалістичну революцію в Росії; в Другій світовій війні — не допустити Радянську армію в країни Центральної та Південно-Східної Європи, не бути останнім прем'єром Британської імперії. А результати? І революцію не вдалося задушити в Росії, не вдалося не допустити радянські війська в Південно-Східну Європу, і розпалася Британська імперія тощо. А візьміть Михайла Горбачова. Скільки задумів: і перетворити на зовсім нових засадах Радянський Союз, і реформувати, вдихнути життя в соціалістичне суспільство, перетворити на засадах гуманізму, справедливості, рівності тощо. А результати? І не тому, що був не талановитим, не вдалим Уїнстон Черчїлл, Михайло Горбачов, але задуми вступили в суперечності з суспільним розвитком. Хоча, безумовно, політичні лідери, висловлюючи інтереси певних груп людей, можуть значно впливати на хід подій. І, перебуваючи в гущі політичних подій, вони розкривають і свої особисті риси, що робить їх співучасниками соціального процесу, носіями ідей тощо. Їх поведінка не фатальна, не невідворотна, існує відносна самостійність, проявляється особиста активність, а то й суб'єктивність рішень. Хоча з того ж класу, соціальної верстви можуть висуватися різноманітні лідери. Це конформісти — «пливуть за течією» і нонконформісти — ті, хто іде «проти те-

чій», переборюючи інерцію та опір. В переломні періоди розвитку, коли вимагається швидке прийняття рішень, спроможність правильно сформулювати конкретні завдання, роль лідера особливо велика. Адже існує ж думка, що «сильний лідер» може вирішити всі проблеми. На певному етапі при жорсткому і вимогливому лідері справді може зростати ефективність діяльності. Викликати активність, усувати пасивність, втягувати усіх, всі верстви в управління і вирішення проблем і є основне завдання лідера. Звідси важливість набувають особисті якості лідера.

Культ особи

Культ особи — характеристика специфічного єдиновладдя тоталітарного типу (лат. cultuz — підпорядкування, поклоніння), історико-соціальне, політичне поняття. Культ специфічного єдиновладдя тоталітарного типу отримав широке розповсюдження в ряді країн світу: Італії, Німеччині, Китаї, СРСР, Румунії, Кореї та ін. В СРСР культ особи пов'язаний з викриттям культу Йосифа Сталіна. Специфічне єдиновладдя тоталітарного типу характерне і для правління в Італії Беніто Муссоліні, в Німеччині — Адольфа Гітлера, в Китаї — Мао Цзедуна, в Румунії — Ніколае Чаушеску, в Кореї — Кім Ір Сена та ін. Корені походження культу слід шукати в культовій, релігійній сфері. Одна з найдавніших і досить розповсюджених форм релігії — обожнювання мертвих. В стародавніх Китаї, Індії, Греції та Римі небіжчикам поклонялись як богам, створюючи особливі обряди і виробляючи те, що отримало найменування *культу предків*. Схиляння сучасників перед особистим впливом і учнями Будди, Христа і Магомета переросло після їх смерті в їх обожнювання, а культ їх особистостей сприяв виникненню і розвитку релігійних культів, відповідних трьом найбільшим світовим релігіям. Однак в історії немало прикладів надмірного звеличення окремих особистостей і поза релігійною сферою. Це стосується, насамперед, сфери влади, але й не тільки її. Відоме схиляння і перед царями, і перед полководцями, і перед знаменитими суспільними діячами. Слово *государ* в Стародавньому Римі передбачало ставлення, подібне до ставлення рабів до господаря. При Августині щорічно приносилася присяга на вірність всьому, що було і буде зроблене правителем. Всі римські цезарі (після Нерона це родові ім'я стало титулом) мали, по суті, необмежену владу. В тій або іншій мірі ідеї цезаризму укоренилися у вищих ешелонах влади і в Середньовіччі, в період становлення буржуазного суспільства, розвитку капіталістичних відносин в ХХ

сторіччі, вражаючи інколи демократичні суспільства, проникаючи і в революційний рух.

Вкрай максимально завищена оцінка функції і ролі політично-го лідера в історії — суть культу особи. Це закономірний результат і одна з передумов тоталітарного ладу, хоча зустрічається і в авторитарних, зокрема, в демократичних державах. В сучасних умовах яскравими проявами тоталітарного культу особи стали культу Кім Ір Сена, Кім Чен Іра в Кореї, Фіделя Кастро на Кубі, Хусейна в Іраку, Кадаффі в Лівії тощо. Радянським народам довелося пережити *культ особи Йосифа Сталіна*, який став найважливішим атрибутом очолюваної ним тоталітарної диктатури, а надалі став зразком для ряду сталінських і неосталінських культів особи. Будучи одним з керівників Комуністичної партії, а з 1924 року по 1953 рік і фактичним главою Радянської держави, Йосиф Сталін (1879—1953 рр.) виявив специфічний особистий вплив на розвиток ідеології і практики державного соціалізму. Будівництво соціалізму при Сталіні стало розглядатися як адміністративне, а не соціальне завдання. Партійно-державний апарат перетворений на засіб забезпечення неподільного єдиновладдя, утвердження своєрідного *неоцезаризму*. Соціалістична фразеологія служила лише прикриттям середньовічного тоталітарного режиму в душі Чингісхана, Тамерлана, Гітлера, інших тиранів і диктаторів. При цьому заохочувалися довічне його звеличування як *батька народів*, перебільшення його персонального вкладу в революційні процеси в Росії, фальсифікація історії. Водночас жорстко, аж до фізичного винищення, *пригнічувалися прояви інакомислення, будь-яких відхилень від генеральної лінії* Комуністичної партії, що ототожнюється з суб'єктивними переконаннями Сталіна. Всупереч свідченням партійних ідеологів наступного періоду про несумісність культу особи з природою соціалізму, явища культу особи все ж простежуються в діяльності Микити Хрущова, Леоніда Брежнєва, ряду керівників республік колишнього Радянського Союзу та інших країн реального соціалізму тощо. *Парадоксальність ситуації полягала в тому, що всі свої успіхи і досягнення радянський народ несвідомо пов'язував з ім'ям Сталіна. Історична практика вперше зустрілася з такою містифікацією*, коли в умовах панування соціалістичної ідеології серед широких мас укоренилось ірраціональне, релігійне, за своєю суттю, плазування перед особистістю. Після смерті Сталіна почався процес ліквідації антигуманних наслідків культу особи та відродження демократії, який, на жаль, згодом уповільнився, а по-тім і зовсім загальмувався. Справжня турбота про людей, про їх соціа-

льне самопочуття нерідко підмінялася політичним заграванням, масовою роздачею нагород, звань тощо. Складалася обстановка всепрощення та вседозволеності, знижувались вимогливість, дисципліна, відповідальність, виникали зневажливе ставлення до законів, окомилування, угодництво та славослів'я. Дійсна демократія все частіше та більше і в сучасних умовах зводилася до формалізму, людський фактор відсувався на другий план, хоча гасло «конкретна турбота про конкретну людину» повторюється й повторюється майже в усіх офіційних документах, виступах політичних лідерів і керівників тощо.

Природно, політичні партії та політичні рухи грають важливу роль в політичному житті суспільства, виступають зв'язуючою ланкою між державною владою та народом, сприяють втягненню людей в політичне життя. Домінування активістської політичної культури, існування тривких демократичних традицій, наявність неконтрольованого державою громадянського суспільства і політичної опозиції звужують можливості для некомпетентного політичного лідерства, різноманітного роду волюнтаризму, зловживань владою, створюють сприятливий ґрунт для прояву в політиці індивідуального хисту та обдарувань. Удосконалення системи відбору лідерів і підвищення демократичної політичної ангажованості мас — найважливіші умови ефективності політичного управління суспільством. Політична діяльність людей нероздільна з їх поведінкою. В діяльності людини реалізуються якісь прагнення і сподівання, проявляються звички і навички, відтворюються зразки поведінки, пов'язані з її ставленням до політичних інститутів та їх функціонування. Лідерство — невід'ємний компонент політичної діяльності. Політичне лідерство — істотна сторона політичного керівництва. Політичне лідерство — це таке політичне ставлення суб'єкта-лідера (групи або індивіда) до співтовариства, при якому суб'єкт-лідер наділений певним обсягом прав і відповідальністю формувати та відображати інтереси й відстоювати мету співтовариства, виступати ініціатором в їх здійсненні та організовувати участь всього співтовариства. Якості політичного лідера, особливо його керівної діяльності, залежать від усіх складових: умов діяльності та самої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

Бекнадар-Юзбашев Т. Ст. Партии в буржуазных политико-правовых учениях. — М., 1988.

Бунин И. М. Партия активистов или партия нотаблей? // Рабочий класс и современный мир. — 1990. — № 4.

Карр Э. История Советской России. — М., 1990 (в двух томах).
Ленин В. И. Политические партии в России. — Полн. собр. соч., т. 21.

Марченко Н. Н., Фарукишин М. Х. Буржуазные политические партии. — М., 1987.

Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. — 1990.

Трофимов М. И. Политическое лидерство // Социал-политические науки. — 1991. — № 12.

Свалов А. Н. О пролетарских партиях «старого» и «нового» типа // Рабочий класс и современный мир. — 1990. — № 1.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ У чому полягають функції політичних партій в системі влади? Що становить соціальну базу політичних партій і політичних рухів. Типи політичних партій, місце, що займають політичні партії в системі влади.
- ◆ У чому суть політичного плюралізму?
- ◆ Сучасне становище політичних партій і рухів в Україні.
- ◆ У чому суть політичного лідерства?

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Політична свідомість — одна з центральних категорій науки про політику, що входить у систему її понятійних координат і означає сприймання суб'єктом тієї частини навколишньої дійсності, яка пов'язана з політикою і в яку включений суб'єкт, а також пов'язані з політикою дії і стани. Політична свідомість — багатомірне, неоднорідне, внутрішньо суперечливе, багаторівневе утворення, «пульсуюче», що відображає в узагальненій формі ступінь знайомства суб'єкта з політикою і раціонального, несвідомого до неї ставлення. Гносеологічно політична свідомість тісно пов'язана з іншими політологічними поняттями і категоріями: з політичною культурою — генетично політична свідомість виступає її похідним, вищим рівнем і водночас, в розвинених формах політичної культури, її стрижневим компонентом: з політичною поведінкою політична свідомість виступає раціональною основою суб'єктивних механізмів такої поведінки; з політичною системою суспільства політична свідомість утворює її суб'єктивний фундамент, людську основу та ін.

1. Політична свідомість: поняття, структура, функції

Суть політичної свідомості

Політичне життя суспільства — процес і результат свідомої діяльності його соціальних суб'єктів — класів, націй, соціальних верств і груп, громадян і створюваних ними політичних інститутів. Свідомість внутрішньо (іманентно) притаманна діяльності людей. В традиційно марксистському розумінні політична свідомість трактується як варіант суспільної свідомості, що виникає як відображення, насамперед, соціально-економічних умов буття людей. В узвичаєній світовій традиції політична свідомість розглядається в широкому контексті як *вся сукупність психічного відображення політики, як її суб'єктивний компонент, що виявляється на різних рівнях, в різноманітних ситуаціях.* Проблема свідомості — одна із складних загадок філософії, що розглядає її як відображення суспільного буття, як суб'є-

ктивний образ об'єктивного світу, відображення духовного життя людей, інтересів і уявлень різноманітних соціальних спільностей, верств, груп, класів, націй, суспільств.

Поняття *політична свідомість* має досить тривалу історію вживання в різноманітних галузях суспільствознавства. Однак, політична свідомість спеціально розглядається в основному в межах спрямування поведінки в політології. Політична свідомість здобула особливу популярність всередині ХХ ст., відтоді, як виявилася обмеженість ортодоксальної поведінківської течії і стало відомо, що розуміння політичної поведінки — ширше, а динаміка політичних процесів вимагає уваги до незалежних змін, як політична свідомість і вся психічна сфера суб'єкта поведінки. Адже свідомість — відображення буття. *Свідомість — вища, властива лише людині форма відображення об'єктивної дійсності, регулювання ставлення людей до навколишньої дійсності, до самих себе і своїх засобів спілкування, що виникають і розвиваються на основі політично-перетворювальної діяльності. Політичне буття — це вся система політичного життя, політичних відносин.* Політичне буття існує не тільки в свідомості, але й об'єктивно, як щось дане, незалежне від волі, бажань і спрямованості окремих особистостей і соціальних спільностей. Об'єктивність буття задається об'єктивністю економічних і соціально-політичних відносин та інтересів співучасників політичного процесу.

Свідомість виникає і розвивається тільки в спільній діяльності людей. Включаючись до спільної діяльності, люди виробляють відповідні уявлення, настанови, норми, що разом з їх емоційним забарвленням складають зміст свідомості як специфічної форми відображення дійсності. *Політична свідомість — це відображення духовного життя людей, інтересів і сподівань різноманітних соціальних спільностей, верств, класів, націй, індивідів і суспільства. Політична свідомість — це свідомість співучасників політичного процесу, всіх сил, що борються за владу та її здійснення, реалізацію.* Такий вид свідомості безпосередньо обумовлений політичним буттям. Політична свідомість неодмінно охоплює і міжгрупові, загальнолюдські ідеї та уявлення, чия наявність обумовлена не особливостями інтересів, а універсальними інтересами людини, а також загальнодемократичними властивостями організації влади. На політичну свідомість впливають і соціально-економічні, національні та культурні процеси, впливають і глибокі структурні та якісні зміни в системі суспільних, соціально-економічних і міжнародних відносин тощо. Ступінь впливу загальнолюдських та інди-

відуальних переконань і орієнтирів у політичній свідомості відображає характер політичної свідомості, тобто спроможність до сприймання чужого соціального досвіду, інокультурних цінностей і традицій. Укладені ж у межах тільки корпоративних, локальних, групових норм і мети, політичні погляди людини — закритий тип політичної свідомості. На політичну свідомість активно впливають регіональні, демографічні, соціокультурні та багато інших факторів.

Якщо спробувати охарактеризувати політичну свідомість народу України, то її визначає, з одного боку, *досить міцна прив'язаність до демократичних цінностей, що є давньою історією, традицією, іноді з нальотом догматизму, нетерпимості до інакомислення, схильності до авторитарності, егалітаризму, орієнтації на уряд в чеканні зростання особистого благополуччя та ін.* З іншого боку, *політична свідомість беззастережна, іноді войовнича, помітне заперечення багатьох членів суспільства соціалістичних цінностей і орієнтація на прогресивні, демократичні цінності сучасного світу.* Така подвійність політичної свідомості яскраво проявляється в період політичних кампаній, процесів і явищ із формування в Україні органів політичної влади, обрання вищих посадових осіб та ін.

Загальна криза сучасного суспільства, неспроможність правлячих кіл України запропонувати народу справжню реальну програму подолання кризових явищ в усіх сферах суспільного життя — в політичній, економічній, соціальній, духовній або односторонність практичних зусиль тільки на знищення соціалістичних реалій з величезними збитками для економіки, соціальної, духовної сфери *змушує людей переглядати своє ставлення до реформ, скептично сприймати будь-які зусилля держави.* Таке становище суспільства виявляється в політичному розшаруванні суспільства на правих, лівих, центристів та їм співчуваючих; в утворенні великої кількості політичних партій, політичних рухів, різноманітних соціальних і політичних інститутів, що часто густо відрізняються значними та незначними відтінками політичних програм і дій. Звичайно ж, *політична свідомість — сукупність поглядів і настанов, що виражають ставлення будь-якої соціальної спільності, верстви або окремого індивіда до інших суспільних спільностей, верств, класів, націй, суспільного ладу, до процесів, що відбуваються, історичного суспільного укладу, що склався, і способу життя, до політичних партій, рухів, різноманітних політичних і соціальних інститутів, соціальних цінностей, традицій, норм моралі тощо.*

Формування політичної свідомості

Якщо раніше традиційно вважалася, що політична свідомість «вноситься» в маси спеціальними ідеологічними представниками класу, то це — спрощення. Насправді ж, формування політичної свідомості здійснюється у будь-якого, в тому числі й масового, суб'єкта, або шляхом критичного осмислення соціальної дійсності, поступової раціоналізації чуттєвих уявлень людей, узагальнення наявної у них інформації, або за рахунок усвідомлення мети політичного руху, тобто приєднання до оцінок, що вже сформулювалися, та норм громадянської поведінки, або шляхом емоційного залучення до віри в справедливість тих або інших політичних ідеалів.

Формування політичної свідомості — процес усвідомлення соціальними суб'єктами реалій політичного життя, притаманних їм інтересів і ціннісних орієнтацій. Встановлюються своєрідні межі адекватного відображення політичного буття в свідомості. Якщо повніше та всебічніше відображається в політичній свідомості політичне життя, то повніше й глибше інтереси та ціннісні орієнтації класу, нації, соціальної групи, особи фіксують потреби суспільного прогресу. *Політична свідомість неоднорідна.* Пояснюється це тим, що саме суспільство — складна система, що включає всеохоплювану державою, її структурами, життєдіяльність індивідів, соціальних спільностей, верств і груп, взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку. *Політична свідомість і виступає як специфічна форма мислення, прояву політичних інтересів соціальних відносин верств, різноманітних груп.* Але неоднорідність самих соціальних спільностей, верств, різноманітних соціальних груп ще більше урізноманітнює політичну свідомість. Ускладнення соціальної структури поглиблює різноманітність політичної свідомості.

Розвиток форм людської життєдіяльності, прогрес культури і науки постійно ускладнюють і змінюють конкретні форми свідомості та буття, роблять їх відносини різноманітними, що постійно історично змінюються. *Зміст політичної свідомості визначається і національними інтересами, що в певних умовах — при зростанні кризи існуючого ладу, національної самосвідомості тощо — можуть бути домінуючими над класовими.* Політична свідомість не пасивно відображає політичне буття, але й здатна випереджати політичну практику, прогнозувати розвиток політичних процесів, чинити величезний вплив на політичне життя, а через нього — на всі сторони суспільного життя, визначати

спрямування політичної діяльності соціальних спільностей та індивідів. Ось чому в практиці управління суспільними процесами дуже важливий стан політичної свідомості суспільства та окремих класів, соціальних верств і груп, досягнення згоди в політичних позиціях, сприяння формуванню такої свідомості, що найповніше відображає потреби соціального прогресу. Єдність свідомості та діяльності постійно уточнюється, корегується.

Формуючись під впливом буття, через практичні дії, свідомість активно впливає на дійсність. Відтворивши дійсність, свідомість потім переробляє відбиті події, явища, безпосередню політичну поведінку, щоб ідеально створювати такі ж цінності, що могли б служити меті задоволення потреб та інтересів. Свідомість володіє унікальною властивістю: не просто відображає дійсність, а виступає усвідомленим ставленням суб'єкта до об'єкта відображення, політичної реальності, визначає орієнтацію їх діяльності в процесі практичного вибору політичних рішень, їх політичних наслідків. Отже, свідомості притаманний творчий характер відображення. Відповідно до потреб суб'єкта, свідомість спроможна розпізнавати, оцінювати та перетворювати практичну діяльність суб'єкта.

Свідомість людини не тільки відображає світ, політичні реалії, але й творить їх, змінює їх своїми діями. Безперервність процесу суспільно-історичної практики зумовлює безперервність процесу свідомості. Суспільству необхідна не всяка діяльність, не порожній активізм, а діяльність кваліфікована, цілеспрямована, довільна, свідомою. Рівнозначно суспільству необхідна не просто емпірична людська індивідуальність, а особа, що має світогляд, переконана, самостійна, яка володіє собою, має владу над діяльністю, здатна до скоєння вільних дій — вчинків, охоплених свідомістю. Суспільство не задовольняє споглядальну, бездіяльну свідомість, однаково як і безособове байдуже розуміння, так звану свідомість або «умогляд» приватного індивіда. Свідомість становить суттєву властивість діяльності особи і самої особистості. Якісність і дієвість особистості визначається повнотою тріади: діяльність, свідомість, особа.

Політична свідомість — це ідеологічне утворення, що відображає сукупність соціально-економічних та ідеологічних факторів, які закріплюються психікою людини у вигляді політичних настанов, що активно впливають на її практичну *політичну діяльність*. Свідомість виникає в практичній діяльності людей як необхідна умова її організації та відтворення. Найважливіша віха в розвитку людської культури — розподіл духовної та фізичної праці, відособлення виробництва від свідомості як особливого духовного виробництва.

Структура політичної свідомості

Складність економічної та соціальної структури суспільства, динамізм його розвитку відбиваються політичною свідомістю, його багатоструктурністю, багаторівневістю та суперечливістю.

В соціологічному плані — це політична свідомість суспільства, нації, класу, групи (великої та малої, формальної та неформальної, вікової та ін.) та індивіда. Наявність і гострота глобальних проблем сучасності, прагнення людства до виживання дозволяють виділити й політичну свідомість людського суспільства.

В гносеологічному плані політична свідомість виступає на рівнях емпіричного і теоретичного, буденного і наукового, ідеологічного і соціально-психологічного.

За соціальними функціями, в політичній свідомості виділяються свідомість *консервативна, реформістська і революційна, практична і теоретична.*

Першою сходинкою духовного відображення політичного життя служить емпірична політична свідомість, що безпосередньо фіксує практичний досвід. Його часто ототожнюють із буденним. Справді, політична свідомість і практичний досвід, буденна свідомість близькі, але не тотожні. *Буденна політична свідомість, як і емпірична, — це сукупність ідей, уявлень і поглядів, що виникають безпосередньо з буденної практики тієї або іншої соціальної спільності, верстви або групи людей, індивідів. Емпірична та буденна свідомість, як прийнято вважати, відображають, переважно, поверхові процеси, не проникаючи в їх суттєві характеристики.* Але проявляючись як *здоровий сенс, народна мудрість*, свідомість і на таких рівнях володіє відомою пізнавальною цінністю, служить одним із джерел теоретичної та ідеологічної свідомості. Без буденної свідомості людина не може вступити в суспільне життя, тому що забезпечує безпосередню орієнтацію своєї діяльності в процесі практичного вибору рішення.

Емпірична і буденна політична свідомість мають яскраво виражені соціально-психологічні риси: почуття, настрої, емоції, імпульсивність, гостроту сприймання політичних процесів, подій і рішень. Безпосередній зв'язок із практикою і соціально-психологічна оформленість надають політичній свідомості особливу динамічність, рухливість, гнучкість, спроможність чуйно реагувати на політичні умови, що змінюються, істотно впливаючи на хід політичного процесу. Особливо яскраво соціально-

психологічний рівень політичної свідомості виявляється в поведінці індивідів у натовпі — стихійно нестійкої спільності людей, дії якої часто непередбачувані та нерідко піддаються маніпулюванню з боку організованих політичних сил.

Політико-теоретична свідомість — сукупність ідей, поглядів, вчень, що виникають на основі наукового дослідження політичних відносин, процесів, інститутів, інших елементів політичної системи суспільства і проникнення в їх суть, глибинні взаємозв'язки та суперечності, закономірності розвитку. Теоретична свідомість — стрижень політичної ідеології, що становить цілісне систематизоване, концептуальне відображення докорінних інтересів певного класу, пов'язаних з боротьбою за владу, її здійснення і захист з метою реалізації інтересів.

Масова політична свідомість

В соціології й політології дедалі ширше стали використовуватись поняття *групової та масової політичної свідомості*. В груповій свідомості відображається неоднорідність класових, національних та інших великих соціальних спільностей людей. Для політики суттєва масова свідомість, викликана до життя процесом зростання маси людей, яка бере участь в історичних подіях, що помножують та ускладнюють політичні зв'язки. *Масова політична свідомість — це сукупність ідей, уявлень, в тому числі ілюзорних почуттів, настроїв, що відбивають всі сторони життя суспільства, доступні масам і здатні викликати інтерес.* Маса людей як сукупність індивідів виступає носієм масової політичної свідомості. Масова свідомість — найрізноманітніші за гносеологічною і соціальною природою духовні утворення, не обмежені лише формами психіки, стосовно до сфер психології, ідеології, емоції і логіки, образів і реакції буденного і теоретичного знання, раціональні і ірраціональні уявлення та ін.

Масова політична свідомість — це міжгрупова свідомість, народжена процесами масовізації в різноманітних сферах життя суспільства, в тому числі й політичній сфері. Процеси масовізації, як свідчать реальності політичного життя в сучасному суспільстві України, пояснюються, по-перше, збільшенням розмірів спільностей людей, які здійснюють одну й ту ж політичну діяльність; *по-друге*, значним посиленням соціальної неоднорідності спільностей, що беруть участь в масових політичних процесах; *по-третє*, значним ускладненням всіляких соціальних зв'язків і відносин всіх учасників політичного життя, розширенням їх між-

особових і міжгрупових відносин; *по-четверте*, подальшим зрівнянням властивостей учасників різноманітних видів масової політичної діяльності.

Суспільна думка

Під безпосереднім впливом повсякденної свідомості формується суспільна думка. *Суспільна думка — становище масової свідомості, яке включає ставлення (приховане або явне) різноманітних соціальних спільностей, верств і класів, груп людей до подій та фактів соціальної дійсності.* Суспільна думка реально виявляється через систему соціологічних досліджень, опитувань, волевиявлень людей у процесі виборчих кампаній, референдумів, масових мітингів, маніфестацій, зібрань, через засоби масової інформації тощо. Діючи в усіх сферах суспільного життя, суспільна думка водночас має межі, що визначаються суспільною значимістю подій, явищ, що обговорюються. Прогресивна роль суспільної думки найбільш помітна при поєднанні буденної суспільної свідомості з теорією.

Масова свідомість фіксується в суспільній думці, що становить, з одного боку, політичний інститут, який бере участь у здійсненні влади, механізм прийняття рішень на всіх рівнях життя суспільства, а з другого, — сукупне судження, що поділяється різноманітними соціальними спільностями з приводу тих або інших подій, явищ дійсності. Суспільна думка займає певну позицію, дає пораду, рекомендації, виносить рішення з різноманітних питань суспільно-політичного життя, регулює поведінку індивідів, спільностей і соціальних установ, підтримуючи або заперечуючи ті або інші уявлення, цінності, норми. Суспільна думка — сфера політичного змагання, суперництва, в яку втягуються економічні та політичні сили, тому що формування й відображення того, що *складає його зміст, залежить від матеріальних засобів формування і розповсюдження думки і політичних засобів, які дадуть можливість визначити межі легальної суспільної думки, передумов.* Характер впливу суспільної думки на політичні процеси залежить від існуючого політичного ладу. Так, в умовах тоталітаризму, авторитаризму за допомогою державних інститутів здійснюється маніпуляція масовою свідомістю і суспільна думка втрачає свій зміст. Суспільна думка як елемент функціонування політичних систем — постійно діючий фактор управління, за допомогою якого реалізуються декілька впливових функцій: *експресивно-контрольна*, яка визначає політичне життя тих або ін-

ших спільностей; *консультативна*, що дає поради по пошуку оптимальних політичних дій; *директивна*, що виносить рішення з тих або інших питань, регулююча поведінку індивідів, соціальних спільностей і установ, що підтримує або відкидає ті або інші уявлення, цінності та норми.

Суспільна думка може бути істинною або неправдивою, ілюзорною, формується під впливом не тільки соціально-економічних і політичних факторів, але й шляхом ідеологічних засобів. Дією багатьох факторів — складом тих спільностей, що висловлюють свою думку, ступенем збігу інтересів соціальних верств і груп, характером питань, що обговорюються, та проблем і визначається суспільна думка. Але сам процес формування і функціонування суспільної думки може відбуватися стихійно. В сучасних умовах на формуванні суспільної думки відображається певний вплив з боку численних політичних партій, рухів, об'єднань, засобів масової інформації. В зв'язку з тим, що суспільна думка — важливий засіб боротьби за владу, політична історія дає немало прикладів маніпулювання і обробки його в інтересах певних політичних сил.

На формування суспільної думки дедалі більше впливають засоби масової інформації. Соціологічні дослідження показують, що абсолютна більшість населення України пріоритетними джерелами політичної інформації називає телебачення і пресу. Великою є громадянська і політична відповідальність працівників засобів масової інформації за правдивість публікації, за відвернення можливих негативних впливів на суспільну думку і створення непродуманих або просто неправдивих передач і публікацій.

У політичній свідомості, суспільній думці виявляються інтереси людей і важливо досягати відомої погодженості, гармонії між суспільною думкою та свідомістю. Будь-яке політичне рішення приречене на провал, якщо вступає в конфлікт із домінуючими в суспільстві інтересами, з політичною свідомістю, що склалася. Зважаючи на можливість прояву суперечностей між суспільною думкою з тієї або іншої проблеми і здійснюваною політикою, польський соціолог Єжі Вятр відзначав, що суперечності варто усунути і вони, як правило, усуваються за допомогою одного або двох засобів: або шляхом зміни політики, що проводиться, або шляхом ефективного впливу на суспільну думку з метою відновлення відповідності між нею і політикою. Спроби ж розв'язати суперечності силовими, насильницькими засобами здатні викликати серйозні політичні наслідки.

Типи політичної свідомості

Масова політична свідомість в кожному суспільстві неоднакова — може бути *авторитарною* й *демократичною*. *Авторитарна політична свідомість* орієнтується на «сильну» політичну владу, беззаперечно підпорядкування їй, культ сили та авторитет тих, хто стоїть при владі, веде до фактичного заперечення прав громадян на реальну участь у здійсненні влади тощо. Авторитарна політична свідомість — різновид фетишизованої свідомості, що обожає владу, сприймає її як своєрідну магічну силу, що забезпечує добробут суспільства і громадян. Авторитарна політична свідомість служить сприятливим ґрунтом для зростання культу особи глави держави, утвердження диктаторських, тиранічних режимів.

Демократична політична свідомість спирається на народовладдя, політичні свободи і рівність громадян перед законом, виборність і підзвітність перед народом органів влади, верховенство закону, а також громадянського суспільства над державою, політичний плюралізм та ін.

Багато політологів у сучасній політичній свідомості виділяють 12 типів масової політичної свідомості: ліберал-технократичний; ліберал-реформістський; лібералістський; традиціоністський; неоконсервативний; радикал-лібералістський, радикал-етатистський, право-популістський, радикал-демократичний, радикал-бунтарський, радикал-романтичний і радикал-соціалістичний. Швидкий розпад Радянського Союзу розвіяв ілюзорність стереотипу «ідейно-політична єдність радянського суспільства». Виникають незалежні держави, суспільно-політичні об'єднання громадян, політичні партії широкого спектру від вкрай правих до вкрай лівих тощо. Розбещування й догматизація соціалістичної ідеї в період сталінізму й застою, розрив між словом і ділом призвели до роздвоєння масової та індивідуальної політичної свідомості, виникло таке явище, як двомислення. Американський соціолог Джордж Оруелл відзначає, що двомислення означає спроможність водночас триматися двох протилежних переконань... Говорити свідому неправду і водночас в неї вірити, забути будь-який факт, що став незручним, і витягти його з забуття, ледве знов знадобився, заперечувати існування об'єктивної дійсності і враховувати дійсність, яку заперечуєш, — все це абсолютно необхідно.

Процес динамічної політизації сучасного суспільства в Україні оголив і зробив більш контрастним плюралізм політичних позицій різноманітних груп населення. Навіть у межах демократич-

но спрямованої масової політичної свідомості можна умовно виділити різновидності: *демократична, соціалістична, соціал-демократична, консервативна, авторитарна, ліво-радикальна, анархо-синдикалістська, націонал-сепаратистська, конформістська*. Поряд з ними виявляються і такі типи політичної свідомості: *антидемократичний, праворадикальний, ліберально-реформістський, буржуазно-націоналістичний, християнсько-демократичний* та ін.

Функції політичної свідомості

Політична свідомість як специфічне суспільне явище та елемент політичної системи соціально неоднорідного суспільства має ряд функцій: *пізнавальну, інформативну, нормативну, оціночну, аналітичну, прогностичну, регулятивну, виховну та комунікативну*.

Провідна функція політичної свідомості — *пізнавальна*. До вирішення всіх проблем політичного життя людина підходить, орієнтуючись на певні норми свідомості, в яких відбитий досвід у вигляді певних знань і оцінка з позицій моральності та інших норм. Людина розглядає та оцінює політичні ідеї з власних позицій. Оцінюючи ситуацію, політичні ідеї, мету тощо, людина змушена фіксувати своє ставлення до дійсності й завдяки цьому виділяти себе як суб'єкта такого ставлення, усвідомлювати себе носієм ідей і благородної мети. Ось чому пізнавальна функція визначає істинність політичних ідей, мети, розкриває хід політичних явищ і процесів соціальної діяльності. Адже свідомість не можна повністю звести ані до одного з цілого ряду наближених їй світів, що умовно виділяються: до світу ідей, понять, значень, наукових знань; до світу людських цінностей, емоцій і змістів. Але свідомість не тільки народжується, але й присутня в таких світах, живе в них, порівнює, оцінює тощо.

З пізнавальною функцією політичної свідомості тісно пов'язана *оціночна*. Нові політичні реалії, динамізм і складність політичних змін додають підвищені вимоги до висновків, узагальнень, політичних оцінок. У другій половині 80-х років і особливо на початку 90-х в Україні сталася величезна кількість подій, політичних явищ і процесів, складних та суперечливих. Все це — проблемні ситуації, в яких без спроможності до творчого узагальнення та оцінки орієнтуватися неможливо. Вже не досить сприймати навіть готову інформацію, яка правильно прокоментувалася, потрібно творчо вивчити політичні явища та процеси,

що виражаються в умінні застосовувати знання в політичному аналізі та оцінці явищ, подій, процесів. У процесі суспільної діяльності особа не тільки пізнає політичні відносини, але й по-своєму оцінює їх. До одних політичних явищ людина ставиться позитивно, до інших — негативно: внаслідок цього виробляються норми поведінки особистості. Політична оцінка повинна бути науковою, глибокою і всебічною.

Прогностична функція політичної свідомості тісно пов'язана з пізнанням розвитку політичних процесів, має суто творчий характер, сприяє генеруванню нових ідей, концепцій, теорій, поглядів, що потім застосовуються практично. Моделювання ідеологічних і соціальних процесів дозволяє зробити більш оптимальними прогнози й варіанти рішень. Передбачення дозволяє з'ясувати можливі наслідки рішень, що приймаються. Врахування причинно-наслідкових зв'язків — головна умова при моделюванні ідеологічних, соціальних і політичних процесів.

Регулятивна функція політичної свідомості відображається в регулюванні і відображенні соціальних процесів. Важливим моментом регулятивної функції виступає визнання певних цінностей, принципів та ідеалів, зумовлених потребами індивідів, соціальної спільності, верстви, групи, класу та суспільства.

Поглиблення процесу політизації суспільства зумовлює зростання значення *комунікативної функції* політичної свідомості. В сучасному суспільстві значно активізувався процес формування та розвитку різноманітних політичних концепцій, ідей, поглядів. Комунікативна функція сприяє формуванню у людей політичної свідомості, орієнтуванню їх на перспективу суспільного розвитку.

Велике значення *виховної функції* політичної свідомості. У виховній діяльності вирішальне значення мають соціально-політичні та ідеологічні фактори. В сучасних умовах проблема ідейно-політичного виховання стоїть не менш гостро, ніж в інші періоди історичного розвитку. Але повністю неправомірно розглядати народ України лише як об'єкт так званого «ідеологічного впливу». Зміна свідомості безкризово не минає. Розчарування в минулому, соціальна апатія, спад настроїв охоплює не тільки зрілих людей, але й молодь. В сучасних умовах постало питання про необхідність цілеспрямованого виховання ініціативи, самостійності, гострого інтересу до нової потреби у політичному вихованні.

Політична свідомість проявляється водночас в декількох функціях, тісно пов'язаних і переплетених між собою. Однак, можна визначити її головні й другорядні функції. Мабуть, головними функціями політичної свідомості виступають спеціальні функції:

регулятивна, комунікативна, виховна, що відіграють провідну роль і мають потужний вплив на теорію пізнання. Соціальні функції — синтез всіх функцій, визначальні суттєвості політичної свідомості. Структуру політичної свідомості складають системи абстрактно-теоретичних понять, загальних уявлень про політичний устрій суспільства, визначення нормативних принципів, політичних норм — справедливність, рівність, свобода, демократія, і абстрактно-практичних форм — ідеї у вигляді програм і документів, практичні політичні принципи, емпіричний досвід, деякі знання економічних положень, емпіричні знання, що передаються від покоління до покоління, накопичені в практичному житті у ставленні до інтересів держави. Політична свідомість народу України в умовах відродження визначається не тільки процесами реформ політичної системи, розвитку демократії, гласності, гостротою боротьби з антидемократичними проявами з боку окремих груп, але й значною активізацією політичної діяльності, тривогою за долю справжньої демократії.

2. Політична культура: роль у політичному житті суспільства

Поведінка в суспільно-політичному житті, ставлення до політичної системи, політичного режиму, органів влади, політичних лідерів до різноманітних політичних процесів, явищ і подій визначає *політичну свідомість особистості, соціальної спільності людей*. Але свідомість зумовлюється не тільки політичним буттям, але й соціокультурними факторами, насамперед, політичною культурою. В полі зору багатьох мислителів (Платона, Арістотеля, Макіавеллі, Монтеск'є, Маркса, Мангейма та ін.) постійно знаходилась проблема особи, політична культура. В сучасних умовах особливістю становища політичної культури виступає її незводимість і непряма похідність від колишніх культурних орієнтацій суспільства. Окрім впливу традицій та історичного досвіду української нації, її політична культура формується в конкретних соціальних, економічних і духовних умовах, що визначають пріоритети та орієнтири кожного індивіда зокрема.

Поняття політична культура

На відміну від політичної свідомості, що відображає всю сукупність існуючих у політиці духовних утворень, політична культура пов'язана тільки з найтривкішими, внутрішньо зна-

чущими для людини переконаннями. Статус політико-культурних уявлень застосовуємо тільки до ціннісних поглядів, що володіють для людини смисловим і, у відомому ступіні, навіть світоглядним значенням, що складають саму загальну ідейну основу громадянських помислів і вчинків. *Політична культура є сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників певної політичної системи, суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і що надає їм значення.* Індивідуальні орієнтації особистості поєднують: *пізнавальну орієнтацію*, тобто істинне або неправдиве знання про політичні проблеми та ідеї; *ефективну орієнтацію* — відчуття зв'язку, причетності або, навпаки, протидії та відчуження у ставленні до політичних об'єктів; *оцінювальну орієнтацію* — формування думок і суджень про політичні об'єкти, події та явища. *Політична культура — це психологія суспільства (нації) у ставленні до політики або особливості сприймання суспільством політичного процесу, якому надає специфічних форм.* Політична культура функціонує не як ізольоване явище суспільного життя, а як невід'ємна складова глобальної культури суспільства. Політична культура — обумовлена ціннісними уявленнями людини про політичні явища і втілена на практиці сукупність норм, правил поведінки, стилю діяльності людини як учасника політичного процесу. Політична культура розкриває, наскільки людиною освоєні загальнозначимі зразки політичної діяльності і політичного мислення, сприймання досвіду і традицій володарювання, що одержали загальне визнання. Основним механізмом відтворення та реалізації політичної культури є людська індивідуальність, самостійна переробка нею суспільного багатства знань, ціннісне засвоєння традицій.

Існують два принципових функціональних виміри політичної культури: *по-перше*, функціонування як складової політичної системи суспільства і, *по-друге*, її застосування у вигляді складової соціокультурного образу нації, або суспільно-історичної бази суспільства. У різних народів і в різні періоди, епохи істотно різняться політико-культурні орієнтації та поведінка індивідуумів. Якщо билинні три богатирі потрапили б в сучасних умовах у Головний Штаб прикордонних військ України, то несказанно здивувалися б одній тільки величезній масі паперів і документації, настільки ж шокований був би будь-який князь Київської Русі від величезної кількості правил, регламентацій і узаконень, що перебувають під контролем сучасного державного апарату і владних структур. Якщо в сучасних умовах поле діяльності державних структур і влади надзвичайно просторе, то державні турботи кня-

зя Київської Русі обмежувалися захистом кордонів князівства і збором податків. З ускладненням соціального та економічного життя суспільства змінюються його культурні та політичні запити. В Японії, де залишки традиційної феодалної системи станів все ще визначають соціальні відносини людей, легко зрозуміти, хто з двох людей, що вітають друг друга, займає керівний пост, а хто — всього лише рядовий, що служить: той, хто стоїть на більш низькій ступіні соціальних сходів, завжди кланяється нижче. Відповідно, традиційно виховується орієнтація на повагу і шанування старших, японці вважають у порядку речей, коли рішення і відповідальність за нього приймає начальник. Американцям же притаманний підкреслено демократичний стиль спілкування. Українцям властива комунікабельність, легкість у знайомстві. Українці ніколи не зазнавали традиційно точного розподілу суспільства на класи, стани, на відміну від тих же японців і американців, зовсім інакше дивляться на своє право брати участь в політичних рішеннях або висловлювати свою думку тощо. Ясно, що від того, як люди сприймають своє місце і роль у суспільстві, своїх керівників і відносин із ними, істотно залежить і природа політичної системи, і зміст суб'єктивних форм політичної дії, тобто *політична культура суспільства*. В Україні навіть люди, налаштовані до особи конкретного президента вкрай вороже, здебільшого не піддають сумніву необхідність його посади як глави держави. Але в Україні є політичні кандидати, представники так званої «непримиренної опозиції», що готові балотуватися на пост Президента з тим, щоб, вибравшись на вершину влади, скасувати такий пост. Історико-соціальний досвід української нації також очевидно впливає: чим стабільніший і давніший державний устрій, тим більш шановні символи влади.

Ще в XVIII сторіччі вперше поняття *політична культура* введено в науковий обіг німецьким філософом-просвітником Йоганом Готфрідом Гердером. Концептуальне уявлення про політичну культуру, що систематизувало це поняття, склалося тільки в 50—60-ті роки XX ст. Теорія політичної культури виникла на пересіченні філософських, соціологічних, психологічних і антропологічних досліджень політики. Основний внесок у становлення і розвиток теорії політичної культури внесли Габріель Алмонд, Сідней Верба, Сеймур Мартін Ліпсет, Моріс Дюверже, Уільям Розенбаум, Роберт Крауз, Моріс Крозье та ін. В сучасних умовах існують різноманітні психологічні тлумачення політичної культури, що характеризують її як сукупність суб'єктивних уявлень людини і обмежують її зміст сферами політичної свідомості та

політичної психології, так звані всеосяжні інтерпретації. До політичної культури включаються і психологічні настанови, і відповідні їм форми поведінки суб'єктів.

Політична культура багато в чому пояснює джерела, характер і особливості конкретної політичної системи, панівний в суспільстві політичний режим, політичну свідомість і поведінку суспільних класів, груп, політичних партій і рухів, спрямування політичних процесів. Сприймання явищ внутрішньої та зовнішньої політики суспільства людьми, оцінка ними правлячих політичних систем і режимів груп, політичних партій і політичних лідерів відбувається під впливом політичної культури. Від рівня та стану політичної культури залежить багато: чи сприйме населення сформований політичний курс, чи погодиться з ним самохіть або за примушенням, чи буде ставитись до нього, як до чогось такого, що виражає сподівання, надії тощо, або виявить повну байдужість і навіть ворожість, чинячи пасивний опір. Передбачення реакції населення на політико-управлінські рішення, що застосовуються, передбачення певних заходів, забезпечуючи ефективність їх реалізації, і дозволяє враховувати ступінь зрілості і характеру політичної культури.

Що ж розуміється під політичною культурою? Габріель Алмонд і Генріх Пауелл визначають, що політична культура є сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій учасників політичної системи; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і що надає їм значення. Запропоноване Єжі Вятром визначення політичної культури близьке до визначення Алмонда — Пауелла: політична культура — це сукупність позицій, цінностей і кодексу поведінки, що стосується взаємних відносин між владою і громадянами. Політична культура охоплює знання політики, фактів, зацікавленість ними; оцінку політичних явищ, оціночні судження, що стосуються того, як має здійснюватися влада; емоційний бік політичних позицій, наприклад, любов до Батьківщини, ненависть до ворогів; визнання в суспільстві зразків політичної поведінки, що визначають, як можна і слід поступати.

Політична культура — частина загальної культури суспільства та складова його суб'єктів. Врахування традицій культури при аналізі політичних відносин означає визнання, *по-перше*, що політичні відносини визначаються не тільки активно існуючим співвідношенням сил, але й нагромадженими в ході історичного процесу уявленнями про світ, цінності, зразки поведінки, які передаються в межах культури. Політика — частина культури. В політичній діяльності виявляються певні цінності і певні стійкі

зразки поведінки. *По-друге*, влада — центральне явище світу політики — водночас може розглядатися як частина світу культури. Погляд на політичну діяльність і політику крізь призму культури дозволяє реальніше зрозуміти, яка влада, в якій мірі, коли і для кого є цінністю, а також які взаємовідносини між різноманітними цінностями, наприклад, між владою і власністю, владою і престижем, владою і релігійною святістю, владою і мораллю. Всі взаємовідносини підлягають змінам, але в окремих культурах відрізняються значною стабільністю. Без їх урахування можна, найбільше, — створювати схеми політичної гри, що абстрактно розуміється як гра сил, але не можна зрозуміти справжній політичний процес. *По-третє*, різноманітність культур — в часі і просторі — дозволяє зрозуміти: чому деякі політичні системи, відповідні одним умовам, зазнавали поразки в інших умовах, чому ті ж самі дії у ставленні до одного народу дадуть очікуваний ефект, а по відношенню до іншого — призводять до невдачі тощо. *Відмінність культур — це відмінність засобів сприйняття дійсності, засобів її оцінки і, як результат, засобів дій.* Не буде великим перебільшенням розуміння, що різноманітність культур приводить до того, що люди живуть і діють у різноманітній соціальній дійсності.

Структура політичної культури

Політична культура, залежно від суб'єкта політики, має і різновидності: політична культура суспільства, політична культура класів, націй, окремих соціальних верств і груп, політична культура особистості.

Політична культура суспільства є підсистема більш загально-го утворення — культури суспільства, сукупність політичних цінностей, вироблених суспільством. Система цінностей політичної культури включає: політичні ідеї, теорії, вчення і програми, які визначають діяльність держави, політичних партій і рухів; уявлення та погляди народних мас і особистостей на соціальний устрій суспільства та ін.; прогресивні традиції, форми, засоби політичної організації та боротьби. Цінності політичної культури мають певну мету і виражають ті ідеали, що висувають певні класи та їх політичні партії в політичній боротьбі.

Політична культура класів, соціальних спільностей, груп визначається тим, що політична діяльність завжди спрямована на політичну владу. Усвідомлення класових потреб, з одного боку, суттєвості та призначення влади — з іншого, служить необхідною передумовою політичної діяльності. Тому рівень розвитку

класової свідомості — найважливіша характеристика політичної культури. Засобом політичної діяльності класів виступають їх організації. Наявність, розвиненість організацій — неодмінний показник політичної культури класів, бо без відповідних організацій класи, соціальні спільноти не можуть бути постійними учасниками політичного життя, послідовно, систематично вести політичну боротьбу. Політичні організації соціальних спільнотей, стаючи компонентами політичної культури, разом з тим виступають засобом її закріплення та передачі.

Політична культура особи. Особа сама по собі не виступає самостійним суб'єктом політичного життя. Особа виступає суб'єктом політичного життя як представник соціальної спільноти, виразник її інтересів. Не існує прямого зв'язку політична влада — особа, якщо, звичайно, мова не йде про порушення елементарних норм співжиття, закріплених у відповідних законах. Політична влада не встановлює і не може встановлювати індивідуальні умови існування особи, виражати її інтереси. Об'єктивне становище особи в суспільстві, її інтереси опосередковані об'єктивним становищем та інтересами соціальної спільноти, до яких вона належить, і відносини «політична влада — особа» завжди опосередковані відносинами політичної влади і класу. Успіх або невдача діяльності особи на арені політичного життя суспільства остаточно визначається силою класу, що представляє особа, та її спроможністю виражати та захищати інтереси класу. Ця спроможність і дозволяє судити про рівень політичної культури особи. Слід, однак, відзначити, що культура завжди виступає як характеристика людини і тільки людини, як міра її духовного, морального, професійного розвитку. Тому аналіз проблеми культури взагалі, як і політичної культури на рівні особистості, має спрямовуватись на аналіз самої діяльності, на з'ясування того моменту, як і наскільки ця діяльність відповідає тим ідеям і відносинам, нормам і принципам, тим цінностям і ідеалам, що вироблені суспільством, класом, до якого належить особистість. І проблеми політичної культури часто стоять саме так. Суспільство не може обмежитися створенням ідеології, засобів політичної діяльності.

Функції політичної культури

Політична культура виконує важливі функції в політичному житті суспільства, має істотний вплив на формування і функціонування політичної організації суспільства, характер політичного режиму, виборчої системи, відносин між громадянами

і владою, політичну поведінку людей. Основні функції політичної культури: визначальна, нормативно-регулююча, виховна (соціалізація), комунікативна і прогностична.

Визначальна функція політичної культури — забезпечення реалізації загальнолюдських цінностей, а також класових і національних інтересів. Для забезпечення політичного панування і реалізації економічних та інших інтересів кожний клас, соціальна спільність потребують знань про політичне життя, навички його організації та ін. Політична культура сприяє засвоєнню знань про політичне життя і перетворенню політичних відносин, зміцненню політичного панування класу тощо.

Забезпеченню тривкого та злагодженого політичного життя, політичної системи суспільства служить *нормативно-регулююча функція політичної культури*. Шляхом притаманних їй цінностей, ідеалів, політичних і правових норм, традицій, політична культура стверджує певну згоду в суспільстві, оптимальне функціонування політичних інститутів, встановлення погоджених взаємовідносин між класами, соціальними спільностями, націями і народностями та ін. В політичній системі українського суспільства визначальне місце займають ідеї гуманного, демократичного суспільства — національної рівності, правової держави. Величезну роль у регулюванні політичного життя відіграють політичні норми, звичайно зафіксовані в конституціях, різноманітних правових актах, статутних документах політичних партій і суспільних організацій.

Однією з найважливіших функцій політичної культури є *функція виховна, або політичної соціалізації*, спрямована на формування і розвиток особи як суб'єкта політичних відносин на основі цінностей і норм, відповідних інтересам і меті тих або інших класів і соціальних груп. Індивід засвоює політичну культуру суспільства, основні політичні поняття, свої права і обов'язки у ставленні до уряду і здобуває уявлення про структуру і механізми політичної системи. Важлива сторона виховної функції — пробудження соціальної активності особи.

Комунікативна функція дозволяє політичній культурі виступати засобом зв'язку громадян з політичною системою, з іншими членами суспільства наступністю політичного досвіду. Політична культура покликана забезпечити ідейно-політичні зв'язки громадян між собою і державою, наступність політичного досвіду різних генерацій, співробітництво всіх членів суспільства у вирішенні завдань національного відродження і соціального прогресу. Комунікативна функція політичної культури реалізується

через систему утворення і виховання, засоби масової інформації, літературу і мистецтво та ін. Глибокі динамічні зміни в усіх сферах життя, ускладнення управління суспільними процесами об'єктивно викликали зростання інформації, життєву потребу в ній. Тому гласність — це необхідна умова найбільш повного інформування суспільства про його становище, забезпечення оптимального руху і обміну інформацією між усіма соціальними структурами і суб'єктами політичного життя. Гласність виступає також умовою прояву суспільної думки у всій його різноманітності і суперечливості, служить інструментом контролю держави з боку суспільства, громадянського виховання особи, стаючи, отже, невід'ємним компонентом демократичного процесу.

Політична культура виконує також *прогностичну функцію*. Знання стану політичної культури класів, соціальних верств і груп населення, притаманних їм ціннісних орієнтацій і оцінок політичного життя, діяльності органів влади, окремих політичних партій і суспільних організацій дозволяє передбачати можливі варіанти їх реакції і практичних дій в конкретних соціально-політичних умовах і ситуаціях. Ця функція вимагає постійного вивчення і врахування в діяльності всіх структур стану політичної свідомості і специфічних інтересів різноманітних верств і груп населення, розробки інструментарія прогнозування.

Типи політичної культури

Західні політологи відзначали, що людина здатна орієнтуватися не тільки на соціальні або національні цінності та традиції, але й на біологічні фактори, що ставлять досить жорсткі обмеження її політичним пристрастям як суб'єкту влади (що концентровано виражене, наприклад, в расистських і фашистських теоріях і цінностях). Тому-то важливо розрізняти закриті, замкнені, зорієнтовані тільки на власні, локальні зразки та норми, типи політичної культури, не здатні до скільки-небудь продуктивного обміну цінностями з іншими системами норм та орієнтацій, а також відкриті інокультурному досвіду та спілкуванню типи політичної культури. Закриті, відкриті та інші види й типи політичної культури формуються на основі багатоканального засвоєння людиною найрізноманітнішої інформації. Американські політологи Габріель Алмонд і Сідней Верба на основі аналізу різноманітних видів політичних орієнтацій вивели три «чистих типи» політичної культури: *патріархальний, підданський і активістський*.

Патріархальна політична культура характеризується повною відсутністю у простих людей інтересу до політичного життя. Найближчими еквівалентами патріархальної політичної культури можна вважати політичні культури африканських племен.

Підданська політична культура відрізняється сильною орієнтацією на політичну систему та результати її діяльності, але слабкою орієнтацією на активну участь у функціонуванні політичної системи.

Активістська політична культура характеризується активною зацікавленістю громадян не тільки тим, що їм дасть політична система, політичне життя, але також і тим, що вони можуть відіграти активну роль у політичному житті.

Вихідним моментом у визначенні політичної культури вважається конкретно-історичний підхід до розгляду політичної культури в її зв'язку з політичними системами і суспільно-економічними формаціями, що лежать в їх основі. Але це не означає, що в кожній формації існує тільки один тип політичної культури. Так само, як і форми держави бувають різноманітні, так і політичні культури бувають різними. Однак, окремі політичні культури, існуючі в одній і тій же політичній системі, можуть мати загальні риси, що дозволять визначити різновиди політичної культури стосовно до одного, більш широкого типу. В політичній культурі виділяються й інші типи, наприклад, тип *традиційної політичної культури*, відповідний рабовласницькому та феодальному ладу, і характеризується визнанням священного характеру влади; визнанням, що права підданого і права влади у ставленні до підданого регулюються традиційними нормами, які випливають із утвердження, що так «було завжди»; визнанням незмінності політичної системи та її основних норм.

Традиційна політична культура має три різновиди. *Традиційна племінна культура*, для якої характерні значна влада віча (народного зібрання) та істотні обмеження статусу вождя, що є вищою особою, але не добродієм по відношенню до членів племені, що знаходяться під його владою. *Традиційна теократична культура*, в якій володар вважається богом або намісником бога, а його влада обмежується лише тим, як розуміється воля бога; теократична культура характерна для народів, у яких традиційна політична система створювалася пророками нових релігій. *Традиційна деспотична культура* — та, в якій ставлення підданих до володаря засноване на визнанні його абсолютної, нічим не обмеженої влади над ними; володар — пан, власник всіх підданих. Всі три різновиди культури часто взаємопереплетені. Елементи пле-

мінної культури поєднуються з елементами теократичної культури. Можливо, що процес виникнення деспотичної політичної культури не завершується, і тоді складається своєрідна змішана політична культура з елементами племінної та деспотичної культур. Поряд із традиційною політичною культурою добуржуазної епохи, існував другий тип політичної культури — *політична культура станової демократії*, в умовах якої значна частина, навіть більшість населення, повністю усунена від участі в політичній діяльності, найчастіше позбавлена будь-яких особистих прав. Політичні права і гарантії їх існували для меншості привілейованих станів. В історії існували дві різновидності політичної культури станової демократії: *патриціанська культура* деяких грецьких міст, республіканського Риму та деяких італійських міст Середньовіччя, а також *дворянська політична культура*, наприклад, в Польщі, Англії, Росії епохи пізнього Середньовіччя і раннього періоду нової історії.

Буржуазному суспільству притаманні два основних типи політичної культури: *демократичний* та *автократичний*.

Демократична політична культура характеризується активністю громадян, їх включеністю до політичного життя, визнанням громадянських прав і свобод, принципом контролю громадянами діяльності уряду, визнанням політичних сил в рамках і на основі капіталістичного влаштування суспільства.

Автократична політична культура характеризується запереченням демократичної політичної культури і здійсненням сильної неконтрольованої влади, що виключає демократичні права та свободи громадян. Такий тип політичної культури, який втілювався у різноманітних мілітаристських і фашистських режимах, має дві різновидності: авторитарну і тоталітарну. Авторитарна політична культура передбачає активну участь мас, їх політичну мобілізацію та використовує ідеологію винятково у вигляді інструменту для забезпечення пасивної слухняності мас. Тоталітарна політична культура, відповідна фашистським і напівфашистським системам, об'єднує культ лідера, сильної влади з активним притягненням громадян до участі в політичному житті відповідно до принципів, встановлених лідером.

Поняття субкультури

Окрім загальнозначущих універсальних типів політичної культури — а наявність патріархальних, підданських і активістських її форм властива практично всім політичним системам, —

в політичному житті складаються й існують також і такі її утворення, що характерні лише для окремих групових — соціальних, етнічних, конфесійних, регіональних та інших суб'єктів політики, які відрізняються специфічними перевагами і поглядами людей на явища влади, ставленням до еліти, яка управляє, зразками участі в управлінні, контролі і організації політичного життя. Такі утворення, що характеризують процес ускладнення і індивідуалізації політичного життя, називаються *субкультурами*.

Базисні орієнтації більш-менш значної варіації, що якісно розрізняють громадянські цінності, лежать в основі субкультур. Кожна субкультура, окрім раціональних переконань, має і рефлексивні неоформлені (підсвідомі), але, між тим, визнані людьми погляди, оцінки, асоціації і почуття. Субкультури відрізняються одна від одної за принциповими, в тому числі й ідеологічними, і менш значущими, периферійними рисами і відтінками. Прикладами субкультур, що формуються на незначних відмінностях в політичній орієнтації і діях громадян, служать стилі політичного мислення і поведінки жителів Львова, Тирасполя і Києва, Харкова, Донбасу або Одеси, Полтави і Сум тощо. Істотно розходяться субкультури в політичному мисленні, нормах, цінностях, політичній активності більшості населення Слобожанщини, Донбасу, Лівобережної України і західних регіонів, Правобережної України або стиль політичної поведінки в Україні, Росії, Білорусі тощо. Так, для ряду регіонів України у вигляді базових і разом з тим відмінних в політичних культурах цінностей, виступає індивідуалізм, слабка ідеологізованість громадянських позицій, схильність до жалю і терпимість до людей, що дотримуються інших поглядів, відданість законним формам політичної поведінки, яскраво виражений символізм, критичність і вимогливість у ставленні до владних структур, які управляють державою. В ряді регіонів України переважає швидше ритуальність, аніж реальне політичне життя, ще страждає значна частина населення України деформаціями загальнокультурних і загальногромадянських цінностей тощо. Специфічна і субкультура молоді.

Стабільності суспільства, вірогідності прогнозів політичних процесів сприяє єдність політичної культури. Різноманітні політичні субкультури існують внаслідок соціальної різноманітності суспільства. Але субкультури можуть стати і джерелом дестабілізації суспільно-політичного життя. Не виключено, що ступінь сумісності між різноманітними субкультурами є фактором, який впливає на політичну стабільність суспільства. Однак не виключений і незбіг політичних субкультур, що веде до загублення за-

гальнонаціональних ідеалів і втрати мети і сприяє розвитку місництва тощо. Для формування різних політичних субкультур серйозними підставами є соціально-етнічні відмінності. Навряд чи сумнівно, що політичні субкультури населення Криму, Слобожанщини, Придніпров'я і Галичини, насамперед, не співпадають якійсь. Але вони просто різноманітні і зумовлені особливостями соціально-культурного та економічного розвитку регіонів. Відмінності в субкультурах відбиваються на сприйманні сучасних проблем суспільства тощо.

Взаємодія і взаємозбагачення субкультур, їх ціннісний обмін здійснюється на основі і за допомогою мови культур. *Сукупність специфічних систематизованих термінів, символів, стереотипів та інших фіксуючих елементів, що володіють смисловим значенням у спеціалізованій і щоденній свідомості людей і що служать для реалізації суб'єктами політичного процесу, і є мова культури.* В суспільстві духовна взаємодія суб'єктів політики, політична комунікація відбувається на базі взаємодії різноманітних мов культури. Мова культури існує не тільки в словесній формі, але й в політичних текстах (програмах, гаслах тощо), а також різноманітних матеріалізованих утвореннях: структурі політичних установ, символіці, стилі поведінки кожного суб'єкта політики, проведенні різноманітних політичних акцій, кампаній тощо. Однак, матеріалізовані політичні цінності і уявлення можуть суперечити неінституціоналізованим цінностям тощо. В сучасних умовах суперечності найяскравіше виявляються в перехідних політичних процесах. Так, на початку 90-х років в Україні демократичне піднесення населення увійшло в різку невідповідність із казенністю офіційної політичної мови, помпезністю будинків політичних і державних структур, чиновницьким стилем управління тощо. І принципові модифікації цінностей та ідеалів, норм політичної поведінки відбуваються також в Україні не на підвищенні групових, загальнолюдських інтересів, посиленні міжособової довіри, зростанні індивідуальної компетентності особи — учасниці політичного процесу. Все це основи підвищення справжньої демократичної політичної культури.

Особливості сучасної політичної культури в Україні

На відміну від держав, які на десятиріччя і століття раніше випробували «цивілізуючий вплив капіталу», жителі України сторіччями орієнтувались здебільшого на норми общинного

колективізму, що втілюють, насамперед, інтереси сім'ї, общини, стану, держави. З ранніх років людина відчувала не просто залежність, але й безумовну підпорядкованість груповим общинним інтересам. Засуджувалася і піддавалася остракізму орієнтація на власні інтереси, пошук життєвої мети в межах своєї общини, громади. Причому в ХХ ст. такі традиції посилювалися ще і дуже жорстоким тотальним контролем держави, що виключав будь-яку активність жителя України. Ось чому в більшості регіонів люди з великими труднощами сприймали ідеї ліберальної демократії, засновані на неприродних для них цінностях: поняттях ринку, політичної і економічної свободи, конкуренції, моральної автономії тощо.

Мабуть, однією з найсерйозніших культурних втрат, що поніс кожний українець, зокрема, і суспільство, є слабо розвинена індивідуальність, низький статус особистих домагань на владу і політичну участь. Позбавлені індивідуально виношених світоглядних опор, громадянські і політичні уявлення більшості людей в Україні відбивають виняткову схильність до конформациї, ту легковірність і рухливість, що спонукає їх до постійної переоцінки політичних принципів, образів України та інших понять. Ще не зникло серед більшості жителів України підданське спілкування і безперервна лояльність навіть не стільки до держави, скільки до моралі реальної влади (сильному лідеру, таємній агентурі служби безпеки, засобам масової інформації та ін.). І тільки в окремих колах міського населення, серед підприємців і інтелігенції відбулася деяка демократична ціннісна переорієнтація. Мабуть, саме ця вузька частина населення, по суті, і є тією соціальною спільністю, що виявляє соціокультурну підтримку демократичним перетворенням. Люди ж із панівними загальноколективістськими ознаками поведінки зорієнтовані скоріше на механічне, а не на усвідомлене приєднання до мети реформ, тяжіючи до участі в політичному житті, позбавлення індивідуальної відповідальності за свої вчинки. А це неминуче зміцнює показні риси батьківської турботи в діяльності держави, стає перепорою розширенню прав і свобод особистості тощо.

Зрозуміло, заідеологізованість мислення більшості населення України, що зумовлює нетерпимість до людей інакомислячих, з нетрадиційним світоглядом, загальнокультурна нерозвиненість громадянських позицій, низька поінформованість і компетентність в управлінні справами суспільства, держави; правовий нігілізм, тобто огульне заперечення всього, а також інші риси і властивості духовної і практичної активності людей свідчать, що в

Україні домінує політична культура традиціоналістського, патріархального типу. Все це не сприяє прискоренню і розширенню процесів демократизації, засвоєнню досвіду демократичного розвитку інших країн, знижує чутливість людей до морально-етичних стимулів політичної поведінки, тяжіння до перегонів і раптовості, навіть нерідко до застосування насильства в перетвореннях суспільства. Але це не означає, що традиціоналістський тип політичної культури українського суспільства вічний і непереборний. Адже, хоча певні структури стійкі та відокремлені, все ж в будь-якому суспільстві діють потужні фактори, створюються потреби в інокультурному спілкуванні людей, всеосяжній міжкультурній духовній взаємодії безлічі соціальних суб'єктів.

ЛІТЕРАТУРА

- Бизов П. Г., Львов М. В.* Перебудова: політична свідомість і соціальні відносини // Сторіччя XX і мир. — 1989. — № 3.
- Вятр Є.* Соціологія політичних відносин. — М., 1979.
- Кейзеров М. І.* Політична і правова культура. — М., 1989.
- Основи політології. Курс лекцій / Під ред. В. Д. Бабкіна, М. І. Козюбри. — 1991.
- Чередниченко А. П.* Культура активного политического действия. — М., 1989.
- Хрусталеv Ю. М.* Диалектика развития общественного сознания личности. — М., 1989.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що таке політична свідомість? У чому суть політичної свідомості?
- ◆ Яка структура політичної свідомості? Функції політичної свідомості і їх зміст.
- ◆ Що таке політична культура? Яка структура політичної культури?
- ◆ Які типи політичної культури?
- ◆ Які функції політичної культури в суспільстві?

Політизація всіх сфер суспільного життя — одна з прикметних рис сучасного суспільства. В далеко не однозначному процесі політизації полягають позитивні і негативні можливості. Певно, позитивною є, поряд з іншими, *спроможність політики своїми засобами розв'язувати проблеми суспільного життя, що назріли, «впорядковувати» стихію соціальних процесів, забезпечувати стабільність і порядок, вкрай необхідні для творчої діяльності, докорінної реконструкції застарілих основ настільки складного соціального організму як суспільство*. Регулююча, упорядковуюча, організуюча функція політики особливо значуща, коли йдеться про тяжку справу державного самовизначення, національного відродження, про процеси, що визначають суть життя суспільства на «зламі епох».

1. ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І МОРАЛІ

Політика — форма суспільної свідомості і діяльності, яка має багато вимірів. Не тільки теорія політики, що понятійним засобом відобразила багатомірність предмету науки, але й реально використовуваний політичний інструментарій, за допомогою якого політична свідомість втілюється в дійсність, матеріалізується в конкретному виді діяльності — економічна політика, технологічна, національна, екологічна, соціальна, культурна, демографічна та ін. Одним із найважливіших «вимірів» політики, критерієм її ефективності є мораль. *Мораль — це форма суспільної свідомості і сфера індивідуальної свідомості особи, що становить сукупність висловлених в нормах, принципах, категоріях та ідеалах моральних вимог, на основі яких суспільство і особистість виробляють оцінки людської поведінки, явищ соціального і духовного життя*. Будучи формою суспільної й індивідуальної свідомості і видом суспільних відносин, мораль своїми принципами і нормами, ідеалами регулює поведінку людини в її сімейно-побутовій, трудовій, громадянській, політичній життєдіяльності. Етичні поняття — добро, справедливість, обов'язок, честь, совість, шляхетність — не тільки виражають оцінку політичної діяльності держави, влади, тієї або іншої політичної партії або

* Глава написана В. С. Пазенок, доктором філософських наук.

політичного руху, але й виступають «стимулятором» або ж «регулятором» політики і політиків, що служать об'єктами такої оцінки. Моральна свідомість суспільства тісно взаємодіє і переплітається з політичною свідомістю, санкціонує або ж засуджує мотиви, практичну діяльність і результати політичного курсу, що реалізується, здійснює етичну експертизу політичних програм, висвітлює особисті якості політичних діячів, визначає міру їх моральної і соціальної надійності.

Політика, яка не підтримується соціальною й індивідуальною мораллю, приречена на поразку, а бесчесний політик, безсовісний політикан, що переслідує не загальнозначиму, а своєкорисну мету, — фігура, яка швидко залишає політичну арену. Втім, це досить часто буває лише для того, щоб звільнити місце іншому політику, який також не відрізняється чистотою і шляхетністю своїх намірів. Політика і мораль, їх співвідношення і взаємовплив, — звичайно ж, важлива проблема політичної філософії, політології і політичного життя суспільства. Розуміння суті проблеми, можливостей, що таються в ній, і суперечностей, — одна з обов'язкових умов формування сучасної політичної і моральної культури суспільства, яка прагне здійснити перехід до демократичного, цивілізованого, гуманістичного, соціально-ефективного режиму свого життя.

Взаємодія моралі і політики

Політика і мораль — широка і багатогранна тема, що допускає з'ясування ряду взаємопов'язаних і взаємообумовлених питань: розуміння специфіки понять *політика* і *мораль*, їх місця в політологічному знанні, уточнення своєрідності політики і моралі як складових відносно єдиної суспільної системи регулювання; виявлення суті діалектико-функціонального зв'язку інститутів політики і моралі; виявлення особливостей взаємодії політики і моралі в контексті процесів сучасного суспільства, що змінюється, насамперед, вітчизняного, українського.

Політика і мораль — одне з опорних понять соціальної, в тому числі, політичної теорії. Їх суть полягає в тому, що це поняття відображає наявність взаємозв'язку двох найважливіших форм суспільної свідомості, двох певних систем організації соціуму, двох видів регулювання відносин різноманітних соціальних спільностей — етносів, класів, соціальних груп, політичних партій, суспільних об'єднань та ін. Специфіка понять *політика* і *мораль* полягає в тому, що, спираючись на знання про політику і мораль, повністю концентрує увагу на «механізмі» їх зв'язку, з'ясовує

суть двох регуляторів суспільного життя відносно цілісної соціальної системи, в якій одна її частина не існує без іншої, допускає і доповнює її можливості і функції. Таке розуміння поняття, що аналізується, позбавляє від необхідності спеціального введення базових категорій політологічної формули — *політика, мораль*, дозволяє зосередитися на системних характеристиках соціальних явищ: *політика, мораль*.

Моральне виховання як складова частина морально-політичного фактора в тій або іншій мірі впливає на будь-яку сферу соціальної діяльності і спілкування людей: не тільки пронизує всю систему людських відносин, але й у значній мірі зумовлює виникнення необхідної моральної атмосфери в суспільстві, особливого мікроклімату в колективі, що при відомих обставинах може значно змінювати характер вчинків. Так, у процесі праці людина, створюючи матеріальні цінності, не тільки безпосередньо впливає на навколишніх її людей, але й впливає на них опосередковано морально — приносить радощі всім членам колективу. *Моральне виховання — сукупність цілеспрямованих, планомирних, активних, спеціально організованих впливів на свідомість і поведінку людини, що поряд із самовихованням формують індивідуальну і колективну систему твердих етичних понять, моральних переконань, схильностей, почуттів, рис характеру і моральних звичок поведінки.*

З'ясування діалектики політики і моралі допускає знання самої їх природи як явищ суспільного життя, законів і принципів функціонування політичних інститутів, своєрідності теоретичної рефлексії реальностей життя людей, таких, як інтереси, мотиви, експектації, орієнтації, і настанов у політичній і моральній формах свідомості. На проблему політики і моралі безпосередньо «працюють» і ті політологічні знання, які прояснюють практичну сторону політики, характеризують її як діяльність певних суб'єктів політичного процесу. *Політика не є щось безформне, безсуб'єктивне. Політика здійснюється людьми, реалізується на практиці політичними діячами, лідерами, визначається певними умовами, обставинами, причинами, живе в конкретному просторово-тимчасовому соціальному континуумі, підкоряючись не тільки власним законам, але й тенденціям і закономірностям статичного порядку, що виникають завдяки дії стихійних сил, породжуються ситуативним збігом обставин.* Особистий фактор політики — один із центральних пунктів проблеми політики і моралі.

Осмилення історичного розвитку моралі і політики показує, що обидві ці форми суспільної свідомості не можуть існувати в суспільстві ізольовано одна від одної. Проблема співвідношення

політики і моралі — одна з ключових в політичній науці, традиційно привертала і привертає в сучасних умовах увагу найбільших авторитетів світової філософії і соціології політики, прикладної політичної етики. Екскурс в історію проблеми дозволяє побачити певну наступність підходів, тлумачень, формулювань і оцінок співвідношення політики і моралі, а також наявність істотних розбіжностей у розумінні їх зв'язку. Якщо погляди представників античної і середньовічної філософії (софісти, Платон, Арістотель, стоїки, Фома Аквінський та ін.), в кінцевому підсумку, зводилися до перебільшення ролі політики, до «політизації моралі», то в період появи ранньобуржуазних філософських теорій світ політичних явищ став відкрито протиставлятися сфері моралі. Античні філософи Платон, Арістотель, по суті, ототожнювали *політику і мораль*. Держава Платона виступає як макросвіт, що відображає мікросвіт окремої людини. Моральний принцип вільної особистості, за Платоном, — головна умова створення ідеальної держави, досконалого суспільства. Демократію Платон розцінює як лад приємний і різноманітний, але як такий, що не має належного управління. Рівність при демократії порівнює рівних і нерівних. За Платоном, демократія п'яніє від свободи і з неї виростає її продовження — тиранія. Тиран добивається влади як ставленик народу. Кожна форма держави гине через внутрішні, властиві її власному принципу суперечності та зловживання. Платон характеризує політику як царське мистецтво, для якого визначальним є наявність нинішнього знання і уміння управляти людьми. Суть знань полягає, певно, в розумінні суті наслідування божественним зразкам правління. Платон високо цінував політичні знання і політичне мистецтво. Суть політичного мистецтва полягає в умінні розумно організувати і вести загальнодержавне життя, ткати політичну тканину. Арістотель же у вченні про державу, людину і політику виходить з положення про те, що людина за своєю суспільною природою є суть політичною. Держава — вищий рівень спілкування людей. Грецький поліс стоїть «попереду» окремого індивіда і сім'ї. Вища моральна добродієність полягає в служінні вільного громадянина державі, його вдосконаленні, суспільній користі.

Політизація моралі, розчинення моральності в політиці, характерне для античних філософів політики, зустріло відкрити опозицію в працях ранньобуржуазних теоретиків політики. Найбільш рельєфно це виявилось в працях італійського мислителя і державного діяча Нікколо Макіавеллі. Виходячи зі спостережень над дійсністю політичного життя міст роздрібненої Італії, Нікко-

ло Макіавеллі приходиться до висновку про принциповий незбіг сфери політики і миру, моральних цінностей. Політична мета вимагає для свого здійснення будь-яких засобів, в тому числі і аморальних, що «для врятування держави не слід зупинятися ні перед якими міркуваннями справедливості або кривди, людяності або жорстокості...», «Батьківщину треба захищати засобами славетними або ганебними, лише б захищати її добре».

Протиставлення моралі політиці знайшло подальше обґрунтування в працях англійських філософів Томаса Гоббса, Джона Локка та ін. На думку Томаса Гоббса, принципи моралі й політики, що спираються на об'єктивну природну основу, у той же час мають суб'єктивне забарвлення, тому що вироблені мисленням суб'єктів. Добро і зло мають виступати відносними. Природним станом людського суспільства є «війна всіх проти всіх». Природжений егоїзм людей виявляється в їх прагненні силою здійснити свої бажання: «людина людині — вовк». Тільки створення громадянського суспільства, держави шляхом укладання договору між ворогуючими, відвертає ворожнечу і сприяє виживанню людей. Джон Локк також виходив з ідеї природного права і суспільного договору, вважаючи, що обмеження свободи людини з боку держави, її законів необхідне для захисту від самовладдя і свавілля. Джон Локк намагається з'ясувати деякий зв'язок між окремими елементами індивідуально-моральної і політичної свідомості (моральні почуття, воля, авторитет держави, суспільна думка). Однак і в нього такий зв'язок, по суті, зводиться майже до повного підпорядкування моралі політиці. Таке підпорядкування неправомірне, хоча, мораль, не пов'язана з політикою, стає неспроможною. Саме тому заслуговує на увагу точка зору Клода Гельвеція, який влучно помітив, що мораль (етика) є порожня наука, якщо не пов'язується з політикою і законом.

У XIX ст. проблема політики і моралі знайшла відображення в теоріях представників буржуазної філософії — Іммануїла Канта, Георга Гегеля та ін., що намагалися встановити дійсний характер взаємодії політичних і моральних факторів суспільного життя. Іммануїл Кант і Георг Гегель аналізували проблему політики і моралі в аспекті співвідношення необхідності і свободи. На думку Канта, людина є вільною, тобто моральною суттю, здатною стати добродієм самій собі і тому не потребувати яких би не було зовнішніх впливів з боку держави та її інститутів. В тій мірі, в якій правопорядок відповідає автономії людської моральності, правопорядок виправданий, виступає соціальним простором моральності. По суті, таку ж думку висловлював Георг Гегель,

стверджуючи, що право є буття свободи. Відповідно до гегелівської концепції, моральність (свобода духу) складає внутрішній зміст політичних відносин («все дійсне — розумне»), держава виступає уособленням моральності духу.

В кінці XIX — на початку XX сторіччя проблему політики і моралі досліджує ціла когорта впливових західних соціологів: Огюст Конт, Еміль Дюркгейм, Макс Вебер, Вільфредо Парето та ін. В праці «Політика як покликання і професія» Макс Вебер, аналізуючи діяльність і характер політики, приходять до вкрай песимістичного висновку про повне розведення моралі і політики. Багато його сучасників побачили в Макс Вебері нового Макіавеллі. Яке ж дійсне відношення між етикою і політикою? Невже між ними, як іноді говорилося, немає нічого спільного? Або ж, навпаки, слід вважати правильним, що «одна і та ж» етика має силу і для політичної дії, як і для будь-якої іншої? Відповідаючи на питання, Макс Вебер пише, що вже перші християни знали, що той, хто зв'язується з політикою, тобто з владою і насильством як засобами, укладає пакт з диявольськими силами. Багато хто вважає, що з доброго може вийти тільки добре, а зі злого — лише зло. Але часто-густо, відмічає Макс Вебер, все відбувається навпаки. Хто не бачить такого, той політично справді дитина.

Великий внесок до осмислення проблеми співвідношення політики і моралі вніс Карл Марксу, американські політологи Джордж Лоско і Лео Вільям у творі «Політична теорія. Класичні тексти. Сучасні погляди», Карла Маркс — у працях «Економічні і філософські рукописи», «Німецька ідеологія», «Капітал» та ін., поряд з працями Платона, Арістотеля, Святого Августина, Фоми Аквінського, Макіавеллі, Гоббса, Локка, Руссо, Гегеля, Мілля, Ніцше, Роллса, Хабермаса та ще багатьох. Центральне положення вчення Маркса про суспільство, державу і людину полягає у виділенні автономії особи, її прав на «самореалізацію» своїх і «сутнісних сил». Послідовний соціальний матеріаліст і діалектик, Карл Маркс прагнув з'ясувати економічні коріння політичного і морального буття людини, соціальні причини відчуження у буржуазному суспільстві безлічі людей від політики, справжньої культури, благ цивілізації. Сильна сторона концепції Маркса — реальний погляд на людину і суспільство, демістифікація мотивів політичної діяльності. На думку одного з впливових сучасних філософів Еріха Фромма, «мета Маркса полягала в духовній емансипації людини, в звільненні її від уз економічної залежності, у відновленні її особистої цілісності, що повинна була допомогти відшукати шляхи до єднання з природою та іншими людьми».

Відзначаючи причини свідомого і невимушеного викривлення дійсних поглядів Маркса на проблему політики як засіб визволення людини з-під гніту соціального, Еріх Фромм водночас підкреслював, що прогностична інтенція марксових ідей послаблювалася тією інтерпретацією його вчення, що здійснювалася після його смерті, і ніде немає більшої плутанини і перекручень Маркса, як у зображенні радянських комуністів, реформаторів-комуністів і капіталістичних критиків соціалізму. Сучасний соціолог та історик Раймонд Арон більш певно відзначає слабкі місця в марксовій концепції політики. Одне з них — зведення політичного порядку до економічного, абсолютизація тези про «класову свідомість», ідея повного подолання соціальних антагонізмів.

Звичайно ж, буржуазні філософи, як правило, заперечують взаємодію моралі й політики. Для них характерний розподіл моральної і політичної сфер. Так, Макс Штірнер вважав, що власна воля індивіда, його моральна сфера і держава як уособлення політики становлять дві ворожі держави, між якими неможливі «вічний мир» і спокій. Якщо ж окремі філософи тоді і визнавали наявність зв'язку між мораллю і політикою, то відводили чільну роль моралі. І раніше, і тепер проблема політики і моралі не втрачає актуальності, а перетворюється на своєрідний епіцентр політичної науки. Ще Огюст Конт підкреслював, що моральні ідеї не тільки впливають на світ, але «перевертають» його. Вищою нормою оцінки соціальних явищ виступає «любов як принцип, порядок, як підстава і прогрес, як мета». Політика і мораль у взаємодії виступають єдиним цілим. «Моральне відродження», на думку Огюста Конта, — основа людського прогресу, більш важлива, аніж економічний і політичний розвиток. Окремі радикальні ідеї Огюста Конта, подібні до заяви про моральну перевагу «пролетарів над іншими верствами суспільства», не змінюють суть буржуазно-ліберальної фразеології.

Проблема взаємодії політики і моралі привернула особливо пильну увагу сучасних буржуазних філософів та ідеологів Заходу. Пошук ефективних засобів соціального контролю над образом думок і поведінкою робітників, постійне вдосконалення засобів конформістської стандартизації народних мас у дусі вимог буржуазної моралі, політичної мети, що відповідають інтересам соціальних спільностей індустріального суспільства, змушувало буржуазних етиків і соціологів вдаватися до активного дослідження механізму взаємодії моралі і політики. Всі численні течії сучасної буржуазної політичної думки можна звести до трьох основних переконань про мораль і політику: по-перше, до заперечення зв'язку моралі з

реальним політичним життям. Соціальний зміст відторгнення політики від моралі полягає в прагненні приховати від широких народних мас аморалізм реакційних кіл буржуазних політиків; по-друге, до відстоювання першості моралі по відношенню до політики, тобто до абсолютизації морального фактора, до подання моралі як якоїсь системи безликих імперативів, придатних для всіх періодів, епох і народів; по-третє, до визнання певної взаємодії між мораллю і політикою деякими прихильниками емотивізму (А. Айером, Р. Карнапом, Ч. Стівенсоном, а також Ф. Штампфером, Л. Фройндом, А. Вебером та ін.), вони навіть роблять спроби ототожнювати мораль з політикою, політичною пропагандою тощо. Аналіз політичних явищ в «політичній етиці», резонно відмічає Еріх Фромм, виходить не з соціального буття і конкретно-історичної структури, а з тих ідеологічних передумов, що впливають на буття. Частково визнаючи наявність «масового політичного індивідуалізму», суперечностей, що загострюються між особистістю і суспільством, і виключаючи можливість знайти засоби для їх дозволу, окремі західні політологи впритул підходять до визнання існування деякої полярності між індивідом і державою. Перенос моральних норм і цінностей до сфери політики виступає не чим іншим, як прагненням покласти зміст буржуазної політики на фундамент «вічних» моральних істин.

Мораль, звичайно ж, формується під впливом політики, що пронизує весь її зміст, безпосередньо пов'язана з нею і служить політичній меті. Відкидаючи спроби надати буржуазній державі як політичному знаряддю панівного класу моральні функції позакласової моралі, можна вважати такі погляди чистим фразерством. У буржуазному суспільстві держава вже стоїть на «політичній» і «моральній» точці зору, але не на абстрактній, а на буржуазній. Існуючий зв'язок політики і моралі відбувається тільки тоді, коли політика може знаходити підтримку у народних мас, що відповідає їх моральним переконанням. Підміна політики мораллю неспроможна, як неспроможне і абсолютне протиставлення політики і моралі, тому що єдність прогресивності і моральності об'єктивна.

Рівні політики і моралі

Правомірно розрізняти різні рівні узагальнення політики і моралі. В них у «знятому вигляді» присутній досвід аналізу соціального явища в світовій політологічній літературі, відображені «загальнолюдські» мотиви. Помітимо, однак, що *одна з від-*

мінних рис «загальнолюдського» погляду на ту або іншу проблему допускає не тільки бачити деяку «лінійну наступність», підходів тлумачень і оцінок політики і моралі та їх взаємозв'язку, але й фіксувати наявність істотних розбіжностей в інтерпретації предмету науки про політику. Загальнолюдський підхід при дотриманні принципу історизму і конкретності означає констатацію різноманітних концептуальних підходів, неспівпадаючих висновків з одного і того ж питання політичної теорії і практики, визнання правомірності такого методологічного плюралізму. Але не з метою виправдання неминучості суб'єктивізму і неможливості отримання істинного знання, не в плані апологетики абсолютного політологічного і етичного релятивізму, а в змісті утвердження об'єктивної неминучості різноманітних шляхів пошуку наукової істини, необхідності використання різних методик і систем аргументів. До істини веде не одна вторована дорога, а безліч стежок, в тому числі і неходжених. В тлумаченні співвідношення політики і моралі відбиті погляди на проблему вітчизняних політологів, її визначають особливості сучасного політичного життя в Україні, її невідкладні проблеми і суперечності.

2. ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ ЯК СИСТЕМА

Політика і мораль у взаємодії утворюють деяку цілісність, певну систему, в функціонуванні якої виявляються і якості її складових, специфіка політичного і морального впливу на суспільне життя і ті якості системного порядку, що виникають тільки внаслідок взаємодії компонентів системи. Якісна визначеність політики, її суть полягає в тому, що це є такий вид регулюючої діяльності суспільства, що поєднує, погоджує, «стикує» політичні інтереси різноманітних соціальних сил, інтереси з приводу державної й іншої влади, з приводу визначення важливості і пріоритетності перспективних і поточних суспільних завдань і проблем, що мають значення для всіх членів суспільства, громадян держави. Таке традиційне розуміння політики недостатнє тому, що занадто «політизоване», сконцентроване на питанні про владу як самодостатньому.

Однак сумний і повчальний досвід діяльності «політичної держави», зведення політики до простого засобу підпорядкування суспільства владі, домінуюча в сучасних умовах тенденція пошуку різноманітних, в тому числі, і політичних, форм і засобів гуманізації суспільного життя актуалізує інше розуміння політи-

ки, а саме: тлумачення політики як спроможності владних структур впливати на всю сукупність соціальних процесів з метою їх гуманізації, вдосконалення відповідно до «людських критеріїв». Іншими словами, йдеться не про формальне, а про суттєво-змістовне розуміння політики як засобу вирішення, реалізації не бюрократичних, а гуманістичних суспільних проблем і мети. Але чи не є таке тлумачення політики черговою даниною утопізму, який ігнорує той реальний факт, що «соціум — це найскладніший конгломерат різноманітних соціальних спільностей, які істотно відрізняються за своїм статусним становищем, інтересами, прийнятими системами цінностей». Таке обвинувачення не позбавлене підстав. Тому визначення політики слід уточнити. Політика — це наука про те, як можливо за допомогою держави, інститутів влади, засобами політичних «технологій» оптимізувати, погодити, збалансувати інтереси людей, забезпечити на такій основі стабільний громадянський мир, соціальну згоду, «нормальний» розвиток суспільства. Таке розуміння політики вже допускає необхідність етичного заміру політичних програм, суспільної моральної експертизи політичних платформ, введення моральних критеріїв у діяльність політиків, їх управління принципами політичної етики. Інакше суспільство ніколи не позбавиться від практики вульгарного політиканства, безсоромної влади бюрократії, панування політизованого прагматизму.

Необхідність введення моральних критеріїв до політики диктується і міркуваннями порядку глобальності. Екологічні катастрофи, найгостріші міжнаціональні конфлікти, кризове становище культури, голод — постійний супутник мільйонів людей, нескінченні війни та кровопролиття, — всі ці негативні реалії наприкінці ХХ сторіччя ставлять під питання саме існування роду людського на планеті Земля. «Стратегія виживання людства» допускає у вигляді найважливіших складових нову «глобальну» політику, основу на визнанні людського життя, свободи особи, її права на гідне життя у вигляді свого головного імперативу. Життя, практика показують, що в політиці, як і в будь-якій іншій сфері суспільного життя, процес формування та реалізації інтересів первісно пов'язаний з моральним вибором людини, її уявленнями про справедливість своїх домагань на владу, допустимому та забороненому у відносинах з державою, кордонах свободи та межах рівності, взаємовідповідальності у відносинах з політичними інститутами. Інакше кажучи, політика споконвічно поєднує в собі дві різноманітні системи координат, системи оцінок та орієнтацій людини у відносинах з державною владою: користі та моральності.

Гуманізація політики

Переорієнтація політики на гуманістичні, соціальні, моральні цінності, насамперед, допускає відповідні посування в моральному пізнанні людей, уточнення уявлень про суть моралі, її функцій. Багатолітній досвід спостереження над політикою, її результатами на рівні теоретичної свідомості та на рівні здорового сенсу сформував стійкий стереотип: політика — справа брудна. Доказів на користь цієї тези скільки завгодно надають і реалії сучасності. Природним наслідком такого переконання стало прагнення вчених «розвести» політику та мораль, довести, що мораль повинна знаходитись поза політикою, що тільки в умовах автономії вона зберігає в чистоті принципи та цінності. Але в такому випадку мораль приречена на практичну безплідність, вона позбавляється однієї з найважливіших функцій — духовно-практичного засвоєння світу, відривається від базової основи та реального життя людей, «відмовляється» від суспільного призначення — погоджувати інтереси окремого морального суб'єкта з інтересами всього співтовариства людей, регулювати взаємовідносини людей за допомогою моральних норм, принципів, цінностей.

Виведення моралі за «дужки політики» означало б розрив з однією із стійких традицій людської культури. Ще Арістотель в творах «Політика», «Етика» та інших говорив про практичну орієнтованість моралі, підкреслюючи, що людину — політичну та моральну істоту — цікавить не добро взагалі, а досягнуте добро. А такий визнаний філософ як Іммануїл Кант називав мораль «практичним розумом». В тому, що такі глибокі ідеї згодом перевернені вульгарним прагматизмом, класики політичної і соціально-етичної думки не винні. Проблеми тісної взаємодії політики і моралі вчені-політологи, теоретики політичної етики Західної Європи, США, Канади, Японії та інших країн аналізують у взаємодії моралі і політики в контексті нових політичних реальностей. В сучасних умовах активно працюють над проблемою політики і моралі, теорії політичної етики тощо Ральф Дарендорф (Німеччина), Збігнев Бжезинський (США), Олвін Тоффлер (США), Кер Гоулд (Англія), Алек Турен (Франція) та ін. В сучасній політологічній та етичній літературі порушується питання про те, як у політиці та моралі застосовується загальнолюдський і соціально-диференційований зміст політичних та етичних цінностей. Глибинні коріння і політики, і моралі — в самому житті народу, вже тому і політика, і мораль об'єктивні та необхідні, вимагають взаємодії.

Спільність глибинного коріння означає й принципову можливість погодження політики та моралі, їх збіг в головному, основному. Інша справа, що, виникнувши як вираження докорінних суспільних потреб, і політика, і мораль здобули в ході еволюції статус самостійних суттєвостей та інститутів, стали розвиватися та функціонувати за власними законами. В міру поляризації суспільства, ускладнення політичної, економічної, соціальної, етичної та інших структур, можливість «розведення» форм суспільної свідомості та засобів регулювання, їх суперечливість посилювалися. Але це зовсім не означає, що ситуація суперечливого відношення політики та моралі непереборна. В міру усвідомлення суспільством своєї цінності, загострення проблеми виживання людства, проблеми, багато в чому породженої саме зростаючими суперечностями між політикою та мораллю, пошук шляхів синтезу політики та моралі стає дедалі нагальнішим завданням.

Констатація фактів: *політика — справа невдячна, економіка — річ бездушна, виробництво — згубне для природи, держава та особа — антиподи, в такій ситуації людство активізує увагу до проблем «олюднення» і політики, і економіки, і державного устрою.* Ці проблеми слід стикувати й з міркувань етичного порядку для того, щоб поняття *справедливість, рівність, гідність, добро, щастя* не залишалися цінностями тільки свідомості, а перетворювалися в імперативи діяльності політиків, державних структур, втілювалися в «оптимально» можливому вигляді в життя. Одним словом, незважаючи ані на які реальні перешкоди, домінуючі стереотипи та упередження, суспільство прагне до того, щоб знов і знов спробувати зробити політику моральною, а мораль — практичною, дієвою. Але це зовсім не означає розчинення моралі в політиці, втрати її контролюючих функцій у ставленні до політики. Повне підпорядкування моралі політиці відкриває дорогу до торжества безпутності, до зневаження свободи, гідності людини.

Звичайно ж, моральність політики — величина відносна. В стабільних демократичних режимах мораль є одним з найважливіших джерел взаємоповажного діалогу еліти й населення. Водночас окремі політичні процеси здатні значно понизити морально допустимі межі політичних вчинків. У 1919 році, благословляючи створення інституту заложників (білих офіцерів), Троцький писав: мораль підкоряється інтересам революції, мета (демократія і соціалізм) виправдує, при відомих умовах, такі засоби, як насильство, неправда та вбивство, якщо вони «справді ведуть до визволення людства». Таке отожднення моралі та політики ще більш згубне для теорії і практики, аніж ігнорування політикою

моральних цінностей, критеріїв. Цинізм ситуації, коли мораль перетворюється в ганебно продажну наложницю політики, красномовно показаний вже в античний період (Тразимах, Сократ). Жодні посилання на практичну доцільність, вказував Карл Маркс, не можуть виправдати брудні, нелюдяні, аморальні засоби її досягнення. «Мета, для якої вимагаються неправі засоби, не є справедлива мета». Історія переконливо показала, якою трагедією для народу обертається «розчинення» моралі в політиці, її насильницьке підпорядкування бездумним політичним схемам, злочинним, по суті, політичним задумам.

Синтез політики і моралі

Процес синтезу політики і моралі — складний, внутрішньо суперечливий. Їх діалектико-функціональний зв'язок, як правило, не виступає на поверхні суспільного життя відкрито та чітко. Це й зрозуміло. Теоретичний погляд на політику й мораль в їх практичному виконанні фіксує не стільки їх схожість, скільки істотну відмінність. Почнемо з того, що політика в історичному сенсі більш «молода» форма свідомості та діяльності, аніж мораль — найдавніший інститут регулювання поведінки людей. Літопис моральних угод значно багатший, аніж історія політичних договорів і пактів.

Політика та мораль розрізняються за своїм носієм. Суб'єкт політики — великі соціальні спільності та утворення: клас, соціальна група, політична партія, держава. Суб'єктом моралі виступає вся спільність людей (загальнолюдська мораль), рід людський. Модифікації моралі — класова, професійна, релігійна, поколіннєва тощо лише конкретизують універсальність моралі, її загальнообов'язковий характер. Розрізняються політика та мораль — два суспільних явища — і за специфікою свого відображення реальності, мірою наповненості категорій «земним змістом». Для політики характерна її заземленість, поюсторонність, практичність (утилітаризм), її спрямованість. Моралі притаманна піднесеність в оцінці, деяка трансцендентність мислення, що досягає нерідко поза межних «космологічних» форм. Трансцендентний (лат. *transcendere* — переступати) — термін, що означає протилежність іманентному, тобто притаманне, властиве, тому, що перебуває за межами свідомості та пізнання. Цей термін має важливе значення в філософії Іммануїла Канта, який вважав, що пізнання людини не здатне проникнути в трансцендентний світ, світ «речей в собі». З іншого боку, за Кантом, поведінка людини

диктується трансцендентними нормами (вільною волею, безсмертною душею, Богом).

Здійснюючи орієнтаційну функцію, політика віддає перевагу кращому, найбільш корисному з можливого («Політика — мистецтво можливого»). Мораль в її справжньому споконвічному сенсі орієнтує на найкраще саме по собі (моральний максималізм, категоричні імперативи Імануїла Канта, заповіді Ісуса Христа). Спостерігаються істотні відмінності політики та моралі за засобами реалізації функцій, в тому числі і комунікативної. Політика «розмовляє» з суспільством здебільшого мовою владних розпоряджень, законів, що приймаються, референтних вказівок, політична ідеологія впроваджується в життя за допомогою спеціальних інститутів і організацій. Моральна лексика — це мова апеляції до совісті, переконання, умовляння, проповіді. Моралі характерний позаінституційний засіб функціонування. Мораль здійснює регулюючий вплив через атмосферу етосу, створюваного високоморальними людьми (етос вчителя, етос наставника, етос батьків, етос шляхетної, порядної людини тощо).

Що ж спільного у політиці та моралі як формах суспільної свідомості? Для всіх форм суспільної свідомості спільним є те, що в моралі та політиці відображається конкретне суспільне буття, мораль і політика активно зворотно впливають на суспільне буття, взаємно проникають одне в одне, взаємодіють між собою, включаються в єдину надбудову того або іншого суспільства. Спільне між формами суспільної свідомості — мораллю та політикою — виявляється, насамперед, в їх яскраво відображеній соціальності змісту моралі та політики, що знаходить пряме вираження в рішеннях і документах суспільних, державних організацій і органів. Єдність політичної та моральної мети визначає існування спільного між політичними та моральними нормами, що мають багато ідентичного, схожого в своїй ідейній основі, класовій та загальнолюдській суттєвості та функціональній залежності. Відображуючи особливості розвитку різноманітних реальних відносин в суспільстві, мораль охоплює дедалі більшу сферу дії; *політика ж дедалі більш активно базується на моральній основі, що дає позитивний матеріал для вироблення конкретних політичних рішень.* Норми моралі, відображаючи потреби та ідеали всіх членів суспільства, включають вимоги, вироблені протягом тисячолітньої боротьби з соціально-політичним злом. Переходячи в політичні принципи, норми моралі визначають їх найбільш справедливий зміст. Авторитет норм політики перебуває в прямій залежності від ступеня їх відповідності вимогам моралі, що не-

впинно поглиблюються. Чим глибше моральний зміст політичних відносин, тим ширше в політичних відносинах реалізуються принципи морального кодексу, тим повніший, багатший, тим більш представницький зміст політичних принципів, більш стійке сприймання їх людьми.

Істотно розрізняються політика і мораль в оцінці результатів діяльності, її ефективності. Що ж таке діяльність? *Діяльність можна визначити як спрямовану активність живих систем, виниклу на основі їх ставлення до навколишнього середовища з метою самопідтримки.* Людська ж діяльність як різновид діяльності взагалі — спрямована активність людей, засобом здійснення якої виступає культура. Основними елементами людської діяльності та її структури є: суб'єкт, наділений активністю; об'єкт, на що спрямована активність суб'єкта; сама активність, що відображається в тому або іншому засобі оволодіння об'єкта суб'єктом або у встановленні суб'єктом комунікативної взаємодії з іншими. Ясно, що суб'єкти та об'єкти людської діяльності можуть бути надзвичайно різноманітними. Суб'єктом може виступати і окрема особа, і соціальна спільність, і клас, і суспільство, а об'єктом діяльності можуть бути предмети природи і будь-які соціальні явища. Для визначення етапів і видів діяльності характерно те, що її об'єктом стають ідеальні соціальні, суспільні явища — мораль і політика, продукти людської свідомості: знання, переживання, оцінки і мотиви, бажання і наміри тощо. Моральна діяльність існує, по-перше, як діяльність, свідомо підлегла будь-якій моральній меті (це, насамперед, морально-виховна діяльність); по-друге, як сторона або момент інших видів діяльності (виробничої, політичної, наукової, художньої тощо). Нерідко при розгляді моральної діяльності моральна свідомість береться як те, що вже склалося, готове, що володіє певними нормами та ідеалами. Мораль, як й інші форми суспільної свідомості, відображає дійсність, суспільне буття.

Розрізняють норми політичні та правові, моральні та естетичні, говорять про норми поведінки, про канони в мистецтві, про норми пізнавальної і перетворювальної діяльності, про звичаї і традиції як про норми тощо. *Моральні норми — вид соціальних норм, які відносяться до категорії норм поведінки.* Зміст моральних норм визначається основними соціальними завданнями моралі. Моральні правила говорять людині: *виконуй свій обов'язок, будь чесний, люби людей, допомагай їм та ін.,* не вказуючи, як поводитися в тій або іншій конкретній ситуації. Це не випадково і, по-перше, зв'язано з тим, що мораль регулює поведінку особи-

стості не тільки в стандартних, але й в досить складних ситуаціях, для яких не існує точних алгоритмів поведінки, по-друге, в тому і полягає суть моралі, що *людина повинна приймати рішення сама, самостійно формувати мотиви вчинку і сама відповідати за його наслідки*. Тут не годиться якийсь точне правило, що можна лише заучити і у всьому його дотримуватись. Невдача для політика — явна антицінність. Навіть одна поразка в політичній сутичці нерідко коштує політику його кар'єри. Інакше сприймається неуспіх моральною свідомістю. Страждання, позбавлення, навіть смерть проповідника не тільки не дискредитує значимість і цінність його моральних повчань, але, навпаки, придає їм додаткову силу. Моральне вдосконалення через страждання, моральне очищення, піднесення через катарсис — одна з популярних ідей етичної філософії, релігійної моралі. Зважаючи на суперечливість ставлення до моралі, політики, проф. Віктор Фетисов справедливо відмічає, що навіть тимчасово відступаючи та чимось жертвуючи, політика, врешті-решт, націлена на успіх, вигоду, тоді як мораль, навіть стаючи великими радощами та щастям, в глибині своїй безкорислива. Питання про збереження влади — головне навіть для політика, що мислить демократично. Мораль, навіть викликаючи загальне поклоніння, випаровується, як тільки починають командувати, управляти. Спільне в політиці та моралі суспільства існує не тільки в сфері почуттів, але й у сфері ідеології. Це знаходить вираження в тому, що політичні та моральні погляди, ідеї, категорії за своїм класовим характером єдині, доповнюють одне одного, а наступність моральної свідомості багато в чому відповідає наступності політичної ідеології. Наведені порівняння, — а їх число без особливих зусиль можна примножити, — розкривають істотну різноманітність форм, що аналізуються, і типів регулювання процесів суспільного життя та поведінки людей, одна з яких має явно виражену природу, відображає світ соціуму, суперечливу взаємодію соціальних спільностей, а інша має духовний характер, відображає світ Людини як соціальної, моральної істоти. Разом з тим відмінності ані в якому випадку не можна абсолютизувати. Представляючи своїми характеристиками два різних модуси існування людей, політика і мораль мають багато спільного, їх суперечності безупинно розв'язуються практично, знімаються в конкретних актах політичної діяльності, з тим, щоб знову виникнути вже в іншій формі, іншій ситуації.

Зафіксована теоретичною свідомістю специфіка політики та моралі, узагальнення багатовікового досвіду політичного та морального життя людей дає підставу для існування найрізноманітні-

ших тлумачень діалектики політики і моралі. Вивчення історії політичної науки та етики дозволяє вичленити чотири основних типи тлумачення взаємодії політики та моралі: *перший* — *оптимістичний, що стверджує: політика та мораль в принципі збігаються, їх розбіжність — результат конкретних обставин, які слід змінити; другий* — *песимістичний* — *заявляє про принципову несумісність політики та моралі, їх антиномічну суперечливість; третій* — *«об'єктивістський»* — *декларує, що політика, як і мораль, настільки специфічна, що сама спроба встановити який-небудь взаємозв'язок між ними неспроможна. Згідно такому підходу, політика оголошується позаморальною або «імморальною», її оцінювати слід винятково поняттями політології. Відповідно й мораль обмежена своїми власними категоріями та проблемами, їй не слід втручатися у не властиві їй теоретичні і практичні справи політики. Четвертий тип відношення політики та моралі* — *«релятивістський»* — *полягає в тому, що їх взаємозв'язок і можливість поєднання ставляться в безпосередню залежність від ситуації, в якій проявляються. Іншими словами, політика та мораль можуть, а можуть і суперечити, їх «союз» може бути короточасним або ж тривалим, стійким або надто рухомим.*

Кожний з чотирьох типів інтерпретації співвідношення політики та моралі має своїх прихильників і супротивників. Але найбільш розповсюдженою в історії політології та етичної думки є теза про незбіг моралі й політики, їх несумісність. У різні епохи розбіжність політики і моралі захищали такі несхожі між собою мислителі, як Карнеад і Секст-Емпірик, Лайола і Гоббс, Макіавеллі і Шопенгауер, Парето і Сорокін. Найбільш показовою серед політологів, що відстоюють тлумачення співвідношення моралі та політики, вважається концепція італійського мислителя і державного діяча Нікколо Макіавеллі. В творі «Государ» («Князь») Нікколо Макіавеллі висловив ряд міркувань з приводу політики та моралі, що згодом в акумульованому вигляді увійшли в політичну науку як поняття *макіавеллізм*, зафіксувалися в формулі: *«мета виправдує засоби»*. Спираючись на спостереження розуму та свідчення досвіду бурхливого політичного життя італійських міст, Нікколо Макіавеллі стверджував, що *в політиці заради перемоги допустимо переступити закони моралі, — «добре, що жорстокості, які застосовуються» не тільки неминучі, але й виправдані міркуваннями доцільності*. Проникливий мислитель, який добре знав «куліси й задні дворища» політики, прийшов до висновку, що *політик не може дозволити собі бути безпутною особистістю, керуючись міркуваннями моралі, не-*

минуче зазнає поразки. *«Хто хотів би творити одне тільки добро, неминуче загине серед стількох чужих добру»*. Але навряд чи хто з політиків насмілиться прилюдно і відкрито назвати себе людиною, яка не дотримується законів моралі. Ось чому слід *«бути великим вигадником та лицеміром»*, не соромитися у виборі засобів — *«змушувати народ вірити силою»*. Правителю, *«государю»* Макіавеллі радить: *«брудні справи доручай візирю, як можна частіше змінюй близьких, провокуй зіткнення та суперечки між ними, щоб краще дізнатися про їх справжні наміри»*. Влучність зауважень італійського політолога можна проілюструвати безліччю прикладів із сучасного політичного життя. Основні аргументи на користь песимістичного тлумачення відносин політики та моралі підхоплені та поглиблені прихильниками концепції Нікколо Макіавеллі.

Макіавеллізм став номінальним виразом, синонімом безпринципності, ознакою та доказом аморалізму політики. Умовиводи італійського політолога стали використовувати для характеристики його власних переконань, що цілком несправедливо. Макіавеллі, і в цьому його історична заслуга, показав, який має вигляд зв'язок моралі та політики в тих обставинах суспільно-політичного життя, безпосереднім свідком і учасником якого виступає. Фіксуючи як учений *роз'єднаність моралі і політики*, Макіавеллі вперше в політичній науці визначив «гострі кути» проблеми, сформулював її основні суперечності. Але було б помилково на цій підставі зараховувати його в ряди ідеологів аморалізму в політиці. Виходячи в аналізі співвідношення політики та моралі з дійсного стану політичного життя, а не з поняття належного, Макіавеллі зовсім не зводив у принцип жорстокість політики, не заперечував, що в ідеалі допустимий збіг політичної мети та моральних засобів, говорив про необхідність навчати молодь добру.

XX сторіччя, жахи панування тоталітарних державних систем, політичних диктатур, в якому б варіанті не виступали, лицемірство, зведене в ранг офіційної політики фашизму і сталінщини, тотальне знецінювання людської особистості надали нові свідчення гострих колізій політики та моралі. Відомий французький теоретик Жан-Франсуа Ревель в книзі *«Даремне знання»* (Париж, 1988) пише, що рушійною силою сучасного світу виступає неправда. До сфери застосування «неправди», яка протистоїть «раціональності», науці, належать, насамперед, політика та ідеологія. В ім'я групових інтересів «раціональність» найчастіше поступається місцем неправді, свідомому викривленню фактів. Наскільки б вражаючими не здавались такого роду констатації,

вони не можуть служити доказом «повної та остаточної» несумісності політики та моралі. Історія суспільного життя багата не тільки на приклади політичного лицемірства та відвертого цинізму політиканів, вона дає і немало зразків чесної політики, єдності шляхетних мотивів і цілепокладальної діяльності. Шукання правди передових представників народництва, ідейна, морально-значуща упевненість українських діячів культури, борців за незалежність і свободу народу, шляхетне суспільно-політичне життя, персоніфіковане Махатмою Ганді, Мартіном Лютером Кінгом, Андрієм Сахаровим, їх численними прихильниками та послідовниками, — все це не тільки чудові зразки сплаву гуманізму, етичних цінностей, шляхетних громадянських вчинків, але й доказ того, що потреба суспільства, людства в морально орієнтованій політиці стане життєвою необхідністю.

Сукупна дія різноманітних несприятливих факторів економічного, військового, екологічного, національного, ідеологічного порядку вкрай загострює проблему базових умов життя людей — забезпеченість існування, турбота про дітей і престарілих, надія на «завтрашній день», можливість нормального задоволення вітальних запитів, потреба в цивілізованому спілкуванні один з одним. Ця ситуація має локально-регіональну адресу і світовий масштаб. Якими б критеріями не керувались політики — науковим політичним знанням, моральними заповідями Ісуса Христа, прагматичним міркуванням типу «моральним бути вигідно», доказами швейцерівської етики «шанобливості до життя» або ж аргументами новітньої соціоетики, що доводять наявність в самій природі людини генів співробітництва, солідарності, взаємодопомоги та співчуття, — головне в іншому. Чесний політик не має права не враховувати моральний фактор, ігнорувати етичні критерії політичної діяльності.

Професійний політик

Поняття *професійний політик*, *порядний політик*, *чесна політика* і аналогічні їм відбивають суспільні вимоги до людей, що професійно займаються політичною діяльністю. Будучи однією з модифікацій етичної науки, її прикладним варіантом, політична етика покликана синтезувати вимоги політичної доцільності та соціальної моральної, ціннісної значимості, відбити її в нормативних категоріях. Політична етика, її кодекси та принципи, уникають крайнощів політизованого утилітаризму — «мета виправдує будь-які засоби», «переможців не судять», «народ не

розуміє свого добра» і слабкості абстрактного, відірваного від життя, а тому й неспроможного моралізаторства.

Позиція компетентного політичного діяча, що володіє професійними якостями і знаннями, ґрунтується на знанні реальних процесів політичного життя, врахуванні суперечливості інтересів різноманітних соціальних сил. Суперечливість морального і політичного підходів зазнають на собі не всі зони політичного процесу. Мінімальний рівень моральної рефлексії містять, як правило, суто професійні аспекти управлінської діяльності еліти або технологічні моменти здійснення громадянських обов'язків, що не вимагають від людини морального вибору. Особливо гостро такі суперечності виявляються тоді, коли виробляється політична позиція суб'єкта, співвідносяться мета та засоби її досягнення при прийнятті рішень. Показово, що, борючись за владу, демократи обіцяли населенню України зберегти їх інститути, захищати їх права і гідність, піклуватися про забезпеченість соціально. Але самі тоді ж піклувались більше про задоволення своїх власних інтересів і потреб, забувши про обіцянки народу. Чесний політик — це, насамперед, компетентний у своїй справі фахівець. В іншому випадку залученість чесного політика в політичний процес — аморальна первісно.

Будучи самостійною системою понять, категорій, норм, принципів, політична етика у вигляді підстави має повний комплекс наук про «політичну людину», політику, загальну і спеціальну психологію, теорію соціального управління. Аморальна політика є прямим заохоченням і вираженням диктатури, насильства над людською особистістю. Щоправда, настільки ж небезпечний і гіперморалізм, що витісняє критерій політичної оцінки ситуації абстрактними побажаннями, наївними припущеннями, відірваними від життя вимогами тощо.

Філософська концепція особи та її соціалізації, політична соціологія, політична психологія, соціоніка, загальна та нормативна етика, аксіологія, конфліктологія і консенсологія — такі наукові галузі знань формують методологічний арсенал політичної етики, змістовно визначають політичну культуру людини. Тому прихильність людей до моральних ідеалів у такій ситуації може повернутися дурною жертовністю, невиправданими вчинками, формою заохочення демагогів. Витримати необхідний баланс між політичними та моральними критеріями надто непросто. І найчастіше це вдається людям, що мають безпосередній досвід різнобічної політичної участі з міцними моральними устоями. Не володіючі моральними принципами легко переступають через всі внутрішні

обмеження у використанні засобів для збереження або підвищення свого владного статусу. Ті ж, хто не знайомий з важкістю політичної відповідальності за прийняті рішення, нерідко пускаються у відволікаючу критику влади, в несвідоме нагнітання пристрастей і емоцій.

Які ж нормативні положення визначають специфіку політичної етики, зумовлюють лінію поведінки політика? Визначаючи їх, відмітимо, що зміст таких положень, їх *ієрархічний порядок*, актуальність того або іншого з них, що застосовується як *керівництво до дії*, визначається конкретним контекстом політичних подій, своєрідністю ситуації, з якою має справу політик. Практичне використання просторового арсеналу політичної етики залежить також від того статусу, який має той або інший політик, виконання ним в даний момент суспільно-політичної ролі. Політик у владі і політик в опозиції, політик, що переміг, і політик, що зазнав поразки, людина, яка пов'язала своє життя з політикою «серйозно і надовго», яка професійно самостверджується в політичній сфері діяльності, і політик «на годину», випадково винесений на бистрину політичного життя, — все це «різні політики», що використовують «інструментально» ті можливості політичної етики, що їм здаються більш прийнятними для реалізації своїх планів і устремлень. «Велика» політична етика містить повний набір конкретних етико-політичних знань і рекомендацій, що стосуються поведінки політичного діяча в найрізноманітніших ситуаціях: *етика успіху, етика поразки, етика боротьби, етика чекання, етика компромісу*. Особливості поведінки «людини-політика», манера викладення ним своїх поглядів, перевага аргументів морального або іншого (матеріального, релігійного, соціального, екологічного та ін.) порядку залежать також від характеру аудиторії, з якою політик має справу, від того, чи спілкується політик з іншими професіоналами-політиками або ж виступає на масовому мітингу, чи має справу зі своїми прихильниками й однопартійцями або ж бере участь у сутичці з супротивниками, в суперечках з опонентами.

Роль моральних мотивів у політиці

Формулюючи деякі загальні положення політичної етики, її інваріантні вимоги, слід їх максимально враховувати. Які ж це вимоги? Що складає їх зміст? Політична наука в Україні ще не розробила належну систему вимог, не оформила їх нормативно. Політична історія дала безліч прикладів того, як зведення

групових цінностей в ранг суспільної моралі призводило не просто до наростання політичної напруженості, але й до повної моральної деградації політики. Так, українські націонал-патріоти, вважаючи моральним «лише те, що служить великій самостійній, незалежній Україні», присвоївши собі статус верховних охоронців звичаїв, відкрито нехтують загальнолюдськими уявленнями про честь, людську гідність, добро. Відомо, що в період сталінізму доноси, зрадництво друзів і близьких вважались не тільки морально припустимими, але й розцінювалися як зразкова політична поведінка особистості.

В надрах політичної науки в *Україні тільки почався процес первісного нагромадження цінностей політичної етики, її норм і етикетів, механізмів контролю за їх виконанням*. І тим не менше, деякі відправні положення політичної етики досить очевидні. Серед них: відмова від монологічних відносин політики з суспільством на користь діалогічної форми відносин. Така вимога відображає загальну тенденцію еволюції суспільства від моновлади і моновласності, однопартійності та ідеологічної «однолінійності» до розподілу влади та визнання різних форм власності, до принципу політичного плюралізму і «узаконення» ідеологічної, культурної різноманітності. Політична етика допускає розгляд нових суб'єктів суспільно-політичного життя як рівноправних, визнає правомочність тих систем моральних цінностей, що утворюють ядро професійних кодексів нових соціально-політичних сил.

Сучасна політична етика зобов'язана враховувати наявність у суспільстві складної диференційованої соціальної системи, наповненої різноманітними спільностями, групами, об'єднаннями, розглядати їх як рівних партнерів політичного процесу, визнавати значимість їх інтересів та їх ціннісно-моральних систем. Такі обставини роблять вкрай актуальним для політичних лідерів оволодіння культурою діалогового спілкування. Така культура, її внутрішній етос, притаманні їй «правила гри», такі, як визнання цінності не тільки «свого», але й «чужого», відмова від претензії на монопольне володіння істиною, розуміння того, що з «першого разу», як правило, не домовитися, найбільш ефектно забезпечує аксіологію (тобто осьову технологію) досягнення консенсусу конфронтуючими сторонами. Атакуйте проблему, а не партнерів, — радять американські політологи Роджер Фішер і Скотт Браун, ставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати іншу сторону в справедливості і обґрунтованості припущень замість того, щоб просто зламати волю іншої сторони. Такі поради, безумовно,

заслужують уваги. Оволодіння «технологією», методологією й етикою діалогового спілкування — не тільки шлях, що веде до політичних консенсусів, до соціального миру і згоди, але й ефективний спосіб розвитку особистості політичного діяча, що претендує на роль демократичного лідера. Адже участь у діалозі допускає не тільки толерантне сприймання аргументів і доказів співрозмовниками своїх опонентів, але й спроможність оцінити їх за гідністю, протиставити власні, не менш переконливі. У взаємодії, сварці, стихійному зіткненні верховодять переважно нестримні емоції, горло, лікті та кулаки, в діалозі, дискусії — інтелект, ерудиція, розумове мислення і здоровий глузд, сила логіки і переконливість життєвого досвіду. Діалогова культура пошуку істини і досягнення згоди потребує і породжує лідерів, що орієнтуються на демократичні цінності. Тоді ж стихійна повинь «мітингування», як правило, задовольняється вожаками, проводирами-популістами.

Політичний лідер — особистість «відкритого типу». Діяч такого роду, що керується принципами демократії, орієнтується на забезпечення суспільної згоди, консенсусу, громадянського миру, вільно адаптується до інших соціальних ролей — легко може стати лідером державних, економічних, ділових, господарських процесів і взаємовідносин. Для самоутвердження і самореалізації політичний лідер зовсім не потребує режиму постійної неконструктивної конфронтації, тим більше в ситуаціях явно авантюристичних, улюбленому «соціальному просторі» безвідповідальних політиканів. Досвід спільного життя людей протягом століття навчає, що найгостріші конфлікти можливо розв'язати за допомогою демократичних «правил гри», зокрема тих, що передбачають безумовну відмову від політичного насильства та диктаторських засобів, визнання суверенітету народу як вищого початку політики, вирішення найбільш гострих питань більшістю зацікавлених людей і водночас терпимість у ставленні до меншості, обов'язкове врахування її думки, орієнтація на досягнення згоди будь-що, хоча, звичайно, не якою завгодно ціною, визнання рівноправності співпрацюючих сторін, готовність до компромісів та уміння їх забезпечити.

Роль моральних мотивів у політиці

Враховуючи зростаюче значення в сучасному політичному житті національного фактора, процесів самоідентифікації народів, що бурхливо розвиваються, політична етика одним з ос-

новних об'єктів уваги вважає вивчення регіонально-національних субкультур.

Проблеми національної самовизначеності, етики і культури національних відносин в сучасних умовах перебувають в центрі уваги політика. Нагальним є з'ясування тих глибинних основ політики та моралі, що визначають самотність українського народу, завдяки цьому орієнтують політиків в їх діяльності відродження України, створення незалежної суверенної держави. Особливого значення набуває вивчення політичних і соціально-етичних поглядів видатних представників української суспільно-політичної думки: Івана Франка, Михайла Грушевського, Михайла Драгоманова, Володимира Винниченка, Дмитра Чижевського, В'ячеслава Липинського та ще багатьох, життя їх творчості в сучасних умовах. У 1918 році, в період бурхливих політичних подій, «на порозі нової України» Михайло Грушевський зауважував, що та стадія українського життя, в яку увійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Звертає увагу й на те, що, на думку Михайла Грушевського, українська держава має стати «трудовою», соціально орієнтованою. Українська демократія повинна пройнятися почуттям державності — патріотизму і пієтизму для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державному фундаменті, а від держави, в свою чергу, вимагати задоволення своїх потреб і виконання своїх бажань соціалізувати державу та водночас одержавлювати соціальне життя в широкому значенні.

Головною політичною та моральною цінністю суспільства, підкреслював Михайло Грушевський, виступає свобода, держава повинна «стати палдіумом демократичних свобод», покликана стверджувати й захищати цінності: *співробітництво, єдність, колективізм* (громада), людську солідарність. Серед українських політичних діячів особливою популярністю користувалася ідея поєднання демократичних основ зі свободою громадян, превалювала орієнтація на досягнення суспільної згоди. Про це, зокрема, пише Михайло Драгоманов у праці «Старі хартії вільності. Історичні нариси». В історичних і філософських працях Дмитро Чижевський, говорячи про особливості устрою суспільно-політичного життя в Україні, особливо підкреслює, що в його основі повинні знаходитися такі етичні та соціальні цінності: мир, гармонія, згода, право людини (індивідуума) на «власний індивідуальний етичний шлях».

Винятковий інтерес становлять і судження видатних представників української політичної думки про зовнішньополітичні за-

вдання України, її політику у ставленні до інших націй та народів. І тут на перше місце висувалася проблема свободи, добровільного співробітництва, взаємоповаги. Типове зауваження Михайла Грушевського: повнота «національного життя, якого домагаємось для українського народу», — ані в якій мірі не означає обмеження прав всіх етносів, які живуть в Україні, на «вільний розвиток своєї культурної та національної стихії».

Окремою особливістю політичної етики є її орієнтація на вчасне виявлення конфліктних ситуацій, з'ясування політичних і моральних мотивів дії конфронтуючих сторін, спроможності, бажання, готовності йти на угоду, керуючись правилом: з будь-якого конфлікту виходити «з гідністю». Сучасна політична етика — це наука та мистецтво вирішення конфліктних суперечностей, досягнення суспільної згоди за рахунок використання прийомів і засобів компромісного порядку. В суспільній свідомості спостерігаються істотні посування в розумінні компромісу. Розповсюдження в нещодавніх минулих оцінках компромісу як данини безпринципності змінюється визнанням значимості компромісу як ефективної форми досягнення згоди конфронтуючими сторонами. Вимогою політичної етики виступає обов'язкове врахування того, що будь-яка форма компромісу не може забезпечити повної згоди сторін, створити оптимістичну ситуацію, що характеризується відомою формулою Вільфредо Парето: «Ніхто не програє, але хтось ще й виграє». Але вона може забезпечити «згоду незгодних», дати суспільству можливість пошуку нових шляхів вирішення конфліктних ситуацій.

Теоретичний і практичний інструментальний арсенал політичної етики поповнився новою системою розв'язання конфліктних ситуацій — етикою ненасильницьких дій. На думку американського вченого Девіда Шарпа, автора книги «Політика ненасильницьких дій», науці відомі 198 засобів ненасильницького розв'язування політичних проблем — засоби ненасильницького протесту та переконання, засоби відмови від соціального, економічного та політичного співробітництва, засоби ненасильницького втручання. Сучасний політик зобов'язаний володіти прийомами «політичних технологій».

Політична етика не вирішує проблему зла як такої. Сучасний політик не може ігнорувати тієї обставини, що відступ на користь одного, як правило, пов'язаний із втратами для іншого. Парадоксальність ситуації діалектики добра і зла політолог Олександр Де-нісов пояснює тим, що «політик діє морально, якщо добро від його вчинків перевищує зло. А взагалі не творити зла просто не

можна, потрібно жертвувати одними частинами добра заради інших».

Сучасна політологічна думка, відбиваючи об'єктивний «новий порядок речей в суспільстві», що змінюється, перетворення кризових факторів у постійні супутники суспільства, легалізацію конфліктів як необхідного елемента соціальної динаміки, значне звуження сфери дії державного впливу, пропонує нетрадиційне тлумачення традиційних проблем політичної доцільності та морального зла, розглядаючи явища, які раніше оцінювалися як «несправедливі», аномальні, що відхиляються у вигляді «нових реальностей», вимагають для свого пояснення інших понятійних схем. Однак і ця обставина не знімає проблеми співвідношення політики та моралі, займає помітне місце в популярних політичних концепціях: держава політичного реалізму, легітимна держава, справедлива держава та ін. Якщо теоретики держави політичного «реалізму» наполягають на тому, що влада регулює діяльність винятково «логікою панування», тому не визнає жодних етичних обмежень, хоча із міркувань політичної стратегії не відмовляє у визнанні тих моральних норм, що міцно укорінились в суспільній свідомості, концепція ж «легітимної держави», навпаки, ґрунтується на визнанні вирішальної ролі моральних нормативів у політичній діяльності. На думку італійського політолога Христофора Карраседо, відокремлювальною парадигмою «легітимної держави» виступає прагнення до оптимального поєднання державної влади з індивідуальною та громадянською свободою. В праці «Парадигма легітимної держави» Христофор Карраседо підкреслює, що держава виступає охоронцем суспільного інтересу, гарантом прав людини. Легітимна держава допускає демократичний порядок, вимагає обов'язкової участі громадян у формуванні суспільної думки та в прийнятті відповідальних політичних рішень.

Ще категоричнішою є позиція концепції «справедливої держави, яка встановлює абсолютні етичні кордони», які мають «космо-онтологічну природу», що передує політичному життю. Однією із загальновизнаних політичних та етичних істин є визнання неминучості і невпевненості зла в житті людей. Найдосконаліша «легітимна держава», найрозвиненіша система «демократії» неспроможна ліквідувати, скасувати причини, що породжують страждання людей. Відомий американський філософ і футуролог Олвін Тоффлер в книзі «Зрушення влади. Знання, багатство та насильство на порозі ХХІ сторіччя», зокрема, зауважує, що політики, виробляючи свої рішення та спираючись винятково на «факти», нерідко глибоко помиляються. Адже самі факти, насамперед, влучають у

політиків, минають «лабіринт, що вносить спотворення, як у кривих дзеркалах». Будь-які політичні рішення, навіть ті з них, що претендують на всезагальність, справді «приватні». Забезпечення інтересів однієї частини суспільства водночас означає певні втрати для іншої. Це зауваження, звичайно ж, не стосується мети політики, що переслідує такі загальнолюдські завдання, як забезпечення миру, безпека народів, збереження природи. Хоча і тут повного збігу інтересів абсолютно всіх не спостерігається. Але в такому випадку йдеться про такі конкретні види політики, як соціальна, економічна, податкова, фінансова тощо. Чесний політик зобов'язаний завжди та скрізь називати речі своїми іменами, визнавати в будь-яких обставинах, що зло є зло і не що інше. Помічено: чесність — ознака сили політики, лицемірство — ознака її слабкості. Але треба зробити все можливе, щоб мінімізувати зло вже в сучасному, намагатися компенсувати втрати постраждалих сторін.

Політична етика — відкрита система, що орієнтується на врахування нових ситуацій, розташування та зміни співвідношення взаємодіючих соціальних сил. Їй притаманна теоретична і операційність гнучкість, спроможність до інновацій, творчих відновлень власних норм. Але незмінною, інваріантною залишається головна її мета — свобода, демократія, незалежність, суверенність, благополуччя людей. Будучи ціннісним орієнтиром демократії, свобода виступає разом з тим і умовою реалізації політикою її морального потенціалу. Тут, як в інших аспектах політики та моралі, чітко простежується діалектика взаємообумовленості мети та засобів їх досягнення. Знання багатогранної проблеми відношення політики і моралі, засвоєння і освоєння знань — неодмінна умова формування сучасної політичної культури суспільства, без якої суспільство не спроможне перейти в якісно новий демократичний соціально-ефективний, гуманістичний режим дальшого існування та розвитку. В суперечності моралі й політики величезну роль відіграє внутрішнє протиборство моральних уявлень політичних суб'єктів про добро, справедливість, моральний обов'язок. Політика ж, взаємодіючи з різноманітними сферами суспільного життя, набуває рис і властивостей, що гарантують її існування та розвиток в історично зримому майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избр. произведения. — М., 1990.

Леся Українка. Замітки з приводу статті «Політика і етика» // Зібрання творів у 20 т., т. 8.

Бакиштановский В. И., Согомонов Ю. В. Введение в политическую этику. — Москва—Тюмень, 1990.

Игнатовский В. И. О существе нравственного и политического воспитания. — М., 1990.

Рікер П. Етика і політика. Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 5—6.

Рікер Поль. Герменевтика, этика, политика. — М., 1995.

Сутор Б. Политическая этика // Полис. — 1993. — № 1.

Этика ненасилия. Материалы международных конференций. — М., 1991.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що таке мораль? У чому суть моральної діяльності?
- ◆ У чому суть співвідношення і взаємовпливу моралі та політики?
- ◆ Рівні політики та моралі. Синтез політики та моралі.
- ◆ У чому суть проблеми взаємодії політики та моралі?
- ◆ У чому полягає переорієнтація політики?
- ◆ У чому полягає взаємообумовленість моральності та політичної діяльності?

1. ПРИРОДА І СУТЬ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Суть поняття *ідеологія*

Все, що здійснюється в політиці зусиллями організацій та окремих осіб, *розумне, усвідомлене і цілеспрямоване із позицій переконаності та впевненості у правильності та вірності дій, що пропонуються*. Уявлення, що мають становити дійсність, складають систему переконань, виступаючи своєрідним *колективним віруванням*. Із такої точки зору суспільство та різноманітні політичні інститути, діючі в суспільстві, інтерпретуються як *провідники ціннісної орієнтації*.

Що ж таке ідеологія? Ідеологія (від грец. *ідея* та *логос* — слово, поняття, вчення) — система поглядів та ідей, що відображають ставлення до тієї або іншої дійсності, поглядів, інтересів, мети, намірів, умонастроїв людей, класів і політичних партій, рухів, суб'єктів політики та влади, тих чи інших епох, поколінь, громадських рухів, мистецтва, літератури та ін., аж до світогляду, умонастрою і життєвих позицій носіїв того або іншого світогляду. Поняття *ідеологія* ввів французький учений та філософ Анрі Лестют де Грасі, який прагнув знайти у світосприйнятті та явищах свідомості основи етики, моралі, політики — їх логічні та психологічні пояснення. Відразу ж поняття *ідеологія та ідеолог, теоретик, носій ідеології*, що поширилися, спіткало подвійне ставлення — визнання відкриття, що давно напрошувалось, і скептична недовіра до можливості пояснити світ людини і суспільства, виходячи з ідей, що складаються про цей світ. Для такого сприймання ідеології є реальні підстави в самому процесі пізнання дійсності, особливо соціальної та політичної: пояснення явищ через їх похідний момент, їх першопричину, справжню суть (*істинна ідеологія*) та пояснення подій, що вже звершилися, з метою їх тлумачення та виправдання, що може породжувати ілюзії, приховування або маскуванню істинних причин подій (*несправжня ідеологія*), тобто конструювання фіктивної, удаваної реальності, що видається за дійсність. Істинне і неправдиве безпосередньо зв'язані в ідеології як раціональне та ірраціональне, істинне і неправдиве в політиці та в будь-якій іншій формі суспільної та індивідуальної свідомості. Ідеологія як явище дістає визнання, і ви-

явилося, що людина та суспільство живуть в ідеологічному просторі так само, як і у світі політики, культури, економічних відносин та ін.

У сучасних умовах ідеологія не тільки одна з організаційних, регулюючих систем, що корегують, спрямовують життя суспільства й людини, але й безпосередньо зв'язана функціонально з політичною системою суспільства, політичним режимом держави, політичною етикою. Втілення в ідеології реальних соціальних, політичних та інших процесів, інтересів, сприяло виникненню різних за змістом та метою видів політичної ідеології: прогресивної, ліберальної, націоналістичної, шовіністичної та ін. Стійкі, універсальні форми ідеології (прогресивність або реакційність та ін.), її властивості відображати реальні або ілюзорні, уявні або удавані ситуації та інтереси в інших, неідеологічних сферах життя суспільства: в політиці, економіці, культурі та ін., — стали основою розвитку самої ідеології та її відносин з неідеологічними системами, насамперед — з політикою. На неспростовність претендує будь-яка система переконань. Пріоритетність ціннісних орієнтирів не тільки не приховують, а навпаки, системи відкрито й аргументовано обґрунтовують їх, переконують. Спільні позиції, що виражають колективну віру та переконання, можуть бути у більшій або меншій мірі розроблені теоретично та програмно. Істинність та напруженість їх відтворення можуть бути неоднаковими. Проте віра та переконання завжди існують, визначаючи напрямки дій членів політичної системи. Поза основоположними межами політична дія була б сліпою і хаотичною метушнею безлічі «молекул» та «атомів» (соціальних верств, спільностей та індивідів суспільства), позбавленою сенсу навіть для тих, хто її здійснює. Вірити в щось означає, що предмет і зміст віри виступають частиною дійсності, і їх слід враховувати у своїй діяльності.

Зрозуміло, що уявлення людей, індивідів формуються у тісному зв'язку з досвідом оточуючих індивідів та соціальних спільностей. Це особливо важливо враховувати у відношенні «політичних вірувань». Дуже часто політична віра, ідеї сприймаються людьми без досить обґрунтованого доказу і вважаються справедливими визначеннями, тобто не вимагають аналізу й корегування. У цьому й полягає особливість віри. Кожна людина відчуває себе суб'єктом впливу і втягування в ту чи іншу систему уявлень та переконань. Але якщо людина засвоює те, що відображає інтереси певних індивідів та соціальних верств (в сім'ї, в школі, через засоби масової інформації), здебільшого несвідомо, то її переконання мають характер віри, вірувань. Закріплення сили переко-

нань, віри — найсильніший фактор. Аналогічні політичні вірування не вимагають обґрунтувань, тому що виходять з мотивів, які виправдовують їх. Такі мотиви, пов'язані з реальними та конкретними інтересами, як правило, дуже сильні. Сукупні переконання й віра стають доктринами або, власне, ідеологіями в умовах «виправдання» та «організованої реалізації» ідеології.

Віра, вірування відрізняються від наукової теорії тим, що наукова теорія об'єктивно, обґрунтовано визнається тими або іншими людьми. Тому наукова теорія постійно піддається зовнішньому контролю і тестуванню. Віра тим і добра, що не вимагає розумових доказів і тому її справедливність, певно, не вимагає контролю ззовні. Коли ж дії та вчинки скоюються під впливом віри, тоді починають виникати проблеми, які ведуть до кризи, мізерного ефекту, тобто коли у вірі починають сумніватися. Ті чи інші соціальні спільності, індивіди безпосередньо впливають на зміст і характер сучасності, її зміни, формують колективну політичну віру, переконання тих або інших соціальних спільностей, груп, що безпосередньо беруть участь у політичному житті суспільства.

В історії деяких націй маси людей, об'єднані у касти, стани, класи, змогли прийти до однакової інтерпретації однієї й тієї ж реальності, виявити, що зв'яже початок спільного соціально-політичного життя і оформити його відповідно з ідеологією, доктриною або концепцією. Бувало й так, що певна частина нації нав'язувала усім свої цінності, пріоритети, які мали жорсткі межі політичної ідеології класового або національного спектру. Природно, що ідеології відіграють певну роль у політичних системах, відображаючи характер і мету політичного режиму, суть політики і навіть іноді структуру й характер побудови державних владних відносин. Звідси логічно випливає, що ідеологія пронизує зміст політичного процесу: боротьбу різних ідеологій за панівне становище у суспільстві.

Очевидно, що зміст ідеологій різних соціальних спільностей, що входять до складу політичної системи суспільства, суттєво різняться. Однак завжди зберігається одна умова. Правляча еліта інтерпретує факт виконання нею функцій державного управління та регулювання як додатковий аргумент на користь домінування тієї ідеології, в межах якої здійснюється влада. У найрізноманітніших політичних системах еліти стимулюють ідеології або концепції, що виражають їх власні інтереси та інтереси тих людей, яких вони представляють, перебуваючи на вершині влади. Щоб обеззброїти ідеологічно в політичній боротьбі за владу політичні еліти, які перебувають у протистоянні, намагаються дискредиту-

вати ідеологію, систему їх цінностей, що використовується державою. Характер та форми ідеологічного протистояння істотно впливають і на стабільність самої політичної системи суспільства. Якщо більшістю нації заперечуються або піддаються сумніву ідеологічно законне виправдання політичної сили, що перебуває біля влади, то для утримання на вершині влада змушена систематично використовувати насильство та примушення, що, як правило, призводить до ще більшого падіння в очах суспільства престижу та ідеології влади. *Отже, політична ідеологія — система-тизована сукупність переконань, цінностей і ціннісних орієнтацій, що відображають інтереси тієї або іншої суспільної спільності і вимагають відповідності індивідуальних задумів та вчинків якомога більшої чисельності людей, меті та завданням розвитку суспільства.*

Функції політичних ідеологій

Політичні ідеології, крім принципів організованої мобілізації та виправдання дій своїх прихильників, претендують на пізнання подій і явищ у суспільстві з позицій тієї або іншої соціальної спільності, правлячої еліти. Пізнавальна мета ідеології залежить від того, в якій мірі ідеологія, оцінюючи політичну дійсність, об'єктивно її відображає. Але потреби цілісної картини політичної системи, визначення її суттєвих рис, пояснення змісту життя та тенденцій розвитку суспільства вимагають всі ідеології. Тому ідеології беруть функції наукової теорії або спираються на спеціальні наукові знання. Деякі політичні ідеології навіть називають науковими, намагаючись надати їм додатковий ресурс міцності. Але якщо основне призначення ідеології — виправдання і реалізація певного курсу, напрямку політичної дії, то і інтерпретація нею політичної дійсності зазнає спотворень, перекручень, на користь тих інтересів, які поділяються її прихильниками. Політична боротьба інтересів різних соціальних спільностей, що точиться тільки або переважно на рівні сутичок взаємовиключаючих ідеологій, заздалегідь непродуктивна.

Суспільно-політичні концепції та доктрини ґрунтуються на існуючих політичних ідеологіях, що відображають таке бачення суспільного та державного устрою, яке відповідає інтересам соціальних спільностей, які стоять за тими або іншими політичними партіями та суспільно-політичними рухами. Соціально-політичні концепції та доктрини не тільки розкривають природу і механізми влади та їх дій і взаємодії владних структур, інститу-

тів, але й розглядають результативність їх діяльності, досягнення певних інтересів, ствердження й зміцнення відповідного інтересам суспільного та державного устрою. Визначаючи політичний курс, суспільно-політичні концепції, доктрини намічають і стратегію, тактику тих або інших політичних партій та рухів, необхідних їм для досягнення поставленої мети та реалізації програм, визначають діяльність політичних партій та суспільно-політичних рухів як суб'єктів політичного процесу. У програмах і політичних платформах політичних партій та рухів знаходять відображення зміст і суть соціально-політичних доктрин, суть ідеологій стає важливою умовою дієвості їх зусиль у періоди різних політичних кампаній (виборів, мітингів, демонстрацій та ін.). Саме доктрини, їх дохідливість і ясність визначають активну поведінку громадян.

Ідеології важко зіставляти і тому, що їх зміст не стає предметом контролю та корегування. Їх пізнавальна мета підпорядкована прагматичній функції виправдання політичних дій. Тому так легко виявити різницю між ідеологічною боротьбою та науковою дискусією, хоча наукові дискусії теж можуть мати «ідеологічний» підтекст. Політичні конфлікти, як правило, проходять на тлі гострої ідеологічної боротьби, в якій об'єктивна картина політичної діяльності та дійсності суспільства малюється різними барвами і у різних жанрах. В масштабах всієї політичної системи ідеологія виступає як стихійна форма свідомості, посередництвом якої здійснюється інтерпретація й орієнтація діяльності людей у політиці.

2. ОСНОВНІ ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ СУЧАСНОСТІ

Історико-політичний досвід світової цивілізації та національних суспільств показує: в XIX і XX ст. політичний процес характеризується формуванням і розвитком суспільно-політичних течій. Кожна з них має свої особливості та форми вияву в різні епохи і періоди історичного розвитку і кожній відповідає суспільно-політична думка, діяльність її носіїв, організаційні структури, через які реалізується. Основні суспільно-політичні течії відображають і структуру політичних сил того чи іншого суспільства, що борються за реалізацію поставленої мети. Знання політичних сил та здійснення їх політики, відображення їх мети в політичній думці і політичній діяльності дають змогу визначити та осмислити характер суспільства, політичний режим тієї чи ін-

шої країни, розкрити тенденції розвитку світового співтовариства, системи владних відносин, прогнозувати перспективи і можливості досягнення мети. Розвиток сучасного суспільства, громадсько-політична практика викликають інтерес до традиційних політичних течій, їх історії, діяльності.

Традиціоналізм

Традиціоналізм — соціально-філософський напрям, в основі якого лежить уявлення про якусь «первісну традицію», що виражає загальний, космічний зміст світотворення у ході історичного розвитку, який проявляється через ті або інші конкретні етнокультурні та релігійні форми. Будь-яка релігійна система є не лише уявлення про світотворення, але й висвітлює певний суспільно-політичний устрій, тим самим сприяючи в тій або іншій мірі вияву принципів *первісної традиції*; тому *традиціоналізм* спрямований на осягнення та синтез всіх духовних традицій (антитрадиціоналізм, навпаки, пов'язаний з гіпертрофією відокремлених тенденцій). Уникати будь-якого розриву з традицією, оскільки традиція — охоронниця істини, зберігати старі форми та цінності, тому що традиції — спонтанне відображення справжніх потреб суспільства, — така суть традиціоналізму.

Звичайно ж, традиціоналізм допускає, що історичний порядок, який склався соціально, може зазнати псування, спотворення, перекручення, але виправлення становища розуміється як повернення до джерел, зняття нашарувань, очищення від спотворення, перекручення, приведення у відповідність незмінній суті речей і адекватному духу епохи історичного розвитку. Образно це відбито у понятті *золотий вік* — *порядок*, що існував первісно, з яким слід співвідносити будь-який період, порядок, що виникає. Таке уявлення, властиве культурній традиції різних народів, служить в очах багатьох традиціоналістів свідченням існування прихованої, єдиної, загальної традиції, давньої як світ, у якій беруть початок всі релігії та символи. Вірність традиціям, скептичне ставлення до обґрунтованості та легітимності інновацій існували в усі епохи, але формування створення традиціоналізму як свідомого вчення стало можливим лише після того, як виникли глибокі сумніви у колишніх істинах, внесені філософією Просвітництва, і стався рішучий розрив з минулим внаслідок Великої французької революції (1789); і першим каменем, закладеним у його основу, вважається праця Едмунда Бьорка «Міркування про французьку революцію» (1790), за якою послідували твори де Местра та де

Бональда, а потім, в епоху Реставрації, — Балланша, Шатобріана, Ламенне та ін.

Заперечуючи принципи раціоналістичної філософії Просвітництва, буржуазного лібералізму та народовладдя, традиціоналізм, особливо активний у Франції, виступив як *контрреволюційне вчення*, пов'язане з феодально-аристократичною опозицією. Основними елементами вчення стали поняття *органістського суспільства* та його корпоративного устрою, які дістали подальший розвиток у вченні *соціального католицизму*, а також у системі *Огюста Конта*. У першій чверті ХХ ст. ряд ідей традиціоналізму — романтичний антипрогресизм, антиіндустріалізм, органіцизм — підхоплені й розвинуті інтелектуалами групи «Аксьон франсеа» очолюваної ідеологом Шарлем Моррасом і гуртком «Консервативна революція», очолюваного Меллером ван ден Бруком (Німеччина), діяльність яких сприяла становленню фашистської ідеології. Скомпрометований політично, традиціоналістичний напрям тривалий період існував у вигляді маловідомої школи мислення, але з середини 70-х років ХХ ст. до його ідеї повертають посилену увагу ідеологи неоконсерватизму, засобів масової інформації. Традиціоналізм спирається на досягнення науки про природу та людину, на нові прочитання філософів Ніцше, Хайдеггера, Дюмезиля, Лоренца та ін. Згідно з сучасною традиціоналістичною інтерпретацією держави та суспільства, суспільно-політичний устрій має інтегрувати суперечності, об'єднувати різноманітне, створюючи новий синтез. Сучасний традиціоналізм заперечує ліберально-індивідуалістичні принципи, що роз'єднують через їх множинність індивідів, перетворюючи їх у непов'язані один з одним атоми, стурбований єдиним пошуком матеріального успіху, так само, як і форми тоталітаризму, що подавляють різноманітність, виступає проти суспільства споживання, масового суспільства тощо. Традиціоналізм зберігається як напрям ідеології, що захищає устої колишнього порядку та його духовних цінностей тощо.

Консерватизм

Однією з впливових політичних течій ось уже понад два століття виступає *консерватизм*, — визначальний характер та напрям суспільного розвитку в країнах Заходу та Сходу. Консервативність (англ. conservation — *збереження*) завжди допускає турботу про збереження даності як чільної цінності суспільного буття. Її основна ідея, з точки зору її прихильників, полягає в то-

му, що, примножена досвідом і мудрістю багатьох поколінь людей, «даність» більш правильна, аніж новації та перетворення, що виступають модним захопленням сучасності. Консерватори віддають перевагу порядку політичної системи, що склався.

Що ж таке традиційний і новий консерватизм? *Консерватизм — суспільно-політична течія, що характеризується прихильністю до стійких суспільних порядків, соціальної та політичної спільності, певним ставленням до традицій і звичаїв, системи духовних і політичних цінностей, раціональністю, стриманістю здійснення соціальних змін, протистоянням, постійною реалізацією і радикальністю перетворень, утвердженням поступального розвитку.* Поштовхом до формування консервативних переконань у XVI сторіччі став виклик, кинутий ідеями Реформації та її релігійно-конфесійними конфліктами і війнами. Мислителі Роберт Хукер, Томас Гоббс та ін. відстоювали ідею суверенності та абсолютності існуючої держави у суперечці з першими політичними дисидентами — релігійними радикалами, що вважали можливими політичні потрясіння з метою поширення та встановлення нової релігії. Фундаментальні основи консерватизму як політичної ідеології сформульовані англійським мислителем Едмундом Бьорком. Саме поняття *консерватизм* введене після заснування французьким письменником Френсісом Шатобріаном журналу «Консерватор» (1815 р.). Фундатори консерватизму протиставили висунутим Просвітництвом та Французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну і цілісну систему. Реалізація таких ідей призведе до знецінення успадкованих від нащадків традицій і нерозумного руйнування моральних та матеріальних цінностей суспільства.

Безпосереднє оформлення консервативної ідеології викликане ексцесами Французької революції. Едмунд Бьорк вважав, що радикали переоцінюють раціональний початок у людині, спираючись на її розважливість. Щоб стримувати темний та стихійний початок у людині, століттями створювалися інститути державної влади, виховувались традиції та основи моралі. Якщо їх раз і назавжди зруйнувати, то перш ніж виникне нове, «правильне», що організує початок, енергія руйнування призведе до хаосу, що сприятиме створенню тиранії, гіршої за ту, проти якої радикали почали боротися. Встановлення нового порядку за допомогою гільйотини вилось у логіку взаємознищення, а яacobінська диктатура законмірно привела до реставрації монархії. Трепетний мотив суспільних інтересів — воля, рівність, братерство, їх цінність і значен-

ня — консерватизм трактує з позицій іншого пріоритету — ідеї традиціоналізму, наступності, ієрархічності й аристократизму. Політичним наслідком таких переваг стала повага до свободи як свідомої слухняності та лояльності громадян держави, а також природної вдачі соціальної нерівності, властивої суспільству.

Власне, консервативними, на думку політолога Зенона Лейтона Генрі, виступають лише дві ідеології: *консервативно-реформістська та класична консервативна*. Якщо консервативно-реформістська ідеологія допускає поступову зміну суспільства шляхом реформ зі збереженням природи існуючих інститутів влади і привілеїв, то класична консервативна ідеологія допускає збереження статус-кво всіх суспільних і державних порядків, традиційних правил, норм, ієрархії влади, опозиційність будь-яким змінам. Ідеологи консервативної ідеї прагнуть провести якомога більш глибоку борозну між консерватизмом, з одного боку, реакцією й екстремізмом, — з іншого. Разом з тим консерватори схильні применшувати відмінності між більш правим класичним і більш помірним реформістським консерватизмом, зближуючи їх до таких меж, де саме реформістський консерватизм представляє взагалі консерватизм. Існує ідеологія екстремістського консерватизму з притаманними їй праворадикальними рисами. Радикальний консерватизм займає місце на стику первинних різновидів консерватизму та правим радикалізмом, крайньою формою якого виступає фашизм. У політичній науці в Україні тлумачення консерватизму не завжди збігалося з розумінням ідей консерватизму в політичній теорії Заходу. В Україні історично консерватизм виник як усвідомлення необхідності обґрунтування політико-правових основ монархічно-гетьманського ладу, як спроба надати владі гетьманів монархічної спадковості (Богдан Хмельницький, Павло Самойлович, Іван Мазепа та ін.). Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. консерватизм став ідеологічною платформою дворянства Малоросії у боротьбі за збереження національних і станових привілеїв. У другій половині XIX ст. серед представників консервативної думки в Україні — політичні діячі Григорій Галаган і Василь Тарновський, Григорій Милорадович, а пізніше — Федір Уманець, Володимир Горленко, Андрій і Микола Стороженки та ін. В 20-х роках XX ст. ряд учених України прагнули обґрунтувати необхідність і правомірність політико-правових основ монархічного гетьманського ладу в Україні (В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський, Володимир Кучабський). Їх концепції державності України оформились у науково-завершені теорії вже в період еміграції.

Сучасний неоконсерватизм став результатом характерних для еволюції уявлень в межах головної системи цінностей консерватизму. Первісно поняття *неоконсерватизм* адресоване «перебіжчиком», групі американських ліберальних ідеологів, які перейшли на консервативні позиції. Неоконсерватизм означає реальний процес поновлення політики, здійснюваної в межах колишніх пріоритетів та названої «ною консервативною хвилею». Не випадково неоконсерватизм згадується паралельно з іменами конкретних політичних лідерів — Маргарет Тетчер і Рональда Рейгана, а звідси — *тетчерізм і рейганізм*. Всім різновидам сучасного консерватизму притаманне засудження того соціально-економічного та політичного курсу, синонімом якого виступає поняття *держава загального добробуту*. Консерватори називають таку державу *розподіляючим центром*, що завдає суспільству шкоду тому, що спонукає одних індивідів паразитувати за рахунок досягнень інших. Та характерна особливість такої держави — яскравий ідейно-політичний активізм. На передній план висувається відродження моральних цінностей, поданих державою загального добробуту. Рішуча ідеологізація та опора на морально-ціннісні фактори сприяли підсиленню націоналістичних тенденцій в усіх різновидах сучасного неоконсерватизму.

Сучасний консерватизм не має стрункої ідеології, не проголошує себе відкритим ворогом будь-яких змін, тим більше — простого повернення до минулого. *Вся система цінностей консерватизму базується на певності, що минуле ефективніше, раціональніше, ніж сучасне*. Звідси прагнення до змін, але ретроградними (реакційними) методами протистоянням прогресу. Все це визначає основні риси світосприйняття сучасного консерватизму (Генріх Карл Кальтенбруннер). Спадщина та вірність традиціям і цінностям, а, отже, турбота про створення умов, за яких традиції та спадщина сприймалися б та реалізовувалися суспільством. *Стабільність — головна умова утвердження істотної ціннісної орієнтації на людину*. Звідси — необхідність протистояти згубному процесу визволення людини від інституціонального обґрунтованого порядку, істотна риса якого — державний авторитет, встановлення такого порядку, коли, базуючись на лояльності громадян, вимагається захист державного суверенітету. Держава повинна бути сильною, здатною чітко відображати політичну волю людей. Важливою рисою є також принцип волі, спроможність здійснювати індивідуальну й суспільну ініціативу в межах правових норм. Влада не може бути підпорядкована якійсь функціональній меті соціальної справедливості, рівності, волі тощо.

Зміст влади, на думку соціолога Роберта Скрутоні, зводиться до того, щоб *командувати і впокорювати тих, хто в іншому випадку займався б реформами та руйнуванням*. Залежно від того, в якій мірі державній владі вдається пов'язати в політиці авторитет і традиції, складається її міцність та ефективність. Звідси й неважливе ставлення до ліберально-реформістської держави загального добробуту. Суспільне напруження, незадоволення мас знімається в суспільстві не рівністю, а наданням законної сили нерівності. Власність — основа розкриття людиною її соціальної суті. На переконанні у безнадії, неспроможності людської природи, у обмеженні сфери людського розуму і складається органічна нерозумність і гріховність людини, а, отже, необхідне і важливе значення має універсальний моральний порядок, на цьому базується підхід неоконсерватизму до організації суспільного життя. І все це санкціонується і підтримується релігією. Традиції, символи і навіть забобони набувають особливого значення.

Прогрес суспільний, соціальний, науково-технічний заперечується консерватизмом. І це не випадково. Саме в кінці ХХ ст. як ніколи гостро постало питання про цінність і важливість прогресу, його взаємодію з соціальним і, насамперед, науково-технічним. Ускладнювалася взаємодія науково-технічного, суспільного прогресу з соціальним прогресом. *Постала проблема виживання й збереження роду людського*. Глибинні зрушення в усіх сферах примусили замислюватися над тим, чи виправданий прогрес, що веде до відчуження, руйнування традиційних зв'язків. Звідси — прагнення людей до вічних моральних і релігійних цінностей, традицій. *Виникає сприятливий психологічний клімат для розповсюдження консервативних ідей*. Серед постулатів неоконсерватизму виділяється *природна та вічна (фізична й розумова) нерівність людей*, необхідність суспільних класів і соціальних верств, а, отже, абсурдність спроб соціального рівняння всіх за допомогою законів, недосконалість правління більшості, що схильна до потенційної тиранії, необхідність активної участі аристократії у державному управлінні, важлива роль приватної власності — гаранта особистої свободи та соціального порядку. Все це свідчить, що *неоконсерватизм* — дуже складне й суперечливе явище і що спрощений його аналіз може ввести в оману.

«Ретроградні» ідеї та засоби безпосередньо спрямовані на зміну основи основ функціонування будь-якого суспільного організму — відносин власності. Проголошене неоконсерваторами гасло «демократія власників» стало реалізовуватися шляхом всіякого заохочення дрібного бізнесу, поширення різного роду

систем участі у прибутках, розпиленні акцій, особливо в галузях і компаніях, які зазнали денационалізації, а також шляхом сприяння переходу ряду підприємств та фірм у власність зайнятого у них персоналу. На початку 90-х років в Англії, внаслідок проведених заходів приватизації та розпилення власності, частка осіб, що володіють акціями серед дорослого населення, збільшилася до 32 %, у порівнянні з початком 80-х років (7 %). До середини 90-х років на 70 % зростає кількість самостійних власників, тобто осіб, що мають власну справу, але які не користуються найманою працею та ін. Аналогічні зміни сталися у ряді країн Західної Європи, США та Латинської Америки.

Важливою стороною процесу обмеження втручання держави у дебіюрократизацію стали в 90-х роках зміни у функціонуванні самої державної влади і державних владних структур та державного апарату. В США, Англії, частково у Франції, Німеччині деякі з державних і муніципальних служб передані на контрактних основах бізнесменам. Ще одним істотним напрямком діяльності неоконсерваторів стало їх активне сприяння поширенню різноманітних систем участі персоналу у підвищенні якості продукції, у вдосконаленні технології виробництва і навіть у прийнятті керівних рішень тощо. Здійснення нововведень означало досить масштабні й глибокі зміни у сфері виробничих відносин і відносин власності. Їх головний зміст полягає в помітному послабленні відчуження власника і робітника від засобів виробництва, процесу та результатів праці. У сфері соціальної політики корекція виявилася менш істотною. Неоконсерватизм відкинув питання про соціальні втрати модернізації. Повністю ігноруються проблеми відчуження мас від політичних інститутів. Відкидається принцип рівності тощо. Неоконсерватизм перебуває на етапі певної кризи, що створює умови для існування і розвитку інших ідейно-політичних концепцій та доктрин.

Сучасний лібералізм

Поняття *лібералізм* має різні визначення. По-перше, лібералізм — образ мислення і діяльності, умонастрій, для якого характерні незалежність ставлення до традицій і звичок, прагнення і спроможність до активного самовизначення у світі. По-друге, лібералізм — сукупність ідейно-політичних вчень, політичних і економічних концепцій, що ставлять метою ліквідацію або пом'якшення різних форм державного і суспільного примусу, необмежену свободу підприємництва й торгівлі, парламентський устрій, плюралісти-

чну демократію, широкі свободи індивідів в усіх сферах суспільного життя. В обох випадках йдеться про ідеї, що мають своїм початком період буржуазних революцій XVII—XVIII ст. і які отримали широке розповсюдження у XIX ст., коли у ряді країн Західної Європи виникли ліберальні партії, що ставлять метою перетворення суспільства на демократичних основах, рівності й соціальної справедливості, гуманізму. У світогляді лібералізму відповідають: вивільнення від групових, класових, націоналістичних тощо забобів, терпимість, гуманізм, індивідуалізм, демократизм, самоцінність особи. У політичній сфері лібералізм ґрунтується на визнанні прав людини, розподілі влади на законодавчу, виконавчу та судову, свободі вибору занять, свободі конкуренції та ін.

Політичний лібералізм має корені у політико-соціологічних вченнях епохи Просвітництва, у політичній філософії Джона Локка, Шарля Монтеск'є, в етиці правової філософії Іммануїла Канта та ін. Ідеологами лібералізму є Бенжамін Констан (1767—1839 рр.), Ієремія Бентам (1746—1833 рр.), Алексіс Шарль де Токвіль (1805—1859 рр.). Історично виникнення класичного лібералізму пов'язане з появою нових для феодалізму соціальних спільностей власників. Та тоді свобода людини ще не вступає в драматичні відносини з новими капіталістичними відносинами, а розглядається як рівна, як свобода для всіх, а індивідуалізм — як розвиток і саомовираження особистості назустріч іншій особистості з огляду на загальну громадську справу. Філософ Бенжамін Констан стверджував, що свобода людини — це особиста громадянська свобода, яка утверджується не через владу народу, а через незалежність індивіда від державної влади. Права громадянина існують незалежно від державної влади і є для неї природними. Англійський філософ Ієремія Бентам розробив теорію утилітаризму. Провідна ідея вчення — принцип корисності. В основі всіх дій людини лежить практична вигода, тісно пов'язана з почуттям задоволення та уникнення страждань. Корисність здатна запобігти будь-якому злу і досягти блага. Корисність — основа соціальних відносин, формує соціальні якості людини. Кожен дбає про себе і визнає свою вигоду, а загальне благо є лише сукупність індивідуальних благ, дає «найбільше щастя найбільшій кількості людей». І завдання держави — на основі корисності забезпечити найбільше щастя для найбільшої кількості людей. Такої мети можна досягти через політику лібералізму, вільний розвиток капіталістичних відносин, демократизацію державних інститутів та структур. Загальне щастя і соціальна гармонія можливі в межах капіталізму завдяки вільній конкуренції приватних ініціатив.

У XVIII—XIX ст. у період боротьби молодого буржуазного проти абсолютизму і формується класичний лібералізм в Європі, США та Росії, представниками якого виступали Джон Локк, Адам Сміт, Томас Джефферсон та ін. Класичний лібералізм оголошує всі форми спадкової влади і станових привілеїв такими, що зазнали поразки, і на передній край політичного життя висуває свободу та природні здібності окремої людини. Ліберальна політична філософія виступає за створення таких умов, які дали б громадянам держави свободу реалізації своїх здібностей. Лібералізм як течія суспільно-політичної думки в Росії набуває широкого розвитку в XIX — на початку XX ст. Ідеї лібералізму знайшли відображення у конституційних проектах Михайла Сперанського, найвидатнішими теоретиками поміщицько-буржуазного лібералізму виступали Борис Чичерін, Сергій Муромцев, Михайло Ковалевський та ін. Лібералізмом обґрунтовувались демократичні права і свободи, недоторканність особи, свобода приватної власності й промислової конкуренції, політика вільної торгівлі, невтручання держави в економіку. Громадянська свобода тлумачилася як повна незалежність приватного життя індивіда від політичної влади, як свобода совісті, слова, зібрань і друку, місця проживання та заняття. *Мова йшла про чіткий розподіл і виділення громадянського суспільства і держави як самостійних сфер суспільного життя.* Лібералізм засвоїв кантівську ідею морально вільної особистості, незалежної від насильства з боку інших людей і водночас моральної відповідальності, що несе тягар. В економічній сфері лібералізм вимагає відміни регламентації й обмежень з боку державної влади, простору для окремої ініціативи, створення максимально вільних умов та розгортання приватного підприємництва. Ідеї економічного лібералізму, висловлені ще фізіократами, найбільш повно втілилися у класичній англійській політекономії Адама Сміта.

Сформульовані в XIX ст. в працях Ієремії Бенґама, Джона Мілля, Герберта Спенсера світоглядні політичні та економічні принципи лібералізму виявили несумісність з ідеями консерватизму, який підкреслював важливість надіндивідуальних цінностей «общинного» існування і первісність традиційних життєвих форм, що склалися «органічно», а економічні — з ідеями соціалізму, що допускав необхідність централізації господарського життя і державного управління нею відповідно з проголошеною метою суспільства. Політична свобода, а, отже, держава як її головний гарант повинні служити не лише засобом забезпечення громадянської свободи. Гарантіями проти зловживання владою

вважалася, по-перше, сила суспільної думки, зосередженої у парламенті, по-друге, — розподіл і рівновага різних гілок влади — законодавчої та виконавчої.

Приділялася значна увага вивченню утилітаризму (користь, вигода), ставлячи за мету забезпечення вільного розвитку капіталістичних відносин, невтручання держави в економічне життя, демократизації всіх державно-правових інститутів. Але розвиток капіталістичних відносин, утвердження панування монополій показали, що ідеї невтручання держави в економіку, створення вільного розвитку не забезпечують гармонійності суспільства. Переглядаються важливі положення класичного лібералізму. Приділяється увага реформам з метою обмеження найзнедоленішої частини населення. Формуються нові принципи (Джон Гобсон, Теодор Грін, Франс Наумані, Джанін Джеліотті та ін.), що отримали назву *соціального лібералізму*.

На зміну класичному лібералізму — «соціальному лібералізму» — прийшли вже інші ідеї про посилення ролі державних органів у суспільному житті, про створення «держави добробуту». Така держава мала відвернути соціальні конфлікти, допомогти найбільш знедоленим верствам суспільства, активно втручаючись у економічне життя країни через податки, бюджет, регулювання тощо. Неолібералізм виходив з необхідності партнерства між урядами, бізнесом і працею на всіх рівнях господарського механізму, зміщення центру тягаря із заборонених заходів на стимулювання. Мова йшла, по суті, про оптимальніший розподіл праці між верхнім і нижнім поверхами влади. Ставиться питання про необхідність часткового перетворення державної власності у «народну». У 50-х роках в США сформувався своєрідний консенсус між помірним крилом консерваторів і лібералами у деяких аспектах соціально-економічної політики, а в Західній Європі — консенсус між соціал-демократами, лібералами і консерваторами. В основі угод — збіг поглядів з деяких принципів втручання держави у соціальне й економічне життя. Тоді ж яскраво виявилася соціально-захисна функція доктрини сучасного лібералізму, спрямована на збереження капіталізму, реформування його окремих ланок та інститутів.

Сучасному лібералізму притаманна орієнтація на раціоналізм і цілеспрямовані реформи з метою вдосконалення існуючих політичних і державних систем. Значне місце займає проблема зіставлення свободи, рівності й справедливості. Вважається, що через природні відмінності здібностей та порядності всі люди відрізняються один від одного. Кожна спільність людей, кожний вид дія-

льності породжує властиву їм ієрархію, а, отже, еліту. Еліта формується з найбільш гідних членів суспільства. Будь-яке суспільство досягає свого тріумфу завдяки еліті та помирає разом з нею. Суперечності між визначенням місця еліти у суспільстві та індивідуальною свободою вирішуються розмежуванням економічного і політичного лібералізму. Адже в процесі індустріалізації, що виникла на світанку капіталізму для захисту індивідуальної свободи, політичний лібералізм був поступово відсунутий економічно. Економічний лібералізм визначається вільним ринком і «мінімальною державою». Вирішення проблем сучасного суспільства бачиться у відновленні політичного лібералізму, покликаного створити суспільство на принципах моралі, угоди. Проблема свободи набуває інтелектуального забарвлення і переводиться у сферу моралі та культури. За спрямуванням течій сучасний лібералізм найрізноманітніший. Деякі ліберальні течії зникаються з консерватизмом, а деякі набули соціалістичного відтінку (ліберально-буржуазні реформістські концепції «нового суспільства», поширені в США; заперечення класових антагонізмів в індустріальному суспільстві тощо). На думку американського соціолога Джеймса Гелбрейта та політолога Девіда Белла та ін., головним фактором переходу до «нового суспільства» є науково-технічний прогрес, здатний створити передумови для принципових, фундаментальних змін соціально-економічної структури суспільства тощо. Зростає значення теоретичних знань, науки. Біля керма держави, суспільства стануть учені: філософи, економісти, юристи тощо.

Соціалізм

Ідеї соціальної справедливості відомі з найдавніших часів. Ідеологія соціалізму пережила досить тривалу стадію теоретичного розвитку основних економічних, політичних і культурологічних постулатів. Суспільно-політичні ідеали соціалізму, засновані на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на соціально забезпеченій свободі особистості, вперше знайшли відображення в теорії утопічного соціалізму. Основоположниками теорії утопічного соціалізму виступили спочатку Томас Мор, Томмазо Кампанелла, а згодом філософи Анрі Сен-Сімон, Шарль Фур'є, Роберт Оуен та ін. Концепція соціалізму висунула на передній край ідею створення суспільства соціальної справедливості та рівності, гуманізму. На відміну від лібералізму, оснований на пріори-

теті індивідуального як умові реалізації тієї ж ідеї, соціалізм підкреслював першорядне значення колективних або суспільних основ у процесі перебудови й організації життя в майбутньому. Значний вклад у формування *концепції соціалізму* внесли соціологи Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Соціалізм розглядається як перша, незріла фаза комунізму — суспільно-економічної системи економічних, соціальних, політичних і духовних відносин, що безпосередньо йде на зміну капіталізму після завершення революційного перехідного періоду й характеризується ліквідацією приватної власності та експлуаторських класів, утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідної ролі робітничого класу в межах соціально-політичної єдності суспільства та ін. *Соціалізм — суспільний устрій, що приходить на зміну капіталізму і характеризується суспільною власністю на засоби виробництва, відсутністю експлуатації людини людиною та регульованим у масштабах суспільства товарним виробництвом.* Соціалізм у процесі історичного розвитку йде безпосередньо за капіталізмом, а інколи формується при наявності в країні ще більш ранніх господарських укладів, несе на собі відбитки старого суспільства, використовує деякі соціально-економічні форми, що склалися на попередніх етапах суспільного розвитку. При властивих соціалізму рівнях розвитку продуктивних сил і суспільної власності ще не переборюються до кінця старий розподіл праці, відмінності між розумовою і фізичною працею, між містом та селом тощо. При соціалізмі зберігається товарний характер виробництва, певні соціальні відмінності та ін.

Марксизм

Марксизм — струнка й цілісна система філософських, економічних та соціально-політичних поглядів. Марксизм виник у 40-х роках XIX ст. на ґрунті визвольної боротьби робітничого класу і став теорією, що виражає докорінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих, став програмою боротьби робітничого класу та всіх соціальних верств суспільства за революційне перетворення суспільства на принципах свободи, соціальної справедливості, рівності й гуманізму. Виникнення марксизму стало великим революційним переворотом в науці й природі суспільства. Основоположники марксизму — великі мислителі Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, здійснили науковий подвиг у сфері людського знання: філософії, політичної економії, вченні про соціалізм, теорії соціальних класів та ін. Вчення приділяло особли-

ву увагу революційним (насильницьким) методам переходу від капіталізму до соціалізму, обґрунтувало диктатуру пролетаріату, сформувало основи і принципи стратегії і тактики революційного робітничого руху. Карл Маркс сформулював ідеологію, що складається з трьох елементів: економічної теорії, теорії класів та історичної теорії.

У сфері економіки Карл Маркс сконцентрував увагу на *додатковій вартості*, тобто на тому, що призвичаїлися називати прибутком. Робітники створюють продукцію, але одержують у вигляді оплати лише частину тієї вартості, яку виробляють. Власники коштів виробництва забирають все інше, що і є додатковою вартістю. Але Маркс ігнорує той факт, що власники вкладають свої засоби, ризикують ними, самі беруть участь в організації та управлінні виробничим процесом. Карл Маркс довів, що *капіталізм зазнає постійних криз перевиробництва (тому що широкі народні маси не можуть дозволити собі купити всі необхідні товари при надлишку їх на ринку), що після фази глибокої депресії призведе високорозвинені індустріальні країни до загибелі*.

Значний вклад вніс Карл Маркс у розробку *теорії соціальних класів*. Кожне суспільство ділиться на два класи: клас володарів засобів виробництва та чисельно переважний у складі населення клас промислових робітників. Звідси Карл Маркс робив висновок про необхідність справедливого переходу влади до рук пролетаріату, тобто до рук більшості, що назване «диктатурою пролетаріату». Суспільство керується інтересами вищого класу або класу власників і встановлює ті закони, що йому необхідні, щоб утримати владу. Важливим мотивом, який виправдовує захоплення влади пролетаріатом, є переконання про несправедливість володіння приватною власністю, що формується на базі здобуття власниками засобів виробництва додаткової вартості, що виробляється робітниками в процесі праці та виготовлення продуктів виробництва.

Об'єднавши економічну теорію та теорію класів, Карл Маркс дав визначення процесу *історичного розвитку людства*. На думку Карла Маркса, існуючі в будь-якому суспільстві об'єктивні, матеріальні, незалежні від свідомості людей відносини, що складаються між ними в процесі виробництва суспільного продукту та розподілу матеріальних благ, є *виробничі відносини*, які є основою будь-якого способу виробництва, тому що люди не можуть виробляти, не об'єднуючись для спільної діяльності та для взаємного обміну своєю діяльністю. Основою виробничих відносин виступають відносини власності на засоби виробництва. При

суспільній, колективній власності члени суспільства рівні по відношенню до засобів виробництва, між ними існують відносини співробітництва та взаємної допомоги. На основі приватної власності між людьми встановлюються відносини панування та підпорядкування. Суспільна власність виступає в історії у вигляді власності роду, племені, громади, а приватна власність проявилася в історії у трьох основних формах: рабовласницькій, феодальній та капіталістичній, чому відповідали три основні типи експлуатації людини людиною. Коли ж основоположний економічний базис суспільства не відповідає політичній надбудові, система руйнується.

В історії суспільства Карл Маркс виділяє п'ять суспільно-економічних систем: *первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична*. Віддавши належне капіталізму, що створив індустріально-модернізовану економічну базу суспільства, Карл Маркс обґрунтував його перехідний характер. Після того, як пролетаріат повсюдно повалить буржуазію і створить справедливе продуктивне суспільство без класових відмінностей, настане фаза соціалістичного суспільства. У перспективі (і тут Маркс сам впав в утопію) створюється комуністичне суспільство, в якому відпадає необхідність у державному регулюванні та управлінні взагалі. Для реалізації ідей світової соціалістичної революції Карл Маркс та його найближчий соратник Фрідріх Енгельс стали засновниками I Інтернаціоналу. Історія не підтвердила песимістичний прогноз Кара Маркса відносно історичної долі капіталістичної форми виробничих та суспільних відносин. У сучасному суспільстві з розвитком науково-технічного прогресу пролетаріат не став чисельно переважаючою частиною суспільства, і ситуація для здійснення світової соціалістичної революції ще не настала. Сучасне суспільство розвинених індустріальних країн, використовуючи демократичні процедури, виявилось спроможним забезпечити перерозподіл виробленого продукту і мінімум соціальних гарантій. На рубежі XIX—XX ст. соціалізм розколовся на безліч соціально-політичних рухів.

Ідеологія соціал-демократії

На відміну від марксизму, ідеологія соціал-демократії виходить з пріоритету історичної еволюції суспільства у напрямку суспільства соціальної справедливості та рівності громадян незалежно від їх суспільного становища, а також збереження соціального і міждержавного миру. В теорії еволюційного соціалізму, за-

пропонованій філософом Едуардом Бернштейном, відзначаються реальні досягнення робітничого класу в самосвідомості своєї ролі. Едуард Бернштейн приходив до висновку, що Карл Маркс неправий, говорячи про неминучість соціальної революції і крах капіталістичної системи. Едуард Бернштейн вважав, що реформи, які дають певні вигоди робітничому класу, поступово приведуть до того ж соціалізму. Едуарда Бернштейна за перегляд вчення Маркса охрестили відступником-ревізіоністом. Уявлення про поступове реформування буржуазного суспільства, необхідність відмови від класової боротьби нерозривно пов'язувалися у доктрині еволюційного соціалізму з розумінням першорядної значимості народної влади та політичного й економічного життя, посиленням соціальної захищеності трудящих та заохоченням робітничого самоврядування. Прихильники еволюційного соціалізму об'єдналися в Другий Соціалістичний Інтернаціонал, що, за задумом, повинен координувати діяльність соціалістичних та соціал-демократичних партій світу. У сучасних умовах Соціалістичний Інтернаціонал об'єднує понад 70 політичних партій всіх континентів, що налічують у своїх рядах понад 20 млн соціал-демократів. Великий вплив соціал-демократичні партії мають у Західній Європі: в Англії, пізніше — в країнах Британської Співдружності ініціатива створення соціал-демократичних партій належала профспілкам, що зумовило формування особливої лейбористської партії. Міцні позиції займають соціал-демократичні партії в Латинській Америці, у ряді країн Азії, Близького Сходу. Ще на початку 50-х років конгрес Соцінтерну у прийнятій Декларації відзначав, що соціалізм — міжнародний рух, який не вимагає єдності поглядів, не прагне до єдиної мети — соціальної справедливості, гуманізму, забезпеченого життя, свободи і миру. Соціал-демократи прагнуть будувати нове суспільство за допомогою реформ, демократичних методів. Демократія є визначальною, виступає надкласовим явищем, включаючи право на власне приватне життя, захищає від свавілля і втручання держави. На думку соціал-демократів, «демократичний соціалізм» бере початок від «християнської етики гуманізму і класичної філософії». У діючій програмі соціал-демократичної партії Німеччини до духовних основ соціалізму додане й просвітництво, й вчення Маркса про історію і суспільство, і досвід робітничого руху. Партії Соцінтерну вважаються *народними*. За їх думкою, класова боротьба в сучасних умовах втрачає значення, а тому проголошується *курс на інтеграцію робітничого класу в структуру суспільства благоденства*. «Економічна демократія» допускає повну зайнятість, більш високу продуктивність праці, підвищення

добробуту людей, соціальне забезпечення і справедливий розподіл прибутків і власності. Зберігається приватна власність у сільському господарстві, кустарному виробництві та середній промисловості тощо.

В другій половині 80-х років у соціал-демократичному русі виникли дві головні течії: *традиціоналізм і модернізм*. Обидві течії є реформістськими і визнають існуючу в капіталістичних країнах економічну й політичну систему найбільш розумною і раціональною на сучасному етапі. Замість неоконсервативної моделі соціально-економічного розвитку західних країн вони пропонують альтернативну модель більш гуманного і менш соціально напруженого суспільства. Схожість між течіями не виключає, однак, наявності між ними істотних розбіжностей.

Традиціоналістський напрям, якого дотримуються соціал-демократичні партії Німеччини, Фінляндії і Швейцарії, Соціалістична партія Австрії, Лейбористська партія Великобританії та інші, орієнтується на промисловий робітничий клас, профспілки, кооперативний рух. Тому, природно, традиціоналісти пов'язують свою політику з соціал-економічною боротьбою робітничого класу, відстоюють його інтереси.

Модерністська течія, представниками якої виступають Італійська та Португальська соціалістичні партії, слабше пов'язана з робітничим класом. Її прихильники спираються в основному на групи трудящих найманої розумової праці, зайнятих у новітніх галузях виробництва, на пересічні верстви науково-технічної та гуманітарної інтелігенції, найбільш тісно пов'язані з потребами технологічної революції, характерної для епохи науково-технічної революції. Тому теоретиками модерністської течії висувається теза про втрату робітничим класом провідної ролі в суспільному розвитку, а після — про повне його розпорошення у суспільстві майбутнього. У концепціях модерністів є положення про формування новітніх промислових структур, які не враховують негативних наслідків науково-технічної революції для певної частини трудящих, пропагується відмова від соціальних завоювань, проголошується необхідність втрат і навіть жертв з боку простої людини в ім'я майбутнього прогресу.

Ленінізм

На початку ХХ століття основні положення теорії марксизму розвинуті видатним мислителем Володимиром Іллічем Леніним (1870—1924 рр.) стосовно до специфічних умов Росії. Йому на-

лежить теза про можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в одній окремо узятій країні. Особлива увага приділена формуванню теорії соціалістичної революції та ідеї створення держави диктатури пролетаріату. Використання глибокої політичної і соціально-економічної кризи, згубних наслідків першої світової війни, в якій брала участь Росія, забезпечило успіх соціал-демократії у здійсненні соціалістичної революції. В успіхові революційного перевороту велику роль відіграли агітація і пропаганда ідей «світлого комуністичного майбутнього» та створена політична партія «нового типу» як керівна сила, що спрямовує суспільство. Для поширення досвіду соціалістичної революції в Росії і створення комуністичних партій за зразком тодішньої РКП(б) Володимир Ілліч Ленін ініціював створення III Комуністичного Інтернаціоналу. Згодом керівництво компартії ідейно обґрунтувало неможливість співробітництва комуністів з соціалістами й соціал-демократами. Досвід соціалістичного будівництва в СРСР показав, що ленінізму так і не вдалося вийти за рамки філософії насильства, силових засобів зміцнення соціалізму, ставки на експорт революції. Економічна модель соціалізму виявилася не настільки ефективною, як очікувалося.

Ліворадикальні концепції

У сучасних умовах в концепціях ліворадикальних сил відбиті погляди радикально настроєних верств дрібних власників, інтелігенції, студентства, молоді. Обвинувачуючи робітничий клас у втраті революційності, ліворадикальні сили, нові ліві, проголошують єдиною революційною силою маргінальні верстви, по суті, дрібну буржуазію. В 60—70-х роках ХХ ст. теоріям масового руху, відомим під назвою *нових лівих*, властива утопічність, ультраліва фразеологія, крайній ідейний скептицизм. Теорії «нових лівих» умовно можна поділити на «нову ліву теорію революції» і погляди лівих радикалів про суть та основні риси майбутнього суспільства. У працях Герберта Маркузе, Отто Негті, Рема Дучке, Стіва Кармайкла та ін. звеличується політичне насильство, руйнування, розбещеність тощо. Теорія соціалізму, шляхи побудови гуманного, справедливого суспільства визначаються, як правило, у вигляді вказівок, чого при соціалізмі не повинно бути, замовчування про фундаментальні проблеми: економічну структуру майбутнього суспільства, управління економічною і соціальною сферою, суспільні інститути й організації та їх місце і роль в суспільстві тощо. Концепції лівих радикалів виражають інтереси певних верств робітників, інтелігенції і особливо — молоді.

З початку 90-х років лівий радикалізм зазнає істотних змін. Ліві радикали дедалі більше розривають з екстремізмом, тріскучою ультралівією фразеологією, крайньою еkleктичністю, тобто змішуванням, механічним сполученням різнорідних поглядів, теорій. Один з німецько-американських соціологів Еріх Фромм соціальну теорію будував на ревізії традиційних положень фрейдизму шляхом об'єднання їх з положеннями філософської антропології і марксизму. Розуміння гуманного, справедливого суспільства зводилось до самоудосконалення особистості, *революції в собі*, близької до релігійних принципів *очищення душі, боротьби з гріхом* тощо.

Ще в кінці 70-х років формується концепція Віля Райха, що допускала одним із шляхів звільнення трудящих здійснення «сексуальної революції». Порушення моральних устоїв розглядалося як заперечення капіталізму і його цінностей. Ставилося завдання надати статевим проблемам революційного характеру, сексуальний опір молоді трансформувати у революційний рух проти капіталістичного ладу суспільства. Звідси, молодь — гегемон соціальної революції. Практично концепція виявилася утопічною. Ліворадикальні погляди Касто Касторнадісо допускають перепону у створенні соціально справедливого суспільства — сучасну технологію, якій генетично властиві відносини панування і гноблення. Взагалі, ліворадикальні погляди неминуче ведуть до *лівого екстремізму*, анархічного індивідуалізму і расового соціалізму. Стверджується, наприклад, що створення гуманного, справедливого суспільства в США — мета не всіх трудящих, а найбільш радикальної частини темношкірого населення. З 90-х років у ліворадикальних концепціях вхідною категорією майбутнього суспільства вважається відчуження. Відстоювання необхідності усунення будь-якої з форм державного контролю над економічним і політичним життям та заміна «самовизначенням», що повинно сприяти повному розкрипаченню індивіда. Проявляється негативне ставлення до будь-яких масових політичних організацій, замовчується питання про структуру державної влади і долі приватної власності тощо.

Лівий радикалізм — неоднорідний рух, в якому виділяються три течії: *анархізм, троцькізм та екологічний соціалізм*. Кожна з них по-своєму трактує устрій суспільства.

Анархізм

Анархізм виник майже два століття тому. Для анархізму характерні два напрямки: анархо-індивідуалізм та анархо-комунізм.

Основні ідеї анархо-індивідуалізму сформульовані у ХІХ ст. німецьким філософом Максом Штірнером та французьким філософом П'єром Жозефом Прудоном. Ідеї анархо-індивідуалізму зводилися до того, що нове суспільство повинно базуватися на пріоритеті особистості, на егоїзмі. Зважаючи на те, що держава та особистість несумісні, анархо-індивідуалізм виступив проти держави, будь-якої централізованої влади. Майбутнє суспільство уявлялося анархо-індивідуалістам як суспільство обміну послуг, угоди дрібних власників, у якому немає антагонізму, тобто непримиренності класів, соціальних верств, насилля, досягнуто *взаємного договору*. Це вчення, назване Прудоном *теорією взаємності*, розцінювалося марксизмом як одна з форм дрібнобуржуазного утопізму. Суть «теорії взаємності» полягає в тому, що у новому суспільстві робітничий клас має стати на шлях угоди з буржуазією, укласти з нею взаємний договір.

Теоретики анархо-комунізму Михайло Олександрович Бакунін і Петро Андрійович Кропоткін ставили головною метою визволення людини від насильства. Здійснення звільнення людини від насильства пов'язувалось із відмиранням держави, створенням бездержавного соціально справедливого суспільства, при якому народ позбавиться від примушення якої б то не було влади — політичної, економічної, духовної. Ідея Карла Маркса про потребу встановлення диктатури пролетаріату піддана Михайлом Бакуніним гострій критиці. Нездійсненність Марксової ідеї про диктатуру пролетаріату пояснив тим, що увесь робітничий клас водночас бути диктатором не зможе. Диктатура пролетаріату поступово виявиться у руках керівної меншості, яка відстоюватиме не народні, а свої інтереси, захищатиме свій привілейований стан.

Внаслідок цього відбудеться переродження пролетарської держави. З встановленням державної власності зміцниться економічний фундамент панування «червоної бюрократії». Сформується політична система, яку Михайло Бакунін назвав *авторитарний комунізм* або *державний соціалізм*. Логічність міркувань та правомірність висновків підтверджена практикою казарменого варіанту централістсько-державного соціалізму. Замість «державного соціалізму» з його централізованим управлінням «згори вниз» Михайло Бакунін пропонував побудувати соціалістичне суспільство, у якому буде здійснений принцип самоврядування народу, створена федеративна вільна організація «знизу вгору» робітничих асоціацій, громад, волостей, областей і народів. Досягається соціалістичне анархічне суспільство шляхом соціальної революції, здійснюваній водночас в усіх країнах світу.

Анархо-комуністична теорія Петра Кропоткіна розроблена на основі широких узагальнень у сфері природних та суспільних наук. Петро Кропоткін виходив з того, що людство може організуватися у вільне самоврядування, асоціації та спілки згідно з природними законами. На основі договору, самохіль укладеного між асоціаціями, створюватиметься федерація, у якій Петро Кропоткін побачив «комуністичну форму співжиття». У такій федерації людина позбавиться від насильства, що йде від держави. Людина стане вільною. Приватна власність, що породжує кривду, замінюється суспільною. Здійсниться розподіл за принципом: «Від кожного за його силою, кожному за його здібностями». Відбудеться зближення між промисловою та сільськогосподарською, розумовою та фізичною працею. Усім цим буде характеризуватися суспільство «вільного комунізму». Повернувшись у 1917 р. до Росії, Петро Кропоткін привітав Жовтневу революцію, дав високу оцінку Радам, які розглядав як народні («низові») асоціації, що самокеруються, здатні втілити ідеали «вільного комунізму». Але незабаром змушений переглянути своє ставлення до Рад, тому що участь мас у їх діяльності дедалі більше підмінювалася диктатурою партії більшовиків. На це Петро Кропоткін неодноразово вказував Володимиру Леніну, нагадуючи, що терористи періоду Великої французької революції фактично стали її «могильниками».

Теорія анархізму пустила своє коріння у міжнародному робітничому русі. На початку ХХ ст. сформувалася течія анархо-синдикалізму, що особливо широко поширилася в Італії, Франції та Іспанії. У Росії, а пізніше в Югославії, анархо-синдикалізм знайшов розвиток у період становлення соціалістичного суспільства. Анархо-синдикалісти стверджували, що не політичні партії, а профспілки (синдикати) є ударною силою у битвах з капіталізмом. У соціалістичному суспільстві профспілки замінять державу, утвердиться обмін вільних виробників, конфедерація профспілок крізь мережу профспілкових організацій та об'єднань керуватиме суспільством та спрямовуватиме розвиток суспільства. Відродження в кінці 80-х років анархістської течії відбулося у Росії, Україні та інших незалежних державах Співдружності. Відбулися установчі конференції та з'їзди, конфедерації анархо-синдикалістів (КАС), анархістських об'єднань у Києві, Харкові, Донбасі та інших регіонах України. Конференції та з'їзди проголосили, що Конфедерація анархо-синдикалістів є «незалежною політичною організацією непартійного типу», що не ставить завдання захоплення влади. Її платформа становить синтез різноманітних напрямків анархізму: анархо-індивідуалізму, анархо-

комунізму та анархо-синдикалізму, охоплює спільну для них боротьбу проти бюрократичного централізму відомчого та партійного диктату, за визволення особистості та суспільства на засадах самоврядування. Для сучасного анархо-синдикалізму характерні загальноцивілізовані риси гуманізму, індивідуальної свободи та соціальної справедливості, що несумісні ані з якою диктатурою, класово-партійною винятковістю тощо.

Аналіз основних течій анархізму дозволяє зробити висновок, що не можна характеризувати анархо-індивідуалізм, анархо-комунізм, анархо-синдикалізм як антикомуністичні, відлучати від світової соціалістичної думки.

Троцькізм

Троцькізм — ідейно-політична течія, яка виникла на початку ХХ ст. У сучасних умовах троцькізм, як й інші ідейно-політичні течії, зазнав суттєвих змін. Назва ідейно-політичної течії дана від імені її ідеолога Льва Давидовича Троцького (Бронштейна), який відіграв суттєву, багато в чому неоднозначну роль як політичний діяч та теоретик. Основу ідеології та практики троцькізму складала теорія «перманентної революції», що заперечувала можливість перемоги соціалістичної революції та побудови соціалізму в одній окремо взятій країні, необхідність створення пролетарської партії, що заперечувала спроможність робітничого класу зібрати навколо себе непролетарські верстви та зміцнити союз із селянством. У 30-х роках Троцький створив ІV Інтернаціонал. Через 30 років ІV Інтернаціонал — міжнародна організація — розпався на досить численні неотроцькістські угруповання. В середині 70-х років з їх боку вживаються спроби ліквідувати організаційний розкол та активізувати діяльність ІV Інтернаціоналу. *Діяльність неотроцькістських об'єднань будується на теорії «перманентної революції». Головна її теза — можливість перемоги соціалізму лише у всесвітньому масштабі.* Без світової революції соціалізм не може бути побудований в жодній країні. Сучасні троцькісти стверджують, що активізація транснаціональних корпорацій на міжнародній арені створює необхідні умови для здійснення світової соціальної революції, розглядають посилення транснаціональних корпорацій як один з найважливіших факторів, що підтверджують правомірність висновку про можливість перемоги соціалізму лише у міжнародному масштабі. І в реалізації завдань соціалістичних перетворень суспільства неотроцькісти виходять з ідей «класичного троцькіз-

му». Особливо велике значення троцькісти надають висновку Льва Троцького про те, що «одними декретами» запровадити соціалізм неможливо. Для досягнення такої мети необхідно пройти «тривалу епоху переходу», що займе багато років, можливо, навіть десятиріччя. Це положення Льва Троцького співзвучне з вченням Маркса та Леніна про перехідний період, його суть та необхідність. Але відмінність троцькістської концепції соціалізму від марксистської, насамперед, в тому, що Троцький вважав можливою *побудову соціалізму лише при високому рівні розвитку продуктивних сил, при значному промислово-технічному потенціалі*. Не менш важливою відмінністю є заперечення можливості створення соціалізму в одній, окремо взятій країні, що впливає з троцькістської концепції про *всесвітній характер соціалістичної революції*.

Ідеї Льва Троцького покладені в основу неотроцькістської концепції «самокеруючого соціалізму», яку розробив IV Інтернаціонал в кінці 80-х років: «самокеруючий соціалізм» показаний як вільна асоціація робітників, а також повністю обґрунтовано недоліки «реального соціалізму», труднощі та проблеми у розвитку міжнародного робітничого та комуністичного руху. Нові підходи до реалій сучасного світу змусили неотроцькістів переглянути стратегію та тактику. Лівий екстремізм, притаманний троцькізму 60—70-х років, поступився місцем новим формам та засобам боротьби. Неотроцькісти стали виявляти тверезий підхід до питань війни та миру, відмовилися від своєї антигуманної, екстремістської тези, що для знищення капіталізму необхідна «превентивна ядерна війна», стали на шлях участі у масових антивоєнних рухах, виявляють ширий неспокій за долю людства. Зростаюча взаємодія з лівими силами сприяє виходу троцькістських угруповувань з політичної ізоляції, розробці загальних позицій з окремих проблем. Троцькізм у сучасних умовах модифікується.

Екологічний соціалізм

Екологічний соціалізм — досить впливова соціально-політична течія, сформувалася на Заході на початку 80-х років ХХ ст. Конкретно-історичною основою виникнення теорії екологічного соціалізму стали негативні наслідки науково-технічної революції, поява глобальних проблем сучасності. Загроза ядерної катастрофи, загострення екологічної ситуації, голод мільйонів людей у країнах, що розвиваються, енергетична криза, масове безробіття викликали широкий протест громадськості, сприяли

розвитку масових демократичних рухів, спрямованих на вирішення глобальних проблем. Екологічний рух розвивався у тісному зв'язку з іншими демократичними рухами, особливо з антивоєнними. Соціальну базу екологічного руху складають молодь, середні верстви, інтелігенція, робітники. Масовість течії екологічного соціалізму привела до створення в багатьох країнах партій «зелених», що розгорнули боротьбу за забезпечення екологічної безпеки. Разом з ними за розв'язання завдань екологічної безпеки виступають інші політичні партії. Особливо активні — соціалістичні та соціал-демократичні. На XVIII конгресі Соцінтерну, який відбувся у 1989 році, розроблена програма діяльності у сфері екології, визначено основні напрямки її здійснення у різних країнах. Раніше, у грудні 1988 року, в зв'язку з тим, що рух за екологічну безпеку став міжнародним, на сесії Генеральної Асамблеї ООН висунута пропозиція про створення міжнародного органу з координації екологічного руху в межах планети. Перша така координаційна рада створена у Західній Європі. До складу координаційної Ради ввійшли представники семи партій «зелених» західноєвропейських країн. «Зелені» були першими, хто поєднали екологію з масовою свідомістю, розгорнули боротьбу за визнання пріоритету загальнолюдських інтересів, особливо проблем виживання. «Зелені» піддали критиці колишнє поняття прогресу, що зводилося до тріумфального, нічим не стриманого розвитку науки і техніки. Зелені підкреслювали, що на практиці такий розвиток веде до змарнування невідновлюваних природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, нагромадження засобів масового знищення. У зв'язку з тим, що проблема виживання гостро стоїть перед всім людством, до розвитку прогресу потрібно підходити з нових позицій, що передбачають розв'язання екологічних проблем, захист інтересів всього суспільства та окремої особи.

Альтернативою капіталізму, соціалізму, лідери міжнародного екологічного руху та партії «зелених» у Німеччині, Томас Еберман та Річард Трамперт, висунули свою модель суспільства, розробили концепцію «екологічного соціалізму». Ця концепція викладена у їх праці «Майбутнє зелених. Реалістична концепція для радикальної партії». Основні її положення зводяться до того, що капіталізм та соціалізм становлять дві різновидності «індустріалізму», що розвиваються. Індустріалізм визнається головною причиною екологічних та інших глобальних проблем тому, що розвиток виробництва в умовах науково-технічної революції веде до деградації суспільства, загострення екологічної кризи. Альтерна-

тивною «індустріалізму» проголошується «екологічний соціалізм», при якому припиняється зростання економіки, скорочуються виробництво та споживання, змінюються спосіб життя та мислення людей. Ідеологи концепції «екологічного соціалізму» не відмовляються від науково-технічного прогресу взагалі, а виступають лише проти тих моделей економічного розвитку, що ставлять під загрозу екологічне майбутнє планети. Заслугує на схвалення їх вимога, щоб кожне наукове відкриття та технічне нововведення, перш ніж бути реалізованим, пройшло випробування на свою соціальну доцільність та екологічну безпеку, нешкідливість. Зелені вірять, що людство прийде до такої розумної політики, що відмовиться від надмірного розвитку виробництва товарів, від споживацької психології. Важливе місце у концепції «екологічного соціалізму» займають людина та спосіб її життя, проблеми духовного та морального розвитку особистості. Передбачається зробити особу незалежною від державних органів шляхом суттєвого обмеження їх влади та поступового перетворення у органи самоврядування. Іншими словами, перейти до безпосередніх, позадержавних зв'язків між колективами людей, що формуються добровільно. Серед проблем соціального та духовного життя людини особлива увага приділяється становищу молоді та жінок, дегуманізації праці, соціальній справедливості та захищеності, становищу сім'ї. Широке коло проблем, що порушується в концепції, певно, сприяє зростанню популярності концепції серед різних соціальних верств населення, розвитку масового екологічного руху.

Маоїзм

У 30-х роках ХХ ст. один з лідерів комуністичного руху у Китаї Мао Цзе-дун проголосив, що Комуністична партія Китаю у боротьбі за владу повинна спиратися на найбільше селянство та партизанські методи ведення революційної війни. Такою теорією позначилася суть розходжень китайського варіанту соціалізму від радянської моделі соціалізму. В кінці 40-х років Комуністична партія Китаю встановила владу над материковою частиною Китаю. Мао Цзе-дун запропонував радикальний курс прискорення модернізації та індустріалізації економіки («Великий стрибок», 1958) та руйнування традицій у духовній сфері («Культурна революція», 1966). Спроба побудови соціалізму у Китаї форсованими методами обернулася невдачею та глибокою соціально-економічною кризою. У 60—80-ті роки декілька ульт-

парадикальних угруповувань — «Червоні бригади» у Італії, фракція Червоної Армії у Японії, Баадермайнгоффер у Німеччині, Світлий шлях у Перу та ін. дотримувались ідеології маоїзму, використовуючи екстремістські методи політичної боротьби та насильницького завоювання влади.

Тітоїзм

У 40—50-х роках, після розгрому фашистської Німеччини та визволення Югославії, встановлення народної влади, більш помірну ліберальну форму соціалізму розвиває лідер югославських комуністів Йосиф Броз Тіто. Відмовившись від сліпого копіювання радянської теорії побудови соціалізму, югославські комуністи здійснювали концепцію, засновану на децентралізації управління, дебюрократизації та введенні робітничого самоврядування. Хоча промислові підприємства — заводи та фабрики функціонували на ринкових принципах, це не вважалося поверненням до капіталізму, тому що підприємства знаходились у власності трудових колективів (але, разом з тим, не держави, як у СРСР, — звідси корінь розбіжностей з радянською моделлю соціалізму). Альтернативний шлях до соціалізму робив політичну систему в Югославії більш демократичною, аніж в інших країнах.

Націоналізм

Націоналізм — ідеологія, психологія, соціальна практика, світогляд та політика підкорення одних націй іншим, проповідь національної винятковості та переваги, розпалювання національної ворожнечі, недовір'я та конфліктів. За походженням націоналізм — політика, ідеологія та соціальна практика буржуазії у національному питанні та первісно спрямований на консолідацію нації, на перемогу національних рухів у боротьбі з феодалізмом. Націоналізм широко розповсюджений у всьому світі, проявляється у суспільному житті практично в усіх країнах, але набуває особливої небезпеки у багатонаціональних, багатоетнічних країнах. Потужний імпульс націоналізм одержує в епоху краху колоніальної системи та боротьби народів колишніх колоній та напівколоній за рівноправність та рівність у світових, політичних та господарських відносинах. Національні рухи в останніх імперіях та розпад Радянського Союзу, Югославії значно зміцнили позиції націоналізму у суспільному житті країн. Націоналізм багатолікий та різноманітний, з конкретною своєрідністю змісту і завдань, що вирішуються,

і за формами прояву. Націоналізм може виступати у вигляді фашизму, расизму та під маскою витонченої науковості, з позицій марксизму, лібералізму, демократизму. Націоналізм проявляється і як великодержавний шовінізм, як націоналізм малих народів, як носій насильницької асиміляції, і як національна обмеженість, замкненість, відокремленість тощо. Носіями ідеології та психології націоналізму виступають не тільки буржуазні та дрібнобуржуазні верстви, але й селянство, інтелігенція, широкі маси робітників. Націоналізм — серйозна ідейно-політична сила у високорозвинених країнах, в країнах середнього рівня розвитку, в країнах, відсталих економічно.

У сучасних умовах націоналізм прагне до мімікрії, перетворення під демократичні свої егоїстичні дії, а антинаціональну спрямованість намагається прикривати псевдопатріотичними лозунгами, національними інтересами, цінностями. Оперуючи національними символами, гаслами загальнонаціонального характеру та експлуатуючи національні почуття людей, націоналізм особливо прагне ідентифікувати себе з національною самосвідомістю народів, що виконує справді прогресивну історичну місію у житті нації. Націоналізм веде до національної ворожнечі та відчуження, національна самосвідомість шукає і знаходить шляхи зближення та співробітництва тому, що національна свідомість підноситься над індивідуальними та груповими інтересами, формується з потреб національного прогресу. Виявлення та узагальнення докорінних, довготривалих інтересів національного відродження і прогресу, умов та факторів їх реалізації є функцією національної самосвідомості. Саме самосвідомість доходить до розуміння того, що джерелом національного прогресу є не лише статичні національні цінності, внутрішні потенції саморозвитку, але ще більшого значення набувають інтернаціоналізація та обумовлені нею інтеграційні процеси та співробітництво націй. Національний фактор у політичній практиці у тому або іншому ступені враховують всі прагматичні ідеології. Основний прийом «включення» національного фактора до політики — апеляція до патріотизму. Класичний лібералізм американського зразка успішно поєднується із почуттям американського патріотизму. В Україні, незважаючи на офіційний інтернаціоналізм, у суспільному підтексті та політичному житті завжди залишалося місце для традиційного національного почуття.

Нації склалися лише до XIX століття, а у ряді випадків процес національної інтеграції розтягнувся і на більш пізній період. До середини XIX ст. європейські мислителі, особливо у Німеччині та

Італії, де проблема національного об'єднання особливо актуальна, ґрунтовно романтизували почуття причетності особистості до своєї нації, визначивши її як головну людську цінність та добродесність, поклонялись нації, вбачаючи в ній запоруку суспільного добробуту. Італійський письменник Джованні Маццині оспівав у творах свободу не для особистості як головного елементу суспільства, що зробило б його звичайним лібералом, а для нації. Тільки до кінця XIX ст. Німеччина та Італія досягли повного об'єднання в межах єдиних національних держав. Порівняно пізно, у порівнянні з іншими націями, вони консолідувались у більшій етнічній співтоваристві. І ця особливість сприяла підсиленню їх націоналістичних упереджень. Ілюзія мирного співіснування романтичного націоналізму допускала, що всі нації стануть задоволені та щасливі, варто тільки всім французам почати жити у Франції, італійцям — в Італії, німцям — у Німеччині та ін. Але хто встановив раз і назавжди кордони для проживання? Хто сказав, що саме за Сіверським Дінцем кінчається Україна та починається Росія? Чи існує територія, де населення змішане, але якась нація у односторонньому порядку має на неї право? Все це досить швидко вилилось у агресивний націоналізм як ідеологію, що породила конфронтаційну зовнішню політику. Основною проблемою будь-якої націоналістичної ідеології є відсутність раціонального змісту. Практика показує, що націоналізм не володіє механізмом вирішення соціальних та політичних проблем суспільства.

Фашизм

Фашизм — правоекстремістський політичний рух, що виник в обстановці революційних процесів, які охопили країни Західної Європи після першої світової війни. Батьківщина фашизму — Італія та Німеччина, де виникли перші фашистські організації та партії. Пізніше аналогічні рухи склалися в багатьох країнах світу. При всіх своїх національних особливостях класова суть фашизму скрізь однакова: фашизм відображав інтереси найбільш реакційних кіл капіталістичного суспільства, що здійснювали фашистським рухам фінансову та політичну підтримку, використовуючи їх для придушення революційних виступів трудящих, збереження існуючого ладу.

Ідеологія фашизму — це войовничий антидемократизм та антимарксизм, расизм та шовінізм, доведений до істерії, звеличчвання тоталітарної держави.

Етносоціологія

Етносоціологія — новий науковий напрям, що виник настику етнографії і соціології. У другій половині 60-х років ХХ ст. в країнах Сходу етносоціологія виділилась у самостійну галузь знань. Поняття *етносоціологія* складається з двох слів різного походження: *етнос* (грецьк. *ethnos* — суспільство, рід, плем'я, народ) і соціологія (лат. *societas* — суспільство, *logos* — вчення). Дослівно *етносоціологія* — *вчення про національні суспільства*. Проте суть поняття *етносоціологія* багатше його етимологічного значення. *Етносоціологія* — *галузь соціології, що досліджує походження, суть, функції різних етносів (рід, плем'я, народність, нація) з метою виявлення загальних закономірностей, їх взаємодії і вироблення механізмів вписування в систему соціальних відносин, що склалися*. Інакше кажучи, етносоціологія вивчає соціальні аспекти життя та діяльності етнічних утворень, а також національну специфіку соціальних спільностей і відносин.

Виникнення наукового напрямку — етносоціології — обумовлено інтересами науки і суспільної практики. Національні проблеми вивчають різні науки: філософські, історичні, юридичні, економічні та ін. Кожна з них має предметну галузь, що дозволяє проаналізувати всі сторони розвитку і взаємодії етнічних спільностей. У 40-60-х роках ХХ ст. в усьому світі у зв'язку з могутнім піднесенням національно-визвольного руху зростає значення етносоціальних знань. Етносоціологія має предметом дослідження етносоціальні процеси, національно-регіональні особливості соціальної структури народів тощо, тобто ту сферу знань, що фактично випадає з поля зору філософів, економістів, істориків, етнографів та інших спеціалістів.

3. АЛЬТЕРНАТИВНЕ БАЧЕННЯ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

У 80-ті — на початку 90-х років ХХ ст. у країнах Заходу та Сходу виникли масові політичні та неполітичні рухи, що увійшли до суспільно-політичного життя як *альтернативні, зелені та нетрадиційні, діяльність яких зосереджується на пошуках нових економічних, політичних, культурних форм організації життя сучасного суспільства*. Та все ж відсутня цілісна система альтернативних доктрин та концепцій. Але зате можна досить чітко визначити їх базові ідейно-політичні принципи. Основою, стрижнем доктрин та концепцій виступає нова постматеріальна

система цінностей зі зміщенням центру із матеріальних благ та прибутків — головна життєва мета індивідуума в індустріально розвинених країнах Заходу та Сходу, та в країнах, що розвиваються, — на матеріальні потреби самореалізації особистості, участь у суспільному житті, визнання особистості суспільством тощо. Основний наголос робиться на обґрунтуванні необхідності зміни різновидів існуючого суспільства (індустріального, постіндустріального, соціально-інтегрованого), а також на перетворенні світу, що розвивається шляхом виходу за його межі, спираючись на новий тип, що формується виробництвом у процесі розвитку світового співтовариства та створення децентралізованих, самоврядованих суспільних структур.

Альтернативні рухи відображають інтереси найрізномірніших соціальних спільностей та класів. Досить пістрява їх соціальна база. У середовищі альтернативних рухів переважають чоловіки, а не жінки, самотні та не родинні, молодь, міські жителі. Та все ж при всій соціальній пістрявості ядром рухів виступають середні прошарки. Саме це визначає їх ідеологічне обличчя. Та виникнення альтернативних рухів зумовив ряд факторів: зруйновані традиційні ціннісні орієнтації; відсутність умов для самовдосконалення особистості; тотальна загроза природним основам життя, поглиблення нерівності поміж соціальними спільностями та верствами, регіонами. Саме ідейна криза консерватизму, лібералізму та соціалізму, гостра ідейно-духовна криза сучасного суспільства викликали у певних аспектах альтернативізм. Але від ідеології альтернативні доктрини тримаються подалі. Разом з тим все те, що стосується сфери цінностей, ідеологізується. Цінності культури та ідеології розглядаються причиною кризових явищ у сучасному суспільстві. Продукт індустріального розвитку та орієнтація на споживацтво, масова культура, стандартизація пояснюються як фактори руйнування життєвих передумов розвитку особистості. При дослідженні капіталізму, соціалізму, демократії ідеологи альтернативних рухів посилаються на висновки Карла Маркса, Джона Кейнса, Джорджа Робінсона, Джона Гелбрейта та інших видатних соціологів. Але основним ідейним джерелом побудови моделей суспільного розвитку є спадщина утопічних ілюзій та мрій, політичні концепції вдосконалення капіталізму, соціалізму, демократії, концепції екологізму тощо. Позитивне у альтернативних концепціях те, що вони спрямовані на викриття болячок та пороків існуючого ладу.

На відміну від доктрин та концепцій ліворадикальних, та й, насамперед, «нових лівих», альтернативні доктрини менш спря-

мовані на злам соціально-політичних структур сучасного суспільства, а здебільшого — на трансформацію особистості та суспільства. Ідеологи альтернативних рухів уповають на віру у добро, розум, надію на виховання, установку на щастя, відданість ідеї прогресу, спрямованого на розвиток та удосконалення особистості. Відстоюються ідеї справедливого розподілу благ, гармонійності, єдності людини та природи, безпосередньої участі особистості у прийнятті рішень з різноманітних соціально-економічних та політичних проблем. Альтернативні рухи у сфері економіки допускають перехід від завдань досягнення матеріального добробуту до здійснення мети: створення суспільства, заснованого на соціальній справедливості, гуманізмі, а в сфері політичній — створення нового типу демократії, що передбачає децентралізацію влади та широку політичну активність на масовому рівні. У сфері розвитку особистості — потреба удосконалення внутрішнього світу.

Поширена ідея про те, що механізми організації природи повинні стати зразками організації суспільства, а соціальна рівновага — копією рівноваги у природі. Але концепція «політичної екології» лежить в основі всіх альтернативних доктрин та ставить метою обґрунтування необхідності поєднання зусиль, спрямованих на збереження навколишнього середовища, з завданням боротьби проти індустріального суспільства. На природу переноситься й Марксова концепція відчуження. Вважається, що панування людини над природою обертається повним підкоренням природи складною технікою тощо. І тому боротьба за оновлення технології, удосконалення засобів виробництва є боротьба за справедливе суспільство, збереження навколишнього середовища тощо. Удосконалення людини, її взаємовідносин із природою є одним з важливих аспектів у концепціях. Зрозуміло, що виокремлення екологічних проблем та їх вирішення свідчать про пошук мети та орієнтирів, здатних конкретизувати постматеріальні цінності.

Критика всього існуючого та неістинного, чи то йде мова про економіку, чи про політику, мораль, філософію, — все це виступає безпосередньою частиною змісту та похідним пунктом альтернативних пошуків. Переглядається концепція прогресу, йдеться про відмову від зразків індустріальної епохи, коли центр діяльності людини переноситься на її прагнення матеріальних благ, а природа та людина розглядаються лише як джерело прибутків. Інколи виробництво товарів та здійснення послуг вважаються оптимальним шляхом досягнення суспільної мети. Відзначається й

наростання небезпеки в зв'язку з поглибленням та поширенням науково-технічної революції. Трансформація суспільства, на думку ідеологів альтернативних концепцій, передбачає створення принципово нової картини світу та уявлень про природу людини. Трансформація суспільства відбувається на базі ініціативи, психологізму, релігійного досвіду, відходу від матеріалізму тощо. Звідси — заперечуються раціоналізація наукових знань та матеріалістичне розуміння суспільного процесу. Знімається питання про класову державу, експлуатацію, класову боротьбу тощо. Підкреслюється, що екологічне суспільство неможливе без радикального перерозподілу на базі децентралізації багатств планети та засобів виробництва. У деяких моделях побудови суспільства, що орієнтується на самозабезпечення, заперечуються ринкова система та державне регулювання економіки, висловлюється думка, що людину врятує відмова від відносин власності у господарстві, поступове поширення самообслуговування в межах групової самодіяльності та ін., проголошується необхідність «плюралістичного компромісу», тобто поєднання альтернативної економіки та великомасштабного сучасного виробництва. Основа перебудови економічних та політичних відносин — демократія прямої участі.

Демократія прямої участі, на думку ідеологів альтернативних концепцій, полягає в проголошенні свободи принципів соціальної організації на усіх рівнях, політична мета допускає радикальне обмеження та деідеологізацію влади, заперечується представницька демократія як відчуження народу від влади, концентрація влади у руках еліти, соціальна та політична нерівність громадян.

Концепція базисно-демократичної політики означає децентралізовану пряму демократію, надання переваг рішенням базису, широкої автономії та права на самоврядування тощо. Йдеться про перерозподіл влади, перехід до обцинної організації. Базою перерозподілу влади є непорушний зв'язок економічної та політичної децентралізації. У глобальному масштабі йдеться про планету федерації, неопланетарну спільність. Створення децентралізованого суспільства створило б умови прямої участі та контролю громадян в усіх сферах суспільного життя. Та однією з головних проблем є проблема рівності як соціальної цінності. Сучасна генерація, використовуючи безліч корисних копалин, дискримінує майбутні генерації, а тому універсальним засобом оздоровлення суспільства є затвердження нових цінностей: особиста аутентичність, тобто вірогідність; вважається, що життя — добро тільки при умові, що його зміст та стиль відповідають схи-

льностям та здібностям людини; самовизначення, тобто у політиці — право вибору свідомих прагнень свободи та справедливості, первинна колективність, що забезпечує повернення до примату територіальних зв'язків над соціально-економічними. Звичайно, що альтернативні концепції та доктрини містять величезний потенціал гуманізму.

ЛІТЕРАТУРА

Американский либерализм в 80-е годы: поиски альтернатив. — М., 1986.

Бруклин С. Плюрализм и социальные конфликты. — М., 1990. Консерватизм в ценностных ориентациях канадского общества / Отв. ред. Меньяйленко Л. Г. — М., 1990.

Мельвиль А. Ю. США — сдвиг вправо? Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х годов. — М., 1986.

Оганесян А. К. Социальная этика американского неоконсерватизма. — М., 1990.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ У чому проявляється зближення між неоконсерватизмом та неолібералізмом?
- ◆ Які основні принципи соціал-демократичної концепції «демократичного соціалізму»?
- ◆ У чому суть анархістського учення про «бездержавний соціалізм»?
- ◆ Яка роль екологічного руху у вирішенні глобальних проблем?
- ◆ У чому полягає еволюція концепцій суспільного розвитку?

Розділ 3

ДЕРЖАВА І ПОЛІТИКА

ДЕРЖАВА*

1. ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ПРИРОДА

Що таке держава?

Держава — політична форма організації суспільства. Держава — основний інститут політичної системи, що здійснює управління суспільством, охорону його економічної та соціальної сфери, культури. Державу відрізняють: по-перше, наявність органів, що здійснюють верховну владу, яка поширюється на все населення; по-друге, наявність права — сукупності загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою; по-третє, наявність певної території, на яку розповсюджується влада, юрисдикція держави.

Звичайно ж, поняття держави неоднозначне. Під державою розуміється політична організація економічно панівного класу, що має своєю метою охороняти існуючий порядок і придушувати опір інших класів, соціальних верств і соціальних спільностей. Але під державою розуміється й організація великої соціальної спільності, верстви. У такому випадку держава тотожна суспільству, народу. Якщо зосереджувати увагу на цілісності певних внутрішньосуспільних зв'язків та їх форм, тобто структурі державного апарату, поняття держави тотожне уряду, адміністрації. І нарешті, під державою розуміється система органів і формально-правових принципів, що визначають їх функціонування. Держава — це особливе явище, що виникає на певному

* * Глава підготовлена В. С. Малишенко, кандидатом філософських наук, І. М. Жиленковою, кандидатом історичних наук.

етапі розвитку людства, універсальна організація, яка має суверенітет і здійснює владу на повній території.

Теорії походження держави

В політичній науці існує велика різноманітність думок з приводу походження і соціального призначення держави. Розпад родоплемінного устрою, поступове відособлення від суспільства верстви вождів та їх близьких і зосередження у них управлінських функцій, засобів влади і спеціальних привілеїв під впливом ряду факторів і приводять до виникнення держави. Філософ Платон вважав, що держава — соціальна організація, яка переросла патріархальну і племінну організації в процесі розвитку скотарства, хліборобства, ремесла, торгівлі. В розподілі праці Платон бачив причину виникнення держави. Відмінна риса реальних форм державної організації: нерівність, оформлена законами, що завжди відображають інтереси сильнішого класу і видаються за загальне добро.

Засновником патріархальної теорії походження держави став Арістотель. Держава — продукт природного розвитку родини, роду і племені, виникла в процесі механічного об'єднання родів у плем'я, племен — в більшій спільності. Держава розглядається як розвинена форма патріархальної влади, здійснюваної в ім'я всіх і для всезагального добра. За словами Арістотеля, «людина за природою своєю істота політична... В усіх людей природа вселила прагнення до державного спілкування, і перший, хто це спілкування організував, виявив людству найвидатніше добро». Арістотель не просто визначив державу як природну і вищу в порівнянні з родиною і племінними поселеннями форму людського співжиття, але й описав існуючі форми правління і дав класифікацію різноманітних держав.

В стародавності, до XVI—XVII століть держава звичайно трактувалася широко і не відділялася від суспільства, яке організує і представляє. Одним з перших повне тлумачення *держави* дав Нікколо Макіавеллі. Раніше для визначення держави вживали різноманітні, більш конкретні поняття: *князівство, королівство, республіка, тиранія* та ін. Нікколо Макіавеллі ввів правове спеціальне поняття «*Stato*» для визначення держави, незалежно від її конкретних форм, як *особливої політичної організації суспільства*.

Природно, держава — історично перший інститут політичної системи. В умовах нерозвиненого політичного життя існували тривалий період лише формальні і неформальні об'єднання (аристократичні верстви, угруповання, цехові корпорації, чернецькі ордени тощо). Кожній із суспільно-економічних систем відпові-

дає особливий тип держави. Перший з них — *рабовласницька держава* — диктатура класу рабовласників. На зміну рабовласницькій державі прийшла *феодална*, що базувалася на феодалних виробничих відносинах, основу яких складала власність феодалів на землю, а держава стала диктатурою класу феодалів. Основною політичною формою держави виступала монархія в різноманітних варіантах. Для феодалного типу держави характерна величезна політична й ідеологічна роль церкви, що сприяла здійсненню влади феодалів над масою пригнобленого населення. В період абсолютизму, засилля церкви розповсюджується теологічна концепція походження держави, в рамках якої виникнення держави санкціонувалося волею Божою (Августин Блаженний, Фома Аквінський). Протягом XVI—XVIII ст. склався буржуазний юридичний світогляд, що прийшов на зміну теологічному. Суть його в тому, що *державно-правові явища розглядалися як первинні*. Тоді ж виникають і формуються вчення про природні права і суспільний договір (Гуго Гроцій, Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо та ін.). Існують права кожної людини і всіх людей, що їм притаманні від народження, і ці права не може відібрати навіть Бог. Серед них право на життя, свободу, власність тощо. Ідея природних прав є відображенням принципу рівності всіх і справедливості. В тісному зв'язку з ідеєю природних прав виникає і *вчення про суспільний договір*. Тоді це була реакція на релігійні теорії походження держави: *держава — результат не божественної волі, а угоди між людьми*. Теорія виходить з розуміння держави як результату своєрідного договору, що укладається між сувереном-володарем і підданими. Причини укладення договору пояснюються по-різному. В додержавному стані люди користувались своїми природними правами. Однак, щоб уникнути реальних і здатних виникнути в майбутньому неподобств, небезпек, зіткнень (а також й інших мотивів), люди вирішили вийти з природного становища і *жити в стані* громадянському: вони уклали договір і створили державу. *Угода людей є основа всякої влади. Вираження її — договір*. Договір зводиться до того, що кожна людина віддає свою особистість під вище керівництво загальної волі і завдяки цьому стає його учасником. Вся влада переходить до суверена, що постає зі згоди учасників угоди. Людина здобуває громадянські свободи і право власності. Внаслідок люди рівні через право і угоду. Договірні теорії держави відображають деякі реальні факти. Так, договірна система княжіння існувала в Київській Русі в Чернігівському і Галицькому князівствах, де із запрошеним для правління князем на певний

термін укладали договір. Під впливом теорії суспільного договору створювалася американська держава — США. Але політичною антропологією доведено, що реальна держава виникла не внаслідок добровільної передачі індивідами частини своїх прав спеціально створеному для захисту громадян і суспільного порядку органу, а в ході тривалого природно-історичного розвитку суспільства. Ще Арістотель стверджував, що держава, подібно родині і селищу, «є природна форма співжиття».

В XIX ст. виникає *насилницька теорія походження держави*. Суть її зводилася до того, що *держава виникла в первісній формі як організація переможців над переможеними, тобто актом насильства*. Боротьба між переможцями і переможеними поступається місцем боротьбі між станами, політичними партіями, державами. Ролі завоювання одних народів іншими у виникненні державності і держави приділяли увагу соціологи Франц Оппенгеймер, Людвіг Гумплович та ін. В протилежність марксизму, держава, за Оппенгеймером, виникає внаслідок не внутрішнього класового розшарування суспільства, а внаслідок зовнішніх завоювань і політичного насильства, що поглиблюють соціальну нерівність, призводять до утворення класів і експлуатації. Держава — це «правовий інститут, насильно нав'язаний однією групою людей — завойовниками — іншій групі — завойованій з метою її експлуатації». Вплив завоювань на утворення і розвиток держави безсумнівний. Але їх не слід абсолютизувати, упускаючи з виду інші, часто більш важливі причини: демографічні фактори, зміни в відтворенні самої людини (зростання чисельності і щільності населення), осілий спосіб життя, упорядкування шлюбних відносин між видами, психологічні (раціональні та емоційні) фактори. Держава — плід людського розуму, що виникає під впливом певних потреб і емоцій людини. Страх перед агресією з боку інших людей, побоювання за життя і свободу, майно — домінуючий мотив, що спонукає людину до створення держави (Гоббс); людський розум, який привів до висновку про необхідність створення спеціального органу — держави, здатного ефективніше забезпечити природні права людей, аніж їх традиційні, додержавні форми співжиття (Локк).

Психологічна теорія походження держави (представники — Петражицький, Фрейзер, Тард та ін.) *пояснює державу особливими властивостями психіки людей, психологічною потребою людей підкорятися*. Держава — це організація, створювана для управління суспільством з боку певних осіб. Відомий соціолог Еміль Дюркгейм не уникнув впливу *органіцистських теорій по-*

ходження держави. Прихильники органіцистських теорій порівнювали процес розподілу праці з процесом спеціалізації різноманітних органів людини. На противагу їм Еміль Дюркгейм вважав, що поглиблення розподілу праці викликає появу нових форм влади. Держава виникає скрізь і розвивається за одними і тими ж законами, виступаючи відображенням внутрішньої раціональності, що лежить в основі еволюції соціальної структури. На відміну від марксистів, які розглядали державу і особистість як дві чужі, що протистоять одна одній, сили, Еміль Дюркгейм бачив соціальне призначення держави у визволенні індивіда, поверненні свободи особистості. *Тоді ж формується і марксистська теорія походження держави.* Розвиток матеріальної основи життя суспільства, пов'язаний з розподілом праці, виникненням виробництва, обміну, з необхідністю вів до змін соціальної структури суспільства, виникнення соціальної нерівності, соціальних верств, груп людей, які відрізняються за становищем в системі суспільних відносин, відношенням до засобів виробництва, — *суспільних соціальних класів.* Між класами і майновими верствами починається боротьба за владу з тим, щоб у рішеннях влади знайшли відображення їх інтереси. Відбувається поступова зміна структури влади: з влади всього суспільства вона стає владою верстви, класу. Процес завершується з появою особливого суспільного інституту, що отримав назву *держави* як продукт економічного розвитку і класових суперечностей, покликаний служити інтересам економічно панівного класу. Виникнення у процесі розвитку суспільного виробництва приватної власності, класів і експлуатації, гноблення — одна з причин появи держави. Таку точку зору на походження держави найбільш детально обґрунтовує марксизм. Хоча марксизм і визнає за державою функцію управління, виконання загальних дій, але все ж на передній план в діяльності держави ставить функцію *класового придушення, підпорядкування.* Держава — це машина для гноблення одного класу іншим, машина, щоб тримати в покорі одному класу інші підлеглі класи і соціальні верстви та спільності.

Сучасна наука не заперечує важливого впливу виробничих відносин та економічних панівних класів на державу. Однак сама поява та існування держави безпосередньо не пов'язується з виникненням приватної власності і класів. В деяких країнах утворення держави історично передувало і сприяло класовому розширенню суспільства. Так, в Україні поглиблення соціальної нерівності і поява великих власників відбувалися, насамперед, за рахунок збагачення «управлінського класу» — князів, їх дружин

та оточення. Надалі ж економічно панівні класи підпорядковували землі України, придушували її державність, йшли в служіння до російських правителів або іноземних загарбників, і населення шукало захисту і заступництва на стороні.

Звичайно ж, держава виникла не з однієї причини, а цілого комплексу передумов, до яких належать і *суспільний розподіл праці, поява нерівності, приватної власності, ускладнення суспільного організму, суб'єктивні спрямування людей*. А теоретичні дослідження філософів, юристів, істориків поглиблювали розуміння проблеми, розкриваючи окремі її аспекти. З питань про походження держави впливає і питання про її соціальне призначення. *Держава — форма організації всього суспільства, інструмент певних соціальних суб'єктів для здійснення своїх інтересів, а також стабілізуючий фактор, який зберігає соціальний баланс у суспільстві*.

Історичні рубежі в розвитку держави

Існуючи протягом багатьох тисячоліть, держава змінюється разом із розвитком всього суспільства. В розвитку держави, виходячи з особливостей взаємовідносин держави і особи, втілення в державному устрої раціональності, принципів свободи і прав людини, можна виділити два етапи: *традиційний і конституційний, а також проміжні стадії, що поєднують риси традиційних і конституційних держав*.

Традиційні держави виникли та існували здебільшого стихійно, на основі звичаїв і норм, що сягають корінням глибокої давнини; вони мали необмежену владу над підданими, заперечували рівноправність всіх людей і не визнавали вільну особу як джерело державної влади.

Конституційні держави виникли на вищому, в порівнянні з античністю і середньовіччям, рівні розвитку суспільства. Ряд соціологів і політологів, аналізуючи розвиток конституційних держав, зважаючи на глибокі відмінності конституційних і неконституційних держав, пропонують за античною традицією розрізняти держави лише за організаційно-публічною політичною владою, похідною від громадянського суспільства і так або інакше йому підконтрольною. І хоча такий підхід не враховує загальні риси різного типу держав і не поділяється більшістю учених, все ж він обґрунтовано визначає межу, що відділяє сучасні конституційні держави від держав, за типом устрою і функціонування зв'язаних з минулим. Поділ конституційних і неконституцій-

них держав проходить по лініях ставлення до свободи та інших прав особи, пріоритету у взаємовідносинах особи, суспільства і держави. Конституційний етап у розвитку держави пов'язаний з її підпорядкованістю суспільству і громадянам, з конституційної окресленості повноважень і сфери державного втручання, з правової регламентації всієї діяльності держави і створення конституційних та інших гарантій прав людини.

Для об'єктивного відображення соціальних інтересів створюються політичні об'єднання, рухи, політичні партії, які включаються в змагання за оволодіння державним механізмом, тому що тільки за його допомогою можна реалізувати свою волю. Поява поряд з державою політичних партій веде до зміни в структурі органів державної влади: формуються партійні фракції в парламентах, національних зібраннях, затверджується порядок формування уряду і заміщення посад за системою партійних квот тощо. Вводяться мажоритарна і пропорційна виборчі системи, змінюється процес законотворчості (декілька читань законопроекту, розгляд законопроекту в комісіях та ін.). Держава і в сучасних умовах постійно розвивається: змінюються її форма, структура, функції, взаємозв'язок з іншими елементами політичної системи.

У чому ж особливості держави як явища політичних відносин?

Держава характеризується найважливішими принципами, властивостями, що виділяють її серед інших політичних інститутів.

По-перше, це її загальний характер. Держава виступає універсальною, невід'ємною організацією, що розповсюджує свою чинність на всю територію країни і на усіх громадян, які живуть на ній. Держава діє на основі і в межах встановлених нею ж самою законів.

По-друге, суверенність держави. Держава володіє найвищою і необмеженою владою у ставленні до суб'єктів, діючих в межах її кордонів, інші держави повинні поважати принципи суверенітету і незалежності.

По-третє, примус. Держава уособлює публічну владу і підпорядковує всі прояви інших суспільних влад. Вона єдина в суспільстві застосовує владні засоби, аж до примусу. Держава володіє спеціалізованими органами примусу, що застосовуються в ситуаціях, які визначаються законом. Масштаби державного примусу розповсюджуються від обмеження свободи до фізичного знищення людини. Можливість позбавити громадян вищих цінностей — життя і свободи — визначає особливу дієвість державної влади. Для виконання функції примусу у держави є засоби: зброя й інші ресурси влади та органи — армія, поліція (міліція), служба безпеки, суд і прокуратура.

По-четверте, завдяки наявності спеціального професійного апарату, держава виконує основний обсяг управління справами суспільства і розпоряджається людськими, матеріальними і природними ресурсами. Крім того відмітні ознаки держави доповнюються такими атрибутами: податки, територія, відділення публічної влади від суспільства, її незбіг з організацією всього населення, поява професіоналів-управлінців, політичної еліти; виняткове право на вироблення, прийняття і видання законів і норм, обов'язкових для всього населення.

Функції держави

Функції держави можна класифікувати як основні напрямки її діяльності, що виступають атрибутами її суверенності. Якщо за критерій взяти сферу реалізації мети, то можна виділити внутрішні і зовнішні функції держави.

В межах внутрішніх функцій — функція *законотворча*, пов'язана з підготовкою, розглядом і прийняттям законів; функція *економічна*, в якій держава виступає як підприємець, що координує економічний процес; функція *соціальна*, яка вимагає такої організації соціального життя, що створює рівновагу і стабільність соціальних сил; функція *захисна*, що диктує забезпечення правопорядку і охорону існуючого суспільного ладу, крім того, *культурно-виховна, пропагандистська* та ін.

Зовнішні функції держави полягають у захисті кордонів, збереженні цілісності держави та її незалежності, а також її різноманітних зв'язків в усіх сферах суспільного життя з іншими суб'єктами світового співтовариства.

Аналіз функцій доводить, що держава має складну внутрішню структуру, що включає різноманітні державно-правові інститути, організації та установи, наділені владними і управлінськими повноваженнями і утворює в сукупності державний механізм. У структурі державної влади виділяються представницькі органи (парламенти), виконавчі органи (кабінет міністрів, армія та ін.), судові органи і органи прокурорського нагляду і державного контролю. В літературі зустрічається й інший підхід до структури держави. До структури держави включаються органи влади та управління, управлінсько-бюрократичний і каральний апарати. Структура і повноваження органів влади і управління, управлінсько-бюрократичний і каральні апарати та ін. залежать від форми держави, а на їх функціонування впливає політичний режим.

2. ФОРМИ ПОЛІТИЧНОГО ПРАВЛІННЯ І ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Конституція

У сучасному світі більшість держав формується і функціонує на основі конституції — основного закону держави. Конституція фіксує відносно стабільні норми і правила, що визначають устрій держави, принципи її організації, засоби політичного волевиявлення, прийняття рішень, а також становище особи в державі. *Конституція — основний закон держави, який визначає основи суспільного і державного ладу, систему державних органів, порядок їх утворення і діяльності, права і обов'язки громадян.* Суть конституції в тому, щоб основні закони держави взагалі і закони, що стосуються виборчого права і представницьких установ, їх компетенції тощо, відображали дійсне співвідношення політичних сил в суспільстві.

В сучасних умовах у демократичних державах, звичайно, конституції складаються з двох найважливіших частин. В першій визначаються норми взаємовідносин громадян і держави, права особи, затверджується правова рівність всіх громадян і заборона дискримінації. Друга частина містить характеристику держави (республіка, монархія, федерація та ін.), статус різноманітних гілок влади, правила взаємовідносин парламенту, президента, уряду, суду, а також структуру і порядок функціонування органів управління.

Конституції мають давню історію: ще в кінці XVIII ст. в США приймається «Білль про права», тоді ж у Франції проголошуються «Декларація прав людини і громадянина» і конституція. Хоча ряд правових документів, що фактично мають характер конституційних актів, з'явився ще раніше — в 1215, 1628, 1679 і в 1689 роках у Великобританії. З XVIII ст. у політичній думці широко вживається поняття *конституціоналізм*. Конституціоналізм трактується як наявність законів або конституцій, що регулюють державне правління. В Англії, Франції та інших країнах поняття *конституціоналізм* зводиться просто до набору юридичних і неюридичних законів, на підставі яких створюється система правління. Ще й тепер у ряді країн не встановлене підпорядкування урядової діяльності якомусь єдиному конституційному документу, акту. Майже в кожній другій країні світу конституціоналізм означає набір чисто юридичних законів. Та багато політологів, соціологів, юристів визначають конституціоналізм

як встановлення і функціонування політичних систем, яким притаманна обмеженість влади. В таких системах, як правило, є закони про громадянські, політичні і економічні права і свободи громадян, що поряд з іншими структурними елементами наперед визначені для захисту прав особи від незаконного примусу з боку держави. В усіх конституційних державах протягом тривалого періоду за допомогою конституції здійснюється регулювання політичного життя. Однак реальна тривалість дії конституцій в різних країнах неоднакова. Так, у Франції вже приймалися 16 конституцій, а в США і тепер діє їх перша конституція, в яку внесено всього лише 26 поправок. Більш ніж 200-річне існування конституції США не означає, що вона не зазнала значних змін згідно з вимогами суспільства. Конституційна новизна виявилася тут не стільки в прийнятих поправках, скільки в зміні тлумачення ряду статей Основного Закону Верховним федеральним судом Америки, що наділений правом прийняття остаточних рішень інтерпретації, тобто тлумачення змісту закону.

Важливим показником конституційності держави є не лише наявність демократичної конституції, але й її реальна реалізація в державному устрої і організації, невпинне виконання органами влади, установами і всіма громадянами. Разом з тим не можна розглядати конституцію як щось незмінне. Діючі конституції включають ті положення, що вже дають життя і що будуть виправлятися і доповнюватися практичним пристосуванням їх до життя.

Форми політичного правління

Устрій, лад держави характеризують її форми. В формах визначені організація і принципи функціонування верховної влади, структура і порядок взаємовідносин вищих державних органів, службових осіб і громадян. Традиційно форма держави включає форму правління і форму територіального (державного) устрою. Політичні форми сучасних держав склалися протягом століть. На них впливали економічний лад, розташування класових, соціальних сил, історичні традиції, міжнародне становище країни та ін. Форма держави охоплює засоби і способи правління і державний устрій, що визначають організацію верховної влади, принципи взаємовідносин державних органів і владних структур, територіальну організацію держави, співвідношення її в цілому і складових частин, а також включає політичний режим, тобто систему методів, за допомогою яких панівний клас здійснює владу. *Якщо форма правління і форма державного устрою розкрива-*

ють структурну сторону держави, то політичний режим — функціональну. Форма правління становить організацію верховної влади, визначає структуру вищих державних органів і принципи їх формування, організації, взаємовідносин (статус законодавчої, виконавчої і судової влади та ін.).

Форми правління діляться за способами організації влади, за її формальним джерелом. В сучасних умовах розрізняють дві основні форми правління: *монархія* і *республіка*. В монархії джерелом влади є одна особа — монарх (цар, король тощо). В республіці джерелом влади є народ.

Монархія

Монархія (грец. *monarchia* — єдиновладдя) — форма держави, що існувала тисячоліттями, в якій джерелом державної влади вважається монарх і його влада передається спадково і не залежить від волі виборців. Існує декілька різновидів монархічної форми правління: *абсолютна монархія* (Саудівська Аравія, Катар, Оман) — всевладдя глави держави; *конституційна монархія* — держава, в якій повноваження монарха обмежені конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі — уряду, тобто монарх царює, але не управляє (Великобританія і Північна Ірландія, Королівство Швеція, Іспанія). *Конституційна монархія* поділяється на дуалістичну, тобто подвійну (Йорданія, Кувейт, Марокко), в якій монарх наділений здебільшого виконавчою владою і лише частково — законодавчою, і *парламентську*, в якій монарх хоча і вважається главою держави, але фактично володіє представницькими функціями і лише частково виконавчими, а інколи має також право вето на рішення парламенту, яким практично не користується. Більшість сучасних демократичних монархій — *парламентські монархії*. Уряд в них формується парламентом і підзвітний парламенту, а не монарху. *Абсолютна монархія*, що існувала в Росії до кінця XIX ст., в сучасних умовах є в дуже обмеженій кількості країн і характеризується зосередженням у руках правителя законодавчої, виконавчої і судової влад. Такий вид монархії розглядався багатьма політичними мислителями, особливо консерваторами — Нікколо Макіавеллі, Жаном Боденом, Кирилом Победоносцевим, Костянтином Леонтьєвим та ін. — як найбільш досконала форма державного життя, що забезпечує стабільність суспільства та його єдність. Її переваги, на думку Жана Бодена та ін., полягають в неподільності верховної влади, її постійності (особливо для спадкових мона-

рхій). Жан Боден визнав право на вбивство монарха, що узурпував владу, право службових осіб не виконувати несправедливі закони. В дуалістичній монархії монарх здійснює здебільшого виконавчу владу з правом вето на закони, прийняті парламентом, та правом розпуску парламенту. В найбільш розповсюджених у сучасних умовах *парламентарних монархиях*, що за організацією та характером політичного режиму не набагато відрізняються від республік, влада монарха має здебільшого символічний, часто представницький характер. Рішення монарха тут мають схвалюватися парламентом або урядом. У виборних монархиях володар обирається на певний термін. *Теократична монархія* (Катар, Оман та ін.) відрізняється високою політичною роллю церкви, частим суміщенням у монарха вищої державної і церковної влад.

В сучасних умовах у світі існує близько 40 монархій, а формально — понад 70, тобто в специфічній формі монархія зберігається майже в третині всіх країн світу, в тому числі у восьми державах Західної Європи: Великобританії, Швеції, Данії, Іспанії та ін. В ряді країн Співдружності, очолюваної Великобританією, — в Канаді, Австралії та ін. — главою держави юридично вважається королева Великобританії. Збереження монархії в сучасних умовах пояснюється історичними, національними особливостями країн, розстановкою владних і соціальних сил та іншими факторами політичного життя. Сучасні парламентські монархії, віддаючи данину політичній традиції і підтримуючи повагу громадян до держави, фактично мало відрізняються від республік. Так, у країнах, де довго існували феодальні або родоплемінні відносини, і тепер зберігається абсолютна монархія (Бруней, Саудівська Аравія та ін.). *Абсолютна монархія* — остання форма феодальної держави в період становлення капіталізму. В різноманітних країнах абсолютизм мав свої модифікації. В Англії і Франції абсолютизм був знищений в ході ранніх буржуазних революцій XVII—XVIII ст. У країнах більш уповільненого капіталістичного розвитку сталися поступові перетворення абсолютної монархії. Там же, де боротьба феодалів і буржуазії завершилася компромісами, зберігається *конституційна парламентська монархія* (Великобританія, Швеція, Іспанія та ін.). Форма державного устрою сама по собі мало впливає на процес соціально-економічного розвитку. Так, королівство Непал входить до числа найменш розвинених країн, а королівство Швеція або імператорська Японія стали індустріальними гігантами. Найбільш розповсюдженою формою монархії є *парламентська*. Влада монарха не розповсюджується на сферу законодавчої діяльно-

сті і значно обмежена в сфері управління. Закони приймає парламент, а монарх практично не володіє правом вето. Фактичне управління країною здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром. Уряд відповідальний перед парламентом, а не монархом. Монарх виконує чисто представницькі функції.

В сучасних умовах найбільш розповсюдженою формою правління є *республіканська*, в якій джерело влади — народ. *Республіка* — форма правління, при якій глава держави (президент) — виборний і змінюваний, а його влада вважається похідною від представницького органу або виборців. В сучасному світі республіканська форма правління має три різновиди: *президентську*, *парламентську* і *змішану*.

Президентство

В процесі розвитку демократичних форм державного устрою, формування політичної системи виникає і розповсюджується інститут президентської влади.

Виникнення президентства припадає на середину XVIII ст., коли в Сполучених Штатах Америки вперше конституційно введена посада *президента* — *глави держави*. З моменту появи системи президентства політична думка приділяє значну увагу обґрунтуванню і ефективності президентського правління. Щоправда, на початкових етапах дослідження президентського правління обмежувалися з'ясуванням певних рис і якостей особи президента. Так, у книзі «Американське суспільство» англійський дипломат, юрист Джон Брайс визначає особистість президента як збільшену копію губернатора і зменшену копію короля Англії. Наявність унікальних аспектів державного правління визнає в системі президентства французький дослідник Шарль Алексіс Токвіль. У книзі «Демократія в Америці» Алексіс Токвіль відзначає, що президент, займаючи посаду, виставляє свою честь і життя заставою того, що буде розумно користуватися владою, що престиж президентської влади підвищується при більш активній участі США в міжнародних відносинах. Але вже з середини 30-х років XX ст. президентське правління стає об'єктом широкого вивчення соціологами і політологами. Справа в тому, що тоді до правління в США приходять Франклін Делано Рузвельт. В сферу його діяльності як президента перейшло багато економічних і соціальних функцій, що входили раніше до компетенції регіональних структур влади. Важка економічна криза 30-х років в США призвела до повного фінансового краху міст, графств, штатів.

Федеральний уряд став безпосередньо субсидіювати багато видів господарської діяльності та підприємництва. Це в свідомості простих американців залишило враження про високий авторитет виконавчої влади президента. Пізніше, в 40-х роках, соціолог Гарольд Ласкі відзначає важливе значення президентської влади, заявляючи, що її не можна порівняти з авторитетом будь-якого політичного інституту, що пост президента значно ширший, ніж пост прем'єр-міністра, і значно менший, ніж монарха. З такої унікальності формується нова форма державного устрою, де інститут президентства виконує роль символу, що об'єднує Сполучені Штати Америки в державну цілісність. Водночас президентський інститут — не символічний представник, а реальна виконавча влада з унікальними можливостями реалізувати функції федерального уряду в межах компетенцій, визначених правом.

Проблеми президентства і його ефективності в правлінні державою займають важливе місце в дослідженнях соціологів, політологів Заходу, а пізніше і Сходу. Більш детально інститут президентства досліджують політологи Ервін Корвін, Сеймур Хайман, Карл Росентер, Артур Шлезінгер та ін. В їх дослідженнях відзначаються основні риси і властивості президентської системи правління: *президент — глава держави, що концентрує свідому і творчу базу виконавчої влади; виступає символом єдності певної державної цілісності; повноваження і компетенція президента залежать від певної розстановки політичних сил суспільства, традицій кожної країни, рівня політичної культури народу, встановлених конституційних норм; компетенція президента регулюється законодавчими інститутами влади, а його функціональна діяльність зводиться до виконання управлінських функцій; президентська влада володіє певним правовим статусом, що має різноманітні форми.*

Конкретна форма президентства, яка містить комбінований набір певних засобів і способів управління державою, існує в кожній країні, де є президентське правління. Неоднакові в кожній країні і компетенції, повноваження, функції президента. Вони індивідуальні за своєю структурою і своєрідні за функціональною відмінністю. Президентська влада будь-якої країни спирається на власну конституційну базу і специфічну право-регулятивну і політичну діяльність. Незважаючи на індивідуальність, неповторність і самотність президентської влади кожної країни, все ж існують і визначальні властивості: способи легітимізації, тобто визнання законною президентської влади.

Президентська влада поділяється на ряд форм.

По-перше, форма президентства, що визначається безпосереднім обранням президента таємними загальними виборами. Якраз тут реалізується принцип *волевиявлення народу*, внаслідок чого забезпечується достатньо високий рівень демократизму, тому що обрання президента залежить від максимально можливого прямого волевиявлення людей; гарантується обрання президентом найбільш популярного і авторитетного політичного лідера; реалізується незалежність посади президента від інститутів законодавчої влади, що посилює міцність розподілу влади, забезпечується авторитет президентської влади. Але в таких умовах виконавча влада набуває не тільки незалежності, але й певної переваги над законодавчою владою, і створюється прецедент домінування глави держави в системі державного управління. Виникають умови для демагогії і пропаганди, за допомогою яких можна посилювати роль президентської влади і використовувати її для здійснення диктаторських прагнень окремої особистості тощо. Негативізм такої форми президентського правління нейтралізується і обмежується загальними демократичними традиціями, *реальним політичним плюралізмом*, авторитетністю законодавчих інститутів влади і високим професіоналізмом парламентаріїв, верховенством законів, незалежністю суду та ін. Така форма президентського правління існує у Франції, Болівії, на Філіппінах, в Панамі, Австрії, Ірландії, Польщі, Болгарії, Україні, Російській Федерації, Казахстані.

По-друге, форма президентського правління, що передбачає обрання президента в декілька етапів. На початковому етапі шляхом загальних виборів обираються вибірники (електори), а після цього висловлюється компетентна думка вибірників про того або іншого кандидата в президенти. Така форма президентства дещо ускладнює процедуру обрання самого президента, але охороняє президентство від випадкового, емоційного вибору. Адже кінцеве рішення — за компетентними вибірниками. Але така форма президентства спирається на той же принцип *волевиявлення народу*, тому їй властиві і переваги, і недоліки. Така форма президентства існує в США, Аргентині, Фінляндії.

По-третє, форма президентського правління, що передбачає обрання президента шляхом опосередкованих виборів. В одних випадках вибори президента відбуваються за участі парламенту, як в Швейцарії, Туреччині та ряді незалежних держав Співдружності. Відбором колегії вибірників з членів парламенту і представників органів територіального самоврядування здійснюється опосередковане обрання президента в Італії. Федеральний парла-

мент і представники земельних урядів обирають президента в Федеративній Республіці Німеччини.

Існують і інші форми президентського правління. Інші форми президентства здебільшого встановлюються недемократичним шляхом, пов'язані з позаконституційними методами завоювання президентської влади (військові перевороти, палацові інтриги і змови та ін.), коли використовуються політична нестабільність та інші обставини, що складаються в країні. Саме в ряді країн Африки та Латинської Америки президентська влада встановлювалася недемократично.

Президент кожної країни володіє певним обсягом компетенцій і повноважень, здійснює управлінську діяльність, виконує специфічні функції тощо. Звідси виділяють форми сильної президентської влади (США та інші країни), помірної й слабкої президентської влади. Серед форм помірної президентської влади — і система президентства України. Для форми помірної президентської влади, що встановилася в Україні, характерним є: президент як глава держави, головнокомандуючий збройних сил, він представляє країну в міжнародних відносинах, проводить через парламент призначення глави уряду, призначає міністрів тощо. Однак президенту потрібно враховувати певну незалежність і автономію регіональних виконавчих влад, що можуть самостійно вирішувати багато питань і проблем господарської та соціальної діяльності. Система президентства в Україні введена на початку 90-х років. 1 грудня 1991 р. відбулися перші всезагальні вибори Президента України.

Президентська республіка

Президентська республіка (США, Мексика та ін.) характеризується значною роллю президента в системі органів державної влади. Президент — водночас і глава держави, і глава уряду — може обиратися спеціальною колегією вибірників або прямим голосуванням виборців. Президент сам очолює уряд, який несе відповідальність перед ним, а не перед парламентом, тому що президент сам призначає його з членів своєї політичної партії. У президентській республіці немає вотуму недовір'я уряду з боку парламенту, президент сам зміщує міністрів, але погоджує з парламентом і призначення, і зміщення членів уряду, міністрів.

Характерна риса президентської республіки — жорсткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, при якому органи влади мають значну самостійність один щодо одного. Пре-

зидент керує внутрішньою та зовнішньою політикою і є верховним головнокомандуючим збройних сил. Уряд в президентських республіках стабільний. Парламент не може винести уряду вотум недовір'я, а президент не має права розпустити парламент. Лише в разі серйозних антиконституційних дій або злочину з боку президента йому може бути висловлений імпічмент — дострокове відсторонення від влади. Відносини між парламентом і президентом ґрунтуються на системі стримувань, протизваги і взаємозалежності. Парламент може обмежувати дії президента за допомогою законів і через затвердження бюджету. Президент же, як правило, володіє правом відкладального вето на рішення парламенту. І все ж президентська республіка не знайшла розповсюдження в Західній Європі. В країнах Латинської Америки, в Азії та Африці, з давніми авторитарними традиціями, форма президентської республіки нерідко стає *суперпрезидентською республікою*, де майже вся влада зосереджена у президента, який виходить з-під контролю парламенту.

Парламентаризм

Однією з найбільш розповсюджених форм управління державою є *парламентаризм*. Парламент походить від французького слова *parlement, parler*, що означає *говорити*, і від англійського — *parliament*, що означає *представницький, законодавчий орган, що обирається*. *Парламентаризм* — це реальна практика і певна ідеологія, що встановилася в конкретній державі. *Парламентаризм водночас є і засіб контролю над адміністративними органами, і авторитет, який визнають всі інститути управління суспільством*.

Парламентаризм має давню історію. Ще в XIII ст. в Англії виникає перший парламент як орган станового представництва. Та реальне значення парламент набуває тільки в XVII—XVIII ст., коли в ході буржуазних революцій в Західній Європі створюються представницькі органи управління державою. В США та ряді інших країн Америки парламент називається *конгресом*, в Туреччині — *великими національними зборами*, в Україні, Білорусі та інших — *Верховною Радою*, в Швеції — *риксдагом* тощо. Поява парламенту засвідчила про практичне здійснення принципу розподілу влади, за якого законодавча влада набуває незалежності в формі представницького інституту. Виняткову роль, пов'язану з прийняттям і виробленням законодавчих актів, в механізмі державної влади виконує парламент. Його статус і повноваження ре-

гулюються конституцією. Політична місія парламенту зв'язана з реалізацією корінних інтересів панівних політичних сил.

Поняттям *парламентаризм* охоплюється вся сукупність механізмів практичної діяльності парламенту, специфіка структурного поділу, обсяг компетенцій, способи, методи легітимізації, форми взаємодії з іншими структурами управління, а також зв'язки і відносини з виконавчою і судовою владою. Парламентаризм — це різноманітні форми управління державою в демократичних республіках із сильною президентською владою (США), в республіках з помірною президентською владою (Франція, Україна), в країнах зі слабкою президентською владою (Австрія, ФРН, Італія та ін.) або навіть в конституційних монархіях (Великобританія, Бельгія, Голландія, Швеція, Данія, Іспанія та ін.). Життєздатність і дієвість парламенту залежать не тільки від нормативно-конституційних положень і способів їх легітимації, але й від результативності парламентської практики, від зв'язку парламенту з різноманітними групами виборців, від відповідності нормативних документів, що приймаються ним, правам і свободам громадян. В парламентаризмі величезну роль відіграє механізм взаємодії парламенту з інститутами виконавчої та судової влад. Прояв на практиці політичного плюралізму, коли виробляються компроміси і консенсуси та забезпечується цивілізована рівновага в суспільстві, і є практичною діяльністю парламенту. Парламентаризм, по суті, є спосіб встановлення суспільного договору політичними засобами, коли різноманітні суспільні групи, соціальні спільності, верстви, що мають різноманітні, властиві тільки їм інтереси, домовляються між собою про певний баланс, рівновагу та погодженість інтересів. Парламентаризм є і засобом природного відбору політичних лідерів, політиків-професіоналів, що володіють глибокими знаннями з різноманітних проблем суспільного життя.

Різнманітність парламентаризму як форми правління визначається наявністю певних факторів. Якщо форма держави — президентська республіка, то і *парламентаризм президентський*, якщо — парламентсько-кабінетна республіка, то й *кабінетний парламентаризм*, якщо — конституційна монархія, то й *монархічний парламентаризм* (існує там, де монархія реально бере участь в управлінні державою). Якщо в державі двопартійна система, то в парламенті представлені дві ведучі політичні партії: правляча і опозиційна (Великобританія, Канада, США). Якщо в державі двоблокова система, то і парламент складається з двох блоків, що створюються з багатьох політичних партій:

блок, який править, і блок опозиційний (Швеція, ФРН). Якщо для управління державою характерна багатопартійна система, то і парламент багатопартійний (Польща, Україна, Італія, Бельгія, Голландія та ін.). Структура парламенту також різноманітна: *двопалатний парламент* (США, Великобританія, Франція, Японія, Канада, Росія та ін.) і *однопалатний* — Данія, Швеція, Україна, Білорусь та ін.

Парламентська республіка

Парламентська республіка характеризується формуванням уряду на парламентській основі, з пропорційним партійним представництвом за підсумками виборів. Уряд формально відповідальний перед парламентом, що наділений правом контролю за діяльністю уряду та його розпуску. Уряд наділяється виконавчою владою, а нерідко і законодавчою ініціативою, а також правом клопотання перед президентом про розпуск парламенту. В більшості країн членство в уряді сумісне зі збереженням депутатського мандату. Це дозволяє залучати до уряду не тільки лідерів політичних партій, але й інших впливових депутатів парламенту і, отже, контролювати парламент. Хоча керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) офіційно не є главою держави, однак реально в політичній ієрархії — головна особа. Президент, як глава держави, фактично займає у ній скромніше місце: може обиратися або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Вотум недовіри уряду викликає його відставку. Президент у парламентській республіці має в основному представницькі повноваження, а головне — функцію глави держави виконує за вказівкою уряду. Парламентська республіка зберігається в Італії, Німеччині, Австрії та ін. Відчутніші відмінності парламентаризму проявляються в системі державного регулювання, де вони відображаються в конкретних формах політичної взаємодії різноманітних політичних сил.

В діяльності будь-якого парламенту виділяються *три основні функції*: *законодавча творчість, контроль над фінансами держави, контроль над урядом*. Парламент, як виразник інтересів народу, який проживає на певній території і об'єднаний певною державністю, правосильний висловлювати волю суспільства, що бажає узаконення порядку та справедливості. Здійснює парламент і контроль над фінансами держави, контролює діяльність виконавчої влади в межах і компетенції, що встановлені конституцією.

Звичайно ж, система президентства і парламентаризму, природно, є наслідком бурхливого розвитку демократичних форм державного устрою і правління. У правовій державі немає ніякої необмеженої влади, не регламентованого принципами та нормами конституції права. Через розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову досягається взаємний контроль, система стримування і противаг, що виступають гарантією від зловживання владою і запобігання перетворення її на авторитарну, абсолютну владу.

Змішані форми побудови держави

В політичній практиці зустрічаються і змішані форми парламентської та президентської республік. Зокрема, у Франції конституцією значно посилена президентська влада. Змішаний тип управління державою існує також в Україні, Ірландії, Болгарії, Фінляндії, Португалії та ін. Змішана форма устрою держави прагне поєднати сильну президентську владу з ефективністю діяльності та контролю парламентом уряду. Змішана форма правління державою не має стійких типових рис, як парламентська і президентська республіки, а в різних країнах істотно відрізняється в той або інший бік. Її головна, характерна риса — подвійна відповідальність уряду перед президентом і перед парламентом. Зразок змішаної форми правління державою — Франція, де президент і парламент обираються незалежно один від одного. Парламент не може зміщувати президента, який має право розпустити парламент з обов'язковою умовою оголошення дати позачергових виборів парламенту. Президент — глава держави, верховний головнокомандуючий збройних сил, представляє країну в міжнародних відносинах, має право вето на рішення парламенту, а також право введення надзвичайного становища тощо, але президент не має права законодавчої ініціативи, зате таким правом користується прем'єр-міністр — глава уряду, який несе всю відповідальність за діяльність уряду.

Референдум

Всіх механізмів правління народу не вичерпують різноманітні республіканські та монархічні форми держави. Одним із механізмів правління народу є *референдум*. *Референдум* (лат. *referendum* — *те, що повинно бути повідомлене*) — всенародне

голосування (опитування) з якогось важливого питання життя держави і суспільства.

Природно, референдум припускає рішення найбільш важливих для суспільства питань шляхом всенародного голосування, результати якого мають вищий правовий статус і обов'язкові для виконання всіма державними органами. В більшості демократичних держав референдум використовується у вигляді законодавчого механізму, особливо на місцевому рівні, хоча референдум має підлегле по відношенню до законотворчої діяльності парламенту значення. В сучасних умовах в різних країнах є істотні розбіжності в сфері права ініціативи проведення референдуму. Так, в Англії, Швеції, Норвегії та інших державах право ініціативи проведення референдуму належить лише парламенту і уряду, а у Франції та інших країнах — президенту, тоді як у Швейцарії, Австрії, Італії та інших державах право ініціативи проведення референдуму належить безпосередньо народу. В Швейцарії громадяни, зібравши 50 тисяч підписів, можуть мати право проведення референдуму, а щоб плебісцит відбувся, зовсім не обов'язкова участь у ньому більшості населення. Для того, щоб прийняти той або інший важливий для держави закон, використовується всенародне голосування, але й щоб скасувати закон, теж необхідне всенародне голосування. В ряді країн — Франція, Австралія та ін., — референдуми обов'язкові для внесення поправок до конституції. І хоча проведення референдумів, плебісцитів, особливо в масштабах всієї країни, — справа досить складна і дорога, все ж їх цінність полягає в тому, що народ за допомогою референдуму здатний безпосередньо висловити свою волю, стати творцем законів, виявити ініціативу в реалізації тих або інших проблем. Думка народу стає для державних владних структур і органів не тільки орієнтиром, але й обов'язковою для виконання. В багатьох країнах проведення референдумів у регіонах з окремих проблем влади і політики приносить певну користь.

Форми національно-державного устрою

Під формами державного устрою розуміється територіально-політична організація держави, що включає політико-правовий статус її складових частин і принципи взаємовідносин центральних і регіональних державних органів. Основні форми державного устрою — *унітарна* і *федеративна*.

Більшість країн світу — *унітарні держави*.

Унітарна держава — це єдина, цілісна держава, яка поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають будь-якої політичної самостійності. Основні ознаки унітарної держави: єдина держава, єдина конституція, єдина правова система, єдина система вищих органів влади і управління, єдина судова система та ін. Залежно від політичного режиму, можуть існувати різні види унітарних держав. При демократичних режимах в деяких державах місцеві органи влади обираються населенням, а контроль з боку центральних органів влади зберігається тільки побічний (Великобританія та ін.). Може існувати навіть автономія для окремих територій (Італія та Іспанія). При тоталітарних режимах виборні місцеві органи звичайно відсутні, а функції управління на місцях здійснюються призначеними представниками центру.

Федеративна держава — це союзна держава, що складається з декількох державних утворень, кожне з яких володіє власною компетенцією та має свою систему законодавчих, виконавчих і судових органів. Із майже 220 існуючих у світі держав у третині діє федеративний принцип (Австралія, Австрія, Канада, Індія, США, Німеччина, Югославія та ін.). Федерацію складають державні утворення, що є її суб'єктами і мають, відповідно, власне коло повноважень: штати в США, провінції в Канаді, землі в Німеччині та ін. Поряд із загальнофедеральною конституцією і законами діють конституція і закони суб'єктів федерації, але забезпечується верховенство федеральної конституції і законів. Між законодавчою, виконавчою і судовою владами федерації та суб'єктами федерації чітко розмежовуються повноваження. В деяких федераціях існує подвійне громадянство, за суб'єктами федерації не визнається право виходу з неї. *Більшість федерацій створюється не за національно-територіальною, а за адміністративно-територіальною ознакою*. Виняток склали колишній Радянський Союз, Чехословаччина, Югославія та деякі інші країни.

Певне розповсюдження має і така форма устрою як конфедерація. *В конфедерації* кожний її член зберігає державну самостійність, об'єднується з іншими державами в союз, до компетенції якого передаються деякі важливі питання. В історії існували конфедерації в США (1776—1787 рр.), Німеччині (1815—1867 рр.) та ін. В сучасних умовах чистих конфедерацій немає, хоча цей термін вживається відносно деяких країн, зокрема,

Швейцарії, яка в дійсності представляє федеративну форму. Елементи конфедеративного влаштування є і в Співдружності Незалежних Держав.

3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Поняття громадянське суспільство, правова держава

Поняття *громадянське суспільство* сягає ідеї античного полісу. Філософи Давньої Греції розглядали *громадянське суспільство* і *політичне суспільство*, або державу, як синоніми. Такий підхід зберігався практично до XVIII ст. Однак, перехід від середньовіччя до Нового часу, початок формування громадянського суспільства вимагали і усвідомлення різниці між громадянським суспільством та державою. Починаючи з XVIII ст., поняття *громадянське суспільство* означало суспільні, а у вузькому розумінні — майнові відносини; сукупність суспільних зв'язків, які розумілися як щось зовнішнє по відношенню до індивідів, як середовище, де розгортається їх діяльність.

В античну епоху філософи Сократ, Платон та ін. висунули ідею природного права, тобто ідеальне незалежне від держави право, що впливає нібито з розуму і *природи* людини. В XVII—XVIII ст. прихильники вчення про природне право — Гроцій, Спіноза, Локк, Руссо, Монтеск'є, Гольбах, Кант, Радищев та ін. — використали його для критики феодалізму при обґрунтуванні *природності* і *розумності* буржуазного суспільства. Вони ставили питання про свободу особи як громадянина суспільства, незалежного від держави, від суспільства, що існувало вже в природному стані й передувало державі, вважали, що *громадянське суспільство* — *сукупність відносин громадян із державою*. Природно, вважалось, що в громадянському суспільстві людині, індивіду законом гарантується вільний вибір форм його економічного та суспільного буття, затверджуються загальні права. Тут немає монополії одного лише світогляду, панує свобода совісті тощо.

Особлива заслуга в розробці теорії громадянського суспільства належить Георгу Вільгельму Гегелю, який вважав *громадянське суспільство системою потреб, що ґрунтується на приватній власності, майнових і станових відносинах та ін.* Гегель розглядав громадянське суспільство як сферу матеріального, економічного життя і діяльності людей, вважав *громадянське суспільство*

взаємопов'язаною системою соціальних груп, спільностей, інститутів, приватних осіб, взаємодія яких регулюється цивільним правом і безпосередньо не залежить від політики держави. Громадянське суспільство внутрішньо суперечливе. Численні його складові часто-густо непорівнянні, нестійкі, схильні до конфліктів. Йде постійне протистояння, зіткнення приватних інтересів. Розв'язати суперечності можливо лише через державу. Держава, по Гегелю, є виразником абсолютної ідеї, світового духу. Якщо ж держава є виразником всезагального духу, то вона є і вищою, найбільш спільною формою людського співжиття, а тому всі інші форми суспільної організації підкоряються їй. Іdealізм Гегеля проявляється тут у визнанні залежності громадянського суспільства від держави, яку він вважає істинною формою об'єктивного духу, тоді як громадянське суспільство є лише кінцевою формою духу.

Поняття громадянське суспільство використовує і Карл Маркс. Під громадянським суспільством розуміється організація родини, станів і класів, відносини власності і розподілу праці, взагалі форми і засоби існування і функціонування суспільства, дійсного життя і діяльності людини. Маркс підкреслював його об'єктивний характер і економічну основу. На відміну від Гегеля, який основою розвитку вважав світовий дух, абсолютну ідею, а до громадянського суспільства ставився як до кінцевої форми духу, Маркс доводить, що саме громадянське суспільство складає першооснову будівлі людського співжиття і життєдіяльність громадянського суспільства є головною рушійною силою історичного прогресу. В листі до Анненкова (28 грудня 1846 року) Карл Маркс писав: «Візьміть певну ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання і отримаєте певний суспільний лад, певну організацію родини, станів або класів — словом, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство і отримаєте певний політичний лад, що є лише офіційним вираженням громадянського суспільства». Надалі недостатньо чіткий термін *громадянське суспільство* Карл Маркс замінює точними поняттями: *економічна структура суспільства, економічний базис, спосіб виробництва* тощо. Структура громадянського суспільства, історично зумовлена загальною об'єктивною закономірністю, включає особливі форми та відносини виробництва, класовий розподіл, що захищаються, відповідно, політико-правовими механізмами. Громадянське суспільство, за Марксом, належить до сфери матеріальної, тоді як держава є елементом надбудови.

За всієї різноманітності підходів, у сучасному визначенні *громадянське суспільство* — це сукупність суспільних відносин та інститутів поза межами політичної структури держави. Звичайно ж, *громадянське суспільство* — це таке суспільство, де головною діючою особою, суб'єктом розвитку є людина з усією системою її потреб та інтересів, відповідною структурою цінностей. Громадянське суспільство, торкаючись сукупності суспільних відносин, відображає взаємозв'язок всіх сфер суспільного життя людини. Маючи різноманітні потреби та інтереси (матеріальні та нематеріальні), людина, як індивід, особистість, задовольняє їх у процесі власного розвитку і через відповідні суспільні відносини та інститути, що складають структурні елементи громадянського суспільства.

Разом із концепцією громадянського суспільства, теорією природного права, суспільного договору формується і поняття *правова держава*. Процес утворення держави полягав у виділенні особливої публічної влади з її військом, поліцією, тюрмами та різного роду примусовими закладами і органами управління. Про владу закону, однакового для всіх громадян, говорив ще у VI ст. до н. е. в Давній Греції один із шести правителів полісу архонт Солон, про співвідношення природних прав людини і законів держави заговорили пізніше Арістотель і Цицерон. Початок правової державності — розподіл влади — покладений в Давньому Римі. В період Середньовіччя всі сфери життя проймаються політикою держави, а саме суспільство також стає політичним, всі найважливіші інститути суспільства: власність, родина, організація праці та інші виступають як складові елементи державного життя. Політичні революції XVI—XVIII ст. знищили стани, привілеї і все, що порушувало принцип рівності підданих держави, і поставили на перший план свободу і природний хист окремого, приватного індивіда як самостійного та вільного громадянина. Встановлювався єдиний та обов'язковий для всіх правовий порядок.

Ідея правової держави не могла в повній мірі існувати раніше, в період античності або в період абсолютизму, тому, що її реалізація вимагала, *по-перше*, формальної рівності, *по-друге*, відсутності станового поділу, *по-третє*, наявності представницьких органів влади і, нарешті, розвиненої теорії природного права та розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. *Правова держава* — *реальне втілення конституційної державності*. В її основі лежить прагнення вберегти людину від державного терору, насильства над совістю, дріб'язкової опіки з боку органів влади, гарантувати індивідуальну свободу і основні права особи.

Поняття *правова держава* утвердилося на рубежі XVIII—XIX століть. Але сам термін *правова держава* остаточно закріпився у суспільній думці та юриспруденції XIX ст., у працях німецьких юристів Карла Вельнера, Роберта фон Моля та ін. Філософське обґрунтування ідеї правової держави є в дослідженнях Іммануїла Канта («Метафізика нравів» та ін.). Іммануїл Кант розробляє вчення про правову державу на базі вчення про категоричний імператив, тобто формальне внутрішнє веління. Зміст його такий: роби так, щоб правила (максима) твоєї поведінки служили зразком для законодавців. Правова держава, за Кантом, це не та держава, де громадяни сліпо дотримуються закону, а та, де закон відповідає їх моральним принципам. *Правовою є та держава, де всі підпорядковані не просто закону, а праву.* Іммануїл Кант розділяє категорії мораль та право, право і закон. Право є міра свободи, а закон — юридичне відображення права. *Право є міра свободи, зведена в закон.* В правовій державі закони відповідають праву, тій мірі свободи, що існує в суспільстві. Джерелом законів у правовій державі, за Кантом, виступає єдина воля всіх осіб, що утворюють народ; громадяни мають право коритись тільки тим законам, зі справедливістю яких вони згодні, і беруть зобов'язання самохіть їх дотримуватись. Юридичною є рівність всіх перед законом: як і громадяни, влада повинна неухильно дотримуватися тих же законів.

Звичайно ж, Іммануїл Кант розглядав правову державу як об'єднання безлічі людей, підлеглих правовим законам, і вважав, що законодавець повинен керуватися такою вимогою: чого народ не може дозволити стосовно самого себе, того і законодавець не може дозволити стосовно народу. Ціннісний зміст ідеї правової держави полягає в затвердженні суверенності народу як джерела влади, гарантованості його свободи і верховенства закону. В політичному житті громадянське суспільство забезпечує всім громадянам доступ до участі в державних і суспільних справах. Тут держава і громадяни пов'язані взаємною відповідальністю за безумовного верховенства демократично прийнятого закону про рівність всіх перед законом.

Правова держава — це держава, обмежена в своїх діях правом, що захищає свободу та інші права особи і що підпорядковує владу волі суверенного народу. Конституція, що виступає своєрідним суспільним договором між народом і владою, визначає взаємовідносини між особистістю і владою. Пріоритет у відносинах між державою і громадянином належить правам людини, які не можуть бути порушені законами держави і його діями. Для того,

щоб народ міг контролювати державу і держава не перетворилася на монстра, який панує над суспільством, існує розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову. Пріоритет права, що володіє всезагальною, розповсюджується рівнозначно на всіх громадян, державні і суспільні інститути, захищає і відстоює незалежний суд. Теорія розподілу влади створена декількома дослідниками політики: Джоном Локком, Шарлем Монтеск'є, а в її сучасній формі — Артуром Гамільтоном, Джоном Медісоном і Джоном Джеєм. Основні положення теорії розподілу влади такі: по-перше, законодавча, виконавча і судова влада надаються різноманітним людям і органам згідно з конституцією; по-друге, всі влади рівні і автономні, жодна з них не може бути усунена будь-якою іншою; по-третє, жодна влада не може користуватися правами, наданими конституцією іншій владі; по-четверте, судова влада діє незалежно від політичного впливу, судді користуються правом тривалого перебування на посаді. Судова влада може проголосити закон недійсним, якщо закон суперечить конституції.

Суть громадянського суспільства

Поява правової державності обумовлюється розвитком самого суспільства і стала можливою внаслідок формування громадянського суспільства. Громадянське суспільство, у власному значенні, є оборотна сторона правової держави: і громадянське суспільство, і правова держава не існують одне без одного. *Громадянське суспільство — різноманітність не опосередкованих державою взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку і демократичної правової державності.* Це сфера вільної гри приватних інтересів та індивідуалізму. Громадянське суспільство — продукт буржуазної епохи і формується здебільшого знизу, спонтанно, як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави на вільних громадян-власників, які володіють почуттям особистої гідності та готові взяти на себе господарську та політичну відповідальність. Громадянське суспільство має складну структуру, включає економічні, господарські, родинно-споріднені, етнічні, релігійні, правові відносини, а також опосередковані державою політичні відносини між індивідами як первинними суб'єктами політичного життя тощо.

Громадянське суспільство становить першооснову людської цивілізації, а його головні суб'єкти — особа, громадяни. Їм відповідають різноманітні інтереси й потреби, що протистоять або співпадають, задоволення яких — невід'ємна передумова їх власного

розвитку і розвитку суспільства. Інтереси особи, спільностей людей, їх потреби реалізуються через суспільні відносини та інститути, що становлять структурні елементи громадянського суспільства. Для задоволення власних первинних потреб люди організують матеріальне виробництво. В процесі виробництва між людьми складаються економічні виробничі відносини. Виробничі відносини зумовлюють сферу соціальних відносин, певну організацію станів, етносів, сім'ї та ін. В громадянському суспільстві формуються самодіяльні асоціації, об'єднання, зокрема, релігійні, виробничо-корпоративні, наукові, політичні та інші, покликані висловлювати і відстоювати інтереси і права громадян, створювати умови для самореалізації окремих індивідів і колективів.

Суттєва єдність громадянського суспільства полягає в одночасному існуванні в його межах різнорідних соціальних сил, інститутів, організацій, зацікавлених груп та ін., об'єднаних загальним прагненням до спільного життя. Та громадянське суспільство — це не арифметична сума всіх складових, а інтегральна сукупність, нерозривний зв'язок окремого індивіда з суспільством, з його різноманітними інститутами. До структури громадянського суспільства не входить держава. Але інтереси забезпечення розумного поєднання прав і свобод громадян, життєдіяльності та стабільності суспільства, як системи, вимагають збереження оптимальної рівноваги між державою і громадянським суспільством. Громадянське суспільство — це сукупність суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних та ін.), формальних і неформальних структур, в межах яких має місце задоволення різноманітних потреб і реалізація інтересів індивідів та їх груп, тотожних досягнутому рівню суспільного розвитку.

Високорозвинене громадянське суспільство — одна з головних умов стабільності демократичного режиму. Через різноманітні добровільні об'єднання громадянське суспільство і народ мають можливість вільно висловлювати свої інтереси і формувати свою політичну волю. Громадянське суспільство контролює дії політичної влади, інакше — неминучий гіпертрофований вплив держави на суспільне життя. Слабкість громадянського суспільства підштовхує державу до узурпації його прав, внаслідок чого відбувається інверсія функцій держави і громадянського суспільства. В такому випадку держава, окрім власних функцій, привласнює ще й функції громадянського суспільства, формулюючи за нього його завдання, змушуючи суспільство беззаперечно виконувати державні рішення.

Існування громадянського суспільства визначається рядом умов: це розвинена соціальна структура суспільства, що поро-

джує різноманітність інтересів, відносин, організацій, інститутів. Вона вимагає вільної можливості взаємозв'язку, об'єднання індивідів у союзи, партії, рухи на основі гарантованих прав і свобод громадян і свободи вибору. І, нарешті, наявність у індивідів приватної власності. Досвід цивілізованих країн свідчить про те, що громадянське суспільство, засноване на суспільному консенсусі, дає своїм громадянам мир, спокій і процвітання. Візьмемо досвід Швеції: 90 % всієї шведської промисловості складає приватний сектор, 75 % сільськогосподарської продукції йдуть через закупівельні, переробні торгові кооперативи. З кооперативним рухом пов'язані дві з кожних трьох сімей Швеції. Приватнокапіталістична основа господарства добре уживається з суспільною формою перерозподілу. Так, на зарплату та інші виплати (суспільні фонди споживання) йде 70 % валового продукту, капіталу залишається біля 30 %. Робоча людина в середньому заробляє в декілька разів більше, аніж робітники на Україні. Безкоштовна освіта. Дешева, субсидована державою якісна медична допомога, однаково доступна для всіх верств населення; п'ятиденна оплачувана відпустка; більш 45 кв. м житлової площі та майже дві кімнати на одну людину. На тисячу жителів припадає більш 400 автомобілів, 590 телефонів, 390 телевізорів тощо. У Швеції існує повна зайнятість — в країні менше ніж 2 % безробітних. Високий рівень допомоги безробітним тощо.

Відсутність тривалий період умов для існування громадянського суспільства в Україні, в Російській Федерації, Білорусі та інших державах Співдружності призвела до того, що держава заповонила собою весь суспільний простір. Одержавлення суспільства, насамперед, торкнулося економіки: сталося зрощування влади і власності. Етатизація суспільства, тобто активне втручання держави до його життя, призвела до згубних наслідків у політичній сфері. Відбулося одержавлення практично всіх механізмів, що відкривають масам доступ до управління суспільством; зрощування партійного апарату з державним. В духовній сфері сформувався певний тип масової свідомості, охарактеризований як етатистський. Свідомість пронизана страхом перед державою, а страх породжує пасивність громадян та ін. Тому не випадково початок політичних та економічних реформ в Україні, як і в інших незалежних державах Співдружності, пов'язаний з відродженням громадянського суспільства, створенням правової держави. В основі економічних рішень лежить програма переходу до ринкових відносин, що ставить своєю метою повернення народу значної частини власності. Право на власність реалізується шля-

хом роздержавлення і приватизації, передачі державного майна громадянам і трудовим колективам. Економічна незалежність громадян — основа нормального функціонування громадянського суспільства.

Суть, основні принципи правової держави

Створення правової держави, відпрацювання і вдосконалення її принципів — результат діяльності не одного покоління, не однієї держави, а досягнення всього людського співтовариства. Узагальнюючи досвід виникнення і розвитку різноманітних правових держав, можна виділити їх загальні ознаки. *По-перше*, для правової держави характерна наявність розвиненого громадянського суспільства. *По-друге* — обмеження сфери діяльності держави охороною прав і свобод особистості, суспільного порядку, створення сприятливих правових умов для господарської діяльності, відповідальність кожного за власний добробут. *По-третє* — правова рівність всіх громадян, пріоритет прав людини над правами держави. *По-четверте* — всезагальність права, його розповсюдження на всіх громадян, організації і установи, в тому числі органи державної влади. Суверенітет народу — конституційно-правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що саме *народ є джерелом влади, державний суверенітет носить представницький характер*. *По-п'яте*, правовій державі притаманний розподіл законодавчої, виконавчої та судової влад держави, що не виключає єдності їх дій на основі норм конституції, а також певного верховенства законодавчої влади, конституційні рішення якої — обов'язкові для всіх. Пріоритетність в державному регулюванні громадянських відносин засобу дозволу над засобом заборони. Це означає, що в правовій державі діє принцип: *дозволено все те, що не заборонено законом*. Засіб дозволу застосовується лише у ставленні до самої держави, що зобов'язана діяти в межах дозволеного, повноважень, які зафіксовані формально. Свобода і права інших людей — єдиний обмежувач свободи індивіда. Правова держава не означає абсолютної свободи особи. *Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших*.

Характеристика правової держави розкривається через взаємовідносини з громадянським суспільством, особистістю і правом. У правовій державі регулюються взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства: одне не підміняє інше, а суспільні інститути не підміняють державних, владних структур.

Що ж стосується взаємовідносин держави і особистості, то в правовій державі особистість захищена, її права і свободи гарантовані. Становище особи, ступінь її захищеності — головні критерії правової держави. Створення правової держави допускає невтручання держави в соціальне життя, звільнення її від дріб'язкової регламентації, втручання державних органів у рішення тих питань, з якими повністю можуть впоратися різноманітні суспільні формування. Для забезпечення справжнього народовладдя держава повністю підпорядкована суспільству, стає виразником його інтересів і в законодавчій діяльності керується загальнонародною волею, що виражається демократично. Взаємовідносини держави і права оцінюються через верховенство закону.

Отже, *правова держава — політична організація, що створює умови для життєдіяльності індивідів, груп, інститутів громадянського суспільства на основі права*. Зі становленням правової держави тісно пов'язане громадянське суспільство. Вони формуються водночас. У правовій державі виключається диктатура якогось класу, політичної партії, політичного руху, бюрократії, відбувається вільне змагання суспільно-політичних організацій в конституційних межах. У правовій державі вищим авторитетом володіє закон. Його дотримання — святе, а покарання за його зневагу — неминуче. Вся сила державної влади, вся могутність суспільної думки, всі можливості засобів масової інформації спрямовуються на захист закону, правопорядку. Інакше — неминучий правовий нігілізм, нові варіанти свавілля владних або невлadних суспільних структур. В умовах правової держави реалізуються цивільні права людини на рівні міжнародно визнаних норм.

Зміст правової держави розглядається через призму її принципів.

По-перше, принцип розподілу влади. Принцип — це не просто висновок прикладної політичної науки, а методологічна основа. Суть її у тому, що де б і як би не функціонувала державна влада, її демократичності завжди протистоїть політичний монополізм в усіх його проявах. *Тільки принцип розподілу влади створює гарантії проти узурпації, зосередження влади в руках однієї особи або органу влади*. Кожна з трьох влад — законодавча, виконавча і судова — відносно самостійні та врівноважують одна одну.

По-друге, панування права, його пріоритет над державою. Держава забезпечує торжество права, вимогам якого вона сама підкоряється. Громадянський правовий стан ґрунтується на свободі кожного члена суспільства як людини, рівності його з кожним іншим як підданим, самостійності кожного члена суспільства як громадянина. Громадяни та держава взаємно відповідальні

та рівні перед законом. Верховенство закону припускає вираження соціальних інтересів і волі народу.

По-третє, забезпечення гарантій і прав громадян, високий рівень захищеності особи. Ці права забезпечуються через суспільний договір з державною владою в формі конституції, яка ставить всі без винятку державні органи в повну залежність від волі суверенного народу, тому що *народ і тільки народ є законним джерелом влади*. Природні та невід'ємні права людини полягають в тому, що людина має право на життя і гідне існування; право на батьківщину, на національну (етнічну) самоідентифікацію, тобто встановлення тотожності. *Звідси — природність права на самовизначення.* Крім того, права на свободу політичну, свободу слова, друку, зборів, демонстрацій, вибір представників у державні органи та органи політичних партій і суспільних організацій. Людина вільна у виборі світогляду, віровизнання, культурних пріоритетів, місця проживання та ін. Природні права людини полягають у рівності перед законом, праві на працю, на творчість, відпочинок. Особливе місце належить праву приватної власності. Без економічної свободи немає свободи політичної, немає громадянського суспільства.

По-четверте, виходячи з теорії природного права та суспільного договору, компетенція громадянина — первинна, природна, тобто не вимагає обґрунтування, тоді як можливість відправлення державної влади — вторинна, похідна, і тому неможлива без спеціальної санкції, яку надає лише суспільний інтерес. Важливий суверенітет народу і високорозвинене громадянське почуття. Громадянське суспільство, як щось більш високе, ніж просто людське суспільство, формується в процесі перетворення підданих на громадян, тобто таких мешканців держави, що є членами співтовариства, набувають почуття власної гідності та спроможності робити політичний вибір. Це відбувається разом із перетворенням етнічної спільності на суверенний народ, що усвідомлює себе нацією, де правосвідомість піднімається до розуміння необхідності визнати і реалізувати природні та невід'ємні права людини та громадянина. Ці права забезпечуються через суспільний договір із державною владою у формі конституції, яка ставить всі без винятку державні органи в повну залежність від волі суверенного народу, тому що *тільки народ є законним джерелом влади*.

По-п'яте, принцип самостійності, незалежності суду, підлеглого тільки закону. Головну роль у вирішенні колізій, що виникають у різноманітних сферах суспільного життя, відіграє суд. Це й зрозуміло. Адже суд буде свою діяльність згідно з такими демок-

ратичними принципами: незалежність, колегіальність, гласність, презумпція невинності, змагання і рівність сторін, право оскарження рішень тощо. В ході багатовікової історії судочинства вироблено ряд фундаментальних положень, що мають і в сучасних умовах важливе практичне значення: не можна бути суддею у власній справі; один свідок — не свідок; відмова в правосудді неприпустима; кожний громадянин має право на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Процедури судової діяльності тісно залежать від політичного режиму, рівня демократії в суспільстві.

Створення правової держави допускає деєтатизацію соціального життя, звільнення його від дріб'язкової регламентації, втручання державних органів у рішення тих питань, з якими можуть впоратися різноманітні суспільні формування. У правовій науці за тривалий період утвердилася думка про безумовний *примат* держави над правом, що розглядалося лише як простий інструмент державної влади. Апарат став *творцем* законів. Звідси і розхожі формулювання типу «держава надає громадянам широке коло прав», переконання в тому, що ці права — свого роду *дар* держави народу. Діє тенденція до активізації громадянського суспільства, його контролю над державою, розширення впливу політичних партій і рухів, груп інтересів, посилення діяльності деяких державних органів самоврядування. І діє тенденція до підвищення ролі держави — регулятивного та інтегративного органу всього суспільства; прагнення держави активно втручатися в економічні, соціальні та інформаційні процеси в Україні; за допомогою податків, інвестицій, кредитів та іншої політики стимулювання виробництва, усунення диспропорції в народному господарстві. Дедалі важливіше місце в діяльності держави займає розробка стратегії планування суспільного розвитку. Формування правової держави вимагає послідовного здійснення верховенства закону в усіх сферах суспільного життя. Верховенство закону включає характеристику таких його властивостей: визнання, що саме закон покликаний регулювати статус, права, свободу та обов'язки громадян. І громадяни повинні знати і поважати закон як основу свого буття в суспільстві.

Для створення в Україні правової держави необхідні: *по-перше*, демократичність і відкритість законодавчого процесу; повнота нормотворчих функцій Рад всіх рівнів, формування їх надійної фінансової та матеріальної бази; *по-друге*, щорічні звіти про діяльність виконавчо-розпорядчих органів перед Радами; суспільний контроль в рамках закону за діяльністю виконавчої вла-

ди; *по-третє*, незалежність суду і прокуратури, підвищення їх статусу в суспільстві, вдосконалення процесуального законодавства, точне дотримання презумпції невинності, норм правосуддя і права на захист; дієвість виправно-трудова системи; відміна актів необґрунтованого позбавлення громадянства; *по-четверте*, створення динамічного, сучасного державного апарату, що формується на конкурсній основі, підконтрольного в межах закону представницьким органам і громадськості. В процесі формування в Україні правової держави треба повніше забезпечувати системні залежності між Конституцією і законами різних видів, не припускаючи їх неузгодженості, доцільно розробляти прогнози розвитку законодавства на основі оцінок перспектив розвитку економічної, політичної і соціальної сфер, стану навколишнього середовища, міжнародних відносин тощо.

Соціальна держава

У розширенні свободи індивіда в суспільстві важливим етапом стає правова держава. Забезпечення кожному свободи від обмежень і захоочення конкуренції, як вважають творці правової держави, підуть на користь всім, зроблять приватну власність доступною для кожного, максималізують індивідуальну відповідальність та ініціативу і приведуть в підсумку до загального добробуту. Але цього не трапилося. Індивідуальна свобода, рівноправність і невтручання держави в справи громадянського товариства, проголошені в правових державах, не перешкождали монополізації економіки та її періодичним кризам, жорсткій експлуатації, загостренню соціальної нерівності і класової боротьби. Рівноправність громадян забезпечувала глибоку фактичну нерівність, а використання конституційних прав перетворювалося на привілей заможних класів і верств.

З метою вдосконалення правової держави класичного ліберального варіанту, а також усунення наслідків невдалої політики командно-адміністративної системи, забезпечення кожному матеріальної свободи і встановлення в суспільстві соціальної справедливості і рівності, розробляється теорія соціальної держави (держави загального благоденства). *Соціальна держава — це держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі — приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості.* Встановлення в суспільстві загального добра, утвердження соціальної

справедливості стає плідною діяльністю соціальної держави. Майнова та інша соціальна нерівність згладжуються соціальною державою: виявляється турбота про слабких і знедолених, надається кожному праця або інше джерело існування, зберігаються мир і суспільний порядок, формується сприятливе для людини середовище проживання тощо. Джерела соціальної держави сягають у соціальну політику. Адже ще у давнину багато правителів, наприклад, римські цезарі піклувались про найбільш бідних громадян наданням плебсу *хліба та видовищ*. Та основний тягар соціального забезпечення слабких і знедолених тоді лежав на великих сім'ях і громадах.

Традиційні форми соціального забезпечення руйнуються індустріалізацією, урбанізацією та індивідуалізацією суспільства, безконтрольним розвитком капіталізму. В сучасних суспільствах загострилися соціальні проблеми і класові суперечності. Одним із провідних напрямків діяльності держави стає вирішення соціальних проблем, соціального забезпечення населення, що вимагає розширення об'єктів соціальної політики. У 60-х роках ХХ ст. у світі виникають соціальні держави. Високий рівень розвитку економіки ряду країн Заходу, який створює умови для забезпечення кожному прожиткового мінімуму, визначив статус соціальної держави. Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна та різноманітна: перерозподіл національного доходу відбувається на користь менш забезпечених верств, політика зайнятості та охорони прав робітника на підприємстві, соціальне страхування, підтримка родини і материнства, турбота про безробітних, престарілих, молодь тощо, розвиток доступності для усіх освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

Таким чином, розвиток конституційної держави не завершується правовим і соціальним етапами. В формі правової державності відбувається реалізація мети і принципів соціальної держави. Але в своїй діяльності соціальна держава йде значно далі шляхом гуманізації суспільства — прагне поширити права особи та наповнити правові норми більш справедливим змістом.

Однак правова і соціальна держави розрізняються, хоча є багато принципів, єдиних для них. Обидві вони забезпечують добробут індивіда: якщо правова держава забезпечує індивідуальну свободу і основоположні права особистості за допомогою встановлення чітких меж державного втручання і гарантії проти тиранії, то соціальна держава створює матеріальні умови свободи, гідні для існування кожного. Їх же, правову державу і соціальну, поділяє те, що правова держава за задумом не повинна втручати-

ся в питання розподілу суспільного багатства, забезпечення матеріальних і культурних благ громадян, соціальна ж держава безпосередньо займається розподілом суспільного багатства і забезпеченням матеріальних і духовних благ, хоча і прагне не підривати основи ринкового господарства (приватну власність, конкуренцію, підприємництво, індивідуальну відповідальність тощо).

Сучасні демократичні держави, вважають деякі політологи, вступають у нову, екологічну стадію. Адже в сучасних умовах виживання людства забезпечення екологічних прав особистості стає найважливішим. Держава, спільно з громадськістю, покликана відвернути ядерну та екологічну катастрофи, налагодити адаптивну, економічну рівновагу, умови, що підтримують життя.

ЛІТЕРАТУРА

Витюк В. Становление идеи гражданского общества и её историческая эволюция. — М., Институт социологии РАН, 1995.

Ленин В. Государство и революция // ПСС: т. 33.

Платон. Государство // Соч. в 3-х томах: т. 3, ч. 1. — М., 1971.

Політологічний енциклопедичний словник. — К.: Генеза, 1997. — С. 79—80; 97—98; 281.

Резник Ю. Гражданское общество как феномен цивилизации. — М., 1993.

Рябов С. Політологічна теорія держави. — К., 1996.

Цицерон. О государстве. — М., 1990.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що таке держава, її головні ознаки?
- ◆ Які теорії виникнення держави Вам відомі?
- ◆ Назвіть та порівняйте основні форми політичного правління (державного устрою).
- ◆ Які ознаки правової держави?
- ◆ У чому суть та ознаки громадянського суспільства? Які перспективи формування громадянського суспільства в Україні?

1. Політичний режим: СУТЬ ТА МЕТА

Політичний режим — теоретична категорія, яка існувала лише в науці про державу і право, в тісному взаємозв'язку з категоріями *форма правління, форма державного устрою*. В державно-правовій науці політичний режим розглядається як сукупність засобів та методів здійснення державної влади. В політичній науці поняття політичного режиму дуже тісно пов'язане з поняттям політична система і розглядається тільки у зв'язку з особливостями розвитку та функціонування політичних систем, хоча співвідношення цих понять викликає в політичній науці істотні розбіжності. Інколи політичний режим і політичну систему розглядають як синоніми. Іноді поняття політичного режиму взагалі не виділяється, а в деяких випадках політичну систему і політичний режим роз'єднують як досить далекі одне від одного. Дати універсальне визначення політичного режиму достатньо складно.

Політичний режим — це спосіб функціонування та взаємозв'язку основних елементів політичної системи суспільства. Поняття політичний режим включає такі основні критерії: характер та міру здійснення влади; механізм формування влади; взаємовідносини суспільства та влади; роль та значення недержавних і неполітичних організацій та структур; характер існуючих у суспільстві заборон; роль ідеології у житті суспільства; характер політичного лідерства; співвідношення прав та свобод громадян; стан засобів масової інформації; роль політичних партій; типи політичної поведінки; співвідношення між законодавчою та виконавчою владами; роль і значення органів примусу.

Поняття політичний режим

Політичний режим (від франц. *regime*) — державний суспільний устрій, спосіб правління. Це функціонування політичного життя, що складається внаслідок політичних дій соціальних суб'єктів у системі певних політичних владних інститутів, структур, політичних відносин і взаємодії людини і суспільства. *Політичний режим* — сукупність засобів і методів, що визнача-

ють спосіб здійснення влади, склалися стосовно державної влади та суспільства як найбільш показові, і які відображають становище прав та свобод громадян, відношення владних структур до правових основ діяльності, державних форм та ідеологій, соціальних і класових взаємовідносин, становища політичної культури. Французький політолог Моріс Дюверже дає змістовну формулу політичного режиму як «певного поєднання системи політичних партій, способу голосування, одного або декількох типів прийняття рішень, однієї або декількох структур груп тиску». Нині ж визнано визначення політичного режиму проф. Жан-Луї Кермонна, який розумів під *політичним режимом сукупність елементів ідеологічного інституційного і соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади певної країни на певний період*. Політичний режим — це порядок взаємовідносин громадянського суспільства і політичної влади. Політичний режим — система конституційних (законних) порядків і конкретне втілення політичної системи та політичної організації суспільства.

Політичний режим — система засобів та методів здійснення політичної влади, форма взаємодії державно-владних структур та населення. Будь-який політичний режим визначається, по-перше, процедурами та способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади; по-друге, стилем прийняття суспільно-політичних рішень; по-третє, взаємовідносинами між політичною владою та громадянами (населенням) країни. Суверенність і соціальний зміст політичної системи, політичної організації суспільства, структура влади, способи, методи та засоби її здійснення і характеризують політичний режим суспільства. *Якщо в політичному курсі відображена мета суспільства, держави, то в політичному режимі — організаційні засоби та методи їх досягнення*. Курс, як відображення політичної мети, має пріоритет перед політичним режимом. Який політичний курс, які політична система і організація суспільства, такий і зміст, характер політичного режиму. Однак в такій субординації режим зберігає одну *привілею*: якщо політичний режим невірно визначений за змістом і характером відносин, що склалися в суспільстві, або невміло реалізується, то будь-який, навіть найрозумніший, науково вивіреним політичний курс може схибити. Будь-який політичний режим є те або інше поєднання двох полярно протилежних принципів людських взаємодій: *авторитарності*, тобто безвідмовного, безумовного підкорення законам і розпорядженням влади, жорсткій, міцній дисципліні та відповідальності, і *демократизму*, під яким розуміється рівноправність сторін, їх зго-

да, вільний вибір, самоуправління та ін. Практично неможливо позбавити політичний режим форм реалізації одного принципу і побудувати його на формах реалізації тільки другого принципу. Такі політичні режими можливі як аномальні, руйнівні для суспільства, і тому ефемерні, тобто швидкоплинні, недовговічні. Фактично в кожному політичному режимі переважає та чи інша сторона, риса в управлінській діяльності, але урівноважуюча її сторона, що визначає її риси, має певне значення. Тут, у здійсненні управління державою, очевидно, дуже важлива конституційна система. Проте положення конституції не завжди відповідають реальності.

Природно, політичний режим — політичне явище, що створюється органічним поєднанням трьох політичних інститутів — політичної організації суспільства, системи прав і свобод людини, системи методів і механізму здійснення влади. Основними компонентами політичного режиму є: принцип легітимності (законності), структура інститутів, система політичних партій і рухів, і, нарешті, форма і роль держави у здійсненні влади. Принцип легітимності передбачає відповідність політичної влади цінностям, на яких базується той або інший режим, і які відповідають інтересам, потребам і сподіванням населення. Практично законність політичного ладу відображається через відповідність походження та дій влади вимогам демократії. Протягом декількох століть створювалась формула західної плюралістичної демократії. Політолог Жан-Луї Кермонна відмічав, що «політична влада народу, яка відправляється вільно, відображається більшістю, що поважає права меншості». Тут чітко визначено: демократія завжди є політичною владою більшості над всім народом, і завжди незмінні повага думки меншості і її право вільно конституювати опозицію.

Якщо форми державності визначаються трьома категоріями: *формою правління або відносинами між центральними органами держави; політичним режимом як сукупністю способів і методів існування державної політичної влади; державним устроєм або структурою органів державного управління* (відносини між центральною владою і владою на місцях, а також системоутворюючий принцип державної побудови), то *політичний режим* визначається трьома основами: *економічною, політичною та ідеологічною*. *Економічною основою* виступає власність на основні засоби виробництва в різноманітних формах (в чийх руках власність, в інтересах того класу, соціальної спільності і створюються сприятливі умови політичного і економічного життя). *Політичною основою* є держава, що має законодавчі та виконавчі функції

влади, встановлює і підтримує в суспільстві порядок, вигідний можновладцям. *Ідеологічною основою* є ідеологія панівного класу, політичної еліти, що утверджує у свідомості людей думку про доцільність саме існуючого суспільного устрою. Але на практиці визначеність виявляється, по-перше, в тому, що держава — головний інститут диктатури панівного класу — по-різному підпорядковує йому волю всіх елементів соціальної структури. По-друге, клас — носій диктатури — самоорганізується, перетворюючи свою волю на волю державну. Такий самовплив є не що інше як *демократичний метод здійснення влади*. Та, залежно від розчленування панівного класу і характеру внутрішньокласових відносин, *демократичний метод* може проявлятися в межах від повної самоорганізації до примусу окремих соціальних спільностей, панівних верств. Все вирішує ступінь єдності загальнокласового інтересу. В ставленні ж до трудящих і соціальних верств держава — влада заможних — виступає органом насилля, застосовуючи до них диктаторський метод здійснення влади. Ступінь і рівень диктаторства, насильства залежить не тільки від сили їх опору, а й від зростання людського фактора у виробничому процесі: чим більше від нього залежить підвищення продуктивності праці, тим меншим є ступінь прямого насилля. В сучасних умовах це змушує правлячі кола вдаватися до консенсусу, до допуску елементів самоорганізації частіше, аніж до насильницького підкорення. Утвердження системи прав та свобод — не самотета, а засіб досягнення економічних та політичних інтересів.

Звичайно ж, на практиці політичний режим виступає одночасно демократичним (для імущих) і тоталітарним (для неімущих), що ставить трудящих під повний (тотальний) контроль держави. Подвійність політичного режиму проявляється на всіх етапах розвитку людського суспільства (в рабовласницькій державі, в давніх Вавилоні, Римі, Афінах та ін., у феодалних суспільствах, у капіталістичному тощо). Відповідно до нових форм правління змінювалися і методи здійснення влади. Однак основну роль у наданні політичному режиму демократичного фасаду відіграє *система політичних прав і свобод*. Безліч визначень політичного режиму, що найчастіше не виключають, а доповнюють одне одне, говорить про те, що природа політичного режиму досить складна, але має ряд тісно пов'язаних один з іншим вимірів. Головним виміром змісту політичного режиму виступає міра здійснення влади і реалізація суб'єктами, що володарюють, принципів легітимності в політичній діяльності. Інші виміри змісту політичного режиму наступні: засіб і порядок формування представницьких установ;

взаємовідносини законодавчої, виконавчої і судової влад; становище і умови діяльності політичних партій і масових рухів; правовий статус особистості, гарантії здійснення людських прав; співвідношення допустимого і забороненого; порядок функціонування правоохоронних і каральних органів; політична стабільність суспільства; характер політичної свідомості. *Політичний режим — це концентрована характеристика системи, що функціонує, з позицій конкретно-історичних принципів її легітимності.*

Типи політичних режимів

Наука про політику не зупиняється на констатації наявних політичних реалій, а прагне науково розробляти їх розвиток, використовуючи різноманітні методи, засоби, системи тощо для аналізу всієї політичної сфери. Найчастіше використовуються засоби класифікації, виділення та узагальнення типів. Класифікація ґрунтується на виділенні якої-небудь загальної ознаки в сукупності різноманітних явищ дійсності. Наявність безлічі властивостей дає можливість виділити ряд підстав для класифікації — універсальні взаємозв'язки в природі і суспільстві дозволяють виявляти загальне в різноманітних предметах і явищах.

На відміну від класифікації, мета типології — відобразити узагальнений спосіб сукупності. Створюється особлива абстракція — *тип, що дозволяє відобразити сукупність не в обмежено-загальному вигляді і не з якого-небудь одного боку, а в «чистому» вигляді, без другорядних деталей.* Класифікацію чистих або ідеальних типів визначають терміном *тип, типологія*. Термін «ідеальний тип» ввів Макс Вебер. «Ідеальний» не означає «досконалий», це — «чистий», «простий». У такому сенсі світ політики багатший, ніж політичні переконання, що, певно, спрощені, є результатом типологізації. В дійсності держави та режими часто густо — комбіновані типи, що включають елементи більш ніж одного ідеального типу. Сучасні політичні режими поділяються на два великих типи: *демократичні* та *антидемократичні*. При аналізі політичних режимів ряд політологів (Борис Курашвілі, Андронік Мігранян) використовують якісну шкалу, що включає шість об'єктивно можливих режимів: *тоталітарний* (надмірно, сфальсифіковано авторитарний, звичайно терористичний, тиранічний) режим; *жорстко авторитарний*; *авторитарно-демократичний*; *демократично-авторитарний*; *розгорнуто-демократичний*; *анархо-демократичний* (надмірно, сфальсифіковано демократичний, що веде до дезорганізації суспільного життя), перерос-

тає в тоталітарний або просто жорстко авторитарний режим. Недемократичні режими сучасного світу, за пропозицією іспанського політолога Хуана Ліндса, поділяються на два типи: тоталітарні та авторитарні. Концепція тоталітаризму привнесена як аналітична концепція 50-х років XX ст., коли ще жива пам'ять про нацистську Німеччину та фашистську Італію. Саме тоді американські політологи, в основному емігранти з Європи, почали формувати концепцію тоталітарних політичних структур і державних систем.

В сучасних умовах у типології політичних режимів йде уніфікація. Виділяється чотири типи політичних режимів: *тоталітаризм, авторитаризм, ліберально-демократичний та демократичний*. Кожний політичний режим має свої властивості та ознаки, які складають суть основи їх відмінності один від одного.

2. ТОТАЛІТАРИЗМ

Поняття та ідейні джерела тоталітаризму

Тоталітаризм (totalitas, лат. — повнота, ціліність, тобто всезагальність влади) — політичний режим, державний лад, що здійснює абсолютний контроль над усіма сферами суспільного життя. Прояви тоталітаризму стали явищем суспільного життя давно, і тільки в XX ст. він склався в певну політичну систему. Тоталітаризм не зводиться до авторитаризму або самодержавного режиму. І хоча государ Росії Петро Великий і король Франції Людовік XIV — могутні правителі-деспоти, але примітивність засобів комунікації, нерозвиненість соціальної інфраструктури визначали їх владу не настільки ефективною та всепроникаючою, щоб назвати її тотальною. Об'єктивно самодержці не володіли можливостями контролювати всіх і вся в житті підданих. Звичайно, вони вимагали і досягали зовнішньої покори, але завжди в сфері державного регулювання був присутній той або інший «пробіл». Адже частина суспільства володіла або політичним імунітетом (станові привілеї), або самостійністю в сфері економічної і господарської діяльності (відсутність планово-наказової системи керівництва економікою), або певною свободою життя (адже селян все-таки не змушували голити бороди і одягати німецькі камзоли, а старообрядців не розстрілювали за їх релігійні переконання тощо). На противагу авторитарним режимам середньовіччя, тоталітаризм допускає всезагальність державного контролю і намагається регулювати кожний аспект життє-

діяльності суспільства. В 20-х роках ХХ ст. для характеристики встановленого в Італії політичного і державного режиму лідер фашистського руху Беніто Муссоліні вперше вжив поняття тоталітаризму. Згодом це поняття утверджується і в науці про політику. Концепція тоталітаризму — політичного режиму, державного ладу — знаходить відображення в працях Франца Хайєка, Ханни Арендт, Карла Фрідріхсона, Збігнева Бжезинського та ін. Ідейні ж джерела, що виправдували тоталітарну модель управління державою, беруть початок у глибокій давнині.

Ще Геракліт Ефеський вважав, що, володіючи мудрістю і досконалим знанням, можна управляти рішуче всіма речами. В Стародавньому Китаї виправданню тоталітарних форм панування держави над суспільством і особистістю особливого значення надавали теоретики законності Цзи Чань, Шень Бу-хай, Шан Ян та ін. Держава повинна володіти монополією в ряді галузей виробництва і торгівлі і постійно контролювати поведінку й умонастрій підданих. Критикуючи демократичний устрій держави, Платон допускав при досконалій, ідеальній державі не тільки безумовне підпорядкування індивіда державі, але і його власність на землю, будівлі тощо. Тотальність державного регулювання розповсюджувалася і на регламентацію розпорядку дня і ночі, обов'язкове сповідування єдиної релігії. Платон підкреслював необхідність для держави очищувати себе від неугодних осіб смертною карою або вигнанням. Ідеї необхідності повного підпорядкування населення країни, індивіда і станів державі, а також повної керованості суспільством розробляються в працях Томаса Мора і Томмазо Кампанелли, Гракха Бабефа та ін. Однією з яскравих характерних рис тотального управління є вимога загальної рівності. Так, Гракх Бабеф закликав «назавжди зняти у кожного надію стати більш багатим, більш впливовим, переважаючим у знаннях кого-небудь із своїх співгромадян». Встановлення революційним шляхом насильства диктатури народу — єдино можливий шлях для досягнення фактичної соціальної рівності всіх. У ХІХ ст. для багатьох французьких соціалістів, німецьких філософів основним стало прагнення до насильницького перетворення суспільства, насильницького встановлення загального добра і щастя. Тоталітарні ідеї розвиваються в працях Руссо, Фіхте, Гегеля, Маркса, Ніцше та ін. З початком ХХ ст. тоталітарні ідеї втілювалися в конкретні масові соціальні рухи — комуністичний (соціалістичний), фашистський (націонал-соціалістський) та ін. Загальна риса тоталітарних моделей устрою людського суспільства — всезагальність впливу держави. Допускається соціально-

економічне планування і регулювання всіх соціальних і господарських аспектів діяльності, держава не залишає за індивідом свободи в прийнятті рішень, підпорядковуючи його колективній волі тощо. Тоталітарне управління претендує на монопольне право володіння істиною і зазнає неприязні до інакомислення і незгоди. Соціально-економічний прогрес змінив вигляд світу, поглибив суспільні зв'язки і комунікації, зробивши можливим проникнення держави до сфери індивідуального. Тотальному управлінню притаманний колективно-механістичний світогляд, що розглядає державу як відлагоджений працюючий механізм: «всі люди — гвинтики однієї машини».

Основні риси тоталітаризму

Основні ознаки, риси тоталітарної політичної системи: загальна ідеологія, монополія однієї політичної партії, контроль над економікою, організований терор і переслідування інакомислячих та ін.

Загальна ідеологія. Ідеологія в тоталітарній державі становить офіційну теорію, що дає відповідь на всі питання життя людини, включає тлумачення історії, економіки, майбутнього політичного та соціального розвитку суспільства, здійснює філософське тлумачення проблем політики, економіки, соціальної сфери тощо. Ідеологічні постулати, виступаючи своєрідною «біблією» тоталітарного режиму, можуть, однак, бути підкорені кон'юнктурним тлумаченням. Правом вільного кон'юнктурного тлумачення політики, проблем економіки, соціальної сфери життя суспільства володіє політичний лідер. Маніпуляція ідеологічними нормами, що завжди залишаються «чорно-білими», надто показова в політичному тлумаченні та практиці тоталітарних режимів і систем.

Наприкінці 30-х років радянським людям повідомлялось, що нацистська Німеччина більше не ворог соціалізму, ворогом Рад є «неправдива демократія буржуазного Заходу». Пояснювались такі варіації тим, що реалії суспільного ладу тоталітарної політичної системи відрізняються від ідеальних теоретичних побудов. Ще Володимир Ленін практичні дії політичної сили, якою він керував, виправдував «революційною доцільністю». Тимчасова угода Гітлера зі Сталіним також пояснювалась «доцільністю безпеки соціалізму» тощо. Монополія влади на інформацію, повний контроль за засобами масової інформації пояснюються ідеологізацією всього суспільного життя. Витіснення з політичної арени і з культурно-духовної сфери ідейних опонентів і просто підозрі-

лих, «ненадійних» опонентів супроводжується масовим наступом на загальнолюдську мораль і цінності, яким або зовсім відмовляють у праві на існування, або підпорядковують інтересам доцільності та практичної користі. Політичні лідери і активісти, що виступають прихильниками панівної ідеології, стають основною керівною силою в процесі впровадження ідеологічних норм у повсякденне життя. Стрижнем або ядром такої політичної системи, політичного режиму стає політична партія.

Монополія однієї політичної партії. В умовах тоталітаризму існує легально одна політична партія, що виступає стрижнем всієї політичної системи, політичного режиму. На чолі такої партії стоїть лідер, який підводить загальну доктрину і долю держави до такого ступеня, що, доки він стоїть при владі, навколо нього створюється культ особистості. Муссоліні — в Італії, Гітлер — в Німеччині, Мао Цзедун — в Китаї, Сталін — в СРСР, Кім Ір Сен — в Кореї, Чаушеску — в Румунії та ін. здаються беззаперечними авторитетами. Але ця вимога обов'язкова навіть в тому разі, якщо особистість не у всьому відповідає якостям лідера. Досвід обов'язкового створення атмосфери винятковості навколо лідера політичної партії привів до появи цікавої ситуації «культу без особистості» (Леонід Брежнев, Михайло Горбачов та ін.). Пояснюється така ситуація кризою тоталітарної системи і переходом її до посттоталітаризму. Бюрократична організація партійної структури, окрім принципу «фюрерства», «вождізму», тобто незмінюваності політичного лідера, — друга особливість тоталітаризму. Винесені на фасад державного правління виконавчі органи дублюються партійним апаратом. Партійні кадри відповідають в обов'язковому порядку за дотримання хоча б зовні ідеологічних канонів і вимог, ведуть політичне виховання, відповідають за моральний вигляд громадян в усіх первинних колективах. На володіння всенародною підтримкою і відображення справжньої, єдино можливої форми демократії, претендує будь-який тоталітарний режим. Формальні процедури, характерні для демократичної форми правління, уміло використовуються владою. Часто-густо вибори фальсифікуються владою або ж проходять формально. Використовуються і силові засоби для впровадження в суспільне життя колективістського початку. Суспільні засоби виробництва перетворюються на державну власність, вводиться рівність в розподілі тощо.

Контроль за економікою. В умовах тоталітарного режиму економіка і виробництво перебувають під жорстким централізованим контролем держави. Це забезпечує могутність держави, можливість мобілізувати всі ресурси та зосередити пріоритети в економічній сфері на створенні та розвитку військово-

промислового комплексу, вимушено або свідомо жертвуючи інтересами інших галузей економіки. Сферу економічної діяльності держава використовує і як засіб політичного управління. Здійснювані *націоналізація* (одержавлення) засобів виробництва і *регулювання* всім господарським життям *дозволяють* тоталітарному режиму *маневрувати трудовими ресурсами країни для реалізації актуальних політичних, соціально-економічних і духовних проблем*. Така ситуація робить можливою і реалізацію великих економічних проєктів (наприклад, індустріалізація в СРСР). Може дати відчутні та ефективні результати і зосередження зусиль на важливих, основних для держави напрямках господарської та соціально-духовної діяльності. Однак, складається парадоксальна ситуація, коли успіхи в освоєнні космосу супроводжуються дефіцитом і нестачею найнеобхідніших товарів народного споживання і продовольства, які режим змушений імпортувати з-за кордону. Показово, що найефективнішим сектором сільськогосподарського виробництва в Україні, Китаї, Угорщині, Польщі, Білорусі залишається *особисте присадибне господарство*, а не великі сільськогосподарські колективи або радгоспи. Тоталітарні системи формують у громадян особливе розуміння цінностей, пріоритету суспільного розвитку саме як загальнодержавного розвитку. Ідеологічний апарат формує почуття гордості за гігантські звершення в суспільстві і державі, жорстко протиставляючи їх антицінностям індивідуалізму.

Методи та засоби примусового контролю і регулювання в економіці використовували і країни західної демократії. Але це завжди викликалося кризовими і гострими ситуаціями, що склалися в цих державах. Так, у ситуації економічної кризи на початку 30-х років федеральний уряд США розробив серію директивних програм розвитку окремих галузей економіки і безпосередньо контролював зайнятість робочої сили. Заходи обмежувально-розподільчого характеру вводилися в період другої світової війни в США і Англії для забезпечення населення продуктами харчування та товарами повсякденного попиту — аналогічно «*трудовій повинності*» і примусовій експропріації майна і житла для потреб воюючої армії. Але такі заходи і втручання держави в економіку і соціальну сферу — тимчасові. Тоталітарні режими перетворюють «*надзвичайщину*» на повсякденну нормальність суспільного і державного життя.

Організований терор. При тоталітарному режимі в життя суспільства терор проникає не стільки внаслідок настанови на «*знищення класових ворогів*», що прямо декларувалося, а як вимуше-

ний засіб примусових заходів для встановлення «ідеальних» порядків, суспільного ладу, проголошених політичною силою, яка прийшла до влади. Органи охорони суспільного порядку і державної національної безпеки трансформуються в таємні політичні розшуки і органи збереження ідеологічних устоїв. Виникають такі політичні явища як політичні злочинці — інакомислячі та ін. Синдром терору супроводжується в тоталітарних режимах установою ідеологічно спрямованого законодавства, а в'язниці, колонії, табори — пенітенціарна система — офіційно розглядаються як місця примусового перевиховання тощо. Практика всіх тоталітарних режимів показує, що логіка боротьби з ідеологічними супротивниками засобами правоохоронних органів веде до втрати почуття законності в суспільстві, до свавілля і невідконтрольності силових правоохоронних структур і органів.

Тоталітаризм правого толку. Після першої світової війни Німеччина стала виплачувати величезні репарації. Почуття переможеної і приниженої нації породжувало настрої реваншу та компенсації. В країні постійно зростало безробіття, гіперінфляція перетворила на прах заощадження, нагромадження бюргерів (власників крамниць і лавок), чиновників державного апарату і кваліфікованих робітників. На шляху до влади Гітлер обіцяв відновити в країні порядок, забезпечити зайнятість населення, покінчити з інфляцією, здійснити великі державні соціально-економічні програми і, разом з тим, відгороджувати власність від націоналізації і одержавлення тощо. Звернення і обіцянка Гітлера стосувались промисловців, військових кіл, великого числа дрібних приватних власників, які й стали його масовою опорою. Ідея відновлення національного престижу Німеччини стала фактором, який згуртував, об'єднав все німецьке суспільство. В таких умовах тоталітаризм правого толку не ставив метою докорінний злам суспільства, а був спрямований на зміцнення існуючих порядків в суспільстві, зосереджувався на звеличуванні держави. Саме тоді в гітлерівській Німеччині на озброєння була взята *теорія переваги арійської раси і обґрунтування фізичного знищення «неповноцінних» і небезпечних для істинних арійців народів*, а також народів, за природою ворожих і небезпечних. Тоді-то в Німеччині і пізніше — в захоплених, окупованих країнах знищувалися цигани, євреї та інші національні меншості. На досягнення національної величі спрямовувалась і *економічна політика*. Зберігаючи існуючі в економіці структури, тоталітарний режим прагнув підпорядкувати їх контролю з боку держави, впроваджуючи регулювання і навіть допускаючи експропріацію картелів, націона-

льно-промислових і фінансових корпорацій тощо. В середині 30-х років у Німеччині здійснюється націоналізація капіталу, транспорту, що належали іноземним (американським) фірмам та компаніям та ін. Аналогічні події і політичні, соціально-економічні процеси тоді відбувалися і в фашистській Італії.

Тоталітаризм лівого толку більш радикальний і ставить на меті докорінне перетворення соціально-економічної структури суспільства. Відомо, що після приходу до влади в Росії більшовиків здійснюється націоналізація підприємств великих власників і капіталістів. Одержавлення і великого, і середнього, і дрібного промислового і сільськогосподарського виробництва стає ідеальною ситуацією в умовах тоталітаризму. Специфіка і конкретні історичні обставини різних країн змушують в умовах тоталітарного режиму вдаватися до тимчасових відступів тощо (допущення приватного сектора в усупільненій економіці і вкладання іноземного капіталу в різноманітні галузі господарства). В 20-х роках в СРСР введено нову економічну політику, що допускає приватну власність та іноземний капітал, в сучасних умовах — економічні реформи Ден Сяо Піна в Китаї. В країнах із тоталітарним режимом лівого толку через перерозподіл благ між заможними і біднотою досягається забезпечення соціальної рівності громадян суспільства. Встановлення комуністичних режимів, що поступово переросли в тоталітарні, сталося якраз не в передових, індустріально-розвинених країнах, як вважав Карл Маркс, а в країнах з *перехідною економікою і середнім або невисоким рівнем розвитку індустрії*. Схильними до тоталітарного режиму виявляються країни, де є незадоволення недемократичною владою тощо. Кінець ХХ ст. охарактеризувався крахом тоталітарних політичних систем і переходом суспільств до демократичного устрою або, принаймні, авторитаризму.

Тоталітарно організоване суспільство

*Особливості
економічного життя*

Неминучість економічної катастрофи, породженої тенденцією до згасання економічного життя.

Державно організоване економічне життя в суспільстві на ґрунті панівної державної власності на засоби виробни-

*Особливості
політичного життя*

Недовговічність тоталітарного режиму політичного функціонування. Монополізація державою політичного життя, його злиття з партійним життям на ґрунті панування єдиної форми державної власності. Монополія на

цтва. Держава — монополіст у спрямуванні й визначенні меж економічного життя. Економічна експлуатація з боку держави шляхом постійної недоплати зарплати, що зменшує активність економічного життя.

Обмеження активності економічного життя людини шляхом відчуження від власності. Економічне зубожіння, збідніння мас призводить до звуження форм економічного життя, його примітивності.

Ігнорування законів економічного життя. Прагнення до вирішення проблем економічного життя командними методами примусу. Ігнорування світових досягнень економічного знання, науково-технічного прогресу. Відсутність розвинених економічних зв'язків по горизонталі.

Відсутність достовірної інформації у сфері вітчизняного і світового економічного життя, невписуваність у світовий економічний порядок.

Відсутність соціальних груп власників, зацікавлених у розвитку економічного і політичного життя.

Мілітаризація економічного життя.

Поступове згортання економічного життя в умовах падіння ефективності економіки. Відсутність відкритих ефективних форм самоорганізації, самоуправління економічним

владу номенклатурної бюрократії. Злиття партійного і державного життя.

Політичне гноблення як привласнення волі державно залежної людини, яке не дає простору для активного політичного життя. Пасивність політичного життя на основі відчуження людини від політичної влади, власності, і від самої себе. У результаті державної залежності людини в економіці формуються політична пасивність, зневіра в активному змісті політики. Незнання і неврачування законів політичного життя. Примус і насильство — основні методи політичного життя. Правовий нігілізм.

Несприйняття світових досягнень політичної і правової науки. Приховування політичної інформації, неможливість ознайомлення з нею. Обман, неправда — засоби політичного життя. Міфологія у сфері політичної ідеології. Відсутність зрілих політичних сил, здатних широко активізувати політичне життя на основі усвідомленого громадянського миру, злагоди. Розповсюдження охлократичних ідей, анархізм у підході до політичного життя. Створення особливих форм бюрократичного життя, пірамідальної, вертикальної структур політичного управління, неконтрольованих знизу. Наповнення політичного життя мі-

життям в трудових колективах на ґрунті розвиненої виробничої демократії. Активність «тіньового» економічного життя. Нерозвиненість економічної культури.

Риси соціального життя

Соціально-уніфіковане життя суспільства на основі нівелювання різноманітних соціальних інтересів, зведення їх до інтересів однієї або кількох соціальних груп. Національна уніфікація життя народів різних національностей.

Подолання відмінностей між людьми індустріальної й сільськогосподарської, розумової і фізичної праці як форм соціального життя, що склалися історично.

Обезлюднення великих територій шляхом згортання різних форм соціального життя, переселення, знесення поселень тощо. Розвал сталих, що історично склалися, соціальних відносин у результаті революційних потрясінь, фізич-

літаристськими устремліннями.

Розвиток тенденцій розпаду політичного життя, звуження його впливу на економічну та інші сфери життя суспільства, крах політичної системи суспільства як нездатної до активної життєдіяльності. Включення широких мас до пошуку нових форм політичного життя. Пошук нових форм політичного життя на протигагу реально існуючим — тоталітарним. Низька політична культура політичного життя призводить до стихійних форм поведінки, примітивних форм політичного життя.

Риси політичного життя

Політична уніфікація життя на основі єдиного політичного інтересу. Політичне спрямування всіх видів життєдіяльності суспільства на сприяння злиттю націй.

Міське і сільське, робітниче й селянське політичне життя стягувалися в один вузол встановленням державної монополії на владу, власність, ідеологію і культуру.

Згортання політичного життя на великих територіях країни, навіть повне припинення його в окремих місцях у зв'язку з демографічними змінами. Виникнення нестабільних, випадкових, тимчасових, слабких політичних структур, не здатних забезпечити нормальне політичне функціонування суспільства.

ного винищення великої кількості населення, насильницьких засобів переселення, згубної демографічної політики.

Порушення соціальної «екології» історично стало природного життя соціальних груп на основі їхнього руйнування або навіть фізичного знищення. Привнесення штучно утворених форм життя. Знеособлювання соціального життя.

Замкненість політичного життя, майже повна відсутність зв'язків соціальних спільнот з іншими країнами.

Повний розвал політичного життя, що історично склалося, і привнесення насильницьких, історично не перевірених, політичних форм.

Погляд на людину як на політичний «гвинтик», вмонтований до політичного механізму. Відчуження особи від влади і від себе. Знеособлення політичної діяльності мас. Встановлення «залізної завіси», що політично забороняла будь-які соціально-політичні зв'язки, вільні міжнародні недержавні форми життєдіяльності соціальних спільнот, окремих осіб.

3. АВТОРИТАРИЗМ

Поняття авторитаризму

Поняття *авторитаризм*, або *авторитарна влада*, частково застосовується при характеристиці *тотальної політичної системи*. Однак поняття *тоталітаризм* і *авторитаризм* не тотожні. Авторитарні політичні системи займають проміжне місце між демократією і тоталітаризмом. Справді, за диктаторською природою влади, не обмеженою законами і демократизмом, авторитарний режим близький до тоталітарного. Збереженням автономності окремих суспільних сфер, і, особливо, приватного життя, в яке держава не втручається своїм контролем і регулюванням, авторитаризм близький до демократії.

Авторитаризм — *політичний режим, встановлений або нав'язаний такою формою влади, що концентрується в руках однієї людини або в окремому органі влади, і знижує роль інших, передусім, представницьких інститутів (асоціацій, об'єднань, союзів тощо); формалізація і вихолощування справді організаційного і регулятивного змісту політичних процедур та інститутів, що пов'язують державу і суспільство*. Авторитаризм взагалі притаманний владі і політиці, але основи і ступінь його зростан-

ня різноманітні: природні якості політичного лідера (авторитарної, владної особистості), розумні, раціональні, справедливі дії якого викликані необхідністю особливого роду ситуації: стан війни, суспільна криза тощо, соціальні (виникнення соціальних або національних конфліктів) та ін. аж до ірраціональних, коли авторитаризм переходить у крайню форму, — тоталітаризм, деспотизм. Авторитарно всякий наказ волі влади суспільству — нав'язана йому, а не прийнята добровільно і усвідомлена поведінка. Об'єктивність авторитаризму може бути пов'язана з активною перетворюючою діяльністю влади. Три ознаки або властивості авторитаризму відрізняють його від інших типів прояву влади і звичайно поєднуються: *по-перше, централізація влади; по-друге, безпеляційний командний засіб керівництва; по-третє, безумовне підкорення*. Всі властивості авторитаризму зводяться до акценту на примушенні до возвеличування волі особи, яка управляє, придушенні волі та свободи підлеглих і суспільства в поєднанні з обвинуваченням демократичних режимів у неспроможності згуртування народу, встановлення порядку і вирішення суспільних проблем. З таких позицій у 30-х роках в Німеччині створювалася ідеологічна та політична доктрина авторитарної держави. Встановлення авторитарної диктатури відбувається, як правило, на тлі економічної кризи, розгулу злочинності і корупованості всіх верств влади. Виникнення авторитарних режимів є наслідок, результат нестабільності перехідних періодів суспільного розвитку.

Особливості авторитаризму

Авторитарній політичній системі притаманні специфічні риси. *По-перше*, носієм політичної влади виступає одна людина (монарх, тиран тощо) або група осіб (військова хунта та ін.). Здійснюється монополізація влади і політичної діяльності вузькою групою осіб, не допускається утворення політичної опозиції існуючому режиму. *По-друге*, виникнення неконтрольованих владою сфер суспільного життя: незалежних профспілок, професійних об'єднань творчої інтелігенції, молодіжних організацій, економічних структур. Невтручання держави в економіку, заохочення ринкових механізмів саморегулювання суспільного життя. Необмеженість влади, її непідконтрольність громадянам. *По-третє*, всіяке заохочення владою прагнення людей до трудової активності, до придбання власності, акцій, до участі в різноманітних економічних програмах. Найявність жорсткої податкової по-

літики в умовах авторитарного режиму поєднується з цільовими державними кредитами на розвиток галузей матеріального виробництва. Держава бере на себе фінансування програм у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я. Опора, в разі необхідності, — на силові структури, що покликані оберігати безпеку режиму, суспільний порядок, охорону кордонів держави.

Політична поведінка влади при авторитарному режимі характеризується високим рівнем економічної, політичної та правової компетентності, що дозволяє швидко й ефектно здійснювати реорганізацію суспільних структур і концентрувати зусилля на вирішенні найбільш важливих проблем. Дати визначення авторитарним системам дуже важко. *На відміну від тоталітаризму, автократія — влада, основана на якому-небудь авторитеті, не встановлена шляхом демократичної процедури (авторитарна влада), а тоталітаризм — влада, що не знає жодного іншого «авторитету», окрім зовнішнього примушення, прямого насильства (тоталітарна влада).*

Чим же відрізняються авторитарні системи від тоталітаризму? *Найважливіша відмінність полягає в тому, що авторитарна влада не має тоталітарних амбіцій.* Авторитарні режими не мають єдиної ідеології, вони швидше засновані на розмитій концепції національного інтересу. *Авторитарний режим — це режим, що має основу беззаперечного підпорядкування владі всіх сфер суспільства та пов'язаний із деспотичною владою однієї особи (монарх, диктатор) або групи осіб (військові та релігійні клани).*

В сучасному світі авторитарні режими мають ряд різновидностей: *теократичний* (Іран після 1979 р.); *неототалітарний режим* в умовах існування масових політичних партій (Мексика); *військове правління*, за якого політична діяльність або взагалі заборонена, або обмежена; *персоніфікований режим*, коли влада належить лідеру без сильних інститутів влади, за винятком поліції (Саддам Хусейн в Іраку). І, нарешті, є ще одна категорія авторитарних режимів, що вже зникає, — *монархія*. Не всі монархії авторитарні. В Європі — Англія, Норвегія, Швеція, Данія, Бельгія, Люксембург, Іспанія — монархії, що існують в системах парламентської демократії. Йдеться про монархії в найменш розвинених країнах, де монарху належить вся повнота влади (Марокко, Йорданія, Саудівська Аравія та ін.). Залежно від конкретно-історичних обставин, авторитарний режим може орієнтуватися не тільки на демократію, але й на тоталітаризм. Історичний факт: відбулося переростання авторитарного режиму на Кубі в тоталітарний політичний режим. Водночас авторитаризм в Іспанії, Південній Кореї, Аргентині, Чилі поступово еволюціонував у демократію.

В посттоталітарній Україні присутні елементи авторитаризму. По-перше, постійно проявляється тенденція до посилення виконавчої влади за рахунок ослаблення влади законодавчої та її концентрації в руках одного лідера. Причому, всі гілки виконавчої влади, від президента до силових міністерств, вимагають для себе ледь не виняткових повноважень. По-друге, поява різноманітних форм власності сприяє створюванню елементів громадянського суспільства. По-третє, практична відсутність принципу гласності в діяльності органів державної влади і реальної відповідальності керівників за результати своєї діяльності. По-четверте, широкі законодавчі повноваження виконавчих органів держави (президента та уряду). Але, мабуть, головне в авторитаризмі посттоталітарного суспільства — спроможність поєднувати економічний розвиток на базі пріоритету приватної власності і ринкової економіки з надбанням почуття особистої відповідальності громадянами. А це, певно, сприяє руйнуванню тоталітарних структур і створенню дієздатних демократичних інститутів.

Історично авторитаризм існував у різних формах в найрізноманітніші епохи і в різноманітних країнах: античні грецькі і східні деспотії і тиранії — Персія, Спарта і багато інших феодальних абсолютистських режимів та ін. Теорія абсолютизму вперше розроблена на початку XIX ст. ультраконсервативними і реакційними теоретиками Жоржем де Ментром і Леоном де Бональдом як відповідь на Французьку революцію і соціалістичні рухи. З розвитком індустріального суспільства ідея авторитаризму стала набирати відтінків конструктивної політичної ідеології, у Жоржа де Ментра контрреволюційна ідея порядку втратила монархічну орієнтацію, відпала концепція абсолютистського авторитаризму: абсолютна і незалежна від людей влада короля — це причина політики; його міністри (апарат влади) — це засоби; суспільство підданих, що підкоряється, — це результат. У XIX ст. авторитаризм стає постійною і важливою течією німецької політичної думки і поповнюється ідеями національної і державної єдності, які авторитаризм мав реалізувати. До кінця століття авторитаризм став розглядатися як засіб потужної національної і соціальної мобілізації, управління згори процесом державного будівництва. В першій половині XX ст. показова авторитарна доктрина вкрай правого французького ідеолога і політика Шарля Моррасса, для якого індустріалізація, проникнення держави в суспільство, висока мобілізація народу — засіб здійснення політики. Авторитаризм дедалі частіше стає націоналістичним, антидемократичним.

4. ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РЕЖИМ

Авторитарний політичний режим, допускаючий і культивує окремі демократичні інститути — необхідний етап суспільної еволюції від тоталітаризму до демократії. Але такий режим відгороджує маси від сфери політичної діяльності, спрямовуючи їх активність винятково в русло економічних інтересів. У тих же випадках, коли суспільство охоплюють політичні пристрасті, що не дозволяють утвердитися режиму авторитаризму, коли еволюційні процеси порушують лише верховні політичні аспекти суспільного ладу, тоді формується інший політичний режим — *ліберальний*.

Ліберальний політичний режим

В умовах ліберального політичного режиму за усієї різноманітності форм власності зберігається пріоритет суспільної власності на засоби виробництва. Але, на відміну від тоталітарного суспільства, що також засновується на пріоритеті суспільної власності, тепер допускається діяльність політичних партій, які представляють весь спектр групових інтересів. Влада постійно веде діалог з представниками політичних партій у владних структурах.

Ліберальний режим мав місце в країнах Західної Європи, де до влади приходили соціалісти (Швеція, Фінляндія, Франція). Але виникав ліберальний режим в умовах економіки, яка ефективно розвивається, і в суспільстві, що вже йде по демократичному шляху. Соціалістичний експеримент в таких умовах переслідував зовсім певну мету: знайти оптимальну рівновагу між свободою особистості і суспільними інтересами. Застосовуючи засоби насилля, соціалісти, не заперечуючи в далекому майбутньому необхідності заміни приватної власності суспільною, спробували підпорядкувати державному контролю і регулюванню основні сфери виробництва та споживання. Але, ініціювавши бурхливий розвиток політичних свобод, гласності, врахування суспільної думки, альтернативних політичних і державних структур, ліберальний режим зазнає краху у сфері економіки — її ефективність різко впала вже на перших кроках націоналізації.

В сучасних умовах соціалісти Франції та Іспанії, що перебувають біля влади, відмовилися від ідеї націоналізації економіки, вбачаючи її руйнівний вплив. Більш того, процеси роздержавлення ведуться саме за їх наполяганням. Але соціалісти не відмовилися від утопічної ідеї про можливість одночасного досягнення

повної рівності людей і соціальної справедливості. Привабливість соціалістичних ідей, як і ліберального політичного режиму, тепер невелика в країнах так званого «далекого зарубіжжя», але продовжує залишатися предметом дискусій в політичних колах Співдружності Незалежних Держав і демократичних країнах Східної Європи.

Ринково організоване суспільство

*Особливості
економічного життя*

Децентралізація економічного життя у масштабі всього світу, країни, регіону.

Збільшення кількості суб'єктів власності і, відповідно, активне включення їх до економічного життя. Складність економічного життя як об'єктивне відображення різноманітності форм власності. Динамізм економічного життя.

Активізація ринкового життя, його впливу на виробничу діяльність. Свобода й ефективність економічної діяльності. Свобода — якість економічного життя в умовах ринку.

Ринок підвищує цінність знань. Розвиток ринку інформації.

Розвиток конкуренції як стимулятора економічного життя. «Змішана економіка», де діє невидимий ринковий механізм спільної економічної діяльності суб'єктів економічного життя.

Розвиток демократичних форм економічного життя.

*Особливості
політичного життя*

Децентралізація політичного життя з вільним виходом його у світові структури, розширення вітчизняних, окремих регіональних форм.

Розширення суб'єктів політики, що беруть участь у здійсненні влади, їх вплив на зміст владної діяльності усіх рівнів.

Звуження державного регулювання. Спрямованість економічної діяльності держави на створення умов для розвитку економічного життя всіх форм.

Політика, спрямована на активність інформаційного, наукового й освітнього життя суспільства. Політична свобода економічно незалежної людини. Антимонопольна політика державної діяльності.

Держава — найважливіший регулятор ринкової стихії в межах, визначених правом, завдяки чому економічне життя набуває свідомого, політично організованого характеру.

Розвиток політичної демократії як передумова розвитку економіки. Складність, плюралізм і різнобарвність політичного життя.

5. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ДЕМОКРАТІЇ

Поняття, суть демократії

Демократія (від грецьк. demos — народ і cratos — влада) — народовладдя — одна з основних форм правління, політичної і соціальної організації суспільства, держави і влади, політичний режим, що розвивається і прогресує в історії, звичайно пов'язаний з республіканською формою держави. Демократія, демократизм, демократизація та демократичність — не одне й те ж: демократизм — це характеристика режиму, засобів правління, методів, що застосовуються, способів політичних відносин і поведінки влади. Тому демократичними, в принципі, може бути не тільки республіканська, але й монархічна держава, особливо сучасна, коли монархія відіграє номінальну роль. Реальна демократія — форма, різновид держави, що характеризується визнанням народу вищим джерелом влади, обраністю основних органів держави, рівноправністю громадян і, насамперед, рівністю їх виборчих прав, підпорядкуванням меншості більшості при прийнятті рішень. Звідси і загальне найменування демократії для держав різних політичних форм правління, але з подібними режимами.

Демократія відома в історії ледве чи не раніше, ніж інші монархічні форми організації суспільства: *пряма, первісна, обцинна демократія, військова, племінна демократія переддержавних етапів політичного розвитку людства.* Державні форми демократії добре відомі античному світу. В Давній Греції демократія визначалася як особлива форма, різновид організації держави-полісу, при якому владою володіє не одна особа (як за монархії, тиранії та ін.) і не група осіб (за аристократії, олігархії та ін.), а всі громадяни, що користуються рівними правами на управління державою. Демократія — форма устрою будь-якої організації, заснована на принципах рівноправності її членів, періодичної вибірності органів правління і прийнятті рішень у них за рішенням більшості. Демократія визначається як заснований на певній системі цінностей ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд. *Демократичний ідеал цінностей включає: свободу, рівність, повагу прав людини і меншості, народний суверенітет, співучасть громадян в управлінні та ін.* В Греції демократичні форми устрою держави тривалий період чергувались із різноманітними формами монархії (тираніями, деспотіями), в Давньому Римі республіканська демократія про-

тягом декількох століть передувала правлінню монархічного, імперського типу. В середньовіччі неодноразово виникали демократичні міста-держави, де в формі народних зборів феодального і феодально-теократичного типу (Голландія, Венеція, Женева, Новгород та ін.) реалізувалися демократичні принципи управління. В Новгороді вікові збори обирали релігійного володаря, республіка носила теократичний характер. Тут же обиралася світська влада і князь. У Галицькому князівстві всі питання економічного і соціального характеру вирішувалися на народному віче. *Соціальна і політична свобода, представництво влади і суверенність народу — основні риси демократичного правління державою.*

Суть афінської демократії як різновиду організації, що існувала в Давній Греції, полягає в тому, що владою в ній володіла не одна особа — монарх, тиран, і не група осіб — аристократія, еліта, олігархія, а всі громадяни, які вільні і рівні, брали участь в управлінні державними справами, думка ж більшості мала вирішальне значення. На думку Платона, практично єдиною можливою формою демократії стає влада натовпу, який приймає стихійні рішення і діє, виходячи з кон'юнктурних інтересів. Демократія здійснюється тоді, коли бідняки, одержавши перемогу над деякими своїми супротивниками, знищують їх, інших — виганяють, решту — урівнюють в громадянських правах і праві заміщення державних посад. На різних етапах суспільного розвитку демократії в різних країнах не мали між собою нічого спільного, окрім назви. Запозичуючи з античності два пріоритети: «всі рівні» і «всі мають брати участь в процесі прийняття політичних рішень», філософи Джон Локк, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо сформулювали *класичну теорію демократії*, доповнивши її ідеєю «загального добра для всіх», що створюється на основі загальної волі. Пізніше економіст Йосиф Шумпетер висуває у вигляді суб'єкта політичної дії індивіда, а не більшість або народ. Індивіди борються за владу, народ — голосує, обираючи гідних. Відповідно, актуалізувалася проблема політичного лідерства. В цій теорії знаходять виправдання політичні партії.

За *плюралістичною теорією демократії*, політичний процес розглядається не як взаємодія окремих індивідів, а як взаємодія груп і групових інтересів. Відбувається зміщення акценту в уявленнях про демократичну систему — від ідеї правління більшості народу до ідеї захисту меншості. Згодом виникла *елітарна теорія демократії*, що виходить з більш прагматичної настанови:

влада в державі завжди належить меншості — еліті, тобто вузькому колу осіб, обраних управляти, керувати, володарювати. Політичний процес — це боротьба різноманітних груп інтересів за владу. Реалії життя такі, що народ від політики усунений. Але *партіципаторна теорія демократії* ґрунтується на необхідності забезпечення людям максимальної участі в політичному житті. Якщо ж неможливо безпосередньо реалізувати пряму демократію, то вже, у всякому випадку, необхідно створити політичну систему, яка поєднує принципи прямої і представницької демократії. В сучасних умовах є й інші форми демократичного правління державою.

Основні риси демократичного режиму

При всій різноманітності політичних проблем, що висувуються сучасним життям, загальним є демократичне їх вирішення. В демократії визначається той тип влади і той механізм її здійснення, що дозволяє кожній особі найбільш безболісно досягти цивілізованого, нормального життя. Однак у світі в сучасних умовах немає держав, де б демократія реалізовувалася повністю і могла б вважатися відносно ідеальною, зразковою формою державного ладу, механізмом здійснення влади. З 226 країн світу в 79 країнах уже встановився демократичний політичний режим. Основу демократичного режиму складає економічно незалежна особистість, яка володіє вільним вибором сфер діяльності і пов'язує своє буття з результатами власної діяльності. Така незалежність досягається тільки в умовах соціально закріпленого пріоритету особи перед суспільством і приватної власності — перед власністю державною. Економічно незалежні громадяни шляхом таємних, рівних і прямих виборів обирають на певні терміни представників до органів місцевого і державного управління. Конкуренція між громадянами за проведення представників до органів влади відображається в змаганні політичних партій. Політична партія, представники якої складають більшість в обраних органах, стає правлячою, одержуючи більшість місць у різноманітних представницьких органах і займаючи ключові пости в структурах виконавчої влади. Інші політичні партії можуть або вступати до блоку партії, що править, або створювати політичну опозицію. Так забезпечується міцна легітимація (законність) влади, переборюється політичне відчуження громадян, що сприяє стабільності всієї політичної системи.

Демократичний режим, однак, не зводиться до захисту прав більшості, а забезпечує права меншості і в виборчій системі, і в представницьких органах влади. Загальнодержавні рішення приймаються не тільки більшістю, але й шляхом досягнення консенсусу з меншістю і опозицією. Критика влади і будь-яких її представників — атрибут демократичного режиму. Але консенсус, взаємодія і згода, спрямовані на відвернення гострих конфліктів, складають основу вироблення мирних форм розв'язання соціальних колізій шляхом постійного діалогу протиборствуючих сторін. Поза ринковою економікою демократичний режим неможливий, оскільки саме ринок визначає зацікавленість громадян у діяльності, вільній від політичної влади, і утворює різноманітні структури громадянського суспільства. Громадянське суспільство — передумова демократичної політичної системи. В громадянському суспільстві представлені і конкретні інтереси людей, і баланс їх реалізації. Спираючись на принцип розподілу влади і взаємних противаг законодавчої, виконавчої і судової влади, демократичний режим сам є їх продуктом, який зводить до рангу нескороминучого завдання захист законними засобами інтересів особи. В захисті інтересів особи, як стрижневій основі демократії, фокусується різноманітність демократичних форм, засобів людської діяльності.

Демократичний режим реалізується через дві основні форми демократії: *представницьку* і *безпосередню*. Представницька форма — основна форма здійснення державної влади в демократичному суспільстві, коли через конкретних осіб і виборні органи громадяни здійснюють своє конституційне право брати участь у політичному житті суспільства. Система таких органів є *народним представництвом*. Безпосередня форма демократії допускає пряме волевиявлення народу при виробленні і прийнятті державних рішень. Це — різного роду референдуми, опитування, народні збори, мітинги, демонстрації тощо. Громадяни демократичної держави, безпосередньо висловлюючись або делегуючи до влади своїх представників, беруть на себе обов'язок поважати і підтримувати її, підкорятися її рішенням. Влада ж відповідальна перед народом і підконтрольна йому. Природно, політичний режим існує як система взаємних політичних обов'язків влади та народу.

Представницька демократія — «правління народу, обране народом і для народу». Такий політичний режим демократії повинен відповідати трьом вимогам: *чесні, змагальні вибори, що регулярно проводяться; уряд формується внаслідок виборів;*

демократія захищає права особи і меншості. Але демократичні політичні системи діляться на дві: президентську і парламентську. Тут виникає деяке непорозуміння, тому що і президентська модель допускає наявність законодавчого органу — парламенту, однак у ній виконавча влада не підпорядкована безпосередньо парламенту. Класичний приклад президентського режиму — США. Президент виступає як глава держави і як безпосередній керівник виконавчих структур. Але президент не стає диктатором, тому що його повноваження суворо визначені, і не володіє законодавчою владою, обмежений в діях рішеннями Конгресу. Парламентський варіант демократичної політичної системи базується на тому, що виконавча влада в тому або іншому ступені істотно витікає з парламенту. Різні країни реалізують три основних типи парламентського режиму: *правління однопартійної більшості, коаліційне правління і консенсусне правління*. Ефективність і гнучкість управління, заснованого на суміщенні ідеї самоврядування і політичної участі, багато в чому нейтралізує негативні тенденції відчуженості людей від політичного процесу. *Основний механізм, за допомогою якого досягається представництво інтересів різноманітних груп (партійних, корпоративних і етнічних), — парламентаризм як система правління, заснована на принципі розподілу влади і верховенстві виборних органів*. Звичайно ж, сучасна парламентська демократія далека від ідеального народовладдя.

З різноманітними підходами до визначення суті і змісту демократичного режиму і самої демократії пов'язана і неоднозначність їх тлумачень. Здавна існують два підходи: нормативний і описово-емпіричний (дослідний). Формування ідеальної моделі демократичного режиму, обґрунтування його переваг у порівнянні з іншими формами управління суспільством і допускає нормативний підхід. Виходячи з належних вимог політичної свідомості, політичної культури і будується реальне політичне життя. Аналіз демократії, демократичного режиму в реаліях життя, досвіду існування і діяльності за допомогою описово-емпіричного підходу дозволяє визначити їх властивості, уточнювати, а іноді і переглядати їх суть і зміст. Звичайно ж, демократія — влада народу або «правління народу, обране народом і для народу» — виступає нормативним ідеалом, а не характеристикою реальних демократичних держав. Отут-то і полягають внутрішні суперечності. Суть суперечностей полягає в тому, що влада народу означає самоврядування народу, а звідси впливає і заперечення політичного панування владних

структур, засобів і форм примушення та інших атрибутів держави. Звичайно ж, справжнє народовладдя несумісне з існуванням держави. Але в реальному житті демократія ніде і ніколи не існувала без держави. І відмирання держави в сучасних умовах (як і в найближчій перспективі) — ілюзія, утопія. Демократія як народовладдя виступає орієнтиром, метою політичного розвитку суспільства.

В повсякденному житті, враховуючи різноманітність суспільних явищ, свободу людини і неминучу розбіжність інтересів і прагнень, устремління різних людей, соціальних спільностей, а також необхідність соціальної системи управління, *реальна демократія — влада більшості над меншістю*. Проблема співвідношення влади більшості і захисту інтересів меншості — важлива умова розуміння демократії. Визначаючи зміст демократії, відомий англійський філософ Карл Поппер, відкидаючи питання про правління народу, зосереджує увагу на проблемі зведення до мінімуму шкоди, якої можуть завдати суспільству негідні правителі, і які необхідно створювати політичні, соціальні інститути й механізми, здатні звести до мінімуму можливі втрати. Виходячи з моральних настанов, Карл Поппер вважає, що взагалі ніхто не може бути сувереном, тобто володіти правом використовувати владу за власним бажанням і розсудом, відкидає концепції демократії, що визначають особливу мудрість або безпомилковість «гласа народного». Ідеал народовладдя передбачає, що громадяни повинні мати можливість впливати на політику тоді, коли того побажають, що бюрократи, а також обрані особи повинні вважатися слугами народу і вести себе відповідно, що закони і політика уряду повинні відображати цінності, бажання та пріоритети більшості, поважати меншість. Демократія — система, в якій правителі можуть бути замінені мирно, а тиранія — система, де зміна правителя без кровопролиття не обходиться. Авторитет влади, держави базується на принципі забезпечення державою рівного захисту прав і свобод всіх громадян і на підпорядкуванні їх законам. І хоча різноманітні сучасні демократичні держави відрізняються одна від одної різними рисами, властивостями, особливостями, але всім демократичним державам притаманні загальні визначальні риси: по-перше, визнання народу джерелом влади, сувереном держави; по-друге, рівноправність громадян; по-третє, підпорядкування меншості більшості при прийнятті рішень та їх реалізації; по-четверте, обрання основних органів управління держави.

Демократично організоване суспільство

Риси соціального життя

Складність соціальної структури і зумовлена нею різноманітність соціального життя. Плюралізм соціальних організацій та форм її життєдіяльності.

Розвиток соціальної активності мас. Демократизація й організація соціального життя. Самовиявлення інтересів соціальних спільнот. Свідома, вільна, відкрита соціальна боротьба, результатами якої є реформи.

Розвиток демократичних форм життя соціальних спільнот як умова соціальної еволюції.

В сучасних умовах демократизація суспільства має глобальні масштаби і включає до свого змісту не тільки зміни в політичній сфері, але й зміни в суспільстві, що тягне за собою глибокі зрушення в структурі влади. Влада ж шляхом різноманітних економічних, політичних і культурних перетворень робить соціальну еволюцію людства не тільки більш стабільною, але й більш динамічною. Однією з важливих умов невідворотності демократизації виступає закладена в природі людини постійна тяга до особистого, творчого самоутвердження; тяга, що згодом робить неминучим встановлення такого соціального і політичного порядку, який рахувався б із нею. Людська природа не піддається перекуванню і переплавці, це базове становище вже не можна ігнорувати: політичні режими, що намагалися це зробити, ганебно зійшли з політичної арени. Природно, демократизація — незворотний процес. Невідворотність зовсім не виключає тимчасових гальмувань і відкочування в різноманітних сферах суспільства, що йде по шляху демократизації. Не секрет, що, починаючи з кінця 80-х років ХХ ст., у політиці відбувається крутий поворот праворуч. Це спроба формування повномасштабного конкурент-

Риси політичного життя

Різноманітність форм політичного життя різних соціальних спільнот. Плюралізм політичних організацій, розмаїття форм їх політичної діяльності. Розвиток політичної активності мас. Демократизація й організація політичного життя.

Волевиявлення політичних інтересів соціальних спільнот. Відкрита політична боротьба, що здійснюється шляхом демократичних реформ. Пошук мирних шляхів послаблення гостроти конфліктів.

Розвиток політичної демократії як усунення можливості політичної революції.

носпроможного виробництва на приватновласницькій капіталістичній основі, що веде до значної нерівності за прибутками різних соціальних верств. Природно, це означає глибокі зрушення і в політичному курсі (орієнтація суспільного розвитку, його рух розраховані на задоволення інтересів могутніх соціальних верств та інших суспільних груп), тобто відбувається *капіталізація суспільства і в політичному режимі, організація соціальних взаємодій всередині суспільства, між ним і державою, і всередині держави*. Принципове значення має прийняття оптимального політичного курсу, тому що *політичний курс — головна передумова максимально демократичного режиму*. Розгорнутий демократичний режим реалізується лише при такому політичному курсі, який створює широкий *соціальний консенсус*.

Для політичного життя ХХ ст., на відміну від попередніх століть, характерне те, що в сучасних умовах стало можливим політично регулювати динаміку екологічного життя, переорієнтовувати напрямки екологічної діяльності, досягати максимуму ефективності економічного розвитку. Майже до середини ХХ ст. майнове становище мас, а, отже, й економічне життя відіграло значну роль і виступало в основному визначенням політичної діяльності. В сучасних умовах втрачає актуальність питання бідності для майже двох третин населення світу. Розуміння класового підходу, класового інтересу як вихідного в оцінці політичних подій неприйнятне для сучасних оцінок багатьох проблем, самотності культур та ін. Ці проблеми сягають корінням не класових відносин, не існування експлуатації, капіталізму, а природи сучасної цивілізації, індустріальної та постіндустріальної. Широкого розвитку в країнах Заходу та й у ряді регіонів Сходу набула демократія. Це сприяло тому, що політичні партії, що виражали інтереси більшості, одержали можливість завоювати владу. Більшість політичних партій відходить від своєї вихідної соціальної бази. Суспільство соціально стає багатозаровим, різноманітним. Чисельно зростають міжкласові, маргінальні групи, виникають групи робітників-власників, які володіють нерухомістю, акціями та ін. Широкого розвитку набирають масові суспільні рухи як фактор зближення людей різного соціального походження, що саме по собі теж якоюсь мірою консолідує діяльність політичних партій.

Державна діяльність як вид політичної діяльності стає політичним та правовим інструментом, засобом здійснення реформ в інтересах більшості суспільства. Інтереси широких мас, — екологічні, національні, групові, — відчутно впливають на політику,

її реалізацію, утвердження миру на планеті. Фактором зближення людей різного соціального походження виступають і масові рухи, набирають в сучасних умовах широкого розвитку зближення різноманітних соціальних спільностей людей, що також консолідує діяльність політичних партій. Різноманітне і різнобарвне політичне життя світового співтовариства, яке в сучасних умовах не зводиться до необхідності соціальної революції. Новою своєрідною реальністю, умовою виживання стає для людства глобалізація політичного життя. Виникають можливості домовленостей, пошуку шляхів мирного вирішення проблем політичних, соціальних, економічних, духовних, встановлення консенсусу взаємодії. Все це умови існування людства, рушійна сила політичного процесу. Політичне життя, завдяки зростанню поінформованості, стає надбанням широких народних мас, які активно включаються до політики, до суспільного життя. Особливості розвитку політики і політичного життя сприяли стабілізації суспільного життя, цілісності, єдності, соціальній впорядкованості, плюралізму, своєрідності політичного простору, активності та ін. Політична стабільність суспільства — такий стан рівноваги політичного життя, для якого є характерними в основному сталість і збереження функціонування політичних інститутів, порівняно стабільний перебіг політичних процесів, відсутність впливу конфліктних ситуацій на якісні зміни в політичній сфері.

6. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ І ДЕМОКРАТІЯ

Влада в кожній країні, незалежно від характеру політичного ладу, здійснюється певною групою людей — елітою. Слово *еліта* — французьке, означає *добірне, обране*. Політична еліта звичайно визначається як достатньо самостійна, вища, відносно привілейована група або сукупність груп, що складають меншість суспільства, які володіють більш або менш видатними психологічними, соціальними і політичними якостями і безпосередньо беруть участь у прийнятті і здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї. Це не тільки ті люди, які формально наділені владою, але й ті, хто відіграє істотну роль у підготовці і реалізації політичних рішень. Ще в період розпаду родового ладу формуються погляди, що поділяють суспільство на вищих і нижчих, шляхетних і чернь, аристократію і простий люд. Обґрунтування ідеї розподілу суспільства на тих, які управляють, і тих, якими управляють, знайшли

відображення в працях Конфуція, Платона, Арістотеля, Карлейля, Ніцше та ряду інших мислителів. Сучасні класичні концепції еліт сформульовані та розроблені в кінці XIX — на початку XX ст. у працях соціологів Гаetano Моски і Вільфредо Парето, а також Роберта Міхельса, Макса Вебера, В'ячеслава Ліпинського, Гарольда Лассуелла та ін.

Визначаючи місце політичної еліти в структурі влади, соціолог Гаetano Моска відзначав, що найважливішим критерієм формування політичного класу є спроможність, здатність до управління іншими людьми, тобто організаційна спроможність, а також матеріальна, моральна й інтелектуальна перевага. Незалежно від Гаetano Моски, соціолог Вільфредо Парето, досліджуючи процес управління державою, суспільством, приходять до висновку, що *людське суспільство неоднорідне, а індивіди різноманітні фізично, морально, інтелектуально*. Сукупність індивідів, які відрізняються результативністю в діяльності та діють з високими показниками в тій або іншій сфері, і складають еліту. Еліта поділяється на тих, *що управляють, керують*, прямо або опосередковано беруть участь в правлінні, і *тих, які не управляють, не керують*, — людей, що мають характерні для еліти психологічні якості, але не мають доступу до керівних функцій. Соціолог Макс Вебер владу бюрократичної еліти обґрунтовував її компетентністю. Керівництво, управління суспільним життям вимагає досить високої професійної підготовки. Народ взагалі в більшості не підготований до управління суспільством. Існування політичної еліти повністю виправдане. Еліта займає важливе місце в управлінні за природними, розумовими, фізичними, психологічними якостями. В сучасному постіндустріальному суспільстві існує нова еліта (менеджери, верхівка чиновництва, інтелігенція). Вважається, що влада дедалі більше асоціюється з допуском до знань, інформації (Джон Гелбрейт). Це природно, тому що центр влади переміщається від еліти до фахівців. Інтелектуальна еліта поліпшує структуру політичних правлячих еліт. Політолог В'ячеслав Ліпинський відзначав важливу роль еліт у політичному житті, в становленні національної державності, *національної аристократії*. Саме поряд зі спільністю мови, території, економічного укладу, національного складу характеру, в формуванні нації, національної суверенної держави значну роль відіграє носій національної ідеї, національної культури — *національна аристократія*. Ряд американських соціологів (Сеймур Ліпсет, Уільям Уайт, Джон Сандерс та ін.) аналізує еліту з точки зору стиля управління, статичності і динамічності еліти тощо.

Сучасні теорії еліт

Сучасні теорії еліт різноманітні. Можна виділити ряд напрямків. Історично першою групою теорії еліт, що не загубила сучасної значимості, стали концепції *макіавеллістської школи* (Моска, Парето, Міхельс, Гелбрейт, Дюверже, Ліпінський та ін.). Їх об'єднують спільні риси. *По-перше*, визнання існування еліти в будь-якому суспільстві, її поділ на привілейовану владну, творчу меншість і пасивну, нетворчу більшість. Цей поділ закономірно випливає з природи людини і суспільства, особливих психологічних якостей еліт (природні обдарування, виховання та ін.). *По-друге*, групова згуртованість. Еліта — згуртована група, об'єднана не тільки спільністю професійного статусу і соціального становища, але й самосвідомістю, сприйняттям себе особливою верствою, покликаною керувати суспільством. Структурна постійність еліти, її владних відносин (зміна вождів племен, монархів, бояр і дворян, парламентаріїв і міністрів тощо, але відносини панування і підкорення між ними і простим людом зберігаються). *По-третє*, легітимність еліти; більш-менш широке визнання масами її права на політичне керівництво, формування і зміну еліт у ході змагання за владу. Природно, макіавеллістські теорії еліт не позбавлені недоліків: у них перебільшуються психологічні фактори, ігноруються свободи і права особи, переоцінюється частогусто і роль керівників, які управляють, і недооцінюється активність мас, не враховується і еволюція суспільства і т. п.

Утворені вже у ХХ ст. ціннісні теорії еліт намагаються подолати слабкості теорій еліт макіавеллістської школи. І хоча в ціннісних теоріях еліт головною конструктивною силою суспільства вважається еліта, все ж пом'якшуються позиції у ставленні до демократії, робиться спроба пристосувати теорію еліт до реалій сучасних демократичних держав. Однак, за ступенем аристократизму, у ставленні до мас, демократії та ін. різноманітні ціннісні теорії еліт розрізняються. Але їх об'єднують загальні риси. *По-перше*, в цих теоріях утверджується, що *еліта — найцінніший елемент суспільного життя, який володіє високим хистом, умінням, відданістю справі, спроможністю вчасно оцінити обстановку в суспільстві, враховувати суспільну думку та ін.* *По-друге*, *панівне становище еліти відповідає, немовби, інтересам суспільства.* *По-третє*, *формування еліти — не стільки результат жорстокої боротьби за владу, скільки результат природного відбору суспільством найбільш цінних представників.* Елітарність випливає з рівності можливостей і не суперечить сучасній пред-

ставницькій демократії. Ціннісні теорії еліти претендують на найбільшу відповідність реальностям сучасного демократичного суспільства. Справжня еліта не володарює, а *керує* масами з їх добровільної згоди, що висловлюється на вільних виборах. В основі ж концепцій демократичного елітаризму знаходяться положення і настанови про ціннісні якості еліт. У працях соціологів Роберта Даля, Сеймура Мартіна Ліпсета, Людвіга Хармона Зіглера та ін. обґрунтовуються теорії елітарної демократії. Використовуючи запропоноване Йозефом Шумпетером визначення демократії як конкуренції між потенційними претендентами на довіру і голоси виборців, соціологи відзначають важливу роль еліт в управлінні, вважаючи, що *тільки керівна верства здатна стримати частину притаманних масам ірраціоналізму, емоційної нерівноваженості і радикалізму*.

Концепції множинності, плюралізму еліт істотно збагачують і розвивають деякі демократичні настанови ціннісних теорій еліт. Соціологи Отто Штаммаер, Давід Рісмен, Сеймур Келлер, Роберт Даль та інші розцінюють *концепції множинності еліт як заперечення елітарної теорії*. Вплив кожної з еліт обмежений специфічною для неї сферою діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати в усіх сферах суспільного життя. *Плюралізм еліт визначається складним суспільним розподілом праці, різноманітністю соціальних структур*. За допомогою різноманітних демократичних механізмів: виборів, референдумів, опитувань, преси та ін. обмежується або взагалі відвертається дія *залізного закону олігархізації*, однак еліта залишається під контролем народу. Існує конкуренція еліт, яка відображає економічну та соціальну конкуренцію в суспільстві. В сучасному демократичному суспільстві влада розпорошена між різноманітними суспільними верствами і владними структурами. Концепція множинності еліт — важлива складова ідейно-теоретичного арсеналу плюралістичної демократії.

Співвідношення еліти і демократії розглядається не тільки в спектрі протиставлення їх одна одній. Відсутність у західному суспільстві раціональної еліти розглядається як одна з головних причин кризи демократії. Необхідність елітарного правління зумовлюється самою демократією. Для збереження і зміцнення демократії вважається *необхідним відродження консенсусу*, для чого слід відновити *авторитет еліти*. Тому постійно уточнюється зміст понять *еліта* і *демократія*. Дедалі частіше робиться висновок, що *демократія в сучасному розумінні — це не правління народу, а уряд, схвалений народом* (Йозеф Шумпетер). По суті, обмеження участі мас у політичному процесі пояснюється тим, що

нібито масам властиві антидемократичні тенденції. Маси слабо уявляють цінності та принципи демократії і, піддаючись впливу демагогів, можуть їх порушувати. Елітаристи вважають, що *демократія діє ефективніше, якщо створена еліта забезпечує буфер між ірраціональною громадськістю і державою*. Поєднання елітаризму з демократією вважається природним уже тому, що еліта, яка управляє, керує, визнається необхідним для будь-якого суспільства, в тому числі і демократичного. Елітарна демократія передбачає плюралізм еліт, що забезпечує дисперсію, тобто розклад влади на основі протиборства і балансу політичних сил, представлених різноманітними елітами. Йде конкуренція еліт у боротьбі за владу. Маси, вибираючи між елітами, що конкурують, мають можливість повністю впливати на політику, виявляти свою волю і почуття. І взагалі, елітарна демократія не відкидає ідеї народного суверенітету — управління еліти в ім'я добра народу, суспільства.

Проблеми становлення демократичного суспільства

Ідеал демократії, що формується, не будучи ототожненим з реаліями, які виникають у процесі його реалізації, нерідко прямо протистоїть їм. Усвідомлюючи ту обставину, що структури ідеалу демократії досить складні та на них діє сильний вплив політичних і соціальних пріоритетів, спробуємо вичленити найбільш важливі його компоненти. *Демократія — не самомета, не універсальний засіб вирішення усіх соціальних проблем, її можливості обмежені і умовами соціально-економічного розвитку, і державно-правовими інститутами, і ступенем розвитку прав і свобод громадян*. Процес переходу від етатистської до ринкової системи характерний для Співдружності держав і для України. Цей процес не має історичного прецеденту. Соціалістична спадщина настільки своєрідна, наскільки не вписується у системи сучасної цивілізації.

По-перше, перехід до демократії від абсолютистсько-олігархічних систем в Західній Європі здійснювався протягом століть. Створювалися системи цінностей, суспільні та державні інститути. Рух до демократії у Великобританії почався з прийняття Білля про права (1689 р.), в США — з Декларації про незалежність (1766 р.), у Франції — з Декларації прав людини і громадянина (1789 р.). І тільки до середини ХХ століття в Західній Європі закінчилося утворення демократичних інститутів і структур. Тоді ж відбувалося поліпшення матеріального і духовного рівнів життя

населення, підвищувалася політична та правова культура населення, поширювались права і свободи особи тощо. Перехід до демократії від системи гранично жорсткого тоталітарного режиму в країнах Співдружності здійснюється в умовах розвалу економіки, руйнування господарських структур, інфляції і суперінфляції, падіння рівня життя населення, правової безмежності, корупції, конституційної анархії. Повністю зрозумілим є проголошення двоєдиної мети на перехідний період: створити ринкову економіку і демократизувати політичне і соціальне життя.

По-друге, відсутність безпосереднього зв'язку між ринковою економікою і демократичним політичним устроєм ускладнює реалізацію двоєдиної мети. Потрібно констатувати, що складові частини демократичного ідеалу по-різному взаємодіють з логікою ринкового господарства. Окремі елементи ринкової економіки сприяють появі та зміцненню демократичних інститутів і структур, чимало елементів ринкової економіки виявляють відкритий опір демократизації суспільства. Звідси виникає усвідомлення необхідності конституційних механізмів, що стримують і обмежують роль ринку в демократичному суспільстві. Держава вже в період демократизації владних інститутів і структур повинна брати на себе турботу про ті соціальні верстви, які виявляються на найнижчих сходинках соціальної системи. Але це можливо лише тоді, коли ринкова система буде ефективно функціонувати і створювати умови для економічної стабільності демократичного ладу.

По-третє, процес демократизації при просуванні від тоталітарного режиму допускає вибір одного з двох шляхів: поступової лібералізації політичного режиму при практично незмінних конституційних правах і свободах особи або перманентного розширення прав громадян при практично незмінних державно-політичних інститутах. Відбувається диференціація засобів народження демократії. Перманентне розширення політичних прав і свобод громадян — найбільш розповсюджений засіб демократизації. Економічна база залишається від попереднього режиму і створює можливість без особливих економічних потрясінь вирішувати нагальні завдання, в тому числі і завдання, проблеми соціального забезпечення. Реформування політичної системи підкріплюється економічною базою політичного режиму, що зникає, а тому здійснюється без істотних соціальних потрясінь. Країни Співдружності, і Україна в їх числі, обрали шлях політичної демократизації тоталітарного режиму. Політичні права і, зокрема, демократичне виборче право почали здійснюватися до завоювання основних свобод, ще в умовах тоталітаризму. Але розвал еко-

номіки не сприяє активізації демократичних процесів. Еволюція суспільства на шляху демократизації допускає безперервний рух до дедалі більш складних форм соціальних зв'язків: посилюється диференціація та підвищується складність соціальної системи, утворюється широкое поле вибору, проявляється багатогранність людської активності. Демократії потрібно «нарощувати» нові елементи суспільної системи в економіці, політиці і культурі. Складність і суперечливість процесу демократизації безсумнівні. Сучасне політичне життя демонструє приклади химерного симбіозу тоталітаризму і демократії. Демократія нібито дарується владою, ще не стала органічною потребою суспільства. Характерна ознака демократії — її постійна незавершеність. Чим більше розвинені демократичні інститути, тим гостріше проявляється невдоволеність мас їх віддаленістю від ідеалу.

По-четверте, щоб демократія ефективно функціонувала, необхідно дотримуватись деяких умов: повинен бути критерій, за яким можна оцінювати протилежні ідеї; повинно бути загальне бажання людей дотримуватись узвичаєного критерію. Все це забезпечується інститутом голосування, гарантується конституцією і вірою в демократію як засіб життя цивілізованого людства. Для існування демократії повинна існувати її результативність в реалізації економічних, політичних і духовно-моральних проблем. Але ефективність демократії залежить не від вказівок, що надходять згори, а від творчої ініціативи індивідів. Тому наслідки демократичних перетворень часто-густо непередбачувані. Багато залежить і від суб'єктивного фактора.

Здійснювана в Україні стрибкоподібна демократизація ініціюється згори, і активні соціальні перетворення нерідко змінюються періодами застою, відкочуванням від уже досягнутого. Результативність демократизації суспільного життя України нерідко є паліативною і в будь-який момент може бути перекреслена вольовими рішеннями владних структур. Ідеальний же тип демократизації, характерний для США і країн Західної Європи, відрізняється збалансованістю, органічним протіканням процесу, відсутністю значних соціальних потрясінь, нічим не обґрунтованих руйнувань соціальних інститутів, і мирним вирішенням конфліктів, що виникають. Україна, переживаючи глибоку економічну кризу і здійснюючи демократизацію, все-таки розпочала будівництво громадянського суспільства, що має тиск на формування і розвиток нових владних структур. Утвердження демократичного ідеалу в свідомості громадян України, певно, стане послабленням соціальної напруги і стабілізації процесу демократизації.

ЛІТЕРАТУРА

Андерсон Р. Д. Тоталитаризм: концепция или идеология? // Полис. — 1993. — № 3.

Вятр Ежи. Типология политических режимов // Лекции по политологии. — т. 1. — Таллинн, 1991.

Основы политической науки: Учебное пособие / Под ред. проф. В. П. Пугачева. — ч. 1, 2. — М., 1993.

Очерки политологии: Учебное пособие. — Х., 1993.

Політологія / За заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. — К., 1998.

Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політична думка. — 1993. — № 1.

Фадеев Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. — 1992. — № 1—2.

Цыганков А. П. Демократизация общества как макросоциальный процесс // США: экономика, политика, идеология. — 1991. — № 12.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що визначає тип політичного режиму? Як визначити політичний режим в сучасній посттоталітарній Україні?
- ◆ У чому полягає суть ідеалу демократії з позиції посттоталітарного суспільства?
- ◆ Чим визначаються кордони реалізації демократичного ідеалу? У чому суть тоталітаризму і авторитаризму?
- ◆ Сучасні концепції демократії: суть, зміст.
- ◆ Політична еліта і демократія.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА І ФОРМУВАННЯ СУВЕРЕННІЇ ДЕРЖАВИ

Всучасних умовах *народ України став на шлях створення суверенної та правової держави*. Ідея України як вітчизни для всіх громадян, що поєднали свою долю з українською землею та причетних до політичного, економічного і духовного життя, до створення демократичного, гуманного, соціально-справедливого суспільства стала консолідуючою. Та шлях до суспільства, заснованого на гуманізмі, рівності, справедливості, шлях до суспільства, де панує світ, добро, злагода, де насправді, а не декларативно, дотримуються права людини, її прагнення до самовираження, національної самобутності, досить не простий.

1. Державна суверенність і національне самовизначення

Україна, як і більшість держав сучасного світу, — багатонаціональна. Історичний досвід свідчить, що така обставина як багатонаціональність виступає однією з вирішальних умов досягнення мети — *утвердження національної державності*, міцно заснованої на демократичності, рівності всіх націй і народностей, соціальній справедливості. Шлях до суверенної, демократичної і національної держави лежить і через ретельно продуману, справді демократичну, національну політику, що відповідає суверенним інтересам і почуттям українського народу. Демократизація всіх сфер життєдіяльності суспільства багато в чому залежить від досягнутої міжнаціональної злагоди, від того, як держава розпорядиться великим історичним досвідом розвитку національних відносин, чи зуміє використати науковий аналіз світової і вітчизняної історії етносоціальних відносин. Науково обґрунтовані підходи до проблем міжетнічних і національних відносин як найважливішої сфери життя сучасного українського суспільства — необхідна умова та дієвий фактор гармонізації міжнаціональних відносин, досягнення його цілісності, міцності і стабільності.

Основи національної державності України

Визначення політики національних відносин безпосередньо зв'язане з розкриттям суті нації як спільності людей. *У визначенні нації є різноманітні точки зору. Марксизм вважає, що*

нація — спільність людей, об'єднаних спільністю території, спільністю мови, спільністю економічного укладу і спільністю психічного складу людей, що виявляється в культурі і звичаях. Але ряд політологів і соціологів, підходячи до визначення нації з позицій духовно-психологічних, вважають націю поза системою суспільних зв'язків та їх сукупністю. Деякі ідеалістичні концепції визначають національний дух (національна свідомість, національний характер) провідною, а інколи і єдиною ознакою нації. Інші політологи розглядають націю як психологічне поняття, несвідому психологічну спільність. Існує і така точка зору, за якою нація — спільність доль, союз однодумців, людей, які об'єднані спільністю національного характеру. Психологічною теорією стала теорія нації, запропонована ще в кінці ХХ ст. соціал-демократом Отто Бауером, за якою нація зводиться до спільності культури, національного характеру тощо. Ряд соціологів Заходу доводить, що «національне» властиве людині від народження і що вічні національні відмінності і антагонізми. Політологи Ган Кан, Сеймур Ліпсет, Карл Болдуїнг, Коль Ласлетт та ін. одно-стайно висловлюють думку, що вирішальними факторами у визначенні розвитку нації є вільна національна ідея, що нація — це психічне явище, яке виникає в процесі консолідації людей як відображення історичного досвіду людей; що нація — втілення національної свідомості, яка виступає найактивнішою рушійною силою. Звичайно ж, у процесі духовно-психологічного підходу до визначення поняття нація втрачається критерій спільності як соціальної категорії. Домінує суб'єктивістська концепція нації, що, по суті, заперечує сукупність реалій суспільного життя нації.

Характерною рисою політичного підходу в визначенні нації виступає прагнення розглядати її здебільшого в державно-правовому аспекті, тобто без урахування складної палітри суспільних відносин. Етатистська теорія нації (від франц. *etat* — держава) не розкриває суті нації, а прагне визначати цю спільність тільки в аспекті розвитку держави та її функцій. Соціолог Поль Манчіні твердить, що національна свідомість виховує таке почуття у членів нації, що забезпечує правову внутрішню спільність, робить їх єдність вічною і непорушною. Проте етатистські концепції нації відмовляють народам, які не утвердили через різноманітність причин своєї національної державності, в праві навіть називатися націями тощо. Але історичний досвід заперечує імовірність абсолютизації «нації — держави». Адже багато народів, не маючи своєї державності через ряд причин, все ж не переставали бути націями.

Основоположним політико-правовим принципом, необхідним для демократичного врегулювання національних відносин, є принцип національного самовизначення (право народу на вільний вибір державного ладу, аж до державного відокремлення та утворення самостійної держави, і самостійний вибір державної символіки, право кожного народу самостійно вирішувати питання економічного, політичного, соціокультурного розвитку тощо). Адже головним фактором, сприятливим консолідації націй, стало народження стабільних економічних, торгових зв'язків в умовах капіталістичного господарства, а розвиток товарного виробництва викликав до життя глибокі зміни в економічному, соціально-політичному і духовному житті. Прогресивна демократична думка Росії та України дотримувалась історичного погляду на походження нації, стверджувала, що національне почуття — відображення *об'єктивних умов національного життя*. Відомий російський революційний демократ Микола Чернишевський стверджував, що не існує *чистих* національних культурно-психологічних типів людей. Турбота про таку *національну чистоту* означає відсутність самостійності. Саме з позицій єдності території, економічного, культурного життя українського народу революційні демократи оцінювали проблему вічної роздрібненості українських земель. Розчленування українських земель, відірваність українців Галичини від величезної маси братів за кордоном стало найбільшою раною, що послаблювала західноукраїнських трудящих, а возз'єднання українських земель розглядається важливою умовою національного розвитку українського народу.

Історично свідомість і повсякденна дійсність, що змінюються на тривалому відрізку часу, можуть з метою уникнення непорозуміння викликати потребу зміни орієнтації того чи іншого поняття. В межах функціонуючої знакової системи мови має статися урахування нового варіанту ознак, зв'язків і відносин, властивих об'єктивним явищам і тенденціям, а саме поняття — здобуде новий зміст. В разі ж станеться згубний для науки відрив пізнавальних засобів від суті злободенності, водночас, не може не впливати негативно і на практиці національних і міжнаціональних відносин. Щось подібне нині відбувається з деякими ще недавно загальноприйнятими вживаними поняттями: *нація, націоналізм, інтернаціоналізм* та ін. Національні та міжнаціональні проблеми невіддільні від суспільних відносин і вирішуються, реалізуються не без впливу політичного фактора. Загальним, спільним є поняття *етнос*, що бере початок ще з Стародавньої Греції (буквально — плем'я) і означає історичний вид стійкої соціальної

спільності людей, представлений плем'ям, народністю, нацією. Сформований на певній території етнос виступає стабільною сукупністю людей, які мають спільні риси і особливості психічного складу, спільну культуру (*включаючи* і мову), а також свідомістю своєї єдності і спільності, походження, відрізняється і спільністю господарської діяльності своїх членів. Ці критерії етнічної єдності з розвитком племені в народність, а далі в націю змінюються, удосконалюються і збагачуються, ускладнюються їх зміст.

Поняттям *етнос* об'єднуються народи, які відрізняються чисельністю, найзначніші: китайці, бенгальці, американці, бразильці, росіяни, українці та ін. співіснують з самотніми спільностями, чисельність яких незначна. Традиційно вважається, що плем'я з властивими йому шлюбно-родинними зв'язками виникає на ранніх стадіях розвитку людства шляхом злиття родинних об'єднань. На завершальному етапі розвитку плем'я формує зародкову систему управління і перетворюється на етносоціальний організм. В епоху розкладу первіснообщинного ладу народжуються союзи племен, трансформуються далі в народності, в межах яких, по-перше, розвиток продуктивних сил супроводжується появою кланів і потребою обміну зайвими результатами господарської діяльності; по-друге, міжплеменні, земляцькі господарські зв'язки охоплюють весь регіон, що займає народність і виникає потреба виходу економічних відносин за межі території народності; по-третє, на основі злиття племенних мов і діалектів формується і збагачується мова народності, появляється писемність, а з нею і історія етносів в локальних формах, скорочуються побутові відмінності. Формується спільна культура; по-четверте, стабілізується етнічна і політична державність; по-п'яте, відкривається можливість становлення та розвитку регіональних цивілізацій.

Не всі народності формувалися історично стійкими. Деякі з них пішли в небуття, загинули під натиском сильних противників або злились з іншими етнічними спільностями. Частина народностей (монголи та ін.) на багато століть ніби затихають у своєму становищі, на колись досягнутому рівні. Та багато з етнічних спільностей існують тисячоліття і проходять декілька стадіально-етапних перетворень (рабовласницьке суспільство, феодалізм, капіталізм та ін.), а деякі досягаючи найвищого рівня, трансформуються в нації. Завершується єдиний історичний ряд відомих у сучасності типів етносів. Формуються і ознаки, риси нації, що виникає в зародку на донаціональних етапах етнічного розвитку. Саме ж нації спочатку виникають спільно з перемогою капіталістичних суспільних відносин і в залежності від суспільного уст-

рою і відрізняються одна від одної специфікою, соціальною структурою, етнічною специфікою, стійкими традиціями, цінностями та ін.

Прогресивна демократична думка України визнавала необхідність існування національної ідеї в процесі створення держави. Але для українців власна державність протягом століття залишалася нездійсненою мрією і втілити ідею в реальність було неможливо, бо завважали окупації, закабалення більш сильними і войовничими сусідами. Українці належать до тих народів світу, що ніколи не гнобили, не завойовували чужих земель, а, навпаки, боролись самі та допомагали іншим народам у визвольній боротьбі. Уявлення про рух українців до національної самостійності різні. Відомий прогресивний мислитель Михайло Драгоманов, наприклад, не бачив необхідності у боротьбі українців за власну державну самостійність, тому що суспільство у вищій формі розвитку неодмінно прагне до федеративного співжиття в межах Європи або всього світу. Федерація, за Драгомановим, базувалася або будувалася не за національним принципом, а за принципом так званих *областей*. 25 жовтня 1884 р. Михайло Драгоманов в листі до Івана Франка особливо зазначав: «Націоналісти помиляються, коли думають, що публіка може жити кожний день націоналізмом, завжди думати про «свій будинок». Звичайна людина, насамперед, думає, який будинок, а потім уже свій або найманий. В суспільному житті частіше добродій або мужик, ліберал або абсолютист, раціоналіст або клерикал та ін., і дуже рідко українець або поляк, москаль та ін. От і від літератури людина хоче, насамперед, навчитися господарюванню або політиці, або релігії та ін., а потім уже задоволення свого національного почуття, навіть коли воно в ньому розбуджене». Однак націоналісти та їх прихильники наполягали, і тепер продовжують наполягати, на іншому підході до проблеми утвердження національної державності. Не принижуючи ролі і значення творчої спадщини Михайла Драгоманова, сучасне українство вважає його теорії інколи досить небезпечними. Але Михайло Драгоманов невтомно поєднував українське визволення з соціалізмом і Росією, додаючи повний багаж ідей у формі лібералізму, космополітизму і москвофілства, а це в умовах пригнобленої нації неприпустиме.

В сучасних умовах концепція націоналізму — одна з привабливих, особливо у молодих, ще не цілком самостверджених і самовизначених націй. *Націоналізм в соціально-політичному аспекті — це ідеологія, політика і психологія проповіді національної відособленості та винятковості, недовір'я до інших націй і між-*

національної ворожнечі, несумісне з ідеями суспільного прогресу, ідеями гуманізму, свободи та братерства всіх народів. Націоналізм особливо небезпечний в багатонаціональних суспільствах, де вирішуються проблеми національного, державного суверенітету і державного будівництва. Націоналізм — ідеологія, політика і психологія в розумінні національного питання. Але іноді під конкретні види, форми прояву націоналізму підводять далеко не однорідні явища: місництво і звеличення архаїчних побутових, родових звичаїв і обрядів, національне марнославство і відмова від принципу загальнолюдських цінностей у освіті, культурі, ідеалізація історичного минулого та ототожнення національного з релігійним.

Національна обмеженість — це ще не націоналізм. Настільки ж далеким є від націоналізму і етнічне упередження. Етнічне упередження — не більш як мимовільна соціально-психологічна настанова. На жаль, і досі дехто продовжує страцати жупелом націоналізму кожного разу, коли зустрічається з такого роду явищами. Не рідкі випадки змішування з націоналізмом спроб заборони національної гідності особистості або навіть самоствердження національної мови, не говорячи вже про відстоювання національних інтересів і про вимогу національної справедливості. Національна рівність в її справжньому розумінні, окрім соціально-економічного, має й інші, не менш важливі аспекти — політичний, правовий, культурний і етнічний, що тісно взаємозв'язані. Між формально проголошеною рівністю та рівністю фактичною лежить величезна дистанція. Звідси важливе законодавче закріплення політичних прав, особливо прав національних меншостей.

В різноманітних доктринах під націоналізмом розуміється тлумачення нації як вищої позаісторичної та надкласової форми суспільної єдності, як гармонійна цілісність з тотожними основними інтересами всіх соціальних верств, що складають її. В країнах, де історично зародились капіталістичні відносини (так званих країнах першого ешелону розвитку капіталізму), передовий клас — буржуазія — успішно використав ідею національної консолідації для ліквідації феодальної роздрібненості, вигнання іноземних загарбників, створення національних держав. Все це стало могутнім фактором розвитку економіки, в тому числі й з використанням зовнішньої експансії, політичного, економічного і духовного закабалення інших народів, — об'єктивною основою для виникнення націоналізму пригноблених народів. Володимир Ілліч Ленін звертав особливу увагу на необхідність розрізнення націоналізму націй і націоналізму націй, що гноблять пригнобле-

них. Націоналізм націй пригноблених, що відіграв велику роль в антиколоніальному русі як ідеологія широких мас, далеко не вичерпав прогресивного антиімперіалістичного змісту. *Національна ідея відіграє досить важливу роль в об'єднанні країни, ліквідації роздрібненості і роз'єднаності.*

Звичайно ж, націоналізм пригноблених націй має історичне виправдання і виконує не тільки руйнівну роль (розвал колоніальних імперій), але й творчу місію — утворення молодих національних держав. Творча місія націоналізму в багатонаціональній державі успішна тоді, коли націоналізм, по-перше, не ідеалізує національну винятковість, а сприймає історичні реальності та рахується з інтересами та національними цінностями народів, що складають суспільство; по-друге, національні інтереси «титульної» нації зрозумілі, близькі всім народам суспільства; по-третє, коли не тільки інтереси всього суспільства близькі та співпадають, але й практична діяльність держави спрямована на реалізацію загальнонаціональних інтересів, суть яких — загальне процвітання суспільства, культур його народів, зміцнення могутності і авторитету держави.

Під ідеєю націоналізму, національного відродження і самовизначення згуртовуються не тільки представники докорінної нації, але й *усі етносоціальні спільності, групи суспільства.* Ця ідея особливо актуальна в Україні, коли національні концепції чекають свого правильного вирішення на основі демократії, рівності, поваги прав і гідності всіх національних меншостей. Націоналізм, як стверджують Володимир Ленін, Отто Бауер та інші теоретики національного питання, прогресивний до певного рубежу в політичному житті суспільства і утвердження національної державності. Як тільки мета національного самовизначення і державного суверенітету в основному досягнуті, націоналізм перетворюється на свою протилежність, в небезпечне для всього суспільства і корінної нації явище. В певних умовах націоналізм може перерости в шовінізм. *Шовінізм — реакційна ідеологія та практика, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі та ненависті між народами, підпорядкування та гноблення інших народів.* Для шовінізму характерні войовнича проповідь національної винятковості, розповсюдження національного чванства, національного егоїзму, протиставлення інтересів однієї нації інтересам всіх інших націй. Шовінізм яскраво проявляється в явищах національного екстремізму. Ідеї націоналізму і шовінізму можуть бути використані з певних соціальних позицій різноманітними масовими та політичними силами,

що аж в ніякій мірі не може сприяти досягненню міжнародної згоди в суспільстві. Така небезпека погрожує сучасному українському суспільству з боку націоналістичних партій та їх екстремістських угруповувань.

Соціально-етнічна структура сучасного суспільства України

Розробка принципів і визначення основних напрямків сучасної національної політики, осмислення діалектики розвитку етносу — одне з пріоритетних завдань української держави. *Актуальність завдання зумовлена тим, що етнічне населення України дуже різноманітне, і досягнення національної згоди виступає однією з гарантій суверенності, незалежності держави.*

Розглядаючи питання про соціально-етнічну структуру населення, необхідно відзначити, що Україна — друга за чисельністю населення (після Росії) в Східній Європі. Її населення складає близько 42 млн. Окрім українців, яких майже 73 % населення, на території України живе значна частина східнослов'янських народів (росіяни, білоруси), євреї, західні та південні слов'яни (поляки, чехи, словаки, болгар). З інших етнічних груп найбільш численні романомовні народи (молдавани, румуни), греки, представники угро-фінської (угорці, естонці) та алтайської (татари, гагаузи) мовних сімей. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року, в Україні налічувалося 72,6 % українців, 21,6 % росіян, 0,9 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,6 % молдаван, по 0,4 % поляків і болгар, 2,8 % — представники інших національностей. Українці порівняно рівномірно розселені по всій території, за винятком Криму та деяких промислових районів Півдня і Сходу. В більшості областей і міст українці складають близько 70 % і 90 % сільського населення. Тільки в Криму серед сільських жителів українці не перевищують 25 %. В Україні проживають представники більш 80 національностей. З початку XVII ст. чисельність українського населення збільшилася з 5740 тис. до 50 млн, тобто майже у 8 разів. Тільки в 60-х роках Україна за чисельністю населення зрівнялася з довоєнними роками — 42,1 млн мешканців, а на початок 90-х років на жаль учені-герентологи США ставлять за мету спільно з ученими України довести населення до 25 млн у 2025 році. Загальновідомо, що серед населення України виділяються різноманітні етнорегіональні та етнографічні групи: подоляни, волиняни, галичани, покутяни, буковинці, слободяни, северяни, як і гуцули, жвани, лемки, поліщуки, руси-

ни та ін. На такому фоні надзвичайно небезпечні спроби психологічно тиснути на суспільство деякими лідерами націоналістичного руху в Україні. Висуються гасла типу: «Україна для українців» або «Москалі (жиди), геть з України» та ін., що ідеологічно оформляють міжнаціональні та міжетнічні конфронтації. Наскільки такий крок серйозний, свідчить надзвичайно неприємне для України явище — внутрішньоетнічне протистояння, зокрема, протиставлення західних українців східним. Ідеологами націоналізму протистояння західних і східних українців подається в одіозній формулі: західні українці — етнічний еталон українства, а тому західні українці повинні *підтягувати* до свого рівня українців інших регіонів України. Виходить, що галичани та буковинці більше українці, ніж подоляни, запорожці або слободяни. Твердити так означає не знати етнічної історії.

Аналізуючи соціально-етнічну структуру суспільства на етапі утвердження державності України, слід враховувати мовну ситуацію і розробку тих основних принципів, що сприяли б гармонізації суспільства України. Невикористані можливості в реалізації мовної політики, деформації в ході її здійснення, порушення норм демократії, ослаблення уваги до розвитку національних культур і мов призвели до звуження сфер застосування національних мов. Суспільні процеси розвитку, відродження національної гідності викликали необхідність державного захисту національних мов. 28 жовтня 1989 р. прийнято Закон про мови України, що надає статус державної мови українській і забезпечує вільний розвиток мов усіх інших *національностей*, які живуть на території України. *Українською мовою вільно володіє 40 млн мешканців, або 78 % населення. Чисельність українців, які вважають її рідною мову своєї національності, складає 32,8 млн.* Крім того, близько 4 млн. вважають українську мову другою мовою після рідної та вільно нею володіють.

Важливо підкреслити, що система заходів, здійснюваних в межах Закону про мови України, покликана сприяти *оздоровленню взаємозв'язків між людьми і поновленню української національної культури*. Адже мова є не тільки системою знаків, а також і формою життя, в якій люди, що говорять на такій мові, здобули свій спосіб існування, свій спосіб життя. Але адміністративними заходами гармонізувати мовні процеси неможливо. Вирішення проблеми лежить значно глибше і, певно, залежить від згуртованості людей різних національностей, від їх участі в процесі створення державності України. Прогрес культури будь-якої нації багато в чому зумовлений розвитком її мови. Широкі маси

населення України залучаються до культури свого та інших народів і беруть участь в її розвитку, насамперед, через рідну мову. Національне гноблення найбільш ясно, гостріше і болісніше відчувається в гонінні на рідну мову.

Право населення одержувати освіту на рідній мові забезпечується створенням за рахунок держави та органів самоврядування необхідних шкіл. Кожний громадянин має право розмовляти рідною мовою. Народ України, звичайно, потребував знання міжнаціональної мови і в минулому виявляв прагнення оволодіти російською мовою. Але у широких мас це прагнення згасало через утиски їх рідної мови і примусового насадження у вигляді державної російської мови. Невірним є розуміння інтернаціоналізму, коли, наприклад, мовну політику зводять лише до підтримки мови міжнаціонального спілкування, а про національну мову замовчують. Але не можна впадати і в іншу крайність — *насильницьке насадження української мови* на території України, де населення багатонаціональне. Діалектика така, що справжню двомовність можна утвердити *на базі вільного вживання мов, лише на базі відсутності привілеїв для будь-якої мови.* Це не забезпечено практично, і суспільство України зустрілося з серйозними явищами, що затьмарюють національну ситуацію в ряді регіонів. У міжнаціональних відносинах необхідний і важливий такт, обережність, неприпустимість образи національного почуття. Насильне насадження української мови — поліцейщина, але в проповідуванні національним меншостям української мови немає і тіні поліцейщини. Адже не можна заганяти людей в рай дубцем, і, скільки красивих фраз про культуру не скажеш, обов'язкова державна мова в Україні зв'язана з примусом, вбиванням.

Розглядаючи етнічні процеси в Україні, необхідно відзначити, що з початку 90-х років відбуваються помітні зрушення в забезпеченні розвитку культури інших народів, які живуть в Україні. Відкрито сотні факультативів вивчення болгарської, грецької, єврейської (ідиш і іврит), польської, кримсько-татарської та інших мов. Друкуються словники і розмовники: чесько-український, болгарсько-український, грецько-український, польсько-український та ін. В Києві відкрито Республіканське польське культурно-просвітницьке товариство з п'ятьма секціями і п'ятьма обласними відділеннями. Діє Республіканське суспільство єврейської культури з філіями в Одесі і Чернівцях. Товариство грецької культури існує в Маріуполі, грецький клуб — в Одесі. Створено Закарпатське товариство угорської культури, Республіканський центр тюркомовних народів, Товариство молдавсько-румунської

культури (Чернівці), Українське республіканське товариство політичної та культурної освіти «Відродження» (для німців), Товариство культури для вірмен, караїмського і кримчаківського населення (Сімферополь). Всупереч неспроможним заявам українських націоналістів, які прагнуть «вигнати» російську мову із вживання, російська мова *продовжує залишатися мовою міжнаціонального спілкування в Україні*. Президент України поряд з програмою соціально-економічного розвитку приділив велику увагу мовній проблемі, заявивши, що *доцільно внести зміни в діюче законодавство з метою надання російській мові статусу офіційної при збереженні за українською мовою її державності*. Треба вертати борги українській культурі і водночас створювати найсприятливіші умови для вільного розвитку національних культур всіх народів, які живуть на території України, консолідувати, а не роз'єднувати суспільство. Адже в Україні не менше 20 мільйонів (якщо не більше) населення говорить російською мовою. Російська мова дозволяє українцям вільно спілкуватися з народами світу, тому що *російська мова офіційно визнана мовою ООН*.

Концепція національного самовизначення та державного суверенітету

В умовах спільного співробітництва, близько сотні національностей в межах державно організованого суспільства, величезного значення набуває гармонізація міжнаціональних відносин, що досягається не шляхом вказівок, рекомендацій та велінь, а створенням сприятливих (насамперед політичних) умов. Хоча це і складна, але цілком реальна мета. Причому зусилля, що витрачаються на її досягнення, окупуються сторицею. Підтвердження тому — Бельгія, Швейцарія і Скандинавські країни, що займають в сучасних умовах перші місця за життєвим рівнем своїх громадян і відрізняються стабільністю економічної ситуації. Основу будь-якої послідовно демократичної етнополітичної політики становлять принципи рівноправності і самовизначення народів, суверенітету, територіальної цілісності, права народів на мир, безпеку і розвиток, на доступ до досягнень світової цивілізації і їх використання та ін.

Принцип рівноправності і самовизначення народів — це норма міжнародного права. Та багато народів змушені продовжувати боротьбу за рівноправність і самовизначення тому, що принцип самовизначення, по суті, відображає зміст об'єктивного, прогресивного і незворотного політичного процесу, що реалізується на

практично, гарантії нормалізації, стабілізації і гармонізації між-національних і міжетнічних відносин. Принцип рівноправності і самовизначення народів — першооснова забезпечення прав людини і народів на вільне визначення політичного статусу і створення сприятливих умов для економічного, соціального і культурного розвитку. *Рівноправність як складовий елемент принципу самовизначення означає володіння всіма без винятку народами рівними правами (політичними, економічними, соціальними та ін.), що гарантують їм однакове становище в країні, регіоні, світі.* Одним з таких найважливіших прав, що повинні мати всі народи незалежно від своєї чисельності, рівня розвитку, місця розселення та інших характеристик, є *право на самовизначення*. Самовизначення, як складовий елемент принципу рівноправності, означає право будь-якого народу самостійно вирішувати свою долю, задовольняти всі свої національні потреби, визначати форму своєї державності, частково або повністю її міняти, входити до складу будь-якої держави (унітарної або федеративної), відділятися і створювати власну державу, об'єднуватися з іншими державами в конфедерацію, співдружність, співтовариство та ін. Право на самовизначення широко використане народами, більшість з яких об'єдналися в Співдружність Незалежних держав. Використано право народів на відділення і утворення власної незалежної держави. Але право на самовизначення — це основа будь-якої інтеграції, природно, не обтяженої гегемонізмом і колоніалізмом або великодержавним централізмом і унітаризмом.

Природно, право на самовизначення не зводиться винятково до відділення і утворення самостійної держави, особливо в сучасних умовах, в період потужних інтеграційних процесів. Тому не слід абсолютизувати та ідеалізувати право на відділення і утворення самостійної держави, підміняти ним право на самовизначення, тому що його реалізація для народів, які живуть розсіяно, в тому числі і на території України, просто неможлива і недоцільна. В етнонаціональній політиці необхідно враховувати, що принцип рівноправності і самовизначення належить не тільки народу, але й людині (як особистості та індивідууму). Звичайно, права людини і народу на рівність і самовизначення в період їх становлення не розривалися і не протиставлялися. Гасло Великої Французької революції «Свобода, Рівність, Братерство!» однаково звернуто до народів і до людини. Цікава позиція Карла Реннера (Шпрінгера), який вважає, що *право особистості на самовизначення є істотне доповнення до всякого права нації на самовизначення*. Рівноправність націй і окремих індивідуумів, ді-

алектична єдність цих прав проголошуються в ряді міжнародних декларацій, пактів, обґрунтовуються в працях прогресивних учених.

Ще одним наріжним каменем дійсно демократичної етнонаціональної політики виступає *принцип суверенітету*. В 1991 р. почався процес суверенізації народу України. Здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада урочисто проголосила незалежність України та створення самостійної унітарної держави — України. Її територія неподільна і недоторканна. На її території мають силу винятково Конституція і закони України, здійснюються захист та охорона національної державності українського народу. Україна є самостійною у вирішенні питань свого державного життя, здійснює верховенство на всій своїй території, самостійно визначає економічний статус і закріплює його в законах. Відносини України з іншими державами будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги та невтручання у внутрішні справи. В сучасних умовах носіями суверенітету виступають нація, народ і держава.

Розрізняють суверенітет *національний, народний, державний*.

Національний суверенітет — це сукупність суверенних прав нації на вільний вибір соціально-економічного та політичного ладу, на цілісну національну територію, економічну незалежність, на розвиток її мови та культури, на повагу національної гідності та гідності. Національний суверенітет — це повновладдя нації, володіння реальною можливістю розпоряджатися своєю долею. Об'єктивною передумовою суверенітету нації, її повновладдя виступають національні інтереси, мета та завдання, що стоять перед нею в конкретній обстановці. Досягнення суверенітету можливе лише внаслідок боротьби нації за своє політичне, соціально-економічне визволення. В суверенітеті нація має правовий захист, свободу національного розвитку та національну незалежність. Логічним суверенітету націй виступає їх рівноправність. Протиправна і неприпустима будь-яка національна дискримінація прагнення однієї нації підпорядкувати іншу.

Народний суверенітет — це принцип народовладдя, що означає верховенство, незалежність і повновладдя народу в державі як єдиного законного і правомірного носія верховної влади.

Державний суверенітет — це верховенство, єдність і самостійність державної влади, її незалежність від іншої влади всередині держави, а також поза нею. Державним суверенітетом володіють всі, без винятку, країни. Суверенітет як політико-правовий

принцип притаманний будь-якій державі, незалежно від її політичної та соціально-економічної природи, не має класової суті та ідеологічного забарвлення. Суверенітет як принцип народовладдя становить суть держави.

*Види суверенітету, по-перше, — об'єктивна реальність, а, по-друге, не тотожні, кожний з них має власний самостійний суб'єкт: національний — націю, народний — народ, державний — державу, але всі види органічно зв'язані та тісно переплітаються. В поліетнічній державі діалектика їх взаємовідносин досить складна. Національний та державний суверенітети, по суті, — різноманітні форми прояву народного суверенітету: національний виражає його етнічну організацію, а державний — державну. Такий підхід знайшов широке розповсюдження і юридичне закріплення в міжнародному праві, а терміни *національний, народний, державний* використовуються практично як синоніми, хоча перевага віддається поняттю *державний*. Такий же підхід дедалі більше проявляється в Україні. Так, українська, російська, єврейська, білоруська та інші етносоціальні групи України реалізують національний суверенітет через суверенітет народу України. Цілком очевидно, що досягнути національного суверенітету можна при повній рівності прав і обов'язків всіх етносоціальних спільностей, що проживають на території України. Суверенітет народу України реалізується через державний суверенітет, а Україна вважається державою її народу.*

Принцип суверенітету історично неминучий і глибоко прогресивний, тому що прогресивною є боротьба проти всілякого національного гніту, за суверенність народу, нації. Суверенітет — це форма демократичного життя, необхідна умова нормалізації і гармонізації міжнаціональних відносин. Скептичне ставлення до процесу суверенізації, ігнорування і тим більше спроби загальмувати, спростувати його загрожують непередбачуваними наслідками.

В сучасних умовах національно-культурне відродження України розвивається складно та суперечливо. Існує ряд міркувань українських учених — істориків, етнологів — з приводу змісту сучасної національної політики української держави. Можна виділити такі моменти. *По-перше, українську державу треба будувати як державу української нації. Тут зміст нації розглядається як співдружність людей різних національностей в одній державі. Корінна («титильна», бо дає ім'я державі) нація опікується кількісно невеликими етнічними групами, беручи їх під свій захист. По-друге, від української нації багато в чому залежить і етноку-*

льтурний, і правовий розвиток національних груп. Яким в Україні буде ставлення до національних груп, таким же може бути ставлення до українців, розсіяних по всьому світу, до України як демократичної держави. *По-третє*, для консолідації суспільства з метою об'єднання етнічних груп, які живуть в Україні, необхідна єдність національної самосвідомості, національних символів і національних ідей. *По-четверте*, дотримання в сфері національних відносин принципів пріоритетності прав і свобод людини та громадянина, нерозривності прав людини та національностей, орієнтація на національні та на загальнолюдські цінності. *По-п'яте*, головний механізм вирішення міжнаціональних конфліктів — держава, яка через систему законів забезпечує стабільність, гармонійний розвиток суспільства. Все залежить лише від спрямування правової системи: адже держава може виступати не тільки гарантом стабільності, але й однією з найважливіших причин виникнення конфліктів, в тому числі й міжнаціональних.

Отже, досягнення національної згоди в суспільстві, реалізація ідеї національно-культурного відродження народів України і національної державності можливі тільки на основі принципів рівноправності та самовизначення народів, суверенітету, демократії й гуманізму. Реалізація таких принципів — суть практичної діяльності української держави.

2. ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЗГОДИ — ГАРАНТІЯ ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

Міжнаціональна згода: суть, проблеми і шляхи досягнення

Національна згода — це наявність між різноманітними етносоціальними групами дружніх відносин, одностайності з основних питань спільної життєдіяльності, єдності, спільності міркувань на шляху їх вирішення. Національна згода — це відображення повної гами національних почуттів, породжених історичними, економічними, політичними, етнопсихологічними, культурними, побутовими та іншими факторами. Природно, національна згода — надзвичайно тонка матерія, яку буває легко зруйнувати навіть не дією, а одним лише необережним словом, внаслідок чого визріває, якщо не спалахує миттєво, національний конфлікт. В сучасних умовах в Україні можна зустріти не тільки заяви, але й дії, які змушують гадати, що деякими силами випро-

бовується крихке мирне становище України. Однією з особливостей перехідного періоду в Україні є відсутність консолідації нації. А як наслідок відсутня і загальнонаціональна еліта, що неминуче відбивається на політичній та економічній ситуації.

Суспільство розколене. Розколене з фундаментальних питань: незалежність, демократія, ринок, приватна власність, форми державного управління, устрою і територіальної організації, національної безпеки, мови. Існує і зростає політичне протистояння. В Україні йде холодна громадянська війна. Колір влади закріплюється за територіями, і це особливо небезпечно. Створення держави може бути успішним тільки на основі консолідації нації (нації не тільки у вузькому, етнічному, але й у державному змісті). Утворення держави і утворення нації — взаємозв'язані процеси. Без створення нації та її консолідації на території України може бути держава, навіть незалежна, але чужа. Викликає тривогу та обставина, що український електорат непатріотично ставиться до незалежності. З іншого боку, ультранационалісти об'єктивно шкодять, тому що, не враховуючи реалії, породжують і посилюють антиукраїнські настрої. Взагалі українізація, як основа утворення держави, — під загрозою.

Успішне будівництво держави можливе тільки на основі конверсії національної свідомості. Головне — зміна не зовнішніх обставин, а внутрішніх якостей українців. Інакше не будуть ефективними державні та недержавні владні та управлінські структури. Ті з політиків, що не розуміють кардинального значення змін у свідомості, психіці та світогляді українців, не можуть претендувати на роль керівників.

Конверсія національної свідомості пов'язана із утвердженням національної та людської гідності, твердості, стійкості та сили волі, почуття самобутності й неповторності українства, загальноукраїнської спільності. Це дасть можливість інтегрувати всіх етнічних українців і тих українців, що ідеологічно і духовно тяжіють до України, в єдиний народ, перетворивши його на могутню творчу, самодіяльну силу. Це дасть можливість об'єднати народ навколо свободи і величчя нації. На основі конверсії свідомості багатонаціональний склад населення України перетвориться з фактора слабкості на фактор сили. Адже відомо, суспільство виховує в людях прагнення до широкого співробітництва з іншими народами, почуття спільності їх інтересів гармонійно поєднується з почуттям національної гідності, гордості за свій народ, прив'язаності до мови, культури.

Спільність національного характеру, що відображає своєрідність національної психології, — одна з важливих ознак нації.

В понятті «національний характер» знаходить відображення своєрідність історичного шляху нації, її господарської діяльності, особливості соціального та культурного розвитку і географічного середовища. Все це залишає згусток вражень у психіці її представників, що виражаються в особливостях культури поведінки, смаках, звичках, звичаях, особливостях складу розуму і сприйняття навколишнього світу. Риси національного характеру українця, його національної психології змінюються разом зі змінами умов існування нації. І все ж вони досить тривкі, щоб надати своєрідності культурі, духовній діяльності людей. *Національний характер — це деяка незмінна суть, властива всім людям певної нації, що відрізняє їх від всіх інших етнічних (національних) груп і незримо визначає їх соціальну поведінку, відображає певну історичну реальність: спільність вироблених і засвоєних в ході спільного історичного розвитку психологічних рис і засобів дії, закріплених групувою самосвідомістю.* Національний характер виражається в спільності національної культури, а національна своєрідність культури пояснюється характером нації.

Політичним і соціально-економічним механізмом конверсії національної свідомості виступає *національна ідея* як ідея національної свободи, воля нації до свободи, духовна першооснова і джерело особистого розвитку людини і державотворчої енергії етносу. Прагнення до свободи нація реалізує через *створення суверенної держави*. Саме тому національна ідея наділена сучасною державотворчою суттю. *Утворення держави — прояв волі нації до життя.* Незалежна держава — надійний гарант життя нації. *Національна ідея — основа консолідації соціальних груп, політичних партій, етносів, релігійних конфесій — інтегрує і гармонізує життєдіяльність населення певного ландшафтно-кліматичного простору і дає загальну орієнтацію на майбутнє.* Національна ідея відображає об'єктивну необхідність консолідації народу України. Якщо народ України консолідується, то збережуться державність, соборність і демократія. Демократія стає можливою там і тоді, коли прагнення до свободи стає всенародним. В процесі консолідації представники російської й інших національностей, які проживають серед українців, *проникаються українським менталітетом і підкоряються українським національним інтересам.* Всі, хто живе в Україні, — українці, також як всі, хто живуть в США, — американці. Слід тільки уточнити, що в Україні живуть етнічні і неетнічні українці. Ті, хто не ідентифікує (ототожнює) себе подібним чином, — чужі (і тут немає нічого образливого). Відносини чужих до української державності

можуть бути доброзичливими, індіферентними і ворожими. Таке бачення державності України досить типове для багатьох сучасних теорій з проблем відродження українства, розповсюджених в Україні під прапором національного відродження та єдності, але практично йде протягування великодержавності і національного підпорядкування, формування психології «молодшого брата».

В суверенній Україні діяльність, спрямована на відродження національної свідомості українців, повинна морально і матеріально заохочуватися державою, але на таких же засадах, як і діяльність російських, грецьких або болгарських націоналістів. Було б небезпечним взяти український націоналізм за основу державного будівництва. Водночас державні інститути повинні чуйно реагувати на всі випадки злякисного переродження націоналізму в шовінізм. Щоб забезпечити просування процесу створення держави, потрібна національна згода, згуртованість громадян всіх національностей. Той факт, що більшість російськомовного населення в Україні під час референдуму 1991 року висловилося за відділення від СРСР, — не тільки свідчення прагнення народу України до самостійної державності, але й реальний історичний шанс досягнення національної згоди в українському суспільстві, тому що позиція російських та інших неукраїнських народів на референдумі ясно свідчила, що вони не відчувають для себе небезпеки в існуванні незалежної української держави. Тепер дуже важливо не підірвати довіри населення безвідповідальними адміністративними рішеннями в сфері національної політики.

Етнодержавне будівництво і національна

Історія свідчить: в міру переходу до великої промислової індустрії етноси дедалі більше націоналізуються, створюють свої держави. Багатонаціональні імперії розпадаються на національні держави. Тому не тільки для Європи, де раніше всього народи, поділені на етнографічні групи з різноманітними діалектами, культурами, прийшли до формування нації, але для всього світу типовою та нормальною стала національна держава. У різноманітних учених неоднозначні позиції в питанні формування націй. Ідея національної держави мала багато прихильників серед західних учених (Поль Манчині, Макс Вебер), вітчизняних (Микола Бердяєв, Олександр Градовський та ін.). Однак з моменту виникнення ідея національної держави підлягає критиці (Іммануїл Кант, Отто Бауер, Карл Реннер, Роза Люксембург, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський та ін.).

В сучасних умовах критика розгортається з чотирьох напрямків: *перший* — національна держава — це утопія, не відповідна дійсності; *другий* — принцип національності в разі його реалізації невідворотно ставить питання про розмежування людей за національною належністю, тобто веде до явного або прихованого націоналізму; *третій* — принцип національності неминуче загострить і таку вибухонебезпечну проблему, як питання про кордони; *четвертий* — принцип національності допускає створення етнічно однорідної («чистої») держави, що можливе лише через такі антигуманні засоби, як насильна асиміляція, масове вигнання або тотальна ліквідація представників всіх етнонаціональних меншостей. Визначаючи ставлення до такої (національної) держави, необхідно зрозуміти, що близько 90 % населення Землі живе і буде жити в багатонаціональних державах. Закривати очі на такий факт не мають права ані теоретики національного питання і державного будівництва, ані практики керівництва етносоціальними процесами і державним будівництвом. Повністю невдячна місія шукати «винуватців» поліетнічності суспільства України в далекій і близькій історії.

Історія непідсудна, може тільки надати в розпорядження сумлінних теоретиків і практиків найбагатший досвід позитивного і негативного підходів до реалізації проблеми. В Україні широко дискутується проблема адміністративно-державного устрою. Свої аргументи дають прихильники унітарної та федеративної української держави, поділеної на автономії або на історичні землі тощо. Державу Україна треба будувати як державу української нації. Однак термін *нація* має два значення. Життєво важливо віддати перевагу тому з них, що став узвичаєним в цивілізованому світі: співдружність людей різних національностей в одній державі. Державі Україна треба відмовитися і від такої зловісної спадщини, як надання окремим національностям політичної правосуб'єктності, тобто вбудовування етносу в політико-адміністративний устрій (національні сільради, округи, автономні області тощо). Специфічні потреби населення різних національностей задовольняються через культурно-національну автономію, а історичні особливості окремих територій враховуються земельним устроєм. Земельний устрій вимагає делегування істотної частки повноважень центрального уряду на місцях. Розподіл влади між центром і периферією — відмінна риса демократично побудованої держави, на відміну від безмежного централізму держави тоталітарної. Більшість політиків побоюються, що розподіл на історичні землі підірве ще незміцнену державність і Україна розвалиться на

окремі, мало пов'язані між собою частини. Однак ця небезпека існуватиме недовго. Ринкові реформи покінчать із ще існуючим економічним фундаментом — віджилим тоталітарним режимом. Демократичне суспільство практично не здатне, на відміну від тоталітарного, використати насильство, щоб припинити центробіжні процеси. Землі повинні згуртуватися загальними економічними інтересами. Якщо Донбас як окрема земля помножуватиме зв'язки з сусідніми районами Росії, то це буде на користь всій Україні. В рівному ступені держава повинна виграти від прикордонних зв'язків Закарпаття з Угорщиною або Словаччиною. Необхідно, однак, визначити той ступінь взаємозв'язаних інтересів українців і росіян в Україні, що максимально сприяє національній згоді, але не підриває потенціал державного будівництва.

Є певні ознаки, без яких держава не може існувати: *територія, власний управлінський апарат, економіка, що управляється зсередини, зовнішня атрибутика (прапор і герб), єдина державна мова та єдине громадянство*. Людям з імперським складом мислення (а таких немало і серед українців!) треба усвідомлювати, що імперії вже немає. Така позиція в питанні національної державності, по-перше, відображає прагнення не націй, а певних, знов-таки, кіл до українізації на основі нав'язування всім народам України, окрім етнічних українців, відмови від своїх національних цінностей і від своєї етнічної батьківщини; по-друге, застарілими вже націоналістичними вигадками підтримується ідея північного ворога і русофобії; по-третє, робить спробу сформувати почуття недовіри, якщо не ворожнечі, до народу Росії навіть у росіян — другій за величиною нації в Україні; по-четверте, це концепція формування «єдиної нації» під формальним прапором цивілізованого розуміння нації, що фактично не визнає жодних інших націй в Україні, окрім «титульної» української. *Ідея єдиного українського народу без визнання етнічних відмінностей навряд чи несе потенційні можливості і умови для досягнення справжньої згоди і національної єдності в Україні як демократичній державі*. Поза всяким сумнівом, державний устрій поліетнічного суспільства має забезпечувати найбільш сприятливі можливості для задоволення національних запитів всіх складових його народів. Адже державний устрій в такому випадку виступає, з одного боку, своєрідним механізмом реалізації національної політики держави на всіх рівнях і надійним гарантом захисту національних інтересів кожного народу, — з іншого. Тому гостро стоїть проблема формування конституційних основ державного устрою України.

Народи хочуть такого добровільного об'єднання, що не допускає жодного насильства однієї нації над іншою, що було б *засноване на повній довірі, на ясній свідомості братерської єдності, на цілком добровільній згоді*. Національна політика має спрямовуватись на забезпечення рівноправності націй, їх розвитку і зближення, їх тісну взаємодію у вирішенні завдань економічного, політичного, культурного розвитку всього українського суспільства, розвиток і зміцнення державності. Національна політика в Україні здійснюється шляхом дальшого зміцнення дружби народів, зміцнення міжнаціональної згоди; послідовного здійснення заходів щодо зміцнення економічного потенціалу країни, її політичного авторитету; всілякого розвитку демократичних основ в усіх сферах життя суспільства і, насамперед, в забезпеченні політичних прав і свобод кожного громадянина, без будь-якого національного винятку; забезпечення широких можливостей для розвитку національної самобутності людей всіх національностей, їх культури; конкретного і цілеспрямованого патріотичного та інтернаціонального виховання громадян, всілякого протистояння і рішучого опору будь-яким націоналістичним і наклепницьким кампаніям, що підривають національний мир і згоду в Україні; творчого дослідження історичного досвіду поліетнічних держав світу та України із здійснення національної політики з метою його успішного використання в конкретно-історичних умовах державного будівництва.

Роль держави у вирішенні етносоціальних проблем України

Історичний досвід свідчить, що в ряді країн з багато-національним складом населення при дотриманні принципів буржуазного парламентаризму, демократизму досягається повна погодженість національних інтересів різних груп населення стосовно їх економічного, політичного і культурного становища, хоча і залишається багато нерозв'язаних проблем (Швейцарія, Данія). Разом з тим такий підхід не реалізується в багатьох розвинених країнах Заходу, про що свідчать конфлікти у взаємовідносинах англійсько-франко-канадського населення в Канаді, проблема Ольстера у Великобританії, палестинська проблема в Ізраїлі та ін. Ефективна така національна політика, що відповідає демократичним принципам вирішення національних проблем.

Складність реалізації принципу рівноправності полягає в необхідності проголошення юридично-правової рівності націй, їх

фактичної рівності в основних сферах суспільного життя, насамперед в економічній і духовно-культурній. Створення реальних умов соціально-економічного і культурного розвитку націй і народностей, які живуть тепер в Україні, залежить від продуманої законотворчої діяльності держави. Критична ситуація в міжнаціональних відносинах в ряді регіонів Співдружності Незалежних Держав, дійшовши до збройного протистояння, фактично до громадянської війни між окремими народами (Нагірний Карабах, Вірменія і Азербайджан, Придністров'я, Таджикистан), значною мірою зумовлена не тільки тим, що ще не подолана до кінця трагічна спадщина минулого у взаємовідносинах народів, породжена жорсткими рішеннями місцевої влади, але й прорахунками, помилками в здійсненні національної політики, допущеними у 80-х — на початку 90-х років верхніми ешелонами влади. Тільки підхід з позицій зваженості, чіткого врахування реалій життя, з позицій послідовного демократизму і соціальної справедливості може забезпечити реалізацію невідкладних інтересів усіх, кожної нації та народності, стабілізувати міжнаціональні відносини на основі дружніх, рівноправних взаємовідносин між народами в ім'я їх загального добра і прогресу. Прийняті Верховною Радою України Закон про громадянство, Декларація прав національностей України, договори між Україною і Російською Федерацією та іншими незалежними державами Співдружності закладають міцний фундамент правових, дружніх відносин між народами. В Декларації прав національностей України особливо підкреслено, що держава Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Представники народів і національних груп обираються на рівних правах в органи державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах і організаціях. Дискримінація за національною ознакою забороняється і карається за законом.

Складність, багатогранність і уразливість міжнаціональних відносин вимагають широкого політичного компромісу, такого політичного підходу, коли переборюються нерозуміння власних стратегічних вигод нації. В процесі державного будівництва усуваються соціальні та політичні забобони й упередження різних соціальних і національних груп, їх амбіції і груповий егоїзм, навіть прагнення паразитувати, спекулювати на трагічних сторінках історичних взаємовідносин народів, на труднощах у міжнаціональних відносинах сучасності. *Політичний компроміс у міжнаціональних*

відносинах означає відмову від екстремізму, нігілізму в вирішенні національних проблем, вимагає зваженого і спокійного, вдумливого пошуку всіма учасниками міжнаціональних відносин такого рішення, коли виграють всі, коли врахований обопільний інтерес. Повністю справедливим є твердження, що тільки велика увага до існуючих проблем національного життя, вчасне їх розв'язання на всіх рівнях національної політики і державного управління створюють фундамент для прогресу кожної нації, суспільства.

У нормалізації національних відносин важко переоцінити пріоритетну роль політичних засобів. Так, значне місце займає мовна політика держави, основана на рівноправності мов, їх вільному розвитку і функціонуванні в усіх сферах життя. Без такої політики марно чекати національно-культурного відродження і гармонізації національних відносин. Політичний інтерес народу України, питання національно-культурного відродження вимагають досягнення повної рівноправності мов на її території де-факто, зміцнення позицій української мови як державної. Рішення національних проблем в Україні ще не знаходиться в точній відповідності з прийнятими законами, деклараціями та іншими внутрішньо- і зовнішньополітичними договорами і угодами. Причина тому — гострий дефіцит етнополітичної культури громадян. Адже будь-яке законодавче рішення буде фікцією, якщо воно не реалізується державою, всіма структурами і самими громадянами. *Під етнополітичною культурою розуміється сплав політичної культури і культури міжнаціонального спілкування. Культура міжнаціонального спілкування — це соціально-культурне явище, наслідок і регулятор міжнаціонального спілкування, важлива умова формування групової й індивідуальної національної та інтернаціональної свідомості, вагомий фактор розвитку етносоціальних спільностей і людства.* Етнополітична культура зумовлена ступенем демократичності суспільства, рівнем вирішення політичних і соціально-економічних проблем, в тому числі національного питання, загальним розвитком політичної і духовно-культурної сфери. Етнополітична культура — найвидатніше досягнення, загальнолюдська цінність.

Основними рисами високої етнополітичної культури визнані: розуміння необхідності досягнення балансу і гармонії міжнаціональних, державних і національних, загальнолюдських та національних інтересів; неподільне почуття громадянської і національної гордості; почуття дружби між народами країни проживання, єдності родини людської; піклування про долю малої Батьківщини, великої Батьківщини, всієї планети Земля; розуміння

необхідності працювати на добро своєї країни, народу, в ім'я збереження людства; прагнення і сприяння вирішенню політичних і економічних зв'язків свого народу та країни з народами та країнами всього світу; невідривний інтерес до політичної і духовної культури свого народу, країни і всього світу; знання рідної мови, мов народів своєї країни та інших країн; громадянська і національна скромність, турбота про гідність свого та інших народів, країни і всього людства; дотримування законів країни і положень міжнародних пактів про права людини і народів; глибока повага до громадянської та національної гідності людей своєї національності та будь-якої іншої, відмова від звички ділити людей за їх політичними поглядами і національним походженням; нетерпимість до проявів етнополітичного екстремізму. Сприяти підвищенню етнополітичної культури — важливе завдання держави, політичних партій, інших суспільно-політичних організацій і рухів.

Активна роль політичної свідомості виявляється в національному ідеалі. Ідеї не тільки підсумовують досвід попереднього розвитку знання в тій або в іншій галузі, а й є основою для синтезу знань в систему, відіграють роль активних евристичних принципів пояснення явищ, пошуку нових шляхів вирішення проблем. Політолог Макс Гувер підкреслює, що національна ідея виступає яскраво тоді, коли народ відчуває єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, свою долю і призначення, перетворює їх на предмет свідомості, мотиви своєї волі. Отже, йдеться про національну спільність як єдине безперервне утворення, в єдності минулого, сучасного і майбутнього. Духовність не виникає з кожною природною або соціальною зміною, постійно оновлюється. Національну ідею не можна зрозуміти без урахування особливих умов життя народу протягом усієї історії. Вік української національної ідеї — це вік самої України. Національна ідея охоплює прагнення до ідеального самоустрою нації — господарській, духовній, соціальній сферах, розуміння політичної мети нації.

ЛІТЕРАТУРА

Бабкин В. Д., Козюбрин Н. И., Копейчиков В. В. и др. Основы политологии: Курс лекций. — Киев, 1991.

Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы в СССР. — М., 1986.

Зейну М. Самоопределение народов в контексте обострения межнациональных отношений // Социально-политический журнал. — 1992. — № 9.

Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. — Київ, 1991.

Політологія / За загальною редакцією І. С. Дзюбко, К. М. Левківського. — Київ, 1998.

Римаренко Ю. И. О причинах национализма в СССР. — М., 1989.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ У чому суть ідейно-теоретичних основ національної державності в Україні? Зміст і суть концепції національної державності.
- ◆ Які особливості етносоціальної структури України?
- ◆ Що означає національне самовизначення народів? Який зміст принципу суверенітету і які види суверенітету?
- ◆ Яка суть міжнаціональної згоди і шляхи її досягнення?

1. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕКОНОМІКИ І ПОЛІТИКИ

Життєдіяльність людей характеризується широтою і розмаїтістю дій, вчинків, проявів. Особливе місце посідає діяльність, спрямована на перетворення природи з метою задоволення матеріальних потреб людей. Такий вид занять називається *господарською діяльністю*. Називають таку діяльність *економічною*. Поняття *економіка* — складне, багаторівневе і багатогранне. В англійській сучасній економічній теорії поняття *економіка* повторюється десятки разів, а в різних економічних категоріях — незліченну кількість. Але якщо систематизувати ці поняття, то можна умовно звести їх до обмеженої кількості визначень. Поняття *економіка* утворюється з двох понять — грецького *oikos* (ойкос) — будинок, господарство і *nomos* (номос) — закон, правило, — тобто закони, правила ведення домашнього господарства.

У сучасних умовах економіка — це наука про способи ведення господарства, внаслідок чого людина змінює, пристосовує речовини, засоби, багатства природи для своїх потреб. *Економіка* — сукупність галузей народного господарства, засобів та процесів, що використовуються людьми для забезпечення життєдіяльності. Система економічних відносин, що складаються між людьми в процесі суспільного відтворення (виробництва, розподілу, обміну, споживання) матеріальних благ і послуг.

Різні економічні школи по-різному інтерпретують характер економічних відносин, що складаються в суспільстві між людьми. Одні визначальну роль відводять відносинам присвоєння матеріальних умов виробництва, тобто відносинам власності. Інші головним фактором, що робить вирішальний вплив на всі сфери життєдіяльності людей, називають проблему вибору в умовах обмеженості ресурсів. Але діяльність при обмежених ресурсах — це ще не економічний аспект. Англійський економіст Лайонел Роббінс вважає, що манна небесна хоча й обмежена, але її не можна ані обміняти, ані відкласти на користь іншого продукту. Людей вигнали з раю. Люди позбавлені вічного життя і необмежених благ. І якщо люди щось вибирають, то змушені відмовлятися від інших благ, від яких в інших умовах не відмовилися б. Економіка — це відносини, що складаються між людьми в процесі

виробництва, розподілу, обміну і споживання благ в умовах обмеженості ресурсів, можливість їх альтернативного використання. Економічні відносини проявляються через систему суперечностей. Різноманітні соціальні спільності — класи, групи, індивіди — мають кожний свої інтереси, неминуче зустрічаються з інтересами інших суб'єктів. Щоб спільність людей у стосунках одного з одним не керувалася законами джунглів, вони змушені виробляти правила суспільної поведінки у всіх сферах і, насамперед, в *економічній*. Адже важко заперечувати пріоритет економічних інтересів, як би це не суперечило духовному початку людини.

Економічна політика

Економічна політика народжується разом із державою, покликаною забезпечити захист інтересів різних соціальних спільностей. Економічна політика — поведінка держави в сфері економіки країни. Економіст Джеймс Кейнс розглядав економічну політику як загальну волю, втілену в державному регулюванні. Німецький економіст Вільгельм Ойкен під економічною політикою розумів сукупність державних заходів впливу на економічні процеси. Нобелівський лауреат з економіки Джеймс Бьюкенен вважав економічну політику процесом обміну між суб'єктом і державою, де кожен добровільно погоджується обмінювати частку витрат за змістом державних служб на послуги, одержувані спільно. Економіст Мілтон Фрідмен відносив економічну політику до мистецтва прийняття рішень, що дає можливість виявляти основну єдність кінцевої мети у представників різних економічних течій і сприяє подоланню розбіжностей. *Отже, економічна політика, що здійснюється державою, урядом, — це система практичних заходів у сфері управління економікою щодо надання економічним процесам спрямованості відповідно до мети, завдань та інтересів країни.*

У визначеннях поняття *економічна політика* чітко простежується тісний діалектичний взаємозв'язок економіки та політики. Взаємозв'язок економіки стає рельєфніший, якщо взяти до уваги сучасний науковий підхід розмежування на позитивну і нормативну функції економічної теорії. Якщо позитивна функція розглядає реальний економічний процес, тобто фіксує те, в якому становищі перебуває економіка, то нормативна функція уособлює судження про те, яким має бути економічний процес, тобто *що повинно бути*. Економічна політика виконує переважно практич-

ну, нормативну функцію. Зрозуміло, взаємозв'язок економіки і політики глибший, аніж той, що здійснюють функції.

Визначальною у суперечності «економіка — політика» виступає економіка. Економіка первинна, визначає напрям діяльності політичних інститутів: уряду, політичних партій, громадських організацій. *Економіка — сукупність економічних інтересів суб'єктів господарської діяльності.* Суб'єкти господарювання структуруються в різні соціальні спільності зі своїми специфічними, тільки їм властивими інтересами, переважно економічними. За будь-якою дією — індивідуальною чи суспільно значущою — стоять інтереси. Щоб відстоювати їх в умовах плюралістичного суспільства, потрібні відповідні організаційні форми — *політичні партії чи рухи, громадські організації*, які виступають виразниками інтересів класів і соціальних спільностей. Не існує політичної партії, що виражає інтереси народу. Народ — занадто абстрактне поняття. В умовах вільної економіки і найманої праці одні соціальні спільності більше, а інші — менше здатні збільшувати і відстоювати свої інтереси. І хоча у відкритому суспільстві суперечності інтересів не стають антагоністичними, все-таки іноді вони можуть проявлятися досить гостро. Арбітром, який утримує протиборство соціальних спільностей в межах цивілізованості, що забезпечує певний баланс їх інтересів, виступають *держава, уряд*. Економічний процес формування і реалізації інтересів диктує урядовим структурам відповідну соціальну політику, спрямовану на узгодження суперечностей. Інакше виникають соціальні катаклізми, що загрожують основам існування держави. Усе це і дає підставу вважати *політику концентрованим відображенням економіки*.

Взаємозв'язок економіки і політики може бути позитивним і негативним. Візьмемо інфляцію. Чи правильне твердження, що інфляція об'єктивно властива ринковому господарству? Тільки частково, у незначній мірі. Більш обґрунтованою є інша думка. Інфляція — результат бездарної політики уряду. Прагнення держави жити не за недостатками неминуче штовхає уряд до грошової емісії, здатної створити короточасну ілюзію успіху. Якщо розумні межі порушені, інфляція наростає як сніговий клубок, тому має властивість *підгодовуватися*. Спіраль «зарплата — ціни» (інфляція попиту) здатна породити гіперінфляцію в сотні і тисячі відсотків на рік. Змішуючись з інфляцією витрат, гіперінфляція буквально знищує економіку країни, а з нею й уряд з його волюнтаристською економічною політикою. Черговий уряд вживає екстрених заходів погашення інфляції. Маніпулюючи грошово-

кредитними і фіскальними інструментами, різко скорочуючи соціальні виплати, заморожуючи заробітну плату, уряд домагається скорочення грошової маси. Інфляція стримана. Нібито успіху досягнуто.

Але чомусь триває спад виробництва, росте безробіття, погіршується соціальний клімат в країні? Виявляється, надмірна ретельність нейтралізації інфляції може мати і негативні наслідки. Надмірне зменшення грошової маси, коли коефіцієнт монетизації (відношення грошової маси до валового внутрішнього продукту) знижено до 13—15 % за оптимального показника 50 % і більше, призводить до *гіпоксії виробництва*, обумовленої нестачею обігових коштів. Падає купівельна спроможність населення. Нестача грошей здорожує кредити. Банки обслуговують лише короткострокові операції. Реальний сектор економіки продовжує стагнувати. Зрозуміло, непрофесійний підхід до формування і реалізації економічної політики дає негативний результат.

На жаль, ілюстрація інфляції не абстрактний, а реальний процес, що триває в Україні. Але інфляція показує, наскільки тонка межа відокремлює ретельно вивірені кваліфіковані підходи в економічній політиці від спонтанно прийнятих необґрунтованих рішень. У суспільних системах, де економічне життя стабільне, ринкові відносини функціонують у чітко визначеному правовому полі, залежність економіки від політичних рішень менш глибока, аніж у тих країнах, де робляться важкі спроби реформування економіки на ринкових засадах. У перехідних економічних системах, коли демонтовано колишній господарський механізм, але не створено новий, вплив економічної політики не повинен слабшати.

Практика економічних перетворень у країнах пострадянського простору в 90-ті роки показала, що усунення урядових інститутів від регулювання перехідних процесів, проведення приватизації і формування нової структури власності, створення ринкового механізму і правового забезпечення його функціонування, *позначається негативно не тільки на економіці, але й на громадському житті країни*. Між тим, тільки маючи аргументоване уявлення про мету, завдання і терміни реформування економіки, можна визначити найоптимальніші способи здійснення необхідних перетворень. Однак і в розвинутих, традиційно ринкових країнах, взаємодія економіки і політики залишається актуальною. І тут існують чітко окреслені межі державного регулювання, що не повинні порушуватися. Верхня межа втручання в економіку — збереження конкурентоздатного середовища. Скорочення втру-

чання в економіку не повинно привести до звуження ринкових відносин, деформації економічних принципів, на яких будуються взаємозв'язки між господарськими суб'єктами — підприємствами, фірмами, об'єднаннями. Принцип *не нашкодити* — один з основних в економічній політиці. Але й без активної ролі економічної політики не обійтися.

Відомий підприємець і фінансист Джордж Сорос головною небезпекою для відкритого суспільства вважає ринковий фундаменталізм, що робить втручання держави в економічний процес об'єктивним. Але помилки в економічній політиці посилюють позиції прихильників ринкового фундаменталізму з його принципами «laissez faire» (*невидимої руки*) Адама Сміта, що заперечує скільки-небудь помітний вплив держави на економічне життя суспільства. Характер двостороннього зв'язку між сучасними рішеннями і майбутніми подіями залежить від того, на що спирається уряд в рішеннях — на достовірні, об'єктивні наукові знання чи на упереджені, суб'єктивні.

Значною мірою некваліфіковані політичні рішення й у країнах ринкової економіки, й у тих, що тільки намагаються її створити, стають головними причинами виникнення у господарській практиці проблем. Економіст Джордж Стіглер підкреслює, що жодна з реальних економічних систем не досягає ідеалу. Це стосується і ринкової моделі, якій властиве соціальне явище, відоме як *фіаско ринку*. Однак ступінь неудосягнення ринку набагато менший за *фіаско політики*, до якого ведуть прорахунки в економічній політиці реальних суспільних систем.

2. МЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Економіка — це цілісна, організована і суворо субординована система, де окремі, зовні самостійні елементи, ланки і блоки перебувають у складній взаємодії. Значно впливає на характер взаємозв'язків економічна політика. Сама економічна політика охоплює суб'єкти, об'єкти, а також механізм впливу суб'єктів на об'єкти. Головний суб'єкт економіки — *держава*. Економічна політика — це, насамперед, державна політика. Однак як реальні суб'єкти, що активно впливають на економічну політику, виступають також політичні партії, об'єднання, профспілки, фінансово-промислові групи. Особливо великою у визначенні напрямків економічної політики є роль фінансово-промислових груп. Упроваджуючи у владні структури чи делегуючи

туди своїх представників, здобуваючи контроль над сучасними засобами масової інформації, фінансово-промислова олігархія зосереджує у своїх руках політичну й економічну владу. Це дає практично необмежені можливості впливу на політику уряду, визначення її мети та засобів її досягнення. Певний тиск на уряд роблять й інші суб'єкти економічної і соціальної політики.

Об'єкти економічної політики

Об'єкти економічної політики — це ті соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві на кожному етапі його розвитку. Механізм впливу суб'єкта на об'єкт залежить від типу економічної системи. У адміністративно-командній економіці це переважно адміністративні методи, у ринковій — економічні. Політичні рішення, перш за все, коли почнуть здійснюватися, через економічне прогнозування повинні передбачити майбутній результат, визначити ту мету і ті засоби, що необхідно використовувати для їх реалізації. Безперечно, результат залежить від багатьох змінних, і, насамперед, від складності політичних рішень. Мета має бути реальною, що спирається на об'єктивні фактори. Для їх реалізації необхідні обґрунтовані тимчасові межі. Програми типу «500 днів» свідчать тільки про те, що не повністю уявлялися труднощі переходу до ринкової економіки країни, яка не готова до неї ні політично, ні економічно, ні морально. Мета економічної політики має відповідати природному еволюційному, а не революційному характеру суспільного процесу, забезпечувати соціальну стабільність суспільства, економічну безпеку держави.

Конкретна мета економічної політики має враховувати те соціальне середовище, у якому здійснюються економічні процеси. У ринковій економіці головною умовою ефективного функціонування господарських суб'єктів виступає *свобода вибору ними способів оптимального використання обмежених ресурсів, свобода вирішувати самостійно питання: «Що виробляти?», «Як робити?», «Скільки робити?» і «Для кого робити?»*, зрозуміло, в межах відповідного законодавства. Умова здійснення мети економічної політики — забезпечення цивільних прав населення, економічна безпека людей, плюралізм відносин власності, зважена соціальна політика. Найважливішою метою економічної політики держави є, по-перше, стабільне економічне зростання, повна й ефективна зайнятість; по-друге, орієнтація на інновації і підвищення економічної ефективності, стабільний рівень цін; по-третє,

збалансованість державного бюджету, рівновага платіжного балансу. Таку розмаїтість мети нерідко в економічній політиці суспільства називають *магічною*. На відміну від відомого в математиці логічного квадрата, де розташовані по малих квадратах числа завжди дають один результат, економічний багатокутник найчастіше не врівноважений. Це означає, що жодна економічна система, жодна, навіть найрозвинутіша, країна не може забезпечити виконання всієї мети не тільки за короткий термін, але й у тривалих періодах.

Економічне зростання — це кількісні і якісні зміни, що виражаються в зростанні кінцевих народногосподарських результатів, вимірюваних рядом показників. Найбільш узагальнюючий — приріст валового національного продукту — у відсотках за рік. Іноді економічне зростання ілюструється переміщенням кривої виробничих можливостей у результаті збільшення використаних ресурсів або впровадження найдосконалішої техніки і технології.

Переміщення кривої виробничих можливостей з положення АВ у положення CD привело до зростання виробництва і послуг на величину заштрихованої частини графіка. З метою підтримки стабільних темпів економічного зростання уряд вживає конкретні заходи для їх стимулювання: проводить відповідну інвестиційну, монетарну і фіскальну політику. Однак циклічність ринкової економіки, незважаючи на вжиті заходи, час від часу призводить до загальної розбалансованості економіки, спаду виробництва, зростання безробіття, інфляції та ін. Уряд заходами впливу може послабити негативні наслідки економічної і соціальної кризи, пом'якшити її наслідки для ринкових суб'єктів, але взагалі запобігти неспроможний.

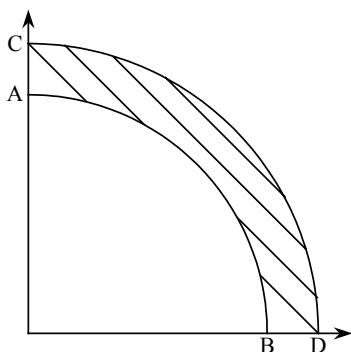

Рис. 1

Ця ціль тісно переплітається з іншими і, насамперед, зі стабільним економічним зростанням, повною й ефективною зайнятістю. Вже в самому формулюванні мети закладено суперечності. Повна зайнятість не завжди означає ефективну, а ефективна — не обов'язково повна. Коли мова йде про повну зайнятість, то абстрагуємося від природного рівня безробіття. Рівень безробіття має місце, коли кількості безробітних відповідає така ж кількість робочих місць.

Динамічний розвиток виробництва, технічний прогрес, рух робочої сили і ін. обумовлюють такі форми природного безробіття: фрикційну, технологічну, структурну, інституціональну. Кількісно безробіття охоплює 4—6 % робочої сили. Безробіття за межами природного називають *циклічним*. Безробіття — абсолютне зло. Заходи запобігання циклічності безробіття ті ж, що використовуються для стимулювання економічного росту. З метою підтримки стабільності розвитку економіки уряд має розробити такі заходи ліквідації безробіття, що не відбилися б на темпах росту оплати праці.

Стабільний рівень цін

Мова йде про мету уряду не допустити інфляції в країні. Рідко інфляція ототожнюється з ростом цін. Це некоректне судження. Якщо зростання цін відстає від зростання прибутків, то це не інфляція. Інфляція починається тоді, коли грошова маса росте швидше суми цін обігу в сфері товарів і послуг (з урахуванням швидкості обігу грошової маси). За інтенсивністю інфляції виділяють *повзучу*, *галопуючу* і *гіперінфляцію*. І якщо галопуюча, а особливо гіперінфляція завжди руйнівні, то ріст цін на 1—2 % на рік може бути і позитивним фактором для економіки.

Чому? Справа в тому, що такий ріст цін підстобує підприємницьку активність, тому, що чекання сприятливої економічної кон'юнктури стимулює інвестиційний процес, отже, і зростання виробництва. У таких випадках незначне зростання цін називають *змашенням для економічної машини*. В економіці існує тісна залежність між інфляцією і безробіттям, що описується кривою економіста Франка Філліпса. Згідно кривій, повна зайнятість веде до росту цін, низькі ціни — до зростання безробіття. Логіка проста: хочете повну зайнятість — миріться з інфляцією, хочете низькі ціни — миріться з безробіттям. Крива має негативний кут нахилу, тому що описує зворотну залежність. Та крива Франка Філліпса — це статична модель, яка не завжди відображає проце-

си, що реально відбуваються в економіці. В умовах стагнації інфляції, коли спостерігається спад виробництва і зростання безробіття, одночасно ростуть і ціни. За таким сценарієм у 90-ті роки ХХ ст. розгорталися події в більшості країн колишнього Союзу, а в деяких мають місце й у сучасних умовах.

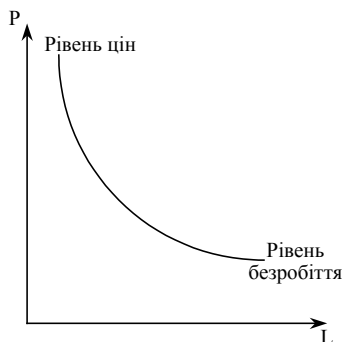

Рис. 2

Сучасна економіка може бути ефективною тільки за умови розвитку її інноваційних основ. Самі собою нововведення в техніку, технології, організацію праці і виробництва, навіть засновані на новітніх досягненнях, ще не гарантують лідерства. Головне — безупинний процес зміни інновацій.

Яку ж роль відіграє економічна політика? Найбезпосереднішу. Мова йде не про поточну, а про довгострокову політику, що називають *економічною стратегією*, яка охоплює заходи, що нібито безпосередньо не впливають на інновації діяльності підприємств. Але опосередковано, через сучасну систему освіти, розвитку науки, у тому числі фундаментальної, професійної і загальної культури, активну участь у міжнародному поділі праці і світових інтеграційних процесах, держава стимулює зростання економічної ефективності, підвищення конкурентності.

Збалансованість бюджету

Бюджет країни — один із ключових об'єктів економічної політики. Бюджет країни — найважливіший інструмент, за допомогою якого перевіряється не тільки збалансованість фінансових засобів, але й усіх інших ресурсів, що використовуються. Через бюджетне фінансування уряд здійснює загальнодержавну

мету — і в сфері виробництва, і поза нею. Освіта, охорона здоров'я, наука, культура, оборона, державний апарат, правоохоронні органи — усе утримується за рахунок засобів державного бюджету. Прибуткова частина державного бюджету формується переважно за рахунок податків, наповнюваність бюджету залежить від того, наскільки успішно функціонують підприємства, сфери виробництва і послуг, наскільки високі їх прибутки та доходи.

Якщо держава живе не по можливостях, тобто витрачає більше, аніж має прибутків, то вдаватиметься до позик — внутрішніх і зовнішніх, *житиме в борг*. Обслуговування боргу (виплата відсотків по позиках) здійснюється за рахунок коштів державного бюджету. Ростає борг, ростуть витрати з обслуговування. Держава потрапляє в хибне коло, з якого дуже важко вибратися. І хоча помірний бюджетний дефіцит сам собою не загрожує крахом системи (допускається дефіцит до 20 % чи доходів 5—10 % валового внутрішнього продукту), він може спровокувати інфляцію й усе, що нею супроводжується. Якщо уряд має доступ до грошового друкованого верстата, йому не уникнути спокуси привести його в дію. Тоді галопуючої інфляції не уникнути. Ось чому існує порівняння: допускати уряд до друкованого верстата — однаково, що поставити алкоголіка торгувати у винній крамниці.

Сучасна економіка характеризується глибоким міжнародним поділом праці. Інтенсивний розвиток світових господарських зв'язків — головна домінанта суспільного процесу. Мета економічної політики — визначити місце національної економіки в процесі, знайти нішу в системі світової торгівлі. Міжнародний поділ праці передбачає спеціалізацію країн-учасниць у процесі виробництва визначеної товарної номенклатури. Навіть найрозвинутіша країна не може лідирувати в усіх напрямках науково-технічного прогресу, поставляти на світовий ринок необмежену номенклатуру товарів. Це не вигідно економічно. Тому у світовій торгівлі використовується принцип відносної переваги, коли зіставляються витрати упущених можливостей виробників товарів і послуг. Ті учасники міжнародної торгівлі, що мають низькі альтернативні витрати своїх товарів, одержують перевагу перед іншими її суб'єктами. А це дає можливість мати активний торговий баланс, зміцнювати національну економіку. Сполучаючи участь вітчизняного капіталу в міжнародному розподілі праці, держава використовує широкий набір економічних та адміністративних інструментів стимулювання експорту. До економічних належать пільгова податкова політика, прямі дотації фірмам-експортерам, політика прискореної амортизації, митно-тарифне регулювання;

до адміністративних — нетарифне регулювання, ліцензування, квотування експорту-імпорту. В економічній політиці важливе місце займає тісний взаємозв'язок і субординованість усіх її ланок і складових.

3. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В РИНКОВІЙ СИСТЕМІ

Конкуренція

Ринкова економіка володіє рядом достоїнств і переваг у порівнянні з іншими економічними системами, що дає можливість вважати її найефективнішою формою координації господарської діяльності людей. Синонім ринку — *конкуренція*. Саме конкуренція виражає найглибшу суть ринкового господарства, виступає головним регулюючим механізмом *стохастичної системи*, яка зазнає постійного відхилення і коливання. Конкуренція з впровадженими в неї блоками — попит, пропозиція, ціна — та сила, що приводить в рух маховик ринкової економіки, забезпечує ефективний розподіл обмежених ресурсів, їх використання з максимальним результатом. Ринок — відкрита система, де багато мільйонів суб'єктів здійснюють суверенне право вибору економічних рішень.

Що ж дає можливість вгадати результат і прийняти правильне рішення? Вгадати результат і прийняти правильне рішення може ринкова інформація, і тільки. Закодована в цінах, поширюючись, подібно радіохвилям, від споживача-покупця, до виробника-продавця і навпаки, ринкова інформація створює круговий причинний зв'язок, що не має ані початку, ані кінця. Якщо інформація спотворюється (припустимо, під впливом неринкових сил чи держави-монополії змінюється рівень цін), то ринкові суб'єкти не можуть застосовувати оптимальних рішень, що веде до помилок у виборі способів оптимального використання обмежених ресурсів. А це неминуче призведе до розбалансованості ринку. Ще одне достоїнство ринкової системи — спрямованість на задоволення потреб населення. Ринок і дефіцит — поняття взаємовиключаючі. Виробники гнучко реагують на знову і знову виникаючі потреби, оперативно змінюють структуру пропозиції товарів і послуг, прагнучи найповніше задовольнити платоспроможний попит населення. Ринок — стимулююча система. Економічна нагорода у вигляді прибутку чекає на тих товаровиробників, які роблять товари високої якості і з найменшими витратами. А це мо-

жливо тільки при використанні новітніх досягнень науки, техніки, технології.

Зрозуміло, достоїнство ринкової системи — гнучкість і адаптація до умов, що змінюються. Але гнучкість і адаптація не безмежні і періодично дають збій. Виступаючи достоїнством, на певному етапі розвитку системи такі якості переростають у її недоліки. І тут виявляється неспроможність ринку. Недоліки ринку зводяться до того, що, по-перше, ринкова конкуренція породжує свою протилежність — монополію, а з нею і можливість нав'язувати свою волю споживачу; по-друге, нездатність ринку підтримувати постійну економічну рівновагу, забезпечувати зростання виробництва. Ринок байдужий до виробництва суспільних благ, неспроможний до регулювання зовнішніх ефектів (екологічні проблеми); по-третє, ринок сприяє різкій диференціації доходів і глибокому соціальному розшаруванню населення.

Ринок нав'язує людям все нові й нові потреби, що веде до розбазарювання у використанні обмежених і невідтворюваних ресурсів. Недоліки ринку, його неспроможність називають *фіаско ринку*. Але якщо ринкова система не здатна впоратися з проблемами, які сама породжує, якщо економічний механізм системи дає періодичні збої, то необхідний зовнішній вплив, який виправляє дефекти системи. Такий зовнішній вплив на ринкову систему роблять держава, її економічна політика. Президент США Авраам Лінкольн підкреслював: «Розумна мета держави полягає в тому, щоб робити для людей те, що їм потрібно, але вони самі, самотужки не можуть робити взагалі або не можуть робити належно». Задоволення потреб населення в необхідних товарах і послугах — важлива особливість ринкової системи. І держава має піклуватися про те, щоб виробники оперативно змінювали структуру пропозицій товарів і послуг, повністю задовольняли потреби і платоспроможність населення.

Регулювання державою ринкових відносин

Економічні функції держави в ринковому господарстві визначаються неспроможністю ринку в реалізації суспільно значущих проблем. Функції держави у регулюванні ринку полягають у підтримці конкурентного середовища, забезпеченні умов функціонування ринкового механізму; розробці й організації, реалізації, дотриманні господарського законодавства; у визначенні пріоритетів макроекономічного розвитку економічної системи; в стабілізації економіки через фіскальну та грошово-кредитну по-

літику; у здійсненні протекціоністських заходів забезпечення стратегічних проривів і освоєння нових напрямків науково-технічного прогресу. Держава здійснює фінансування суспільних благ і послуг, гасіння негативних зовнішніх ефектів, реалізацію соціальних цінностей, регулювання зовнішньоекономічних відносин. Реалізація функцій регулювання економіки різноманітна. Це прямі, тобто адміністративні, й економічні (ринкові) методи. Як правило, адміністративні методи обмежені, використовуються переважно в екстремальних обставинах: в період війн, природних катаклізмів, епідемій тощо, рідше — в умовах кризового розвитку економіки. Адміністративним методом розподіляють дефіцитні ресурси (по галузях і підприємствах), регулюють ціни і заробітну платню, здійснюють антимонопольне законодавство. У звичайних умовах уряд здійснює свої функції регулювання економічних методів. Найважливіша функція державного регулювання ринкової економіки — підтримка конкурентного середовища, забезпечення необхідних умов для функціонування ринкового механізму. Регулювання ринкових відносин сприяє ефективності ринкового господарства.

Історія розвитку ринкового господарства показала, що вільна, сучасна конкуренція, коли жоден товаровиробник не має можливості впливати на ринкові ціни, не відтворюється автоматично. З прискоренням технічного прогресу народжується велике виробництво, а з ним — і могутні підприємства: трести, концерни, конгломерати, що контролюються фінансово-промисловими об'єднаннями. Конкуренція стає неvigідною економічно, що веде до колосальних витрат. Процес злиття та поглинання одних фірм іншими дає можливість уникнути дорогого суперництва на ринку, але веде до утворення монополій. Так виникають нові ринкові моделі недосконалої конкуренції — *монополістична, олігополістична, чиста монополія*. Ринок заперечує сам себе. Монополія, маніпулюючи ціною й обсягом, встановлює над ринком монополісну владу, що призводить до безповоротних суспільних втрат. І якщо монополістична конкуренція практично не веде до деформації ринкового механізму, то чиста монополія й олігополія без обмежувальних заходів держави істотно підривають його. В таких умовах держава здійснює політику обмеження монополісної влади, аж до розформування монополії на окремі самостійні підприємства.

Функція держави у розробці та організації здійснення та дотримання господарського законодавства важлива для країн, що здійснюють перехід від командної економіки до ринкової. У

центрально керованій системі, що мала директивний характер, основні питання господарського розвитку зважувалися не на основі права, а відповідно до рішень чиновників партійно-державного апарату. Панувало *телефонне право*. Система розподілу ресурсів здійснювалася на вольовій основі. Командна економіка — дистрибутивна. Ринок — система договірна. Однак навіть в умовах укладання угоди договірна система може торкатися інтересів третій осіб. Умови укладання контрактів, права власності, відповідальності сторін та інше — усе суворо регламентується правовими законами. Відомий філософ і економіст Карл Поппер писав: «Суспільство, що засноване на ринкових відносинах і передбачає значну свободу вибору, — немислиме без правової системи, без влади закону».

Створення ринкового середовища в Україні, конкурентного клімату вимагає розробки відповідного законодавства. Необхідно визнати, що основи такого законодавства вже створені. Можна назвати ряд законів, що регулюють господарську діяльність в Україні. Це закони про власність, про підприємство, про господарські товариства, про цінні папери та фондову біржу. Динамічно змінюються умови підприємництва, удосконалюється структура власності, виникають підприємства зі змішаним капіталом, створюються вільні економічні зони, розробляється й удосконалюється господарське законодавство, — процес творчий і безперервний.

Визначення мети — початок державної економічної політики, а здійснення — її продовження. З цим пов'язана функція *визначення пріоритетів макроекономічного розвитку*. Уряд має у своєму арсеналі заходи, здатні згладжувати виникаючі періодично, циклічні коливання економічної кон'юнктури, впливати на темпи розвитку економіки. Пріоритетні заходи сприяють підтримці макроекономічної збалансованості, встановленню стабільності розвитку різних галузей економіки, рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією. Адже суть економічної політики держави і полягає в тому, щоб постійно задовольняти потреби населення в товарах і послугах, а це можливо при рівновазі попиту та пропозиції.

У ситуації, коли держава виступає як ринковий суб'єкт, вона не має ніяких переваг у порівнянні з іншими учасниками ринкових відносин. У здійсненні макроекономічної політики роль держави є провідною. Тут дуже тонка грань, яка відокремлює оптимальні рішення від неадекватних. Американський економіст Джордж Стіглер пише, що ступінь недосконалості ринку в аме-

риканській економіці, відомий як *фіаско ринку*, набагато менший за *фіаско політики*, до якого приводять прорахунки в економічній політиці.

Держава відіграє важливу роль у *стабілізації економіки через фіскальну і грошово-кредитну політику*.

Проведення фіскальної політики включає оподаткування та державні витрати, за допомогою яких уряд впливає на рівень економічної активності, темпи зростання випуску продукції, підвищення продуктивності праці, економії сировини та трудових ресурсів. Нерідко прагнення уряду сформувати бюджет, здатний максимально забезпечити державні витрати на соціальні, культурні та освітні потреби населення, провокує його на збільшення податкових ставок не тільки на підприємницьку діяльність, але й на підвищені доходи фізичних осіб. Однак на практиці і в господарській, і економічній діяльності існує правило — збільшення прибуткової частини бюджету за рахунок зростання оподаткування має межі, за яких потрапляє під удари приватний бізнес, що або розоряється, або йде *в тінь*. Приховують свої прибутки і фізичні особи. У результаті бюджет втрачає навіть ті оптимальні необхідні прибутки, що при значно високій податковій ставці він міг би вільно одержати. Така залежність описується кривою Лаффера (рис. 3).

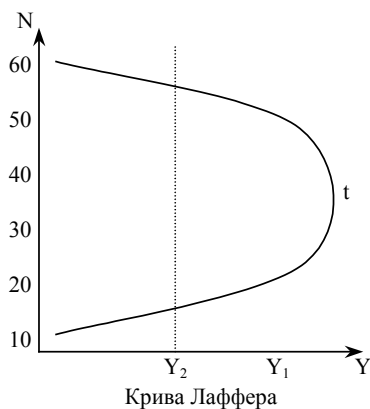

Рис. 3

По осі ординат відкладається розмір податкової ставки (N), по осі абсцис — податкові надходження в бюджет (Y). Точка t — оптимальна ставка, при якій максимізуються податкові надходження. Подальше збільшення податкової ставки веде до змен-

шення доходів бюджету з Y_1 до Y_2 . Вважається оптимальною 30 % податкова ставка з прибутку підприємств. Але уряд може використовувати різні варіанти нижньої межі. Для стимулювання малих форм підприємництва, фермерства, особливо в період їх становлення, податки можуть бути більш помірні або навіть на якийсь термін скасовані.

У 80-х роках ХХ ст. у США при здійсненні економічної політики, що одержала назву *рейганоміка* (по імені президента Рональда Рейгана), одним з найважливіших факторів стало скорочення з 50 % до 28 % ставок прибуткового податку і податку на прибуток підприємств. Це дало можливість забезпечити зростання виробництва і зайнятості, істотно знизити інфляцію та дефіцит державного бюджету. Для підприємств такий захід став засобом зростання інвестиційної активності і прибутків для працівників — підвищення доходів. Фіскальні доходи можуть поповнюватися за рахунок державної монополії на вино, горілчані і тютюнові вироби. Це особливо важливо для таких країн, як Україна, яка зазнає значних труднощів при формуванні прибуткової частини державного бюджету.

Використання інструментів грошово-кредитної політики можна проілюструвати на прикладі концепції *дешевих і дорогих грошей*. У випадку *перегріву* економічної кон'юнктури, коли економічний ріст набирає темпи, а у виробництво залучені всі наявні ресурси, починає рости заробітна плата, а з нею — і ціни, спекулятивного характеру набуває ринок цінних паперів. Як снігова лавина росте фіктивний капітал. Щоб не допустити обвалу піраміди, а з нею — різкого спаду виробництва і зайнятості, держава використовує політику *дорогих грошей*, взаємопов'язаних заходів. Центральний банк продає облігації, тим самим пов'язуючи *гарячі гроші*, збільшує дисконтну ставку відсотка, сприяє зменшенню попиту на кредитні гроші, збільшує розмір обов'язкових резервів комерційних банків, що зберігаються на спеціальних рахунках Центрального банку і не можуть використовуватися для поточного кредитування. Завдяки таким заходам зменшується пропозиція грошей, скорочуються інвестиції, падає зайнятість, скорочується виробництво. Політика *дешевих грошей* здійснюється з метою стимулювання виробництва і зайнятості. У таких умовах уряд викуповує державні облігації, вивільняючи інвестиційні ресурси. Центральний банк знижує дисконтну ставку, стимулюючи попит на кредитні ресурси, зменшує розмір обов'язкових резервів комерційних банків, розширюючи можливості кредитування частки капіталу. У результаті збільшується пропо-

зиція грошей, зростають інвестиції, ростуть виробництво і зайнятість.

Стабільне економічне зростання забезпечує та економіка, що здатна освоювати новітні досягнення науково-технічного прогресу. Командна система прогнала економічне змагання ринкової насамперед тому, що виявилася несприйнятливою до інновацій. У певній мірі вони використовувались у галузях військово-промислового комплексу, не виходячи за його межі. Прогресуюче відставання в цій сфері від розвинутих країн Заходу призвело до деградації економіки, а потім — і до краху економіки. Але й у ринковій економіці *забезпечення стратегічних проривів і освоєння нових проявів науково-технічного прогресу* вимагає протекціоністських заходів з боку уряду. Лише держава може здійснити великі інвестиційні проекти в галузі з неясними перспективами попиту, стимулювати підприємства, здатні освоювати інновації. Серед заходів стимулювання інновацій на мікрорівні — пільгове оподаткування, введення митних і інших пільг на оплату контрактів постачання імпортного устаткування, призначеного для розвитку нових напрямків науково-технічного прогресу, централізоване фінансування і бюджетне кредитування, політика прискореної амортизації. Але особливо важливою є політика уряду в генерації нових знань. А це вимагає інтенсивного розвитку освіти і науки. Освіта народжує науку. Наука створює інновації. Інновації забезпечують майбутнє. Світ без науки — це світ без майбутнього. Майбутнє забезпечується насамперед розвитком фундаментальних знань. Уряд субсидує різні програми підтримки науки й освіти за рахунок засобів державного і місцевого бюджетів. Важливо спрямувати засоби фінансування на розробку тих наукових проблем, що дадуть найбільшу вигоду.

Коли мова йде про розвиток освіти, то передбачається політика уряду із стимулювання виробництва суспільних благ. І функція *фінансування суспільних благ і послуг, гасіння негативних зовнішніх ефектів* — одна з важливих. На відміну від приватного блага, що є винятково об'єктом суперництва, суспільне благо доступне усім без будь-якої плати. Використання суспільних благ теоретично розглядається як *ефект безбілетника*, коли людина вигадує користь із користування благом, щоб одержати його безкоштовно. Його не можна обмежити або виключити з числа людей, які користуються суспільними благами. Національна оборона, певний стандарт безкоштовної освіти й охорони здоров'я, світло маяка і святковий феєр-

верк — це тільки окремі приклади суспільного блага. А надаючи їх безкоштовно, держава несе чималі витрати. Тому визначаючи ті або інші види суспільного блага, їх обсяг, урядові структури аналізують їх з погляду *витрати—вигоди*. Такий аналіз менш точний, аніж при виробництві приватного блага, тому торкається інтересів величезного числа людей. Так, будівництво швидкісної залізниці Харків — Київ бажане для одних людей і завдає шкоди інтересам інших.

Приклад будівництва швидкісної залізниці виводить на проблему, що виступає об'єктом економічної політики, — проблему зовнішніх ефектів або екстерналій. Екстерналії займають інтереси третіх осіб (не покупців і не продавців), можуть бути вигідні третім особам, і такі екстерналії називають *позитивними*, а можуть завдавати їм шкоди. Це *негативні* екстерналії.

Загальна середня або вища освіта, крім збільшення вартості *людського капіталу*, підвищує загальний культурний рівень населення, сприяє зменшенню злочинності в країні. Це приклад позитивних екстерналій.

Ілюстрацією негативних зовнішніх ефектів може стати забруднення навколишнього середовища. Теплова електростанція, яка до того ж працює на низькосортному вугіллі, інтенсивно забруднює довколишню територію. У ціні її кВт/години зовнішні витрати не відображені, тому що побічний негативний ефект — збідніння природи, хвороби людей — економісти електростанції не враховують. Отже, ціна електроенергії для суспільства несе спотворену інформацію і без виваженої економічної політики уряду тут не обійтись. Якими можуть бути заходи, що запобігають економічним збиткам? Адміністративні — аж до закриття підприємства, і непрямі — формування ринку прав на скидання відходів, сплата податків, що компенсують шкоду, завдану брудним виробництвом, та ін.

Відчутна недосконалість ринку виявляється в соціальній сфері. Реалізація соціальних цінностей — найважливіша економічна функція держави, пов'язана з функцією фінансування суспільних благ і послуг, гасіння негативних зовнішніх факторів, але вона має і самостійне значення. Ринок — найдосконаліший механізм формування прибутків, у тому числі і заробітної плати, що складає в розвинутих країнах три чверті і більше сукупних доходів. Але оскільки якість праці різна (вартість *людського капіталу* — рівень освіти, професійна підготовка — не однакові), зарплата когось робить заможним, когось забезпеченим, когось бідним, а інших відкидає за межу бідності, приречуючи людей на напівго-

лодне існування. Така суворая реальність ринку. Нерівність прибутків у теорії описана кривою Лоренца (рис. 4).

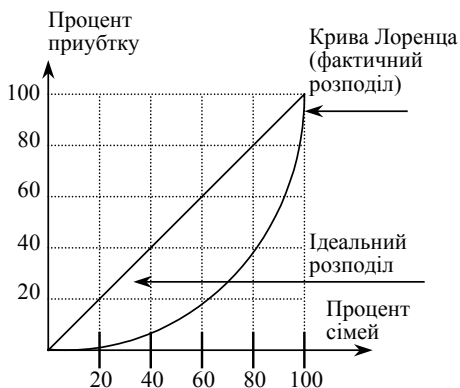

Рис. 4

Ідеальний розподіл представлено бісектрисою, рух по якій показує абсолютну рівність в розподілі прибутків: 20 % сімей одержують 20 % прибутку, 40 %—40 %, 100 %—100 %. Ступінь відхилення кривої Лоренца від бісектриси показує нерівномірність розподілу прибутку: 20 % сімей одержують 2,0 % прибутку, 40 % сімей — 5 % прибутку, 60 % сімей — 20 % прибутку тощо. Необхідність корегування механізму цього розподілу очевидна. Але участь держави в процесі розподілу прибутку породжує суперечності. З одного боку, реалізація головного принципу сучасної ринкової економіки — *свобода вибору* — *обумовлює значну диференціацію доходів*, з іншого боку — *втручання держави в постійний процес розподілу прибутків деформує найглибшу суть сучасного ринкового механізму, поводження ринкових суб'єктів, знижує ефективність використання ринкових ресурсів*. Ця суперечність переборюється в залежності від економічних можливостей країни. У середині 90-х років ХХ ст. у США при середньому прибутку на душу населення в 10 тисяч доларів межа бідності проходила для однієї людини на рівні 7700 доларів, на сім'ю з чотирьох людей — 15 350 доларів. Виробництво внутрішнього національного продукту на душу населення в США складає 29 тисяч доларів. В Україні такий показник у 40—50 разів нижчий, а рівень малозабезпеченості в залежності від валютного курсу — 200—240 доларів у рік на душу. Незрівнянні можливості, незрівнянні величини і форми державної допомоги (пільги, субсидії, трансферти в натуральній формі).

Держава проводить динамічну політику регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Ця політика включає широкий спектр заходів, спрямованих на активну участь національного капіталу в міжнародному поділі праці, формуванні та розширенні зовнішньоекономічних зв'язків, які зміцнюють зовнішньоекономічний потенціал країни. Складовими зовнішньоекономічної політики виступають: по-перше, торгова політика, що включає експортну й імпорتنу політику; по-друге, валютна політика; по-третє, інвестиційна політика, яка відображає рух капіталу; по-четверте, митна політика — протекціонізм та фритредерство (вільна торгівля). Показниками включення країни до системи світових господарських зв'язків слугують *експортний потенціал*, що відображає взаємодію експорту і обсягу внутрішнього валового продукту, а також зовнішньоторгівельний оборот, експорт на душу населення. Заходами державної політики регулюється зовнішньоторгівельний і платіжний баланс.

Теоретично вільна торгівля (фритредерство) вигідна всім, але практично не завжди так. З давніх-давен держава здійснювала протекціоністські заходи з приводу національного капіталу, використовуючи митно-тарифне і нетарифне регулювання. Зовнішня торгівля, безперечно, сприяє економічному прогресу країни, але пріоритетним повинен бути розвиток внутрішнього ринку і споживання за рахунок розширення внутрішнього виробництва. Винятково важливий об'єкт державної політики — валютне регулювання. Валютне регулювання включає встановлення валютного курсу (грошова вартість національної валюти у валюті іншої країни), умови обігу національної валюти у своїй країні, систему міжнародних валютних розрахунків і платежів.

Еволюція економічної політики

На різних етапах розвитку світової цивілізації змінювалися уявлення про суть мети і завдань економічної політики, тому що змінювалася сама економіка, а з нею і держава. Вже у вченнях мислителів Стародавнього Сходу — Конфуція, Сюнь Цзи, в індійських «Законах Ману» висловлювалися ідеї про методи управління господарством і роль імперської влади в підтримці стабільності в державі, регулюванні господарського життя. Нерідко правителі дотримувались порад давніх мислителів. Так, у Стародавній Греції і Стародавньому Римі Ксенофонт, Платон, Арістотель, Варрон, Лукрецій, Сенека висловлювали оригінальні думки з приводу ролі держави в економіці. Середньовічна Євро-

па вже народжує зрілі форми економічної політики. Теорія меркантилізму вперше формулює значення державної політики для захисту інтересів національного купецького капіталу, її роль у здійсненні політики протекціонізму в зовнішньоекономічній діяльності.

Уявлення про економіку мали об'єктивну основу, хоча Адам Сміт називав меркантилізм *марновірством середньовіччя*. Попередники класичної школи — фізіократи вустами Франсуа Кене проголошували *принцип вільної економіки*, обмеженої ролі уряду в господарському житті. Класики (Адам Сміт, Девід Рікардо) найкращим регулятором вважали *невидиму руку ринку*, яка найкраще справляється із завданням підтримки ринкової рівноваги. Державі відводилася роль *нічного сторожа* — захист прав власності, підтримка принципу вільної конкуренції.

Важливим періодом у розвитку економічної думки про роль уряду в регулюванні господарського життя стала історична школа, що виступала з позицій заохочення державної участі в економіці, критикувала підхід класиків як відірвану від життя теорію. *Історичну школу* іноді називають *теорією національної економіки*. Державному управлінню економікою її представники відводили роль фундаменту національного господарства. Далі сформувалася неокласична школа, представники якої Альфред Маршалл, Клод Менгер, Вільям Джевонс відстоювали ідеї волі вибору і негативно ставилися до ідеї активної ролі держави в регулюванні економічних процесів.

Сучасні економічні теорії досить глибоко розходяться в поглядах на економічну роль держави. Протилежні судження характерні кейнсіанству і монетаризму. Економічні школи в основному працювали над вирішенням мікроекономічної проблеми. Однак реальне економічне життя показало обмеженість мікроекономічного підходу. Економічні кризи ринкової системи, що почастишали, поставили перед наукою і господарською практикою нові завдання. Вимагалися нові підходи в осмисленні ролі держави у підтримці макроекономічних пропорцій. Наступив час теорії Джона Мейнарда Кейнса. У праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» здійснено справжню революцію в поглядах на економічну роль держави, присутня різка критика центрального положення класичної школи про здатність ринкового механізму підтримувати економічну систему в стані рівноваги, забезпечувати економічне зростання і повну зайнятість. Звичайно, кейнсіанство трактується як теорія, що вперше обґрунтувала необхідність систематичної і глибокої участі держави в регулю-

ванні економічного життя. Однак з'явилися нові положення, що перевернули звичне уявлення, — ідеї про ефективний попит і роль держави в забезпеченні обсягу. Саме недостатність такого попиту — основа криз і безробіття. Необхідність активного стимулювання попиту, в тому числі збільшення державних витрат, пов'язана з тим, що в людей превалює психологія заощадження прибутків. Споживання зростає менше, аніж ростуть прибутки. Це наслідок відкритого психологічного закону. Оскільки частина, що зберігається, вилучається з обігу, Джон Кейнс сформулював концепцію мультиплікатора — коефіцієнта, що відбиває залежність приросту національного прибутку від приросту інвестицій, тобто приріст прибутку дорівнює приросту інвестицій, помноженому на мультиплікатор. Це означало, що 100 од. інвестицій, вкладених у виробництво через систему міжгалузевих зв'язків, дають багаторазовий приріст національного прибутку. Вихідні категорії кейнсіанства — споживчі, інвестиційні та державні витрати — визначають обсяг сукупного попиту, стимулюють виробництво і зайнятість.

Будь-яка економічна теорія, кейнсіанство тощо в умовах, що динамічно змінюються, уже не може пояснити нові реалії господарського життя, поступаючись місцем новим теоретичним положенням. Так, на зміну кейнсіанству знову, хоча і на більш високому витку спіралі, приходять економічна школа неокласичного, ліберального напрямку — *монетаризм*. Батьком сучасного монетаризму вважається Мілтон Фрідмен — глава Чиказької економічної школи. За теорією Чиказької економічної школи, ринок сам впорається з проблемою нерівноваги, що час від часу виникає в економіці. Втручання держави у відтворювальний процес лише підсилює нестабільність. Монетаризм змінює вектор стимулювання з попиту на пропозицію. В основу теорії покладена концепція про тісний зв'язок обсягу грошової маси і швидкості їх обігу — з одного боку, і обсягу внутрішнього національного продукту і рівня цін, — з іншого. Мова йде про рівняння Фімера $MV = PQ$; $M = PQ/V$; де M — обсяг грошової маси; V — швидкість обігу грошових одиниць; Q — обсяг валового національного продукту; P — загальний рівень цін. Державі монетаризм призначає скромну роль — регулювання грошового обігу і створення умов для розвитку приватного підприємництва. Практиці прискорення процесу нагромадження капіталу, зростання виробництва і зайнятості перешкоджають необгрунтовано високі податки і помилки уряду в економічній політиці. Зростання необгрунтованих державних витрат веде до розкручування інфляційної

спіралі, зростання процентних ставок, подорожчання кредиту, обмеження інвестиційного процесу, скорочення виробництва, зростання безробіття.

Які ж рецепти пропонує монетаризм? Передбачається через скорочення бюджетного дефіциту і подорожчання кредиту досягти зменшення попиту. Це веде до банкрутства нерентабельних підприємств і тимчасового спаду виробництва. На ринку зберігаються лише сильні товаровиробники, яким необхідно створити сприятливий інвестиційний клімат: зменшити податки на бізнес і здешевити кредити. Внаслідок стає відсутнім зростання інвестицій, виробництва і зайнятості. Збільшення товарної пропозиції веде до зниження цін.

В другій половині 70-х і на початку 80-х років ХХ ст. концепція монетаризму вплинула на розвиток економіки в західних країнах. Проте спроби використати цю теорію для реформування економіки країн пострадянського простору, де не було навіть віддалено подібних із західними країнами умов, привели до серйозних помилок і поглиблення економічної кризи. Уже в 90-х роках широку популярність мала економічна школа — *інституціоналізм*. Її відомі представники — Томас Веблен, Джон Гелбрейт — виходять із тісного взаємозв'язку динамічно мінливих у процесі еволюції економічних та неекономічних факторів. Основна увага приділяється ролі, що виконують різні інститути в прийнятті економічних рішень. Суспільні інститути — найрізноманітніші за структурою і відносинами — від власності і ринку до сім'ї та профспілки. Особливе місце займають елементи соціальної структури, форми організації регулювання економічної діяльності. Без соціального контролю з боку суспільства за діяльністю всієї сукупності інститутів, і насамперед економічних, не можна досягти ефективного функціонування системи. Особливо важливо це в тих сферах, де найвиразніше виявляється *фіаско ринку* — економічні, соціально-культурні, регіональні проблеми. Вітчизняна економічна думка в сучасних умовах дедалі більше схиляється до того, щоб методологічною основою проведених економічних реформ ставали ідеї не однієї якоїсь економічної школи — монетаризму чи кейнсіанства, а відповідні специфічним умовам національної економіки та духовно-моральних цінностей народу найцінніші наукові розробки вітчизняних та закордонних вчених.

Марксизм — практично єдина теорія, що заперечує роль ринкового механізму як найефективнішого інструменту економічної системи. Марксизм споконвічно виходив із провідної ролі держа-

ви у системі, що прийде на зміну капіталізму. Це суспільство — комунізм, з першою нижчою стадією, іменованою соціалізмом. Інтерпретація марксизму послідовниками школи розділилася на два напрямки — *реформаторський* (сучасна соціалістична думка на Заході) і *радикальний*, що одержав розвиток у працях Володимира Леніна і став теоретичною базою проведених після жовтня 1917 року перетворень у Росії.

У таблиці (с. 525) відображено основні концепції державного регулювання економіки, включаючи марксизм, який нещодавно займав центральне місце у вітчизняній економічній думці як справді наукова теорія. Але марксизм не можна поставити в один ряд із західними теоріями навіть регульованої економіки. Економічний механізм царської Росії хоча й ринковий, але значно деформований всевладдям бюрократичного апарату, який розкладав політичний режим. Відомий економіст Іван Чупров гірко жартував: «У світі є чотири види правопорядку. Один — в Англії, де все дозволено, крім того, що заборонено. Інший — у Німеччині, де все заборонено, крім того, що дозволено. Третій — у Франції, де все дозволено, навіть те, що заборонено. І четвертий — у Росії, де все заборонено, навіть те, що дозволено». Естафету командної економіки прийняли в 1917 році більшовики, які в умовах громадянської війни і викликаной війнами розрухи здійснювали жорстко централізовану економічну політику, що одержала назву політики *воєнного комунізму*. Великий і середній приватний капітал був націоналізований. На селі вводилася продрозкладка, що вилучала в селян практично весь хліб. Вільна торгівля заборонена. Карткова система розподілу товарів першої необхідності введена в місті. Стихійно виникнув спекулятивний тіньовий ринок. Нестримна грошова емісія, яку проводила нова влада, ще більше поглибила економічну кризу в країні: інфляція знецінила грошові знаки до мінімуму, обмін прийняв натуральні форми. Економічні важелі впливу на економіку замінені позаекономічним примусом. Насильство в господарській частині тільки продиктоване реальністю. Більшовики, за свідченням Стівена Коена, англійського економіста, не мали хоча б частково значущої економічної програми, тому схопилися за першу-ліпшу, що потрапилася. Здається, значну роль відіграли полегшені, романтичні уявлення керівництва щодо створення *комуністичного суспільства*. Нова економічна політика (НЕП) почала здійснюватися з весни 1921 року. Вільний місцевий оборот переріс у вільну торгівлю, продрозкладку замінено продовольчим податком, суттєво полегшено тягар селянського господарства. Податок, що зменшився, дав можливість селянам залишки зерна продавати на ринку і купувати

необхідні товари промислового виробництва. Пожвавився внутрішній ринок, почалося повільне відродження промисловості. Підприємства, одержавши деяку самостійність, стали впроваджувати комерційний розрахунок, самофінансування, почали функціонувати і грошово-кредитні установи.

Таблиця

**КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ
В ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ**

Період	Теорії вільної економіки		Теорії регульованої економіки	
	Концепція	Представники	Концепція	Представники
XVI—XVII ст.				
XVIII ст.			Меркантилізм	Т. Манн, Дж. Локк, Д. Юм
XIX ст.	Класична теорія	В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо		
XX ст.	Меркантилізм	К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер	Марксизм	К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Дж. Кларк
	Неокласичний напрямок	А. Маршалл, А. Пігу		
30-ті рр.				
50-ті рр.			Кейнсіанство	Дж. М. Кейнс
60—90-ті рр.	Неолібералізм	В. Ойкен, Л. Ерхард	Неокейнсіанство	Е. Хансен, Е. Доммар, Р. Харрод
	Монетаризм	М. Фрідмен, К. Бруннер, А. Мельцер, Д. Лейдер		
	Економіка пропозиції	А. Лаффер, Дж. Гільбер, М. Фельдс- тайн		
	Неокласичний синтез	П. Самуель- сон		
	Теорія суспільного вибору	Дж. М. Бью- кенен	Інституціона- лізм	Т. Веблен, Дж. Голбрейт, Р. Хейлбронер

Здійснення нової економічної політики хоча й обумовило зростання виробництва, підвищення життєвого рівня людей, однак країна залишалася переважно аграрною з перевагою ручної праці. Неминуче постало питання про проведення індустріалізації. Але багаторічних нагромаджень від розвитку легкої промисловості, як при здійсненні індустріалізації в західних країнах, не було. Зовнішні джерела фінансування були відсутні. Зустрілися дві точки зору. Одна бачила джерело нагромадження в мобілізації додаткового продукту, створеного селянським господарством. Це називалося *перекачуванням* коштів за рахунок так званих *ножиць цін* — високі ціни на товари для села, низькі ціни на сільськогосподарські товари. Це загрожувало руйнуванням селянського господарства, що склалося за століття. Інша точка зору не заперечувала необхідності залучення для індустріалізації засобів села, але вважала, що робити це треба обережно, створивши насамперед умови для зародження середняцького господарства, не захоплюватися *понадіндустріалізацією*. Перемогла перша точка зору використовувати джерела нагромадження за рахунок мобілізації додаткового продукту, створеного селянським господарством. Однак вилучення додаткового продукту (насправді, більшої частини необхідного продукту) можна було здійснити тільки застовавши насильство.

Почалось здійснюватися насильницьке усупільнення, що одержало назву *колективізації*. Багато політиків і вчених — Микола Кондратьєв, Олександр Чаянов та ін. — виступили проти згубного для селянського господарства та й, як показала вся дальша історія, для всієї країни, помилкового курсу. Однак Йосифу Сталіну і його оточенню вже вдалося створити основи тоталітарного режиму. Точка зору опонентів його політики відкинута, а самі вони потім репресовані. Форсування строків індустріалізації перетворилося на важку трагедію для народу. Вилучення в селян хліба як експортного товару для одержання валюти і закупівель за кордоном техніки призвело насамперед ті райони, що були житницею країни, — Україна, Дон, Кубань, Поволжя, Чорнозем'я Росії — до тяжкого становища. Поступово, але наполегливо формувалася казарменно-кріпосницька форма господарювання на селі.

До сфери загального одержавлення залучена і промисловість. Створено центральнокеровану економіку. Протягом 50—80-х років ХХ ст. боязкі спроби послабити адміністративні пута так і не увінчалися успіхом, і до початку 90-х років ХХ ст. система прийшла до занепаду. У сучасних умовах знову, як і багато років тому, країни пострадянського простору перебувають на зламному

етапі. Україна, що стала суверенною державою, ось уже десятиліття шукає шлях реформування економіки. Взаємодія економіки і політики залишається винятково актуальним, торкається проблеми економічної безпеки країни.

4. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА В КРАЇНАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Проблема національної безпеки і її головної складової — економіки — залишається актуальною для кожної країни. Активна цілеспрямована політика держави протидіє загрозам стабільності економічної і політичної систем і є об'єктивний фактор суспільного життя. Національна безпека — більш широке поняття, аніж економічне, і загрози, що виникають, відстежуються спеціальними державними інститутами, які виробляють рекомендації уряду щодо їх відвернення. Однак проблеми національної, в тому числі економічної, безпеки для багатьох країн світу або докорінно змінюються, або перестають бути актуальними. І насамперед тому, що загальносвітові інтеграційні процеси перетворилися в головну домінуючу суспільного розвитку. Відособлені, замкнені локальні господарські системи в XIX ст. звільнили наприкінці XX ст. місце національним, які динамічно замінюються глобальним всесвітнім господарством. Практично тільки починається перехід до єдиної системи всесвітнього господарства.

Відомий фахівець глобальних проблем Лестер Туроу вважає, що років через двадцять американці покинуть говорити про те, що зайняті в американській економіці, і почнуть усвідомлювати себе частиною глобального господарства. Ті держави, які здатні включитися до нової глобальної економіки, користуватимуться її плодами, інші ж — приречені на прогресуюче відставання і деградацію. У сучасних умовах поза інтеграційними процесами, поодиночки вже неможливо забезпечити необхідну динаміку господарської системи. Західні дослідники відмічають революційні зміни в сфері технології (мікроелектроніка, біотехнологія, телекомунікації, сучасні розробки в програмному забезпеченні), пов'язують їх з не менш глобальними змінами, що відбуваються в системі суспільних відносин. Політолог Джордж Гелбрейт вважає найсуттєвішим фактором для розвинутих країн подолання *войовничого націоналізму*. Національна ідентичність уже не пріоритетна для економічно розвинутих країн. У бідних, економічно відсталих країнах, особливо для маргінальної частини населення,

войовничий націоналізм залишається значущим фактором суспільного життя.

У сучасних умовах економічно слабкі країни — незалежні держави, що виникли після розпаду Радянського Союзу, — роблять важку спробу переходу від директивної, центрально-керованої економіки до ринкової. В умовах ейфорії, викликаної здобуттям самостійності, регіональні політичні еліти не знайшли адекватних методів реформування економіки. Проблеми економічної безпеки незалежних держав неймовірно загострилися. Ще недавно це був єдиний народногосподарський комплекс із загальносоюзним поділом праці; національні республіки успадкували при розпаді Союзу частину загального економічного потенціалу, що обумовило недосконалу, іноді спотворену структуру виробництва. Україна з розвинутим сталеливарним комплексом, важким машинобудуванням залишилась без паливно-енергетичних ресурсів, що надходили в необхідній кількості зі східних регіонів єдиної країни. Порушення господарських зв'язків, що формувалися століттями, не може не викликати кризові явища. Становище посилилось ще й тим, що багато країн пострадянського простору тільки почали створення державності без необхідних елементів цивільного суспільства, демократії, поваги до закону.

Ще один фактор, що обумовив для нових незалежних країн гостроту проблеми — *непрофесійний підхід до вибору шляхів реформування центрально-керованої економіки*. Базуючись на поверхневих поглядах ліберальної політичної економії про те, що магічна сила *невидимої руки* ринку проявиться автоматично, правляча еліта миттю кинулася *здійснювати реформи*. Джордж Гелбрейт вважає, що це «напад поганого оптимізму. Перехід до ринкового господарства вимагає часу і усвідомленості, має ґрунтуватися на продуманих і обережних діях, розрахованих на тривалий період». Свобода вибору, конкуренція, приватна власність — такі цінності неокласичної теорії безперечні і необхідні для динамічного розвитку країни. Вимагаються певні суспільні умови, що в нових незалежних країнах ніколи не існували. Результати не забарилися виявитися — найжорстокіша криза, що охопила всі сфери суспільства — економіку, політику, духовну сферу, культуру. Тоді в надії використувувати досвід передових країн традиційної ринкової економіки звернулися до західних консультантів, забувши застереження Френсіса Бекона, що саме подібність мавпи з людиною робить її огидною. Радниками дальших реформ у перехідних економічних системах запрошені західні спеціалісти, які не володіють конкретною економічною ситуацією нових не-

залежних країн, а головне, не розуміють специфіки їх реформування. Об'єктивні причини заважали виробленню адекватних економічної ситуації рекомендацій. У рецептах західних фахівців і політиків переважав і суб'єктивний фактор.

Правлячі кола країн пострадянського простору, заклопотані особистим збагаченням, не розпізнали і не захотіли розпізнати шляхи ефективних реформ. Про що йде мова? Англійський економіст Джеймс Ангрессано, торкаючись перехідної економіки, підкреслює, що з самого початку 90-х років перетворення в країнах Центральної і Східної Європи виходили з інтересів Заходу і визначалися ідеологічними постулатами, властивими неокласичній теорії, такими як надання ринку західним кредиторам, доступ до сировини, вільна наймана праця, посилення політичного впливу в регіоні. Обвал в економіці Росії, а потім в Україні, що стався наприкінці 90-х років підтверджує думку англійського економіста. Проблема економічної безпеки значно загострилася.

Сучасна економічна наука, торкаючись суті визначення поняття *економічна безпека*, не дає однозначної відповіді. Але розбіжності у визначенні поняття *економічна безпека* не глибокі. Економічна безпека — це сукупність умов і факторів, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного відновлення і самовдосконалення. Навряд чи таке визначення уразливе для критики. Разом з тим є сумнів в коректності поняття *незалежність* стосовно до економіки. У світі не знайти країни, навіть найбагатшої, що не залежала б або від енергоресурсів інших країн, або від діяльності фінансово-промислових груп, що маніпулюють мільярдами *гарячих грошей*. Безпека країн світової співдружності обумовлюється олігополістичним взаємозв'язком, їх економічною взаємодією. Процеси глобалізації раціональні, ефективні. Економічна безпека — найефективніше сполучення економічних, політичних, правових умов, що забезпечують стійке, в тривалій перспективі, виробництво максимальної кількості економічних ресурсів на душу населення. Тут викликає сумнів абсолютизація розміру виробництва економічного ресурсу на душу населення, тому що нерідко розподіл між соціальними спільнотами створює реальну загрозу економічній безпеці.

Безперечно, *економічна безпека* — це *стійкість соціально-економічної системи, здатність її до саморозвитку, взаємодії в умовах глобалізації господарського життя*. Науково-технічний прогрес викликає порушення рівноваги. *Найважливіша якісна характеристика* — *здатність економіки перебудовуватися*,

тобто переходити на більш високий рівень збалансованості з найменшими соціальними й економічними витратами. Ця якість, властива суспільній системі, виступає найважливішим фактором економічної безпеки. Творче руйнування — форма прояву суспільно-економічного прогресу. Однак досвід реформування країн пострадянського простору свідчить про те, що можливий і варіант руйнування без творення, варіант лише руйнівної дії, що загострює проблему суверенної економічної безпеки. Дискусійними залишаються показники економічної безпеки. Економічна безпека не тільки макро- і мікроекономічна, не тільки регіональна, але й є проблемою, безпосередньо дотичною до індивіда, тобто окремої особи. В економічній теорії відома класифікація потреб індивіда, представлена соціологом Абрахамом Маслоу. Друга після фізіологічних потреб — потреба у безпеці. У цивілізованому світі саме людина — носій прав і волі, безпосередня мета, а не засіб виробництва.

Проблеми зміцнення економічної безпеки зв'язані насамперед з економічним зростанням і в промисловості, і в сільському господарстві. Тому важлива інвестиційна активність. Але, на жаль, тут картина безрадісна. Тіньова економіка — загроза економічній безпеці країни, серйозний фактор, що погіршує інвестиційний клімат у країні. Низький експортний потенціал, дефіцит платіжного балансу тісно зв'язані з проблемою збалансованості бюджету, якщо рік у рік зводиться з перевищенням витрат над прибутками. Як наслідок — росте внутрішня і зовнішня заборгованість України. Важливий фактор — легітимність влади, тобто довіра населення до уряду, правлячої еліти, здатність її адекватно, в інтересах народу, а не вузьких кланових груп компрадорської буржуазії здійснювати економічну і соціальну політику. На думку вчених, причина тривалого економічного зростання на Заході — *політична стабільність, заснована на верховенстві закону і повазі прав власності.* У поєднанні з більш чутливою (тобто ліберальною) економічною політикою все це заклало основу для значного економічного зростання глобально. Усі ці умови в Україні відсутні. Ступінь довіри до влади винятково низький, верховенство закону лише декларується, соціальна політика неефективна. Економічна політика України залежить від здатності держави, уряду, правлячої еліти здобути довіру населення, проводити соціальну політику в його інтересах, утверджувати владу закону. Вирішивши такі проблеми, Україна міцно займе гідне місце і відіграє важливу роль у світовому співтоваристві.

ЛІТЕРАТУРА

Пирожков С., Поповкін В. Українська економіка: важкий шлях до ринку // Політика і час. — 1994. — № 4; Проблеми економіки України і сучасність // Політика і час. — 1998. — № 6; 2000. — № 4.

Поповкін В. Економічна безпека і незалежна держава // Розбудова держави. — 1994. — № 10.

Ширяєва А., Мамедова Н. Неклассическая модель государственного регулирования рыночных отношений. — М., 1996.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Чому економічні фактори стали вирішальними у виникненні держави? В чому полягає мета економічної політики?
- ◆ Чим обумовлене зростання економічної ролі держави? Які економічні функції держави?
- ◆ Які економічні умови утвердження національної державності в Україні?

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС І ПОЛІТИЧНЕ РЕФОРМУВАННЯ*

Україна переживає воістину поворотний момент в історії, що відокремив її минуле (як би його не оцінювали!) від її майбутнього, що не уявляється в сучасних умовах скільки-небудь певним. Йдеться не стільки про такі факти, що кидаються в очі, як розвал економіки, розгул корупції, зростання злочинності, гіперінфляція, а про те, що *стався і крах всього соціуму з його системою культурних цінностей*.

Зміна ж культурних цінностей — надто тяжкий і болісний процес, що визначається не волею і бажанням людей, а всією сукупністю умов історичного розвитку. Зміна систем культурних цінностей ідентична зраді батьківщини, що ще відзначав Жан-Жак Руссо: «Не стіни і не люди утворюють вітчизну: це роблять закони, звичаї, уряд, конституція, всім зумовлений образ життя. Вітчизна укладена у взаємодії між державою і її членами; коли вони змінюються або знищуються, зникає і вітчизна».

1. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

Ситуація, що склалася, не має прецедентів: генеза культурних цінностей в країнах, що стають на шлях демократії, не переривалася навіть в періоди радикальних соціальних перетворень. Старі звичаї, закони не руйнувалися, а витіснялися на периферію соціального життя в тій мірі, що позбавлялися актуальності під напором нового. Перехід до соціально-політичних реалій минав відносно безболісно. *Досвід демократичних країн Україною не затребуваний*. Факт руйнування більшості культурних цінностей стався! Але проголошений курс *на створення демократичного суспільства ставить мету заповнення культурного вакууму, що утворився*. Безсумнівне досягнення процесу суспільного оновлення, що захопив Україну, полягає в розкріпаченні і визволенні духу, в зверненні до менталітету. *Йдеться про дух як носія людського сенсу, незримо визначальний течією подій і навіть характер епохи, дух, здатний дати відповіді на злободенні питання: від чого відходить суспільство і куди йде, чому так ускладнюється життя, як тільки ледь-ледь стає вільніше?*

* Матеріал підготовлено О. І. Заздравною, доктором філософських наук.

Духовна ситуація в сучасному суспільстві

Жити в посттоталітарному суспільстві багато складніше і трудніше, ніж в умовах тоталітарного придушення духовності. Нова духовна ситуація зв'язана з болісним переживанням зв'язку епох, коли суспільство, люди починають немовби ще раз навчатися самостійно мислити і говорити те, що думають, висловлювати свою і терпляче вислуховувати чужу думку, з труднощами звикають до різномислення і багатолікості суспільства. Доводиться звільнитися від гнітючого почуття незатребуваності особи, розуму, волі, якими раніше розпоряджалися всі, кому не лінь. Таку епоху (а така епоха, на жаль, не унікальна!) Олександр Герцен визначав як епоху линяння: процес оновлення іде нерозривно з процесом гниття, і що візьме верх — невідомо.

Культурне відставання — інтервал між тимчасовими зупинками розвитку різноманітних сфер або елементів культури в той або інший період. Одним з варіантів ідеї культурного відставання є концепція Уільяма Огборна, який вважав, що «різноманітні частини сучасної культури змінюються не з однаковою швидкістю: одні частини змінюються значно швидше інших, а зважаючи на те, що існують кореляція і взаємозалежність частин, швидкі зміни в одній частині сучасної культури вимагають пристосування через зміни різноманітних кореляційних частин культури». Соціолог В'ячеслав Липинський гадав, що матеріальна культура розвивається відносно швидше, ніж нематеріальна. Відомий політичний діяч Володимир Винниченко, історик і політичний діяч Михайло Грушевський, політичні діячі сучасності Мирослав Попович, Володимир Яворівський та інші бачать основні причини культурного відставання, *по-перше*, в малій кількості винаходів і нематеріальній (адаптивній) культурі; *по-друге*, в перешкодах адаптивним змінам; *по-третє*, в опосередкованості контакту між нематеріальною і матеріальною культурою, у зв'язку нематеріальної культури з іншими елементами культури; *по-четверте*, в опорі адаптації, що викликається оцінками соціальної верстви, соціальної спільності, її орієнтаціями тощо.

Теорія культурного відставання, розвинена Уільямом Огборном, зустріла критику з боку багатьох американських соціологів, які показали неправомірність протиставлення матеріальної і нематеріальної культури, і розкрили притаманне теорії технологічне визначення. Концепція культурного відставання є один з аспектів складного процесу соціальної дезорганізації і соціальної зміни. Спроби політологів і соціологів України в сучасних умо-

вах в чистому вигляді перенести теорію Уільяма Огборна на ґрунт соціокультурних змін не принесли бажаних результатів. Ті зміни, що відбуваються в сфері культури України, зумовлені різноманітними соціально-політичними та економічними процесами в житті суспільства. *Головне в культурі — процес сходження в єдиний центр різноманітних тенденцій.* Культура сприймається як загерметизовані організми. Використовуючи величезний історико-культурний матеріал в Україні, Мирослав Попович констатує наявність різноманітних, принципово несумірних культур. В сучасних умовах традиційні для політичної соціології проблеми — суттєвість культури, зв'язок культури і цивілізації, співвідносини природи і культури тощо. Обговорюється в сучасних умовах роль національних традицій в передачі сукупного духовного, досвіду впливу культури на соціально-історичний процес. Визначаючи суть культури, змін, що відбуваються в ній, соціологи і політологи України *ототожнюють її з сукупністю норм, цінностей та ідеалів*, що виконують функцію соціальної орієнтації в суспільстві.

Ситуація, в якій виявилася Україна, не унікальна, а якщо це так (а це так!), то звертатися до досвіду минулого більш природно, аніж нехтувати ним. Для духовної ситуації в Україні притаманне становище збентеження, роздвоєності. Минуле присутнє в об'єктивних розумових формах, на що щохвилини наштовхуються і особистість, і суспільство. І тут справа не в зміні ціннісних орієнтацій, не в сплаті за рахунками з минулим, зі старим мисленням, а суть — в спроможності і готовності (або неспроможності і неготовності) особи усвідомити «сєнс існування». В сучасних умовах на кін поставлене щось більше, аніж вибір шляхів економічного і політичного розвитку, — *сама спроможність жити життям вільної людини.* Заклики журналістів жити за канонами «здорового сенсу» і «природних потреб» не можна вважати ані здоровими, ані природними, хоча і висловлюють почуття людини, яка дозволяє проводити над собою перманентні (безперервні) соціальні експерименти.

В сучасних умовах знаходять втілення теорії загальної рівності. Основна ідея теорії — необхідність підпорядкування особистості державі, мотивується потребами управління в умовах науково-технічної революції, зміцнення стабільності політичної системи та усунення конфліктів, що виникають внаслідок соціальної нерівності, а також розподілу праці між елітою, привілейованими верствами, які професійно займаються політикою, та іншими громадянами суспільства тощо. Наложати до соціуму,

отожнювати себе зі своєю нацією, певною соціальною спільністю, політичною партією, організацією — *психологічна людська потреба, що зумовлює політичну активність особи*. Часто-густо людина втягується в політику з тим, щоб стати саме часткою спільності. Це позбавляє від самотності, дає відчуття сили і спроможність впливати на хід політичних процесів. Соціолог Валерій Щегорцев відзначає, що *політична соціалізація — це своєрідний вступ людини в соціально-політичне середовище, залучення її до системи функціональних політичних орієнтацій, традицій, навиків і явищ, внаслідок чого формуються політична свідомість і політична культура особистості*.

Соціальна зумовленість втягнення особистості в політику допускає розмежування політичних і неполітичних факторів у процесі політичної соціалізації особи. Характер і тип державного устрою, політичний режим, політичні інститути, політичні партії і політичні рухи, об'єднання — ось основні політичні фактори процесу політичної соціалізації особи. Сім'я, школа та інші навчальні заклади, робота, культура, мистецтво, література, засоби масової інформації, національні звичаї і традиції та ін. — все це неполітичні фактори соціалізації особистості. Але розмежування на політичні і неполітичні фактори соціалізації особи має відносний характер. Адже розподіл політичних і неполітичних факторів процесу політичної соціалізації відбувається в кожному конкретному випадку, і зовсім не обов'язково є наявність того або іншого фактора.

Візьмемо засоби масової інформації. Це не просто засоби, що інформують і роз'яснюють масам події, явища, політику, мають у тоталітарному суспільстві виступати колективним організатором, пропагандистом, агітатором, органом політичної партії тощо. Адже сам процес інформування має зовсім особливий характер. Справа в тому, що існуючий в тій або іншій країні тип політичного режиму багато в чому відіграє визначальну роль серед факторів політичної соціалізації. Звичайно ж, соціальне середовище має найважливіший вплив на процес включення людини в політику, але не можна забувати й про роль людської індивідуальності. Інакше з'ясувати, чому в подібних соціальних умовах формуються різні за політичною свідомістю, політичною культурою, формами і засобами політичної участі особистості, виявиться принципово неможливим. Великим спрощенням виявилось б визначення політичної соціалізації як односпрямованого процесу дії політичних і неполітичних факторів на конкретну людину, коли їй відводиться суто пасивна роль об'єкта впливу з боку соціального середовища, політичної системи, політичного режиму

тощо. Тут треба враховувати не тільки вплив на конкретного індивіда, але й відповідь на його реакцію, зворотний імпульс.

Участь особи в реалізації владних політичних відносин або протидія їм здійсненню і є політична участь. По-перше, основні форми політичної участі особи: читання періодичних видань та ознайомлення з політичними передачами радіо, телебачення; звернення в державні і адміністративні органи, а також в редакції газет, журналів, на радіо, телебачення з ініціативними пропозиціями про поліпшення існуючого становища, критикою помилок і прорахунків органів державної влади тощо, якщо такі звернення виходять за межі особистих проблем і мають характер дій, що порушують суспільні інтереси. *По-друге*, участь особи в діяльності, спрямованій на підтримку існуючої політичної системи і структури або проти них, участь в діяльності політичних партій і суспільних об'єднань, рухів і організацій, що виконують політичні функції (участь виконавча, організаційна, участь у виробництві, розподілі, рядова, в ролі лідера тощо). *По-третьє*, участь у виробництві і розповсюдженні політичної інформації. *По-четверте*, участь у мітингах, демонстраціях, політичних і економічних страйках та інших політичних акціях, аж до революційних дій. В соціології і політології немає єдиної думки про критерії виділення різноманітних форм політичної активності. *Всі форми участі в політичному житті суспільства визначають ставлення людини, особи до політики, існуючої політичної системи, структури тощо.* Розмежування основних форм участі особи в політичному процесі має важливе значення. З точки зору конкретного аналізу особливостей практики політичної соціалізації в тій або іншій країні (в Україні, Білорусі, Росії, Східній Європі та ін.). В актуалізації внутріособистого рівня процесу входження людини в політику тощо. Практика показує, що активна участь громадян в управлінні в значній мірі результат соціальних перетворень, економічного розвитку і підвищення добробуту, культури населення.

Сучасна політична апатія викликана різними причинами: втратою соціальної перспективи, соціальних ідеалів, зневір'ям в будь-яких владних структурах, психологічною втомою від нескінченного потоку політичної демагогії, необдуманих обіцянок і відверто цинічної неправди. Сучасна політична апатія — це прагнення людини до самовідгородження від політики, але це ще не автономія індивіда, що відображається в відособленні від політичного процесу. Зіткнення протилежних тенденцій посилює стихійність сучасного політичного процесу. Спостерігається різке зростання стихійної політичної поведінки людей (стихійність масових суспільних рухів, страйків, мітингів, пікетів тощо). Пе-

реважають емоції, а не раціональність. В стихійній політичній поведінці відображається масова соціально-психологічна реакція на поглиблення суспільної кризи, кризи культури, на політичну нестабільність, втрату довір'я до влади тощо.

Заниження мірки людської суті, суттєвої визначеності особи — головна перешкода на шляху здобуття свободи духу, почуття, гідності. Традиції родової общини, перенесені в теорію і практику соціалізму, закріпили аморфне становище особи, коли існування кожного зв'язувалося з безпосередніми міжіндивідуальними контактами до розчинення окремих осіб в єдиному суспільному організмі. Усвідомлення повної залежності від суспільного організму формує рабську психологію: все — це сила, а я — нуль. Урахування традицій культури при аналізі політичних стосунків означає визнання, що політичні відносини визначаються не тільки існуючим співвідношенням сил, але також нагромадженими в ході історичного процесу і в межах культури уявленнями про світ, цінностями, що передаються, зразками поведінки. Політика — частина культури. В Україні процес політичного реформування суспільства зв'язаний з проявом певних цінностей і певних зразків поведінки. Розглядаючи політику з такої точки зору, можна враховувати не тільки актуальні інтереси і діючі сили, але й функціонуючу в минулому культуру суспільства, її культурні цінності. Точніше, інтереси і сили в сучасних умовах стають зрозумілими при локалізації їх в зумовленій історією дійсності світу культури. Погляд на політичну діяльність і політику через призму культури дозволяє реальніше зрозуміти: *яка влада, в якій мірі, коли і для кого є цінністю*, а також які взаємовідносини між різноманітними цінностями: між владою і власністю; владою і престижем; владою і релігійною святістю; владою і мораллю. Різноманітність культур в часі та просторі дасть можливість усвідомити, чому деякі політичні системи, відповідні одним умовам, зазнавали поразки в інших умовах, чому ті ж самі дії відносно до одного народу дадуть очікуваний ефект, а відносно іншого — приводять до невдач. *Відмінність культур — це відмінність засобів сприймання дійсності, способів її оцінки і, як наслідок, методів дій.*

Первісна тяга до безпосереднього злиття з іншими, зведена до одного з основоположних принципів суспільного життя, не може формувати нічого іншого, як тільки первісний засіб суспільного буття. Особиста незалежність, що досягається на основі приватної власності, необмежено активізує і фізичні, і моральні, і духовні потенції індивіда, порушуючи перед ним питання і свого існування, і існування інших. *Людське буття стає об'єктом*

рефлексії, воно набуває змістожиттєвих орієнтирів. Чи вистачить у людей рішучості, волі вирватися з полону колективістських оцінок? Прагнення індивіда відділитися від маси, звернути увагу на своє *Я*, змагатися з іншими, собі подібними, не тільки не загрожує основам соціального буття, але й стає рушійною силою суспільного прогресу. Тоталітарне минуле (хотілося б надіятись, що тоталітарне — це вже минуле) переконливо довело, що людину не можна переплавити в горнілі революційних бур. Участь у революційному перетворенні світу облагороджує не кожного: більшість, яка пройшла через смугу революційних потрясінь, не тільки не стала чистіше, добріше, а озлобилася, перестала поважати честь і гідність інших людей. Через гіперболізацію колективістського початку, джерела постраждали і страждають морально, духовно і індивіди, і суспільство. Не можна цінувати працю, не уміючи цінувати конкретного трудівника-індивіда. Недооцінка конкретного трудівника-індивіда викликає депрофесіоналізацію і прогресуючу втрату якості праці. *Суспільство, що не спроможне оцінити гідність особи, не спроможне створити ефективну організацію виробництва, розвивати основи соціального буття.* Головний урок історії полягає в тому, що без нових принципів духовного зв'язку між громадянами будь-які штучні механізми, що сформувалися, соціальні прискорення суспільного прогресу перетворюються в механізми спочатку гальмування, а згодом і руйнування демократичних основ. *Духовне становище суспільства — це певний критерій оцінки перспектив його розвитку.* Якщо хочемо реальної демократії, треба повернутися обличчям до культури взаємовідносин між людьми, між особистістю та державою. *Правову державу можуть побудувати тільки культурні, моральні, законослухняні громадяни.*

Від культури етносу до культури нації

Процеси, що відбуваються в Україні в сучасних умовах, відображаються на всіх формах суспільного життя значно сильніше, аніж в 1917—1918 роках, в період формування національної державності України. Але тут виявляються дві особливості: по-перше, усвідомлення процесів минає надто уповільнено, і, по-друге, це усвідомлення носить здебільшого апологічний характер. Таке положення свідчить, що вибір шляхів розвитку України як суверенної національної держави не супроводжується зіставленням того, що втрачається, з тим новим, що приходить на зміну старому. Революційно-руйнівний пафос, що знаходить ви-

правдання в кінці 80-х — на початку 90-х років, не породив конструктивно-творчих тенденцій в суспільстві.

Деструктивний підхід до існуючого набирає нові обороти і вже відкрито загрожує зруйнувати все «до основ». Виникають два питання: чи вистачить Україні сил на її буття «потім»? І на якому культурному фундаменті будуватиметься це «потім»?

Революція 1917 року звершилась в суспільстві з традиційною культурою, що відповідала аграрній цивілізації, де індивід споконвіку включений в колективні структури: сім'ю, сільську общину, церковну парафію. *Солідарність і взаємна відповідальність* — найістотніші характеристики особи, навіть якщо особа стає членом злочинної зграї або підпільної організації революціонерів. В післяреволюційний період тип відносин аграрного суспільства не зруйновано, а лише модифіковано. Комуністична фразеологія наклалася на традиційні структури і відносини аграрної цивілізації, що примусово зверталися до створення індустріальної економіки тоталітарного суспільства, що не допускає вільного підприємництва ані в якій формі. *Підприємництво складає окрему рису індустріальної цивілізації*. Адже право на приватну власність історично припускало й свободу підприємництва, а також право на вільну працю (вибір виду діяльності, розпорядження робочою силою, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри оплати праці тощо). Культурні права покликані гарантувати духовний розвиток людини. В індустріальній цивілізації розклад цілого на частини звеличується як універсальний принцип не тільки пізнання, але й буття. Людство складається з суверенних індивідів — це, скоріше, основне відкриття індустріальної цивілізації, що й покладене в основу її культури. Культура, в міру того, як споруджувалася її будівля, водночас відтісняла на периферію суспільного життя традиційну культуру колективізму, що знеособлює індивіда. Але «атомізація» суспільства перетворилася на ностальгію за втраченою колективністю. Ключ до багатьох соціальних драм не тільки в економічних змінах, але й в тих явищах духовно-культурного життя, що зв'язані зі зміною соціальних орієнтирів і людської психології. Один з фундаторів етології Конрад Лоренц попереджає: «Доки форми соціальної поведінки, виниклі філогенетично, закладені в добро або в зло, в людський спадковий апарат, порушення традиції може призвести до того, що всі культурні норми соціальної поведінки згаснуть, як полум'я свічки».

Культура стародавньоукраїнського етносу повністю належить аграрній цивілізації. Буквальне відродження стародавньої україн-

ської культури неможливо. *Суверенна національна держава потребує національної культури.* На відміну від етнічної приналежності, яку не вибирають і що не складає особистої заслуги, приналежність до нації вимагає індивідуальних зусиль і свідомого вибору. Утворення нації безпосередньо зв'язане з ринковою економікою, коли на зміну локальним об'єднанням людей, які ведуть традиційно замкнутий спосіб життя, приходить зв'язок самостійних і незалежних один від одного індивідів, що об'єднуються результатами власної праці. Отже, нації виникають в результаті «атомізації» етносу й заміни кровно-споріднених патріархальних відносин на відносини економічні і політичні. Нація не заперечує етносу, а перетворює його шляхом відособлення індивідів, які втрачають «природні» зв'язки. *Нація можлива як об'єднання людей на основі їх економічної, політичної і духовної самостійності.* Тому шлях до національного життя — це шлях становлення сучасної цивілізації, з її вільною ринковою економікою, правовою державою і міською культурою.

Піднесення національної самосвідомості в Україні вимагає уважного ставлення до національного питання. Очевидно, що нація ставиться до окремого індивіда як реальна соціально-культурна основа, завдяки якій людина почуває себе продовжувачем генерацій і сподівається на продовження існування загальних ознак (мови, культури тощо) в майбутньому. *Людський рід — це не тільки загальнотеоретичне поняття, це спільність людей, що набуває на окремих етапах історичного розвитку й національних рис.* Залучення індивіда до роду як засіб досягнення родового безсмертя також має національний характер. Деяко іншою стає проблема повноти реалізації людської суттєвості. Її трансцендування є *не абстрактне продовження буття людини* в якійсь безликій спільності людей, а втілення в національно оформленому співтоваристві. Втрата національної перспективи тяжко переживається людьми, тому що зникає й особиста перспектива існування. Аналогічно й втрата зв'язків з минулим своєї нації, свого етносу, забуття національних форм культури негативно впливають на особистість, яка не може далі розпредмечувати соціально-культурний шар буття, що передається в національній спадщині. Специфіка становлення національної української культури полягає в тому, що культура прагне з самого початку уникнути і утилітарно-побутової, і безпосередньо дидактичної функціональності. Утилітарно-побутова функціональність української культури в найбільш концентрованому вигляді знаходить відображення в фольклорі, тоді як дидактична функціональність культури прагне

до втілення в морально-духовних, філософських і релігійних цінностях. Перетинання таких векторів національної культури, що перебувають в стадії становлення, визначає й менталітет особи, і менталітет суспільства.

Становлення національного менталітету

Менталітет (ментальність) в політиці — сукупність стійких, загальнопоширених в тій або іншій соціальній спільності, групі уявлень, що відображають особливе бачення політичної і соціальної реальності людей, які належать до неї. Об'єднуючи раціональне і підсвідоме, чуттєве і логічне, ціннісні та інші переконання, менталітет відображає спосіб, характер, метод суспільного і групового мислення, характеризує стійкий стан умонастроїв суспільного і групового суб'єкта політики.

Поняття *менталітет* склалося на початку ХХ ст. у руслі західноєвропейської культурної традиції і спочатку використовувалося як одна з характеристик раціональних основ духовного життя суспільства. Поняття *менталітет* свідчило про відмінність характеру і джерел мислення, що існували в громадянському суспільстві, у порівнянні з основами власне політичних переконань. Згодом, поряд з внутрішнім ускладненням змісту поняття *менталітет* стало застосовуватися для характеристики складу мислення соціальної спільності, групи не тільки в національній, релігійній та інших неполітичних сферах життя, але й в політиці. В залежності від менталітету, що склався, соціальна спільність — клас, народ, нація та інші володіють певною сприйнятливістю до того або іншого типу ідеології, культурних норм, політичних вимог тощо. Менталітет має спроможність виявляти відносно автономний вплив на політичну поведінку суб'єктів.

Менталітет — форма соціально-культурного закріплення людської суб'єктивності, що відображає залежність свідомості окремої особи від форм суспільної свідомості і суспільного буття. Констатація самобутньої української національної культури ставить проблему порівняльного аналізу її з іншими культурами і пошуку загальних першоджерел. На такому шляху досягається не просто розуміння об'єктивного змісту культури, але й конструювання індивідом свого бачення культурного життя. Об'єктивні факти стають індивідуальними формами свідомості, а їх інтерпретація створює канал переходу об'єктивного сенсу в людську суб'єктивність. А це і є процес духовного засвоєння дійсності.

Культурна спадщина приходиться з глибин буття і свідомості в період загальної соціальної кризи. З такого моменту мислення

починає причепливо аналізувати існуючу культуру, оцінювати її однозначно негативно і захоплюватися її минулими формами. Звідси бере початок гасло повернення до джерел етнічної культури, розривається зв'язок часів і знецінюється соціокультурний процес. До того ж самотність культури оцінюється з позицій її споконвічної незалежності від інших культур.

Історія свідчить, що культура України, розташованої на шляхах світової торгівлі, формується, орієнтуючись і на культуру Заходу, і на культуру Сходу. Її «вписаність» в контекст світової культури безсумнівна: показником освіченості вважалося знання трьох мов. Тільки з XVII сторіччя починає культивуватися ідея малочінності українського народу і української культури. З подолання ідеї малочінності української культури і починається становлення українського національного менталітету. Несприйняття і засудження більшістю громадян України минулого досвіду повністю виправдане. Радикально налаштована українська молодь звинувачує старші генерації принаймні в появі обставин, що викликали, поперше, неспроможність попереднього глибокого осмислення дійсності перед тим, як її перетворювати; по-друге, неспроможність сприймати свою та чужу діяльність через призму загальнолюдської моральності. В сучасних умовах громадяни України відкривають для себе той менталітет, що попередні генерації людей закріпили в «вічних» книгах людства (Біблії, Корані, Бхагават-гіті, Упанішаді, Трипітакі тощо). Саме тут виявляються джерела того менталітету, що складає базу сучасного людства. Духовне багатство *вічних книг*, що відображають єдину світоглядну настанову: *прогрес людського роду визначається не боротьбою між людьми, а результатами боротьби між плоттю і душею самодіяльної особистості*. Еволюція людського розуму (і, насамперед, *практичного розуму* — моральності) і людської чуттєвості, власне, і складає глибинний зміст соціального філогенезу, тобто історичного родового розвитку людства, походження народу.

Природно, поворот до основ менталітету не гладкий і небезболісний. Внутрішні суперечності менталітету сучасності полягають в тому, що розчарування в соціальних і змістожиттєвих ідеалах ще не приводить до утвердження думки, що насильство і жорстокість вже вичерпані як універсальний засіб прощання історії зі своїм минулим. Характерні риси портрету особи зводять національне в ранг сутнісного самовизначення менталітету України. Людина, яка не знає свого національного коріння, водночас є й сентиментальна і героїчна, що видає себе за знавця народних традицій, готова розчинитися в етносі і постійно бороти-

ся за національні цінності. Контакти між носіями такого типу менталітету приводять до їх взаємного збагачування, але їх етнографізм, що абсолютизувався (етнографія — наука, що вивчає культурні і типові особливості народів світу), складає постійну загрозу соціальній стабільності. В масовому менталітеті сучасного українського суспільства визначаються, *по-перше*, зміни основних оксіологічних параметрів при оцінці суспільного і індивідуального життя. Щастя не в постійних перемогах над собою подібними, а в приборкуванні тваринних інстинктів і тих соціальних схильностей, що розмивають межі між біологічним і соціальним. *По-друге*, відмова від психології жертвовності — де є готовність жертвувати собою, там виникає спокуса зробити жертвами й інших. Проповідь жертвовності — знецінювання сучасності, відмова їй в високому сенсі і нескороминучій значимості. *По-третє*, реабілітація цінностей повсякденного життя — адже з них складається вічність, створюється основа менталітету. *Сучасний політичний менталітет — це менталітет високоморальної особистості*. Історія підтвердила, що моральні цінності, що виправдують будь-які форми насильства навіть в ім'я досягнення псевдовисокої мети, не мають майбутнього. Більше того, такі моральні, а фактично безпутні, цінності володіють спроможністю, за законами зворотного зв'язку, виносити суспільству, що дотримується їх, свій історичний вирок: руйнування духовної структури суспільства.

Національна культура: проблеми пріоритетів

Становлення національної культури можливе лише за умови визнання її унікальної і визначальної цінності для суспільства. Необхідна наявність такого соціального середовища, яке забезпечувало б певний рівень розвитку культури і її соціальний статус, а з іншого боку — діяло в напрямі залучення до культури нових генерацій громадян. Формування національного менталітету здебільшого здійснюється в системі освіти. Але в сучасних умовах система освіти в Україні будується на відомому принципі: навчатися, навчатися і навчатися. Той, хто навчається в такій системі освіти, знаходиться в положенні посудини, що заповнюється різноманітними знаннями. Реалізація в недалекому минулому форм і методів трудової школи, що склалася, привела до появи численного шару фахівців, здатних вирішувати інженерні завдання, але не здатних мислити загальнолюдськими категоріями. Випускаючи дипломованих фахівців, Україна не без їх допо-

моги руйнувала екологічну рівновагу в природі, з одного боку, і здійснювала руйнування культури та моральності — з іншого. Освіта втратила самоцінність як процес духовного збагачування, становлення і вдосконалення особистості і вироблення її моральних позицій. Перш ніж в суспільстві перестала бути цінністю людина взагалі, цінністю перестала бути освічена людина, здатна переживати, відповідати за наслідки своїх вчинків, відрізняти добро від зла.

В процесі демократизації суспільного життя в Україні розгортається формування національної свідомості і самосвідомості. *Національна самосвідомість — рівень уявлень, що характеризує завоювання людьми, які належать до тієї або іншої національної спільності, ідеалів, культурних норм, традицій, побутових стереотипів, а також розуміння ними інтересів і становища соціальноетнічної спільності, групи в суспільстві.* Національна самосвідомість формується на рівні національної спільності та її окремих верств і груп громадян. У окремих людей національна самосвідомість, як правило, формується в міру визнання ними унікальності й незалежності національних цінностей для ідентифікації і адаптації до суспільних умов. На рівні нації національна самосвідомість формується на такій стадії еволюції духовного життя нації, коли відбувається виділення соціокультурної спільності як специфічної групи, що володіє певним статусом і засобами його соціального захисту. Національна самосвідомість найчастіше висловлена в ідеології, а також в найхарактерніших рисах національного менталітету. Порушення процесу становлення національної самосвідомості зв'язане з деформацією механізмів культурної наступності в еволюції нації, порушенням соціальної мобільності осіб, що належать до неї, і може супроводжуватися сплесками національного егоїзму, агресивністю у ставленні до інокультурних національних спільностей та їх політичних інститутів.

Не набравши ще сили, національна культура посттоталітарної України досить крихка, щоб протистояти деструктивним процесам, що приводять до відкочування від вже досягнутого рівня, до появи шарів соціально-культурного люмпенства. Жодні політичні і економічні реформи не виведуть країну в світ сучасної цивілізації, якщо не зміцняться традиції національної культури, якщо їх адаптація не передуватиме іншим соціальним перетворенням. Розглядаючи роль культури в суспільстві, відомий німецький політолог Макс Вебер підкреслює, що культурні цінності для будь-якого соціуму, що формується, мають найголовніше значення. Адже індивід — носій певної культури, певної системи ціннос-

тей. Це дозволяє йому свідомо займати певну позицію у ставленні до світу і наповнювати її особливим сенсом, що йде від людей, від людської ціннісної позиції, а не від об'єктивного світу. Політичне реформування українського суспільства ґрунтовно деформує національну культуру. Це зв'язано з тим, що економічні, соціальні і політичні реформи є справою держави, тобто «спускаються» згори. Тому в суспільстві й відчувається глухий опір реформам. Політика реформування, руйнування основ тоталітаризму не може не зустрічати перешкод: не можна виключати оцінки її маргінальними шарами суспільства як абсолютного зла. Та й держава здебільшого перебуває під впливом економічного монізму: припускається, що всі найгостріші проблеми соціального буття перехідного періоду будуть «зніматися» слідом за рішенням економічних проблем, а економічне процвітання України забезпечить розквіт її національної культури. Такий підхід до культури не надає їй самостійного статусу, а розглядається як похідна від економічних реалій.

Історичний досвід показує: суспільство ніколи не досягає економічної стабілізації, якщо інтереси людей обмежуються матеріальною сферою і орієнтуються на еталони високорозвинених країн. У найближче десятиріччя Україні не надгогнати економічно розвинені країни, а тому споживацька свідомість вітчизняного обивателя приречена зазнавати почуттів невдоволеності, заздрості й комплексу неповноцінності. Спроби запозичення західних цінностей і зразків приводять до найнегативніших наслідків. Позбавлені внутрішньої ініціативи, люди швидко вироджуються в люмпенів соціокультурного типу, що чекають подачок збоку і постійно приміряють на себе чужі зразки. І чим сильніші соціальна диференціація і майнове розшарування громадян, тим більше національна культура перестає бути інтегруючим фактором, набуваючи зовнішніх рис транснаціональної культури. Політичні і економічні реформи, що проводяться в Україні, замість очікуваного «середнього класу» поки що породжують нових пролетарів як соціокультурних відщепенців. На думку Арнольда Тойнбі, істинна ознака пролетаря — не бідність і не низьке походження, а постійне почуття невдоволеності всім навколишнім, що підігривається відсутністю законного місця, що успадкувалось у суспільстві, й відторгненням від своєї общини. Тому *сучасна економічна розруха і люмпенізація населення — явище не соціально-економічне, а соціокультурне*. Персонаж повісті Михайла Булгакова «Собаче серце» професор Преображенський економічну розруху пояснює розрухою в головах людей. В основі сучасної економіч-

ної кризи лежать не стільки економічні причини, скільки спровоковане відторгнення самодіяльного населення від власної культури. Українське відродження — це, насамперед, підвищення рівня свідомості й життя нації на базі *інвентаризації культурних і духовних цінностей, відновлення історичної пам'яті, національних зв'язків, формування своєї інтелектуальної еліти (інтелектуальних і духовних лідерів), якісні зміни в сфері науки, релігії, мистецтва, управління.*

2. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ

Конструктивність політики й моралі

Політика — система владних відносин, завдяки якій забезпечується цілісність суспільства і великих соціальних спільностей, дозволяє оцінювати політичні реформи з позиції забезпечення ними відносної соціальної стабільності. Природно, досягнення повного соціального миру — утопія, але реально досягне визнання громадянами певних норм співжиття, загальних напрямків соціального розвитку, єдиних обмежень в поведінці. Мистецтво політики полягає в тому, щоб виявити загальні інтереси, здатні об'єднати великі групи людей або все суспільство на реалізацію їх, зорієнтувати діяльність державних органів. Але політика, що розуміє основну мету, має забезпечити саморозвиток і самоврядність соціуму. Що нормує політична діяльність, безпосередньо стане співвідноситись із суспільною мораллю. В конкретних політичних реформах обов'язково відібраються особливості культурної спадщини і традицій суспільства. Але якщо чиста сфера моральних відносин в основному регулює взаємозв'язки між окремими індивідами і виробляє вимоги до індивіда з боку суспільства, то політичні відносини не покликані відображати індивідуальні інтереси, відображаючи інтереси соціальних груп.

Соціолог Альберт Швейцер пропонує термін *вища політика* для визначення суспільного становища, коли при рішенні всіх соціальних проблем люди керуються високими моральними критеріями. Якщо в сучасних умовах політика і мораль, розведені в протилежні боки ще Нікколо Макіавеллі, становлять реальну апорію соціально-активної особи, то причина здебільшого полягає в недооцінці, а то й ігноруванні практичної конструктивної значимості принципів загальнолюдської моралі. І ця обставина

закріплена існуючою системою гуманітарного знання, де є жорстка прив'язаність до моралі, філософії, релігії. Мистецтво співіснує з політикою, наукою, економікою, правом, що постійно сподіваються на свою об'єктивність і незалежність від будь-яких моральних настанов. Суспільно-історична практика людства немовби розколюється на ті сфери діяльності, в яких особа зобов'язана керуватися моральними нормами, і ті сфери діяльності, де моральні критерії оголошуються «зайвими». В такому випадку терміни *етика політика*, *етика ученого*, *етика юриста* тощо набувають суто декларативного і декоративного характеру.

Ідея необхідності вступу загальнолюдських моральних критеріїв в усі види міжособових зв'язків і політичних відносин не нова, присутня у Іммануїла Канта (концепція раціональної психології плюс пафос трактату «Про вічний світ»), у Карла Ясперса (концепція осьового часу плюс пафос «Духовної ситуації часу»), Володимира Лефевра (концепція рефлекторної психології плюс пафос «Абетки совісті»). Мислителів об'єднує загальна ідея: *світовий порядок забезпечується при приведенні політичних реформ до вимог загальнолюдських норм моралі*. Мораль, відзначає Роберт Апресян, безумовна, апіорна і у ставленні до суспільної практики людини — трансцендентна, не виводиться раціонально з логіки суспільного життя. Її обґрунтування можливе з неї самої, з аксіоматично даних ключових імперативів. Місія таких імперативів у житті суспільства і людини досить очевидна — необхідно тільки змістовно зіставити їх з умовами соціального існування людини. Викликають оптимізм два явища. *Перше*. Іде процес формування професійних політиків, що виключає правління «кухарок». *Друге*. Все частіше в парламентських дебатах «прораховуються» можливі негативні наслідки від прийняття тих або інших політичних рішень. І як результат, в політичній свідомості лідерів українське суспільство вже не уподібнюється *єдиному колгоспу*, не виникають завдання усунення його соціальної і культурної різноманітності; навпаки, *йдуть пошуки шляхів консолідації різноманітних політичних і соціальних сил*. Перед всім інтелектуальним потенціалом країни стоїть завдання визначитися, в якій всесвітньо-історичній епісі живемо, в якому соціокультурному просторі знаходимось і чим готові поступитися, щоб політичні і економічні реформи не привели до втрати національної гідності.

В Україні економічні реформи відбуваються в тісному взаємозв'язку з гуманітарним розвитком суспільства. Відомо, що з розвитком демократичної культури в суспільстві зв'язане формування таких переконань, в основі яких лежить усвідомлення

розумного вибору і постійної готовності до досягнення компромісу. А як же можливо сподіватися на поширення демократичної культури в суспільстві, коли у свідомості сучасної людини, точніше в підсвідомості, приховався комплекс політичних стереотипів і ідеологічних настанов, що десятиріччями цілеспрямовано впроваджувався і формувався державним механізмом, коли на суспільство ще не «працюють» ефектно національні базові цінності, вироблені століттями традиційні системи світосприйняття, коли не відкритий величезний внутрішній потенціал української культури? Для держави головне — духовний фундамент, функціонально мобільна система ціннісних орієнтацій суспільства, національні пріоритети, що мобілізують волю громадян, творчу енергію мільйонів. Без цього й економічні реформи не будуть здійснюватися ефективно — згадаємо, як органічно «запрацювали» національні базові цінності на економічний розвиток в Японії, Південній Кореї, в Таїланді тощо. Народ же України духовно й морально ослаблений, політично дезорієнтований; суспільство не структуроване, політичні партії в процесі формування; комуністична ідеологія тоталізувала всю культуру, і тепер інтелігенція намагається «видертися» з ритуальних «завалів» ідеологічної канонізації творчого процесу.

В сучасних умовах в Україні, на жаль, для багатьох поняття свободи творчості асоціюється з обов'язком держави реалізувати ідею ідеологічної системи, що уніфікувалася, засобами держави ж, що зробити досить нелегко. Можливо тому, що залишилися старі ієрархічні структури, а діячі культури призвичаїлися жити та діяти всередині них. На початку демократичних перетворень діячі культури виступали за ліквідацію владних мистецтвознавських структур, а тепер, коли держава централізовано не фінансує культуру, вимагають їх відновлення. Звідси — мольба і прохання багатьох діячів культури про державну опіку мистецтва. Але державна підтримка (не примітивна опіка, що ставить діячів культури в залежність від політичних амбіцій, а саме підтримка культури) необхідна, інакше Україна втрачає темп вкрай необхідного процесу ідейно-світоглядного реформування українського суспільства. Йдеться про збирання духовного потенціалу держави. Так, йде формування концепції розвитку української культури, формування національної свідомості як необхідного фактора самоврядування індивіда через систему національних базових цінностей, через модернізацію культури, створення необхідних інституційних можливостей для реагування на світові культурні цінності і — це головне — духовні запити сучасника.

Ще відсутня в Україні динамічна вчасна реакція на культурні імпульси та механізми творчості, не розвивається національна система комунікації, тому що неможливо транслювати українські духовні цінності та знання світу. Концепція національної культури необхідна ще й тому, щоб з'ясувати, зрозуміти ефективні шляхи модифікації, модернізації української культури, не відкривати вже відкриті попередниками і минулим досвідом, щоб мобільно реагувати на зміни і демократичні процеси, що відбуваються на Україні і відкрито сприймати інновації. Треба бачити Україну в контексті світової культури і жити творчо, творити в контексті світової культури. Тому й важливо концептуальні принципи розвитку національної культури не прив'язувати до ідеї національного відродження, а виходити з реалій сучасного державного життя. Український народ є народ державний, у українського народу є своя держава, хоча ще немає суспільного усвідомлення історичної правди і закономірного звернення. Український народ не може жити із повернутою назад головою — лише оглядатися назад, лише оплакувати соціальні втрати і поразки. Треба рішуче і динамічно вступати в діалог з культурним життям Європи, Америки, ефективно, раціонально заявити про себе як про своєрідну, самобутню культурну систему на міжнародному рівні духовного спілкування і самовираження. Й тут особливе значення має професійне мистецтво, що, до речі, в Україні добре розвинуте і ефективно для рівноправного взаємовигідного співробітництва і діалогу. Це виразно виявляється в живописі, музиці, балеті, оперному, декоративному мистецтві. Водночас в Україні треба розвивати національні традиції в культурі, тому що так склалася доля України, що національні форми або взагалі заборонялися, або деформувалися внаслідок ідеологічних ін'єкцій, або вражалися примітивізмом і вироджувались. На жаль, Україна ще повинна переборювати нав'язаний їй вузький провінціалізм, розірваність внутрішніх взаємозв'язків духовності.

Формування духовного фундаменту в Україні повинно відбуватися на правовій основі, тобто на забезпеченні правових інтересів особи. Відомий вчений-правознавець Олександр Кістяковський відстоював ідеал правової особи на тій підставі, що «право тільки там, де є свобода особи». Необхідно забезпечувати правові умови для самовираження індивідуальності, для формування суверенності мислення, органічного почуття свободи. Досягнути такого нелегко. Внаслідок багатьох століть буття в неправовому режимі індивідуальна ініціатива гнобилася, подавлялись дух свободи і незалежність мислення. Мабуть, націю треба консолідува-

ти. Ядром консолідації нації стає ідея створення національної державності, створення національної ідеології на базі української національної ідеї.

В сучасних умовах, коли суспільні процеси в Україні визначаються кризою в економіці, політиці, соціальній і духовній сфері, економічні реформи і політичні перетворення здійснюються в контексті реалізації гуманітарної політики, невідривно від формування демократичної культури в суспільстві, в нерозривному зв'язку з забезпеченням правових інтересів кожного громадянина, з гарантіями особистих прав людини — свободи вибору і діяльності, і самовизначення. Україна володіє величезним духовним і моральним потенціалом — людським потенціалом. Не випадково в гуманітарному розвитку Україна займає в світі 45-те місце, поступаючись балтійським державам (28—30 місця), Росії, що займає (34-те місце), але випереджаючи Болгарію, Польщу, Румунію, Туреччину, Кувейт, Мексику. Для України вкрай важливо зберегти інтелектуальний потенціал нації, інакше тяжко досягнути самозабезпечення життєдіяльності в умовах нового економічного порядку. Відомо, що розвинені країни світу за рахунок пріоритетного розвитку освіти, науки і культури одержують до 40 % приросту валового національного продукту. Втрата національної духовної еліти — непоправне лихо для держави, тому що *морально-психологічне і економічне становище суспільства визначається духовністю, інтелектуальним потенціалом і залежить від рівня розвитку освіти, науки, культури, охорони здоров'я, соціального захисту*. В Україні збереглися соціальні інфраструктури — установи і заклади культури, освіти, науки, охорони здоров'я. Але їх легко втратити, якщо не фінансувати, не підтримувати їх існування. Важливо вкладати величезні кошти в освіту, науку, культуру, пам'ятаючи, що національна інтелектуальна аристократія — наукова, духовна — перебувають під неослабним заступництвом держави. Наука, культура є найістотніші ознаки виробленості, цивілізованості будь-якої держави.

Загальне становище політичної культури в Україні

За будь-яких політичних режимів культурний потенціал громадян складає одну з найважливіших підстав, що визначають характер і темпи соціальних перетворень. Політичні сили, що конкурують, виборчо використовуючи інтелектуальний потенціал, постійно здійснюють його переоцінку в залежності від

кон'юнктурної мети, виділяючи різноманітні пріоритети. Разом з тим політичні ідеї та концепції оформлюються в багатоманітних формах культури. *Виникає політична культура, що відображає сукупність духовних цінностей та орієнтацій, що втягуються в політичні відносини.* ґрунтуючись на загальній культурі як історично певному рівні розвитку суспільства і особи, політична культура включає різноманітні компоненти та рівні: культуру формування політичних і суспільних інститутів, культуру політичної поведінки, культуру політичного спілкування, культуру електорального процесу. Сформувавшись, політична культура визначає спосіб діяльності соціальної спільності та особи в сфері політичних відносин, що, врешті-решт, відтворює досягнутий рівень політичної активності та політичної зрілості суб'єктів.

Проведені Національним інститутом стратегічних досліджень (Київ) опитування суспільної думки дозволили констатувати: «Нинішня Україна становить «слабке суспільство». Це поняття включає: *аморфність, нерозвинутість, недиференційованість соціально-класової структури; розмитість, невизначеність класових і корпоративних інтересів; відсутність чіткої самосвідомості; нерозвиненість політичних організаційних структур*». Проте зафіксований надто високий рівень інтересу громадян України до політики: «Дослідження показали, що українське суспільство досить зацікавлене політикою. На думку 64,6 % опитаних, інтерес до політичного життя є обов'язком громадянина України. Водночас майже третина громадян (30,7 %) вважають це особистою справою кожного, стверджуючи, що цей інтерес не слід ані заохочувати, ані забороняти. І тільки 2,1 % опитаних впевнені, що заняття політикою — це даремна витрата часу». Настільки високий рівень зацікавленості політикою зовсім не виступає ознакою розвиненого громадянського суспільства в Україні (воно тільки постає), а свідчить про психологічну потребу бути причетним до політичних подій.

Внутрішня суперечливість політичних орієнтацій — показова риса політично активного електорату. Протистояння кандидатів у президенти і основних політичних сил ускладнювали далеко не парламентські форми суперництва, буяли штампами і стереотипами тоталітарної свідомості. І це характеризує, насамперед, політичну культуру лідерів і еліт, від яких чекають політично зважених рішень. У політичній культурі українського суспільства політичні домінанти переважають домінанти культурні. Але політика не може вважатися основним критерієм громадянської активності, тим більше в посттоталітарному суспільстві. Більше того, політизація суспільства є аніщо інше, як прояв його кризового

стану і свідчить про серйозні перепони на шляху реалізації прав і свобод громадян. Коли ж в розумінні політичної культури недооцінюється її культурно-змістовний потенціал, то починає виступати лише як форма політичної ідентифікації людини, як спосіб раціоналізації групових інтересів і політичної мети. У змістовному розумінні політичної культури передбачається рівноправне поєднання політичних і загальнокультурних складових, що характеризують якісний бік політичного життя суспільства. З одного боку, демократія та суверенітет вважаються великою цінністю, з іншого, — кризові явища, корупція, злочинність, зв'язуючись саме з демократією і суверенітетом, породжують неусвідомлену тягу до тоталітаризму і авторитаризму, на що покладаються надії наведення порядку і економічної стабільності.

Реформи в контексті культури

Найчастіше про соціальні реформи судять в термінах економічної або політичної науки, залишаючи осторонь їх соціокультурне спрямування. Та реформи піддаються оцінці з загальнішої позиції, що виявляє в них щось більше, аніж просту зміну соціальних відносин та інститутів. *Соціокультурному плюралізму відповідає тільки політичний плюралізм.* Кожна країна, в залежності від притаманного їй типу культури, обирає свій тип політичного ладу, що не виключає певних рис схожості між різноманітними політичними системами. З такої точки зору, перехід до нової політичної системи вимагає докорінної зміни культурної сукупності поглядів, концепцій, якщо реалізується урядова програма *перетворення України в країну капіталістичного типу зі всіма притаманними їй соціальними інститутами та ціннісними орієнтаціями.* Створювана реформою нова культурна перспектива, її співвіднесеність з традиційними культурними нормами і цінностями доки має другорядне значення, у порівнянні з інтересом до чисто економічного та політичного змісту суспільних процесів, що відбуваються. Політична реформованість значно втрачає соціокультурний контекст, *а українська національна культура витісняється на периферію економічних і політичних реформ.* Тут мається на увазі культура не тільки в її базисному, але й в більш вузькому, *надбудовному значенні — як сукупність форм і установ духовної діяльності.* Культура України, як і всі інші культурно-історичні типи, складається з багатьох різноякісних пластів. До її складу входять елементи *фольклорної культури*, що часто мають суто місцеве значення, *культурні елементи націй*, що населяють Україну, *творча культура загальноукраїнського ма-*

ситабу. Між такими елементами є невідповідності, тому люди, які належать до різноманітних культурних верств, по-різному реагують на соціальні зміни та сприймають їх неоднозначно. Безліч соціокультурних регіонів в Україні (Закарпатська Україна, Східна Галичина, Волинь, Наддніпрянщина, Поділля, Слобожанщина, Донеччина, Крим, Північне Причорномор'я), представляючи різноманітне процентне співвідношення українського і неукраїнського населення, породжують багатоваріантну реакцію на зміст реформ.

Людина — соціокультурна сутність, і її національно-психологічні характеристики усвідомлюються як частина особистості, як щось дане, що не підлягає ані сумніву, ані обговоренню. Будь-які спроби державних органів змінити національно-етнічні характеристики сприймаються вкрай болісно і однозначно негативно. Якщо ж прийняти до уваги традиційну українську чутливість до посягань на духовні цінності, то можна уявити, якими руйнівними наслідками може обернутися абсолютна влада ринку для літератури, науки, мистецтва, творчості. В сучасних умовах засилля масової культури Заходу супроводжується не тільки її комерціалізацією, але й різким зниженням морального рівня з непередбачуваними психологічними наслідками для основної маси населення. Високий престиж національної культури не зможуть забезпечити приватні благодійні фірми. Вищі прояви мистецтва і науки, що складають духовне багатство країни, як і вся система успадкування, зберігання і розповсюдження цінностей культури по каналах освіти і просвітництва, повинні знаходитися під опікою і захистом держави. *Опіка держави не повинна бути деспотичною, даючи право діячам культури на свободу творчості та вільне вираження своїх думок.* Культура варта того, щоб їй платили за незалежність від влади і бізнесу, бо в її свободі — запорука духовного здоров'я нації. Успіх політичних реформ, що проводяться, багато в чому залежить від згоди людей з докорінних питань соціального і політичного життєстрою, від усіма визнаних цінностей, норм і правил співжиття. Можна по-різному оцінювати ситуацію, але необхідно погодитись, що *проблеми культури повинні знаходитись в центрі реформаторської діяльності держави.* Без певного розуміння специфічності соціокультурної ситуації в Україні велика імовірність появи гострих етносоціальних і політичних конфліктів.

Сучасний цивілізаційний підхід, ґрунтуючись на ідеях культурного плюралізму, на визнанні непереборності культурних відмінностей і необхідності відмови від всякої ієрархії культур і, отже, заперечення євроцентризму вносить цілий ряд уточнень в концепцію про принципову відмінність шляхів історичного розвитку Сходу і Заходу. Дедалі більше утверджується думка про те,

що відставання Сходу носить історичний характер. До певного часу Схід розвивався досить стійко, в тому «своєму ритмі», що повністю порівнюється з ритмом розвитку Заходу. Питання про ставлення України до цивілізацій Заходу і Сходу в сучасних умовах стало предметом теоретичної рефлексії. І хоча раніше, в ХІХ, та й на початку ХХ ст. ряд філософів і соціологів, політиків викреслювали з списку «історичних народів» Україну, все ж багато і українських, і російських, та й західних мислителів визнавали своєрідність цивілізаційного розвитку України, бачили його в тому, що «українці ніколи не йшли разом з іншими народами і відкривали істини, які ставали закладеними в інших країнах». Культура України — самобутня, але увібрала все прогресивне, цінне, що розповсюджувалося на Сході і Заході. Україна в своєму історичному розвитку вийшла за межі традиційної цивілізації, стала на шлях масового, хоча і примітивного утилітаризму, але не зуміла подолати межі ліберальної цивілізації. Це означає, що Україна займає проміжне становище між двома цивілізаціями, що дозволяє говорити про існування особливої проміжної цивілізації, яка поєднує елементи соціальних відносин і культури обох цивілізацій.

ЛІТЕРАТУРА

Відродження культури: міф і реальність // Політична думка. — 1993. — № 1.

Динамика культурных и социальных связей. — М., 1992.

Культура України. — Харків, 1993.

Лейпхарт Арнд. Многосоставные общества и демократические режимы // Полис. — 1992. — № 1—2.

Трубина Е. Г. Посттоталитарная культура: «все дозволено» или «ничего не гарантировано»? // Вопросы философии. — 1993. — № 3.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Які фактори визначають духовну ситуацію в сучасному українському суспільстві?
- ◆ В чому відмінності і ознаки культури етносу від культури нації? Що таке національний менталітет?
- ◆ Які проблеми стоять на шляху формування української культури?
- ◆ Що таке «висока політика»? Як співвідносяться політичні реформи в Україні з проблемами національної культури?

1. ЗМІСТ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

Суть поняття *релігія*

Релігія — сфера, найбільш чужа застосуванню будь-яких об'єктивних емпіричних критеріїв. Її внутрішня перспектива сягає далеко в ту глибину таємничого явища людської реальності, де шукаючому погляду відкривається сакральне, те, що викликає до себе у дослідників зовсім неоднозначне ставлення. Суб'єктивність явища релігії як предмета дослідження визначає специфіку таких галузей знань, як філософія релігії і теологія. Кожна релігія є окрема система або сукупність систем, в якій доктрини, міфи, ритуали, почуття, інститути та інші елементи взаємозв'язані. В античному світі і в Середньовіччі виникали різноманітні підходи до явища релігії, що виростали зі спроб критики або апології тих або інших конкретних систем і з потреби інтерпретувати релігію відповідно до розвитку знань про світ. Однією з найраніших спроб систематизації зовні суперечних один одному грецьких міфів і наведення порядку в досить хаотичній грецькій традиції стала поема Гесіода «Теогонія», де скрупульозно зводилися воєдино генеалогії богів. Пізніше Фалес і Геракліт вважали відповідно воду і вогонь першосубстанціями, хоча Арістотель приписує Фалесу висловлювання про те, що «все сповнене богів». Критика міфології продовжена і розвинута Платоном. Грецькі теорії, що стосуються релігії, впливали на римську культуру, різноманітні теорії та доктрини про походження богів, про різноманітні вірування. Широкого розмаху набувало християнство, що йшло на зміну язичництву, виникали різноманітні релігійні напрямки (іслам, католицизм, православ'я тощо).

Релігія існує в житті людства з найвіддаленішого — іде в глиб століть, сивої давнини. В етичних суспільствах, де спосіб життя подібний способу життя первісної людини, архаїчні релігійні уявлення зв'язані з відчуттям, що весь навколишній світ проникнутий силами, непідвладними людині, причому на ці сили можна впливати з допомогою особливих ритуалів. Релігії давніх народів

* Матеріал підготовлений доктором філософських наук Г. М. Панковим.

(етнічні греки, індуси та ін.) будуються на уявленнях про понадприродні сили, богів. Починаючи приблизно з VI ст. до н. е. почали формуватися, приймаючи неповторні обриси, головні історичні релігії. В Китаї вчення Конфуція і Лао-цзи стали відображенням нових етичних і містичних ідей. В Стародавньому Ізраїлі Мойсей та інші пророки оповістили еру точного і радикального монотеїзму. В Індії Упанішади та Будда втілювали в нових формах глибинний містичний пошук. Пізніше від іудаїзму відокремилася вчення Ісуса, засновника християнства. Згодом найдавніші традиції мали вплив на Мухаммада, найвидатнішого пророка ісламу. Деякі значущі релігії, особливо зороастризм, поступово втрачали колишні масштаби і широчінь розповсюдження, хоча елементи більш давніх релігій, звичайно, просочувались у пізніші вірування. З XVI ст. починається період інтенсивного виникнення і розвитку нових систем вірувань. У кінці XX ст. багато людей відкрили для себе сферу релігії, привабливу і таємничу сферу духовного життя. *Релігія — особлива сфера життя людського духу, його взаємодії з реальністю.* Тільки реальність релігії — інша, не та, з якою зустрічаємось у повсякденній дійсності. Найінтенсивнішим і неповторно-індивідуальним став досвід великих засновників релігій. Відмінності між релігіями зумовлені відмінностями, що лежать в основі релігійного досвіду.

Основні релігії світу

Чим ширше діапазон базових структур релігії, тим різноманітніше, тим більше успіх тієї або іншої релігії. Інколи відмінність базових структур зумовлена регіональною специфікою, інколи ж виникає за політичних причин або через необхідність адаптації до чужорідної або секулярної культури. Іноді причиною відмінностей стає експлуатація на різноманітних аспектах віри, або впливає з потреби перетворення встановлених релігійних інститутів, що розглядають як ті, що переродились, або корумповані, або з прагнення вийти за жорсткі межі традицій. Великі релігії діляться на декілька основних напрямків, від яких відгалузились численні більш дрібні школи і секти.

Християнство. Структура раннього християнства відрізняється в грецькому і єврейському варіантах. Східне християнство, що успадкувало єврейські християнські форми, існує в Коптській, Вірменській та інших східних церквах. Однак, найвизначнішою розбіжністю в межах християнства стало те, що трапилося в Середньовіччі: поділ на православну (східну) і римсько-католицьку церкву. В період Ре-

формації виникає *протестантизм*. Характерний для протестантизму акцент на значимості внутрішньої віри — на відміну від католицької концепції добрих вчинків. Виникають державні церкви — лютеранська, кальвіністська, англіканська і радикальні релігійні групи: баптисти, конгрегаціоналісти і меннеліти. В XIX і XX стст. виникли нові протестантські групи: африканські церкви.

Іудаїзм. Іудаїзм зберігав відносну гомогенність значно довше, ніж християнство. Середньовічні кабалістичні вчення і східноєвропейський хасидизм XVIII—XIX ст. дали нові містичні інтерпретації традиції, але вийшли за її межі. Однак виникла проблема адаптації євреїв до європейської і американської культури. В іудаїзмі виділяються напрямки: *ортодоксальний або традиційний, що реформувався, консервативний, реконструкціоністський*. Ортодоксальна течія в іудаїзмі склалася в раввинсько-талмудичний період еволюції іудаїзму (II ст. — початок XIX ст.). В талмуді (III—V ст. н. е.) знайшли відображення нові релігійні ідеї: віра в загробний світ, посмертне воздаяння і воскресіння мертвих, система, що кодифікувала численні приписи. На початку XIX ст. виникає реформований іудаїзм, зв'язаний з пристосуванням євреїв до нових умов життя з їх буржуазно-правовою емансипацією, руйнуванням укладу середньовічних гетто в країнах Західної Європи і потребою інтегруватися в капіталістичну систему господарства. Пізніше склалися консервативне і реконструкціоністське.

Іслам. В ісламі основна розбіжність виникла в зв'язку з наступністю влади (халіфату), тобто політичного і релігійного управління общиною. Ортодоксальна більшість — сунніти — визнали правління династії Омейядів. Але меншість — шиїти — підтримали прийомного сина Мухаммада — Алі та його сина Хусейна.

Буддизм. Буддизм поділяється на ряд сект: Малу колісницю (Південна і Південно-Східна Азія) і Велику колісницю, або буддизм, махаяну (Далекий Схід), і Алмазну колісницю, або мантраяну. Це сполучення різноманітних ритуалів і традицій Тибету і Монголії. Існують ще релігії: індуїзм, даосизм, сикхізм, секуляризм та ін.

Суть і форми релігійного досвіду

Сфера релігії — привабливе і таємниче духовне життя. Виникають питання. Як же сталося, що давні євреї з їх примітивним побутом створили Біблію, а пророк Мухаммад створив Коран? І чи справді монах Сергій чув голос святих ангелів? І якщо Бог єдиний, то чому релігій так багато? Відповідь одна: релігія — особлива сфера життя людського духу, його взаємодії з реальніс-

тю. Тільки реальність релігії інша, не та, з якою зустрічаємось в повсякденній дійсності. Всяка зустріч почуттів і свідомості людини з чимось, що перебуває за їх межами — це досвід особистості. Зустріч з реальністю релігії є *релігійний досвід*. Якщо б не існувало релігійного досвіду, не могла б виникнути жодна релігія, як не було б жодної з природничих наук, якщо б людині не була б доступна сфера природи. Багато людей протягом століть зазнавали впливу тієї реальності, про яку говорять релігії. Їх релігійний досвід — розрізнений, але має і загальні поняття, зміст.

Найінтенсивнішим і неповторно-індивідуальним стає досвід великих засновників релігій — Будди, Мойсея, Мухаммада, Ісуса Христа і його апостолів. Коли досвід основоположників став надбанням великих мас людей, виникли стабільні форми і методи, способи поклоніння богам. Склалися системи культів. Виникла теологія — наука про Бога і його характерні риси (атрибути), що стала своєрідною надбудовою над релігійною реальністю. Релігійні традиції є не що інше як особлива соціальна структура, відтворювана, що зберігає і трансліує зміст здобутих з досвіду уявлень про святість. Поняття релігійного досвіду охоплює здивування перед нескінченністю космосу, трепет і відчуття таємничості священного, відчуття залежності від божественної сили або невидимого порядку речей, почуття вини і неспокій, що супроводжують віру в божественне правосуддя, і відчуття світла і спокою в надії на божественне прощення. Сенс життя і індивідуальна доля мають релігійний аспект. Релігійний досвід допускає контакт з божеством, аналогічний контакт з іншими людьми і речами в світі. Але релігійний досвід допускає не контакт з божеством, а швидше сприймання священного або праведного як реальності або те, що всякий досвід розглядається у зв'язку з тим, що основою, на якій формується звичайно релігійний досвід, є специфічне сприймання божественного як граничного, що застосовується до будь-якої форми досвіду, який є свідчення божественного і гранична реальність.

Структура релігії

Структура релігії: доктрини, міфи, етнічні цінності, ритуали та інші форми культурної практики, а також різноманітні форми розповсюдження релігії.

Доктрина і міф. Доктрина — відносно абстрактна система, результат рефлексивної діяльності і виникнення потреби. Доктрина відіграє особливо важливу роль в релігіях, що є письмовою

традицією і належать великим цивілізаціям, але імпліцитно містяться і в релігіях порівняно невеликих суспільств. Релігія є сфера почуттів, що часто знаходить відображення в символічних формах — в міфах і легендах. Релігія допускає і віру в духовні ества, що не володіють божественною природою.

Релігійні вірування — уявлення, ідеї, концепції, вчення, ядром яких виступає віра в понадприродне. Це специфічна система вірувань, де пояснюється природа, людська натура, суспільні явища. Так, буддисти вірять, що душі людей переселяються, що з допомогою «колена переродження» (сансари) душі досягають досконалості (нірвани). Звідси, в системі всесвіту все має цінність: від простої комахи до монарха, диктатора, президента та ін.

Релігійні настрої — почуття, емоційний стан, викликані вірою в надприродне. Це можуть бути різноманітні почуття: радощі, жах, сум, екстаз, гордість та ін. Так, почуття шанобливості зазнає індус перед поглядом бичка Нанді, який виступає втіленням чоловічого початку, життєвої сили; або зазнає почуття вдячності, вірить в диво — зцілення з допомогою молитов людини, яка перебуває в коматозному стані.

Релігійні дії — обряди, ритуали, спрямовані на задоволення релігійних потреб. Так, ритуал — це соціальний механізм підтримання влади священного в суспільстві: хрещення, конформація, шлюб, похорон. Це зразки поведінки, ставлення до священних і понадприродних сил. Це цінності, що пропонуються, як слід себе вести в присутності священних предметів. Соціологічне значення ритуалу в тому, що ритуал об'єднує людей, залучає їх до божественної історії.

Релігійні відносини — відносини між учасниками релігійних дій. Це можуть бути відносини між кліром і мирянами, між самими ж мирянами, що вірять єдиному Богу — єдиновірцями, і навпаки.

Релігійні норми — встановлені правила, що регулюють релігійні дії, відносини, систему вірувань. Це правила, норми, які є в більшості релігій, що чітко фіксують моральні принципи. Можна їх знайти в Біблії, Корані. Наприклад, заповіді Моїсея, Нагірна проповідь Ісуса допомагають іудеям, християнам орієнтуватися в соціальному просторі.

Релігійні спільноти — колективи людей, в формах яких задовольняються релігійні потреби. Це можуть бути релігійні общини (хлистів, духоборів, протестантів), корпорації жрецтва, католицькі ордени (езуїтів, бенедиктів) та ін.

Речовинні предмети релігійного вжитку (ікони, свічки, храмові споруди, одяг духівництва) — засоби задоволення віри, ре-

лігійних потреб. Сукупність всіх елементів створює *релігійний комплекс*. Формами і засобами упорядкування релігійних елементів виступають релігійні організації, що надають релігійному комплексу тривалість і забезпечують його відтворення.

В соціології виділяють чотири типи релігійних організацій: церква, секта, деномінація, культ. Це підтверджується і німецьким богословом Ернстом Трельчем. *Церква* за точним змістом — це формальна група, що організувалася, тісно зв'язана з державним і економічним ладом суспільства. Для неї характерні відсутність постійного і суворо контрольованого членства (це масова організація), поділ на клір і мирян (тобто професійне духовництво та рядових), ієрархічний принцип упорядкування соціальних позицій віруючих і ролей, наявність органів управління і бюрократії. Прикладом може бути англіканська церква в Англії, римсько-католицька церква в Ватикані, а в недалекому минулому в Італії та Іспанії. *Секта* — невелика, формальна і опозиційна до церкви група. Їй притаманні постійно і суворо контрольоване членство, відсутність поділу на клір і мирян, ієрархічності, розгалуженої системи управління і бюрократії, психологія й ідеологія обраності та ізоляції. Члени секти вірять, що вони чисті та особливі. Секта протистоїть не тільки панівній церкві, але й суспільству. Так, молокани, хлисти, духобори переселялися в Росії, в Україні в безлюдні місця, забороняли дітям відвідувати державні школи, виховуючи їх вдома і піклуючись про чистоту віри. Так, секта «Християнська наука» забороняє своїм послідовникам лікуватися від раку опроміненням, вважаючи, що хворих має врятувати віра в Бога. *Деномінація* — реформаторська церква, проміжна між церквою і сектою, більш характерна для сучасного суспільства. Її утворення розглядається як форма процесу еволюції секти, що набуває деяких ознак церкви, але ще зберігає ряд ознак секти. Такої еволюції зазнали баптисти, адвентисти, мормони, конгрегаціоналісти і багато інших. Ознаки деномінації: заперечення поділу на клір і мирян, постійність і суворо контрольоване членство, позиція обранства, що об'єднує її з сектою, а також наявність ієрархії, системи управління і бюрократії, відсутність ізоляціонізму, що споріднює деномінацію з церквою. Деномінація — це проміжний тип релігійних організацій між церквою і сектою, або оцерковленна секта. *Культ* — крайня форма секти, відривається від панівної церкви внаслідок розбіжностей з приводу специфічних релігійних ритуалів, але культ закликає до змін індивіда, суспільства. Церква Єднання, Храм людей, Батька небесного та ін. — їм притаманні братерства відданих, заперечення інших ре-

лігій, а також державних і світських органів влади, харизматичні лідери, повна відданість, глибока емоційність релігійної дієвості. Джерелом членства культу віри є звернення до релігії внаслідок емоційної кризи.

2. РЕЛІГІЙНО-КЛЕРИКАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ

Клерикалізм як політичний напрямок (від лат. *clericalis* — церковний) склався у ХІХ ст. Його ідеї поширились у усьому світі, серйозно вплинувши на суспільно-політичне життя. Мета клерикалізму — посилення позицій релігії та церкви у різноманітних сферах суспільного життя. З об'єктивних позицій суспільної ролі клерикалізм служить зміцненню панування буржуазії, відверненню трудящих від наукового світогляду, від намірів вести боротьбу за свободу особи, її права. Для того, щоб зміцнити вплив церкви на маси, сучасний клерикалізм створює свої партії, профспілкові, селянські, молодіжні, жіночі та інші масові об'єднання. Використовуючи об'єднання мас, церковні лідери пропагують ідеї «соціального миру». Але не церковні об'єднання первісно здійснювали релігійне пізнання світу та з'ясовували можливості його перебудови. На відміну від світських теорій філософські уявлення про світ та можливості його перебудови, про людину — творця своєї долі і щастя створювалися безпосередньо у народі. Церква не могла ані зупинити процес, ані його контролювати. Богослови лише узагальнювали народні уявлення про світ та можливості його перебудови, про звеличення людини, створюючи з них цілісні релігійні доктрини. Характерна риса концепції всіх світових релігій — їх модернізація, спрямована на врахування реалій сучасного життя та пристосування до них. Політичні концепції християнства базувались на принципах роздільності духовної і світської влади, та й взагалі на роздільності духовного і світського способу життя.

Християнство

Християнство — одна з світових релігій, поряд з ісламом і буддизмом. Християнство виникло в другій половині І ст. у східних провінціях Римської імперії як релігія рабів та пригноблених. Згодом християнство стало релігією імущих класів, які управляли державою, і було прийняте за державну релігію. Християнство перемогло тому, що, по-перше, давало знедоленим ма-

сам надію на щастя та справедливість у загробному житті; по-друге, Римська імперія потребувала єдиної релігії, що зверталася б до всіх людей, незалежно від їх класових та національних відмінностей; по-третє, класи, які управляли, зацікавлені у релігії християнства тому, що не порушувало класових основ суспільства та освячувало ім'ям Бога існуюче гноблення. Всесвітній Нікейський собор (325 р.) сформулював символ віри — стисле викладення основ християнських догм. У християнстві виділяється три напрямки: православ'я, католицизм, протестантизм та багато різноманітних сект (баптисти, адвентисти, єговисти та ін.). В основі християнства стали уявлення східних релігій (політеїзм та монотеїзм) про спокутовану жертву, про божественних рятівників. На християнський світогляд впливали вчення стоїків, зокрема Сенеки та Філона. Головне у християнстві — вчення про боголюдину Ісуса Христа (грец. — *помазаник, рятівник*), сина божого, який нібито зійшов з неба на землю, прийняв страждання, смерть та потім воскрес для відвернення людей від першородного гріха. Земне життя, вчить християнство, тимчасове пристановище для людини, підготовка до вічного життя у загробному світі.

У державах Заходу (Європа) ще з середніх віків світська та духовна влада тримались різних, до того ж, нерідко суперничаючих центрів. Західнохристиянська церква очолювалась римським папою, який вважався намісником Бога на землі. Монархи ж мали інший статус — називались «божими обранцями». Легітимність їх санкціонувалося церквою. Зрозуміло, що між папами та монархами існувало не тільки співробітництво, але й відчайдушна, зі змінним успіхом боротьба за верховенство. Що ж стосується Сходу, то тут деякі зовнішні форми зв'язку релігійних та політичних систем збігалися з західними. Але все ж принципово в реальності формувалася інша традиція, відчутно та багатоманітно проявляючись на широкому полотні історії. Вже починаючи з Середньовіччя (тобто відтоді, коли набирали силу процеси секуляризації на Заході), зв'язки між релігійною і політичною системами Сходу ставали дедалі більш тісними, аж до повного злиття. Багато східних релігій представляли (на відміну від християнства) не стільки багатство і різноманіття догматів та встановлень, скільки способи життя та світосприйняття. Для східних релігій певне значення мав принцип нероздільності світського та духовного початків, властивий моністичний погляд на світ, людство, космос як еманацию (тобто закінчення) деякого вищого абсолюту. У політичній культурі релігійного Сходу виявилися історично міцні тенденції зосередження духовної та політичної влади у

єдиному керівному центрі — верховній державній владі. Церква як живий організм чуйно сприймає в суспільстві всі лиха та втіхи, потрапіння та конфлікти.

Православ'я

Православ'я — різновидність християнства. Поширене православ'я здебільшого у країнах Східної Європи, Близького Сходу та на Балканах. Православ'я остаточно виділилося у самостійний напрямок у XI ст. внаслідок різноманітних шляхів розвитку феодалізму на Заході і Сході Європи. Догматичні відмінності православ'я: визнання виходу святого духу тільки від Бога-батька, непогрішимості церкви (а не глави її), незмінності догматів, заперечення чистилища та ін. Культові та канонічні відмінності: поклоніння іконам, обов'язковість шлюбу для білого духовництва, особлива візантійська система церковного співання та ін. Православ'я, на відміну від католицизму, не має єдиного центру, а складається з 14 самостійних автокефальних православних церков. Надто характерний для православ'я принциповий консерватизм. Православ'я в Росії вірою та правдою служило самодержавству, виступало одним з його стовпів, повністю від нього залежало. З періоду царювання Петра I аж до 1917 р. православна церква в Росії виступала частиною державного апарату, вороже ставилася до революційного руху.

Православні парафії та інші церковні утворення в Україні належали з давніх-давен Українському екзархату Московської патріархії — одному з чотирьох церковних округів, що входили до складу православної церкви в Росії. Таке становище церкви повністю відповідало колишньому державному устрою, що характеризувався сильним центром з директивними повноваженнями та слухняною периферією. Природно, церква тривалий період функціонувала в умовах авторитарного режиму, не могла не бути так або інакше його відображенням. Початок 90-х років XX ст. відзначений в Україні величезною кількістю подій надзвичайної важливості, що не могли б вмістити і десятиріччя. Українська православна церква також шукає свій шлях у майбутнє, прагнучи зберегти у віруючих добре ставлення і відносини із іншими церквами та вірність православним канонам. Тенденція до всебічного національного відродження та суверенітету України притаманна й Українській православній церкві досить давно. З початку 90-х років в Україні йде бурхливе зростання релігійних общин: діють понад 12 тисяч релігійних об'єднань, що належать до більше 50

конфесіональних напрямків. Необхідність примирення, досягнення громадянської згоди зробили актуальною давню українську ідею створення *єдиної національної православної церкви*. На початку 90-х років реальним кроком до здійснення ідеї створення єдиної національної православної церкви в Україні стало прийняття архієрейським Собором Російської православної церкви «Положення про екзархат Московської патріархії». Скасовано три закордонних екзархати Російської православної церкви та створено Український і Білоруський екзархати, що одержали назву: Українська православна церква та Білоруська православна церква. Підкреслювалося, що народ, який вірить в Бога, має можливість самостійно будувати церковне життя відповідно зі своїми церковно-національними традиціями. Створювалися колегіальні органи церковного управління — Синоди, що мали вищу законодавчу та судову владу в межах екзархату. Будучи самостійною в управлінні, Українська православна церква зберігає канонічний зв'язок зі Всесвітнім православ'ям, а її представник є постійним членом священного Синоду Російської православної церкви. В Україні існують три парафії: Українська православна церква, Українська греко-католицька церква та Українська автокефальна православна церква.

Католицизм

Католицизм (грец. *katholicos* — всесвітній) — різноманітність християнства. Поширений католицизм здебільшого у країнах Західної Європи та Латинської Америки. Догматичні особливості католицизму: визнання виходу Святого Духа не тільки від Бога-батька, але й від Бога-сина; догмат про чистилище; догмат про верховенство Римського папи як намісника Христа, про непогрішимість папи та ін. Культові та канонічні відмінності католицизму від православ'я: безшлюбність духовництва (целібат), богослужіння латинською мовою, особливо розвинутий маріанізм (культ Богородиці та ін.). Центр католицизму — Ватикан.

У сучасних умовах католицизм охоплює більшість людства — майже 800 млн, які вірують у Бога і які проживають на всіх континентах Землі. Більше половини католиків живе в країнах Латинської Америки та США. Католицизм притаманний населенню західноєвропейських країн: Угорщині, Чехії та Словаччині, Польщі, Італії, Іспанії, Франції, Португалії, Австрії, Бельгії та Ірландії. Ватиканом розроблена соціальна доктрина. Її зміст сформульовано у енцикліці папи Лева XIII про нові речі (1891). За

енциклікою ідеальна модель соціального устрою суспільства має основою принципи християнської демократії, що передбачає співробітництво між класами та народами, ліквідацію суперечностей між працею та капіталом. Рівно через сто років, у 1991 році, папа Іоанн Павло II випустив нову, ювілейну енцикліку «Сотий рік», у якій знайшла розвиток соціальна доктрина Ватикану: програма дальшої діяльності католицизму і Ватикану. У енцикліці сформульовано права та свободи людини, обґрунтована необхідність участі католицької церкви в їх захисті, розширенні християнської демократії. З позицій соціальної справедливості (загального добра) гостро критикуються основи капіталістичної системи держав та засуджуються пороки сучасного суспільства розвинених індустріальних держав, невирішених проблем якості життя людей. Констатується, що антигуманні сторони капіталізму не зникли. Позитивно оцінюючи роль підприємництва, ринку та приватної власності, папа Іоанн Павло II застерігає від зловживань та егоїзму власників, від абсолютизації ринку та прибутку, підкреслює необхідність постійного контролю ринкових механізмів з боку суспільства та держави, поважного ставлення до людської праці, визнає справедливість багатьох вимог трудящих щодо поліпшення умов їх життя. Католицизм, визнаючи неминучими соціальні конфлікти, засуджує їх, якщо не досягається розумного компромісу.

З нових позицій здійснено підхід до загальнолюдських проблем. Обґрунтовується необхідність зміцнення солідарності між всіма народами в ім'я збереження миру на Землі. Засуджуються будь-які війни: справедливі та несправедливі, всяке застосування зброї масового знищення. Визнаються ідеї гуманізму. Людина проголошується вирішальним фактором суспільного прогресу. Мир і процвітання проголошуються надбанням всього людства. Оновлення соціальної доктрини Ватикану виявилось також і в розширенні тлумачення принципу свободи совісті, наданні католицькій церкві права розвивати контакти з іншими релігіями та віруваннями. Тому, незважаючи на те, що католицька церква продовжує визнавати істинним (правовірогідним) лише своє релігійне вчення, встановила співробітництво з іншими християнськими віросповіданнями та релігіями. Одним з проявів модернізації католицизму є утворення, насамперед у латиноамериканському регіоні, справді народних організацій та об'єднань — християнських низових громад віруючих, які ставлять метою відродити у нових історичних умовах ідеали первісного християнства. Йдеться про «звільнення теології», спрямованої на активне, а

не безвідповідально-покірливе ставлення до земної неволі. Мається на увазі перетворення навколишньої дійсності, що приречує сотні мільйонів людей на голод, бідність, убожество, позбавлення елементарних засобів до існування. Прихильники такої теології бачать своє завдання не тільки в засудженні існуючого ставлення, але й у боротьбі за визволення людства — «Божого народу». Передбачається, що боротьба за визволення Божого народу повинна йти на трьох рівнях. Перший — соціально-політичний, що передбачає визволення пригноблених класів та народів. Другий — історико-антропологічний, що має метою визволення кожної суверенної особи в усіх її людських вимірах. Третій — релігійний або сакральний — визволення від гріхів життя і єдність з Богом.

Іслам

Складні модерністські процеси відбуваються в ісламі. Іслам сповідує більше мільярда мусульман, які живуть в 52 країнах Азії та Африки — проголосили іслам основою своєї державності. Мусульманські країни дотримуються різної політичної орієнтації. У них склалися різноманітні структури влади: абсолютистсько-теократичні режими (Саудівська Аравія та ін.), конституційні монархії (Йорданія, Марокко, Малайзія та ін.), ісламські республіки (Іран, Пакистан, Лівія та ін.). У сучасних умовах активно розвивається подолання колишніх однозначних одновимірних оцінок ролі різноманітних релігійних конфесій у сучасній цивілізації, переосмислення місця духовних та культурних цінностей, що проголошуються у загальнолюдському надбанні. Посилюється розуміння того, що можна залишатися атеїстом чи бути істинно віруючою людиною, але врешті-решт нікуди не піти від визнання того, що справжнє глибоке, моральне усвідомлення гармонійного життя людини, плідна творчість, утвердження високих ідеалів добра та справедливості неможливі без оволодіння духовним багатством. Однією з провідних серед інших, що користуються рівними правами, релігійних конфесій є іслам.

Відтоді, як виник, сформувався іслам — наймолодша з світових релігій, поширився у західній частині Аравійського півострова. Офіційно визнано датою утвердження ісламу 622 рік. Відтоді починається мусульманське літочислення. Це дата переселення (хіджри) пророка Мухаммада (Мухаммеда, Магомета) разом зі своїми однодумцями з Мекки у Медину, де створена перша мусульманська громада (умма). У Медині нове віровчення поступо-

во зміцніло та набуло права на самостійне існування, а Мухаммаду вдалося переконаннями, а де-не-де силою зброї об'єднати під егідою ісламу розрізнені племена, які населяли Медину та її околиці. Ставши повноправним релігійним та політичним главою Медини, Мухаммад продовжував боротьбу з мекканською язичницькою знаттю з племені курейш. Після тривалої боротьби мекканська знать змушена визнати політичну силу — іслам, здатну об'єднати всю Аравію та приєдналася до мусульманської громади. У 630 р. супротивники Мухаммада визнали його єдиним главою мусульманської громади, а, по суті, першого державно-релігійного об'єднання всіх арабських племен. Згодом, після смерті Мухаммада, нова віра — іслам — розповсюджується за межами Аравії. Три десятиріччя після смерті Мухаммада мусульманською громадою правили чотири виборних халіфи (заступники пророка) Абу Бакр, Омар I Ібн аль Хаттаб, Осман Ібн Аффай, Алі Ібн Абі Таліб. Їх період правління — це період зміцнення та стабілізації ісламу, його експансії за межами Аравії; ознаменувався завоюванням просторих сусідніх територій та поступовим утвердженням ісламу як світової релігії.

У пам'яті мусульман про події тієї епохи збереглися спомини як про щасливий період ісламського правовір'я та чистої теократії — неподільності суспільства та держави, політики та релігії. Для прихильників ісламу тодішня мусульманська громада назавжди залишилася зразком добродесного життя, а правовірна мусульманська традиція (сунна) нарекла перших чотирьох халіфів — (хумафа ар рашидун — правовірними). Саме життя, еталони поведінки пророка та його найближчих соратників (сахабів і ансарів), норми й порядки ранньої мусульманської громади на століття, аж до сучасності, створили образ ідеального суспільного устрою — втраченого «Золотого віку» ісламу.

Звичайно ж, той період в історії ісламу не позбавлений гострих внутрішніх суперечностей. Йшла гостра боротьба різноманітних угруповань за верховну владу у Арабському халіфаті, що незабаром стане багатонаціональною феодальною державою. Тоді ж формується партія (фірка) прихильників Алі, зятя пророка Мухаммада, відома як щигат Алі, звідки і походять «шіїти», «шіїзм». У 661 році, після вбивства четвертого халіфа Алі, до влади приходять династія Омейядів, очолювана Муавієм Абу Суф'яном. Шість століть існувала династія Омейядів, яку потім змінили Аббасідські халіфи.

Ідея наднаціональності та державності, що лежить у основі ісламу, втілювалася у величезній імперії — Арабський халіфат — від

Атлантичного океану до Інду, від Каспію та просторів Середньої Азії до Магрибу (країн Північної Африки). У X ст. Халіфат розпадається на ряд самостійних держав — Буїдів, Саманідів, Газневідів у Середній Азії та Ірані. Утворюються халіфат Фатімідів у країнах Північної Африки, а в 929 році нащадок Омейядів Аб ар-Рахман III у Кордові оголошує себе халіфом. Кордовський халіфат помітно впливає на розвиток суспільної думки та культури у Західній Європі (існував до 1031 року), а після втратив значення. В Іспанії до 1492 року збереглася Гранадська держава мусульман. З XVI ст. з ліквідацією Арабського халіфату починається історія Османського халіфату. Завоювавши Єгипет, турецькі султани оголосили себе спадкоємцями Фатімідів. Османський халіфат існував аж до перемоги кемалістської революції у Туреччині на початку 20-х років XX ст. У Середню Азію іслам проникає на початку VIII ст. У період правління халіфа Валіде I мусульмани захоплюють Бухару, Кеті, Шахрісябе, Самарканд, Хіву, а пізніше проникають на Аму-Дар'ю, у Фергану та Шаш (Ташкент).

В умовах Середньої Азії релігія — іслам — увібрала багато елементів місцевих вірувань, релікти яких досі дають про себе знати у релігійних звичаях та обрядах. Збереглися і тепер чужі ісламу явища: культ святих, запалення свічок на могилах (вплив зо-роастризму), святкування Наврузу — традиційного Нового року у доісламського населення Ірану та Середньої Азії, безпосередньо зв'язаного з початком весняних польових робіт та ін. Допускається, що віруючим можна не вивчати глибоко Коран. Істинне становище ісламу доступне лише обраним, але маси мають вірити, що все у владі Бога та що Бог знає всіх. Вважалося, що калам (мусульманська богословська філософія) є спосіб захисту сунни (ортодоксальний іслам) від ересі. Призначення каламу знаменитий богослов XII ст. Абу Муххамад з Газалі вбачав у «збереженні принципу віри тих, хто дотримується сунни та захисту її від тієї плутанини, що вносять у неї єретики зі своїми нововведеннями». Догмати ісламу розроблялися у вигляді всеосяжної універсальної системи філософії соціальних, моральних та правових поглядів та ідей. Основне завдання богословських авторитетів — інтерпретація Корану, сунни та шариату, розробка основ мусульманського права та моралі, захист і пропаганда ісламу. Якщо догмати ісламу повністю не змінилися, то система нормативно-регулятивних наказів та соціально-моральних правил — основа шариату — зазнала значних змін. Головним джерелом шариату є Коран — зібрання повчань, заповідей та промов, у різний період виголошених проком Мухаммадом та послідовниками

як одкровення — Боже слово. При халіфі Османі священна книга мусульман оформлена збіркою. Відтоді Коран став книгою книг для мусульман, має на них величезний вплив.

Іслам протягом всієї історії залишається світоглядною основою ціннісних орієнтацій особистого та суспільного життя людей. Найважливішим джерелом, що доповнюють законодавчо-моральні положення шариату після Корану, стала сунна — зведення звичаїв та традицій. Природно, формування ідеології ісламу — цілісної світоглядної системи поглядів та способу життя, стало результатом зіткнення арабів з традиціями та віруваннями, культурними цінностями народів Ірану, Середньої Азії, Закавказзя та Індії. Іслам виходить за межі звичайного віровчення та становить складне соціально-культурне явище, головними елементами якого є система догматичних основ релігії — калам; система правових, нормативно-регулятивних, соціально-моральних та економічних наказів — шариат; обрядово-культува система. У країнах, де іслам — панівна ідеологія — активно функціонують усі три компоненти: більше того, калам та шариат зв'язані з політикою та ідеологією держави.

З кінця 80-х років ХХ ст. у країнах, де існує іслам, змінилося ставлення влади до священнослужителів та віруючих, права яких дещо ущемлялись. В Узбекистані, Киргизстані, Казахстані та ін. країнах Рамазан, Байрам та Курбанбайрам — проголошені святами. Відкриваються та діють мечеті, повернуто ісламу монастирі та культові об'єкти. Більшість віруючих мусульман сприймає іслам не стільки як філософсько-моральне вчення, скільки як систему певних ритуалів та релігійних зобов'язань. Це п'ять основних стовпів: по-перше, шахада — формула визнання єдиного Бога; по-друге, салат (персидське намаз) — молитва, що відправляється віруючими за встановленими нормам у певні години; по-третє, саум (ураза) — піст, що пропонується протягом 30 днів щороку на місяць рамазан; по-четверте, закят (закят) — обов'язкова милостиня на користь бідних і сиріт та, по-п'яте, хадж (паломництво) у священне місто Мекку.

У культурній історії людства бурхливі темпи розвитку науки чергуються з тривалими періодами застою: слідом за переміщенням центрів торгової та культурної діяльності те ж відбувається і з науковими центрами. Так, Греція запозичала культуру країн Давнього Сходу, а після загибелі античної цивілізації настав занепад наукової думки. Після загибелі Риму Європа пережила тривалий період панування варварства. У ІХ—Х ст. в арабському халіфаті давньогрецька культура, наука, філософія відродилися в інших іс-

торичних умовах, збагативши зміст соціокультурними цінностями та традиціями нової цивілізації — ісламу. У створенні мусульманської культури брали участь різноманітні народи, включаючи християн-несторіанців Сирії та євреїв. Культ знання та науки, глибока повага до особи ученого традиційно займали домінуюче ставлення у шкалі цінностей цивілізації східного Середньовіччя. Халіфи заохочували діяльність учених та перекладачів праць грецьких учених та філософів. Для східного Середньовіччя поєднання в особі володарів учених та діячів культури, взагалі, не рідкість. Так, у Середній Азії онук Тимура Улугбек суміщав монаршу діяльність з активною науковою працею в астрономічній обсерваторії, що була організована ним. Нащадок грізного завойовника, Султан Хусейн, покровитель науки та культури, займався поезією. А його друг та соратник великий поет Алішер Навої з'єднував державну діяльність з діяльністю ученого, літератора, музикознавця. Молодший сучасник Навої з нащадків Тимуридів, Захіраджі Мухаммад Бабур, відомий в історії як засновник імперії Великих Монголів у Індії, не лише великий знавець та цінитель поезії, мистецтва, але й сам займався поетичною творчістю. Утвердилася думка про те, що ісламу властиві фанатизм та агресивність. Але ці риси властиві не взагалі релігії, а окремим людям.

У сучасних умовах іслам не заперечує загальнолюдських цінностей та не розрізняє людей за їх родоплемінною етносоціальною і расовою приналежністю, а виходить з спільності та братерства всіх людей у вірі, не забороняючи їх права на приналежність до будь-якої віри (буддизму, християнства, іудаїзму та ін.). Тому ще середньовічні мислителі Фарабі, Ібн Сіна, Біруні та ін. розглядали представників різних народів носіями певної релігії, культури, а їх спільності — самостійними громадами. Під релігією розуміли щось надзвичайно широке — всю сукупність духовного життя, включаючи звичаї, традиції та культурні цінності, а також багато сторін практичної діяльності людини, спосіб життя та еталони поведінки. Висувалася ідея спільності та рівнозначності релігії. У релігійній моралі ісламу висувається п'ять моральних настанов, обов'язків особи: по-перше, перед Аллахом, що допускає виконання наказів віри; по-друге, перед власною совістю, що спирається на внутрішні мотиви та вимагає самопізнання; по-третє, перед сім'єю — сумлінне виконання синівського обов'язку перед батьками, а також батьківських функцій перед дітьми; по-четверте, перед державою та народом — виконання громадянського обов'язку та, по-п'яте, перед усім людством, — цей обов'язок виражається в усвідомленні нерозривного зв'язку особи та суспільства. Потреба

людини у спілкуванні та співробітництві з іншими людьми — природна якість, що виражає її соціальну суть.

Починаючи з 70-х років XX ст. у ісламі відбуваються складні модерністські процеси: пробиває дорогу тенденція переключення уваги віруючих на земні проблеми. Йдеться про міркування над змістом життя, звичаями та обов'язками людини, її свободою та відповідальністю тощо. Модернізм ісламу визначає декілька типів релігійної свідомості: традиціоналізм, модернізм (реформізм), панісламізм та ін. Так, традиціоналісти чи ортодокси виступають проти будь-яких змін у релігії та суспільно-політичному житті. Модерністи прагнуть пристосувати мусульманські догмати до потреб сучасності, намагаються погодити мусульманське віровчення з досягненнями сучасної науки; утверджується, що навіть Коран містить вказівку про сучасну науково-технічну революцію. Одним з наслідків модернізації виступає концепція ісламського соціалізму, що не має нічого спільного з марксистською: допускається система податків з майна, милостині, покликані зменшити соціальну нерівність. Концентрацію власності у одних руках повинна попередити система спадкування, а також певні заборони. Порада віруючим, різноманітні релігійні обряди — все це сприяє утвердженню рівності та братерства людей. Передбачається у певних межах націоналізація, здійснення аграрної реформи. Але все це не виходило за межі того, що робиться в умовах сучасного індустріально розвиненого суспільства.

«Відродження» у сучасних умовах конкретних інститутів та норм раннього ісламу періоду пророка Мухаммада та праведних халіфів проголошує фундаменталізм. Фундаменталісти бачать у ранніх громадах ідеальне об'єднання віруючих на засадах рівності та справедливості. Фундаменталісти рішуче виступають проти спроб погодити іслам та соціалізм, іслам та капіталізм. Адже, на їх думку, іслам сам самостійно вирішує проблеми життя, а залучення якого-небудь стороннього елемента веде лише до руйнування. Ісламський соціальний порядок розглядається як реальна альтернатива сучасному положенню. Фактичні пропагандисти «ісламської альтернативи» намагаються спорудити моральну фортецю проти корупції та кривди. Представники помірною напрямку закликають іти від сучасності тому, що доктрини соціалізму не виправдали себе, а буржуазний лібералізм не здатний забезпечити соціальну справедливість. Технократи пропонують «тверезий» науковий погляд на життя з орієнтацією на Захід, а офіційна релігія проголошує «духовність», основу культури, підкреслюючи, що релігія не суперечить науці.

Пожвавлюється і *концепція панісламізму* зі спробами привести його у відповідність з реаліями сучасного світу, створити механізм для реалізації ідеї панісламізму, використовувати релігійний, політичний та економічний потенціал мусульманських держав. Сучасний панісламізм виступає з концепцією «мусульманської єдності, мусульманської солідарності», причому надкласової, наднаціональної мусульманської єдності, світового співтовариства правовірних. У основі — концепція, об'єднана світоглядом та дією всіх мусульман, що базується на братерській любові, терпимості, взаємній повазі та здібності до згоди. Ставиться мета — вихід мусульманських держав з ООН та утворення світової мусульманської організації, що об'єднає усіх мусульман (створення ради безпеки всіх мусульман, загального ринку, об'єднаних збройних сил тощо).

Буддизм

Модернізуються й соціально-політичні концепції буддизму. Буддизм — одна з трьох світових релігій. Виник у Стародавній Індії у VI—V ст. до н. е. Пізніше буддизм поширився у країнах південно-східної та центральної Азії, а також Далекого Сходу. Головною у буддизмі є проблема буття особистості та вимога звільнення від бажань як першопричини будь-якого страждання, досягнення стану повної відчуженості від сучасного світу (нірвани). Буддизм проповідує упокорення, покору, примирення з дійсністю, що призводить більшість його послідовників до відмови від боротьби за соціальні та політичні перетворення. З 80-х років XX ст. буддизм усе активніше втягується у соціальне життя, у боротьбу за національну незалежність окремих держав (де панує буддизм). У соціально-економічних програмах робиться спроба частково відмежуватися від капіталістичного та соціалістичного шляху розвитку, робиться наголос на етичних та моральних аспектах поліпшення соціальної природи людини, особливо на зусиллях «хороших людей», здатних усунути класові суперечності та створити суспільство соціальної справедливості, «національного соціалізму».

Буддизм чітко визначає і зовнішньополітичні концепції. Буддисти вважають, що лише етичний образ життя може врятувати людство від загибелі. Визнається агресивність імперіалізму та необхідність боротьби за права простого люду, моральне вдосконалення натури людини важливіше, ніж соціальні, економічні та політичні проблеми. Надії покладаються лише на добро волю

уряду в утвердженні мирного співіснування всіх людей. Буддисти також виступають за визначеність життя людей, націй, держав, всього людства. Посилаючись на діючі норми, тобто на закон, його непорушність, обґрунтовується залежність існування: треба сприяти буддистській громаді, щоб поліпшити суспільну карму (тобто суспільний закон). Та це досягається високою мораллю. Кармічний підхід до життєвих проблем забороняє завдавати шкоду живим істотам, і це теж повинно стати перепорою на шляху до термоядерної катастрофи тощо. Соціально-політичний підхід до життя допускає забезпечення співробітництва буддистів світу, запровадження ідеї миру, справедливості та людської гідності.

3. ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИКИ І РЕЛІГІЇ

Співвідношення релігії і політики — одна з найскладніших проблем сучасності. Її актуальність політична, правова, економічна, світоглядна безсумнівна. Порушуються інтереси суспільства, класів, політичних партій і організацій, держав, окремих особистостей, індивідів. Вирішується проблема неоднозначно.

Взаємодія політики і релігії на різних етапах історії зумовлена спільністю багатьох сторін їх існування та функціонування. Політика і релігія мають справу з великими масами людей, спрямовані на все суспільство, всі соціальні спільності. Політика і релігія неминуче перехрещуються. Політика і релігія — частини політичної надбудови суспільства, займають різноманітне місце: політика, як і право, найбільш близька до економічного базису, релігія, навпаки, найбільш віддалена, стоїть далі від матеріального життя. Політика, по суті, явище класове і в кожній ситуації одноманітно відображає інтереси певної соціальної спільності. Релігія ж — явище загальнолюдське, але в тих або інших умовах може відображати інтереси різноманітних соціальних спільностей, на озброєнні яких перебуває. На відміну від релігії, політика займає домінуюче місце в суспільній структурі, тому що в ній відображаються відносини між соціальними спільностями, класами, від взаємодії яких залежить державний і суспільний лад. Від політики у вирішальному ступені залежить становище релігії та церкви в суспільстві, можливості здійснення нею своєї ролі як форми суспільної свідомості та культури, як світогляду великих груп людей, які вірують, через що релігія зворотно впливає на політику, на політичні рухи. Релігія, ілюзорно відображаючи зо-

внiшнiй свiт, зовсiм небайдужа до подiй, що вiдбуваються у свiтi, здатна своєрiдними шляхами i засобами вiдгукуватися на них, орiєнтуючи людей, якi упевненi, що вiрять. Релiгiя, залежно вiд iсторичних умов, вiдволiкає тих, хто вiрить, вiд боротьби за полiщення життя або, навпаки, активiзує їх в такiй боротьбi, тобто може вiдiгравати прогресивну або негативну роль, спираючись на свої соцiальнi принципи i моральнi норми.

Истотнi змiни в релiгiйнiй догматицi i обрядовостi, в її канонiчнiй структурi не викликають змiн у полiтицi тодi, як великi полiтичнi змiни ведуть до змiн у формах релiгiї, в полiтицi церковних об'єднань, що активно пристосовуються до нових умов. На вiдмiну вiд Людвiга Фейербаха, що перебільшував соцiальну роль релiгiї, бачив в нiй джерело соцiально-полiтичних змiн, класики марксизму показали, що в дiйсностi спостерiгається протилежна закономірнiсть. Форми релiгiйної iдеологiї постiйно мiнялися в зв'язку з полiтичними змiнами, що виявляли себе вже на найраннiших ступенях формування релiгiйних вiрувань. В язичницьких релiгiях первiсно всi боги рiвнi, тому що в первiснообщинному ладi iснувала загальна рiвнiсть людей. Виникнення майнової нерiвностi породжувало i нерiвнiсть серед богiв — вiдiлення головних i пiдлеглих. Перехiд вiд полiтеїзму (багатобожностi) до монотеїзму (єдинобожностi) тiсно зв'язаний з змiнами в полiтичнiй структурi давнiх схiдних деспотiй. Єдиний Бог, писав Фрiдрiх Енгельс, нiколи не мiг би з'явитися без *єдиного царя...* Єднiсть Бога, який контролює численнi явища природи, є лише вiдображення єдиного схiдного деспота.

Виникнення держав, що прийшли на змiну родоплемiннiй роздiбненостi, зумовило появу нового типу релiгiї. В умовах класового суспiльства складаються нацiонально-державнi релiгiї, що освятили iснуючий соцiально-полiтичний лад. Поворотним пунктом в iсторiї релiгiї стало формування свiтових релiгiй: *буддизму (VI ст. до н. е.), християнства (I ст. н. е.), iсламу (VII ст. н. е.)*. Всi релiгiйнi системи породженi соцiально-економiчними умовами. Ранiше iнших виникає *буддизм*, спочатку в Iндiї, згодом в iнших азiатських краiнах у перiод утворення рабовласницьких держав. Буддизм прийшов на змiну брахманiзму як iдеологiї родоплемiнної релiгiї жерцiв i вiйськової верхiвки, що займали привiлейоване становище в краiнi. Повалення касти, що править, знайшло вiдображення у виникненнi буддизму — iдеологiї рабовласницького суспiльства; вiн став бiльш прийнятною релiгiєю не тiльки для класу, який править, а й для широких соцiальних спiльностей, тому що виключав можливiсть боротьби за соцiаль-

ну перебудову суспільства і створював для пригноблених надію на переродження та побудову нового життя. Виникнення *християнства* також мало певну соціально-економічну і політичну основу, сформувалося на хвилі стихійної боротьби рабів за визволення, з невдалим спроб розірвати кайдани рабства шляхом збройного повстання. Римська імперія, де вперше виникло християнство, становила жорстокий, нелюдський режим, зі всією силою обрушилася на підкорені народи, загнані в рабство або животили в убозстві та безправ'ї. В таких умовах римська національна язичницька релігія вже не могла відповідати суспільним потребам, тому що закріплювала рабство в найгірших формах, закривала шляхи до визволення народу від непосильного гніту. А християнство, що сформувалося, дало духовну розраду та надію на вічне загробне життя, на позбавлення від страждань і принижень у земному житті. Згодом християнство перетворилося в державну релігію Римської імперії. Нарешті, третя світова релігія — *іслам*, що виник пізніше інших в Західній Аравії в період переходу від патріархально-родового ладу до феодального, при збереженні рабовласницького устрою. І тут велику роль відігравали економічні та політичні суперечності між родовою знаттю, яка захопила владу і яка зосередила в своїх руках незліченні багатства і середніми торговими верствами, що відображали інтереси нижчих соціальних груп. Мусульманська релігійна община, що виникла в таких умовах, мала не тільки релігійний, але й соціально-політичний характер. Іслам з самого початку виникнення відображав інтереси опозиційних властям верств населення. Та згодом мусульманство взяте на озброєння панівним класом. Все це свідчить про визначальний вплив політичних змін у суспільстві на розвиток релігійної свідомості і соціальну спрямованість релігійних організацій.

Основною сферою зв'язку і взаємодії політики та релігії виступають держава і її відносини з церквою: залежність церкви від держави, законів, що видаються і які регулюють економічне і правове становище церкви, можливість її участі в житті суспільства та держави. Постійно виникають суперечності між державою — суб'єктом політичної влади, і церквою — соціальним інститутом, що претендує на участь у вирішенні політичних проблем, на право оцінки внутрішньої і зовнішньої політики держави, на здійснення політичного і морального впливу на віруючих, на масову свідомість.

Природно, релігія і церква мають ясно виражену соціально-політичну функцію і тому, поряд з *компенсаторною*, *регулятив-*

ною, світоглядною, інтегруючою функціями, також є і політичні аспекти. Виконуючи такі функції, церква впливає на політику державної влади, політичні установи, політичну організацію суспільства; церква політично впливає на віруючих (частково і невіруючих) багатьма каналами: через священні книги (Біблія, Коран, Талмуд та ін.), де викладені прозорі політичні настанови щодо відносин між багатими і бідними, щодо ставлення до державної влади, до її глав — царів та інших монархів, щодо ставлення до насильства, до війни і миру та інше; через церковні проповіді священники по-своєму тлумачать священні книги у світлі політики церкви і умов сучасності. Соціально-політичні доктрини, що формуються церковною ієрархією і кадрами богословів, декларації і заяви церковних об'єднань з питань внутрішньої і зовнішньої політики держави викладають свою думку про політичні події тощо. За допомогою розгалуженого ідеологічного апарату церква здійснює вплив на широкі маси віруючих, формує їх релігійний світогляд. Здійснювані церквою періодичні видання, релігійна література, виступи по радіо та телебаченню, суспільно-політична діяльність церковних об'єднань, їх представництво в органах влади і місцевого самоврядування сприяють поширенню релігії, вірувань та обрядів. Церква постійно здійснює співробітництво з державними та суспільними організаціями, з політичними партіями, що виникли на релігійній основі.

В історії суспільства, як і на сучасному етапі, виникають і діють різноманітні типи взаємовідносин держави з церквою: реалізується пріоритет держави, її панівна роль у ставленні до церкви; реалізується пріоритет церкви у ставленні до держави. Панівна роль держави у ставленні до церкви характерна для всіх сучасних держав, окрім ісламських. Пріоритет же церкви у ставленні до держави притаманний лише деяким ісламським державам (Іран, Саудівська Аравія та ін.). В минулому пріоритет церкви в державі мав місце на деяких етапах папської влади в Римі, на ранніх стадіях після хрещення Київської Русі.

Пріоритет держави у ставленні до церкви по-різному визначає становище церкви в державі: державна церква і церква, відділена від держави.

Державна церква є, по суті, зрощування церкви з державою, як це мало місце при царизмі, коли російська православна церква користувалася особливими правами і привілеями, будучи частиною державного апарату, «департаментом релігійних справ» і очолювалася царем через призначеного ним обер-прокурора священного синоду. Священний синод мав необмежену владу над

церквою у всій її діяльності, позбавляючи церкву будь-якого самоврядування. Державною церквою є і протестантська — у Великобританії, очолювана англійської королевою і повністю залежна від урядових чиновників. Вищий орган церкви — генеральний синод підпорядкований парламенту; всі його рішення дійсні лише після утвердження їх королівською владою. Англійська церква користується перевагами та привілеями, має право брати участь у діяльності парламенту, виконує ряд державних функцій. Інші церкви безправні, їх діячі підлягають дискримінації, особливо це стосується католицької церкви в Ольстері, де протягом багатьох років ведеться політика придушення прав католицької меншості. Державну церкву представляють мусульманські релігійні об'єднання, на відміну від християнства і англіканської церкви, займають чільне становище в країні у ставленні до державної влади і пригнічують громадянські та релігійні свободи на угоду ісламу.

Церква, відділена від держави, існує в країнах, де немає державних церков, де всі церкви рівноправні та не дискримінуються. Тут є два види держав: соціалістичні країни (Китай, Північна Корея, Куба, в минулому СРСР та інші європейські соціалістичні країни), де відділення церкви від держави поєднується зі створенням органів державного контролю над церковними об'єднаннями і на деяких етапах з явищами дискримінації священнослужителів. Всі церкви в таких країнах рівноправні та мають самоврядування. Атеїзм зводиться в ранг державної ідеології, має переваги перед релігією в питаннях пропаганди атеїстичних поглядів. Школа відділена від церкви і вільна від її втручання. Свобода совісті включає дві сторони — свободу релігійної віри та свободу невіри і пропаганди атеїзму. В капіталістичних країнах (Франція, США та інші), в яких церква відділена від держави, проголошується рівноправність усіх церков, рівні права громадян, незалежно від їх віросповідання, світський характер освіти. Однак в більшості країн церква лише формально відділена від держави, а фактично перебуває з нею в тісному союзі, одержуючи від держави матеріальну і моральну підтримку. Церква обоюдно буржуазну державу, а класи, що правлять, відкрито демонструють зв'язок з релігією. Вищою законодавчою установою США — Конгресом затверджений національний девіз: «В Бога ми віримо». На суді та в державних установах вимагається релігійна присяга. В 16 штатах США діють закони, караючі за богохульство, що забороняють атеїстам вести педагогічну діяльність. Багатотисячна армія священнослужителів на підприємствах, в навча-

льних закладах, у в'язницях і військових частинах, в лікарнях і будинках притулку ведуть релігійну та політичну пропаганду, щедро оплачувану за рахунок держави. Незважаючи на формальне відділення церкви від держави, в США існує релігійна присяга службових осіб на Біблії, включаючи і президента при вступі на посаду. Економічний зв'язок церкви з буржуазією забезпечується отриманням від неї величезних коштів на потреби церкви, на релігійну пропаганду, на утримання церковної ієрархії. Багато церков виступають не тільки як органи релігійного культу, а й як підприємці та землеволодарі, мають акції в американських трестах і беруть участь в експлуатації трудящих. «Ми, американці, — саркастично підмітив Марк Твен, — пишаємось трьома неоцінними дарами — свободою друку, свободою совісті та свободою не користуватися ані тим, ані іншим». Такий висновок, зроблений багатомільйонною масою, залишається вірним і для сучасної американської держави.

Зрозуміло, існує в більшості країн світу нерозривний зв'язок політики та релігії. Але офіційно найбільші конфесії незмінно відрізняють політичну функцію церкви, стверджують, що *церква стоїть поза всякою політикоюю, не бере в ній участі*, тому що це мирська сфера життя, що не має спільного з духовною сферою церкви. З початку 90-х років ХХ ст. православна і католицька церква забороняють священникам займатися політичною діяльністю, бути членами законодавчої та виконавчої влади. Раніше ж багато ієрархів, в тому числі і патріарх, обиралися до складу Верховних і місцевих Рад народних депутатів. І в ряді зарубіжних країн депутатами стають священники, як активні суспільні діячі, що користуються авторитетом серед населення. В одному з звернень Архієрейського Собору Російської православної церкви говориться, що «церква не зв'язує себе ані з яким суспільним або державним ладом, ані з якоюсь політичною силою, ані «правою» ані «лівою», і може вести діалог з будь-якими суспільними рухами, шукаючи їх примирення і об'єднання в служінні добру людей». В 60-х роках аналогічна концепція схвалена і другим Всесвітнім Собором католицької церкви. Церква не зв'язана ані з якою формою людської культури, особливо політичною, економічною або соціальною системою. Папа Іоанн Павло II підкреслив, що «місія церкви релігійна, а не політична і не соціальна». Прагнення ряду церков уявити соціальну позицію як політично нейтральну і безсторонню до будь-яких політичних напрямків має, однак, політичне підґрунтя. Це — спроба замаскувати дійсні політичні орієнтації на підтримку певного політичного напрямку. Зокрема, для

Ватикану фіктивна нейтральність служить ширмою для прикриття незмінної прокапіталістичної позиції. Церква враховує політичну неоднорідність віруючих, що примикають або співчують різноманітним політичним партіям. Відкрито стаючи на бік одного напрямку, церква ризикує втратити довіру прихильників іншого напрямку, тому балансує між ними, займаючи немовби загальнолюдовську, а не політичну позицію.

Держава завжди зацікавлена в політичній підтримці церкви, через посередництво якої може впливати на віруючих. Відсутність підтримки з боку церкви, навпаки, може завдати втрат керівництву країни, особливо в період виборчих кампаній, формування органів місцевого самоврядування. Правлячі верхи держави прагнуть використати релігію, її вплив, перетворити її в знаряддя своєї політики, нерідко протилежної інтересам віруючих. Цю мету переслідує і керівництво Російської Федерації та України, і не без успіху, зустрічаючи відповідну позитивну реакцію з боку православної церкви. Відомо, що в середині 90-х років в Росії в умовах політичної боротьби двох гілок влади, що загострилася, Російська православна церква виступила проти кривавого насильства, за мирні засоби вирішення конфлікту. Застерігалось, що той, хто проллє невинну кров — буде відлучений від церкви і відданий анафемі. Але, на жаль, попередження церква не реалізувала не тільки після розправи з парламентом, але й в умовах авантюри російської вояччини в Чечні, яка коштувала багатьох тисяч жертв військових та мирних людей. Майже всі органи масової інформації піддавали гострій критиці дії уряду, а патріархія та її численна преса зберігали мовчання. І надто певно, що в таких подіях церква силою морального авторитету могла б утримати правлячі кола Росії, агресивну воячину від масового братовбивства, від злочинних акцій. Але так не трапилося. Дедалі більше змикаючись з державним режимом, церква бере курс на клерикалізацію політичного, суспільного та духовного життя на основі її визнання державною церквою. Митрополит Санкт-Петербурзький та Ладозький Іоанн намагається обґрунтувати клерикальні претензії церкви, стверджуючи, що «критерієм державного устрою повинна стати його богоугодність, що співвіднесена з тисячолітніми святинами віри». Клерикалізації православної церкви в Україні, Росії сприяє діяльність політичних партій, створених в Україні та Росії на релігійній основі — народно-православного руху, Християнсько-патріотичного союзу, російського християнсько-демократичного руху, Української християнсько-демократичної партії та інших об'єднань, що підтримують тісний зв'язок з церквою та її політичну доктрину.

Основна ідея священних книг

Тісний зв'язок політики та релігії, їх переплетіння — як історична традиція всіх великих конфесій — християнства, мусульманства, іудаїзму, буддизму простежується в змісті і концепціях священних книг — Біблії, Корану, Талмуду, де поряд з релігійно-обрядовими та побутовими, морально-етичними порадами і рекомендаціями даються широкі і прості політичні настанови, що обов'язкові для віруючих і відображають політичні події рабовласницького та ранньо-феодального суспільства. Священні книги — настільні путівники для віруючих в їх житті та діяльності. При певних специфічних відмінностях у змісті священних книг ясно простежується їх разюча схожість в головному і вирішальному — в політичних орієнтаціях, що відображають інтереси панівних класів — рабовласників або феодалів, в ставленні до нижчих класів і станів, з наполегливістю, уперто наголошується на непохитності існуючого обожнюваного експлуаторського ладу. Священні книги визнають непорушним і природним поділ суспільства на багатих і бідних і засуджують прагнення бідних змінити своє тяжке становище, немовби уготоване їм не властями, а самим Господом Богом. Обожнення державної влади найрельєфніше висловлене в Біблії, де апостола Павлу приписуються погляди, що стали політичною програмою для всіх християн світу: «Всяка душа та буде покірною вищим властям, бо немає влади не від Бога; існуючі ж власті від Бога встановлені. Тому, хто чинить опір владі, той противиться божому встановленню» (Послання до римлян. Новий Завіт, гл. 13, п. 12). Звідси випливають і заклики до гноблених: «Раби, у всьому коріться панству вашому во плоті... В простоті серця бійтесь Бога» (Послання до колосян. Новий завіт, гл. 3, п. 22).

Обожнення царів, монархів, халіфів, ханів мало місце ще в язичницьких релігіях, зокрема, римські імператори оголошувалися богами. Папа римський проголошував себе намісником Бога на землі, російські царі називались «помазаниками божими». Коран, як і Біблія, відстоює експлуаторське суспільство як «божественне встановлення» самого Аллаха і погрожує жорстокою розправою тим, хто не слухатиметься «вісника Бога». Хто зазіхатиме на майно вищих класів, «не задивляйся очима твоїми на ті блага, якими наділені деякі наші сімейства», — сказано в Корані (гл. 20, с. 131). Схожі положення закладені й у Талмуді — священній книзі іудейської релігії, де обожнювався поділ суспільства на багатих (хаверів) і бідняків (амхаресців), узаконюється жорстоке поводження з

рабами, як «худобою, що говорить» і навіть встановлюються для них знаряддя послуху та тортур — ошийник, батіг та ін. Разом з тим релігійні книги в розраду бідним і гнобленим обіцяють їм вічне блаженство в загробному житті, в раю, куди не будуть допущені багатії. «Багатому втрапити в царство небесне так само тяжко, як верблюду пролізти в вушко голки», — говорить в «Новому Завіті». Біблія вістує: багаті тільки в цьому світі можуть користуватися всіма життєвими благами, а в загробному житті будуть терпіти скруту на відміну від бідняків. Тому, вказується в Корані, покликання людини в тому, щоб, покірливо переносячи будь-які негоди, звернути свої помисли на особисте врятування на тому світі, не надаючи значення земному життю. Зневага до земного життя в ім'я вічного загробного, тлінність земного життя яскраво висловлені в «Новому Завіті»: «Що таке життя ваше! Пара, що виникає на певний період, а потім зникає». І хоча церква нерідко замовчує або по-іншому тлумачить основні положення релігії, однак релігійних книг вже не переробиш. І сама церква визнає їх незаперечними. Сучасні церковні служителі знов підтверджують, що «не земля, але небо — істинна наша вітчизна», «на небі наше вічне життя, наш спокій і блаженство».

Кричущу невідповідність реальних відносин людей в сучасному суспільстві піддав критиці письменник Володимир Тендряков, який відмітив крайню суперечливість та закликав: «Любити таку людину, означає, принаймні, примирятися з тим, що несумісно з любов'ю, суперечить їй, знищує її. В такому випадку любов немовби підтримує ненависть, жорстокість, неблагородство і тим зводить себе до нісенітності» («Наука і релігія», 1991, № 11). А втім, і самі церкви не дотримуються принципу загальної любові у взаємовідносинах з іншими церквами, особливо з тими, що вийшли з підпорядкування й претендують на автономію. Церковне керівництво не терпить різномислення у своєму середовищі та жорстоко розправляється з тими ієрархами, які займають протилежні соціальні позиції, зокрема у ставленні до державної влади. З історії Російської православної церкви відомо, що в церковній ієрархії неодноразово виникали принципові розбіжності й до інакомислячих застосовувалося не всепрощення, а суворі заходи впливу, аж до позбавлення повноважень, відлучення від церкви, заслання в дальні монастирі та інші заходи впливу.

Держава і церква в Україні в умовах царизму

Історія православної церкви в період великокнязівства Київського і царизму Росії свідчить про жорстокий диктат держави над церквою та її ієрархією з метою використання її в своїх

інтересах. Співвідносини між духовною і світською властями відображали пріоритет світської влади над духовною владою. Провідна роль князів Київської Русі, насамперед, знайшла відбиток у такій важливій вирішальній події як прийняття в 988 році християнства, що сталося з ініціативи князя Володимира. Князь виходив не з релігійних, а з політичних та державних інтересів прилучення країни до більш високорозвиненої європейської культури, підвищення ролі України-Русі на міжнародній арені. І саме масове хрещення населення сталося під сильним адміністративним тиском влади. Історик української церкви Іван Огієнко відзначає: «Мирного прийняття християнства не було. Народ рішуче захищав свою віру, скрізь виникали бунти і часто доводилося хрестити народ в його власній крові, доводилося хрестити вогнем і мечем». Звичайно ж, політика держави виявила вирішальний вплив на зміну релігійної віри. Формувався пріоритет держави над церквою, але панування держави над церквою повністю виникло не на початку київської державності, а значно пізніше. Але вже тоді великі князі Київської Русі мали і широко використовували своє право призначати та зміщати вище духовництво, керуючись, насамперед, політичними мотивами.

Великі князі Русі, а пізніше й царі, зміщали і репресували невідгодних їм ієрархів. Так, князь Дмитрій Донської кілька разів призначав і проганяв митрополитів, Іван III та інші царі, особливо Іван Грозний, застосовували проти ієрархів жорстокі репресії «за їх опір та злочинність». Прагнення вищого духовництва до зміцнення впливу на державну політику і до зведення міцного релігійного фундаменту привело до встановлення в 1589 році патріаршества. Це не суперечило інтересам панівних кіл Росії, зокрема Бориса Годунова та його оточення, що бачили в патріаршестві можливість зміцнення самодержавства, яке похитнулось після смерті Івана Грізного. Ставленник Бориса Годунова, перший патріарх Іов відіграв значну роль у зведенні його на царський престол і восхвалянні його достоїнств. «Радуйся і веселися, — так при великому скупченні народу публічно заявив Іов Годунову, — Богом обраний, Богом улюблений і Богом пошанований, благочестивий і христорубивий, пастир добрий, який приводить своє стадо імените до начальника Христа Бога нашого». Іов закликав бояр, клас, який управляв державою, служити вірою та правдою государю та його Дому. Патріарх і підручне йому духовництво стали вірною опорою нового царя, зняряддям здійснення задумів щодо зміцнення влади. В такому становищі зацікавлена і православна церква, оберігаючись від нових міжусобних сутичок

між феодалними князями, що могли послабити становище та вплив церковної ієрархії, погіршити її майнове становище. При цареві Олексієві Михайловичу посилюється протидія церковних діячів обмеженню прав церкви. В цьому зв'язку відіграли велику роль митрополит Філарет, а згодом і патріарх Никон. Політика патріарха Никона — остання спроба відстояти незалежність церкви від держави, спираючись на теорію паралелізму двох влад — духовної і світської — «Сонця» і «Місяця». Причому, «як Сонце вище Місяця, так і священство вище царства», «цар менший від архієрея і повинен бути йому покірний». Цар Олексій відкинув клерикальні домагання Никона і увільнив з патріаршого престолу, але все ж пішов на поступки церкві, скасувавши «Монастирський наказ» як орган державного контролю над церквою, що мав політичні та судові функції.

Отже, характерною рисою допетрівського періоду є певна рівновага між двома владами — світською та духовною — при поступовому наростанні суперечностей між ними та намаганні держави до абсорбції церкви і її підпорядкування владі, що в кінцевому підсумку сталося при Петрі I. У петровських реформах одержала законодавче оформлення панівна роль державної влади над церквою, причому повністю і необмежено. Петро розумів значення церковної адаптації своїх радикальних реформ, прагнув використати для такої мети церковну ієрархію, хоча здебільшого ієрархія була настроєна неприязно до петровських реформ і у ставленні до царя. Петро I зумів знайти таку впливову людину церкви, на яку міг спиратися. Нею став Феофан Прокопович — красномовний проповідник, письменник і адміністратор, твердий прихильник петровської влади. У виступах Феофана Прокоповича знов діє посилення на апостола Петра, на Ветхий і Новий Завіт і стверджується, що царі — це намісники Бога на землі, помазаники божі. Феофан Прокопович намагається виправдувати будь-яку владу, навіть «сувору і невірну». А «хто їй не кориться, тих чекає страшний божий суд». Зазнаючи впливу західних систем державно-церковних відносин в протестантських державах, Петро вирішив перебудувати їх за пруським зразком. В існуючій тоді ще згуртованій церковній ієрархії Петро бачив своєрідну «державу в державі», очолювану авторитетним патріархом. Замість патріаршества, формально автономного від політичної влади і самостійного в житті ієрархії, утверджується єдність світської та духовної влади в особі государя, який бере на себе безпосереднє управління церквою, призначаючи для відправлення керівних функцій свого представника — обер-прокурора Си-

ноду. Відтоді цар суміщає вищу, не тільки світську, але й духовну владу, стає одноосібним главою церкви, а церква фактично перетворюється в один з державних департаментів, у «відомство православного сповідання», що виконає волю самодержця.

Церковні реформи мали не тільки політичну, але й економічну мету — оволодіння багатствами шляхом секуляризації церковного майна, одержання державною скарбницею частини прибутків церкви, що складала надто значні суми, переходу церковних земель у ведення держави. При Петрі I закладено докорінні основи політики самодержавства у ставленні до церкви, що стали на багато років фундаментом церковно-державних відносин. Всі спроби церковних діячів повернути колесо історії у зворотний бік, повернути церкві втрачені нею права і вплив неминуче терпіли фіаско, аж до лютневої революції 1917 року. Разом з тим це ніскільки не означає якого-небудь зменшення суспільно-політичної ролі Російської православної церкви. Ця роль надзвичайно вагома і базувалася на законодавчих актах царської імперії.

На відміну від усіх інших конфесій, що поділялися на «терпимі» і «нетерпимі» (релігійні секти), тільки православна церква, на відміну від мусульманської, іудейської, буддистської, мала право на вільну релігійну пропаганду і користувалася необмеженою підтримкою царських властей, одержала в розпорядження величезну земельну власність, нерухомість, майно, значні кошти на виплату надмірно високих окладів вищому і середньому духовництву, на утримання церковних приходів і монастирів, навчальних і лікувальних закладів, будинків притулку. Це не могло не визначати соціальну позицію церкви, її спілкування з царизмом, беззастережну підтримку його політики, обоження самодержця як благочестивого монарха, царствующого за велінням Бога, як щирого, старанного охоронця всіх церковних догматів. Духівництво, зараховане до привілейованого стану, нарівні з дворянством, виступало в усі періоди не тільки як служитель релігійного культу, але й як політичний союзник самодержавства, вірний слуга панівного класу. Панування держави над церквою одержало своє відображення в їх міцному політичному союзі, заснованому на загальних світоглядних і політичних переконаннях. Відомий американський історик Уільям Фостер відзначав, що «церква як найбільший землеволодар і взагалі власник основних джерел політичної реакції незмінно підтримує всі великі рухи проти демократичного прогресу, а деякі з них сама ж і провокує».

Всі світові релігії — християнство, буддизм, мусульманство — виникли на ґрунті стихійного протесту знедолених і при-

гноблених мас проти гніту і насильства і тоді мали бунтарський, революційний характер. І лише згодом, коли релігії стали державними, вони втратили первісний характер. Але й згодом на різноманітних етапах історичного розвитку в різних країнах церква не дотримувалась традиційного підпорядкування державній владі. Відображаючи зрушення в масовій політичній і релігійній свідомості віруючих та священників, як і вплив історичних умов, церква в ряді випадків підтримувала прогресивні народні рухи, освячуючи релігійним знаменом і згуртовуючи маси віруючих в ім'я шляхетної мети — боротьби за соціальне визволення. В XV—XVI ст. в Німеччині протестантська церква під керівництвом Мартіна Лютера, а пізніше і Томаса Мюнцера, відіграла велику роль у підтримці селянського руху, в організації селян і ремісників на боротьбу проти феодального панування. В сучасних умовах в Ірані прогресивний народно-революційний рух очолила ісламська церква, що зуміла об'єднати найрізноманітніші соціальні верстви у боротьбі за повалення шахської влади і зміну політичного ладу. В 50—60-х роках XX ст. в лоні церкви виникають модерністські рухи, що охоплюють поряд з релігійними і соціально-політичні проблеми. Безпосередньою причиною нових явищ стає криза релігії в ряді країн, зростання секуляризму та атеїзму, зародження соціалістичних і народно-демократичних рухів. В сучасних умовах великий вплив мала «теологія визволення», «теологія революції», «християнський соціалізм» здебільшого в ряді країн Південно-Східної Європи, Південно-Східної Азії, а також в країнах Латинської Америки і деяких розвинених країнах Європи. Однією з характерних рис рухів є відмова від нейтралітету в політиці, що рекомендувався церквою, активна участь в політичному житті на боці прогресивних сил, визнання права віруючих на революцію і на застосування революційного насильства для відстоювання політичних прав. В центрі нової ідеології християнства змінювалася традиційна увага до індивідуального врятування в загробному житті, шляхом морального і соціального визволення, що здійснювалось в реальному земному житті з використанням політичних засобів боротьби проти насильства панівних класів. Це означало відмову від офіційної догми покори владі заможних, що проповідується всіма священними книгами. Це — визнання права і священного обов'язку на виступи проти зла і насильства, за інтереси пригноблених і знедолених мас. Відстоюючи непохитність політичної лінії католицької церкви, Ватикан різко засуджує лівохристиянський рух, як несумісний з приналежністю до церкви, заборонив священникам

мати особливу, оригінальну від церкви думку щодо політичних проблем. Так знов викрита пресловута політична нейтральність папського престолу.

Церква зазнає впливу прогресивних рухів сучасності і робить певні висновки. Багато церков беруть участь в актуальній миротворчій діяльності. Одним з найбільш впливових міжнародних центрів боротьби за мир виступає християнська Мирна конференція, що об'єднує православні та протестантські рухи прихильників миру (резиденція в Празі). На загальнохристиянських конгресах релігійні, православні, протестантські організації прийняли ряд важливих рішень і заяв, закликали священнослужителів, всі прогресивні сили світу до боротьби проти гонки озброєнь, за збереження і зміцнення розрядки міжнародної напруженості і недопущення «холодної війни» між країнами. Дії стали різким контрастом у порівнянні з колишньою багатолітньою політикою церкви. Починаючи з кінця 80-х років ХХ ст. з ініціативи Російської православної церкви в Москві проведено три всесвітніх конференції, девізом яких стало: «Релігійні діячі за міцний мир, роззброєння і справедливі відносини між народами», «Релігійні діячі за врятування священного дару життя від ядерної катастрофи», «За без'ядерний світ, за виживання людства». Активні дії миролюбних, в тому числі і церковних сил, відіграють важливу роль у відвертанні загрози ядерної війни, протидіють використанню церкви з агресивною метою, сприяють подоланню суперечностей між конфесіями в політичній сфері, згуртуванню релігій, всіх віруючих для забезпечення міцного миру на Землі.

Істотні відмінності у взаємовідносинах держави з церквою виникають лише в період перебудови, що виступає перехідним від радянського до пострадянського етапу в державному устрої. Жовтнева революція принципово вирішила релігійне питання. В його основу покладено два докорінних принципи: відділення церкви від держави і школи від церкви, забезпечення свободи совісті і віросповідання. Вже з самого початку встановлення Радянської влади, народний уряд прийняв ряд законодавчих актів: про секуляризацію церковних земель нарівні з поміщицькими землями; про передачу виховання і освіти з духовного відомства у ведення міністерства народної освіти і передачу йому також середніх і вищих духовних шкіл, семінарій, академій; про перехід актів громадянського стану (народження, шлюбу, розлучення, смерті) від церкви в державні органи, про ліквідацію інституту військового духівництва; про припинення державного фінансування церковних об'єднань. Тоді ж російська православна церква визна-

чила свою негативну позицію у ставленні до держави, хоча ще не мала ясного уявлення про ті реформи, що вживе радянський уряд, і навіть незалежно від них. Тут вирішальну роль відіграли не церковні інтереси, яким доки ще нічого не погрожувало, а інтереси суто політичні.

Клерикальні домагання православної церкви заперечувалися навіть Тимчасовим урядом, а тим більше не могли бути прийняті Радянською владою. Це добре розуміли самі церковники, але висували їх свідомо з метою заострення відносин з державою. Аналізуючи радянський декрет «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» (23 січня 1918 року), важливо відзначити, що основний зміст — демократичне рішення релігійного питання, характерне для багатьох тодішніх демократичних держав. Відділення церкви від держави і школи від церкви в різних специфічних формах мало місце в ряді країн Заходу — в Франції та Італії, а також в Японії, входило в програму лівих партій і навіть кадетів в Росії. Принцип свободи совісті в Росії, який лежить в руслі демократичних прав особи, діяв в багатьох країнах, означаючи лише свободу віросповідання. Вперше Радянська влада надала свободу віросповіданню, здійснила право вибору релігії і право виходу з православ'я і переходу в інші конфесії, право невірних зберігати свої погляди і поширювали невірство. Урівнювались в правах перед законом всі конфесії, надавалося вільне відправлення релігійного культу всім без винятку церквам, а не тільки православним. Відміна релігійної присяги і клятви, релігійних обрядів і церемоній в державних установах також впливала з принципу відділення церкви від держави. Здійснювані Радянською владою заходи, спрямовані на демократизацію віросповідних відносин, ніскільки не ущемляли прав церкви, декларувалося вільне відправлення релігійної обрядовості і не містились жодні атрибути державного управління церквою. Однак ряд положень Декрету виходять за межі демократичних перетворень, відображаючи класове спрямування політики Радянської держави та необґрунтовану тенденцію прирівнювання церковних об'єднань до буржуазно-поміщицьких організацій, оскільки і тоді діяли у згоді. Декрет позбавляє церковні та релігійні общини права володіти власністю, права юридичної особи, націоналізує все церковне майно, оголошуючи його народним надбанням.

Дискримінація церкви і віруючих поєднувалася з піднесенням ролі атеїзму як державної ідеології. Задумана як теоретична полеміка з науковою ідеологією, атеїстична пропаганда перетворювалася в антицерковну з грубим ганьбленням релігії та церкви. Ви-

суваючи завдання подолання релігійних забобонів, атеїзм пророкував швидке відмирання релігії, незважаючи на відносно високий рівень релігійності населення. Розбещування, що виступали під гаслом наукового атеїзму, насправді нічого спільного з ним не мали. В науковому атеїзмі, що увібрав найціннішу спадщину багатовікової історії, є категоричне засудження будь-яких спроб обмеження прав релігії, церкви, віруючих, неприпустимість підміни теоретичної боротьби з релігією, що ведеться у всьому світі, політичною війною держави проти церкви та її ідеології. Але заради справедливості поряд з людьми, які спотворили суть і засоби атеїзму, безкорисливо діяли багато тисяч справжніх атеїстів, які несли в маси науковий світогляд, роз'яснювали віруючим і невіруючим проблеми природи, суспільства, людини. Неправдивими тлумаченнями суті релігії та церкви багато в чому визначається курс політичної партії, що править, і держави у ставленні до церкви та релігії, прагнення ізолювати церкву від суспільства.

Лише в період Вітчизняної війни (1941—1945 років) багато в чому змінилося ставлення держави до релігії і церкви у зв'язку з патріотичною позицією Російської православної церкви, що внесла значущий вклад в перемогу над фашизмом. На кошти церкви і віруючих побудовані авіаційна ескадрилья і танкова колона та ін. За період війни приходами церкви передано більш 200 мільйонів карбованців на потреби фронту. Керівництво Радянської держави врахувало православній церкві те, що виступала стабілізуючою суспільно-політичною силою. Церква опікувалася інтересами державної політики і в миротворчій діяльності. Враховувалося також і те, що на територіях, що зазнали фашистської окупації, православні церкви не закривалися, а частина закритих з них до війни спромоглася відновити діяльність. Створена Рада у справах Російської православної церкви мала право остаточного рішення питань про відкриття або закриття храмів, що перешкоджало свавілля місцевої влади. Незважаючи на довголітнє обмеження інтересів церкви і віруючих, на грубі порушення органами влади своїх же законів, керівництво церкви у виступах, в тому числі і за рубежем, давало незмінно високу оцінку політики радянської влади у ставленні до релігії.

Держава і церква на сучасному етапі

Сучасний етап в життєдіяльності православної церкви бере початок з перебудови, приблизно з середини 80-х років, коли взято курс на демократизацію суспільно-політичного і духов-

ного життя суспільства, на відмову від адміністративно-командних засобів управління державою, на виправлення помилок і викривлень, в тому числі у ставленні до релігії і церкви. В основі нових підходів державних органів до релігії лежало попередвизначення помилкових концепцій та дій, широко розповсюджених в період Радянської влади. *По-перше*, відділення церкви від держави трактувалося як відділення її від суспільства і тому її функції законодавчо обмежувалися винятково відправленням релігійного культу. Тепер церква визнається не тільки релігійною установою, але й соціальним інститутом, покликаним до виконання важливих суспільних функцій, що виходять за межі релігії і традиційно притаманні церквам всього світу. *По-друге*, релігія розглядалася Радянською державою і атеїзмом, як чужорідний елемент в суспільному організмі, що підлягає витисненню і відмиранню. А звідси випливала дискримінація церкви і в тому числі віруючих в повсякденному житті. Тепер релігія набула справедливого розуміння як одна з рівноправних форм суспільної свідомості і важливий елемент національної культури, що відображає погляди, почуття мільйонів людей, що заслуговує високої поваги суспільства. Держава визнала необхідність створення сприятливих умов для задоволення релігійних потреб віруючих та виконання своїх функцій церквою.

Відновлюючи історичну справедливість у ставленні до релігії і церкви, уряд України на новій концептуальній основі переглянув статус церкви, її права і функції, її взаємовідносини з суспільством і державою. Держава повернула православній церкві сотні храмів, десятки монастирів, раніше відібраних у неї або які припинили своє функціонування з інших причин. Широко розгорнулося будівництво нових храмів, чисельність яких у п'ять разів вище рівня 80-х років ХХ ст. Виникло та діє багато нових релігійних навчальних закладів різних рівнів для підготовки священників і богословів. Православна церква отримала найширші, по суті, необмежені можливості для діяльності в найрізноманітніших галузях: благодійній, охорони здоров'я, культурно-просвітницькій, релігійно-пропагандистській, редакційно-видавничій, господарській, виробничій. Церква володіє правом власності і юридичної особи, створює необхідні їй підприємства і організації, свої видавництва і друкарні, культурно-просвітницькі суспільства, недільні школи, бібліотеки і читальні, крамниці для продажу релігійної літератури, видає багато десятків газет, журналів, використовує для своєї мети і загальні засоби масової інформації. Церква має опорні пункти в сфері охорони здоров'я і

соціального забезпечення. Проголошена в законах України рівність прав і можливостей всіх віросповідань насправді здійснила високі права лише для однієї православної церкви. Саме їй одній надаються всілякі привілеї і почесті, хоча в Україні є і ряд інших впливових конфесій. Тисячоліття Хрещення Русі відзначалося в усій країні не тільки як церковна, але й як державна подія великого масштабу. Різдво і Пасха стали державними святами. Релігійні церемонії і обряди, що за законом мають проводитися в самій церкві або в будинках віруючих, тепер проводяться на території державних і суспільних підприємств і установ. Найрізноманітніші громадянські події, особливо урочисті акти, супроводжуються церковним освяченням — відкриття нових підприємств або цехів, проведення ярмарок, конференцій, спуск на воду нових кораблів, багато іншого, як і в царський період, благословляється молитвою священника з окропленням об'єкта «святою» водою.

Серйозні зміни сталися в структурі православної церкви в Україні. В минулому єдина православна церква функціонувала під егідою Московської і вся Русі патріархії — Російської православної церкви. Найбільша її частина залишилася в складі Московської патріархії на колишньому правовому становищі — Українська православна церква московського патріархату, інша її частина проголосила себе автономною православною церквою Київського патріархату — УПЦ-КП. Третя виникла шляхом відриву від неї — Українська автокефальна церква. Найбільша з них — Українська православна церква московського патріархату об'єднує більше п'яти тисяч парафій. Інші церкви значно менші. Починаючи з 90-х років з боку державної влади України вживалися неодноразові спроби об'єднання всіх церков України під егідою Київського патріархату.

Демократична, правова держава повинна однаково ставитись до релігії і до атеїзму, не надавати жодному з них будь-яких переваг або привілеїв, рівно застосовувати до них законодавство про свободу совісті і віросповідань. Необхідно суворо охороняти світський характер держави від втручання релігій, протидіяти клерикалізації суспільного життя, несумісного з інтересами населення — віруючих і невіруючих.

ЛІТЕРАТУРА

Великович Л. Н. Религия и политика в современном капиталистическом обществе. — М., 1970.

Грушевський М. С. Історія України — Руси. — К., 1936.

Законодавство про релігійні культу. — М., 1969.

- Мчедлов М.* Политика и религия. — М., 1987.
Никольский Н. М. История русской церкви. — М., 1963.
Огієнко І. І. Українська церква. — Прага, 1942.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Які фактори визначають взаємозв'язки політики і релігії?
- ◆ Як складаються і від чого залежать зміни в формах релігійних вірувань?
- ◆ У чому полягає соціально-політична функція релігії і церкви? Яке соціальне спрямування священних книг релігій?
- ◆ Які зміни відбулись в 80—90-х роках в політиці держави щодо релігії і церкви?

Ще в 20-х роках ХХ ст. сучасний французький соціолог Бертран де Жувеналь підкреслював: людство повинно пройти рятівний шлях від політичної економії до політичної екології. А ще раніше, в середині ХІХ ст., німецький біолог-дарвініст Ернст Геккель, коли заговорили про екологію, ввів у науковий обіг поняття *екологія*, дав її визначення і розкрив суть. Тепер це поняття вживається і в біології, і в соціології, і навіть в філософії, коли сформувалися галузі знання — соціальна екологія, екологія людини, екологія культури, моральна екологія та ін. Таке широке розгалуження древа екології має одну-єдину причину: від такого напрямку наукових досліджень залежить доля людини, яка на досить тривалий період забула про природні інстинкти і навик первісного становища, вважає себе вільною від екологічних залежностей і взагалі від природи, що постійно змінюється, перетворюється.

1. ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА: ДЖЕРЕЛА, СУТЬ

Що таке екологія

Природа обумовлює життя людини. Людина ж, втручаючись в природу, прагнучи підкорити її своїй волі, не тільки руйнувала, а й облагороджувала природне середовище. Проте, олюднюючи природу, людина довела її до деградації, подекуди до кризи і катастрофи, коли господарська діяльність набрала планетарного розмаху і виробничі процеси зрівнялись за інтенсивністю з природними. Тепер же потрібні значні зусилля для збереження природи, усунення джерел її деградації, повне переосмислення принципів, методів та інфраструктури і навіть мети господарювання.

Екологія — наука про економію, домашній побут тваринних організмів — досліджує загальну взаємодію тварин з неорганічним і органічним середовищем, їх дружні і ворожі відносини з іншими тваринами і рослинами, з якими вступають у прямі або непрямі контакти. Абстрагуючись від елементів архаїки у визначенні й констатації *заплутаного* повного комплексу зв'язків і явищ (і в такому розумінні визначення Ернста Геккеля не заста-

* Матеріал підготовлено М. І. Хилько, доктором філософських наук.

ріло), можемо не помітити звернення саме до *економії*. Проте геккелівські акценти саме на економію не є випадковими, адже природокористування завжди і досить жорстко визначається економічним розвитком суспільства.

Екологічні й економічні інтереси суспільства об'єктивні: між ними є єдність і протилежність. Ці інтереси єдині, оскільки необхідно забезпечувати матеріальний добробут людей, але протилежні за змістом, метою і методами їх досягнення. Екологічні інтереси ґрунтуються на біологічних законах розвитку. Їх мета — забезпечити якість навколишнього середовища. Без такої умови людина просто не може вижити як біологічна істота. Економічні ж інтереси відображають соціальні закони розвитку суспільства, і їх основна мета — задоволення матеріальних потреб людини. Екологічні аспекти обов'язково присутні в усіх великомасштабних економічних заходах, і навіть тоді, коли не усвідомлюються. Суперечності між економічними потребами суспільства і можливостями навколишнього середовища компенсувати втрати, яких завдає втручання людини, іноді досягають значної гостроти і можуть вирішуватися лише на шляхах оптимізації природокористування, зменшення антропогенного тиску на природу. В усьому світі (Україна не виняток) господарська діяльність здійснюється за рахунок природи і майбутніх поколінь. Екологія і нині розглядається як альтернатива економіці, як фактор гальмування соціально-економічного розвитку. Майже в усіх країнах світу організаційно розведені природокористування та природоохоронна діяльність. Одні відомства нещадно експлуатують природу, а інші — нечисленні і маловпливові — займаються її захистом.

Драматичні колізії, що виникають у сучасній природоперетворюючій діяльності людини, безумовно, ведуть до переосмислення змісту стосунків людини з її природним оточенням і радикальних змін у методології наукового пізнання. Екологічна ситуація, що склалася у світі, особливо в Україні, потребує наведення мостів між екологією — теорією поведінки людини в сучасному світі та природокористуванням. Екологія дещо втрачає академічність (а потрібна як гарант високого рівня теоретичних розробок) і робить акцент на проблеми навколишнього середовища та гармонізацію відносин між людиною і природою. Природокористування ж не перестає бути просто використанням сил та речовин природи в інтересах людини. Варто підкреслити, що екологічні проблеми займають чільне місце у сфері політики. Потреба у створенні теорії оптимізації природокористування зумовила політизацію екології. Поняття *політична екологія, соціологія*

екології знаходять поширення серед соціологів і екологів. Якщо політекономія є наукою про управління економікою, її ядром і одночасно ключем до розуміння багатьох явищ соціального життя, що визначають розвиток суспільства, то екологія — конкретна галузь біологічних знань, яка зосереджується на дослідженні взаємодії організму із середовищем існування. Те, що підштовхувало до розвитку економічної науки, а саме: управління господарськими процесами і відносинами власності, — мало лише непряме й не дуже яскраво виражене ставлення до живої і неживої природи планети. Власність на землю, на ділянку, придатну для сільськогосподарського виробництва ще далеко не адекватна власності на природу. Чисте повітря і вода, рекреаційні зони, навіть корисні копалини ще не були раритетом і тому довго вважалися нічийними і безплатними, незважаючи на їх життєву необхідність для людини. Згодом екологічні проблеми набули якісно нових рис. Створюється багато в чому нова, видозмінена природа — змінюються ландшафти, виникають величезні штучні водойми і зникають природні, виснажуються природні ресурси, засмічуються до небезпечних меж повітряний і водний басейни, ґрунт насичується величезною кількістю мінеральних добрив, засолюється і деградує, ріки забруднюються промисловими стоками, рослинний і тваринний світ дає небезпечні мутації тощо. Все це змусило підійти до природи з політико-економічними мірками. Природа стала цінністю, причому не лише споживчою. А неграмотне і недалекоглядне управління веде до екологічних катастроф (Чорнобиль і Арал, недавнє омертвіння Великих Озер в Америці та ін.). Ось чому екологічна політика стала розглядатися в тісному зв'язку зі змінами, що відбуваються в суспільстві.

Екологічна політика

Що ж таке екологічна політика? Державна екологічна політика — це соціально-економічні управлінські рішення і міжнародні договори, створені на розумінні вигадів і недоліків, поєднаних з екологічним станом територій, акваторій і повітряного простору країни (з урахуванням перспективного розвитку господарства і зміни чисельності і потреб населення), і наявності в межах країни природних ресурсів і характеру природних умов життя. Екологічна політика — це сукупність заходів, заснованих на усвідомленому використанні об'єктивних законів розвитку суспільства і природи з метою підтримання соціально-економічних і біологічних умов життя людини в умовах політичної системи, що забезпечує можливість

для населення впливати на вибір мети, завдань, форм, пріоритетів політики. Екологічна політика — це комплекс заходів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, збереження і відновлення природних ресурсів, запровадження безвідходних і маловідходних, екологічно чистих технологій, розвитку природоохоронної освіти і виховання, правова охорона екологічних систем з метою забезпечення оптимальних умов природокористування. Екологічна політика визначається як організаційна та регулятивно-контрольна діяльність суспільства і держави, спрямована на охорону та оздоровлення природного середовища, ефективне поєднання функцій природокористування і природоохорони, забезпечення нормальної життєдіяльності та екологічної безпеки громадян.

Екологічна політика охоплює дві групи взаємопов'язаних завдань: по-перше, завдання, спрямовані на збереження умов існування людини, і, по-друге, формування культури (насамперед, екологічної) життя. Екологічна (або природоохоронна) освіта і виховання на всіх етапах людської історії помітно відставали від темпів матеріального виробництва. І якщо раніше це відставання не було предметом загальної турботи, то в сучасних умовах стає очевидним, що таке ставлення до цього може призвести до найнебезпечніших (якщо не сказати фатальних) наслідків. Практичною основою поведінки людини в природі, безумовно, є природокористування. Еволюція форм природокористування органічно поєднується з етапами історичного розвитку людини. В соціології виділяються два етапи: етап присвоєння готових продуктів і етап виробництва.

В історичному процесі характер взаємовідносин між людьми позначався на їх ставленні до природи, і навпаки, оскільки історія природи й історія людей нерозривні, поєднані. Ця єдність реалізується у соціальній активності, що об'єднує природно-історичний і культурно-творчий процеси, дозволяє розглядати суспільство і природу як єдиний процес розвитку. Темпи, якість, напрямки і результати розвитку кожного компонента соціоприродної системи обумовлені їх автономним розвитком і таємними впливами. Отже, початок чи кінець, прискорення чи уповільнення, якість розвитку, форма (прогрес, регрес, структурні зміни) — складові систем і цілісності, обумовлені взаємодією суспільства і природи, що є джерелом їх саморозвитку. На виникнення людини і суспільства мали вплив екологічні фактори і особливо три форми змін навколишнього середовища. По-перше, відносно повільні коливання газового складу атмосфери планети, у ході яких помітно збільшувалась кількість атмосферного кисню, який сприяв виникненню багатьох прогресивних груп тварин, включаючи ос-

новні класи хребетних. По-друге, короткочасні різкі зміни термічного режиму, що призводило до вимирання численних груп тварин, створюючи умови для поширення більш прогресивних форм, які збереглися в епохи вимирання. По-третє, коливання клімату протягом останніх декількох мільйонів років, які безпосередньо впливали на еволюцію предків сучасної людини.

Умови навколишнього середовища відіграли важливу роль у прогресивній еволюції біосфери, стали екологічними факторами прискорення розвитку одних форм і затримки та навіть елімінації інших форм життя. Природні фактори, звичайно, впливали не лише безпосередньо (катастрофи), а й опосередковано через складні біологічні механізми, основним з яких є природний відбір, і таку ж опосередковану дію справляли на процес антропологічного соціогенезу. Проте для нас важливим є сам факт впливу екологічного середовища на формування і розвиток людства.

В епоху палеоліту (особливо раннього) людина, хоч і виробляла знаряддя, але тільки для збирання і полювання (присвоєння наявної і легкодоступної їжі), і тут мало відрізнялася від тварин. Мисливсько-збиральне господарство (доповнене рибальством) надто залежне від природи. Зона поширення людини обмежувалась зонами теплого клімату і необхідної кількості їжі. Лише даліше оволодіння вогнем дозволило дещо розширити географію поширення стародавньої людини, причому поява екологічних обмежень вела не лише до загибелі окремих спільностей, а й до нових форм взаємодії з природою (відсутність печер привела до будівництва штучних печер-жител, виник теплий хутряний одяг). Вважається, що вже верхньопалеолітична людина (30—35 тис. років тому) почала використовувати, окрім вогню, одяг і, що найголовніше, примітивне житло.

Вперше людина створила елементи штучного середовища мешкання і тим самим ступила на шлях формування навколишнього середовища. Зміна умов життя людини веде до суттєвого збільшення її потреб, а отже, і до виникнення нових засобів їх задоволення. Збирання більш давнє і, можливо, більш надійне джерело їжі, ніж полювання, яке, проте, виявилось досить прогресивним економічно. А взагалі полювання, рибальство, збирання обмежувалися лише тими ресурсами, що давала сама природа, і людина впливала на біосферу в основному екстенсивними методами. Первісні общини змушені регулювати їх чисельність відповідно до тих умов, в які ставила їх *привласнююча економіка* природи. Важливу роль відігравали міграційні процеси. На досить ранніх етапах розвитку общини (громади) вироблялись соці-

альні, хоч і досить примітивні, навіть грубі, норми співжиття. Обмеженість запасів природних ресурсів (дичини, птахів та ін.), мабуть, змушувала шукати деякі елементи раціонального природокористування.

Отже, суспільство могло існувати і розвиватися тільки за умови, коли чисельність населення відповідної території не перебільшувала певного рівня. Саме це стало відображенням першої в історії людства суперечності між суспільством і природою, суперечності, що базувалася на спроможності забезпечити населення достатньою кількістю засобів існування. Ця суперечність носила значно гостріший характер, аніж у наступні періоди розвитку людства. Аби вижити як вид, людина змушена змінити стратегію природокористування, що полягала в переході до продуктивної сільськогосподарської діяльності (землеробства і скотарства). Сталася так звана *агрокультурна* (або неолітична) революція, наслідком якої була докорінна зміна самого способу життя людини і її впливу на природу.

Удосконалюючи знаряддя праці, людина поступово, дедалі в більших масштабах, приступає до зміни природи і формування навколишнього середовища. Перехід від привласнюючого господарства до землеробства і скотарства, тобто до виробничої економіки, дозволив суттєво зменшити залежність людини від природи завдяки можливості за допомогою знарядь створювати штучні продукти діяльності. Суспільство одержало, нарешті, можливість (щоправда, відносно) контролю за кількістю продуктів харчування. Люди вперше в історії перестають залежати від запасів продуктів у *дикій природі*. Безперечно, спочатку ні скотарство, ні землеробство не відігравали провідної ролі в забезпеченні суспільства продуктами харчування. Суспільний розподіл праці став саме тим кроком, що дозволяє серйозно говорити про таку можливість.

І саме з неоліту розходження соціального й природничого розвитку набуває дедалі більших масштабів. Соціально-економічний прогрес досягається за рахунок більшої деградації природного середовища. Ставши на шлях продуктивного сільськогосподарського виробництва, людина почала змінювати природні екологічні системи: ландшафти, ґрунти, окультурювала рослини й одомашнювала тварин. Водночас з переходом до землеробства й скотарства звужувалося коло рослин і тварин, з якими мали справу первісні збирачі й мисливці. Зараз науково доведено, що різноманіття рослинних видів підтримує генетичне різноманіття інших організмів, а отже, й стабільність усїєї системи. Встановлено переваги природних і близьких до них рослинних угруповань.

вань перед культурними для збереження системи. Звичайно, культивовані інші угруповання іноді за продуктивністю можуть перевищувати природні. Проте цей ефект короткотривалий, і підтримка високого рівня продуктивності культурних (або штучно організованих) екологічних систем поєднана з працемісткою агротехнікою. До того ж культурні угруповання, як правило, представлені монокультурами, що виснажують ґрунти, знижують біологічне різноманіття середовища, провокують інші негативні екологічні наслідки. Йдеться про порушення екологічної рівноваги, що еволюційно зумовлене всім розвитком біологічної форми руху на планеті. Господарське втручання людини в природу привело до спрощення флори і фауни, порушення трофічних ланцюгів, що лежать в основі кругообігу речовин у біосфері, руйнування цілісності і стійкості біогеоценозів, що склались еволюційно.

Неоліт екологічно різко відрізняється від палеоліту. Річ в тому, що мисливсько-збиральне господарство викликало не дуже значні зміни на планеті, і люди, розсіяні на величезних просторах, становили невіддільну частину навколишньої природи. Поява ж тваринництва і землеробства суттєво посилила тиск на навколишнє середовище, сприяючи опустеленню величезних регіонів, широкомасштабній ерозії ґрунтів і знищенню лісів внаслідок пожеж. За суттю неолітична революція — революція технологічна. Перехід від мисливства і збиральства до тваринництва і землеробства, від *економіки*, привласнюючої готові продукти природи, до *економіки* виробляючої відомий як перша технологічна революція. Хронологічно вона відбувається в епоху неоліту, тобто останній період кам'яного віку, і триває приблизно з шостого по друге тисячоліття до нашої ери. Розпочатий виробляючою економікою соціальний прогрес органічно поєднаний з екологічним регресом, який з розвитком виробництва теж поступово наростав і розширювався.

Дальший прогрес у розвитку знарядь праці, поєднаний з використанням заліза, стає новим важливим моментом взаємодії суспільства і природи. Відбувається відокремлення ремесла від землеробства, і як наслідок — підвищується потреба в елементах природи. Звичайно, процес тривав багато століть і мав періоди піднесення і спаду. Ще одним наслідком стало зростання міст, які відіграли суттєву роль у зародженні капіталізму і розгортанні промислової (індустріальної) революції. Міста, зв'язані транспортними комунікаціями з сільськогосподарськими угіддями, стали домінувати в навколишньому середовищі. Розвиток міст сприяв також ускладненню соціального середовища, що

виражалось не тільки в соціальній поляризації рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільств, але й у виникненні зародків міського способу життя, що дедалі більше відрізняється від сільського. Це ускладнило зв'язки між людьми і змінило їх потреби на такі, що сприяли формуванню споживачького ставлення до природи.

З розгортанням промислової революції значно змінюється розміщення продуктивних сил. Створюються нові промислові центри, зростає чисельність населення. Проте ще тривалий період тиск на природне середовище має локальний і екстенсивний характер. Історія капіталізму починається з проникнення в легку промисловість. Хоча тоді процес взаємодії між суспільством і природою ще не зазнав суттєвих змін. З виникненням і розвитком важкої промисловості становище різко змінюється. Настає період комплексного впливу на природу, що не могло не позначитися на рівновазі її елементів. Стає ясно, що джерела розвитку не тільки в розширенні масштабів природокористування і у властивих способу виробництва методах організації господарства, а й у зміні ставлення людей до природи. Природа стає для людини лише предметом, корисною річчю, її перестають визнавати самодостатньою силою, а теоретичне пізнання її власних законів саме виступає лише як *хитрість розуму*, що має на меті підкорити природу людським потребам.

В історії цивілізації починається епоха глобального впливу на природу. Якщо доти можливість необмеженого використання елементів природи, забезпечення виробничими відносинами чисто теоретична, то з моменту інтенсивного розвитку важкої промисловості дістає практичну реалізацію. Виробництво вже не задовольняється старими методами перетворення природних речовин. Винахідництво дедалі більше перетворюється в науку, що має за мету пошук шляхів підвищення ефективності суспільного виробництва. На початку ХХ ст. настає період, що характеризується дальшим зближенням науки з виробництвом. Це стає не тільки бажаною, а й необхідною умовою суспільного прогресу. Причому все більшого поширення набувають елементи, штучно створені людиною. Уперше в історії люди впритул приступають до формування штучних систем не лише за рахунок перетворення речовин природи, а й за допомогою заново створених, що надає їх взаємодії з природним середовищем і нових рис, не властивих попереднім етапам розвитку людства.

Індустріальне суспільство, зробивши техніку відносно автономною силою, включило в неї індивіда як засіб і нещадно екс-

плуатує його фізичну й інтелектуальну здатність. Людина перетворюється в гвинтик, вузькоспеціалізованого раба тієї або іншої науково-технічної галузі. Ця хибна позиція повинна бути зламана. Вихід із становища, що склалося в рамках виробництва, вбачається в різкому скороченні обсягу бездуховної праці. Досягти цього можна за рахунок різних технічних новацій (автоматизації, роботизації, комп'ютеризації тощо). Проте досвід розвинутих країн показує, що і *висока технологія*, яка вбирає культуру виробництва і споживання, не вирішує всіх проблем духовного і фізичного розвитку людства. Сучасне людство не без допомоги техніки продовжує ускладнювати екологічні проблеми. Людство ще не піднялося до рівня розумного ставлення до життя, його основ і майбутнього. Як і раніше, багато в чому людство перебуває в полоні ілюзій стосовно технічного прогресу і не в змозі повністю використати для свого блага механізм стрімкого технічного злету. Прогресуюча загроза життю і розуму потребує зміни моделі розвитку цивілізації, мислення багатьох її відносин, перебудови механізмів та структур і, насамперед, формування екологічно безпечного суспільства.

Отже, магістральна лінія історії людства не є прямим переходом від гіршого до кращого, від дикості до гуманізму. Суспільства відрізняються одне від іншого насамперед рівнем розвитку технологій і відповідно їх впливом на навколишнє середовище і саму людину. Наукова революція ХХ ст., що є результатом інтеграції науки та технології з метою розв'язання практичних проблем, стала потужним фактором трансформації навколишнього середовища. Однак людство ще не навчилася розумно керувати силами природи, тому і стоїть перед дилемою: або створена людиною *вторинна природа* буде максимально розумно організована, перетвориться в ноосферу, або планету чекає екологічна катастрофа. Проблема збереження біосфери планети має величезне політичне значення і глобальність. Різноманітність екологічних лих (глобальність, тривалість, реальна загроза зникнення людини як біологічного виду) постійно потребує політичної відповідальності перед майбутніми поколіннями. Іншими словами, знання про екологічні негативні явища, створені безконтрольною діяльністю людини в екологічній сфері Землі (забруднення повітряного простору, Світового океану і водних ресурсів, скорочення лісових масивів, ерозія ґрунтів, підвищення вмісту хімічних з'єднань в навколишньому середовищі), безпосередньо проникають у сферу політики.

2. ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ВІДОБРАЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ

Традиційне спрямування економіко-технологічного розвитку цивілізації привело до глобальної екологічної кризи. Екологічні й економічні інтереси суспільства за своїм змістом, метою і методами досягнення поки що є протилежними, аніж то-тожними. Економічні ж інтереси відображають соціальні закони розвитку суспільства. Економіка орієнтується на задоволення, насамперед, матеріальних потреб, яке здійснюється шляхом нищівної експлуатації природних і людських ресурсів. Заради досягнення миттєвого, нерідко досить сумнівного економічного результату завдається величезної шкоди географічним регіонам, а потім величезним напруженням сил починається рятування. Техніка, велике творіння людини, стала вирішальним фактором змін у біосфері. Однак, раціоналізуючи людську діяльність, техніка викликає й негативні наслідки. Людина, потрапляючи під всевладдя техносфери, перевтілюється духовно заради все тих самих споживацьких потреб. Поріднившись зі своїм творінням — технікою, людина стає матеріально і морально відчуженою від природи, дедалі перевтілюючись у конструктивний елемент техносфери. Сприяє цьому і сама атмосфера споживацтва.

Суперечності між економічними потребами суспільства і можливостями навколишнього середовища компенсувати збитки, завдані йому втручанням людини в природу, набувають дедалі більшої гостроти. Ось чому в 1992 році в Ріо-де-Жанейро на конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку обґрунтовано питання про переорієнтацію розвитку цивілізації на новий шлях: від прискореної технізації і споживацтва — до ідеології виживання. Ідеологія виживання потребує зміни морально-політичних позицій людства. Екологія природи стає невіддільною від екології духу. Це зумовлює зміну економічної позиції на екологічну. З кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст. почалася екологічна криза. Визначальними елементами навколишньої природи є: атмосфера, гідросфера, літосфера і біосфера, між якими відбувається збалансований колообіг речовин, рушійною силою якого виступає сонячна енергія.

Атмосфера

Атмосфера — це зовнішня газова оболонка Землі, життєдайний буфер між Космосом і поверхнею Землі, носій тепла, вологи, захисник екологічних систем від згубних ультрафіолето-

вих випромінювань, важливий фактор фотосинтезу. Це своєрідний «скафандр» для Землі і одночасно велетенський резервуар кисню. Дані свідчать, що в атмосферу щорічно викидається 110 млн т оксиду сірки; 70 млн т оксиду азоту; 180 млн т оксиду вуглецю; 70 млн т неочищених отруйних газів; 60 млн т завислих часток; 700 тис. т фреонів (сполук тяжких металів); 500 тис. т свинцю; 100 тис. т токсохімікатів; 10 тис. т ртуті та ін. Встановлено, що 80 % кисню постачає в атмосферу морський фітопланктон, 20 % тропічні ліси та інша рослинність. Але рівновага порушена антропогенними чинниками. Щорічно кількість кисню в атмосфері зменшується на 10 млрд т (вистачило б для дихання кількох десятків мільярдів чоловік). А промисловість, наприклад, США, Японії, Німеччини взагалі живе за рахунок інших, бо споживає кисню більше, аніж утворюється на територіях цих країн. Або, скажімо, лише один сучасний пасажирський реактивний літак протягом 8 годин польоту поглинає 50—75 т кисню, викидаючи в атмосферу десятки тонн вуглекислого газу. Відтворити таку втрату кисню протягом доби в змозі масив площею 25—30 тис. га. І все ж витрати атмосферного кисню поки що компенсується його утворенням в процесі життєдіяльності рослинності суші і Світового океану.

Виникла реальна загроза зміни клімату і порушення енергетичного балансу планети, що пов'язано із значним виділенням вуглекислого газу. Звичайно, вуглекислий газ є необхідним компонентом фотосинтезу рослин. Але при спалюванні органічного палива, вирубці лісів, розорюванні степів, гнитті, вулканічній діяльності вуглецю продукується все більше, що може привести до підвищення середньорічної температури. Слід також зазначити, що протягом тисячоліть середньодобова температура на Землі становила 15 градусів за Цельсієм. Впродовж останніх ста років температура підвищилась на 0,5-0,6 градуса і за деякими прогнозами до середини XXI ст. може зрости на 1,5—2,5 градуса, що неминуче приведе до так званого *парникового ефекту*, тобто до підвищення температури земної поверхні. Небезпека парникового явища непередбачувана, бо зміняться характеристики опадів, вітру, хмар, морських течій, айсбергів тощо. У середніх широтах значно збільшиться посушливість, клімат стане напівпустельним, урожаї різко знизяться, а на узбережжях очікується значне підвищення рівня Світового океану за рахунок танення льодовиків Антарктиди, а отже — і затоплення багатьох прибережних районів. Станеться велике переселення народів. Спеціалісти стверджують, що за останнє століття рівень Океану піднявся на 10—12

см. Нині процес прискорився у декілька разів. Щорічно третина берегової лінії відступає приблизно на один метр, а на деяких ділянках, зокрема в штаті Луїзіана (США), до 30 м на рік. У повітрі циркулюють створені людиною отруйні речовини, які призводять до мутагенного забруднення. Так, якщо в середині 40-х років ХХ ст. 0,7 % народжених становили неповноцінні діти, то на початку ХХІ ст. маємо вже понад 10 % неповноцінних немовлят. Це загрожує зміною генофонду людства.

Спостерігається значна деформація озонового шару як наслідок попадання у верхні шари атмосфери оксидів азоту, бромю та хлорорганічних з'єднань, які і розкладають озон на кисень. Оксиди азоту створюються бактеріями з азотних добрив, внесених у ґрунт і перенесених у стратосферу. Особливої шкоди озону завдають польоти висотних літаків та запуски космічних кораблів (зокрема, на твердому паливі), вихлопні гази, що мають багато оксидів азоту. Так звані фреони широко застосовуються в холодильниках, рефрижераторах, для очищення мікросхем, в аерозольних упаковках для лаків, дезодорантів, фарб та ін. Надзвичайне занепокоєння викликає витік антарктичного озону (40—50 %). Якщо раніше пульсуюча діра відновлювалася, то з кінця 80-х років ХХ ст. існує постійно і має тенденцію до розширення. З озоновою дірою ще багато незрозумілого, і це потребує активізації спільних дій різних держав. Ще у 1985 році 28 держав — виробників фреону уклали Віденську конвенцію з охорони озонового шару. Велику загрозу становлять кислотні дощі, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді дрібних краплин переносяться на величезні відстані і випадають кислотними дощами. Наслідки надто тяжкі: гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводяться із сівозміни ґрунти.

Стан повітряного середовища в Україні, як і в багатьох інших країнах, явно незадовільний, а в деяких регіонах (Маріуполь, Кривий Ріг, Запоріжжя та ін.) — вкрай загрозливий. Тривалий період диктат центру впливав на відповідну структурну деформацію народного господарства, коли перевага надавалася розвитку сировинно-видобувних і металоліварних (металургійних, гірничорудних, хімічних), досить брудних і надзвичайно екологічно небезпечних галузей промисловості. Економіці України властива також висока питома вага ресурсних та енергоємких технологій, впровадження і нарощування яких у промисловості та сільському господарстві здійснювалося *дешевим* способом — без будівництва

відповідних очисних споруд. Злочинна діяльність всевладних монополій — одна з основних причин безпрецедентного радіаційного і хімічного забруднення величезних територій. Роки безконтрольної експлуатації багатств України привели до того, що у багатьох районах забруднення повітря у десятки разів перевищує гранично допустимі норми. Хіба не вражають такі дані: територія України становила 2,7 % колишнього Союзу, а шкідливих викидів на неї припадало майже 30 %. Це 17 млн т шкідливих речовин, тобто по 300 кг на кожного жителя, а в деяких регіонах, наприклад, Донецько-Придніпровському, — 500 кг і більше (у Кривому Розі — 1,6 т на мешканця, що становить 10,1 % усієї кількості викидів в Україні). Одне з провідних місць у забрудненні атмосфери належить автотранспорту — понад третина об'єму викидів забруднюючих речовин в Україні, а в деяких містах більше, ніж половина. Велику стурбованість викликає неблагополучна екологічно столиця України. Так, Київ, який по суті не має металургійної і видобувної промисловості, за загазованістю повітря, в тому числі й автотранспортом, попереду промислових центрів — Запоріжжя, Кривого Рогу, Харкова, Макіївки, Алчевська та ін.

Гідросфера

Гідросфера — водна сфера Землі в сукупності всіх вод земної кулі: океанів, морів, льодовиків, підземних вод, річок і озер. Земля майже на три чверті покрита водою. Арістотель вважав воду одним із головних елементів побудови світу, адже немає іншого природного тіла, яке могло б зрівнятися за впливом на перебіг найграндіозніших геологічних процесів. Разом з тим вода є найважливішим компонентом навколишнього середовища. З розвитком хімічної, нафтохімічної, гірничорудної, целюлозно-паперової промисловості та комунікацій склад води швидко погіршується. Йде дестабілізація Світового океану. Вважають, що життя вийшло із Світового океану. Якщо так, то сучасна технічна цивілізація відвела Світовому океану роль гігантського смітника. Загальна вага забруднюючих відходів складає тут мільярди тонн на рік. Із них найшкідливішими є нафта і нафтопродукти — 5—10 млн т, залізо — 320 млн т, азот і фосфор — 62 млн т, вуглеводи — 1 млн т, свинець — 200 тис. т, ртуть — 5 тис. т щорічно. Моря й океани заповнені твердими і побутовими відходами (понад 20 млн т), радіоактивними речовинами (внаслідок випробування водневих бомб, ядерних реакторів, криголамів, підводних човнів тощо). Світовий океан не витримує такого наван-

таження: гине морська флора і фауна. Постійно розширюються зони екологічних катастроф. До них, внаслідок аварій величезних нафтових танкерів, увійшли Північне, Балтійське, Ірландське, Баренцеве та інші моря. Саме такі аварії спричинили так зване явище *червоних припливів* (гігантське розмноження раніше не відомих одноклітинних водоростей, що покривають величезні акваторії).

Проблема забезпечення людства прісною водою дедалі більше загострюється. Якщо в стародавній період її споживання на душу населення становило 12—18 літрів на добу, то тепер — від 200 до 400 літрів. Дуже швидкими темпами споживання води зростає в промисловості. Так, тільки за століття загальне споживання води зросло в 7 разів, а на промислові потреби — у 21 раз, що становить 20 % від загального рівня її споживання. Передбачається, що до кінця XXI століття споживання води зросте ще в 1,5 раза. Потреба в воді зросла не тільки в пустельних районах, а й в густонаселених. За даними ВООЗ, 80 % інфекційних захворювань (малярія, тиф, трахома тощо), якими вражено понад 1 млн жителів планети, пояснюються невірешенністю водних проблем. Нині сотні мільйонів жителів Землі фактично не мають доступу до питної води, а багато людей вживають забруднену, що і веде часто до смертельних наслідків (близько мільйона щорічно). За підрахунками дослідників, для забезпечення водою відповідно до санітарних норм слід збільшити її споживання у 8 разів. Забруднення прісної води залежить і від споживачів. Це промисловість, сільське господарство, комунальне господарство, транспорт тощо. Великої шкоди водам завдає спуск у них теплих вод різних енергетичних установок (ТЕС, АЕС). Це веде до порушення умов нересту риб, їх захворювання і навіть загибелі.

В сучасних умовах вода майже в половині всіх річок і озер не придатна не лише для життя, а й для нормального існування меш-канців водойм. Великі водні артерії — Рейн, Ганг, Міссісіпі, Амазонка, Сена, По, Дунай, Волга, Дністер, Дніпро та інші — знаходяться в катастрофічному стані. Експерти передбачають, що у Німеччині до кінця XXI ст. літр чистої питної води коштуватиме стільки ж, скільки літр рейнського вина. Якщо підрахувати запа-си байкальської води — 23 км³, то їх вартість становитиме 1,6 трлн доларів. Шкода, але найкраще озеро в світі, з найбільшими запасами прісної води, причому найкращої якості, опинилося в критичному стані. І виною — бездумна гігантоманія, що породила на чудо-озері найбрудніше з усіх виробництв — целюзно-паперове. Антропогенною катастрофою величезного мас-

штабу стала і трагедія Аралу — годувальника мільйонів людей, чудового регулятора клімату Середньоазіатського регіону. Але проблема не тільки в забрудненні водойм. Помітним є виснаження і отруєння найцінніших і доступних джерел прісної води, зокрема ґрунтової, відновлення чистоти якої, як вважають фахівці, може тривати 300—400 років. Зрозуміло, що втрати від виснаження джерел та забруднення ґрунтових вод оцінити просто неможливо.

Водні артерії України мають величезне значення. Основним джерелом водопостачання є річковий стік. В Україні стічні води становлять 50—85 млрд м³, що, порівняно з Бразилією (9900 млрд м³), є досить скромним. Причому абсолютна більшість річкового стоку припадає на Південно-Західний економічний регіон (70 %), а на Донецько-Придніпровській і Південний, де мешкає 60 % населення, лише 30 %. Але саме тут найбільша кількість водомістких виробництв. Це і привело до будівництва 1087 малих і великих водосховищ. Гігантоманія перетворила красень-Дніпро на каскад водосховищ, внаслідок чого повноводна, зі стабільною екологічною системою, третя за величиною ріка в Європі втратила свої незліченні багатства: заплавні луки, безмежні пасовища, сади, ліси, родючі чорноземи, флору і фауну, сотні сіл, а з ними — культурну тисячолітню самобутність жителів. Річковий режим Дніпра дедалі більше трансформується в озерний, різко уповільнений водообмін і утворення зон замору. Досить небезпечною є і концентрація радіонуклідів у Київському водосховищі та Прип'яті.

Літосфера

Літосфера є зовнішньою твердою оболонкою Землі. Склад її досить різноманітний. Спостерігаються дедалі більші ерозія і засолення ґрунтів, наступ пустель. Ґрунти є одним із найважливіших природних ресурсів. Це саме ті природні утворення, що забезпечують родючість, до того ж вони є унікальним фільтром і нейтралізатором природних і стічних вод. Загальна площа орних земель суші становить близько 1,5 млрд (10-11 % площі суші), пасовищ і сінокосів — 3 млрд га (20 % суші). Резерви сільськогосподарських угідь повністю вичерпані. На кожного мешканця планети припадає 0,4 га орної землі, 75 % ґрунтів — малопродуктивні. Стан ґрунтового шару викликає серйозне занепокоєння. Сучасні втрати продуктивних ґрунтів становлять 6—7 млн га за рік. Тільки в результаті ерозії з сільськогосподарських

угідь щорічно вивітряється 26 млрд т ґрунту. За прогнозами ООН до початку XXI ст. людство уже втратило третину ґрунтів, які мало у своєму розпорядженні ще в 70-х роках XX ст. Опустелення веде до деградації пасовищ і зниження виробництва продуктів харчування. Засуха і опустелення ведуть до голоду і зuboжіння. У середині 80-х років XX ст. близько 3 млн жителів країн Африки (на південь від Сахари) загинуло в результаті засухи. 70 % всіх засушливих земель — майже половина вже постраждали від деградації ґрунтів. Головна причина деградації ґрунтів — низька рільнича культура землеробів, недотримання сівозмін, панування монокультур, вітрова і водна ерозії, часті оранки, культивації, перевипаси худоби, вирубка лісів у водоохоронних зонах та ін.

Інтенсивне використання земних надр зрештою веде до їх виснаження. За останні півстоліття людство підняло нагора стільки сировини, скільки за всю попередню історію. Недосконалість технологій веде до жахливих наслідків. Адже за прямим призначенням використовується лише близько 5 % сировини, а понад 95 % йде у відвали, терикони, забруднюючи навколишнє середовище. Нині підраховано, що невичерпних ресурсів практично немає. Так, алюмінію вистачить на 570 років; заліза — на 250 років; олова, міді, цинку — на 25—35 років; золота, срібла, нікелю — на 50 років. Але якщо відсталі країни піднімуться до рівня розвинутих у видобуванні та використанні природних ресурсів, то резерви вичерпаються значно раніше. Міжнародні експерти підраховували, що за сучасних темпів видобування навіть найбільші у світі родовища нафти незабаром вичерпаються: у Кувейті — через 220 років, в Ірані — через 114 років, в ОАЕ — через 72 роки, в Саудівській Аравії — через 68 років. Зростаюча криза природних ресурсів зумовила необхідність освоювати Світовий океан, який, як відомо, є складом величезних запасів корисних копалин, біологічних та енергетичних ресурсів. Землі забруднюються важкими металами та іншими компонентами промислових викидів, інтенсивно накопичуються в них залишки мінеральних добрив і пестицидів. Із 170 видів пестицидів, які застосовуються на території України, 49 — особливо небезпечні.

Непоправної шкоди землеробству завдають інтенсивні розробки корисних копалин. Візьмемо Донецько-Придніпровський регіон. Гігантські, нескінченні терикони з відвальних порід, що зайняли місце родючої землі, горять, виділяючи отруйні гази, пилюку. Гірничо-збагачувальні комбінати залишають велетенські кар'єри глибиною в сотні метрів і довжиною в кілометри, сіроруду пилюку, кіптяву, дим, отрута яких розноситься на десятки

кілометрів, просідання, обвали, зниження рельєфу, виділення метану, забруднення підземних вод та ін. Майже весь регіон непридатний для цивілізованого життя. Питання рекультивації земель, ресурсозбереження та максимального використання вторинних ресурсів стоїть гостро.

Біосфера

Біосфера — це молода і разом з тим динамічна сфера Землі. За визначенням Володимира Вернадського, біосфера — цілісна геологічна оболонка Землі, що населена життям і перетворена ним. Біосфера — це форма існування життя на Землі, або, по-іншому, — це сукупність живих організмів та неорганічних речовин, які і формують середовище мешкання організмів і так або інакше включені в біотичний колообіг (біота — це сукупність рослин і тварин, їх взаємодія). Біосфера дуже схожа на єдиний гігантський суперорганізм, де автоматично підтримується гомеостаз — динамічна сталість фізико-хімічних та біологічних властивостей середовища. Володимир Вернадський вважав, що біосфера — це стійка динамічна система, рівновага в якій встановилася в основних рисах й незмінно діє сотні мільйонів років. Вчений мав на увазі сталість загальної маси біосфери, маси живої речовини, її енергії і середнього хімічного складу всього живого. Стійкість біосфери обумовлена її складністю, а ієрархічність побудови (тобто роль кожного із величезної кількості видів організмів у загальній системі) забезпечує їй виняткову усталеність і саморегуляцію.

Поява на Землі людини докорінно змінила еволюцію біосфери. На порозі третього тисячоліття, з подальшим розвитком технологічної сфери обсяги змін стають такими, що вже загрожують існуванню самої людини. Нині спостерігаємо, як відбуваються, наприклад, захворювання і загибель лісів. А ліси — це енергетична база біосфери. Саме в них сконцентровано майже 90 % усієї фітомаси суші. Ліси краще за інші види рослинності виконують санітарно-гігієнічні, оздоровчо-відновлювальні, естетичні та економічні функції. Особливу стурбованість викликають тропічні ліси, що займають 7 % земної поверхні. На сучасному етапі половина лісів винищена і площа їх продовжує зменшуватися. Практично повністю зникли ліси в Нігерії, Ефіопії, Екваторі, на Мадагаскарі, атлантичному узбережжі Бразилії. На Всесвітньому екологічному форумі (Ріо-де-Жанейро) бразильський уряд, посилячись на тяжкий економічний стан, знову відмовився припи-

нити винищення унікальних, справді неповторних видів дерев. В найближчі двадцять років буде знищено майже половину їх площі (до 15 млн км), що, крім усього іншого, приведе до охолодження атмосфери. Глобальне забруднення вод, ґрунтів, атмосфери уже привело до масового захворювання та загибелі лісів Європи, Північної Америки та Азії.

Зникнення лісів — смертельно небезпечне явище. Уже зараз воно викликає суттєві зміни кліматичних умов, водного режиму, сповзання ґрунтів. Знищивши тропічний та сибірський ліс, людство ризикує втратити майбутнє. Важко переоцінити санітарно-охоронне, рекреаційне, водоохоронне значення лісів для природного комплексу України. Ще донедавна ліси покривали більше половини суші, тепер же, на початку ХХІ ст. — ледь 14 % (проти 29 % — у світі). На одного мешканця припадає всього 0,2 га лісів (у світі 1,4 га). Лісові насадження зазнають інтенсивного антропогенного впливу. У промислово розвинутих регіонах відбуваються пошкодження і навіть загибель лісів від шкідливих викидів та скидів. Хоч промислово-експлуатаційне значення лісів України обмежене, їх по-хижацьки продовжують знищувати, особливо в унікальних регіонах — в Карпатах, на Поліссі, в Криму.

На початку ХХІ ст. на земній кулі під загрозою зникнення близько 20—25 тис. видів рослин (усього їх налічується 400 тис. видів, з яких 1,5 тис. — культурні рослини). Благодатні природні умови України сприяли розвитку багатой та різноманітної флори. Зареєстровано, що в Україні зростає близько 5 тис. видів диких рослин та близько 1 тис. культурних. Враховуючи сучасний стан біосфери, охорона рослинності стає важливим державним і міжнародним завданням. Зменшується кількість тварин та місць їх мешкання. У природі все тісно взаємопов'язане, а тому найменші зміни в якомусь регіоні можуть привести до несподіваних наслідків. Так, в середині 80-х років ХХ ст. через масовий вилов жаб (150 млн особин) в Індії та Бангладеш з подальшою їх відправкою гурманам Європи, Австралії, США розвелосся стільки комарів та інших комах, що виникла реальна небезпека епідемій малярії та масового поширення сільськогосподарських шкідників.

Соціальне неблагополуччя суспільства становить смертельну небезпеку майбутньому. Так, тільки від споживання недоброякісної води щорічно вмирає майже мільйон жителів планети. Сотні тисяч помирають від різних отруень. А скільки сотень мільйонів безнадійно втрачає своє здоров'я! Збільшуються онкологічні захворювання. Домінуюче місце в структурі захворювань та смертності населення України зайняли хронічні неінфекційні захворюю-

вання, насамперед хвороби органів дихання, системи кровообігу, злоякісні новоутворення, хвороби нервової системи та органів чуття, алергічні, генетичні та інші захворювання складної етіології. З початку 90-х років XX ст. вперше за останні 30 років відзначено тривожну тенденцію збільшення захворюваності на туберкульоз. Злоякісні новоутворення зросли на 27,8 %, тиреотоксикоз — на 21,2 %, психічні розлади — на 26,8 %, отит хронічний — на 32 %, хронічний бронхіт — на 21 %, жовчнокам'яна хвороба — на 28 % тощо.

Історія свідчить, що циклічність життя на Землі, повільна еволюція іноді переривалися швидкими кардинальними змінами: катастрофами або кризами, докорінно змінювався рослинний і тваринний світ. У далекі геологічні епохи це звичне явище. Палеонтологам нині відомі *критичні епохи* у розвитку біосфери, коли вимирали великі систематичні групи рослин і тварин, які досі існували десятки мільйонів років, а також епохи швидкого розвитку окремих систематичних груп. Так, на початку палеозойської ери в морях різко зменшилася кількість безхребетних організмів, натомість бурхливо почали розвиватися хребетні, вкриті панцирами, — трилобіти, молюски. Наприкінці палеозою вимерли великі тварини, більшість папоротевих рослин. У середині крейдяного періоду виникли покритонасінні рослини, а наприкінці — раптово вимерли динозаври, натомість бурхливо розвиваються ссавці. Калейдоскоп такого катастрофічного розвитку багатий. Ще й досі загадкою є зникнення мамонтів, ящерів та інших представників давньої фауни. Зрозуміло, екологічні природні кризи, катастрофи обумовлюються властивостями самої Землі і Космосу (метеоритні вибухи, зіткнення з астероїдами, удари комет, урагани, повені, землетруси, вулканічні виверження, спалахи наднових зірок, ультрафіолетове випромінювання, можливість зміни магнітного поля Землі та ін.). Небезпечні для людства явища — землетруси, виверження вулканів, урагани — мають місце в певних зонах Землі, досить часто завдають значної матеріальної шкоди та призводять до людських жертв. Але найнебезпечні для планети екологічні кризи, катастрофи й забруднення навколишнього середовища, пов'язані саме з людиною як частиною природи. На сучасному етапі звичне явище — тотальні (панойкуменні) екологічні кризи, що беруть початок з промислової революції і є своєрідним продовженням та посиленням локальних криз, лише з тією різницею, що деградації зазнають не окремі екологічні системи, а більшість з них, а то й усі загалом. Глобальні (біосферні) екологічні кризи викликали порушення рівноваги в основних

структурних блоках біосфери (атмосферному, гідросферному, літосферному, ґрунтовому). Біосфера під впливом людської діяльності втрачає самоорганізаційні можливості й засвідчує рух до такого стану, що може привести не тільки до вимирання флори і фауни, масової елімінації видів, а й до загибелі всього живого взагалі. Подолання глобальної екологічної кризи безпосередньо залежить, насамперед, від з'ясування її глибинних коренів, бо тільки знання причинних факторів дає підстави для прийняття об'єктивно-виважених рішень.

3. СТВОРЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО СПРИЯТЛИВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Екологізація науки, техніки, виробництва

Хоча ставлення людини до природи принципово не змінилось, екологічна криза досить істотно протверезила частину людства. Велика планета Земля в свідомості людей раптом стала на диво малою і слабкою. Прикро, але факт: багато фізиків, хіміків, металургів, агрономів, учених, громадських діячів не переглядають своїх позицій, не відмовляться від технократичних інтенцій, доки якимось потрясінням не змусить їх це зробити. Олюднення природного середовища планетарно покладає величезну відповідальність на вчених і на всіх без винятку жителів планети. Весь багатовіковий досвід людства спрямований, в основному, на дослідження і використання окремих фрагментів природного оточення з метою одержання необхідних матеріальних благ. І в наших інтересах негайно прийти їй на допомогу. Тут величезна роль належить, звичайно, науці.

В сучасних умовах екологізації зростає роль науки. Уже з XVII ст. почав бурхливо розвиватися комплекс фундаментальних наук — фізика, механіка, хімія, біологія, геологія, що й забезпечило могутнє піднесення виробництва. Вибух наукової творчості, на думку Володимира Вернадського, став грандіозним явищем. Наукова діяльність в період переломних епох має творчий, а не руйнівний характер. Люди в минулому нерідко помилялися в оцінках важливості відкриттів і прогнозів учених, і це з певністю стримувало прогрес у науці, культурі, економіці. Проте рано чи пізно істина торжествувала, а втрати від несвоєчасного освоєння того або іншого наукового передбачення, відкриття хоч і були, але мали тимчасовий, локальний характер. У результаті ігнорування гуманістичних тверджень і пророцтв багато народів і дер-

жав зазнавали відчутних втрат. Зазнавала втрат і природа. Але життя тривало, а наука, техніка і виробництво так або інакше прогресували. Разом з тим посилювалася відповідальність учених за негативні (в тому числі й екологічні) наслідки реалізації їх досягнень. А скільки ж учених та інженерів ще зайнято розробкою засобів, які руйнівню впливають на природу, скільки — розв'язанням завдань збереження навколишнього середовища, скільки інститутів спрямовано на те, щоб вирвати в природи її багатства (відкрити корисні копалини і залучити у виробництво, перекрити ріки і дати енергію тощо), скільки — на встановлення меж *дозволеного* (допустимого з точки зору стратегічних інтересів країни і долі майбутніх поколінь) впливу на природу. Все це далеко не на користь справі охорони навколишнього середовища. Проти бездумного застосування науки протестував Володимир Вернадський: «Недалекий той час, коли людина одержить у свої руки атомну енергію, таке джерело сили, яке дасть їй можливість будувати своє життя, як вона захоче. Чи зуміє людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Чи доросла людина до вміння використати ту силу, яку неминуче повинна дати їй наука? Учені не повинні заплющувати очі на можливі наслідки їх наукової роботи, вони мають відчувати себе відповідальними за наслідки їх відкриттів, поєднувати свою роботу з кращого організацією всього людства».

На жаль, багато передбачень Володимира Вернадського або встигли забути, або не зуміли оцінити. Насамперед це стосується фізиків-ядерників, які влаштували змагання за створення атомної бомби. Знали, що творили, якого лиха це завдасть людству. А коли знали — зобов'язані були передбачити наслідки. Наука спрямовувалася на руйнування. Спершу влаштували трагедію Хіросіми та Нагасакі. Потім похапцем, не озираючись на минуле і не вдивляючись у згубні перспективи майбутнього, догоджаючи своїм правителям, створили наукові проекти і практичне масове виробництво нових серій атомних, водневих, нейтронних, бактеріологічних бомб та іншої страшної зброї. Пролунали по світу сотні ядерних вибухів. Тільки на Семіпалатинському дослідному полігоні проведено 98 повітряних і 25 наземних атомних вибухів. Тут же випробувана найпотужніша за всю історію полігона бомба — близько 500 кілотонн — воднева бомба, творець якої академік Андрій Сахаров. Наслідки випробування ядерної зброї жахливо трагічні.

Хіба це не кричуща безвідповідальність і вина вчених-атомників, які не передбачили лиха, що звалилося на людей та природу внаслідок жахливих дослідів. Десятки регіонів, мільйо-

ни невиліковно хворих людей стали жертвами безвідповідальності вчених. Нині людство стає заручником створеного ним же монстра — атомної зброї. Багато творців зброї величезної руйнівної сили з часом усвідомлювали свою помилку і розкаювалися. Проте громадянська мораль не може прийняти ніяких пояснень учених щодо їх виправдання. Робота всіх керівників держав і вчених, які планували, створювали, випробовували і накопичували атомні, водневі й нейтронні бомби, мала одержати відповідну оцінку світової громадськості. Надто багато є підстав сказати, що вони мали передбачити наслідок застосування своїх проектів та відкриттів і зобов'язані були не допустити використання атома як знаряддя руйнування. А взагалі питання екологічних наслідків розвитку науки та техніки досить непросте, оскільки мета ґрунтується на благих намірах, а результати завдають шкоди. Нерідко технічні нововведення, що базуються на досягненнях науки, погіршують екологічне становище. Це підтверджує приклад з ДДТ, за винахід якого було присуджено Нобелівську премію, і тільки згодом з'ясувалося, що використання препарату згубне для всього живого, а не тільки для шкідників сільського господарства. Чи відповідальні вчені за ці екологічно негативні наслідки?

Отже, виникає проблема синтезу знань і етичних цінностей. Людина за рівнем знань досягла статусу негативного екологічного фактора і вже не може керуватися *ціннісно нейтральними* науковими знаннями, що можуть привести людство до загибелі. Моральність науки, незалежно від національного, державного, релігійного або філософського прояву, стає для вченого важливим критерієм. І з цим не можна не рахуватися. *Добро і зло* є також творінням ноосфери, як і все інше. «Не зашкодь!» — цей імператив справедливо має не тільки етико-медичний, але й глибокий життєво-моральний сенс, втрата якого в науково-технічній або іншій практичній діяльності загрожує загибеллю не лише так званому навколишньому середовищу, а й людині. Бо фізична смерть — це занурення в небуття, повернення до вічної рухомої матерії. Моральна ж смерть — це народження негативної сили життя, подібна раковій клітині, життя якої — смерть і руйнування життя. Скільки нас переконували у безпечності, користності й екологічності ядерної енергетики або біостимуляторів. Така двоїстість є однією з причин нерозуміння сучасників, коли слухають про майбутні екологічні катастрофи. «Якщо вчені не можуть дійти згоди в поглядах, то хіба я, маленька людина, здатний щось змінити у своїй поведінці?» І така реакція природна. Інша справа, що негативні наслідки дилеми — підрив довіри до

науки — важливо раціонально подолати. Розбіжності між ученими зумовлені різними причинами. Учених, насамперед, спонукають власні інтереси (не хотілось би говорити про свідомий обман, хоча іноді вдаються і до нього).

Виснаження озонowego шару Землі, парниковий ефект передбачалися шведським ученим, лауреатом Нобелівської премії з хімії Самуелем Арренусом ще наприкінці XIX ст. Проте тривалий період це ігнорувалося. Між іншим, фактор інтересів свідчить, що найбільше слід зважати на негативні, а не позитивні прогнози. Проте варто мати на увазі, що може виникнути зацікавленість у песимізмі і навіть страхах. Життя триватиме так, ніби нічого не сталося і якийсь період можна укласти ще вигідніші угоди (незважаючи на негативні наслідки). Сучасна економіка, власне, і живе за такий рахунок. Науково необґрунтованими і марнотратними виявилось і багато народногосподарських проєктів. Ніхто не підраховував, у що обходилися народу і державі видобуток нафти в Сибіру, доставка її, скажімо, в Кременчук, скільки вилучено чорноземів України й Росії під нафтопроводи, станції перекачування. А яких витрат потребувала виплавка металу на труби, скільки валюти одержали Крупп та інші фірми Німеччини, які постачали труби? І це тоді, коли на десятках мільйонів гектарів в обезлюднених селах корми не збирали, солома гнила, некрите сіно псувалося, втрачало свої поживні якості.

У застійний період екологічна боротьба мала характер однобічної дії і відбувалася в кабінетах і аудиторіях за закритими дверима. Там *гіганти думки, народні академіки і професори* мужньо боролися з відомчими вченими, з міністрами и іншими посадовцями, з усякими екологічними екстремістами і анантюристами, які мали реальні важелі впливу на владу. В суперечках нерідко гинула істина. Задушена бюрократами, безправна провінція в кабінетному протиборстві участі майже не брала. Цей своєрідний монолог стосується не науки, а тих учених, які, прикриваючись своїм високим становищем, впроваджували далеко не кращі технології.

Досить поширеною є хибна думка, ніби «будь-яке справді наукове дослідження екологічних проблем обов'язково поліпшує процес прийняття рішень у межах природоохоронної політики, допомагаючи знімати невизначеність наслідків реалізації науковотехнічних проєктів і вибирати екологічно бездоганні їх варіанти». Ілюзії підтримують виробничники, які прагнуть одержати екологічну індульгенцію на впровадженні науково-технічні нововведення, і спеціалісти з охорони навколишнього середовища. Досягнута поки що гарантована точність екологічних прогнозів

не дуже висока. Як показують оцінки спеціалістів Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (Відень), «інтереси вчених зазвичай надто вузькі і визначаються історією конкретної науки. Через те нема гарантії, що в ході наукового дослідження визначатимуться відповідні процеси і зміни, або інформація буде зібрана в просторових і часових масштабах, необхідних для вирішення питань управління».

Наука і техніка — інструмент, який багато в чому залежить від людських цінностей і потреб, інструмент, далеко не досконалий, але вкрай необхідний. У цьому поєднанні наука не тільки відображає світ, а й за допомогою техніки творить його, розкриваючи водночас духовні потенції людини. Орієнтація на їх розкриття і одухотворення природи має стати головною в науці. Для того, щоб наука стала здатною до вирішення екологічних проблем, вона повинна бути не лише *виробничою силою*, а й чимось більшим. Звичайно, необхідно, щоб наука виконувала і свою функцію — забезпечення матеріального добробуту населення, але не зводилася тільки до добробуту. Синтез античної ціннісної теорії науки (знання заради знання) з тією утилітарною концепцією науки, яка формувалася пізніше, повинен, так би мовити, зняти і об'єктивістський, і утилітарний підхід у більш загальній системі цінностей, основою якої є людина і природа в їх цілісності і взаємозв'язку. Ціннісна переорієнтація науки потребує не розриву теорії з практикою і науки з виробництвом, а більшої зваженості науки чистої і прикладної, оскільки між ідеальним світом науки і реальністю технічного втілення є, крім подібності, глибокі відмінності.

Створення сприятливих технологій

Відомо, криза навколишнього середовища зумовлена не лише зростанням масштабів сучасного виробництва, а й появою нових екологічно небезпечних технологій, підвищенням енергоємності виробничих процесів, витісненням натуральних матеріалів штучними, синтетичними, що не *вписуються* в природний кругообіг речовин у біосфері. То може, настав час поставити питання, а чи правильно люди вибрали технологію у взаємодії з природою, і взагалі, чи спроможні управляти могутніми силами, що викликали кризу? Безумовно, питання стосуються не тільки розуму, а й духу людини. Може скластися така ситуація: атомна електростанція спроможна виробляти величезну кількість електроенергії, проте технологічно є повністю непридатна для

слаборозвинутій країні з відсутністю досвідчених інженерів, будь-якої енергорозподільної мережі. Тож питання виробництва, вибору і передачі технологій стоїть дуже гостро. Щодо необхідності захисту природи, то багато хто не зовсім усвідомлює, що йдеться, насамперед, про охорону самої людини, забезпечення її майбутнього. Обґрунтування необхідності тих або інших екологічних заходів іноді здійснюється з позицій природи або якогось стороннього спостерігача-моралізатора, що приводить до ідеалізації незайманої природи.

Людина звинувачується (нерідко справедливо) в злочинах проти природи. Її екологічна некомпетентність часто приводить до спрощених інженерно-технократичних рішень, *природопереробних* господарських заходів. Міністерства, відомства, фірми заради вигідних, іноді сумнівних, виробничо-економічних показників уперто нехтують природоохоронними заходами, покладаючись на *довільну* саморегуляцію біосферних процесів. Людина, визначаючи себе злочинцем щодо природи, мабуть, єдина з усіх живих істот усвідомлює свою вину. Тут значна роль належить формуванню й розподілу екологічно прийнятних технологій, що сприяють стійкому економічному прогресу, і заміні теперішніх, економічно недоцільних і екологічно шкідливих. І все ж одразу застережемо, що дуже небезпечно сподіватися подолати екологічну кризу тільки за допомогою технологій.

Доки людство не прийде до повного розуміння тих надбань і небезпек, що несе з собою технологія, посилення технологічної могутності зумовить лише подальшу деградацію навколишнього середовища, неважливо, які нові технології *створимо*, *наскільки розумно й ефективно зуміємо передати їх у руки людей у всьому світі*, — криза лише поглибитися, якщо тільки одночасно не зуміємо по-новому взаємодіяти з навколишнім середовищем, не стабілізуємо народонаселення і не використаємо все можливе для відновлення рівноваги на Землі.

Вибір технологічного майбутнього — проблема багатоаспектна, формування перспективних моделей технологій, здатних зменшити технологічну напругу, належить не тільки до загальнотеоретичних проблем, а й до спеціальних. Враховуючи це, спробуємо розібратися у деяких питаннях і методологічних підходах до екологізації технологій виробничих процесів, визначити їх зміст, можливості і межі, з'ясувати, наскільки вони прагматичні, тобто дослідноспроможні. Вибір технологічного майбутнього спеціалісти бачать по-різному. Хоча багаторічні дискусії в кінцевому підсумку звелися практично до визнання двох основних напрямків. Це —

так званні малі («м'які», «ненасильницькі») технології і великі, структуроперетворюючі науково-технологічні рішення («великі технологічні системи»). Відомий англійський економіст Ернст Шумахер обґрунтовує відмову науково-технологічної політики від великомасштабних заходів. Замість трати зусиль на фундаментальні зрушення в науковому знанні і на практичну реалізацію принципово нових, складних і часто дорогих науково-технологічних рішень пропонується спрямувати розвиток технології на новий шлях: потрібні методи і обладнання, які були б досить дешевими, а, отже, і доступними фактично кожному.

Проте, враховуючи збільшення розриву між розвинутими і відсталими країнами, неготовність до впровадження екологічно прийнятних технологій, маємо підстави стверджувати, що *малі технології* і є ті самі *проміжні технології*, що відповідадуть умовам і потребам слабозвинутих країн. Таких поглядів дотримується американський фізик Андре Ловенс, який назвав пошук нових підходів «м'яким шляхом розвитку технологій». Такий шлях має привести до створення технологій, що характеризуються п'ятьма основними якостями: базуванням на використанні переважно відновлюваних видів енергії — таких, які завжди наявні, незалежно від того, використовуємо їх чи ні, як, наприклад, сонце, вітер і рослинність; різноманітністю — щоб національні арсенали техніки можна розподіляти між багатьма дрібними платниками податків, кожен з яких прагнучиме до максимуму ефективності й використання у конкретних умовах; гнучкою технологією порівняно невисокого рівня, щоб її легко було розуміти і використовувати без складних спеціальних навичок; відповідністю за масштабністю і географічним розподілом кінцевим потребам користувачів; узгодженням технологій з енергетичними якостями того, що потрібне для безпосереднього кінцевого використання.

Отже, вибір технологій має орієнтуватися на технічну простоту, низьку вартість заміни, повільне старіння, високу надійність, велику ємність і низьку ціну. Безперечно, в умовах небажаного марнотратства ресурсів проблема вибору технологій заслуговує найпильнішої уваги учених, інженерів і керівників, відповідальних за науково-технологічну й екологічну політику. В сучасних умовах в Україні одержано чимало досить обнадійливих практичних результатів: впровадження конверторного та електродугового способів виплавки сталі знижує витрати енергії на 27 % і підвищує продуктивність виробництва порівняно з мартенівським у 2-3 рази; установки для безперервного розливу сталі економлять до 15—20 % металу (якби повністю перейшли на метод

безперервного розливу сталі, то могли б скоротити видобування залізної руди, коксу та виплавку сталі на десятки мільйонів тонн); спосіб покриття металорізальних інструментів за допомогою іонного бомбардування титаном, винайдений ученими Харківського фізико-технічного інституту, дав змогу збільшити стійкість інструментів у 10 разів, продовжити термін їх дії, знизити споживання енергії на 30 %, підвищити якість обробки; ультразвуковий портативний прилад «Зонд-3», створений ученими Івано-Франківського інституту нафти й газу, значно заощадив кошти, час, енергію і дав можливість прохідникам вирішувати важливі питання в процесі свердлування гірських порід; використання електрошлакової технології лиття сталі, що розроблена українським вченим і одержала світове визнання, забезпечує випуск продукції найвищої якості. Звичайно, за умов дефіцитності ресурсів і прагнення одержати найбільшу віддачу в можливо близькі терміни, рішення майже завжди буде на користь малих (за капіталомісткістю і складністю освоєння) нововведень. З іншого боку, моделі динамічної оптимізації для розрахунків на досить далеку перспективу показують доцільність концентрації зусиль на великих, так званих структуроутворюючих науково-технічних рішеннях. Отже, ставиться вимога забезпечити *довгоживучу ефективність* технологічних систем.

Ідею екологізації виробництва як процесу заміни відкритої системи існуючих технологій замкнутим циклом природокористування, хоч і з деяким запізненням, сприйнято позитивно. Але відтоді минуло понад 30 років, а ідея *великої технології* так і не знайшла реалізації. Великомасштабний науково-технічний багатотомний проект залишився незатребуваним. І нема нічого дивного. Адже навіть коли позитивного результату буде досягнуто (тобто реактор даватиме не відходи, що забруднюють навколишнє середовище, а екологічно чисті продукти або напівфабрикати для різних виробництв), це поєднуватиметься з великим ризиком: де гарантія стабільності дії при високих температурах, тиску і вібраціях? Чи не потребуватиме реактор ремонту? Що робити, коли реактор вибухне? Чи будуть нейтралізовані в котлі радіоактивні відходи, що супроводжують, зокрема, металургійне виробництво? Нарешті, де взяти кошти на будівництво таких гігантів? Таких запитань виникає чимало. Сприйняття того, що таке велика і мала технології, завжди має відносність. Їх слід розглядати в системній єдності, відповідності перспективним соціальним, економічним і природоохоронним потребам людства. Практика показує, що конкретну технологію природокористу-

вання необхідно не тільки застосовувати, а й враховувати, як вона *вписується* в кругообіг речовин у системі *природа — суспільство — природа*. Виробнича інфраструктура більшості країн світу не є природоохоронною. Майже повсюдно діють стереотипи підкорювача природи: «природа з усім упорається сама», «на наш вік вистачить», «апокаліпсис все одно неминучий — тому бери все, що можна взяти» та ін. Технологічна схема будь-якого виробництва залишається лінійною: природна сировина (або її напівфабрикат) переробляється на підприємстві і виходить як готовий продукт і відходи, що забруднюють воду, повітря, ґрунт і безпосередньо або опосередковано впливають на здоров'я людей. Готовий продукт через деякий період також стає відходом. Ось чому так гостро постало питання про ступінь негативного впливу забруднення навколишнього середовища.

Починаючи з 60-х років ХХ ст., за зразок *маловідходних технологій* брали, як приклад, виробництва, яким за допомогою пилогазовловлюючих установок або водоочисних споруд (або їх комбінацій) вдавалось зменшити валові викиди забруднювачів. Звичайно, спроби створити досконаліші установки не дали потрібних результатів. Експлуатація їх фактично перетворювалася на додаткове, надто матеріаломістке і енергоємне виробництво, що істотно позначалося на собівартості продукції.

Ідея *безвідходності в технології й у виробництві* чимось нагадує лисенківську псевдоідею *виховання рослин* у сільському господарстві. Не випадково у вітчизняних публікаціях, у назві яких є термін «безвідходна технологія» або «безвідходне виробництво», йдеться, звичайно, про інженерні розв'язання, що надто віддалено нагадують суть заявленої теми, і наводяться лише елементи «безвідходності» в якихось технологічних ланцюжках.

Концепція створення виробничим шляхом штучних середовищ від малих до надвеликих космічних масштабів найповніше сформульована в працях Євгена Фадєєва. Однак концепція не тільки не одержала істотної підтримки вчених і управлінців, а, навпаки, проти неї висунуто ряд заперечень. Але й відкидати згаданий підхід неправильно. Шлях екорозвитку не може бути єдиним. У зв'язку з цим Арсен Урсул висловлює ряд істотних заперечень. По-перше, виробниче створення екологічних умов економічно менш ефектively, ніж традиційний шлях — пошук уже готових, створених природою умов. Звичайно, це справедливо в основному для планети, її поверхні. Що ж стосується космосу, то там з самого початку такі умови створюються техногенно-виробничим шляхом. По-друге, для того, аби штучно створити екологічні умови, необхідно

знати всі можливі негативні наслідки докорінного перетворення природи. Адже створені виробничим шляхом екологічні умови знову-таки будуть оточені природою, з якою взаємодіятимуть. Щоб не створювати нові, можливо навіть складніші, екологічні проблеми, треба бути впевненим у розумінні всіх екологічних законів і можливих наслідків. Проте гарантувати це неможливо. Перехід на екологічне виробництво як на генеральний шлях екологічної діяльності відсувається тим самим на дуже віддалене майбутнє. По-третє, концепція поширення техногенно-виробничих принципів на екологію менш приваблива методологічно. На думку філософа Василя Лося, *автотрофне виробництво* — це виробництво, для оптимального функціонування якого не потрібна безумовна наявність високомолекулярних природних сполук. Як сировинне і енергетичне джерело в такому виробництві можуть використовуватися низькомолекулярні сполуки, а в кінцевому підсумку — хімічні елементи. Це дозволить замкнути систему виробництва, коли використані продукти стають сировиною для наступного виробничого циклу.

Отже, теоретична і практична розробка проблеми *біосумісних технологій* просувається в напрямку від створення біоощадних (модель маловідходних технологій) і біовідновних (модель «екологізованого виробництва») технологій до біоавтономних і, нарешті, біовідтворюючих технологій (моделі, в яких втілиться ідея «автотрофного виробництва»).

Відомо, що енергія — кров економіки. Але, на жаль, більшість поширених енергетичних технологій породжує інтенсивне забруднення, зокрема зростаючу в атмосфері Землі концентрацію вуглекислого газу. Тому потрібно зосередитися на технологіях, які не лише поліпшують використання енергії, економію (що дуже важливо), а й одночасно не викидають такої кількості вуглекислого газу. Це стосується всіх видів електростанцій, промислових підприємств (особливо машинобудівних), автотранспорту та ін. Відомо, які нарікання повсюдно викликає розвиток ядерної енергетики, особливо після аварії на атомних електростанціях у Трімайл-Айленді (США) і Чорнобилі. Світова громадськість стурбована неспроможністю людства забезпечити безаварійність дії ядерних блоків і надійність захоронення ядерних відходів із тривалим періодом розщеплення. Сучасне покоління ядерних енергетичних технологій у вигляді воднево-водяних реакторів опинилося в глухому технологічному куті. Але це навряд чи дає підстави прогнозувати занепад ядерної енергетики. Тим більше, що достеменно відомо: за належного рівня дії АЕС значно менше

впливають на глобальне потепління і завдають шкоди навколишньому середовищу, ніж, скажімо, теплові електростанції. З огляду на це слід продовжувати вдосконалення технологій ядерного синтезу, що в перспективі дасть можливість безпечно й ефективно виробляти електроенергію. Доцільно сконцентрувати увагу на створенні системи пасивної безпеки (тобто коли вона не залежить прямо від персоналу, який може втратити пильність в період експлуатації станції) і взагалі з'ясувати, чи існують науково-політично допустимі засоби захоронення ядерних відходів. Головне ж — зробити наголос на ресурсозбереженні; потрібно, зокрема, вивчити можливості переходу на інші види палива, що істотно знизять викиди вуглекислого газу та інших забруднювачів. Вугілля і нафту, де тільки можливо, замінити природним газом, який має таку ж енерговіддачу, але значно чистіший екологічно; докорінно поліпшити дію газопроводів, які нині випускають в атмосферу величезні об'єми природного газу; вдосконалювати утилізацію метану, що виникає в сміттєвих відвалах і перетворюється в додатковий парниковий газ; регенерацію тепла, що побічно виробляється іншими підприємствами та ін.

Невизначеність екологічних наслідків проектів негативно позначається на системі управління, знижує компетентність рішень, які приймаються, і може привести (і вже приводить) до непередбачуваних наслідків. Разом з тим слід підкреслити, що напрямки розвитку науки залежать від характеру замовлення, соціальних процесів розвитку суспільства. Це підвищує вимоги до політики і управлінців, але не знімає відповідальності з учених за *соціалізацію технологій*. А поки що можна констатувати, що, незважаючи на розвиток науки і техніки, потенційні можливості процвітання цивілізації, на початку XXI ст. людство прийшло до кризового стану: гине природа, нависла смертельна загроза життю на планеті. Рятувальні проекти, на жаль, висуваються і реалізуються повільніше, аніж насувається екологічна небезпека. І безперечно, має рацію соціолог Федір Моргун, який стверджує: «Якби рослини, тварини і птахи могли говорити, то ми почули б багатоголосий стогін живих істот, знищуваних людьми. З морів і гір, з рік, озер і лісів полинула б жалобна лебедина пісня знівченої природи». Жодне з поколінь не було таким відповідальним за майбутнє, як сучасне, яке вже встигло завдати величезної шкоди природі і здатне повністю підірвати основи основ земного буття. Створення і застосування екологічно прийнятних технологій, насамперед, і стане вирішальним фактором врятування навколишнього середовища. Але не слід надто захоплюватися новими технологі-

ями, бо сліпе покладання надій на техніку, стихійне і бездумне її використання в розрахунку на негайну вигоду вже поставило цивілізацію на край загибелі. Тому необхідно дуже ретельно вивчати екологічний вплив нових технологій, враховуючи і перспективу.

Екологічна освіта

Відомий філософ Мішель Монтень говорив, що всі біди людей — від напівосвіченості. За визначенням соціолога Олега Салтовського, *екологічна освіта — це психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, певних знань та практичних навичок раціонального природокористування*. Специфіка екологічної освіти полягає в тому, що освіта повинна базуватися на принципі випереджаючого відображення, тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу, безпосередніх і майбутніх. Екологічна освіта покликана допомогти людині усвідомити причини можливих екологічних змін, підказати шлях їх попередження. Філософія виживання людства спонукає будувати освітній процес з урахуванням загрози для навколишнього середовища.

Тривалий період людство було зачароване успіхами науки, приспане так званим науково обґрунтованим управлінням природним комплексом, та раптом виявило, що недостатньо знаємо механізми функціонування біосфери, щоб розумно управляти ними. Наука, як стверджує філософ Віктор Анучин, навчила людей, як дедалі більше і більше брати від природи, як впливати на неї, щоб мати більше хліба і нафти, вугілля і м'яса, як швидше перевозити величезні вантажі на великі відстані, як одержати нові види потужної енергії, що зробило можливим проникнення людини в космос. Але наука поки що дуже мало досягла в забезпеченні охорони природи. Склалося так, що, маючи потужні засоби впливу на природу, люди ще не можуть уявити всі наслідки застосування засобів, не завжди бачать ту ланцюгову реакцію, що викликається втручанням людини у природні процеси. Великий німецький письменник-гуманіст Йоганн Гете попереджав: «Нема нічого страшнішого за діяльне невігластво». Саме відсутність необхідних знань в умовах, коли людські (антропогенні) фактори так або інакше втручаються в усі природні процеси на Землі, в умовах, коли люди ще не навчилися передбачати всі (в тому чис-

лі й негативні) наслідки впливів на природні процеси, все це — небезпека «діяльного невігластва», що і робить проблему екологічної освіти актуальною.

Дуже часто зустрічаємося з прикладами кричущого екологічного невігластва в усіх сферах діяльності. Як правило, природному середовищу завдається серйозна шкода не навмисно, а через незнання, тому що ліва рука не знає, то творить права. У результаті навіть блискучі інженерні рішення, реалізовані без урахування основних екологічних вимог, досить часто призводять до наслідків, які повністю перекреслюють запланований народногосподарський ефект і завдають фізичної та матеріальної шкоди людям, а іноді й економіці регіону. Іноді незначний прорахунок, нехтування, здавалося б, незначним нюансом становлять небезпеку. У таких умовах неприпустимими стають некомпетентність, упередженість і егоїстичність осіб, які приймають рішення, дають остаточне «добро» великим природоперетворюючим проектам.

Поштовх до розвитку екологічної освіти в Україні дала Міжурядова конференція з просвітництва в галузі навколишнього середовища, на якій визначена суть екологічної освіти в сучасних умовах. У Декларації конференції записано: правильно зрозуміла освіта у сфері навколишнього середовища повинна стати всебічною, триваючою впродовж усього життя, підготувати людину до життя, озброївши її розумінням основних проблем сучасного світу і давши їй навички і засоби, необхідні для того, щоб вона могла відігравати плідну роль у поліпшенні життя і захисті навколишнього середовища. Разом з тим визначено основні принципи і провідні напрями просвітництва в галузі охорони навколишнього середовища. Екологічна освіта повинна: по-перше, розглядати навколишнє середовище в усій повноті — природне і створене людиною, технологічне і соціально-екологічне, політичне, культурно-історичне, моральне, естетичне; по-друге, бути тривалим процесом, тобто починатися в дошкільному віці і продовжуватися на всіх стадіях формальної і неформальної освіти; по-третє, бути міждисциплінарною за суттю, включати спеціальний зміст у кожний навчальний предмет, створюючи можливість формування цілісної збалансованої перспективи; по-четверте, вивчати головні проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних позицій, щоб отримати знання про умови навколишнього середовища в інших географічних регіонах; зосередитися на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища, одночасно беручи до уваги історичну перспективу; роз'яснювати значення та необхідність

місцевого, національного і міжнародного співробітництва та ін. На основі провідних принципів екологічної освіти визначено її мету. Це, насамперед, дати можливість людині зрозуміти складність навколишнього середовища, що є результатом взаємодії біологічних, фізичних, соціальних, економічних і культурних факторів, сприяти усвідомленню важливості навколишнього середовища для економічного, соціального і культурного розвитку.

Ще значна частина учнів слабо орієнтується в питаннях природокористування, не розбирається в суті екологічного апокаліпсису. І не випадково, що, відповідаючи на запитання: «Які навчальні предмети найбільше сприяють екологічній освіті?» — ніхто не назвав право; гуманітарним наукам, зокрема історії й літературі, відвели одні з останніх місць. А найбільше, на думку учнів, сприяють екологічній освіті біологія, географія і природознавство, хімія, астрономія і фізика.

Отже, викладачі предметів гуманітарного циклу, можливості яких у поширенні екологічних знань чималі, фактично самоусунулись від вирішення проблеми. Це зумовлює доцільність включення до системи шкільної освіти курсу «Молодь і навколишнє середовище». Основне ж навантаження з екологічної освіти лягає на біологію, географію, природознавство, хімію, та й то як додаток до спеціальних знань. До речі, з початку XXI ст. ситуація починає поліпшуватись. У школах, хоча й факультативно, але вводиться курс «Основи екологічних знань».

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев В. П.* Очерки экологии человека. — М., 1993.
Алимов А. А., Случевский В. В. Век XX: экология и идеология. — Л., 1988.
Бачинський Г. А. Соціоекологія: український шлях у майбутнє. — К., 1996.
Білявський Г. О., Фурдуй Р. Основи екологічних знань. — К., 1995.
Веклич О. А. Эколого-экономические противоречия. — К., 1991.
Вернадский В. И. Размышления натуралиста. В 2-х т. — М., 1977.

Розділ 4

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА. СУЧАСНИЙ СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС

Ще в сивій давнині почався процес осмислення міжнародних відносин. Розвиваючись як частина політичних учень, уявлення про міжнародну політику поступово перетворились в автономну систему поглядів про закономірності взаємозв'язків у світі, про стосунки між народами. В сучасних умовах переходу до нового стану міжнародних відносин дедалі більше зростає значення політичного аналізу тенденцій світового розвитку.

1. Еволюція міжнародних відносин

Міжнародна політика в традиційному суспільстві

З сформуванням етносів, виникненням та розвитком у них самосвідомості, формуванням державних утворень йшло практично й виділення міжнародних відносин в особливу сферу взаємостосунків людей. В міру розвитку людства ускладнювалися й зв'язки між народами. З утворенням та розвитком держав, зв'язки та стосунки між людьми поділяються на внутрішньодержавні та зовнішні. *Та якщо внутрішньодержавні стосунки між людьми виражали відносини панування і підкорення, то зовнішні, за межами держави, стосунки одного народу з іншими народами будувалися на рівноправній основі.* За традицією, стосунки між народами не охоплювали існуючі всередині держави зв'язки та стосунки між людьми. Стосунки між державами стають у центр зв'язків між народами, сприяють їх всебічній політизації. Поява кордонів як меж, до яких сягала державна могутність, символізувала не лише суверенітет держави, але й виділення зовнішньої

політики, під якою малися на увазі дії, що виходять за кордони, межі держави. Водночас держава встановлювала контроль над діями будь-яких іноземних сил на своїй території, а непідконтрольні акції розцінювалися як втручання у внутрішні справи держави.

Характерні для політики риси своєрідно відображала зовнішня політика. Взаємодія соціальних шарів і структур у суперництві за участь у зовнішніх справах держави в умовах традиційного суспільства (рабовласництво, феодалізм та ін.) виражалася значно слабше, ніж у ставленні до внутрішніх справ. Сприймалася зовнішня політика як виняткова прерогатива верховної влади, як сфера діяльності властителя або відносно вузької групи осіб, залучених до таїнства управління. Процес формування у різноманітних соціальних спільнотей і шарів самостійних міжнародно-політичних інтересів підганявся кризами та потрясіннями, що зламували державну оболонку. Та події, що відбувалися в окремих державах, мало змінювали загальну картину світового співтовариства. Вже в стародавності розвивається та частина зовнішньої політики, що визначала форми, мету та зміст міжнародної діяльності держави. Спритні володарі, які звикли повелівати, поза державою зустрічались з не менш досвідченими монархами, государями, властителями, які стояли біля керма в інших державах. Протиставлення через відсутність передумов для гегемонії однієї з сторін могло затягуватися на тривалий період (Єгипет і хети, Афіни і Спарта, Рим і Карфаген та ін.). Звичайно ж, така обставина примушувала державних володарів розробляти стратегію дій на перспективу, чітко визначати ієрархію мети, розраховувати сили і засоби, вести безперервне вивчення ситуації, продумувати засоби впливу на суперника, супротивника, організувати союзи та ін.

Багатьом імператорам («царям царів») сама *ідея суверенної рівності здавалась малопринятною, і вони прибуття послів з подарунками готові пояснювати як присилку данини*. Для будь-якої держави «метою в собі» визнавалася абсолютна незалежність держави з визнанням її суверенної рівності та невтручанням у внутрішні справи. *Суверенна рівність розглядалася як цілісна політична одиниця, в якій лише суверен (народ) або уряд володіють верховною легітимною (законною) владою і мають право виступати від імені держави*. Міжнародні стосунки, міжнародна політика зводилися до взаємодії держав, тому що інших суб'єктів міжнародної політики не існувало (в Середньовіччі — рідкий виняток і вплив глави католицької церкви). В таких умовах держави прагнули виявляти вплив через міждержавні зв'язки, пропонуючи сою-

зницькі відносини або заступництво, стравлювали народи (за принципом «поділяй і володарюй»), намагалися маніпулювати більш-менш прихованими засобами (підкуп, шантаж, шпигунство тощо). У слабких партнерів на їх систему цінностей держави (з довготривалою стратегією постійно впливали за допомогою розповсюдження своєї мови і місіонерства, нав'язуючи свою культуру, форми державного або військового влаштування, права та ін.

Природно, складаючи основи політики, міжнародні відносини утворюють певну систему. Політолог Карл Хорсті вважає, що міжнародна система визначається як сукупність незалежних суверенних політичних спільностей: племен, полісів, націй або імперій, взаємодіючих зі значною частотою і відповідно із упорядкованим процесом. Політолог Раймонд Арон підкреслює, що міжнародні відносини — це відносини між політичними спільностями. Основною спільністю зовнішньої політики і компонентом міжнародної системи виступає держава — основний інститут національної політичної системи. Хоча, взагалі, вихід на світову арену в сферу міжнародних відносин мають практично всі складові політичної системи, в тому числі політичні партії, політичні рухи, об'єднання і організації громадськості та ін. За західною традицією найбільш узагальнено зовнішня політика визначається як діяльність, мистецтво по втіленню в життя насильницького нав'язування або угоди групових державних інтересів. Суб'єктами і об'єктами зовнішньої політики виступають не тільки суверенні держави, але й їх коаліції, союзи, блоки та ін. Дедалі більше значення набирають понаддержавні утворення — Організація Об'єднаних Націй та її інститути. Суб'єктами зовнішньої політики та зовнішньополітичних відносин виступають і народи, що борються за своє державне самовизначення.

Міжнародні конфлікти та війни

Ще в сивій давнині — Греція, Рим, Китай, Єгипет та ін., потім в середні віки, в епоху феодалізму, в період розвитку капіталізму — вважалося природним прагнення до поширення влади держави на нові райони, життєвий простір, з якими держава входила в суперечки. Експансію освящали месіанством про «богообраність» того або іншого народу (наприклад, японців), тезами про культурну перевагу над *варварами* (Стародавня Греція, Стародавній Рим, Китай та ін.), релігійними вченнями, концепціями державної спадкоємності з імперіями, що розпалися раніше (Священна Римська імперія германської нації). При

зіткненні з іншою державою в різноманітних міждержавних проблемах відносини з'ясовувалися силою та лише потім велися пошуки компромісів тощо. Головною цінністю, за володіння якою велися суперечки, зіткнення і навіть війни між державами, ставала земля, придатна до господарського освоєння. Часто-густо через землі, надбаня життєвого простору і виникали конфлікти і війни. Кордони держави ставали зримим втіленням балансу сил з іншими державами або *варварськими* племенами. Виникали *прикордонні* території зі складною історичною долею (Лотарингія, Галичина, Трансильванія, Придністров'я, Нагірний Карабах та ін.). Суперечки та конфлікти між державами протягом тисячоліть переростали у війни. З 56 століть людської цивілізації менше трьох — 294 роки можна вважати мирними. За 265 років, описаних у давньоруській «Повести временных лет», літописець лише в один рік, як про велике диво, записав: «Мирно бисть». І справа в принципі не у відсутності миролюбства. В історії зафіксовано понад 8 тисяч мирних договорів, багато з яких укладались *на віки*, але середній термін їх дії не перевищував 10 років.

Війна — організована збройна боротьба між державами, класами або націями. Війна сприймалася як властиве історії і, особливо міжнародним відносинам, явище. Війна тісно зв'язана з політикою. До промислової революції військова сила держави лише приблизно відповідала рівню соціально-економічного розвитку тієї або іншої держави. Воєнні битви, поле брані ставали поприщем героїства, здобування слави тощо. Навіть в ідеальній державі, про яку мріяв Платон, воїни склали один з трьох станів майбутнього суспільства. В сивій давнині і Середньовіччі воїновничими вважалися *варварські племена*, які шукали життєвий простір і не раз розгромлювали цивілізовані держави. Кочівники перемагали осілі народи. Але найглибшими причинами війн виступають економічні, правові, релігійні, психологічні та ін. фактори, що виявляються в політиці держави. Могутня військова держава в міждержавних зв'язках вважалася гарантією миру. Кожний володар, починаючи війну проти суміжної держави, добивався встановлення миру на своїх умовах: підпорядкування або знищення тих, хто чинив опір. Обурюючись лицемірством римлян, вождь британців Калгака говорив, що «римляни створюють пустелю і називають це миром». Пакс Романі — мир поримському — настав, коли все Середземномор'я та Західна Європа виявилися підконтрольні Риму. Це класичний мир на умовах загарбника. Потім його дотримувались багато імперій. Протягом всієї історії війна — не біологічна неминучість, не

відхилення від норми в курсі тієї або іншої держави і не затьмарення монархів, а цілком закономірний розвиток тих же процесів, що відбувалися всередині держави і на світовій арені до *переростання конфлікту в збройні сутички*.

В межах загальної еволюції політичної думки в філософії теоретично осмислювалися міжнародні відносини. Приділялася увага проблемам взаємодії моралі та насильницької зовнішньої політики. Розглядаючи питання про вище благо, про добродесність єдиних джерел щастя, про суперечність морального боргу і особистої користі, давньоримський філософ і політичний діяч Марк Тулій Ціцерон висуває тезу про «справедливу і благочестиву війну», що могла вестися або для помсти за завдане зло, або для вигнання з країни ворога, який вторгся. Аврелій Августин Гіппонський (334—430 рр.) — єпископ гіппонський (в Північній Африці), християнський богослов, філософ — додав до умов Ціцерона «справедливість намірів» (моральний умисел) ведучого війну. Його міркування про війну і мир звучать цілком сучасно: «Ті, що порушують мир, не ненавидять його... А хочуть лише іншого миру, що відповідав би їх бажанням». В Середньовіччі *Фома Аквінський* формулює третю умову справедливості війн: *війна повинна бути — авторизована компетенція, санкція з боку державної влади*. Можливість війни між суверенними державами, в якій обидві сторони впевнені у власній правоті, допускав і Гуго Гроцій, що заклав теоретичну основу для пізнішого поняття *нейтралітету*. Проблеми співвідношення моралі та насильницької зовнішньої політики знайшли відбиття і в працях філософа і гуманіста *Яна Амоса Коменського*, *Іммануїла Канта* та інших.

В ХХ ст. багато політологів, особливо які належать до школи *політичного реалізму*, широко використовують в працях з теорії міжнародних відносин творчу спадщину філософів і мислителів Античності та Середньовіччя — Фукідида, Нікколо Макіавеллі, То-маса Гоббса та ін. Засновник прагматичної історіографії *Фуکیدід з Афін розглядає історичні події в органічному зв'язку з рушійними силами та шляхами розвитку, намагається дати аналіз політичних процесів*. Оцінюючи події з позицій антропології і психології, Фуکیدід вважав неминучим їх повторення в майбутньому (наявність початку ідеї історичного кругообігу, циклічність розвитку суспільства) завдяки властивостям людської природи, а не будь-яких міфічних або космічних джерел. Немало цікавих узагальнень дій політичного лідера, в тому числі й у міжнародних справах, залишив Нікколо Макіавеллі. В трактаті «Государ» ним пропонується звід правил успішної політичної

поведінки: «Воістину пристрасть до завоювань — справа природна і звичайна, і тих, хто враховує при цьому свої можливості, всі схвалюють або ніхто не засудить...». Нікколо Макіавеллі підкреслює, що та *війна справедлива, яка необхідна, і та зброя священна, на яку єдина надія*. Пізніше знайшли розвиток у міжнародно-політичній теорії та практиці багато ідей Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса (концепція «війна всіх проти всіх»), що склали філософську, правову і морально-етичну основу пізніших концепцій «балансу сил» та ін.

Важливі зміни в міжнародній політиці відбуваються після великих географічних відкриттів XV століття, в міру розвитку капіталізму в Європі та зростаючої інтернаціоналізації економічних зв'язків: міжнародна політика набуває *глобального характеру*. В 1494—1529 роках між Іспанією і Португалією підписуються договори, за якими *поділений між ними виявився майже весь не європейський світ*. І хоча загальна тенденція розвитку світового співтовариства залишалася незмінною, все ж згодом претенденти на світову гегемонію змінювалися. В XIX ст. влада Британської імперії поширювалася на чверть земних територій (без Антарктиди), Російської імперії — на одну шосту, а Франції — на одну десяту. Більше половини поверхні планети контролювали три держави: практично вся Земля виявилася поділена на колоніальні володіння, імперії.

В Європі не менш цікаві зрушення сталися після наполеонівських війн. В результаті Віденського конгресу 1815 р. на континенті складається система міжнародних відносин — *європейський концерт*. Тоді ж створити *регульовану* модель європейської політики, що виключала можливість європейської політики, різкого пере-розподілу могутності на користь будь-якої держави, спробували п'ять монархій: Росія, Англія, Австрія, Пруссія, Франція. Посилення однієї держави викликало зближення інших, вимагало компенсуючих *відступів*, силових маневрів тощо. При здійсненні світової політики *європейського концерту* роль головного *балансира* зуміла зіграти Великобританія і добилася найбільших успіхів у світових справах: XIX століття на Заході іменується *Пакс Британіка* аналогічно з римським періодом історії. Століття, коли відсутні загальноєвропейські війни, викликає інтерес сучасних політологів, соціологів до розкриття самої суті механізму *європейського концерту*. Якщо роль концерту високо оцінив Генрі Кіссінджер, то скептично поставився до перспективи використання *моделі європейського концерту* в XX столітті американський історик Гаррі Кренг: «Система Меттерніха — Бі-

смарка настільки ефективна, зважаючи на особливі причини. Система ідеологічно однорідна, число її членів суворо обмежене... Міжнародне політичне життя не стало надбанням плебсу... В сучасних умовах ці фактори відсутні».

XX століття багате на міжнародні події. Господарське взаємопроникнення розвинутих держав, ростаюче фінансове переплетіння та поширення політичної взаємодії, створювали надійну основу для мирного розвитку. Ще на початку сторіччя філософи, соціологи, досліджуючи розвиток світового співтовариства, доводили, що фінансово-економічна взаємозалежність держав виключає війну і вирішення спірних проблем за допомогою сили. І все ж століття виявилось найкривавішим в історії: *сучасне XX століття породило світові війни, в яких брали участь десятки країн і мільйони людей. В першій світовій війні брало участь 38 держав, мобілізовано 74 млн солдат, а унесла війна 10 млн людських життів, 20 млн поранено та контужено. В другій світовій війні брало участь вже 72 держави, поставлено під руїни 110 млн солдат. Загальні людські втрати досягли майже 60 млн, а також більше 20 млн загинуло в «локальних» конфліктах за два десятиріччя «холодної війни» — після другої світової війни.* На зміну протиборству, коаліціям та воєнним союзам імперій прийшла після першої світової війни Версальсько-вашингтонська система міжнародних відносин, продумана і запропонована державами-переможцями — Англією, Францією, Італією, Японією і США. У центрі Версальсько-вашингтонської системи стояла міжнародна організація — Ліга Націй, що ставила метою узгоджувати інтереси країн — учасниць у сфері безпеки. Ініціатором її створення став президент США Вудро Вільсон, професор юриспруденції і політичної економіки Пристонського університету. Але США не ввійшли до Ліги Націй через надмірні поступки, зроблені Вудро Вільсоном Англії та Франції. Сенат США не погодився ратифікувати Версальський мир. Вудро Вільсон відомий і як творець «14 пунктів» — проекту післявоєнного врегулювання (1918 р.). З «14 пунктів» в США почалося формування загальної теорії міжнародних відносин. Проте створена Ліга Націй так і не вирішила реальні міжнародні проблеми — скоротити озброєння, просунути деколонізацію, ефективно протидіяти в 30-ті роки актам агресії Німеччини, Італії і Японії. Знову спалахнула світова війна.

Для створення післявоєнної системи міжнародних відносин, що гарантує безпеку і співробітництво в світі, багато зусиль додали учасники антигітлерівської коаліції. В 1943 році відбулась в Москві конференція СРСР, США і Англії, яка прийняла рішення

про використання їх збройних сил після війни тільки на основі взаємної згоди. В 1943—1945 роках відбулися в Тегерані, Криму, Берліні конференції СРСР, США, Англії і Франції, що розглядали проблеми післявоєнної побудови миру в Європі. В 1945 році заснована Організація Об'єднаних Націй. Підписані двосторонні договори про взаємодопомогу СРСР і Англії, СРСР та Франції та ін. Проте незабаром, після розгрому фашистської Німеччини, Італії та імперіалістичної Японії і встановлення миру, почалися незгоди між державами-учасниками антигітлерівської коаліції, розігралася «холодна війна». Реально система міжнародних відносин, що тоді сформувалася, істотно відрізнялася від розроблених у воєнну пору проєктів системи світових відносин і післявоєнного упорядкування світу і безпеки народів. Протистояння, що виникло між великими державами-переможцями у війні, розкололо Європу, а ядерне залякування, гонка озброєнь, воєнні конфлікти і локальні війни, що почастишали в різноманітних регіонах світу, при прихованій або явній участі великих держав, психологічна війна з всюдисущим образом ворога, блокади та ембарго характеризували етап світової політики, що тривала чотири десятиріччя. Але все ж міжнародні відносини розвивалися інтенсивно. Науково-технічна революція, що розгорнулася в другій половині ХХ століття, виявляє величезний і зростаючий вплив на формування майбутнього людства, стала радикальним технологічним переворотом у розвитку продуктивних сил суспільства, прологом нової технологічної епохи всесвітньої історії. *Сучасна індустріальна цивілізація характеризується рядом основних рис: утилітарне ставлення до природи, нагромадження екологічних боргів; орієнтація, насамперед, на інтенсивний шлях розвитку, створення транснаціональних корпорацій; зведення людини до ролі фактора виробництва, орієнтація на тиражування моделі людини-виконавця, розщеплення особистості; товарне виробництво та ринок; представницька демократія та плюралізм тощо.*

Історичний розвиток індустріальної цивілізації в сучасних умовах уперся в межі виживання людства. Адже всякий радикальний технологічний переворот викликає глибокі якісні зміни не тільки в продуктивних силах суспільства, але й перетворює, удосконалює виробничі відносини, сам спосіб життя людей, супроводжується розширенням обміну їх діяльності. З 80-х років ХХ ст. почався новий етап науково-технічної революції, що відкриває перспективи дальшого прискорення розвитку продуктивних сил суспільства і збагачення його духовного життя. Провідними пріоритетними напрямками нового етапу науково-технічної ре-

волюції стали: мікроелектроніка, інформатика, робототехніка, біотехнологія, створення матеріалів із заздалегідь заданими властивостями, приладобудування, ядерна енергетика, аерокосмічна промисловість та ін. В економіці розвинених країн на базі тенденції до усуспільнення виробництва поступово росте і роль держави. Поряд з появою більше 100 нових суверенних незалежних держав, фактор зростання ролі держави в економіці вступає в своєрідні суперечності з транснаціоналізацією в економіці та інтеграцією в політиці. Якісно змінюються засоби впливу держав на сусідні та віддалені держави. Поширюються канали впливу. В міру нагромадження ядерної зброї змінювалися акценти. Ядерна війна не могла вже бути раціональним продовженням політики. Гонка озброєнь з військово-технологічного змагання дедалі більше перетворювалася в засіб економічного виснаження. Нагромадження озброєнь перестало означати зміцнення безпеки. Дедалі більше загострювалися соціально-економічні та екологічні проблеми, розвиток багатоступінчастої структури міжнародних організацій, сковувались реаліями протиборства великих держав світу, стояли перепоною на шляху взаємовигідного співробітництва. На рубежі 90-х років закінчення холодної війни створило нові умови розвитку міжнародних відносин.

Формування теорій міжнародних відносин

Якщо до ХХ сторіччя світові процеси йшли своєю чергою, а теоретичні дослідження мало впливали на реальний курс держав, то в ХХ сторіччі поступово й неухильно зростає вплив теорії на практику міжнародних відносин. Серед теорій міжнародної політики певне місце займають концепції революційного перетворення світового співтовариства. Аналізуючи світові проблеми з класових позицій, видатні соціологи Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін виходили в формуванні міжнародних відносин в кожній історичній епосі з поєднанням внутрішньої і зовнішньої політики держав відповідно із закономірностями розвитку конкретно-економічних систем. Вважаючи епоху після 1917 року перехідною від капіталістичної до соціально-інтегративної економічної системи, Володимир Ленін висунув положення про світовий революційний процес, світову революцію, про антиімперіалістичну боротьбу, природний союз з народами колоніальних і залежних країн. Змістом зовнішньої політики імперіалізму вважалося світове встановлення великими капіталістичними державами панування. В умовах капіталізму

вирішення всіх спірних питань між державами можливо *тільки за допомогою сили*. Соціально-інтегративні держави в зовнішніх відносинах з іншими країнами дотримувались *принципу соціального інтернаціоналізму, принципу мирного співіснування*.

Відкидаючи класовий підхід до оцінки міжнародних відносин між державами, представники інших соціологічних шкіл тоді ж гостро критикували марксистські теорії міжнародних відносин, звинувачували марксистів в *економічному визначенні, в критичній соціалістичними визначеннями гегемоністських зазіхань Росії, в розбіжності між теорією і практикою дії реального соціалізму*. Ідея балансу сил і різноманітні варіанти взаємодії, інтеграції — ось ті два протилежні полюси в ХХ сторіччі, між якими тривав процес розвитку немарксистських теорій міжнародних відносин. Глобалізація політики і формування блокового імперіалізму сприяли висуванню нових підходів до осмислення подій і *намічених тенденцій, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя країн світу*. Ще на початку ХХ століття англійський географ Хальфорд Маккінлер формулює *теорію геополітики*. Її суть полягала у визнанні провідними в міжнародних відносинах держав природних явищ. Відзначалося, що той, хто керує Східною Європою — керує *серединною землею Євразії; хто управляє серединною землею Євразії — керує світовим островом Європи, Азії, Африки, а той, хто управляє світовим островом — керує світом*. Якщо ж залишити в стороні різні комбінації, *ідея ролі географічних факторів для становлення держав, їх політики та історичної долі, з'ясована ще в працях Генрі Бокля, Льва Мечникова, Жак Елізе Реклю, а пізніше в працях Сергія Соловйова, Василя Ключевського, Фрідріха Ратцеля, Рудольфа Челлена та інших*. Ідея *суспільного прогресу історії людства лежить в центрі соціологічної концепції Льва Мечникова*. Соціальний прогрес поєднується з розвитком промислового будівництва і техніки, свідчить про гігантське зростання влади людини над силами природи. Прогрес безпосередньо зв'язаний з еволюцією соціальних зв'язків між людьми і фактом зростання загальнолюдської солідарності. Ці явища та процеси, підкреслює Лев Мечников, є критерієм і ознакою суспільного прогресу. Виходячи з вчення Чарльза Дарвіна про боротьбу за існування і природний відбір в біологічному світі, Лев Мечников відзначає, що ці процеси ведуть до диференціації організмів і органів і спеціалізації їх функцій, що в сукупності «колективної діяльності всіх органів» забезпечують життя цілісному біологічному світу, і вивчати суспільні процеси і явища повинна *політична соціологія*.

На відміну від біологічного світу, де триває боротьба за індивідуальне існування, в соціальній сфері, навпаки, люди об'єднують зусилля для досягнення спільної мети. Суспільство можна порівнювати з організмом, як це робили Огюст Конт або Герберт Спенсер, але не можна ототожнювати їх, тому що істотно відрізняються один від одного. Аналізуючи історію і культуру народів, різноманітні цивілізації, Лев Мечников приходить до висновку, що *об'єктивним фактором їх розвитку є географічне середовище* — загальний елемент і умови буття суспільства безвідносно простору і часу. Геологічна будова Альпів ускладнює вторгнення в Центральну Європу з Італії, але не в зворотному напрямку, що не раз відіграло роль в історії. Географічний фактор в житті суспільства істотний. Без природи немає суспільства. Людина вийшла, народилась в світі природи і генетично є природною істотою. Природні джерела засобів праці та засобів життя — невід'ємна умова існування і розвитку суспільства, людини. Адже безсумнівне значення в розподілі ресурсів держав і формуванні ними зовнішньої політики мають такі фактори: вихід до моря, природні багатства, клімат, а також конфігурація кордонів, сусіди та ін. Але геополітика базувалася не на фактах науки, а на *здоровому сенсі*, вигадці, шовінізмі, расизмі тощо. Це спроба ідеологізації географії, соціології і використанні їх з політичною метою. *І головний недолік теорій геополітичної соціології в тому, що абсолютизувався якийсь один з різноманітних компонентів рівняння світової політики.* У міжвоєнний період в США розвивався ще один напрям теоретичного осмислення міжнародної політики — *політичний ідеалізм*. Суть політичного ідеалізму полягає в тому, що відкидаючи *баланс сил*, світова політика розглядалася в поняттях *право і мораль, і моделі міжнародних відносин ставилися на юридичну основу*. Внаслідок виявлялися конструкції з *ідеальними* параметрами, що мало відобразити європейські та глобальні реальності. Протиставляючи *балансу сили* міжнародні організації, політологи Джордж Шоттуел, Девід Перкінс, Віль Дін та ін. перебільшували їх роль в міжнародних відносинах держав.

У другій половині ХХ століття теорії міжнародної політики формувалися під впливом суміжних галузей знань і в зв'язку з змінами в міжнародних справах. Аналізуючи становище вивчення теорії міжнародної політики, англійський політолог Джеймс Френкель відзначав, що «жодна з так званих «теорій» не нагадує точної логічної організації і не наближається до канонів перевірки теорії». Разом з тим, тоді ж запропонована безліч аналітичних підходів, концепцій, моделей, що висвітлюють окремі сторони

міжнародних процесів, їх домінуючі тенденції і загальне становище на певних етапах. У другій половині 40-х років ХХ ст. у США виникла школа політичного реалізму. Тривалий період школа політичного реалізму мала вплив на державні структури, зайняті проблемами зовнішньої політики. Серед учених і політиків школи політичного реалізму і школи стратегічного аналізу міжнародних відносин — Джордж Кеннан, Уолт Ліппман, Збігнев Бжезінський, Уолт Ростоу, Генрі Кіссінджер, Джон Болл, Ральф Страус Хюпе та інші, включаючи Раймонда Арона (Франція), Джеймса Френкеля (Англія) та ін. Очоловав школу стратегічного аналізу міжнародних відносин Ганс Моргентау. Помітний вплив на світогляд і погляди про міжнародну політику мали і вчення Нікколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, праці німецького історика ХІХ ст. Леона Ранке і англійського історика ХХ ст. Арнольда Тойнбі, а також теоретики геополітики. Розглядаючи недосконалість становища в світі як результат дії сил, закладених в людській природі, *реалісти* закликали не протистояти їм. А Генрі Моргентау підкреслював, що «моральні принципи ніколи не можуть бути повністю здійснені і мають в будь-якому випадку приблизно відповідати один одному через незмінно тимчасовий баланс інтересів і завжди німецьке врегулювання конфліктів».

Концепція державних інтересів, названих *національними*, також розроблялася реалістами. *Економічні інтереси* (збереження зв'язків з партнерами, нарощування експортного потенціалу і закордонних інвестицій, захист внутрішнього ринку), *національна безпека* (захист від зовнішньої небезпеки), *інтереси світового порядку* — все це постійні інтереси. Реалізація і утвердження інтересів дає можливість державі зайняти в світі положення, відповідне її силі. І поняття сила, могутність розкривається надто широко. Державною могутністю називає соціолог Леон Халле спроможність добиватися бажаних результатів будь-якими засобами: красномовністю, переконливою аргументацією, шантажем, торгівлею, загрозою і примушенням та ін., а також умінням викликати жалість, роздратування або незручність. Говорячи про елементи сили, Ганс Моргентау з дев'яти елементів сили виділяє *дипломатію*. А опору на військову силу реалісти вважають умовою її успішності. Соціолог Роберт Осгуд вважав головною мірою сили спроможність заперечувати інтереси інших націй, включаючи саме їх виживання як останній засіб. *Баланс сил*, що формується на основі блоків і союзів на чолі з найсильнішими державами, є основний механізм світової політики, що і приводить різні елементи могутності держави до одного знаменника.

Центри сили підтримують баланс у рівновазі. Наслідком же порушення балансу сил і є *війна або активна підготовка до неї*. Використовуючи ідеї геополітиків, соціолог Уолт Ростоу प्रति- ставляє Америку Євразії, підкреслюючи, що «об'єднані ресурси Євразії, включаючи військовий потенціал, були і залишаються вище американських. Сполучені Штати, по суті, потрібно розгля- дати як континентальний острів, що переважає за розмірами Єв- разію. Американські інтереси вимагають, щоб жодна держава або група держав, ворожі або потенційно ворожі США, не панували над Євразією або достатньою частиною її». Вирішити проблему пропонувалося, протиставивши центр Євразії окраїнам, зберіга- ючи за США роль держави-балансира. В руслі модернізму скла- лася і *школа системного аналізу міжнародних відносин* та ін. (Мортон Каплан, Девід Синер, Анрі Органскі), *теорія зовнішньої політики* (Джордж Розентау), *теорія інтеграції* (Карл Дойч), *те- орія міжнародного конфлікту* (Отто Хонси, Белл Броді та ін.), *теорія міжнародних організацій* (Евін Хаас, Джеймс Пай та ін.). Якщо раніше держави розглядалися як внутрішньо єдині одини- ці, що визначали свій курс зовнішніх відносин на основі націона- льних інтересів, то в сучасних умовах держави вивчаються як *си- стемні, підлеглі впливу ззовні. Приділяється увага міжнародним організаціям: транснаціональним корпораціям та іншим суб'єктам міжнародних відносин, розглядається їх роль у світо- вій політиці*.

Основні тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин

Без докорінних катаклізмів у Європі, та й в усьому сві- ті, завершилася на початку 90-х років «холодна війна». Завер- шення «холодної війни» вселило у народів світу надію на стабілі- зацію становища у світі, на стабільний характер тенденції до мирного вирішення конфліктних ситуацій, до погодженості інте- ресів різноманітних політичних сил на світовій арені. Разом з тим, уже в сучасних умовах ясно, що припинення протиборства Сходу і Заходу зняло лише частину суперечностей у світовій політиці. Безпосередньо з ліквідацією біполярної системи міжнарод- них відносин зв'язані та відбуваються в ряді регіонів Землі змі- ни: зникли з політичної карти ряд держав в Європі, Азії та Латинській Америці, розпущена Рада Економічної Взаємодопо- моги, припинила існування Організація Варшавського Договору, сталися зміни зовнішньополітичної орієнтації новоутворених і

переорієнтація держав, що існували, включаючи радянських партнерів у «третьому світі», виведення військ з чужих територій та ін., а також поява інтеграційних тенденцій у Східній Європі та Співдружності незалежних держав. Стабільність всередині військово-політичних союзів, що існували в період «холодної війни», підтримувалася саме блоковим поділом світу. Ситуація, що склалася після розпаду ряду воєнно-політичних блоків в різноманітних регіонах та в світі, *розгортання процесу суверенізації ряду національних держав*, розпаду імперій привели до підвищення конфліктності та виникненню на Землі десятків «гарячих точок», до окремого використання військової сили (Нагірний Карабах, Осетія, Абхазія, Чечня, Придністров'я, Таджикистан, Югославія, Афганістан та ін.). *В Європі знову стає реальністю вирішення спірних питань силою*. Якщо в період «холодної війни» суперництво та протиборство між Заходом і Сходом створювало для багатьох держав можливість маневру та можливість триматися на плаву, то звуження поля дій викликає певну занепокоєність, настороженість у відносинах між Північчю і Півднем.

Якщо раніше важливим компонентом атлантичної солідарності, візитною карткою США виступав на самому Заході *антисоветизм і антикомунізм*, то із завершенням «холодної війни» у міжнародному житті виникає проблема мотивації військово-політичного партнерства США в Європі та ширша проблема пошуку обличчя для американської політики у світі. У «холодній війні» перемога одержана Сполученими Штатами Америки та їх прихильниками — великими державами світу, створивши об'єктивну можливість встановлення в світі панування обмеженої групи держав — Великої сімки. *Новий світовий порядок, як система міжнародних відносин, складається, формується після завершення «холодної війни», встановлення дружніх партнерських відносин між США та Росією, між Україною та США, між Росією і Україною та іншими державами Співдружності*. Глибоке скорочення ядерних і звичайних озброєнь та ін. Ожила і стала цілеспрямованішою діяльність ООН та її структур. При повній одностайності постійних членів — США, Англії, Франції, Китаю та Росії, працює в сучасних умовах Рада Безпеки. З початку 90-х років відбулася інституалізація Ради безпеки та співробітництва в Європі, поширено її функції аж до можливості здійснення операції підтримання миру в міждержавних конфліктах. НАТО й Рада Європи реорганізують свої структури з урахуванням змін, що сталися, й здійснюваних перетворень в країнах Східної Європи. *Вісь світової політики дедалі більше зміщується в*

напрямку Північ — Південь. Без нового підходу до проблем міжнародної безпеки неможливо ані скоротити 30—40-кратне відставання в рівнях життя розвинених і країн, що розвиваються, ані вирішити багато глобальних проблем сучасності. Намітилося рішення й в питаннях роззброєння. На передній край висунулася проблема нерозповсюдження зброї масового знищення. Якщо раніше режим нерозповсюдження ядерної зброї передбачав недопущення до атомної зброї Німеччини, Італії та Японії, то в сучасних умовах в багато чому переорієнтовано на країни «третього світу». Передбачається продовження терміну дії Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Триває глобальний процес: перерозподіл могутності держав. У Центральній Європі після об'єднання Німеччини виник новий центр світових сил. Йдуть бурхливі інтеграційні процеси в регіоні Канада — США — Мексика. Триває транснаціоналізація економіки світу. На рубежі ХХІ століття в світовій політиці відбуваються складні, цікаві процеси і події, що змінюють світ.

Зовнішня політика — курс держави в міжнародних справах, що забезпечує специфічними засобами і методами захист її суверенітету і незалежності, досягнення життєво важливих національних інтересів та мети. Кожна держава будує зовнішню політику, виходячи з власних національних інтересів та інтересів своїх партнерів. Зовнішньополітична мета історично конкретна і змінюється в залежності від економічних, науково-технічних, внутріполітичних та інших факторів. Формується зовнішня політика багатьма факторами, зумовленими географічним розташуванням, історичними зв'язками і менталітетом нації, її релігійними, моральними, особливостями світогляду.

Зовнішня політика визначається: по-перше, усвідомленим, наміченим власним курсом, спрямованим на досягнення мети держави на міжнародній арені; по-друге, об'єктивним, іноді випадковим або взагалі ненавмисним *виносом* у зовнішню політику якихось внутрішніх процесів та явищ, що існують та розвиваються в державі і суспільстві; по-третє, необхідністю для держави так або інакше враховувати об'єктивні умови, що існують або здатні виникнути в системі міждержавних відносин; по-четверте, потребами якимось впливати на інших суб'єктів міжнародних відносин або, навпаки, реагувати на їх дії. Американський політолог Ганс Моргентау підкреслював: «Суть міжнародної політики ідентична політиці внутрішній. І внутрішня, і зовнішня політика є боротьба за силу, що модифікується лише різними умовами, які складаються у внутрішній і міжнародній сферах». Австрійський соціолог Людвіг Гу-

мпович досить чітко вказував, що «внутрішній розвиток держави обумовлюється розвитком її зовнішніх сил: на перший випадає службова роль стосовно останнього». Виявляється це в тому, що у влади перебуває соціальна група, «якій найбільше на руку зовнішнє, міжнародне становище держави... Такий зв'язок існує між внутрішнім розвитком держави і зовнішньою, міжнародною історією. Причина в тому, що внутрішня історія є простим доповненням зовнішньої, обумовлюється нею».

Зовнішня і внутрішня політика реально, об'єктивно існують і, природно, взаємно залежать одна від одної. Суть і зміст зовнішньої політики змінюється в залежності від внутрішнього становища держави і від міжнародної обстановки. Стратегічна мета зовнішньої політики передбачає необхідність забезпечення національної безпеки держави; зростання її загальної могутності (потенціалу); підвищення ролі міжнародних позицій і престижу держави. З особливостями зовнішньої політики — специфічної сфери діяльності держави тісно поєднані її мета і функції. Основна мета зовнішньої політики будь-якої держави: забезпечення її безпеки, суверенності, цілісності та недоторканості. Це пов'язано з захистом та охороною прав і інтересів країни, а також її громадян за межами державних кордонів. *Захисна функція* полягає у пристосуванні зовнішньополітичної стратегії держави до системи міжнародних відносин. Реалізація захисної функції спрямована на запобігання загрози для держави, на пошук мирних політичних рішень спірних питань і проблем. Найважливіше завдання зовнішньої політики є посилення економічного і політичного потенціалу держави. Зовнішня політика має сприяти ефективному функціонуванню економіки, зростанню добробуту суспільства, тим-то її завданням стає забезпечення для держави вигідної участі в поділі праці, пошук дешевих ресурсів (сировинних і трудових), забезпечення вигідних умов збуту продукції, збереження стратегічних ресурсів країни. Представницька функція зовнішньої політики реалізується з допомогою впливу на суспільну думку і політичні кола тих або інших країн, щоб забезпечити сприятливі умови для успішного вирішення зовнішньополітичних завдань. Інформаційно-представницька функція реалізується в межах культурних і наукових обмінів, проведення переговорів, укладання міжнародних договорів. Регулююча функція зовнішньої політики спрямована на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для діяльності держави.

З метою реалізації зовнішньої політики держави використовуються чотири види засобів: політичні, економічні, військові та ін-

формаційно-пропагандистські. Політичними засобами, насамперед, є *дипломатія*. Дипломатія — офіційна діяльність держави через спеціальні інститути і за допомогою спеціальних заходів, методів з позицій міжнародного права, що мають конституційно-правовий статус. Дипломатія здійснюється через переговори, візити, спеціальні конференції і наради, зустрічі, підготовку і укладання двосторонніх і багатосторонніх угод, дипломатичного листування, участі в міжнародних організаціях. *Економічні засоби зовнішньої політики* мають на увазі використання економічного потенціалу країни для досягнення зовнішньої політичної мети. Держава, що має сильну економіку, фінансову могутність, займає і відповідне становище на міжнародній арені. Навіть територіально невеликі держави, небагаті матеріальними і людськими ресурсами, можуть відігравати важливу роль на світовій арені, якщо в них сильна економіка, що базується на передових технологіях і які здатні поширювати досягнення далеко за свої кордони. Дієвими економічними засобами є ембарго, або навпаки, режим найбільшого сприяння в торгівлі, надання інвестицій, кредитів і позичок, іншої економічної допомоги чи відмовлення в її наданні. Військові засоби зовнішньої політики — військова могутність держави, що має армію, її чисельність і якість озброєння, моральний стан, наявність військових баз, володіння ядерною зброєю тощо. Військові засоби можуть використовуватися як засіб прямого так і непрямого впливу (війни, інтервенції, блокади та ін.). Інформаційно-пропагандистські засоби — весь арсенал сучасних засобів масової інформації, пропаганди й агітації, що використовуються для зміцнення авторитету держави на міжнародній арені, сприяють забезпеченню довіри з боку союзників і можливим партнерів. За допомогою засобів масової інформації формується у світовій громадськості позитивного образу держави, почуття симпатії до неї, а в разі потреби — антипатії й осуду стосовно інших держав.

Реалізація мети зовнішньої політики будь-якої держави здійснюється на певних принципах. Основним міжнародно-правовим документом сучасності, де сформульовані принципи міжнародного права й передбачені заходи їх дотримання, є прийнятий 1945 році 50 державами Статут Організації Об'єднаних Націй, «Декларація про принципи міжнародного права». Важливу роль у розвитку міжнародних відносин відіграв Заключний акт Наради з безпеки й співробітництва в Європі (1975 рік). Конкретизації та визначенню процедур здійснення принципів зовнішньої політики значно сприяють двосторонні угоди держав про співробітництво. При здійсненні зовнішньої політики держави керуються схвале-

ними світовим співтовариством принципами: мирне співіснування, суверенність, рівноправність держав, рівноправність народів та їх права, самостійне визначення долі, незастосування сили або загрози силою, непорушність державних кордонів, територіальна цілісність держав, мирне врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи держав, сумлінне виконання міжнародних зобов'язань, загального поважання прав людини й основних свобод.

2. Міжнародна політика України

Зовнішня політика — курс держави в міжнародних справах, що забезпечує специфічними засобами і методами захист її суверенітету і незалежності, досягнення життєво важливих національних інтересів і мети. Кожна держава зобов'язана будувати зовнішню політику, виходячи з власних національних інтересів та інтересів своїх партнерів. Зовнішньополітична мета історично конкретна і змінюється в залежності від економічних, науково-технічних, внутрішньополітичних та інших факторів. Формується зовнішня політика багатьма факторами, зумовленими географічним розташуванням, історичними зв'язками і менталітетом нації, її релігійними, моральними особливостями, світоглядом. *Зовнішня політика визначається:*

по-перше, усвідомленим, наміченим власним курсом, спрямованим на досягнення мети держави на міжнародній арені;

по-друге, об'єктивним, іноді випадковим або взагалі ненавмишним *виносом* у зовнішню політику якихось внутрішніх процесів та явищ, що існують та розвиваються в державі і суспільстві;

по-третє, необхідністю для держави так або інакше враховувати об'єктивні умови, що існують або здатні виникнути в системі міждержавних відносин;

по-четверте, потребами якимось впливати на інших суб'єктів міжнародних відносин або, навпаки, реагувати на їх дії.

Суть і зміст зовнішньої політики змінюються в залежності від внутрішнього становища держави і від міжнародної обстановки. При визначенні стратегічної мети зовнішньої політики можна виділити необхідність забезпечення національної безпеки держави; зростання загальної могутності (потенціалу) держави; підвищення ролі міжнародних позицій і престижу держави. З особливостями зовнішньої політики як специфічної сфери діяльності держави тісно поєднані її мета і функції. Основна мета зовнішньої політики будь-якої держави — забезпечення її безпеки, су-

веренності, цілісності та недоторканності. Це пов'язано з захистом та охороною прав і інтересів країни, а також її громадян за межами державних кордонів. *Захисна функція* полягає у пристосуванні зовнішньополітичної стратегії держави до системи міжнародних відносин.

Зовнішня політика здійснює важливу *економічну функцію*. *Інформаційно-представницька функція* є вираження діяльності відповідних органів, створення позитивного іміджу держави у світовому співтоваристві. Спеціальні органи інформують уряди про наміри інших урядів, забезпечують контакти держави з іншими країнами. Представницька функція зовнішньої політики реалізується з допомогою впливу на суспільну думку і політичні кола тих або інших країн, щоб забезпечити сприятливі умови для успішного вирішення зовнішньополітичних завдань. Інформаційно-представницька функція реалізується в межах культурних і наукових обмінів, проведення переговорів, укладання міжнародних договорів. *Регулююча* функція зовнішньої політики спрямована на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для діяльності держави щодо збереженню рівноваги в системі політичних зв'язків.

Становлення зовнішньої політики України

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, бере участь у загальноєвропейському процесі та в європейських структурах. Послідовно реалізуючи курс, проголошений Декларацією про державний суверенітет, Верховна Рада законодавчо закріплювала право на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. З початку 90-х років ХХ ст., після проголошення державного суверенітету, розгорнувся процес міжнародного визнання України. 2 грудня 1991 року першою незалежність України визнала і вирішила встановити дипломатичні відносини Польща. Тоді ж Канада заявила, що визнає Україну як незалежну державу. 4 грудня це зробили Литва і Латвія, 5 грудня — Росія і Болгарія. Тільки у грудні Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин визнано 66 державами світу, серед них Аргентиною, Великобританією, Естонією, Ізраїлем, Італією, Німеччиною, США, Францією, Китаєм, Японією. Найвизначальнішими стали останні дні 1991 р.: Україну визнали і всі держави *Великої сімки*, що свідчило про остаточний перелом у позиції сві-

тової громадськості з приводу незалежності України. Вона стала членом Ради безпеки та співробітництва в Європі (тепер — Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а 10 березня 1992 року — приєдналася до Ради Північноатлантичного співробітництва (з 1998 року — Рада євроатлантичного партнерства). Важливим кроком на шляху становлення України — повноправного суб'єкта міжнародних відносин — стало введення атрибутів державності, зокрема визначення громадянства України, національної символіки, введення власної грошової одиниці. Зафіксовано та визначено правовий статус державного кордону України.

Звертаючись до парламентів і народів світу, Україна підкреслювала, що будує демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини. Неухильно дотримуючись норм міжнародного права, керуючись загальною Декларацією прав людини, Міжнародними пактами про права людини, Україна їх ратифікувала. Одна з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, у повній відповідності з метою і принципами Статуту Україна спрямовує зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, активізацію міжнародного співробітництва у розв'язанні екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем. У важливому зовнішньополітичному документі незалежної України намічено основні контури зовнішньополітичного курсу молодого української держави. У липні 1993 року Верховна Рада України прийняла важливий документ — Основні напрями зовнішньої політики України, де окреслено базові національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики. Наголошувалося, що базовою вимогою у здійсненні зовнішньої політики є якнайповніше і якнайефективніше забезпечення національних інтересів держави. *По-перше*, це стратегічні та геополітичні інтереси, в основі яких — забезпечення національної безпеки України та захист її політичної незалежності. *По-друге* — економічні інтереси, поєднані з інтегруванням економіки України у світове господарство. *По-третє*, це регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, тобто забезпечення різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України. З метою забезпечення національних інтересів України її зовнішня політика постійно спрямовується на виконання відповідальних і складних завдань. Головне — утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави. Органічними складовими є забезпечення стабільності міжнародного становища України, збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів, включення України у світову економічну

систему для її повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу.

Принципові основи зовнішньої політики України розвивають положення, визначені Актом проголошення незалежності України, Зверненням Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» та ін. документи, які відповідають загальною визначеним нормам та принципам міжнародного права. У двосторонніх і багатосторонніх відносинах Україна керується принципами добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи, засуджує війну як зброяння національної політики, дотримується принципу незастосування сили і загрози силою, прагне до розв'язання будь-яких міжнародних суперечок винятково мирними засобами. Україна не висуває територіальних претензій до сусідніх держав і не визнає жодних територіальних претензій до себе, неухильно дотримується міжнародних стандартів прав людини, забезпечує права національних меншин, які проживають на її території і вживає належні заходи до збереження національної самобутності української діаспори відповідно до норм міжнародного права. В сучасних умовах дотримання прав людини не є лише внутрішньою справою окремих держав, вважається принцип неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, а загроза національній безпеці будь-якої держави становить загрозу загальній безпеці світу. Важливими основами, на яких базується зовнішня політика, є недопущення присутності збройних сил інших держав на території України, а також розміщення іноземних військ на територіях інших держав без їх ясно вираженої згоди, крім випадків застосування міжнародних санкцій відповідно до Статуту ООН. Україна вважає необхідним застосування Збройних сил лише у випадках актів безпосередньої збройної агресії, а також будь-яких інших збройних зазіхань на територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів.

Зовнішню політику Україна здійснює в напрямках: розвитку двосторонніх міждержавних відносин; розширення участі в європейському регіональному співробітництві; співробітництва в межах Співдружності незалежних держав (СНД); діяльності в ООН та інших міжнародних організаціях. Кожен з напрямків має комплекс пріоритетів, що зумовлюються національними інтересами України та її прагненням сприяти підтримці регіонального і загального миру, забезпеченню міжнародної безпеки, реалізації глобальних проблем людства. Зокрема, пріоритетом у сфері двосторонніх відносин є активний розвиток політичних, економічних,

науково-технічних, культурних та інших відносин з прикордонними країнами, західними державами — членами Європейської співдружності та НАТО; географічно близькими країнами; державами Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки.

На сучасному етапі *пріоритетними функціями зовнішньої політики України є:* забезпечення національної безпеки; створення умов, необхідних для нормального функціонування національної економіки; сприяння науково-технічному прогресу, розвитку культури та освіти; участь у розв'язанні глобальних проблем сучасності; зв'язки з українською діаспорою; інформаційна діяльність.

Двосторонні міждержавні відносини України

Прикордонні країни — найближче зовнішнє середовище, від взаємодії з яким безпосередньо залежить мир і стабільність на всій периферії кордонів України, її нормальний внутрішній розвиток, безперешкодне і широке спілкування з зовнішнім світом. Довжина кордонів України величезна: з Росією — 2484 км, з Молдовою — 1194 км, з Білоруссю — 952 км, Румунією — 608 км, з Польщею — 542 км, Угорщиною — 135 км, Словаччиною — 98 км. Чорне море з'єднує Україну морськими кордонами з Туреччиною, Болгарією та Грузією. У відносинах з прикордонними країнами є укладення повномасштабних договорів про добросусідство і співробітництво, створення атмосфери взаємної довіри і поваги, укладення дружніх і взаємовигідних партнерських відносин у всіх галузях. Україна розширює й удосконалює правові основи співробітництва з державами, створює ефективні механізми попередження і мирного врегулювання конфліктів або можливих суперечок. Зовнішньополітичні зусилля постійно спрямовані на те, щоб прикордонні країни створювали навколо України надійний *пояс миру і стабільності*.

Особливості історичного розвитку та специфіка геополітичного і гео економічного становища України основні двосторонніх відносин з прикордонними державами. Для України відносини з Росією є відносинами «особливого партнерства», оскільки від їх характеру значно залежать доля прогресивного демократичного розвитку України і Російської Федерації, стабільність у Європі і в усьому світі. Протидіючи будь-яким територіальним домаганням чи спробам втручання у внутрішні справи, Україна будує відносини з Росією в дусі щирого добросусідства, взаємоповаги і партнерства. Україна спрямовує свої зовнішньополітичні зусилля на

те, щоб стати надійним мостом між Росією і країнами Центрально-Східної Європи, беручи до уваги необхідність підтримки військово-політичної і соціально-економічної стабільності в Центрально-Східній Європі, а також життєво важливі національні інтереси України, в тому числі в сфері безпеки.

Географічно близькі країни разом з деякими прикордонними державами є своєрідним мостом між Україною і заходом Європи. Україна прагне до розвитку з ними повномасштабних дружніх відносин. Співробітництво з географічно близькими державами розширює смугу стабільності і миру навколо України, сприяє її утвердженню як впливової європейської держави, прокладає шлях до широких політичних, економічних, культурних, наукових, гуманітарних відносин з Центральною, Північно-Східною і Південно-Східною Європою. Розгалужені і стабільні відносини України з географічно близькими державами є необхідною умовою повноцінного інтегрування України в сім'ю європейських народів, її активної участі в регіональному і субрегіональному співробітництві. З огляду на географічну близькість та історичні зв'язки з країнами Балканського регіону, Україна розвиває широкі партнерські відносини в різних галузях. Україна постійно підтверджує готовність брати участь у спільних з Організацією Об'єднаних Націй, Співдружністю безпеки Європи та іншими зацікавленими сторонами зусиллях, спрямованих на найшвидше мирне врегулювання балканської кризи, у тому числі з метою налагодження повномасштабних відносин із усіма країнами — спадкоємицями колишньої Союзу Федеративної Республіки Югославії. Геополітичне становище України, а також наявність істотних історичних, економічних, культурних та гуманітарних зв'язків обумовлюють необхідність збереження і розвитку дружніх взаємовигідних відносин з країнами Кавказького регіону.

Україна і Захід

Не викликає сумніву, що майбутнє України багато в чому залежить від відносин зі *Сполученими Штатами Америки*. Відносини, що існують нині, є початкові, навіть зважаючи на заяви обох сторін про стратегічне партнерство. Одним з ключових зовнішньополітичних напрямів розвитку відносин стратегічного партнерства з США, державою, що є світовим лідером, яка надала Україні за період її незалежності неоціненну політичну, фінансову, економічну і технічну допомогу. Лідери США підкреслюють, що Америка як партнера потребує сильної, процвітаючої

та демократичної України. Початковий етап українсько-американських відносин зводився до певного тиску з боку США, спрямованого на досягнення беззастережного ядерного роззброєння України без належного урахування її національних інтересів. Так, позиція адміністрації США Джорджа Буша-старшого після проголошення незалежності України занадто обережна і фактично зводилась до зкоординованої з Росією політики ядерного роззброєння України. Принципова і виважена позиція України в інтенсивному політичному діалозі із США сприяла перегляду такого курсу і поступовому налагодженню демократичного партнерства, а з середини 90-х років XX ст. така політика доповнена визнанням необхідності збалансування двосторонніх відносин у різних галузях та зростання пріоритетності економічного співробітництва. Пізніше США підтримували Україну і проголошували стратегічне партнерство, поступово істотно змінюючи свій курс і стали відверто використовувати Україну в грі з Росією. Саме США спочатку підтримали ідею хартії Україна-НАТО, а потім зробили багато, щоб не підписати в такому вигляді, який більше відповідав інтересам України.

На шляху розвитку українсько-американських відносин важливим кроком стало підписання тристоронньої заяви України, США і Росії про підтримування необхідного балансу відносин між США, Росією та Україною. Головними напрямками співробітництва України та США на сучасному етапі є: *забезпечення дієвої підтримки з боку США у відносинах України з міжнародними фінансовими інститутами в реалізації європейського зовнішньополітичного курсу України, співробітництво в екологічній та ядерно-енергетичній галузях (однією з найважливіших складових є виведення з експлуатації Чорнобильської АЕС), нарощування торгівлі та поглиблення ділового співробітництва, співробітництво у військово-політичній та космічній сферах та ін.* Отже, стратегічні відносини України з США мають перейти від декларацій до конкретних справ, насамперед у економічній сфері. Американський бізнес шукає можливості проникнути в Україну і пустити тут коріння, але сучасна вітчизняна атмосфера не сприяє економічному співробітництву на рівні західних стандартів. Політично сильна, демократична, зорієнтована на Захід Україна може сприяти стабілізаційним процесам у Європі, тому США могли б сприяти більш послідовно та цілеспрямовано. Варто комплексно поєднувати законодавчі, економічні, господарські, інформаційні, дипломатичні зусилля, сформулювати концепцію відносин з провідною державою світу і реалізувати всі її складові за узгодженістю.

Спрямовуючи поступ в Європу, Україна намагається зміцнити відносини з провідними європейськими державами, а саме з Великобританією, Францією, Німеччиною. Встановлюючи дипломатичні відносини, *Великобританія* розглядає Україну як державу, покликану відігравати ключову роль у підтриманні стабільності не лише в регіоні Центральної і Східної Європи, а й на європейському континенті. Поступове розширення співробітництва між двома країнами — Україною і Великобританією — пояснюється обміном візитами на найвищому рівні. Співробітництво з найбільш впливовими британськими компаніями з метою залучення стратегічних британських інвестицій в економіку України та ін. Поява суверенної України стала непередбаченою для французької державно-політичної еліти. На початку 90-х років ХХ ст. міністр оборони Франції Франсуа Леотар відмічав, що на карті Європи палають пожежі, які вважалися згаслими. Україна і Росія є незалежні. Чи спаде на думку, що Україна — привид Європи — у 20-х роках ХХ ст. мала парламент, козаків та відвагу? Ризик ще якийсь період полягатиме в наявності ядерних армій у обох сторін. Отже, Франція тоді не готова до сприйняття України, яка раптово стала в Європі, тому і реакція Парижу на появу української держави досить стримана. З визначенням чіткої політичної лінії до України виникли певні труднощі. Те, що спочатку Париж демонстрував певну холодність у ставленні до Києва. Це пояснювалося впливом історико-культурного фактору: недостатньою обізнаністю Франції з культурними надбаннями України. Проте певне пояснення обережного ставлення до становлення української держави можна шукати у загальноєвропейському вимірі. Франція є рушійною силою об'єднаної Європи, хоча незаперечно має вдалий досвід захисту і своїх національних інтересів. Франція йде шляхом посилення інтеграції з іншими державами Європи. Зокрема, у Франції актуальність економічного виміру інтегрування Європи вже поступається політико-стратегічному та проблемам спільної безпеки. Навпаки, державне керівництво України завжди надавало великого значення встановленню плідних відносин з Францією як одним з лідерів європейського будівництва. Діалог на найвищому рівні між незалежною Україною і Францією почався ще на початку 90-х років ХХ ст. і поступово створюється міцна договірно-правова основа двосторонніх відносин. Між країнами уже підписано 36 двосторонніх документів, 26 з них — про співробітництво в економічній, науково-технічній, культурній та військовій галузях.

Однією з перших серед країн «Великої сімки» Україну визнала Німеччина. *Дипломатичні відносини між Україною і Федеративною Республікою Німеччиною встановлено 17 січня 1992 року.* Згодом відбувся візит до Києва Федерального канцлера Німеччини, в ході якого підписано Спільну декларацію про основні відносини між Україною і ФРН, а також ряд двосторонніх угод. Пізніше обмін двосторонніми візитами сприяв розширенню та зміцненню відносин. Німеччина визнавала важливу роль України у зміцненні безпеки на сході Європейського континенту. Між Україною і Німеччиною встановлюються регулярні консультації на вищому рівні. В кінці 90-х років ХХ ст. відбулися другі українсько-німецькі міжурядові консультації на вищому рівні — найбільш представницька зустріч політичного керівництва двох держав за всю історію українсько-німецьких двосторонніх відносин. До участі в консультаціях залучено керівників семи німецьких федеральних міністерств та десяти українських. Головний політичний результат полягає в тому, що консультації підтвердили життєздатність і ефективність двосторонніх відносин і засвідчили зростаючу взаємну довіру та практичну готовність сторін до поглиблення співробітництва у різних сферах. На початку ХХІ ст. відбулись треті українсько-німецькі міжурядові консультації на вищому рівні. Активно розвивається співробітництво обох країн на міжпарламентському рівні.

Виходячи з розуміння політичної й економічної доцільності, Україна підтримує двосторонні відносини з тими *азіатськими, африканськими, латиноамериканськими державами, а також країнами Азіатсько-тихоокеанського регіону,* що відіграють помітну роль у світовій і регіональній політиці, мають високий рівень економічного розвитку, розташовані в стратегічно важливих для України регіонах. Розширюються контакти з країнами Близького і Середнього Сходу, зокрема з країнами, багатими нафтою, новими індустріальними країнами Азії тощо. Відносини з Японією, Республікою Корея, Сінгапуром, Південно-Африканською Республікою, Австралією відкривають могутні джерела інвестицій в національну економіку України і сприяють впровадженню сучасних технологій, необхідних для прискореної реалізації економічних і соціальних проблем. Геостратегічні та гео економічні інтереси України вимагають підтримки тісних і широких відносин з Китаєм, Індією, Пакистаном, Єгиптом та Ізраїлем. Поступовий розвиток відносин з державами Азії, Африки і Латинської Америки сприяє утворенню економічної незалежності, зміцненню позицій України у світі.

Отже, з кожним роком зовнішня політика України стає дедалі прагматичною і виваженою, враховує набутий за період незалежності цінний досвід. Європейський вибір не заважає Україні налагоджувати політичні та економічні зв'язки з іншими розвинутими країнами світу. Йдучи до Європи, Україні не повертається спиною до інших сусідів. Перебуваючи на європейському перехресті, у складній системі міжнародних координат, будучи одночасно частиною Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, Україна не може не розвивати тісні відносини з усіма країнами регіонів.

Україна і Співдружність незалежних держав

Співдружність незалежних держав — об'єднання 12 держав пострадянського простору виникла на основі Мінської угоди, Алма-Атинської декларації та Протоколу до Мінського договору. При створенні Співдружності визначено, що будується на принципах міжнародного права. Членство в Співдружності є добровільним, і кожен з учасників має право його призупинити чи припинити. Органи Співдружності суто консультативні та координуючі. Утворення Співдружності незалежних держав історично виправдане на етапі становлення нових держав пострадянського простору, але за сучасних умов, коли процес фактично завершився, її існування стає проблематичним.

Співдружність незалежних держав здійснює функції: культурно-історичну, міжнародно-правову, економічну, військово-політичну.

Культурно-історична функція зумовлена спільним минулим і полягає в підтримці відчуття солідарності народів пострадянського простору, що склалося за умов тривалого співжиття в межах Російської імперії та СРСР. Існує певна гуманітарна єдність країн Співдружності, зокрема — подібні системи освіти, *російськомовність*, сімейні зв'язки тощо. Функція збережена в існуванні Співдружності, що значно пом'якшило шок у населення пострадянських країн, викликаний розпадом СРСР. Збережено режим вільного пересування через нові кордони, конвертованість документів про освіту та наукові звання, елементи спільного інформаційного простору та ін. Разом з тим, у пострадянському просторі поширилась *гуманітарно-інформаційна* діяльність Російської Федерації (захист *російськомовних*, введення подвійного громадянства, тенденційність російських мас-медіа).

Міжнародно-правова функція. Утворення Співдружності сприяло більш цивілізованому вирішенню проблем, пов'язаних з трансформацією колишніх радянських республік у незалежні країни. Внаслідок зміцнення національних держав їх вихід на міжнародну арену, укладання двосторонніх міждержавних угод тощо, міжнародно-правова функція Співдружності в існуючому вигляді втрачає сенс. В ситуації, що склалася, Співдружність як об'єднання незалежних держав, поступово трансформується у проросійську нездержавну структуру. Незважаючи на те, що *столицею* Співдружності за Біловезькими угодами проголошено Мінськ, основні структури й органи перебувають у Москві. Росія намагається закріпити в очах міжнародного співтовариства своє право на домінування в Співдружності, про що, зокрема, свідчить намагання закріпити статус Співдружності незалежних держав в ООН і під її егідою реалізувати свої інтереси. Розгалужена структура органів Співдружності наслідок існування старих стереотипів бюрократичної свідомості радянських часів. У діяльність Співдружності привнесено принципи радянської системи і це багато в чому спричинило її неефективність. Фактично рішення органів Співдружності мають обов'язковість і кожна країна дотримується лише тих з них, що для неї вигідні й узгоджуються з національним законодавством. Так, Україна не підписала Статут Співдружності незалежних держав і є лише асоційованим членом, не бере участі в Митному та Платіжному союзах, не працює в органах військового співробітництва.

Економічна функція. При створенні Співдружності важливо було зберегти раціональні економічні зв'язки, що сформувалися за умов колишнього єдиного народногосподарського комплексу. Існує взаємодоповнюваність та взаємозалежність економічних систем країн — членів Співдружності, спільні проблеми у здійсненні економічних перетворень, що можна було б вирішувати узгоджено. Сподівання на створення ефективної моделі міждержавних економічних зв'язків поки що не справдилися. В економічних органах Співдружності закріплено російське домінування. Митна угода здебільшого не спрацьовує, а в торгівлі Російської Федерації з країнами Співдружності існують значні протекціоністські бар'єри. Залежність економік країн Співдружності від поставок з Росії, а це використовується для значного підвищення своїх цін порівняно із світовими з метою політичного тиску або досягнення односторонніх вигод. Все це змушує держави Співдружності шукати інші варіанти реалізації власних інтересів економічного розвитку.

Військово-політична функція: проблеми безпеки. На початковій стадії існування Співдружності зберігалися елементи спільного вій-

ськового командування та воєнної інфраструктури сил стратегічного призначення. З розбудовою національних збройних сил, з передачею ядерних озброєнь з України і Казахстану до Російської Федерації, із улагодженням ситуації навколо Чорноморського флоту військово-політична функція фактично переведена в площину двостороннього співробітництва. Функції захисту кордонів по зовнішньому периметру країн Співдружності (крім України) свого часу перейняла на себе Російська Федерація, але з розбудовою національних прикордонних військ ця функція поступово зменшується. Прихильники реінтеграції пострадянського простору на засадах російського домінування вважають, що без військово-політичної присутності Російської Федерації у нових незалежних державах неодмінно виникатимуть міжетнічні та міжконфесійні конфлікти. Якщо ж ці конфлікти й виникали, то багато в чому не без участі самої Російської Федерації. Незадоволення поведінкою Російської Федерації висловлює Грузія в питаннях про Абхазію. Незадоволений російською підтримкою вірменської сторони Азербайджан. Чеченський конфлікт виник саме внаслідок неконструктивної позиції Москви тощо. Тому теза про необхідність російської військової присутності в країнах Співдружності в інтересах воєнної безпеки інших країн кожного разу потребує обґрунтування.

Історія свідчить, що Співдружність як інтеграційне об'єднання держав пострадянського простору поки що не склалася. Прийняті її керівними органами понад 800 документів діють неповністю. Координуючі інститути неефективно впливають на розвиток економіки країн Співдружності. Якщо і виникали деякі елементи інтеграції, то це сталося за рахунок двосторонніх угод. Обсяги торгівлі осьової країни Співдружності — Російської Федерації з іншими країнами в 2,5 рази менші, ніж з іншими країнами світу. Співдружність має тенденцію до перетворення в механізм реалізації тільки російських інтересів. Панівне становище Росії в робочих органах Співдружності фактично має можливості проводити такі рішення, які узгоджуються з її власними національними інтересами, але часто-густо суперечать інтересам інших країн. Домінування російських інтересів в Співдружності ще не сприяє розгортанню потенціалу співробітництва, який передбачається. Це, зрозуміло, викликає певну занепокоєність і опір з боку незалежних держав.

Основні причини нестабільності Співдружності:

по-перше, нерівноправність відносин між країнами Співдружності, а також претензії Росії на політичне, економічне, інформаційне та соціокультурне домінування;

по-друге, намагання Російської Федерації розглянути весь пострадянський простір як зону *легітимних* життєво важливих її інтересів;

по-третє, несумісність вимог Росії координації зовнішньої й економічної політики країн Співдружності;

по-четверте, постійні спроби Росії сформувати в межах Співдружності новий військово-політичний союз або систему колективної безпеки; стратегічний курс Росії на розбудову наддержавних структур Співдружності під її контролем і прогресуючу інтеграцію пострадянських країн в новий потужний геополітичний блок.

Україна зробила ставку на розгортання у межах Співдружності переважно двосторонніх, а не багатосторонніх відносин. Підписані або готуються до підписання міждержавні програми довгострокового економічного співробітництва України з Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою, Узбекистаном. Для України та деяких інших країн головна притягальна сила Співдружності полягала як раз у ліквідації центру. Саме тому Україна постійно наголошує на статусі асоційованого члена і ретельно уникає тісної участі в політичному та військовому співробітництві. Молдова проголосила, що її участь обмежена виключно економічною сферою. Туркменістан та Азербайджан здебільшого утримуються або відмовляються підписувати угоди, брати участь у реальній кооперації. Стратегічну політику України у ставленні до Співдружності важко назвати послідовною або оптимальною (з точки зору національних інтересів), асе все ж таки здебільшого Україні вдавалося зберегти самопроголошений статус асоційованого членства в Співдружності. Дальша еволюція Співдружності до структури, аналогічної Європейській Співдружності, значно залежатиме від темпів, послідовності та результатів економічних та соціально-політичних перетворень в Росії і Україні. Кризові соціально-економічні явища, особливо на тлі слабкої інтегрованості у світову економіку та зростання питомої ваги політичних ризиків, посилюють ймовірність небажаних сценаріїв розвитку ситуації. Формуватимуться, зокрема, потужні політичні сили, які вбачатимуть вихід із становища, що складається, в реінтеграції держав Співдружності та створення на території колишнього СРСР самодостатнього гео економічного та геополітичного простору.

Рациональна політика України у ставленні до Співдружності базується на національних, а не на кланових або корпоративних інтересах, і спрямована на закріплення й утримання альтернативного лідерства в Співдружності й у регіоні. Формування угруповання Грузія, Узбекистан, Україна, Азербайджан, Молдова при

лідерстві України й підтримці інших країн, що розуміють всі переваги й вигоди створення регіональних угруповань, заснованих на принципах рівності та взаємної підтримки, лише початок нових надзвичайно важливих інтеграційних процесів. Результат таких процесів: формування регіональних структур і союзів, і Україна може претендувати на місце «першого серед рівних» в таких новоутвореннях. Зустрічі керівників країн Центральної Азії продемонстрували зростаючу тенденцію до рівноправної взаємовигідної кооперації і стрімку втрату стратегічних позицій Російської Федерації в надзвичайно важливому регіоні. Азербайджан, Грузія, Узбекистан, Україна та країни Центральної Азії — це вже дев'ять країн Співдружності, що рішуче підтримують ідею створення нових рівноправних і взаємовигідних структур кооперації. Якщо додати зростаюче співробітництво України з країнами Балтії й утворення в кінці 90-х років ХХ ст. Балто-Чорноморського Альянсу (Україна, Польща, Латвія, Естонія, Литва), то тенденції розвитку інтеграційних процесів на пострадянському просторі стають очевидними. Після підписання Білоруссю, Казахстаном, Росією і Україною угоди про єдиний економічний простір співробітництво набрало нових рис.

3. УКРАЇНА І МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Значення міждержавних організацій для регулювання міжнародного життя незмірно більше, бо проявляють себе дво-яко: з одного боку, утворюють поле кооперативної або конфліктної взаємодії між державами-членами, а з іншого боку — виступають специфічно діючими акторами на міжнародній арені і, отже, самостійно впливають на динаміку розвитку міжнародних відносин. На початку ХХ ст. існувало приблизно три десятки міждержавних організацій. Їх число стало швидко зростати після другої світової війни і досягло піка в середині 80-х років ХХ ст. — майже 400, після чого скоротилося приблизно на третину. На початку ХХІ ст. існувало понад 250 міждержавних організацій, що розрізняються за колом учасників (всесвітні, континентальні, регіональні), функціональним призначенням (загальної і спеціальної компетенції), порядком вступу нових членів (відкриті та закриті), характером повноважень (засновані на традиційному приведенні до загального знаменника позицій країн-членів і такі, що мають елементи позанаціональності). Загальними тенденціями розвитку міждержавних організацій вважається, по-перше,

посилення регіональних аспектів діяльності, що дозволяє сфокусуватись на більш конкретних проблемах; по-друге, значне зростання числа організацій спеціальної компетенції для регулювання специфічних сфер міжнародної взаємодії; по-третє, більш часте і більш широке наділення міждержавних організацій наднаціональними повноваженнями. Масштаби, характер і глибина впливу міждержавних організацій на міжнародно-політичне життя варіюються в досить широких межах.

Найважливішим всесвітнім об'єднанням є *Організація Об'єднаних Націй*. Штаб-квартира ООН — Нью-Йорк. Україна є однією з держав-засновниць ООН. Вплив ООН на сучасні міжнародні відносини визначається основними факторами: ООН є найпредставницький форум для дискусій між державами з актуальних проблем міжнародного розвитку; Статут ООН є фундаментом сучасного міжнародного права, своєрідний загальновизнаний кодекс поведінки держав та їх взаємин на сучасному етапі; ООН важливий механізм міжнародної нормотворчості, займає особливе місце серед інших організацій — джерел міжнародного права.

Організація Об'єднаних націй має три головні інститути (органи): *Генеральна Асамблея, Рада Безпеки і Секретаріат*. Спеціалізовані, допоміжні органи *Економічна і Соціальна Рада та Міжнародний Суд*. Членами ООН є 188 країн із майже 230 країн світу. Із завершенням ХХ ст. — століття небувалого протистояння ідеологій, поділу світу на дві ворогуючі частини, завершувалась історія біполярного світу. Сучасний світ — світ ХХІ століття — став поліфонічним, надзвичайно строкатим політично і тому більш безпечним, але менш керованим. Загроза всесвітньої ядерної епідемії поступилася місцем вірусам локальних кровопролитних конфліктів. У такій ситуації роль ООН як світового арбітра, зовнішньополітичного фактору всепланетного масштабу, ключового механізму збереження миру та реалізації незаперечних принципів політики мирного співіснування залишається як ніколи актуальною. Організація Об'єднаних націй, переобтяжена спадщиною минулого, не встигає за світом, що безперервно змінюється. Документи і концепції, розроблені 30—50 років тому, далеко не завжди можуть спрацьовувати. Учасники Самміту Тисячоліття окреслили ряд невідкладних питань, що стоять перед народами світу і якими має займатися ООН. Їх головна мета: зробити ХХІ ст. безпечнішим і справедливішим.

Однією з провідних міжнародних організацій є *Світова організація торгівлі*. Хоча її історія має глибші коріння, бо враховує норми Генеральної угоди з тарифів і торгівлі, Світова організація

торгівлі (General Agreement on Tariffs and Trade — GATT), що діяли до середини 90-х років. Україна не є членом Світової організації торгівлі, тому її торгові відносини з іншими країнами засновані не на відповідних документах, а на двосторонніх торгових договорах і угодах. Вступ у Світову організацію торгівлі є одним з пріоритетних завдань зовнішньоторговельної політики України.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури — ЮНЕСКО — має за мету сприяти співробітництву між народами з допомогою освітніх, наукових і культурних заходів. Центром організації є Париж. ЮНЕСКО стала спеціалізованим агентством ООН на основі договору з Економічною і Соціальною радою ООН, що схвалений Генеральною Асамблеєю ООН. Сфера діяльності ЮНЕСКО по лінії інтелектуального, культурного співробітництва полягає в наданні фінансової допомоги міжнародним неурядовим організаціям в реалізації питань науки і технологій, створенні ряду дослідних центрів (Європейська ядерна дослідна організація; Міжнародна організація дослідження мозку; Міжнародна організація дослідження клітини та ін.). Україна є членом ЮНЕСКО з моменту її заснування.

Всесвітня організація охорони здоров'я (World Health Organization) займається заходами, спрямованими на досягнення глобально якнайкращого рівня здоров'я. Її центр знаходиться в Женеві. Україна є членом Всесвітньої організації охорони здоров'я. Діяльність організації почалась ще в кінці 40-х років ХХ ст. на основі договору з Економічною і Соціальною Радою ООН. Тоді ж в Нью-Йорку на Міжнародній конференції здоров'я прийнято статут. Діяльність Всесвітньої організації охорони здоров'я здійснюється в основних напрямках: контроль і боротьба з інфекційними хворобами, охорона здоров'я і сприяння поліпшенню стану здоров'я, допомога національним службам здоров'я; профілактика, що тісно поєднана з екологією; технічна допомога.

Міжнародне агентство з атомної енергії — МАГАТЕ (International Atomic Energy Agency) сприяє безпечному мирному застосуванню атомної енергії. Її штаб-квартира — Відень (Австрія). Свій початок веде з середини 50-х років ХХ ст., коли на пропозицію президента США Дуайта Ейзенхауера створено міжнародну організацію, яка займалася б суто мирним застосуванням атомної енергії. ООН схвалила основні принципи діяльності. 70 держав прийняли Статут Міжнародного агентства з атомної енергії. Сприяючи мирному застосуванню атомної енергії, Міжнародне агентство організує ядерні дослідження та їх практичне застосування, визначає стандарти і правила безпеки та охорони

здоров'я, визначає цивільні відшкодування за завданні збитки, наглядає над дотриманням правил, які запобігали б переведенню атомної енергії на військову мету, надає технічну допомогу. Після Чорнобильської катастрофи Міжнародне агентство активно трудиться над ліквідацією її наслідків.

Міжнародна організація праці (International Labour Organization) займається питаннями зайнятості, умов праці і життєвого рівня працівників, Центр — Женева (Швейцарія), утворена ще Лігою націй. Після Другої світової війни окремих договором Міжнародна організація праці асоціювалася з ООН і формально стала спеціалізованим агентством ООН на основі договору з Економічною і Соціальною Радою. Україні є членом Міжнародної організації праці.

Серед ряду міжнародних організацій, зв'язаних з ООН, є: *Всесвітня метеорологічна організація* (World Meteorological Organization), що координує метеорологічне співробітництво і сприяє його поліпшенню. Штаб-квартира у Женеві; *Міжнародна мореплавна організація* (International Maritime Organization), яка сприяє співробітництву в технічних питаннях, що стосуються міжнародного мореплавства. Центр — Лондон (Англія); *Міжнародна організація цивільної авіації* (International Civil Aviation Organization) визначає правила і стандарти міжнародного авіасполучення. Штаб-квартира у Монреалі (Канада); *Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку* (International Fund for Agricultural Development) організовує фонди для сільськогосподарських проектів у малорозвинених країнах. Центр — Рим (Італія); *Всесвітня організація інтелектуальної власності* (World Intellectual Property Organization), яка глобально займається охороною літературної, наукової, мистецької та іншої праці. Україна активно співпрацює з широким колом міжнародних організацій світового рівня.

Україна і регіональні міжнародні організації

Україна — європейська держава, активно співробітничала з регіональними міжнародними організаціями. *Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)* (до 31 грудня 1994 року — *Нарада по безпеці та співробітництву в Європі*) — є утворенням, що займає найважливіше місце в архітектурі європейської безпеки. Значення Організації з безпеки обумовлене не стільки унікальністю її організаційної структури, скільки тим фактом, що залишається єдиною своєрідною спробою створення загальноєвропейської системи колективної безпеки. Організація з

безпеки в Європі охоплює країни Співдружності незалежних держав, країни Центральної і Східної Європи, Західної Європи (які належать і до Європейського співробітництва, НАТО), а також США і Канаду. Такий склад учасників додає Організації з безпеки в Європі яскраво виражений євроатлантичний характер, визначаючи зону її відповідальності *від Ванкуверу до Владивостока*. З січня 1992 року членом Організації з безпеки і співробітництва в Європі є Україна.

Участь України визначається сферою діяльності Організації з безпеки і співробітництва в Європі, що здійснюється в основних напрямках:

по-перше, мирне врегулювання спорів, раннє попередження, запобігання конфліктів, регулювання криз, постконфліктне відновлення. Україна бере участь у здійсненні миротворчої операції на Балканах і докладає певних зусиль для вирішення молдавсько-придністровського протистояння та інших конфліктних ситуацій на просторах Співдружності;

по-друге, інтенсифікація субрегіонального співробітництва — відносно новий вид діяльності ОБСЄ, який спирається на *платформу безпеки, засновану на співробітництві*, оперативний документ, включений у Хартію європейської безпеки. ОБСЄ надає зацікавленим організаціям можливість використовувати інститути як форум для субрегіонального співробітництва, включаючи обмін інформацією і досвідом між субрегіональними групами, одержання і збереження текстів домовленостей і угод між ними тощо;

по-третє, *людський вимір* (включає діяльність ряду інститутів ОБСЄ, в тому числі Бюро демократичних інститутів по правам людини, Верховного комісара у справах національних меншин і представника з питань свободи засобів масової інформації), що варіюється від контролю за дотриманням прав людини й основних свобод, демократії і верховенства закону, захисту прав національних меншин та проведення семінарів по підвищенню кваліфікації суддів і співробітників адміністративних органів влади — до спостереження за виборами і координації дій різних неурядових організацій. Досвід України свідчить про те, що тут доцільно вивчати і впроваджувати позитивні напрацювання, нагромаджені європейським співтовариством. Україна має проблеми з забезпеченням прав і свобод людини і перебуває в тому стані *закритого суспільства*, який пов'язаний, насамперед, з внутрішніми перетвореннями в його межах, із соціальною мімікрією (особливо на інституціональному рівні) під *відкрите суспільство*, але аж ніяк не вступом у дану фазу соціального розвитку. Варто вчасно зро-

зуміти, що Україна може стати дійсно гідним членом європейського і світового співтовариства тільки в тому випадку, коли людина, її права і свободи будуть поважатися і гарантуватися, незалежно від займаного нею місця в соціальній ієрархії, політичному спектрі, від її сприйняття або не сприйняття діючої влади;

по-четверте, військово-політичний вимір (включає заходи зміцнення довіри і безпеки, Договір про звичайні збройні сили в Європі, договір «Відкрите небо» і консультації у рамках Форуму по співробітництву в сфері безпеки) — один з найбільш ефективних і результативних напрямків діяльності ОБСЄ;

по-п'яте, економічний і екологічний вимір (у площині в ОБСЄ значна кількість проблем, пов'язаних, насамперед, зі слабкою нормативною базою, що включає лише загальні положення Заключного акту в Хельсінкі та Орхусьську конвенцію про доступ до інформації, участі громадськості в процесі прийняття рішень і доступі до правосуддя з питань, що стосується навколишнього середовища). Завданням України є ініціатива тих заходів в галузі економіки й екології, що відповідають інтересам Європи і самої України.

Важливою регіональною міжнародною організацією є *Рада Європи*. Основною статутною умовою для вступу країни до Ради Європи є визнання державою-кандидатом принципу верховенства права, зобов'язання забезпечувати права та основні свободи людини всім особам, які перебувають під її юрисдикцією, ефективно співпрацювати з іншими державами з метою досягнення мети. Україна заявила про бажання приєднатися до Ради Європи. Верховній Раді України надано статус «спеціально запрошеного гостя» в Парламентській асамблеї Ради Європи. Ще в середині 90-х років ХХ ст. в Києві відкрито Центр інформації та документації Ради Європи. Верховна Рада України ухвалила Закон України про приєднання до Статуту Ради Європи. Членство України в Раді Європи надало їй можливість безпосередньо брати участь у формуванні спільної політики європейських держав, спрямованої на розв'язання проблем, що виникають у розвитку суспільства, сприяти створенню загальноєвропейської правової та культурної єдності.

До впливових регіональних міжнародних організацій належить *Західноєвропейський Союз*, контакти з яким Україна почала здійснювати ще в середині 90-х років ХХ ст. Відбувся обмін дипломатичними візитами і підписано Меморандум про шляхи майбутнього співробітництва між Україною і Західноєвропейським союзом. Серед регіональних міжнародних об'єднань виділяється *Центральноевропейська ініціатива*, створена в кінці 80-х років

XX ст. в Будапешті групою країн Центральної і Східної Європи (Італія, Австрія, Угорщина, Югославія) під назвою «Квадрагонале» з метою налагодження багатостороннього співробітництва у політичній та соціально-економічній сферах і сприяння зміцненню стабільності й безпеки в регіоні. На початку XXI ст. в об'єднання Центральноєвропейська ініціатива входять 16 країн: Австрія, Албанія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Італія, Республіка Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Хорватія, Чехія. Існує *Чорноморське Економічне Співробітництво*, засноване ще на початку 90-х років XX ст. на саміті в Стамбулі. Країни-члени організації: Азербайджан, Албанія, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна. Статус спостерігача отримали: Польща, Ділова Рада, Туніс, Ізраїль, Єгипет, Словаччина, Італія, Австрія, Франція, Німеччина.

В період зустрічі в Ялті глав держав, урядів країн-учасниць Чорноморського економічного співробітництва підписано Статут, прийнята Декларація, де зафіксовано, що регіональне співробітництво держави розглядають у контексті світових процесів глобалізації. Одним з провідних напрямів співробітництва є формування єдиної Європи, орієнтуючись на послідовне формування Євро-Чорноморського економічного простору. Почав діяти Чорноморський Банк торгівлі та розвитку, Європейський інвестиційний банк, Європейська економічна комісія ООН. В 90-ті роки XX ст. розвивається міжрегіональне об'єднання Балто-Чорноморське співробітництва. Однією з ініціатив України стала пропозиція розгортання співробітництва на просторі від Балтійського до Чорного морів. В кінці 90-х років в Ялті відбувся саміт глав держав Міжмор'я. Проаналізувавши стан співробітництва країн Балто-Чорноморського простору в політичній, економічній та гуманітарній сферах, обмінявшись інформацією й досвідом реалізації політичних і економічних реформ, інтеграції в європейські і євроатлантичні структури, учасники саміту визначили шляхи дальшого співробітництва з метою зміцнення регіональної стабільності та безпеки в об'єднаній Європі XXI ст. В період зустрічей обговорювалося широке коло перспективних напрямів співробітництва на Балто-Чорноморському просторі, зокрема: реалізація спільних проєктів у галузі енергетики, транспорту, зв'язку, екології та інших сферах; співпраця у гуманітарній сфері, боротьба з тероризмом, нелегальною міграцією, незаконним обігом наркотиків, зброї, тенденції й перспективи співпраці в межах трансатлантичних, загальноєвропейських і регіональних структур

та ініціатив. Активне співробітництво України з міжнародними організаціями різного рівня сприяє широкому її включенню в міжнародне життя, допомагає усвідомлювати основні тенденції сучасної епохи і відповідно реагувати на зміни, що відбуваються. За допомогою участі різних міжнародних організацій Україна здобуває необхідний їй досвід міжнародних контактів, встановлює тісні зв'язки з різними країнами і регіонами.

4. ЛЮДСТВО ПЕРЕД ГЛОБАЛЬНИМИ ПРОБЛЕМАМИ

Глобальні проблеми сучасності

Що таке глобальні проблеми? *Глобальні проблеми — це проблеми, які стосуються життєвих інтересів всього людства, всіх народів, країн, континентів, всіх соціальних сил і класів, а в перспективі й майбутнього всього людства; це проблеми, що насправді набувають всесвітнього характеру, тобто виявляються як об'єктивний фактор розвитку суспільства в усіх основних регіонах; це проблеми, невирішення яких створює загрозу для майбутнього людства і які мають бути вирішені, щоб забезпечити дальший прогрес суспільства.* Це проблеми природонаукового, науково-технічного, соціально-політичного характеру, що вимагають вирішення, об'єднаних зусиль всього людства, що неможливо розв'язати тільки в місцевому або регіональному масштабі.

Глобальні проблеми — результат тривалого історичного розвитку антагоністичного суспільства; не досить раціональне і ефективне використання природних ресурсів і досягнень науки і техніки державами; суперечливість процесів взаємодії людини, суспільства і природи. Глобальні проблеми — закономірний наслідок, результат всієї сучасної глобальної ситуації, що склалася на планеті Земля в кінці ХХ століття. Для правильного розуміння походження, суттєвості та можливості їх вирішення необхідно бачити в них *результат попереднього всесвітньо-історичного процесу, в усій його об'єктивній суперечливості.* Сучасне становище світу відрізняють: убогість більшості населення, напівголодне існування значної частини людей, які живуть на планеті, гостра недостатність охорони здоров'я і масова передчасна смертність (особливо серед дітей), величезні масштаби неписьменності, взагалі, відносно низька фізична, соціально-побутова та інтелектуальна культура більшості людей; стихійна урбанізація, протиприродне скупчення гігантських мас у великих містах, з

одного боку, і деградація сіл, з іншого; в обох випадках це вкрай негативні наслідки для економіки, культури, екології, соціальної психології людей; зростаючі масштаби антигромадських явищ (поведінка людей, що відхиляється від норми, включаючи наркоманію, корупцію, незаконний перерозподіл благ — тіньова економіка, злочинність та ін.).

Глобальні проблеми поділяються на три групи: *перша* — *інтернаціональні, світові проблеми*, зв'язані зі сферою міжнародних відносин, відображають притаманні їй суперечності і об'єктивні необхідні перетворення; *друга* — *глобальні проблеми взаємовідносин особи та суспільства і треті* — *глобальні проблеми в сфері взаємодії людини і природи*. Соціальний прогрес в розвитку дедалі більше втягується, з одного боку, в процеси загальносвітового, глобального масштабу і характеру, а з іншого, — прокладає нові соціальні маршрути, що ведуть в майбутнє в умовах глобальних загроз, і робить нові шляхи і способи їх вирішення і усунення.

Перша група глобальних проблем охоплює, насамперед, проблеми збереження миру і припинення гонки озброєнь, відвернення термоядерної війни, збереження світової цивілізації. Прогрес людства безпосередньо зв'язаний з науково-технічною революцією, з якісним стрибком в продуктивних силах людства, але й з якісним стрибком у засобах руйнування, у військовій справі, що вперше в історії наділила людину реальною можливістю знищити всіх живих на Землі.

В світі нагромаджені засоби масового знищення, достатні для багаторазового знищення всього живого на планеті. Підрахунки експертів ООН показують, що в світі ядерної зброї на «мільйон Хіросим», що навіть вибух 100 невеликих ядерних бомб (потужністю від 5 до 50 кілотонн) приведе до знищення всього живого на просторій території планети. Ядерний же залп тільки одного американського підводного човна «Трайдіт» (24 потужні ракети з ядерним зарядом) може привести до різкого зниження температури на всій Землі, до настання абсолютної темряви тощо. Світова війна може привести до загибелі світової цивілізації. Який може бути для людини вибір між життям і смертю? Звідси єдиний реальний шлях — загальне і повне роззброєння, формування у всіх людей планети такого політичного мислення, що відображало б принципи гуманізму, рівності та соціальної справедливості і було б здатне розірвати безповоротно з думкою та дією, що століттями будувалися на прийнятності, допустимості війн і збройних конфліктів. Реальності сучасності та перспективи на

майбутнє очевидні: Україна, Росія, Казахстан і всі держави Співдружності та США є природною частиною європейської міжнародно-політичної структури. І їх участь в її еволюції не тільки виправдана, але й історично зумовлена. Адже Україна, Білорусія і Росія є буфером між Західною Європою і Азією. Ще в 80-х — на початку 90-х років XX ст. розгорнулося критичне переосмислення уявлень про військове протистояння в Європі, про масштаби зовнішньої загрози, про значення силового фактора в зміцненні безпеки. У підсумку прийняті рішення, що дозволили вивести відносини між Сходом і Заходом з порочного кола «дії — протидії». Філософія концепції «загальноєвропейського дому» виключає імовірність збройного зіткнення, виключає саму можливість застосування сили або загрози силою, і, насамперед, військової — союзу проти союзу, всередині союзів, де б не було. На зміну доктрині стримування допускається доктрина стриманості. І це не гра понять, а логіка європейського розвитку, що диктується самим життям. Україна, Росія, Білорусія, Казахстан виступають за без'ядерний світ, за ліквідацію всякої ядерної зброї і в Європі, і в усьому світі, за повну ліквідацію хімічних озброєнь і знищення назавжди виробничої бази зі створення хімічної зброї, за радикальне скорочення звичайних озброєнь і збройних сил до розумної оборонної достатності, за повне виведення всіх іноземних військ з території інших країн, категорично проти створення якої б не було космічної зброї, за ліквідацію військових блоків. В сучасних умовах найширшої коаліції всіх соціальних сил і суспільних рухів, зацікавлених у соціальному прогресі, вимагається вирішення глобальних проблем цивілізації. Створюються умови і передумови для співробітництва всіх соціальних і суспільних рухів.

Вирішення глобальних проблем не віддаляє, а, навпаки, наближує соціальне оновлення суспільства — така діалектика соціального прогресу. І, звичайно ж, не може відкладатися вирішення пріоритетних глобальних проблем до тієї пори, доки на планеті не запанує солідарність і планомірний, свідомий розвиток суспільства. Та й сама природа не може чекати вирішення екологічних та інших проблем, зв'язаних з катастрофічним за своїми наслідками вторгненням людини в біосферу, забрудненням навколишнього природного середовища, розкраданням природних багатств і ресурсів тощо. Якщо відкладати вирішення глобальних проблем на далі, то може трапитись так, що прийде час, коли нічого і нікому буде вирішувати. Ось чому нові умови, що складаються, дадуть можливість почати вирішення основних глобальних проблем поетапно. Вирішення всіх глобальних проблем і за характе-

ром, і за суттю не виходить за межі загальнодемократичних вимог широких верств населення.

Друга група — проблеми, зв'язані з взаємостосунками людини і суспільства (проблема зростання населення та ін.). Населення світу, за даними ООН, до 2000 року збільшилось наполовину і становило на початку XXI століття, незважаючи на зменшення темпів приросту, 6,5 млрд жителів, 90 % з них живе в країнах, що розвиваються. Практично, за чверть століття населення планети зростає на стільки ж, на скільки зросло за перші 1950 років н. е., але зростання народонаселення навряд чи зуміє розвиватися темпами, необхідними не тільки для подолання розриву між потребами і фактичним його споживанням (насамперед, в країнах, що визволились). За даними ООН, дефіцит білка, наприклад, становив до 2000 року приблизно 20 млн тонн, а на початку XXI століття недоїдання, голод обходиться людству щорічно в таку ж кількість жертв, в скільки обійшлася Друга світова війна, що тривала п'ять років (тобто 20 млн жителів).

Третя група — проблеми, зв'язані зі взаємовідносинами людини і природи (енергетична, сировинна, продовольча, охорона навколишнього середовища та ін.). Проблеми, зв'язані з взаємодією людини і середовища проживання, суспільства і природи — загальнолюдські. В одному з документів ООН говориться, що «в історії людства виникає криза всесвітнього масштабу — криза навколишнього середовища. Стає очевидним, що при розвитку існуючих тенденцій, життя на Землі поставлене під загрозу».

Ось дані. Загальний обсяг забруднених відходів виробництва в другій половині 80-х років становив більш ніж 65 млн тонн. На 3 початку XXI століття щорічно в атмосферу викидається близько 145 млн тонн двоокису сірки, 250 млн тонн пилу і 70 млн тонн газу, в водосховища потрапляє близько 32 куб. км неочищених промислових вод, вирубуються та гинуть ліси на всій території планети. Через надмір різноманітних газів, за даними вчених, в Антарктиді утворилася діра в озоновому шарі. Головне лихо навіть не в дірі над Антарктидою, а в тому, що тонкий озоновий шар, що надійно захищає від смертоносних ультрафіолетових випромінювань, став тонше скрізь. Його результат фреони — гази, що застосовуються в аерозольних балончиках, холодильних установках і у виробництві пінистих пластмас. Держави Співдружності викидають в атмосферу 10—14 % фреонів, Японія — близько 15 %, США — близько 30 %. Над Москвою, наприклад, товщина озонового шару зменшилася на 3 %. Товщина ж озонового шару над Києвом зменшилася на 2,5 %, а над Харковом,

Одесою і особливо над Придніпров'ям — на 2 %. Що це означає? Американські вчені підраховали, що при зменшенні озонowego шару лише на 1 % — рівень захворюваності на рак шкіри зі смертельним наслідком зростає на 6-7 %. Якщо перерахувати на цифри для європейської частини (Україна, Білорусь, Молдова, частина Росії), то виходить 7—9 тис. смертей щорічно. Осідання пилу на льодах Арктики і Антарктиди може привести до їх часткового танення, змінити відбивну здатність Землі. Уявлення про можливі результати розвитку таких процесів доки надто суперечливі. Одні стверджують, що постійний та інтенсивний режим забрудненості може викликати похолодання і навіть оліднення. Інші — доки їх більшість — що нагромаджуваний вуглекисень у атмосфері (як скло в атмосфері), пропускаючи сонячну радіацію, не пропускає назад в космос інфрачервоне випромінювання: створюється «парниковий ефект». Ясно, що зміни і в той, і в іншій бік є зміни в становищі всієї планети, а отже, і в умовах існування людства.

З початку 80-х років ХХ ст. загострилась проблема навколишнього середовища в Україні, Росії, Білорусі, Казахстані та ін. і в усьому світі. Бездумне знищення лісових масивів, забруднення озера Байкал і Ладозького, скидання шкідливих хімічних речовин в ріки, спроби перекинення сибірських рік з півночі на південь тощо — все це веде до екологічної катастрофи. Екологічною катастрофою стало наступ пустель на ще нещодавні оазиси в Африці, Австралії, Азії, в Європі, Америці тощо, відбувається об'єднання і зменшення видової різноманітності тваринного і рослинного світу. За даними ООН, за 20 століть н. е. через варварське ставлення людей до навколишнього середовища знищено 106 видів тварин і 139 видів птахів, внаслідок Чорнобильської аварії заражена радіацією частина території України, Білорусі і Росії. Якщо виходити навіть з сучасних масштабів забруднення навколишнього середовища, то до 2000 року розвинені країни витрачали приблизно 1,4—2 % їх валового суспільного продукту і 5—6 % капіталовкладень на заходи із захисту навколишнього середовища. В першій половині ХХІ століття країнам, що розвиваються, доведеться витратити на охорону навколишнього середовища 0,5—1,5 % суспільного продукту і 2—5 % капіталовкладень. Такі деякі дані.

Величезна кількість різноманітних речовин, що утворюються як побічні результати виробничої діяльності, потрапляє в гідросферу — океани, моря, ріки, озера, підземні води. За сучасними даними, об'єм всієї води, наявної на планеті, становить 1,4—1,6

млрд куб. км. Близько 94 % її зосереджено в Світовому океані, частина — в льодовиках, ґрунті, в атмосфері. Прісна ж вода, що, насамперед, необхідна людині, складає тільки 2 % від об'єму всієї гідросфери і розподіляється по планеті вскрай нерівномірно. В деяких промислово розвинених країнах забруднюється до 25—30 % всього річкового стоку. Про якість таких вод не потрібно говорити: несуть відпрацьовані технічні масла, пестициди, нітрати, фосфати, свинець тощо. Покидьки, що потім нагромаджуються у водоростях, планктоні, рибі, врешті-решт, обертаються для людини проблемами «водного голоду» і нових хвороб. Тепер дедалі більше приковує увагу становище Світового океану, що став стічною ямою планети: практично все, що людство скидає в ґрунт, у внутрішні водосховища, ріки, рано або пізно опиняється в океані. Особливу небезпеку становлять відходи, що потрапляють в океан безпосередньо, минаючи ріки. Це нафта, вуглекисні тощо. Людство не повинно переходити меж, за якими самоурегулювання біосфери порушується, — такий основний висновок з екологічної ситуації, що склалася.

Злиденне становище країн, що розвиваються — найбільша загальносвітова проблема, що виникла внаслідок багатовікового панування колоніалізму. Країни, що розвиваються, де проживає більше 2 млрд населення планети, стали практично суцільним регіоном бідності. В середині 80-х років ХХ століття рівень прибутків на душу населення в країнах, що визволились з-під колоніального поневолення, в 12 разів нижче, аніж в розвинених капіталістичних країнах, на початку ХХІ століття майже в 15 разів, бідність не знижується, а зростає. До глобальних проблем належить і складний комплекс безпосередніх і віддалених проблем, що виникають під впливом науково-технічної революції. Це — проблема зайнятості людини, коли всі виробничі дії здійснюються технічними системами незрівнянно швидше і ефективніше; проблема інтелектуального розвитку людини, коли наука і техніка досягнуть настільки високого рівня, що брати участь у їх творчому розвитку, застосовувати на практиці зможуть тільки всебічно розвинені люди; проблема біофізичного стану людини, коли досягнення науки і техніки зможуть задовольнити весь комплекс основних запитів людської життєдіяльності та відпадає необхідність у виконанні фізичних дій, граничний стан уразливості буття окремого індивідуума і людей величезних регіонів у зв'язку з імовірною аварією складних централізованих технологічних систем, що забезпечують життя людей; проблема розвитку сім'ї і виховання дітей тощо.

Всі глобальні проблеми сучасності концентруються на проблемі людини — її життя, здоров'я, розвитку свідомості та самопізнання, вольових якостей, духовному багатстві, творчому хисті, людинолюбстві, почутті добра, справедливості тощо. Глобальні проблеми — загальнолюдські інтереси, що порушують життєві інтереси всіх людей, народів, країн, континентів, їх вирішення не може бути справою однієї або групи держав. Тут необхідне співробітництво в загальносвітовому масштабі, тісна, конструктивна взаємодія більшості країн. В сучасних умовах дедалі гострішими і гострішими стають проблеми: ресурсів, екології, демографічна і продовольча.

Проблема ресурсів

Дефіцит основних відновлюваних ресурсів, необхідних людству для підтримки його нормальної життєдіяльності, стає гостріше і настійніше. Використання найважливіших відновлюваних ресурсів наближається в сучасних умовах до своєї межі, хоча здійснюється нерівномірно: в інших країнах щорічно з господарського обороту випадають мільйони гектарів ерозованих земель, величезні ділянки повністю знищеного лісу, басейни отруєних рік; в інших — і ріки, і ліси, і ґрунти залишаються майже в незайманому стані. Це посилює процес негативних змін на поверхні планети, розгойдує «гойдалки» біосферної рівноваги. І найгострішою з проблем є проблема ґрунтових ресурсів.

За підрахунками вчених, в сучасних умовах *під сільськогосподарські культури на Землі використовуються 1,5 млрд га, або 10—11 % всієї суші, а разом з пасовищами і лугами людина використовує 23—30 % суші, а з продуктивними лісами — більше 50 %*. Малопродуктивно використовується і перебуває в несприятливих кліматичних умовах приблизно близько 50 % всієї поверхні суші. Це свідчення того, що ґрунтовий покрив Землі експлуатується надто високо. Додаємо, що щорічно до 7-8 млрд га родючих земель через високу експлуатацію виходить з ладу. *Звідси площа земельних ресурсів, що припадає на одну людину, скорочується на 2 %, а площа продуктивних угідь — навіть на 6—7 %*. Ці втрати практично безповоротні. Гостру тривогу викликає і становище невідновлюваних ресурсів. З початку XXI століття при сучасних темпах і методах видобутку різноманітних порід уже досягає майже 600 млрд тонн. Це означає, що вже алюмінію вистачить лише на 570 років, заліза — на 250, олова — на 35, міді — на 29, цинку — на 23, свинцю — на 19 років та ін.

В 2500 році людство повністю витратить запаси всіх металів, причому видобуток свинцю, цинку, олова, золота, срібла, платини, нікелю, молибдену, вольфраму, міді розрахований до 2050—2100 років. І це далеко не найпесимістичніший прогноз. Адже особливо гостро стоїть проблема енергетичних ресурсів. Без великих енергетичних витрат неможливі ні економічний розвиток, ні зміцнення оборонної могутності будь-якої країни, ні охорона навколишнього середовища, ні сучасне сільськогосподарське виробництво тощо.

Екологічна проблема

В сучасних умовах загострюється глобальна екологічна проблема. Екологічна загроза настільки велика, що з повною підставою може бути поставлена в один ряд з небезпекою ядерної війни. В чому справа? А справа в тому, що в атмосферу Землі щорічно викидається 250 млн тонн пилу, близько 50 млн куб. м газу, 145 млн тонн двоокису сірки і більше 1 млн тонн сполучень свинцю та інших небезпечних для життя сполук. І не просто забруднюється повітря, що забезпечує буття всього живого, але й створюється атмосфера сонячної радіації, дедалі більше знижується прозорість атмосфери тощо.

Велика роль і суші в житті планети. Адже рівень фотосинтетичної діяльності біосфери прямо залежить від стану ґрунтів, від якості та площ зеленого покриву Землі тощо. Чим вище енергетичні видатки людства, тим більшу продуктивність повинна мати біосфера, тим ширше повинен бути зелений покрив. На жаль, поки що спостерігається зворотна тенденція: сучасне людство витрачає нагромаджену енергію біосфери дедалі швидше, а зелені площі планети невпинно скорочуються. Все це згубно відбивається на стані здоров'я, викликає спалахи епідемій, різноманітні недуги тощо.

Дедалі ясніше стає, що в якому стані природне оточення, в якій мірі забезпечується його здоровий характер, такий і стан здоров'я людини. Вже очевидно, що рівновага біосферних процесів, що порушується господарською діяльністю людини, відновлюється поволі, що біосфера працює на межі. А це і відбивається на стані людського організму. Звичайно ж, внаслідок розвитку цивілізації багато недугів переможено, а санітарно-гігієнічні умови праці на виробництві та в побуті непорівняні з колишніми. Але це ще не означає, що життя людини не в небезпеці. І індустріалізація, і урбанізація, нові умови праці та побуту, механізація і автоматизація виробництва тощо — все це теж осередки, які

впливають на здоров'я людини. Іде процес формування нового з цілого ряду матеріально-технічних, хімічних, радіаційних і психологічних властивостей навколишнього середовища, що виявляє інший, у порівнянні з природним середовищем, вплив на людину. Несприятливі зрушення в біосфері впливають не тільки на людину, але й на тваринний світ. Дефіцит природних ресурсів, що гальмує відтворення суспільного багатства, зумовив політизацію екологічної проблеми: різко загострилась світова боротьба за ресурси, а якість природного оточення стала настільки ж важливою соціальною суттєвістю, як рівень прибутків і матеріальний добробут тощо.

Демографічна, продовольча проблеми

Гострими в сучасних умовах залишаються демографічна і продовольча проблеми. За даними ООН, у 2000 році на планеті налічувалось 6,5 млрд населення, а в 2030 році — вже близько 10 млрд, у 2080 році — 14 млрд, а в 2100 році — близько 18 млрд (тобто людство щодня збільшується на 250—300 тис.). Ось чому однією з глобальних проблем стає забезпечення продовольством постійно зростаючої кількості населення Землі. Адже в сучасних умовах дві третини населення планети проживає в країнах, де спостерігається постійна нестача продовольства, на планеті зумовлений голод в багатьох країнах, що розвиваються. За підрахунками учених, *вже можна було б виробити стільки продовольства, що його вистачило б для всього населення Землі за умови раціонального розподілу між країнами.* Проте країни Заходу в зв'язку з недостатньою платоспроможністю країн, що розвиваються, не виробляють продовольства в такому обсязі, який їм дозволяє сучасний рівень економіки і науки. Досить послатися на той факт, що *в сучасних умовах США могли б збільшити вільно на 20 % виробництво сільськогосподарських продуктів, але це не вигідно, бо сприяло б падінню прибутків і вело б до перевиробництва продуктів, в якому якраз і не зацікавлене фермерство.* Та й в самих країнах, що розвиваються, є величезні резерви у виробництві продуктів харчування — інтенсифікація сільського господарства. Є всі можливості й для підвищення урожайності, і для виробництва тваринницької продукції тощо. Але необхідні й технічна оснащеність, і різке зниження втрат при збиранні, транспортуванні, обробці, зберіганні тощо. *Адже поки що втрати складають від 40 до 50 % всього урожаю.* Досить сказати, що втрати під час збирання урожаю, транспортування,

зберігання тощо в Україні, Росії, Білорусі, Казахстані та ін. *складають до 30 %*. Піднесення сільського господарства прямо зв'язане з посиленням використання науки і техніки, з усуненням втрат тощо. Все це сприяло б розв'язанню гострої проблеми — продовольчої.

Виникає питання. Чи спроможне людство подолати негативні глобальні ситуації, які виникли в результаті власної діяльності? Природно, незважаючи на все різноманіття думок, їх можна звести до двох основних, панівних на міжнародній арені. По-перше, одна з них характеризує позицію більшості вчених країн Заходу і Сходу. Вчасно оцінивши гостроту і невідкладність вирішення глобальних проблем, правильно сформулювали завдання: створення нового світового порядку, а також загальний принцип його вирішення — утвердження миру і справедливості на всій планеті. Для реалізації завдання потрібний справжній переворот у способі життя і свідомості людей, у ставленні до землі, навколишнього середовища тощо. І, по-друге, відповідь на питання дає колосальний технічний та інтелектуальний потенціал людства, що може бути з однаковою ефективністю спрямований на посилення глобальних проблем і на їх успішне вирішення. Тому-то важливі злиття зусиль всього людства, врахування його інтересів на справедливих, гуманних основах, задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь людей.

В чому ж суть майбутнього людства і наукового прогнозу?

5. МАЙБУТНЄ І СУЧАСНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС

Майбутнє і науковий прогноз

З другої половини ХХ століття одним з результатів розвитку науки стало виділення в окрему галузь знання прогностики. Предметом нової галузі знання стало вивчення майбутнього. В філософській, соціологічній літературі нова галузь знань одержала назву *соціальне прогнозування*, а на Заході — *футурологія*.

Футурологія (від лат. *futurum* — майбутнє, грец. *logos* — наука) — *галузь знання, що досліджує і що конструює майбутнє. Футурологія стала формуватися в кінці 60-х років ХХ століття. Поняття футурологія запропоноване в 1943 році німецьким соціологом Отто Флейтгеймом, який назвав так деяку надкласову філософію майбутнього. В 60-х роках у зв'язку зі спробами підвес-*

ти теоретичну базу під практику прогнозування, поняття *футурологія* знаходить широке розповсюдження в наукових, філософських і соціологічних колах Заходу і використовується в наукових працях і публіцистиці. Поняття «футурологія» означає *методику і спосіб прогнозування в різноманітних сферах і галузях знання*. В сучасних умовах поняття *футурологія* вживається як синонім прогнозування і прогностики, визначаючи всю сукупність літератури про майбутнє, в філософській і соціологічній літературі його вживають стосовно до сучасних немарксистських концепцій майбутнього людства. На Заході в багатьох країнах створені спеціальні наукові центри, що займаються футурологічними дослідженнями. Вивченням майбутнього займаються в США — Гудзонівський і Гуверівський інститути, Центри вивчення майбутнього є в Портлендському, Принстонському і Каліфорнійському університетах, Інститут зовнішньополітичних досліджень при Пенсильванському університеті, Інститут світового порядку в Нью-Йорку та ін., в ФРН — Інститут Макса Планка і Товариство досліджень майбутнього, в Франції — центр Фотюріль, в Англії — Комісія найближчих 30 років та ін. З 70-х років провідне становище в футурології зайняв Римський клуб, а в 1974 році створена Всесвітня федерація досліджень майбутнього. Футурологією розробляються найрізноманітніші моделі майбутнього: постіндустріальне суспільство, суперіндустріальне суспільство, суспільство Третьої Хвилі, технотронне суспільство, постреволюційне суспільство, кібернетичне суспільство тощо.

В футурології виділяються напрямки:

техніцистський — предметом прогностичного аналізу виступають тенденції науково-технічної революції і її соціальні наслідки;

екологічний — займається прогностичним аналізом взаємодії суспільства і природи, включаючи дослідження основних аспектів взаємодії — народонаселення, природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, освіти та ін.;

аксіологічний — орієнтується на прогнозування проблем особи, людини і її ціннісних орієнтацій, культури і способу життя.

Звичайно ж, футурологія не тільки розглядає та інтерпретує проблеми майбутнього, але намагається впливати на хід подій, виходячи з цінностей та ідеологічних настанов. *В залежності від опису майбутнього, що є в соціально-політичних прогнозах, футурологія спонукає людину або активно прагнути до майбутнього, або протидіяти його наступу, або пасивно очікувати настання майбутнього*. Природно, соціально-політичний прогноз

виступає одним з засобів організації діяльності соціальних агентів із зміни або пролонгування соціально-політичних процесів. *Тому-то прогнози футурології ділять на самоздійснювані й саморозвиваючі та саморуїнуючі.* Ефект самоздійснення та саморуїнування прогнозів вперше досліджений американським соціологом, представником неопозитивізму Робертом Мертоном. Вплив на майбутнє можливий шляхом цілеспрямованих впливів на тенденції розвитку сучасності. *Висування на передній край суспільного прогресу проблеми виживання в умовах загострення в сучасному світі глобальних суперечностей підвищує значення цілеспрямованого формування майбутнього, роль «майбутньотворчого планування, регулювання».* Щоб уникнути катастрофи, дії людей важливо погоджувати з можливими варіантами майбутнього. У відповідності з бажаним виглядом майбутнього суспільству доведеться регулювати і економіку, і чисельність населення, і потреби тощо. Мобілізуючи сили народів і держав світу, прогностика здатна сприяти тому, щоб світ уникнув небажаного майбутнього за умови, якщо прогноз побудований не шляхом волюнтаристських дій футурологів, а на основі аналізу об'єктивних тенденцій соціального розвитку, врахування загальної історичної необхідності. Звідси, хоча соціально-політичний і економічний вигляд майбутнього формується в соціальній активності, проте творчо-перероблюючи діяльність людей, їх спроможність створювати майбутнє не можна уявляти як свавілля. В сфері дослідження майбутнього велика роль *нормативного підходу, при якому образ майбутнього створюється з позиції належного, з позиції норми, ідеалу.*

На початку ХХІ століття *всесвітньої історії передбачення майбутнього стало соціальним велінням, від дотримання якого залежать життя людського співтовариства і долі грядущих поколінь.* Окреслюючи віхи в розвитку суспільствознавства Заходу, а потім і Сходу, виділяють панівні в той або інший період концепції майбутнього суспільства: в 50—60-ті роки за впливом і значимістю поза конкуренцією — *концепція індустріального суспільства*, в 70-ті роки — значне місце в теорії суспільства майбутнього займає *концепція постіндустріального суспільства*, запропонована американським соціологом Девідом Беллом, а з 90-х років видне місце займає *концепція інформаційного суспільства і соціально-інтегрованого суспільства*, розроблені американськими футурологами Олвіном Тоффлером, Девідом Несбітом та ін. Утвердження *концепції індустріального суспільства* в суспільно-політичній думці Заходу потрібно на період загальної ейфорії в 60-х роках з

приводу можливостей, що таяться в надрах промислової цивілізації. Могутність засобів впливу на природу і суспільство, які перебувають в руках людини, настільки велика, що виникає необхідність в сучасних умовах ретельно враховувати наслідки дій, що вживаються в зв'язку з розгортанням соціального суспільного прогресу і відповідно їх регулювати. Ось чому найважливішим складовим елементом внутрішньої та зовнішньої політики сучасних держав стає прогнозування міжнародно-правових відносин, внутрішньодержавних соціально-політичних процесів тощо. Виділяються й види прогнозування: *по-перше*, політичне і військове прогнозування (на Заході ним займається політична футурологія); *по-друге*, економічне прогнозування, що розкриває тенденції економічного процесу; *по-третє*, соціальне прогнозування, що вивчає перспективи розвитку соціальних процесів тощо; *по-четверте*, технологічне прогнозування, що досліджує тенденції розвитку науки і техніки, технологічного прогресу та ін.

В футурології на Заході та в соціальному прогнозуванні на Сході важливе місце відводиться політичному прогнозуванню. Політичне прогнозування — це розробка уявлення про становище, функціонування і напрямки змін соціально-політичних систем в різні періоди в майбутньому. Об'єктом такого роду прогнозів можуть бути функціонування і розвиток різноманітних політичних систем, починаючи від всесвітньої макросистеми політичних відносин і до політичних систем різноманітних країн і їх політичних установ, політичних партій, конкретних ситуацій та ін. Політичне прогнозування виконує ряд найважливіших функцій: по-перше, дає інформацію про майбутнє; по-друге, визначає можливі й оптимальні шляхи, засоби і способи досягнення поставленої мети; по-третє, активно впливає на формування майбутнього. Політичне прогнозування здатне давати вірогідну інформацію про перспективи розвитку соціально-політичних процесів лише тоді, коли в основі прогностичного дослідження майбутнього соціально-політичної системи лежить наукова методологія, а саме: принципи пізнання об'єктивної реальності світу, діалектичної суперечливості та альтернативності розвитку суспільства.

Звичайно ж, передбачення — це знання про майбутнє, тобто про те, чого ще немає в дійсності, але що потенційно є в сучасному у вигляді об'єктивних і суб'єктивних передумов очікуваного ходу розвитку матеріально-технічних умов, різноманітного роду ресурсів, інтелектуального потенціалу, певної мети, що ставлять люди, співвідношення соціальних і політичних сил. Теоретичною основою передбачення служить здатність вищої нервової

діяльності до випереджаючого відображення дійсності, тобто передбачення в різноманітних формах. Говорячи про соціально-політичні прогнози в футурології, не можна не помітити проблем і труднощів, з якими зустрічаються західні політологи і футурологи. Їм можна докоряти у відносно слабкій розробленості деяких політичних проблем, в розрізненості і фрагментарності футурологічних концепцій, в ідеологічній упередженості, в політичній наївності та примітивізмі світоглядних і загальнометодологічних настанов тощо.

Безперечно, що саме *оригінальний вклад кожного народу введе світову цивілізацію на принципово новий рівень соціального прогресу*. В історії становлення і розвитку людства, цивілізації виділяються три важливі ступені: *доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний, який охоплює становлення і розвиток інформаційного, соціально-інтегрованого суспільства*. *Сучасна епоха і є епохою революційного оновлення світової цивілізації, становлення нової суспільно-економічної системи*.

ЛІТЕРАТУРА

Гончаренко А. Н. XXI век в зеркале футурологии. — М., 1987.

Баталов Э. Я. В мире утопии. — М., 1980.

Иноземцев В. В. Капитализм, социализм или постиндустриальное общество. — М., 1991.

Полищук М. Л. В преддверии натиска «третьей волны». — М., 1987.

Пономаренко И. Б. Стремление к власти над народами. Теория и практика американской политики «баланса сил». — М., 1983.

Проскурин С. А. Баланс интересов государств — основа прогресса цивилизации. — М., 1991.

Семченко А. Т. Современный апокалипсис. — М., 1989.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що таке сучасний суспільний прогрес?
- ◆ Що таке глобальні проблеми? Їх суть і місце в суспільному житті.
- ◆ Які основні теорії і концепції сучасного майбутнього суспільства?
- ◆ Основні напрямки сучасної міжнародної політики.
- ◆ В чому суть змін в незалежних державах Співдружності — в Україні, Росії, Білорусі та інших, в країнах Східної Європи?

Сам факт народження суверенної України — невід'ємної частини Європи — з географічної точки зору та за фактом прийняття християнства стоїть на зорі державності — складової частини західної цивілізації. Сам факт хрещення Київської Русі знаменував цивілізаційний вибір, що визначив дальший історичний шлях країни і народу. Візантія стала для Київської Русі культурним орієнтиром, а сусідні країни — Польща, Угорщина, Литва — природними суперниками і партнерами. Особливості геополітичного становища України визначили її складну долю, поєднану з постійною визвольною боротьбою українського народу та наполегливими спробами самоідентифікуватися в мінливому європейському середовищі. ХХ ст. стало доленосним — Україна здобула незалежність і стала активно стверджуватися у світі.

Суверенна Україна продемонструвала світові палке бажання стати частиною європейської спільності не тільки географічно, але й політично та економічно. Сучасний європейський вектор зовнішньої політики України відповідає національним інтересам.

1. ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: МІСЦЕ УКРАЇНИ

Стратегічним вектором зовнішньої політики України є її європейська орієнтація, що стала не просто одним з напрямків зовнішньополітичної діяльності, а важливим засобом та орієнтиром внутрішньої трансформації суспільства, обов'язковою умовою *європеїзації*. Не випадково у лютому 2000 року в Посланні Верховній Раді України слушно підкреслювалося, що базовою основою дальшого розвитку України є європейський вибір, відданість загальнолюдським цінностям, ідеалам свободи та гарантованої демократії. Вся історія українського народу переконливо свідчить, що вистраждано право здійснити курс в Європу, приєднатися до здобутків високорозвинутої європейської цивілізації. Для України європейський вибір справді доленосний ще й тому, що опирається на глибоке історичне коріння і традиції українського народу. Спорідненість з Європою повністю проявилася ще в епоху Середньовіччя на прикладі тісних зв'язків і Київської Русі, і Галицько-Волинської держави із західноєвропейськими країнами. Показовим можна вважати і литовсько-польський період, ко-

ди українські землі, незважаючи на всі складності пригніченого становища, ще більше поглибили тенденцію.

І в епоху революційних змагань Україна прагнула в Європу. Але тоді європейська орієнтація здебільшого мала військово-політичний характер. Прагнучи нейтралізувати домагання Росії, українська політична еліта шукала допомоги серед європейських сусідів — Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, Великобританії, Польщі. Вплив східної російської цивілізації на українське суспільство тоді значний, революційні гасла приваблювали не надто свідомих громадян, що неодноразово підкріплювалося і прямим військовим втручанням. Україна тоді поступово втрачала не тільки зв'язки з Заходом, але й втрачала власну державність.

Значну увагу науковому обґрунтуванню західної зовнішньополітичної орієнтації приділяли українські вчені — Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський та ін., наголошуючи на важливості та природності її для українського життя. Акцентуючи увагу на необхідності для України західноєвропейської орієнтації, застерігали проти односторонньої абсолютизації будь-якого вектора зовнішньої політики.

Перший етап. Європеїзація України — досить складне явище, взаємодія власних національних інтересів і інтересів Заходу, Європи. Якщо між Україною і Європою не буде суттєвих розбіжностей, можна стверджувати про вдалість процесу єднання.

Основні інтереси Західної Європи вважалися:

по-перше, збереження західної цивілізації і розширення співробітництва між її європейською, північноамериканською і тихоокеанською частинами; зміцнення її базових цінностей та інститутів: демократії, механізмів вільного ринку, ліберально-демократичної ідеології тощо;

по-друге, формування нової структуризації світу на принципах глобальної економіки; протидія створенню і зміцненню будь-якого геополітичного блоку або стратегічної сили, які могли б протистояти західній цивілізації та сприяти формуванню нової біполярності або антагоністичної багатополарності;

по-третє, обмеження впливу і експансії *месіанських* держав, упередження переростання регіональних конфліктів у глобальні війни;

по-четверте, збереження й посилення існуючої стратегічної переваги над колишніми і потенційними супротивниками та забезпечення можливості стратегічного домінування в будь-яких регіональних чи глобальних конфліктах; зміцнення *римленду* (по периферії Євразії від Ісландії до Японії і Філіппін);

по-п'яте, зміцнення НАТО та її поширення на Схід; стимуляція приєднання до Європейського Союзу та європейської культури країн Центральної Європи і країн, що утворилися після дезинтеграції СРСР, особливо тих, чия культура близька до західної;

по-шосте, розбудова й поширення впливу міжнародних інститутів, що відповідають західним цінностям, забезпечення інтеграції незахідних країн у ці інститути; економічна і соціокультурна експансія в інші країни, підтримка соціальних інститутів і груп, що орієнтуються на західні цінності, інтереси і стиль життя; боротьба з міжнародним тероризмом.

Зовнішньополітичні інтереси України зводились:

по-перше, до зміцнення України як суверенної незалежної держави, зростання ролі фундаментальних демократичних цінностей та зміцнення інститутів, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес; повернення України в європейський цивілізаційний простір, всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки;

по-друге, до посилення економічного та політичного потенціалу і *дієспроможності* України в широкому розумінні за рахунок прискорення внутрішнього розвитку, участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо; пріоритетна орієнтація на інтеграцію до Європейської співдружності. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання (як перший крок) до політичних структур організації, яка є наріжним каменем усієї структури європейської безпеки;

по-третє, до зміцнення стратегічного партнерства зі США та зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів України; підтримка і розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з Російською Федерацією; зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед з Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та країнами Вишеградської групи; сприяння формуванню *поясу стабільності* та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії;

по-четверте, до активної участі у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів по *Балто-Чорноморсько-Близькосхідній осі* і по осі *Західна Європа — Україна — Закавказзя — Центральна Азія — Китайська народна республіка*, використання таких коридорів для створення надійної багатоальтерна-

тивної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини; курс на альтернативне лідерство на територіях колишнього СРСР і, насамперед, у Чорноморсько-Каспійському регіоні; активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій;

по-п'яте, до протидії неконтрольованому іноземному економічному проникненню; всебічного захисту економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної і політичної залежності; до блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування; цілеспрямованого формування в масовій свідомості універсальних європейських і євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій; боротьби з міжнародним тероризмом.

Отже, суттєвих розбіжностей між інтересами Західної Європи та України немає, хоча, безумовно, окремі проблеми були, є і залишатимуться в майбутньому. Потрібно постійно відшукувати спільні інтереси та використовувати їх в ім'я всіх учасників європейського інтеграційного процесу.

Важливим аспектом процесу інтеграції України в Європу є розширення співробітництва з європейським міждержавним утворенням — *Європейським Союзом*. Утворився Європейський Союз в результаті послідовного розвитку інтеграції країн Західної Європи. Початок 50-х років ХХ ст. вважається початком європейської інтеграції. Саме тоді Франція запропонувала створити спільний ринок вугільної і сталеливарної продукції Франції, Німеччини та інших західноєвропейських країн («план Шумана»). Головною метою програми стало примирення Франції та Німеччини, недопущення між ними війни у майбутньому. Найважливішим засобом досягнення мети мав стати механізм управління виробництвом і торгівлею стратегічною для військових потреб продукцією — вугіллям та сталлю — та наднаціонального контролю за ними. Контроль мав здійснювати *вищий орган* (прообраз Європейської Комісії). «План Шумана» реалізовано після підписання Паризького договору про створення *Європейського співтовариства вугілля і сталі*. До складу співтовариства увійшли шість країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Франція («європейська шістка», що далі стала *локомотивом* європейської інтеграції).

Країни європейської шістки підписали договір про *Європейське оборонне співтовариство*, прагнули створити ще й Європей-

ське політичне співтовариство. Та не судилося стати реальністю ані Європейському оборонному співтовариству, ані Європейському політичному співтовариству. Вирішальну роль тут відіграла Франція, парламент якої після тривалих дискусій вирішив відкласти ратифікацію Договору про Європейське оборонне співтовариство. А це зробило недоречним і підписання Договору про Європейське політичне співтовариство. На початку 50-х років ХХ ст. країнам *європейської шістки* не вдалося започаткувати інтеграцію в оборонній та політичній сферах. Інтеграція розвивалася в інших сферах, насамперед, в економічній. В середині 50-х років на конференції у Мессіні країни *європейської шістки* домовилися про заснування Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євроатом). Поряд з Євроатомом створюється і *Європейське економічне співтовариство*. Метою економічного співтовариства стало усунення внутрішніх торговельних бар'єрів усередині Співтовариства (створення зони вільної торгівлі), створення митного союзу і нарешті — створення спільного ринку (забезпечення вільного руху по території країн-учасниць Співтовариства товарів, послуг, капіталу, робочої сили). Метою Євроатому визначалось співробітництво країн-членів у використанні ядерної енергії з мирною метою.

В 60-х роках ХХ ст. підписується Договір про злиття виконавчих органів Європейського співтовариства вугілля і сталі, Євроатому та Європейського економічного співробітництва. Створюється єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток європейської інтеграції. Основними інститутами стали Європейська комісія, Рада європейських співтовариств, Європейський парламент та Суд європейських співтовариств. В середині 70-х років ХХ ст. до існуючих органів додається новий — *Європейська рада*, що складається з глав держав та урядів країн-членів Європейських співтовариств. В кінці 60-х років завершується формування зони вільної торгівлі та митного союзу (перших двох етапів інтеграції) Європейського економічного співробітництва. Тоді ж завершується і формування спільного ринку. В 70-х роках почався процес розширення Європейського економічного співтовариства: членами співтовариства стали Великобританія, Данія та Ірландія, Греція, Іспанія та Португалія. Ставилася мета створення єдиного внутрішнього ринку (наступного етапу економічної інтеграції, що передбачав гармонізацію економічної політики).

На початку 90-х років у Маастрихті підписано Договір про Європейський союз (саме поняття Європейський союз появилось в період Паризької конференції), визначались так звані *три колони*

Союзу: *перша колона* — Європейські співтовариства: Європейське співтовариства вугілля і сталі, Євроатом та Європейське співтовариство (замість старої назви *Європейське економічне співтовариство*). Європейське співтовариство серцевина та каркас процесу інтеграції, наднаціональне явище; *друга колона* — спільна зовнішня та політика безпеки; *третья колона* — співтовариство у сферах юстиції та внутрішніх справ. Маастрихтський договір означав курс на завершення формування єдиного внутрішнього ринку (четвертий рівень економічної інтеграції) та перехід до реалізації ідеї економічного та валютного союзу (п'ятий — найвищий рівень економічної інтеграції). Тоді ж в кінці 90-х років підписано Амстердамський договір, який вніс зміни та доповнення до Маастрихтського договору, Римського договору про заснування Європейського економічного співтовариства та Євроатому. А на початку XXI ст. підписано Ніццький договір, який вніс зміни в механізми інституційного розвитку Європейського співтовариства з огляду на майбутнє розширення. Тоді ж у Копенгагені на засіданні Європейської ради затверджено договори про вступ до Європейського співтовариства 10 країн: Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Естонія, Литва, Латвія, Словенія, Кіпр та Мальта. Очікувалось розширити співробітництво до 25 членів. Отже, *Європейське співтовариство є політичним і валютно-фінансовим об'єднанням*, що прагнуло забезпечити економічне зростання і зайнятість населення, підтримує стабільність і мир. Природно, що Україна вважає вступ до співтовариства стратегічною метою, стрижнем європейського вектора зовнішньої політики. Складається якісно нова ситуація, коли соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в окремій країні, оцінюються за системою стандартів, сформованих світовою спільністю. Така оцінка має конкретні політико-економічні наслідки для країни. Всі суперечки, що точаться навколо можливого місця і ролі України у різноманітних інтеграційних об'єднаннях, неможливо не визнати того, що європейська інтеграція — це магістральний напрямок розвитку, який визначає ситуацію в самій Європі в третьому тисячолітті і її місце у світі. Європейський союз визнав проголошення незалежності України однією з головних подій в Європі наприкінці XX століття. Справді, перший етап взаємовідносин України та Європейського союзу охоплює період з 1991 по 1994 рік, і завершується підписанням Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським союзом.

Другий етап — 1994—1998 роки — починається з ратифікації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Євро-

пейським союзом і переведення співробітництва у практичну площину. Важливими подіями стали: проведення у березні 1995 року першого засідання Спільного комітету Україна — Європейський союз; підписання тоді ж в Люксембурзі тимчасової угоди про торгівлю та питання, пов'язані з торгівлею між Україною та Європейським співтовариством, Європейським співтовариством вугілля і сталі та Європейським співтовариством атомної енергії; відкриття в Брюсселі представництва України при Європейському союзу; визнання за Україною статусу країни з перехідною економікою; проведення в Києві першого самміту Україна — Євросоюз.

Третій етап у відносинах між Україною та Європейським союзом почався в березні 1998 року, коли Угода про партнерство і співробітництво набрала чинності. Тоді ж відбулось перше засідання Ради з питань співробітництва між Україною та Європейським союзом, на якому Україна офіційно заявила про прагнення здобути статус асоційованого членства в Євросоюзі. В 1998-1999 роках у Відні та в Києві проведено самміти Україна — Євросоюз, а в 2000 році в Парижі відбувся черговий самміт Україна — Євросоюз, де обговорювалися економічні відносини. Самміти Україна — Євросоюз стали постійно діючим інститутом входження України в Європу. Регулярно двічі на рік, проводяться зустрічі Україна — Євросоюз на рівні міністрів закордонних справ і на рівні політичних директорів. Розвивається і договірно-правова база відносин Україна — Євросоюз: на додаток до Угоди про торгівлю текстильною продукцією, деякими сталеливарними виробами, а також співробітництво в галузі термоядерного синтезу та ядерної безпеки. В кінці 90-х років в Києві підписано багатостороння угода про інституційні основи створення міждержавної системи транспортування нафти та газу. Закладено правові основи дальшого співробітництва між Україною та Євросоюзом, сформульовано основні положення стратегії інтеграції України до Європейського союзу.

Стратегія інтеграції України

Стратегія інтеграції України в Європу передбачає основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2010 року, протягом якого мають створюватись передумови, необхідні для набуття Україною повноправного членства в Європейському союзу: забезпечення входження до європейського політичного, економічного і правового простору. Сформульовано галузева та національна програми інтеграції України в Європу.

Європейський союз визнав європейські прагнення України та вітав її європейський вибір, закликавши до співробітництва. Спільна стратегія суттєво розширила сфери діалогу і співробітництва між Україною та Євросоюзом. Аналізуючи намагання України увійти у європейське співтовариство, слід відмітити ряд аргументів на користь інтеграції. Економічний потенціал Євросоюзу та динаміка розвитку дають можливість зробити висновок, що Європейський союз є великий ринок збуту виробів та джерело задоволення потреб України в найрізноманітніших споживчих та інвестиційних товарах. До того ж торгівля з Євросоюзом є важливим джерелом надходження вільно конвертованої валюти. Необхідно зазначити, що співробітництво України з Європейським союзом потрібне для технологічного оновлення промислового та сільськогосподарського виробництва України. Виробничі технології підприємств відстають від передових технологій європейських країн. Україна не має капіталу, необхідного для модернізації наявних та створення нових сучасних підприємств. А без модернізації виробничих структур не можна сподіватись вийти на траєкторію стійкого економічного розвитку, подолати зростаюче відставання від економічно розвинутих країн. Йдеться про створення передового виробничо-технологічного укладу, порівняного з європейським. Адже десятиліття українські підприємства фактично відрізані від світового ринку. Їх вихід на європейський ринок має велике значення як джерело досвіду та практичних вмінь конкурувати з виробниками інших країн, розробляти та реалізовувати стратегію виробничо-комерційної діяльності, зорієнтованої на світову кон'юнктуру ринків.

Аналітики підкреслюють, що розвиток співробітництва з Євросоюзом сприятиме повнішому використанню потенціалу України як транзитної держави, що означає збільшення надходжень від експорту транспортних послуг та розвиток відповідних галузей промисловості. Європейський союз — невичерпне джерело досвіду функціонування ринкової соціально зорієнтованої економіки та державного регулювання економічних процесів. Очевидно, саме тут Україна може здобути знання формування та реалізації економічної політики, поведінки первинних економічних агентів. А це сприятиме формуванню прозорого середовища виробничо-комерційної діяльності на національному ринку, що має надзвичайно велике значення для України. Основні товарні потоки Євросоюзу сконцентровані в межах самого союзу. На ринок Євросоюзу припадає 62,7 % сукупного товарного експорту та 63,1 % імпорту. Іншими словами, Євросоюз характеризується од-

ним з найвищих рівнів внутрішньорегіональної торгівлі. А це означає, що вихід на внутрішній ринок Євросоюзу здебільшого визначатиметься саме якісним рівнем співробітництва.

З політичної точки зору послідовна європейська інтеграція сприяє зміцненню стабільності демократичної політичної системи та її інститутів, модернізації правового поля і забезпеченню прозорості національного законодавства, поглибленню демократичної політичної культури. Європейська інтеграція означає зміцнення національної безпеки та безпеки громадян, адже виключає застосування сили як методу вирішення суперечностей, сприяє стабільності у відносинах з усіма сусідами. Помилка замовчувати або применшувати складність процесу європейської інтеграції України. Зрозуміло, що інтеграція є і триватиме. Інтеграція в Європу означає зростання відкритості національної економіки та конкуренції. Неминучими є досить болючі наслідки для окремих секторів економіки, виробництв і навіть регіонів. Проте потенційні здобутки і переваги європейської інтеграції перевищують можливі втрати й ризики. Це переконливо доведено досвідом всіх без винятку європейських країн, рівень економічного розвитку яких нижчий від середнього: від Португалії на заході до Польщі та країн Балтії на сході, від Ірландії на півночі до Греції на півдні.

Варто усвідомити, що Україна за різними показниками відрізняється від тих центрально-східноєвропейських країн, що пізніше увійдуть до Євросоюзу. Валовий внутрішній продукт на душу населення України, підрахований за методологією паритету купівельної спроможності (*purchasing power parity*), складає 4150 дол. США, що становить 16 % від аналогічного середнього показника по Європейському союзу (25997 дол.) та 32 % від середнього показника (12898 дол.) по 10 країнах-кандидатах в Євросоюз. За таким економічним критерієм Україна поступається не лише Болгарії й Румунії — аутсайдерам серед країн-кандидатів, або Туреччині, з якою ще не розпочато переговори, а й своїм північно-східним сусідам — Росії та Білорусі, випереджаючи лише Молдову. Невеликі прямі іноземні інвестиції Україні країн-членів Євросоюзу та країн-кандидатів на вступ до Євросоюзу. Частка прямих іноземних інвестицій у валовому внутрішньому продукті України складає лише 1,4%. По країнах-кандидатах (без Румунії, Болгарії та Туреччини) цей показник в середньому складає 5,1 %. Серед країн-сусідів України — Польща має 3,2 %, Словаччина — 6,3 %, Угорщина — 4,7 %, Румунія — 2,8 %. В 2003 році прямі іноземні інвестиції в Україні склали 778 млн. дол. — що в 12 разів менше ніж в Польщі — 8980 млн. дол. і в 3 рази менше ніж в

Росії — 2540 млн. дол. За даними Дойчебанку, прямі іноземні інвестиції становили в Словаччині 3525 млн. дол., Румунії — 1457 млн. дол., в Угорщині — 1400 млн. дол. Україна займає лише 95 місце у світовому рейтингу індексу прямих іноземних інвестицій. За обсягом прямих інвестицій на душу населення Україна займає одне з останніх місць серед країн Центральної та Східної Європи. Частка Євросоюзу у зовнішньоторговельному обороті України складає приблизно 22 % (експорт — 19,9 %, імпорт — 23,6 %). Україна посідає лише 38-39 місце серед зовнішньоторговельних партнерів Євросоюзу. Досвід свідчить, що Євросоюз має бути основним торговельним партнером країни-кандидата, набагато випереджаючи інших торговельних партнерів. Найбільшими торговельними партнерами України з країн Євросоюзу є Німеччина, Італія, Великобританія, Нідерланди, Франція. Лише на початку XXI ст. вперше Україна вийшла на рубіж, коли на країни Євросоюзу спрямовується понад 26 % українського експорту товарів, що більше ніж у всі країни Співдружності незалежних держав разом із Росією.

Якщо в Польщі або Естонії європейський вектор зовнішньої політики не підлягає сумніву, то в Україні ще й досі точиться дискусія з приводу доцільності інтенсивної європейської інтеграції. Політолог Вільгельм Шнайдер-Детерс зазначає, що європейська інтеграція є політикою українського уряду, хоча думки з такого приводу в українському парламенті досить різноманітні. Більшість у Верховній Раді голосує за приєднання до парламентської Асамблеї Співдружності незалежних держав, хоча статус тут України залишається незрозумілим. Ще недавно в Україні частка тих, хто виступає за вступ до Євросоюзу не перевищує 35—40 %. Існують певні регіональні особливості: населення Західної України, яке відчуває себе частиною Європи, тоді як більшість жителів Східної та Південної України бажає, щоб Україна разом з Росією та Білоруссю стала частиною слов'янського співтовариства.

Проте, протилежні орієнтації населення України не створили загрози для єдності. Києву вдалося приборкати відцентричні сили, знайти певний політичний компроміс. Популярність європейського шляху серед окремих груп населення (молоді, бізнесменів, діячів культури та науки) значно зросла. Правда, Євросоюз відмовляє Україні у конкретній перспективі. Тим-то правлячі кола змушені доповнювати європейський вибір *стратегічним партнерством з Росією не тільки рахуючись з думками частини населення, а й у зв'язку з економічною залежністю від Росії*. В перспективі Євросоюз передбачає можливість створення зони вільної

торгівлі за участю України з метою поглиблення економічного співробітництва, за умов дотримання запропонованої схеми інтеграції в Євросоюз, який більше намагається захистити себе від України, аніж використовує її геополітичне розташування як елемента стратегічної концепції *нової Європи*.

Отже, на сучасному етапі Євросоюз не надає Україні надійної *європейської перспективи*, залишаючи її у ролі балансування між Заходом (Євросоюзом) і Сходом — Росією. Це пов'язано з тим, що на сучасному етапі реформ Україна не відповідає вимогам члена Євросоюзу і співробітничав з Євросоюзом на партнерських засадах. Прагнення встановлення режиму найбільшого сприяння, створення зони вільної торгівлі, митний союз, асоційоване членство, повноправне членство. Щоб Україна змогла інтегруватися в *нову Європу* мала виконати *Копенгагенські критерії*, за якими майбутній член Євросоюзу має: бути стабільною демократичною країною, що поважає права людей, є правовою державою, захищати права меншостей; мати діючу ринкову економіку; приймати загальні правила, стандарт і політичні рішення, що складають основу законодавства Євросоюзу; привести адміністративну систему у відповідність до вимог законодавства Європейської спільноти так, щоб положення законодавства могли б бути ефективно включені до національного законодавства. Україні є ще над чим працювати, але від швидшого вирішення питань залежить європейське майбутнє. Інтеграційні процеси в Західній Європі ніколи не були предметом короткострокових політичних спекуляцій та маневрів, а залишалися питаннями стратегічної ваги. Прихильники та супротивники інтеграції мають усвідомлені позиції, виважені стратегії і змушені адаптувати їх до умов навколишнього середовища. На території України часто відбувається щось протилежне: інтеграція стає поняттям декларативним, використовується як інструмент політичної боротьби.

2. Взаємовідносини України і НАТО

Важливим напрямком зовнішньої політики України є євроатлантична інтеграція. Її необхідність обумовлена прагненням забезпечити надійний захист територіальної цілісності та суверенітету, недоторканість кордонів. Найпотужніший військово-політичний союз у світі та Європі є НАТО. Основними засадами для заснування НАТО стало підписання Брюссельського договору п'ятьма західноєвропейськими державами: Бельгією, Люксем-

бургом, Нідерландами, Великобританією, Францією про створення спільної системи оборони з метою більш ефективного протистояння ідеологічній, політичній та військовій загрозам національної безпеки. Згодом відбулися переговори із Сполученими Штатами Америки та Канадою про створення *єдиного Північноатлантичного альянсу* на засадах гарантій безпеки та взаємних зобов'язань між Європою і Північною Америкою. Держави, що підписали Брюссельський договір, запросили Данію, Ісландію, Норвегію і Португалію взяти участь. Кульмінацією переговорів стало підписання Вашингтонського договору (квітень 1949 року). Це стало початком діяльності організації *Північноатлантичного договору* (North Atlantic Treaty Organization — NATO).

З самого початку членами НАТО стали 12 країн: Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Великобританія, Франція, США, Канада, Данія, Ісландія, Італія, Норвегія та Португалія. Пізніше до НАТО приєдналися Греція і Туреччина, Федеративна Республіка Німеччини, Іспанія. В кінці 90-х років ХХ ст. на самміті в Мадриді, глави держав та урядів Альянсу запросили Чеську Республіку, Угорщину та Польщу почати переговори про вступ до Альянсу. Пізніше ці три країни стали членами НАТО. Отже, на початку ХХІ ст. НАТО нараховувало 19 членів. На самміті у Празі прийнято рішення почати переговори про вступ до НАТО Естонії, Литви, Латвії, Болгарії, Румунії, Словаччини та Словенії. 26 березня 2003 року в Брюсселі міністри закордонних справ семи країн-кандидатів підписали протоколи про приєднання до північноатлантичного договору.

Існуючі межі і характер відносин між Україною і НАТО беруть початок від пропозицій Альянсу країнам Центральної та Східної Європи і новим незалежним державам, які утворилися після розпаду Радянського Союзу, розвивати консультації, співробітництво і партнерство. Принципові основи розвитку стосунків між НАТО та її партнерами закладені в документах: Лондонської зустрічі глав держав та урядів країн-членів Північноатлантичного альянсу (6 липня 1990 року); Копенгагенської зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів НАТО (6 червня 1991 року); Римського самміту НАТО (8 листопада 1991 року); інавгуральної зустрічі міністрів закордонних справ країн Центральної і Східної Європи і НАТО у Брюсселі (20 грудня 1991 року) з нагоди створення Ради Північноатлантичного співробітництва; Брюссельської зустрічі глав держав та урядів країн-членів НАТО (10—11 січня 1994 року); зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів Ради Північноатлантичного співробітництва в м. Сінтра

(Португалія) (30 травня 1997 року); Мадридського (8—9 липня 1997 року) самміту НАТО. Восени 1991 року розпочато контакти України з НАТО, а в січні 1992 року представник України вперше взяв участь у засіданні Робочої групи Ради Північноатлантичного співробітництва. Тоді ж відбувся візит Генерального секретаря НАТО Манфреда Вернера до Києва, в ході якого Україна була запрошена до участі в Раді Північноатлантичного співробітництва. Відтоді почалися активні контакти і співробітництво України з НАТО. Приєднавшись на початку 90-х років ХХ ст. до Ради Північноатлантичного співробітництва, Україна розглядає її як оптимальний механізм взаємодії НАТО з партнерами. Україна концентрує увагу на: політичних питаннях та питаннях, що стосуються безпеки; консультаціях з політичного планування; економічних питаннях (конверсії військового виробництва, включаючи її соціальний вимір, аспектах безпеки в економічному розвитку, витратах на оборону та оборонному бюджеті); розвитку науки; екології; інформаційній діяльності; здійсненні миротворчих операцій та ін.

Регулярні контакти і співробітництво України з НАТО на постійній основі почалися після підписання Україною рамкового документа *Партнерство заради миру*. Україна розцінює програму як важливий елемент загальної структури європейської стабільності й безпеки, що спрямована на дальший розвиток і практичне поглиблення стосунків НАТО з країнами-членами Ради Євроатлантичного партнерства в галузі оборони, військово-цивільного співтовариства та миротворчих операцій. Основні завдання та особливості програми *Партнерство заради миру* полягають: в забезпеченні основних свобод і прав людини, захисті свободи, справедливості і миру. Приєднуючись до Програми партнерства заради миру, держави-члени Північноатлантичного альянсу, які її підписали, вважають важливим збереження демократичного суспільства, свободи від залякувань, а також дотримання принципів міжнародного права; в забезпеченні демократичного контролю над збройними силами; в сприянні відкритості у плануванні національної оборони та формуванні військового бюджету; в підтриманні здатності та готовності в межах, передбачених Конституцією, брати участь в операціях, здійснюваних під егідою ООН.

Для участі у програмі партнерство заради миру Україна виділила сили та засоби: по-перше, групу офіцерів для тактичного і стратегічного командування, контролю та координації; по-друге, офіцерів зв'язку до Координаційного центру партнерства у м. Монс (Бельгія) та штаб-квартири НАТО у Брюсселі; по-третє,

групу військових спостерігачів та інших офіцерів до штабів багатонаціональних миротворчих сил; по-четверте, 240-й окремий спеціальний батальйон (400 бійців, виконував обов'язки у складі військ СФОР на території Боснії і Герцеговини); по-п'яте, 12-й окремий аеромобільний батальйон (545 бійців, Житомир); військово-транспортну авіаційну ескадрилью (10 Іл-76, 70 бійців) із складу 16-ї авіабази (Мелітополь); ескадрилью транспортних вертольотів (6 Мі-8мт, 36 офіцерів) із складу вертолітної бригади; два кораблі (240 матросів) військово-морських сил України (Севастополь) та інші військові сили та техніку. Україна готова надати окремі види ефективного протипожежного обладнання і техніки; військовослужбовці брали участь у навчаннях і заходах, передбачених програмою партнерство заради миру.

З середини 90-х років ХХ ст. відкрито нову сторінку в розвитку відносин між Україною і НАТО. Приймається де-юре Індивідуальна програма партнерства між Україною і НАТО, коли Генеральний секретар НАТО і міністр закордонних справ України обмінялись відповідними листами. Індивідуальна програма партнерства Україна — НАТО офіційно схвалена на спеціальному засіданні Північно-Атлантичної ради НАТО. Прийнято спільну заяву, що проголошувала розширення і поглиблення відносин Україна — НАТО, які мали в своїй еволюції особливі ефективні результати; закладено основу для початку офіційних переговорів про формалізацію відносин особливого партнерства між Україною і Альянсом. В кінці 90-х років ХХ ст. в Мадриді підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. У Хартії визнається, що незалежна, демократична та стабільна Україна є одним з ключових факторів забезпечення стабільності в Центрально-Східній Європі та на континенті. Відзначено, що країни — члени НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, принцип непопорушності кордонів, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без'ядерної держави як ключові фактори стабільності та безпеки в Центрально-Східній Європі та на континенті. Сторони підтвердили важливість міцних та сталих відносин між Україною та НАТО і відзначили значний прогрес, досягнутий у різних сферах діяльності з метою розвитку розширених, поглиблених і тісніших відносин між Україною та НАТО на засадах, проголошених спільною заявою. Країни — члени НАТО підтримали гарантії безпеки, які одержала Україна від усіх п'яти ядерних держав — учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава.

Україна і НАТО визначили форми реалізації співробітництва, сфери та механізми проведення консультацій, у різних галузях: політичні питання та питання безпеки, зокрема, розвиток євроатлантичної безпеки та стабільності, включаючи безпеку України; запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій, беручи до уваги роль ООН та ОБСЄ у цій галузі; контроль над озброєннями та роззброєння, включаючи питання, що стосуються Договору про звичайні збройні сили у Європі, Договору про відкрите небо та заходів зміцнення довіри і безпеки; експорт озброєнь та супутньої передачі технологій. Вирішено, що Україна та НАТО створюють кризовий консультативний механізм для проведення спільних дій у будь-якому випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці. Створюється комісія Україна — НАТО, що збирається на рівні Північноатлантичної Ради не менше двох разів на рік і стежить за виконанням Хартії та сприяє дальшому розвитку та інтенсифікації співробітництва.

Механізм співробітництва між Україною і НАТО, передбачений Хартією, працює на повну потужність. Активно розвивається співробітництво на політичному, військовому і військово-технічному рівнях, у тому числі в межах Ради Євроатлантичного співробітництва та програми Партнерство заради миру. Створено необхідні внутрішньодержавні механізми: засновано Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва з НАТО. Затверджена Державна програма співробітництва з НАТО. Правильність обраного Україною курсу на тісне співробітництво з НАТО підтвердили й результати першого засідання Комісії Україна-НАТО на найвищому рівні. У прийнятій спільній Декларації глав держав і урядів країн НАТО ще раз підтверджувалась підтримка незалежності, територіальної цілісності та демократичного розвитку України як ключових факторів стабільності і безпеки в Центральній та Східній Європі й на континенті.

З початку XXI ст. розгортається інтеграція України в НАТО. Приймається рішення про підготовку нової стратегії відносин України з НАТО, кінцевою метою якої має стати вступ України до НАТО. Офіційна позиція України у відносинах з НАТО полягає у тому, що рішення не трактується як заявка на вступ до НАТО. Для такого кроку необхідним є певний підготовчий період, коли вівся: активний діалог з Альянсом з широкого кола оборонних, політичних та економічних питань, пов'язаних з підготовкою до членства, поглиблення практичного співробітництва. Щоб стати членом НА-

ТО країна-претендент має відповідати базовим принципам, викладеним у Вашингтонському договорі, де від країни-претендента вимагається: по-перше, вирішувати міжнародні суперечки мирним шляхом; по-друге, демонструвати відданість принципам верховенства права та прав людини; по-третє, вирішувати мирним шляхом міжетнічні конфлікти і зовнішні територіальні суперечки, спірні питання внутрішньої юрисдикції, відповідно до принципів ОБСЄ та з метою прагнення до встановлення добросусідських відносин; по-четверте, встановлювати належний демократичний та цивільний контроль над своїми збройними силами; по-п'яте, утримуватися від загрози силою чи застосування сили будь-яким методом, що не відповідає меті ООН; сприяти розвитку мирних та дружніх міжнародних відносин шляхом зміцнення своїх вільних інститутів та завдяки сприянню зміцнення стабільності й благополуччя; продовжувати надавати цілковиту підтримку та брати участь у Раді євроатлантичного партнерства, в програмі Партнерство заради миру та розвитку співробітництва з країнами-партнерами, що не є членами НАТО; по-шосте, демонструвати відданість справі зміцнення стабільності та благополуччя через дотримання принципів економічної свободи, соціальної справедливості та відповідальності за охорону навколишнього середовища; брати участь у роботі установ Альянсу та ін.

В сучасності Україна на шляху реалізації деяких критеріїв вступу до НАТО демонструє прогрес у дотриманні певних військових критеріїв членства в Північноатлантичному альянсі. Україна має значні проблеми з критеріями: відданість принципам верховенства закону та прав людини; належний демократичний та цивільний контроль над Збройними силами; відданість справі зміцнення стабільності та благополуччя через дотримання принципів економічної свободи, соціальної справедливості та відповідальності за охорону навколишнього середовища; спроможність робити свій внесок військового характеру в колективну оборону та у виконання нових завдань, що постають перед Альянсом, а також готовність взяти на себе зобов'язання поступового удосконалення обороноздатності; здійснення стандартизації та досягнення оперативної сумісності.

Військові критерії

Головними проблемами для України тут є: недостатня спроможність робити внесок військового характеру в колективну оборону та у виконання нових завдань, що постають перед Альянсом; недостатня готовність взяти на себе зобов'язання поступо-

вого удосконалення обороноздатності; низькі темпи здійснення стандартизації та досягнення оперативної сумісності; обмеженість розміру бюджетних витрат на оборону.

Більшість з проблем ще надто далекі від вирішення. Про певні зрушення у проблемі низьких темпів здійснення стандартизації та досягнення оперативної сумісності можна говорити тільки стосовно оперативної сумісності сил і засобів, що виділені для участі в спільних з НАТО діях з підтримання миру. Невирішеною є також проблема обмеженості розміру бюджетних витрат на оборону. Ця проблема викликала ще більшу дискусію у контексті вступу України до НАТО. Неодноразово звучали заяви про те, що вступ до НАТО коштуватиме Україні колосальних бюджетних витрат. Насправді верхньою межею витрат на оборонний бюджет у країнах НАТО є 2 % від валового внутрішнього продукту. В сучасних умовах Україна щорічно витрачає на оборонні потреби близько 1,3 % від валового внутрішнього продукту. Ще певну суму (для України це складатиме 40—50 млн. дол.) доведеться вносити на утримання штаб-квартири НАТО. Нагадаємо — відповідним законом України передбачено, що Україна має витрачати на оборонні потреби не менше, ніж 3% від валового внутрішнього продукту. Тож навіть діюче законодавство України передбачає більші видатки на оборону, аніж це передбачено у країнах-членах НАТО.

Політичні критерії

Головними для приєднання країн-кандидатів до НАТО на сучасному етапі трансформації є не військові, а *політичні критерії*. НАТО — це союз демократичних країн, що має захищати демократичні цінності і підтримувати демократичні режими в країнах-членах. Отже, вступ країн Центральної Європи до НАТО абсолютно логічний і розглядався ними як важлива складова політичних перетворень і зміцнення демократії в їх країнах. В сучасних умовах ця функція є, безумовно, пріоритетною для Альянсу. Розширення НАТО означає поширення демократії на країни Центральної та Східної Європи. Отже, намір України вступити до НАТО насамперед є виявом прагнення *будувати демократичне суспільство*.

Виходячи з визначальної ролі політичної функції, НАТО висуває до країн-кандидатів і відповідні вимоги. Відтак головними вимогами НАТО є побудова демократичного суспільства в державі. Під цю вимогу підпадають і необхідність започаткування

демократичного діалогу між представниками різних політичних сил, і потреба провести комплексну реформу політичної системи, і необхідність розвивати ефективні інститути демократії, забезпечувати верховенство права, доводити до кінця започатковані економічні реформи. Саме ці питання є одними з основних, які обговорюються під час переговорів щодо членства в НАТО з будь-якою країною, яка бажає стати членом Альянсу.

Частиною політичних критеріїв є також і необхідність досягнення консенсусу всередині суспільства щодо необхідності вступу України до НАТО. У цьому питанні думки різних верств населення України дещо відрізняються. Політична еліта та експерти (тобто особи, які фахово знайомі з особливостями відносин Україна — НАТО) в цілому позитивно відносяться до НАТО і розраховують на те, що в перспективі Україна стане членом Альянсу. Прихильниками вступу України до НАТО є представники правих та центристських політичних партій в парламенті України — Верховній Раді. Серед противників вступу України до НАТО — представники військово-промислового комплексу України, представники україно-російських фінансово-промислових груп, представники лівих партій в парламенті та проросійськи настроєні політики. Дослідження, проведене в період вересень—жовтень 2002 року Центром миру, конверсії та зовнішньої політики України, засвідчило, що кількість експертів та представників еліти, для яких необхідність членства України в НАТО в принципі не викликає сумніву, вперше за весь період опитувань перевищила 80 %. Для порівняння, рік-два тому загальна кількість прихильників вступу в НАТО серед українських експертів та представників еліти хиталась в межах 40—55 %. Більшість прихильників вступу в НАТО виступають за самостійний шлях України в напрямку членства. Частина (18,4 %), вважає за доцільне рухатись узгоджено з тими країнами Співдружності незалежних держав, що мають таке бажання. Підтримка позаблоковості (нейтралітету) України є невисокою — сумарно близько 1/6 опитаних. Відповідно до соціологічних опитувань, проведених Українським центром політичних та економічних досліджень імені Олександра Разумкова, громадяни України у 2002 році стали прихильніше ставитися до НАТО, ніж у попередні роки. Так, кількість людей, які вважають НАТО агресивним блоком, порівняно з 2001 роком зменшилась на 13,3 % (з 48,1 % до 34,8 %). Натомість на 7,2 % збільшалося громадян, які кваліфікують НАТО як оборонний союз. Кількість респондентів, які вважають Альянс миротворчою організацією, залишається стабільною.

Процес розширення НАТО 18,7 % опитаних громадян України вважають «сприятливим процесом для України, який зміцнює демократичну систему безпеки в Європі». 16,4 % вважають, що розширення НАТО — несприятливий процес, який посилює залежність України від західних держав. Варіант «це несприятливий процес, оскільки Україна може бути втягнута в протистояння Росії і НАТО» підтримали 13,6 % опитаних. «Сприятливим процесом, який допоможе Україні зміцнити незалежність від Росії» назвали процес розширення НАТО 5,8 % респондентів. Слід зазначити, що повного консенсусу приєднання до Альянсу не було й в країнах-кандидатах на членство. Так, у Польщі за вступ у НАТО висловлювалося трохи більше 50 % серед опитаного населення. В Іспанії перед вступом до НАТО за це рішення виступало близько 57 % опитаних. Серед військових ідею вступу України до НАТО підтримує не більше 27 % військових. Прихильників співробітництва України з НАТО більше серед молодих офіцерів, аніж серед офіцерів старшого покоління.

Встановлення демократичного громадського контролю над збройними силами. В Україні наявні деякі зрушення в сфері впровадження демократичного цивільного контролю над Збройними силами. Зокрема: на законодавчому рівні розмежовані повноваження між Міністерством оборони України і Генеральним штабом Збройних сил України; на посаду міністра оборони України і його заступників призначені цивільні особи; прийнято ряд законів, які визначають чіткі рамки діяльності силових структур в державі; налагоджується система парламентського контролю; у першому читанні прийнято Закон України «Про демократичний громадський контроль над воєнною організацією та правоохоронними органами держави».

Разом з тим не можна стверджувати, що в Україні вже встановлено демократичний контроль над силовими структурами. Для запровадження такого контролю необхідно розв'язати цілу низку досить складних проблем: а) втручання військових у виборчий процес під час парламентських чи президентських виборів та намагання використати свій адміністративний ресурс на користь того чи іншого кандидата в президенти або члени парламенту. Такі намагання можна розцінювати як спробу політичного впливу військових на цивільну владу; б) незбалансованість повноважень Президента, Уряду, парламенту та судової влади в сфері цивільного контролю над оборонною сферою та сектором безпеки. Важелі контролю з боку виконавчої влади значно переважають над важелями впливу на військових з боку парламенту. Уряд вирішує zde-

більшого оперативні питання в сфері оборони та безпеки, парламент — законодавчі питання та затверджує бюджет. Разом з тим, Верховна Рада України затверджує бюджетне фінансування Збройних Сил, але при цьому не затверджує державних програм їх розвитку, тому й не несе відповідальності за реалізацію зазначених програм. Проблемою українського парламенту залишається також обмеженість його повноважень щодо впливу на кадрову політику в силових структурах держави. Чинним законодавством в Україні не передбачено погодження з парламентом ключових кадрових призначень у силових відомствах; в) обмеженість інформації про оборонну сферу та сектор безпеки; г) відсутність чіткого контролю за діяльністю спецслужб. Ця проблема є найбільш чутливою навіть для країн з розвинутою демократією. Закритий характер діяльності розвідувальних відомств не дозволяє парламентам і суспільству здійснювати за ними належний контроль; д) нерозмежованість повноважень силових структур у випадку їх застосування всередині країни. В умовах перехідного періоду така невизначеність може складати реальну загрозу основам демократії країни.

Виконання Україною критеріїв членства у НАТО має як позитивні так і негативні наслідки. *Позитивними наслідками* можна вважати: Одержання для України міцних гарантій її національної безпеки, незалежності, суверенітету і територіальної цілісності; відхід із сфери геополітичного домінування Росії і досягнення з нею рівноправних міждержавних відносин; створення вагомих передумов інтеграції в Європу, у західні політичні й економічні структури; зміцнення міжнародної безпеки і стабільності в регіоні Центрально-Східної Європи; зміцнення внутрішніх основ національної безпеки України за допомогою НАТО. Використання досвіду і підтримки НАТО в підвищенні ефективності оборонного сектору України; створення вагомих передумов для ліквідації російської військової присутності на території України; поліпшення міжнародного іміджу України; посилення консолідації української нації; зміцнення інститутів громадянського суспільства; посилення прозорості влади; реальне забезпечення прав і свобод громадян, верховенства права; зменшення впливу російського бізнесу на вітчизняну економіку і внутрішню політику в Україні; стимулювання економічних реформ.

Негативними наслідками виконання Україною критеріїв членства можна вважати: збільшення соціальної напруги серед військовослужбовців, зумовленої значним скороченням чисельності збройних сил; втрата українськими військовими підприємствами російських оборонних замовлень; деяке обмеження самостійності

в прийнятті ключових рішень в галузі зовнішньої та оборонної політики; посилення розбіжностей геополітичних інтересів України і Росії та збільшення вірогідності на цьому тлі конфліктогенних проблем в російсько-українських відносинах.

Виникає питання: Коли ж Україна зможе виконати всі критерії членства і приєднатися до НАТО? Приєднання України до Альянсу залежатиме від декількох умов: від ступеня стратегічної і політичної важливості України для Альянсу; від того наскільки успішно Україна зможе диверсифікувати свої політичні та економічні зв'язки з Росією; від рівня підтримки нових членів Альянсу і США. Але всупереч важливості зовнішніх факторів реальний рух України в НАТО обумовлюватиметься, насамперед, внутрішніми політичними та економічними перетвореннями.

Найгірший сценарій

Найгірший сценарій полягає в приєднанні України до Союзної держави Росії та Білорусі, в перетворенні території України на військовий плацдарм Російської Федерації. Такий сценарій є найгіршим для України і для НАТО, ставить під сумнів весь дальший процес розширення Альянсу. У такому випадку зникають усі сприятливі умови, які забезпечують безпеку такого розширення. Витрати на забезпечення оборони і безпеки нових членів Альянсу зростуть у десятки разів. Результатом реалізації такого сценарію стане неминуче поглиблення конфронтації між НАТО і Росією. Завдяки приєднанню України Росія тільки зміцнить свої імперські геополітичні амбіції. Отже, виникне фактор потенційної російської загрози для країн Центральної Європи, або, принаймні, виникне реальна можливість відновлення російського домінуючого впливу в регіоні. Розширення російської військової присутності в Україні і Білорусії поставить НАТО перед необхідністю часткового розгортання своїх сил передового базування на території нових членів. Політична конфронтація між Росією і НАТО переросте у військово-політичну.

Для України реалізація такого сценарію означатиме остаточну втрату своєї європейської перспективи, втрату незалежності і державного суверенітету, повернення до авторитарного минулого. Ймовірність реалізації такого сценарію залежатиме переважно від розвитку внутрішньої ситуації в Україні, стане неминучим при домінуванні авторитарних тенденцій у системі політичної влади, дальшому посиленні економічної залежності від Росії.

Некращий сценарій

Некращий сценарій полягає в перетворенні України в «буферну зону». Цей сценарій уже частково реалізований. Україна, фактично, виявилася затиснутою між НАТО і Російсько-Білоруським військовим союзом. Друга хвиля розширення Альянсу тільки підсилить риси і контури «буферної зони». Сценарій може бути прийнятним для Альянсу з військової точки зору, оскільки не вимагає додаткового розгортання сил на території нових членів і не допускає великих витрат на забезпечення їх оборони і безпеки. Однак сценарій не може задовольняти НАТО з політичної точки зору. По-перше, консервує процес дальшого розширення Альянсу; по-друге, сприяє посиленню авторитаризму і політичної нестабільності в Україні.

Справа в тому, що Україна як «буфер» може сприяти зміцненню євроатлантичної безпеки тільки тоді, коли буде внутрішньо політично стабільною країною. Роль буфера позбавляє її зовнішніх умов для забезпечення такої стабільності. Ситуація непевності «буферної зони» провокуватиме Росію повернути собі цю територію, яка колись належала їй. За умови військової присутності в буферній зоні Росія неминуче намагатиметься встановити в країні своє політичне й економічне панування. Якщо це станеться, то тоді сценарій «буферної зони» буде проміжним на шляху втягування України в Російсько-Білоруський Союз.

Кращий із можливих сценаріїв

У відповідності з варіантом, який розробляють деякі західні політологи, «рішення про необхідність і терміни розширення Альянсу має ґрунтуватися винятково на стратегічних критеріях і перебігу подій у Росії». Україна, як ніяка інша країна Центрально-Східної Європи, підпадає під ці критерії. Якщо Альянс мотивував розширення намірами забезпечити безпеку і зміцнити паростки молодих демократій у країнах Східної Європи, то реалізації таких намірів більше всього потребує Україна, оскільки відчуває найбільший дефіцит безпеки і демократії. Такий шлях приєднання України до НАТО відповідав би інтересам обох сторін. Реалізація такого шляху розширення стосовно Україні остаточно і назавжди б вирішила військово-стратегічну дилему в Європі. Приєднання України до НАТО не тільки б виключило можливість російської військової експансії, але й позбавило б Росію можливості будувати скільки-небудь ефективну оборону на своєму західному стратегічному напрямку. Такий військово-

стратегічний вигреш НАТО мав би не менше значення для безпеки Європи, ніж розпад Варшавського Договору. Це б назавжди позбавило Росію її геополітичних амбіцій і дозволило б розвивати дійсно партнерські відносини між усіма європейськими країнами. Для України переваги такого шляху полягають у тому, що створюються умови одномоментно, вирішити її головне стратегічне завдання — інтегруватися в Європу, уникнувши тривалого і важкого шляху. Однак такий шлях мав би також ряд істотних недоліків. Щоб уникнути негативних наслідків, навіть ставши членом НАТО, Україна буде змушена орієнтуватися на домінуючу самооборону з опорою на власні Збройні сили і національну оборонну промисловість. НАТО може взяти на себе тільки окремі функції в забезпеченні оборони України.

Отже, розширення НАТО неминуче потребує зміцнення і посилення України як фактора стабільності Центрально-Східної Європи. Безпечне розширення «основної зони» неможливо без зміцнення «зони відповідальності» НАТО, центральне місце у якій займає Україна. Завдання, які стоять перед Україною при забезпеченні розширення НАТО, полягають: *по-перше*, у тому, щоб не допустити нового витка конфронтації між Росією і НАТО; *по-друге*, не загострювати своїх відносин із Росією; *по-третє*, зміцнити свою власну національну безпеку. Результатом реалізації завдань у період розширення НАТО повинні стати: ліквідація російської військової присутності на території України; успішне завершення економічної та військової реформ; переведення відносин між НАТО й Україною з партнерства в ранг «НАТО — країна-кандидат». Всі ці умови зводяться до розуміння того, наскільки Україна є важливою для Заходу і США. Значимість ця багаторазово зростає з початком економічного і політичного освоєння Заходом і США пострадянського простору.

ЛІТЕРАТУРА

Василенко С. Українська геополітика. Вектор визначено // Віче. — 2000. — № 9.

Конел Д. Хартія про особливі відносини з НАТО допоможе Україні знову зайняти належне їй місце у Європі // Наука і оборона. — 1998. — № 1.

Інтеграційні перспективи України. — К., 2003.

Шнайдер-Детерс В. Европейская перспектива Украины: полноправное членство или добрососедство? // Политическая мысль. — 2000. — № 2.

Ukraine: The Search for a National Identity / edited by Sharon L. Wolchik and Volodymyr Zviglyanich. — Lanham—Boulder—New York—Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, Inc., 2000.

1. ПРИРОДА І СУТЬ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Природа політичного конфлікту

Поняття *політика* і *конфлікт* завжди йшли та йдуть нерозривно, протягом усієї історії людства. *Конфлікт справді виступає фундаментальним аспектом політичного процесу, будучи вихідною формою або оболонкою існування і взаємодії різноманітних інтересів і переконань у політиці.* Виникає конфлікт всередині політичних спільностей або між ними, набуваючи різноманітних конкретних форм. Розбіжність інтересів соціальних спільностей, що вимагають реалізації їх соціальними спільностями цілеспрямованими, організованими зусиллями, і лежить в основі будь-якого політичного конфлікту. Кожна соціальна спільність вступає в конфлікт з іншими спільностями, щоб утвердити або нав'язати їм власні інтереси. *Конфлікт — зіткнення двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії.* Суб'єктами конфліктів виступають: *індивіди, малі й великі спільності, групи, що формально організувалися в соціальні (політичні, економічні структури) об'єднання, які виникли на неформальній основі, у вигляді політизованих соціальних рухів, економічних і політичних груп тиску, кримінальних груп, що усвідомлюють і переслідують певну мету.* Внаслідок зіткнень різноманітних об'єктивних і суб'єктивних тенденцій в діяльності особистостей, соціальних верств, спільностей, соціальних структур, як конфронтації ідей, теорій, шкіл, боротьби за монопольне панування всередині певних сфер діяльності, за здобуття користі й виникає конфлікт.

Конфлікт політичний — становище політичних відносин, в якому їх учасники ведуть боротьбу за цінності та певний статус, владу й ресурси, боротьбу, в якій метою супротивників стає нейтралізація, нанесення збитків або знищення суперника. Суть конфлікту в невідповідності між тим, що є, і тим, що повинно бути, за уявою втягнутих у конфлікт соціальних спільностей та індивідів, що суб'єктивно сприймають своє місце в суспільстві і своє ставлення до інших людей та інститутів — політичних і соціальних. Основоположниками теорії політичного конфлікту багато політологів і соціологів вважають Карла Марк-

са і Алексіса Токвіля, які відзначали неминучість солідарності всередині соціальних асоціацій, союзів і конфліктів між ними, але, за Марксом, такі соціальні асоціації, союзи — класи, а за Токвілем — соціальні спільності й добровільні асоціації. Маркс розглядав конфлікт і консенсус як альтернативи, абсолютизуючи роль політичного конфлікту — стрижня всього процесу, а Токвіль висуває ідею про те, що демократія включає баланс між силами конфлікту й консенсусу. Пізніше американський соціолог Кеннет Боулдінг відзначав, що *конфлікт є така ситуація, де сторони доходять до незлагодженості своїх потенційних позицій або станів і прагнуть зайняти позицію, що виключає спрямованість іншого, тобто конфлікту. Конфлікт — це діяльність, в якій люди або групи людей виходять з власних інтересів, прагнуть відтіснити або навіть знищити один одного, завойовуючи політичну владу.* На думку Луїса Козера, американського соціолога, конфлікти — це боротьба за цінності та право на певний статус, оволодіння потужністю і ресурсами влади, в якій мета опонентів — нейтралізація шкоди або усунення суперника.

В історії конфлікту наукові напрямки поділяють на дві великі групи залежно від того, яке місце в теоретичних побудовах займає проблема соціального конфлікту. Ці два підходи до визначення соціального конфлікту яскраво відображає система визначення соціального конфлікту, сформульована американським соціологом Толкоттом Парсонсом, і система, сформульована німецьким політологом Ральфом Дарендорфом. У системі визначення соціального конфлікту Толкотта Парсонса виділяється, по-перше, кожне суспільство — відносно стійка й стабільна культура; по-друге, кожний елемент суспільства має певну функцію, тобто щось вкладає для підтримки стійкої системи; по-третє, кожне суспільство — добре інтегрована структура; по-четверте, функціонування соціальної структури спирається на ціннісний консенсус членів суспільства, який забезпечує стабільність та інтеграцію. Позиція, що займає Ральф Дарендорф, у визначенні компонентів соціального конфлікту передбачає, що, по-перше, кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, соціальні зміни — постійні та наявні скрізь; по-друге, кожне суспільство в кожній своїй точці пронизане розбіжностями та конфліктами, конфлікт — постійний елемент суспільного розвитку; по-третє, кожний елемент суспільства робить свій внесок у дезінтеграцію та зміни; по-четверте, кожне суспільство засноване на тому, що одні члени суспільства змушують до підпорядкування інших. Ральф Дарендорф не вважає, що якась з позицій правильніша за

інші, а пропонувані моделі «валідні», корисні й необхідні для аналізу, різняться тільки тим, що система Толкотта Парсонса наголошує на співробітництві, а друга — на конфлікті та змінах. Але обидва компоненти взаємодії — співробітництво і конфлікт — постійно присутні в суспільному житті. Аналіз суспільного життя дає можливість визначити, що джерелом конфлікту є соціальна нерівність, що існує в суспільстві, та система поділу цінностей: влада, соціальний престиж, матеріальні блага, освіта. Конфлікт відображає особливий тип соціальних відносин, у якому його учасники протистоять один одному з причини несумісної мети, і може бути різної інтенсивності, частковим або радикальним, піддаватися регулюванню або ні. Конфлікт, по суті, це зіткнення протилежних інтересів, поглядів, гостра суперечка, ускладнення, боротьба протиборствующих сторін різного рівня та складу учасників. Соціолог Ральф Дарендорф розглядає конфлікти як ситуацію, де є невідповідність між звичаями соціальної спільності, групи на допущення до соціальних, у тому числі матеріальних, благ і можливостями реалізації прав, наявністю реального доступу до благ тощо. Для виникнення конфлікту необхідна наявність двох факторів: дія конфліктуючих сторін спрямована на досягнення несумісної або взаємовиключаючої одна одну мети, а отже, зіткнення. При конфлікті йдеться про досягнення зміни і відповідно збереження суспільної потужності — спроможності контролювати і спрямовувати дію іншої сторони, тобто конфронтація соціальних спільностей, груп тощо.

Конфлікти є різноманітні. Діляться конфлікти на інституціоналізовані (суб'єктами протистояння виступають різноманітні політичні інститути) і неінституціоналізовані. Політичні конфлікти всередині держави діляться на міжкласові, міжнаціональні, расові, міжконфесійні тощо. Конфліктні ситуації — особливе становище політичного життя — явище різноманітне. Істотною межею конфлікту є політичне напруження, в основі якого лежать економічні, соціальні й політичні процеси, хід і спрямування їх веде до виникнення конфліктних ситуацій. Політичне напруження — це особливий стан суспільного життя на ґрунті загострення об'єктивних і суб'єктивних суперечностей. Політичне напруження поглиблюється, посилюється під впливом зовнішніх обставин: стихійне лихо, катастрофи тощо.

Визначення політичної конфліктності залежить від того, наскільки політична система здатна адаптуватися до змін, що відбуваються у внутрішній і зовнішній політичній обстановці, до умов функціонування суспільства, якою мірою та якими змінами поро-

джені імпульси, що враховуються правлячими колами, якими темпами й напрямками визначаються зрушення у житті суспільства і ступенем стійкості або нестійкості балансу інтересів. Визначення конфліктності значно залежить від засобів зіставлення протилежних інтересів, подолання суперечностей, що виникають, і можливостей виникнення конфліктних ситуацій. Конфронтація — несумісність інтересів соціальних спільностей, верств абсолютна, і вирішення їх можливе тільки з допомогою насилля. Ослаблення існуючих суперечностей між групами можливе тільки на ґрунті згоди. Інтереси соціальних спільностей, груп стають фактором стабільності або нестабільності, трансформуючись у відповідну політичну позицію і поведінку. Це здійснюється через механізми політичної соціалізації, на ґрунті певної політичної культури.

Якщо ж простежити зіткнення різноманітних сил, суперечностей, що виникають між структурами і суб'єктами політичних дій, то виявиться, що *найпомітніші є суперечності між елітою та іншою частиною суспільства*. У таких ситуаціях великі маси людей перестають сприймати і відчувати структури влади та управління як органи, що висловлюють і представляють їх власні інтереси. Навпаки, починають дивитися на них, як на групу, що змушує їх до реалізації сторонніх інтересів. Та й всередині самої еліти суспільства, що править, можуть виникати конфлікти між різноманітними її частинами (фракціями, групами тощо), що, поділяючи деякий спільний інтерес, розминаються в поглядах на конкретні проблеми. Але конфлікти виникають і у взаємовідносинах різноманітних політичних сил (партій, рухів) і соціальних верств (станів, класів), що не належать до правлячої еліти суспільства. Такі конфлікти носять форму політичної боротьби між різноманітними партійними фракціями і самими партійними організаціями і суспільними об'єднаннями. Звичайно ж, *конфлікт — це, по суті, хвороба спілкування, що має свої симптоми, характерні ознаки, різноманітні порушення спілкування: прагматичні, легітимні, комунікаційні, соціально-психологічні тенденції, зміни, що відхиляються від нормального спілкування, тощо*.

Важливим в аналізі суті конфлікту є спілкування. *Спілкування — спільна діяльність в реалізації інтересів, що координується шляхом обміну думками і регулюється загальними нормами*. Спілкування — багатоплановий процес розвитку контактів між людьми, породжений потребами спільної діяльності. *Спілкування — людська взаємодія, сукупність окремих індивідуальних дій, спроб одних індивідів виявити вплив на інших індивідів, змінити їх внутрішній світ, їх наміри, дії тощо*. Взаємодія індивідів носить

особистий і соціальний характер, відображає *інтереси особисті* та *інтереси соціальні*. Якщо ж виникає порушення спілкування, виникає і *конфлікт* — зіткнення *інтересів, думок, позицій тощо*, і навіть *інтимно-міжособовий конфлікт, то важливим є соціально-нормативний аспект, що у випадку втручання громадськості з метою нейтралізації конфлікту, може виявитися вирішальним*. У спілкуванні людей важливі: *суб'єктивність* (реалізація інтересів), *реальність* (координація шляхом обміну поглядами), *нормативність* (регулювання загальними нормами).

Індивід, людина зі своїми інтересами, є, насамперед, й *учасник спілкування*. Чи спілкуються соціальні спільності, об'єднання людей, держави? Звичайно ж, ні. Спілкуються, насамперед, *представники* соціальних спільностей, об'єднань людей, держав (лідери, кур'єри, послы, президенти тощо), які репрезентують інтереси соціальних спільностей. Їх власні «приватні» інтереси немовби залишаються в тіні й впливають на хід і процеси спілкування опосередковано (наприклад, хабарі службовій особі — результат своєрідного об'єднання загальних і приватних інтересів). Кожний учасник спілкування бачить ситуацію «зі своєї дзвіниці», і стати на точку зору іншого, поділити його позиції не так просто. Необхідні певні навички спілкування, а в більшості випадків — навіть професіоналізм. Особливо важливо фіксувати саме власне бачення ситуації в конфлікті, тому що інше, чуже бачення, певно, буде іншим, можливо, отут-то й *суттєвість конфлікту*. Звичайно ж, індивід — учасник спілкування з його інтересами (загальними й приватними), з власним баченням ситуації та іншими атрибутами. Індивід — елемент схеми спілкування, що протистоїть іншому індивіду — учаснику спілкування зі своїми інтересами, уявленнями, оцінками подій, зі своїм баченням ситуації тощо. І в конфлікті індивіди виступають *опонентами, супротивниками, ворогами* тощо. Колективна думка, рішення — результат спілкування індивідів між собою і навколишніми (посередниками, арбітрами, представниками влади, що здійснюють соціальний контроль за спілкуванням тощо).

Аспектами спілкування виступають: *суб'єктивність* (сфера інтересів), *реальність* (визначення ситуації) і *нормативність* (обмеження діяльності). Аспекти спілкування становлять *принципи аналізу спілкування*, що дають можливість визначення «хворобливого» спілкування, з'ясування суті конфлікту, з'ясування «симптомів» і визначення засобів «лікування». В спілкуванні ж суб'єкти реалізують інтереси, а тому-то повинні скоординувати свою діяльність, виявити обстановку, ситуацію, мати уявлення про реальність

тощо. *Суб'єктивність* передбачає, що будь-якою своєю дією суб'єкт самовиражає себе (дії визначаються, насамперед, ментальністю індивіда, структурою його внутрішнього світу, навіть в умовах зовнішнього насилля). Згадаємо, які різні Джордано Бруно і Галілео Галілей; упертого, непохитного Джордано Бруно спалили на вогнищі, а Галілео Галілей — на суді інквізиції — відкріся від своїх поглядів. У спілкуванні з іншим індивідом індивід репрезентує лише значущі для спілкування інтереси (зубному лікарю скаржаться не на сімейні чвари, а на те, що болить зуб). Та й багато не уявляють себе в ролі директора підприємства, фірми, тому що не можуть виразити себе зі всією концепцією індивіда в ролі керівника. Суб'єктивно особистість не готова взяти на себе ту або іншу роль. Суб'єктивність спілкування — це засіб репрезентації себе. Суб'єктивність зв'язана зі свободою самовираження. *Реальність* же спілкування індивідів неможлива без створення ними особливої комунікативності реальності. Обидва індивіди — безпосередня реальність. Якщо обидва індивіди обговорюють проблему, як літають відьми — на помелі або в ступі, і якщо обидва індивіди міфологи і для них відьма — реальність, то їх загальна реальність набуває згоди: в фольклорі одних народів відьми літають на помелі, а у інших народів — в ступі. Їх реальність — їх згода. Уявлення про спілкування як про діалог, бесіду, суперечку тощо, тобто у вузькому одноаспектному, одержує назву *дискусії*. *Дискусія* — спілкування з метою виявити вплив на переконання учасника, переконати його словами, жестами, прикладами, вчинками тощо. *Нормальність* — соціальне явище, означає інтерпретацію кожного фактора в спілкуванні, здійснюється з допомогою понять певних соціальних норм. Норми повинні сприйматися справедливими, а часто-густо і універсальними. Нормативність зв'язана з принципом рівності. Якщо ж спілкування нормальне, взаємодії індивідів нормальні, кожний індивід реалізує свої інтереси, упевнений в правоті та діях, то можливе і відвернення конфлікту. Адже основні види спілкування — *співробітництво, суперництво, конфлікт*. Конфлікт має елементи суперництва, але репрезентує й особливий вид спілкування — «хворобливий» (протиборство). Одноборство може перетворюватися в протиборство (фінальний двобій Гамлета і Лаерта). *Конфлікт* — таке ж спілкування, де з'ясовуються непогодженість дій людей, що піклуються про свої інтереси. Співробітництво, суперництво — здорове спілкування, а конфлікт — нездорове.

Порушення спілкування між індивідами, спільностями людей мають характер обмеження особистої свободи (*суб'єктивність*), нерозуміння, дисонанси консенсусу (*реальність*), порушення рі-

вності, кривди (*нормативність*) тощо. *Суб'єктивність конфлікту* відображає прагматизм, тобто заперечення об'єктивної істини, зв'язані з бажанням, наміром, метою певної особистості, включаючи і її орієнтації на допомогу і чекання допомоги від інших. Прагматичні порушення зв'язані з усвідомленням несумісності інтересів, що виступають передумовою конфліктів. *Реальності конфлікту* відображають комунікативний аспект, визначальний взагалі, необхідність виявлення позиції інших, можливостей допомоги, пояснення своїх інтересів і сподівань, зв'язаних з участю інших в реалізації таких інтересів. Комунікативні порушення зв'язані з деформаціями інтересів реальності. Якщо прагматичні порушення зв'язані з усвідомленням несумісності інтересів, то вони є передумовою конфліктів. Комунікативні порушення зв'язані з ускладненням взаєморозуміння. Легітимні порушення зв'язані із загостренням почуття справедливості, і можна вважати, що у відносинах одного з іншим виникли елементи кривди. Прагматичні порушення можуть висловлюватися боязню, що інший, ставши байдужим до інтересів інших або навіть прагнучи заважати їм, піклується про свої інтереси на шкоду іншим тощо. Індикатор легітимного порушення — почуття кривди. Людина переоцінює іншого, навіть самого близького йому друга, — людини безчесної, підлої тощо. *Нормативність конфлікту* відображає легітимний аспект, зв'язаний з виправданням поведінки індивіда з позицій соціуму. Виправдання може бути етичним, юридичним тощо.

Конфлікт формується й на рівні індивідуумів, окремих груп, і на рівні держави та суспільства. Якщо конфлікт виникає в сім'ї, то дуже складно виділити в чистому вигляді, власне, політичні мотиви суперечностей, та й тяжко нав'язати політичні інтереси, що реалізуються на рівні суспільства й держави. Однак політична ворожеча або згода між окремими людьми не обов'язково допускає наявність взаємних емоційних симпатій або антипатій. В житті люди можуть бути друзями, але в політиці займати протилежні позиції, а політичні союзники — особисті вороги, недруги. Об'єднані єдиним політичним інтересом індивідууми у складі соціального співтовариства, групи необов'язково керуються почуттям особистої ненависті до окремих індивідів, тотожних у складі протилежного за інтересами співтовариства або групи. Форми політичної поведінки індивіда, його інтереси в ситуації конфлікту визначає саме *загальний інтерес*. Особливо повчальний крайній прояв суперечностей в конфлікті — *війна*. Тут людина особливо жорстко залежить від внутрішньої логіки самого конфлікту, перетворюю-

чись, незважаючи або навіть всупереч своїм особистим інтересам і настроям, в заручника політичних інтересів. Конфлікти виникають між двома, декількома або системами держав, відображаючи не-сумісність або докорінні суперечності політичних, економічних і соціальних інтересів різноманітних націй. Конфлікт набуває між-народного характеру, стає реальністю зовнішньополітичного процесу, допускає зіткнення між політичними співтовариствами і соціально-економічними системами тощо. *Політичний конфлікт* — *зіткнення протилежних інтересів, поглядів, цінностей і пріоритетів, зумовлених необхідністю взаємодії між різноманітними суб'єктами політичної дії*. Суб'єктами політичного конфлікту і політичних дій виступають окремі особистості, соціальні та етнічні спільності, верстви, групи, політичні партії і рухи, еліти, класи (або стани), держави.

Несумісність застосування інтересів і претензій сторін при обмеженості або неможливості їх взаємного задоволення — загальна природа конфлікту. Звідси, по суті, *конфлікт* — *вічна форма суспільного буття*. Адже в історії людства не існувало й не існує такої суспільної, соціально-економічної, політичної системи, що раз і назавжди розподілила, а потім і постійно рівномірно задовольняла б різноманітні потреби, інтереси та бажання людей, відповідаючи ідеальним уявленням про соціальну справедливість. Вирішити таку вічну проблему неможливо вже тому, що той же контроль і регулювання повинні б здійснювати люди, соціальні спільності, виключені з системи загальної рівності. *Політичний процес постійно триває в умовах конкуренції та змагання різноманітних інтересів, під впливом конфлікту як об'єктивного фактора*. Конкуренція, змагальність і боротьба інтересів можуть мати або прихований мирний, або насильницький характер, реалізуватися шляхом переговорів, узгоджень або шляхом відкритого зіткнення. Звичайно ж, джерелом нестабільності політичної системи виступають внутрішні конфлікти, що можуть привести до руйнування політичного співтовариства. Досвід історії показує, що для руйнування політичної системи не обов'язкові агресивність або насильство. Зовнішні конфлікти здатні привести до деструктивних змін політичної системи або навіть до повного її руйнування, якщо переростають в *збройні конфлікти*. Природно, конфлікт — спосіб соціальної взаємодії індивідуумів, соціальних спільностей і груп, різноманітних об'єднань і формувань, нормальний і природний прояв колективного життя, а не як явно «патологічне відхилення» або аномалія. Яке суспільство, такі й конфлікти виникають.

Інтенсивність конфліктів взагалі, а політичних конфліктів зокрема, буває найрізноманітнішою. В деяких випадках учасники конфлікту виявляють підвищену ворожість і непримиренність, в інших — наявність протилежних, суперечливих інтересів не переноситься на рівень особистої неприязні. Одні конфлікти протікають бурхливо, виліваючись в активну політичну поведінку і охоплюють велику кількість людей, інші — зовні непомітні та не тягнуть за собою змін обстановки в суспільстві. Соціальні та політичні конфлікти можуть регулюватися різноманітним, взаємним визнанням його учасниками меж реалізації (законодавчих норм, морально-етичних рекомендацій тощо). Але бувають і конфлікти, що не знають жодних обмежень або «правил гри». За глибиною інтенсивності та регульованості конфлікти діляться на радикальні, глобальні і окремі. В розвитку конфлікти проходять чотири фази: *прихована фаза*, коли формується конкретний зміст конфліктних інтересів, вхідними якого виступає нерівність, прагнення покращити статус і досягнути переваги; *фаза напруженості*, тобто еволюція прихованого конфлікту, зумовлена дією сторони, що володіє могутністю й силою примусу; *фаза антагонізму*, наявність напруженості; *фаза несумісності*. Кожний конфлікт володіє різноманітним ступенем інтенсивності, може піддаватися регулюванню, бути окремим або радикальним.

Розвиток теорії конфлікту

Конфлікти завжди визначаються свідомістю й поведінкою людей, чи викликані вони незбіжністю індивідуальних і суспільних цінностей, чи незадоволеними надіями і сподіваннями тощо. В реальному конфлікті його учасники, виступаючи конфліктуючими сторонами, носіями свідомості, відображають в загостреній емоційній формі суперечності, що виникають. Відносини супроводжуються негативними емоціями, здатними подавити здоровий сенс в адекватній оцінці наслідків конфлікту, що можуть значно перевищувати проблематичні вигоди від перемоги над опонентом. В об'єктивному історичному процесі конфлікт як соціальне явище може бути позитивним, продуктивним і, навпаки, в певних умовах — негативним, гальмуючим розвиток і деструктивним у ставленні до суб'єктів — учасників протиборства. *Соціально-політичні конфлікти, по суті, суперечності конфліктуючих свідомостей.* Ось чому джерела наукового визначення конфлікту йдуть від психології. Теорія біхевіоризму стала базою для вивчення в політичній науці *соціального явища — конфлікту.*

Розкриття змісту механізмів і стимулів життєдіяльності людини, мотиви її участі в політиці, політичному процесі сприяли формуванню теорії конфлікту.

Початок формуванню *теорії конфлікту* на базі основних ідей теорії біхевіоризму поклали соціолог, фахівець з загальної теорії систем Кеннет Боулдінг, політолог Томас Шеллінг, доповнення в теорію конфліктів вніс і соціолог Анрі Рапопорт, поширивши її до меж біологічної концепції *теорії систем і теорії гри*. В теорії конфліктів виділяються два напрямки: *класичний, або традиційний, і модерністський*. Якщо класичний, або традиційний, напрямок в теорії конфліктів зосереджується на правовому, філософському й історичному визначенні суті та змісту конфлікту (Генрі Моргентау, Джон Кеннан, П'єр Френкастель та ін.), то модерністський — заснований на емпіричному і математичному підходах структурно-функціонального аналізу конфліктів. У боротьбі за існування в суспільстві соціолог Кеннет Боулдінг бачив основну причину конфліктів. Позиція, що її займав Кеннет Боулдінг у визначенні причин конфлікту, зріднила його зі школою соціального дарвінізму. Конфлікти виступають ніби розпізнавальні сигнальні системи у визріванні суперечностей і зіткненні інтересів. На думку Кеннета Боулдінга, *конфлікт — це ситуація, в якій сторони повідомляють про несумісність їх потенційних позицій або станів і прагнуть заволодіти позицією, що виключає наміри іншої сторони*. Якщо соціолог Кеннет Боулдінг запропонував три організаційних рівні: *індивідуум, групи і організації, співтовариства* — для яких характерні конфлікти між індивідуумами, «прикордонні» конфлікти між ізольованими в просторі групами і конфлікти між гомогенними організаціями, співтовариствами (державами) і між гетерогенними організаціями (між державами і церквою) тощо, то Анрі Рапопорт виділяє три головні оцінки рівня і головні типи конфліктів: *війна, гра, суперечка*, а соціолог Карл Дойч, застосовуючи *теорію гри* до суспільної практики, встановлює чотири стадії розвитку конфлікту: *вхідний пункт; відкриття супротивника; зусилля; взаємний вплив*. Але тут йде підміна сенсу і змісту конфлікту результатом. Так, війна (третя стадія) допускає знищення супротивника, гра — виграш і оголошення переможця, а суперечка — переконання опонента в його неправоті тощо.

Ефективна ж сфера застосування поведінківської (біхевіористської) концепції теорії конфліктів — *економіка*. Поняття економічної конкуренції та інтересу виробника або споживача споріднюється з поняттям конфлікт. Але якщо конкуренція відображає паралельні прагнення та інтереси, то конфлікт —

протилежні тощо. Однак на економічному ґрунті конфлікти виникають дуже рідко. Конкуренція допускає упорядкування, а конфлікт — безладний, свідомий та періодичний. Впливає важливий висновок: економічним відносинам, в принципі, притаманно дуже багато загальних примирливих елементів в конфліктних ситуаціях. Сучасну соціологічну теорію конфлікту, за визначенням Джеффері Александера, можна поділити на *функціональну* і *конфліктологічну*. На думку ж авторитетного теоретика Роберта Коллінза, в світовій теорії простежуються три головні традиції: *конфліктологічна* (зв'язана з іменами Карла Маркса, Макса Вебера, сучасних теоретиків конфлікту), *позитивістська* (зв'язана з іменами Огюста Конта, Еміля Дюркгейма, Толкотта Парсонса та ін.) та *інтераціоналістська* (Джордж Мід, Генрі Гарфінкель, Герберт Блумет та ін.). Конфліктологічний підхід має більш пізнавальні можливості. *Теорія конфлікту* заявила про себе, насамперед, як *головна альтернатива позитивістському функціоналізму*. Сучасний конфліктологічний підхід знайшов первісне теоретичне оформлення у працях американського соціолога Льюїса Козера, німецького соціолога Ральфа Дарендорфа та ін. Теоретики конфліктологічного напрямку в центр аналітичної уваги поставили вид найпоширеніших соціальних процесів у суспільних системах — конфлікти. На їх думку, конфліктам передують, або йдуть слідом, або ж існують паралельно — *соціальна інтеграція й кооперація, конкретно-історичні умови породжують або допомагають усувати конфлікти*. Основними положеннями конфліктологічного підходу виступають: по-перше, в усіх соціальних системах можна знайти нерівномірний розподіл, обмежений за кількістю цінних ресурсів; по-друге, нерівний доступ до благ закономірно і неминуче породжує конфлікти інтересів різноманітних частин системи; по-третє, конфлікти інтересів рано або пізно викликають відкрите зіткнення між тими, хто володіє, і тими, хто не володіє цінними ресурсами; по-четверте, конфлікти викликають реорганізацію соціальної системи, створюючи нові види нерівності, що, в свою чергу, виступає поштовхом для нових конфліктів і змін тощо. Конфліктологічний підхід, що повинен враховувати обидві сторони суспільної реальності, отримав назву *діалектико-конфліктологічного*.

Модерністський напрямок теорії конфліктів розглядає не сам конфлікт і його зміст, а ознаки, що характеризують динамічний стан тієї системи, в якій триває конфлікт. Особливість модерністського напрямку теорії конфліктів полягає в певності, що конфлікт пізнається, реалізується та розв'язується. Соціальною основою такого

підходу служить перебільшення оптимістичних уявлень про сучасну модель західної демократії як *суспільства благоденства*, де високорозвинені всі сфери життя. Соціолог Ральф Дарендорф порушує проблему застосування теорії конфліктів до явищ і подій суспільного життя, до зіткнення інтересів різноманітних верств і груп в суспільстві. В доповнення соціолог Сеймур Липсет зосереджує увагу на аналізі управлінських дій державних владних структур і правлячих еліт при вирішенні соціальних конфліктів. Політолог Моріс Дюверже зробив висновок, що в будь-якому суспільстві існують конфлікти та інтеграція і що на будь-якому витку еволюції суспільства відтворюються політичні та соціальні конфлікти. Заслуга в формуванні теорії регулювання конфліктів і володінні конфліктною ситуацією належить англо-американській школі політологів. Політолог Карл Дойч ввів визначення солідарних і конфліктних систем: взаємна користь або взаємне зіткнення інтересів, відзначив, що в дійсності будь-яке суспільство становить змішану систему, де солідарний або конфліктний аспект можуть домінувати. Карл Дойч підкреслив важливість солідарних систем. Концепція Давіда Аптера пропонує три ступені і три форми суспільних конфліктів в залежності від того, відбувається чи ні зіткнення інтересів або основних цінностей. Якщо ж відбувається конкуренція основних цінностей, то в такому випадку відбувається істинний, прихований конфлікт. *Звідси, висновок про необхідність послідовно трансформувати конфлікти цінностей в конфлікти інтересів, тобто в конкуренцію, а потім — спробувати кооперувати їх.* Такий шлях регулювання та розв'язання політичних і соціальних конфліктів.

Візьмемо США, де дві великі політичні партії декларують одні й ті ж цінності, що свідчить про реальну ситуацію, в якій вкрай невелика можливість розростання політичного конфлікту у відкритій формі, але, очевидно, тут проявляється *конкуренція як зіткнення інтересів*, а в деяких випадках — пряма кооперація: вибір і погодження переваг. Стає можливим у масштабі всього суспільства *політичний консенсус*. Головний принцип такої концепції — *інтеграція*. Для співпрацюючої системи, притаманної діяльності суперникаючих в США двох великих політичних партій, характерно, що *обидві політичні партії виступають носіями конфліктного «вірусу», форсують механізм посередництва в інтересах і не становлять загрози для суспільної інтеграції.* На думку Давіда Аптера, це *позиція плюралізму*, що, на відміну від концепції конфліктів між класами і класової поляризації, запропонованої Карлом Марксом, ставить в центр теорії *проблему врегулювання конфліктів*. Для врегулювання, вирішення конфліктів, відзначає соціолог Уільям

Норлінджер, необхідно ураховувати те, що, по-перше, *успішне врегулювання конфліктів вимагає повного або часткового дотримання умов: стабільної коаліції, пропорційного представництва різноманітних інтересів, деполітизації суспільства, взаємних відступів тощо.* По-друге, *опора винятково на думку домінуючої сторони не сприяє врегулюванню конфліктів, а лише загострює їх.* По-третє, *врегулювання конфліктів шляхом набрання національної ідентичності не тільки не приводить до успіху, але й веде до застосування насильства тощо.* По-четверте, *велику роль в регулюванні конфліктів відіграють лідери конфліктуючих груп, співтовариств тощо.* По-п'яте, *наявність мотивації в регулюванні конфліктів.* Врегулювання конфліктів полягає у взаємній гарантії терпимості до інтересів один одного з боку груп, що беруть участь в конфлікті цінностей. Але концесійний плюралізм (або функціоналізм) має в політичній науці опонента *структуралізм*, що висуває конфлікт на передній край. В межах структуралізму діє марксизм, що розглядає конфлікти як рушійний механізм розвитку суспільства. Фрейдизм віддає ж переважне значення природі конфлікту зіткнення психологічних і фізіологічних факторів, що визначають поведінку особи.

У початковому порушенні проблеми модернізації суспільно-політичного процесу виявляються глибинні суперечності між плюралізмом і структуралізмом. Якщо структуралізм виходить з факту існування антагонізмів і суперечностей, переконання про непотрібність існування такої цілісності і досліджує механізми докорінної ломки або руйнування суспільства шляхом конфлікту, то плюралізм розглядає суспільство як цілісність, що у всякому випадку має зберігатися, а трансформації, зміни і погодження різноманітних інтересів відбуваються через необхідність регулювання. Вплив функціоналізму привів до того, що всередині структуралізму виник напрямок, що розглядає суспільство як модель рівноваги, а не тільки як модель суперечностей. В політичному житті це виявляється в суперечках і сутичках між лібералами і радикалами. Щоб прийняти нові радикальні рішення, зміни політичної системи, теоретики конфлікту вивчають суперечності, а теоретики рівноваги розглядають зміни з позицій комплексності, ускладненості та вважають, що жодна суперечність суспільного життя не може бути небезпечною для системи. Основною функцією влади, на думку соціолога Давіда Істона, повинно бути упорядкування конфліктів і погодження інтересів, дотримання стабільності суспільних порядків, тривалості задоволення потреб та інтересів індивіда, соціальних спільностей.

2. Типи політичних конфліктів. МОДЕЛІ КРИЗОВОГО РОЗВИТКУ КОНФЛІКТІВ

Типи політичних

В політичній та соціальній структурі суспільства конфлікти характеризуються рівнем, масштабами, гостротою, сферою виникнення тощо. Якби суспільства не містили внутрі-конфліктні фактори, а суспільні відносини були б первісно гармонійними, то не виникала б потреба в створенні політичних інститутів суспільства, що виконують функції примушення і врегулювання конфліктів.

З функціонуванням політичних систем тісно зв'язані й соціальні та політичні конфлікти. Існують агоністичні (примиренні) і антагоністичні (непримиренні) конфлікти. Упустити можливість вирішити примиримі конфлікти сприяє їх переходу в хронічні і, навіть, переростання в непримиренні, антагоністичні. Арбітром між конфліктуєчими класами, соціальними верствами і групами в політичних системах виступає еліта, яка управляє, що використовує державні владні структури і державне насильство в межах законності та консенсусних угод тощо. Якщо соціальні конфлікти можуть бути різних типів, то з політичних найбільш важливі ті конфлікти, що безпосередньо стосуються *розподілу в суспільстві дефіцитних цінностей: влада, матеріальні блага і соціальний престиж*. Різноманітними є конфлікти і з приводу розподілу суспільних матеріальних благ. Звідси, в різноманітних співтовариствах людей і неоднакові конфлікти за рівнем і змістом. Навіть у розвинених індустріально країнах Заходу з тривалістю «соціального добробуту», від 10 до 20 відсотків людей займає маргінальне (прикордонне) соціальне положення, потребуючи постійної матеріальної підтримки. Джерелом у соціальному конфлікті виступає убогість основних соціальних цінностей.

Знищення конфліктів між суспільними класами, підкреслював Карл Маркс, вимагає розподілу благ за принципом *«кожному — за його потребами»*. Тут соціальна стратегія мала сенс тільки в такому ступені, в якому забезпечувала прискорений розвиток продуктивних сил і забезпечення багатства. І не можна зводити до простої проблеми заміни одного політичного режиму іншим: перехід від капіталізму до соціалізму і, навіть, відміни інституту приватної власності. Марксизм твердить, що створена економіка на основі суспільної власності на засоби виробництва буде продуктивнішою і ефективнішою у порівнянні з економікою, що ба-

зується на принципах приватної власності на засоби і знаряддя виробництва. Економіка, що базується на суспільній власності на засоби виробництва веде до вищого рівня продуктивності праці, аніж при капіталізмі. Проте теорія не підтверджена практикою.

Об'єктивний історичний процес конфліктів як соціального явища може бути позитивним і продуктивним, і навпаки. У політичному аспекті найбільш значущі ті конфлікти, що водночас охоплюють всі рівні соціальної, економічної і політичної структури, порушують і втягають максимально можливе в конкретних умовах число учасників (загальні конфлікти). Такі конфлікти відбуваються в сфері суспільних відносин, зв'язаних з проблемами збереження або повалення влади, її зміцнення або підриву тощо.

Можна виділити два типи конфліктів. *Тип, що не порушує базового консенсусу суспільства*, тобто такі конфлікти, в яких учасники не вважають, що для їх розв'язання повинна відбутися зміна соціальної та політичної системи суспільства. *Другий тип конфліктів допускає цілісне перетворення суспільства.*

Конфлікти першого типу — конфлікти, що не порушують базового консенсусу в суспільстві, вирішуються шляхом компромісу, угоди або консенсусу між сторонами. В суспільстві, де визрівають непримиренні базові конфлікти між окремими його учасниками, можливе виживання суспільства лише за умови, що ворогуючі політичні еліти будуть спроможні знайти механізми їх врегулювання або альтернативні безумовному знищенню супротивника засоби розв'язання конфлікту. Так, на початку 20-х років соціалісти і комуністи вважали, що через притаманні капіталістичній системі нерозв'язні внутрішні класові конфлікти неминучий її крах. Але політичні еліти в усіх індустріально розвинених країнах Заходу і США, Японії зуміли тоді подолати гострі політичні та економічні суперечності та кризи, ввести соціальні та політичні конфлікти в нормальне русло розвитку суспільства.

Конфлікти другого типу — конфлікти, що ведуть до корінної зміни суспільно-політичної та економічної систем та ін. В умовах визрівання конфлікту, що допускає цілісне перетворення суспільства, відбувається розпад на непримиренні соціальні верстви, групи, що борються за знищення супротивника. Щоправда, в таких умовах можуть виникати тимчасові передишки, але не консенсус за основних розбіжностей, не просте зіткнення, не ті чи інші мотиви, вчинки тощо. Сучасна соціологія і політологічна конфліктологія вагомо доповнюють концепцію демократичного суспільства теорією і політичною технологією відвернення конфліктів, а також їх використання в інтересах розвитку та вдоскона-

лення політичних і суспільних відносин. Конфлікт визнається не тільки руйнівною силою, але й творчою, оновлюючою. *Така теорія є модифікацією теорії класового і соціального конфлікту і служить розробці політичних механізмів соціально-політичної, економічної, ідеологічної та іншої стабілізації суспільства* (Ральф Дарендорф, Льюїс Козер та ін.).

В науці про політику виділяються: *конфлікт цінностей, конфлікт інтересів і конфлікт ідентифікації. Конфлікт цінностей* — зіткнення різних ціннісних орієнтацій (ліві — праві, ліберали — консерватори та ін.). Розбіжність цінностей є одна з передумов конфлікту. Коли ж розбіжності цінностей виходять за певні межі, виникає конфліктний потенціал, формується передконфліктна ситуація. В Україні конфлікт цінностей пройшов три стадії: девальвація колективістських цінностей тоталітарного суспільства; відносна перемога індивідуалістських цінностей вільного демократичного суспільства; реанімація колективістських цінностей та ін.

Конфлікт інтересів — зіткнення різних, насамперед політичних і соціально-економічних, інтересів.

Конфлікт ідентифікації — суперечності стосовно вільного визначення вільним громадянином своєї етнічної та громадянської приналежності.

Функції політичних конфліктів

Соціальні конфлікти здійснюють природну функцію підтримання динаміки суспільного політичного процесу. Саме імпульс до оновлення і творчої модернізації політичної системи і надають соціальні конфлікти. Окремі політичні спільності, верстви і групи тільки в умовах конфліктної ситуації можуть здійснювати в суспільному житті зміни, що відповідають їх інтересам. Якщо ж влада за якоїсь причини намагається ігнорувати або приховувати наявні суперечності, то звичайно влада обвинувачує внутрішні та зовнішні сили супротивників в штучному створенні конфлікту. Наявність реальних факторів і обставин, властивих суспільству, в будь-якому випадку є основою виникнення внутрішнього соціального конфлікту. Найчастіше до використання насильства для придушення і вирішення конфлікту ведуть спроби зняти конфлікт, заперечуючи існування ситуації, реальних фактів і обставин для конфлікту. Разом з тим навіть в умовах взаємного визнання конфліктної ситуації спроби знайти вихід з неї силовим шляхом виявляються неефективними. В тій мірі, в якій намагаються приборкати соціальні конфлікти, збільшується їх відтво-

рюючий потенціал, що викликає ще більші репресії, доки, нарешті, на землі не залишиться такої сили, що могла б утримати в межах енергію конфлікту.

Для врегулювання конфліктів в найрізноманітніших типах політичної системи еліти, що управляють, використовують чотири способи: *по-перше*, заперечення конфліктів на основі посилення на природну гармонію і єдність суспільства; *по-друге*, загальні репресії; *по-третє*, спроба докорінного вирішення конфліктів; *по-четверте*, спроба врегулювання конфліктів до стадії зникнення загрози руйнування політичної системи. Така функція соціальних конфліктів у співвідношенні з основними засобами соціальних змін в суспільстві. Разом з тим конфлікти виконують і ряд інших функцій.

«Конфлікти зміцнюють почуття ідентичності та співпричетності членів груп інтересів. В межах конфліктних відносин завжди є відмінність між «нашими» і «не нашими» і необхідність проведення чіткого кордону між сторонами. В умовах політичної кризи опоненти політичного процесу часто підводять один одного під обвинувачення в криміналі та злочинності, створюючи з політичного супротивника «образ ворога». Досить розповсюджений хід, що використовується сторонами у фазі напруження конфлікту, — привнесення фактора «зовнішньої небезпеки», спроба переключити увагу і активність суспільства на наявність іншого, зовнішнього конфлікту.

Моделі кризового розвитку політичних конфліктів

*Кризовий розвиток політичних конфліктів має ряд моделей: війна, громадянська війна, партизанський рух, тероризм, революція та ін. Війна — збройне зіткнення в ході вирішення різноманітних видів конфліктів, що свідчить про їх кризову фазу. Розрізняють війни зовнішні (між державами) і внутрішні, або громадянські. В ХХ сторіччі крайня форма вирішення конфліктів використовувалася неодноразово: дві світові війни, антиколоніальні та громадянські війни, різноманітні локальні збройні конфлікти тощо. Війна, за визначенням Кара Клаузевіца, справді стала продовженням політики іншими засобами. Будучи важливим показником життєздатності соціальних верств і організацій, які відстоюють свої інтереси в політичних системах, *війна здійснює інструментальну, прикладну функцію*. Військова могутність, або фактор сили, і є основним аргументом для радикальних і екстремістських сил на користь їх існування. У війні люди протистоять*

один одному не як індивіди, а як члени політичних спільностей (держав, повстанських груп), піддаючи небезпеці своє життя у боротьбі за політичні інтереси, що поділяють або не поділяють особисто. Адже політичні системи формуються так, що еліти, які управляють, володіють більшими можливостями для примушення людей до участі в конфліктах, піддаючи себе особистій небезпеці, позбавленню матеріальних благ тощо заради інтересів інших. В мирних умовах загроза військового зіткнення чинить вплив на політичні та суспільні процеси, викликаючи в суспільстві витрачання частини національних багатств на військові потреби. Але незалежно від того, якою метою виправдовують військові сили (партії війни) необхідність силового вирішення конфліктів, підготовка до збройного зіткнення завжди приводять до обмеження можливостей задовольнити багато колективних потреб суспільства і соціальні інтереси. Незадоволеність може бути різноманітною: все залежить від спроможності політичної системи зняти гостроту напруги, викликану видатками на військові цілі. При розвитку кризової ситуації все обертається обманом сподівань і надій людей всередині суспільства.

Громадянські війни. Громадянська війна — найбільш гостра, збройна форма боротьби за державну владу між класами і соціальними станами всередині країни. Громадянські війни можуть відбуватися між угрупованнями, панівними в суспільстві. Типи і форми громадянської війни — повстання рабів, селянські війни, партизанські війни, збройна боротьба народів проти гнобителів і поневолювачів тощо. Якщо в країнах Африки, Азії, Латинської Америки внутрішньополітичні конфлікти і раніше мали характер міжетнічних і релігійних незгод, відображаючи традиційні та патріотичні типи соціальних і культурних відносин, то конфлікти в формі агресивного націоналізму для країн пострадянського блоку стали відновленим явищем, національні конфлікти зростають на ґрунті незадоволення національних інтересів народів, з різних причин позбавлених раніше власної державності. Розпад у другій половині ХХ століття федерацій СРСР, Югославії, Чехословаччини та ін. відбувався на ґрунті нагромадження національних суперечностей, які згодом привели до напруженості, до антагонізму і, нарешті, відкритої несумісності тощо. Дезінтеграція в Югославії, республіках Середньої Азії, Закавказзя, Прибалтики та інших регіонах має різноманітний ступінь інтенсивності конфліктів і масштаби застосування насильства. На тлі соціальних проблем йде процес нагромадження національних суперечностей в прихованій формі, минаючи стадію напруженості до антагонізму тощо.

Партизанська війна — специфічна форма вирішення політичного конфлікту з втягненням в боротьбу за встановлення політичної влади тієї або іншої соціальної групи, політичних партій, широких мас країни, коли ведеться легальна і нелегальна боротьба за перетворення суспільства, зміну політичного режиму тощо. За формою застосування насильства партизансько-повстанські методи реалізації групових інтересів переплітаються з іншими формами силового підходу до розв'язання конфліктів — збройним тероризмом, в політиці тощо. Політичний тероризм використовує тактику насильства або загрозу його застосування у ставленні окремих людей, що стали його жертвами в більшості випадків за збігом обставин або довільним вибором, тобто не прямі політичні супротивники. Мета скоєння терористичних актів — привернення уваги до конфлікту інтересів, в якому беруть участь групи, що вдаються до таких методів боротьби, намагаючись досягти політичної мети. З другої половини ХХ століття особливо поширений міжнародний тероризм в регіонах Близького і Середнього Сходу. Його характерна риса: проведення спланованих державами або суспільними структурами терористичних актів, в основному за межами даної держави, у відношенні іноземних державних структур і окремих особистостей тощо.

Революція. Революція — одна з моделей кризового розвитку політичних конфліктів. Функція революційного засобу вирішення політичного конфлікту допускає усунення віджилих своє суспільних структур. Їх пряме знищення в дійсності неможливе. Історія показує, що повернення в політичну систему, яка зазнала тотальної перебудови, до звичного статус-кво можливе і відродження післятоталітарного хаосу перших революційних років більш життєздатних форм старого теж можливе. Встановлення в ході Французької революції і Жовтневої революції політичних систем і політичних режимів, що зазнали зміни і відроджених форм управління тощо, стало можливим. У Франції — відновлена незабаром після Французької революції монархія, а в Росії — формується демократична держава. Історична практика підтверджує, однак, і тезу Карла Маркса про те, що жодна суспільна форма не гине раніше, ніж не вичерпає до кінця своїх, притаманних їй потенцій. Дійсним механізмом усунення застарілих суспільних структур може бути їх дорозвиток внаслідок ефективної взаємодії протилежних інтересів, що спонукають зародження і формування суспільних, соціальних інститутів, владних структур, діяльність яких спрямована на еволюційну зміну.

Хоч які різноманітні конкретні форми, засоби революцій, все ж вони мають загальні, схожі типи революційних криз. Політична криза визначається, по-перше, кризою «верхів», по-друге, десакралізацією влади (тобто злиттям образу непогрішимості та легітимності), по-третє, виникненням почуття життєвої небезпеки; по-четверте, формуванням альтернативного суб'єкта; використанням механізму радикалізації політики; по-п'яте, центристським переворотом. Такий ідеальний тип розвитку революційної політичної кризи умова розвитку революції.

Методи вирішення політичних конфліктів

Методами, способами розв'язання політичних конфліктів виступають: локалізація конфлікту, компроміси, консенсуси, солідарність, інтеграція, виховання і освіта, соціальний примус, встановлення стабільності, міцності політичних режимів та ін.

За природою політичні антагонізми прагнуть перетворитися в *насильство*, тому що відображають життєво важливі інтереси соціальних спільностей і організацій, а люди завжди готові застосувати всі доступні методи, щоб добитися своїх інтересів, задоволення потреб. В таких умовах політика постійно намагається усунути відтворення насильства в суспільному житті, перекладає вирішення спірних суджень, інтересів, суперечностей в площину переконань, обмірковувань, аргументів тощо. Тільки на шляху угод, домовленостей тощо можливе вирішення суперечок і відвернення загострення конфліктів. Адже насильство робить конфлікт нерозв'язуваним, породжуючи ненависть і бажання помсти, посилюючи його початкові причини. Обмеженість конфлікту, досягнення угоди про правила ненасильницького суперництва — шлях до вирішення політичного конфлікту мирно.

Основна функція політики, здійснювана в сучасних умовах демократичними інститутами держави і суспільства, — досягти в вирішенні політичних конфліктів компромісу. Обмін думками, дискусії забезпечують умови для з'ясування проблем, характеру і змісту інтересів, причин їх зіткнення, позицій, що зближують погляди і позиції. Компромісу можна досягнути за умови відмови від частини вимог, претензій і позицій для досягнення згоди. Компроміс у вирішенні політичних конфліктів можливий і за умови звернення до третьої сторони (третейський суд) з тим, щоб з'ясувати загальні позиції і знайти шляхи прийняття рішення з конфліктної проблеми. Визначення справедливості залежить від ідеології і системи цінностей, політичної свідомості та політичної культури в суспільстві.

Консенсус — наявність між двома або більше індивідуумами схожих пізнавальних і практичних орієнтацій, що дозволять їм встановити взаєморозуміння або взаємодію в якихось справах. Консенсус — це згода більшості будь-якого співтовариства стосовно найбільш важливих аспектів соціального порядку, що знаходить відображення у погоджених діях людей, які обумовлюють існування і функціонування співтовариства. Угода сама по собі має широку сферу дії. Майже всі вважають, що Земля — кругла, хоча самі не перевіряли. Однак згідно із системою побічних тверджень і висновків це так. Але існує ж якась кількість людей, що впевнені, що це не так. Констатація ж — просто визнання конкретного явища. Тим часом існує право визнати, що в сучасному суспільстві є консенсус з питань природи і походження Землі. Якщо взяти теорію демократії, то загальним для всіх суджень є, по-перше, свобода, рівність і братерство людей при забезпеченні умов для реалізації творчих здібностей кожного — кінцева мета розвитку суспільства; по-друге, обов'язкова дія процедур, норм і правил, встановлених для здійснення взаємодії між державами, суспільством і особою; по-третє, угода про функції і зміст політики, що проводиться. Відповідно виділяється і три базових рівні консенсусу: основний консенсус на рівні співтовариства, консенсус на рівні політичного режиму і консенсус на рівні практичної політики.

Без почуття солідарності неможлива соціальна інтеграція. Солідарність виникає як результат спільного життя, в якому кожна людина має потребу в інших людях, і обмін, і взаємодія між індивідуумами створюють систему, в межах якої функціонує. Солідарність — один з методів мирного вирішення політичних і соціальних конфліктів. Розв'язання конфліктів сприяє і реалізації інтеграції суспільства: встановлення правил і процедур, організація колективних служб і управління суспільством, піклування про виховання і утворення громадян — все це сприяє усуненню суперечностей і неузгодженості інтересів соціальних верств та індивідуумів тощо. Монополізація засобів примушення в руках держави передує застосуванню насильства окремих членів суспільства і їх груп, соціальних верств один проти одного і сприяє усуненню протистояння інтересів. Можна уявити ідеальний компроміс як терези в стані рівноваги. Це загальнодоступний символ справедливості та рівності. У практиці суспільних відносин визначення справедливості залежить від ідеології і системи цінностей суспільства. Майже завжди справедливість концентрується навколо проблеми розподілу багатства і соціальних ресурсів. При переході від авторитаризму до демократії базовий принцип «ко-

жному від народження» зазнає змін: «кожному за здібностями». При диспропорції сил досягнутий компроміс нерівний.

Очевидно, що між компромісом і конфліктом немає абсолютних суперечностей. *Компроміс означає не закінчення боротьби, а примирення.* Дискусійним у визначенні природи солідарного почуття виступає дилема між суспільним обов'язком і особистим інтересом. Особистий інтерес і суспільний обов'язок хоча й рівноправні, все ж не замінюються один одним, але спільно забезпечують ефективність і раціональність солідаризації. Тенденція солідаризації може бути розвинута і гіпертрофована в умовах ізоляції або самоізоляції суспільства або окремих соціальних спільностей, груп тощо. В таких умовах солідаризація стає впливовим джерелом формування конкретних впливових політичних уявлень і переконань, норм і правил поведінки. Разом з тим солідарність здебільшого показник колективного престижу, аніж реальної близькості. І в солідаризації відіграє значну роль система знаків і символів, що відображають національні стереотипи, в яких члени суспільства можуть пізнати себе тощо. Держава сприяє інтеграції суспільства: встановлює правила і процедури, організує колективні служби і управління суспільством як цілісним організмом, піклується про виховання і освіту громадян, застосовує примушення до порушників тощо. *Компроміси, договори і закони довговічні, якщо не носять характеру диктату з боку держави і суспільства.*

Важливу роль відіграє в суспільстві *стабільність політичних режимів, стабільність і міцність відносин у сфері суспільного життя: політичного, економічного, соціального і духовного.* Падіння інтересу до політики в країнах Заходу, що склалося на початку ХХ століття з причин змін та модернізації соціальної структури суспільства, якісного зростання матеріального добробуту, відображає падіння інтересу до архаїчних форм політики. Адже в США і країнах Західної Європи робітники, перш ніж влитися в ряди революційних партій, не тільки зможуть втратити «свої ланцюги», а умудряться втратити і автомобіль, і будинок, і безліч інших корисних для життя речей і предметів. Ось чому з середини ХХ століття зростає інтерес серед промислових робітників індустріально розвинутих країн Європи, США і Японії, а слідом і країн Латинської Америки, Канади до нових форм політичної участі. Конкретизація соціальних вимог стає більш важливою складовою частиною політичного процесу, аніж загальна критика системи. Битва за свободу та рівність йде і в сучасних умовах, але не на барикадах, а за столом переговорів, досягнення угод, компромісів, солідаризації. Зменшення конфліктності між соціальними верствами і групами в процесі

стабільного економічного розвитку не знімає автоматично конфлікту між громадянином і владою.

Особливість сучасного політичного процесу в Україні — збереження конфліктів обох типів. Головною небезпекою для стійкого, стабільного розвитку становить наявність системного конфлікту, тобто суперечностей політичних інтересів різноманітних груп у питанні про зміст і мету державного, соціального і економічного розвитку суспільства. Основні суперечності йдуть по лінії, що традиційно називають соціалізмом і капіталізмом. Суть суперечностей полягає в несприйнятті базових цінностей і пріоритетів індивідуального і суспільного розвитку, в основі якого лежить визнання інституту приватної власності, вільного підприємництва і регульованої ринком (тобто попитом і пропозицією) економіки. Сумістити базові розбіжності неможливо, тим більше, що ліві радикальні політичні партії і не прагнуть до такого врегулювання конфлікту, виступають за участь в легальному політичному процесі та визнають компроміс, тобто можливість існування різноманітних форм власності.

ЛІТЕРАТУРА

- Дюверже М.* Идея политики. — Лондон, 1978.
Замковой В. И., Ильчиков М. З. Терроризм — глобальная проблема современности. — М., 1996.
История терроризма в России. — Ростов-на-Дону, 1996.
Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло) // Вопросы философии. — 1992. — № 3.
Монтескье Ш. Избранные произведения. — М., 1955.
Мохончук С. М. Понятия та види тероризму. — К., 1997.
Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. — М., 1991.
Преториус Р. Теория конфликта // Полис. — 1991, № 5.
Токвиль А. Старый порядок и революция. — М., 1995.
Фишер Р., Юри У. Путь к согласию. — М., 1992.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що таке конфлікт? В чому суть політичного конфлікту?
- ◆ Природа політичного конфлікту; основні ознаки; особливості.
- ◆ Розвиток теорії конфліктів. Концепції розвитку політичних конфліктів.
- ◆ Типи політичних конфліктів (конфлікти, що не порушують базового консенсусу суспільства, і конфлікти, що допускають перетворення суспільства).

1. СУТЬ І ОСНОВНА МЕТА ТЕРОРИЗМУ

Чому сучасний світ захлиснула терористична хвиля, безпрецедентна за масштабами і несподівана за формами? В чому причина, що стара як світ проблема раптом виникла в новому вигляді? Яка природа цього явища? Що чекає людство в майбутньому? Відповідей на питання багато. Але при всій їх безлічі й розманітості загадка тероризму і сучасного *відродження* далека від розкриття. Багато чого залишається неясним. Зростання масштабів і географії тероризму за останню чверть ХХ століття просто вражає. Вже у 60—80-х роках ХХ ст. тероризм починає набирати в різних країнах світу широкого розмаху. У 70-х роках вчинено 5534 терористичних акти, а на початку 80-х зареєстровано 2700. Якщо з початку 80-х років кількість терористичних актів у рік складала в середньому 500, то в середині 80-х років — уже 800. В американському щорічному огляді тероризму відзначається, що тенденція зростання продовжується з невеликими коливаннями. В другій половині 80-х років відбувалося щорічно 800 і більш терористичних актів. Жертвами міжнародного тероризму в другій половині 90-х років стало близько 3 тис. населення. Повністю виправдана прогноз-оцінка офіцера британської розвідки Баррі Перріта про збільшення терактів до 2000 року практично в два рази. Хоча, звичайно, дати чітку кількісну характеристику терористичних актів дуже складно.

Поняття тероризм

Сотні книг і статей присвячені проблемі тероризму. Але, на жаль, немає однозначного визначення цього поняття. Які дії, інциденти варто відносити до терористичних актів? У пошуках відповіді можна зустрітися з діаметрально протилежними точками зору. Тероризм як соціально-політичне явище досліджувався в різних аспектах: філософському, політичному, психологічному, правовому та інших; і кожен дослідник розглядав явище зі своїх позицій, даючи поняттю *тероризм* власну інтерпретацію. Формулюючи поняття *тероризм*, важливо прагнути, щоб визначення не давало приводу для політичних спекуляцій, не дозволялі

б легко маніпулювати поняттям і довільно його вживати. Поняття *тероризм* походить від слова «*терор*» (лат. *terror* — страх, жах, жахливість). Саме ця обставина і визначає терор як особливу форму політичного насилля, що характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю і удаваною ефективністю. Ці особливості визначили широке використання терору протягом людської історії як засобу політичної боротьби в інтересах держави, організацій і окремих груп осіб. Власне, факт публічної страти кримінальних або політичних злочинців, або процес аутодафе (публічне спалення на вогнищі еретиків, їх творів) в період середньовічної інквізиції, страти непокірних в період яacobінської диктатури у Франції стали класичною формою терору в інтересах держави і католицької церкви.

В чому суть, відмінні ознаки, що дозволили б виділити тероризм з інших, нехай близьких, але все-таки різних, явищ соціального буття? Дати об'єктивне, загальнозначуще, конкретне визначення тероризму нелегко. Це явище має дуже складну структуру. Тероризм найчастіше прикривається різними масками, деякі з яких абсолютно не пов'язані з ним. Тероризм — явище настільки багатогранне, що співіснує з ідеологією, релігією, етнічними, та іншими компонентами, які настільки тісно переплітаються один з одним, що дати відповідь на питання: «З яким видом тероризму маємо справу?» дуже важко. Генезис тероризму свідчить про значну трансформацію: змінюються форми здійснення терористичних актів, мета впливу терористів, методи їх дій, особливості організації та інше. Тероризм має багато спільного з іншими формами соціального протесту і насильства: агресією, збройною боротьбою, військовими конфліктами різного ступеня інтенсивності, партизанськими діями, диверсіями, екстремізмом, заколотом, геноцидом, революційним насильством, фашизмом та ін.

При визначенні поняття тероризму необхідно дотримуватися логіки умов, домовитися про зміст поняття, виділити особливості масової реакції на зростання насильства в суспільстві. Важливо не змішувати наукове і життєве використання цього поняття. Визначення тероризму принципово повне, включаючи не тільки ті ознаки, що поєднують з іншими формами насильства, але, головне, ті істотні й загальні для різних типів терористичних дій специфічні характеристики, що відокремлюють терористичне насильство від нетерористичного. Треба враховувати, що дії, які складають специфіку тероризму, в межах інших форм збройного насильства мають окремий або допоміжний характер і, навпаки, деякі вирішальні для таких форм акції займають підлегле місце в

практиці терористичних організацій. В становленні й розвитку тероризму існують різні етапи. На ранніх етапах форми насильства не завжди виразні як власне терористичні. Юрист Віктор Вітюк пише: «Специфіку тероризму становить і те, що ірраціональний початок поєднується в ньому з використанням певних політичних і навіть філософських ідей як засобу політизації емоцій, як інструменту трансформування схильності до руйнівних дій у свідоме її втілення». Мова йде про волюнтаристську ідеологічну традицію, що ґрунтується на перебільшенні (чи абсолютизації) ролі видатних особистостей і збройного насильства в історичному процесі або ігноруванні, недооцінці визначальних факторів, насамперед економічних і культурних.

Багато теоретичних труднощів не переборені. На початку 70-х років ХХ ст. говорилося, що «відсутня адекватна і загальновизнана наукова теорія про політичне насильство і політичний тероризм». У 90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. мало що змінилося. Американський суспільствознавець Девід Лонг відзначає: «Незважаючи на великий суспільний інтерес, все ще відсутня згода у розумінні того, що становить тероризм... Ніхто з учених ще не створив загальної теорії тероризму». У сучасній західній соціології існує понад сто визначень тероризму. Пропонується залишити пошуки визначення поняття й узагальнити найбільш істотні характеристики й аспекти тероризму. Політичний аспект, насамперед, пов'язаний з наявністю політичної спрямованості в діяльності терористичних бойовиків, поза залежністю від їх орієнтації, етнічної, соціальної і демографічної структури, особистих спрямувань. Військово-технічний аспект: тероризм характеризується вкрай жорстокими формами збройного насильства, яке не обмежене географічно, без чіткої лінії фронту, не обмежене ніякими нормами, скритність у підготовці операцій, відзначається несистематичністю. Морально-психологічний аспект: загальнолюдські моральні норми не існують для сучасного тероризму, заперечується основне право людини: право на життя. Юридичний аспект тероризму становить чимало труднощі через відсутність однозначного розуміння явища і складності в розмежуванні карної злочинності і різних форм визвольної боротьби.

Соціолог Сергій Ефірів пропонує не шукати універсального визначення тероризму, а обмежитися деякими ознаками. По-перше, вважати політичні мотиви насильницьких дій найбільш важливою ознакою і саме їх кваліфікувати як тероризм. Тут лежить своєрідна демаркаційна лінія між тероризмом і карною злочинністю, хоча лінія є умовною. По-друге, тероризм — насиль-

ницькі акти, що мають за мету створення певного соціально-політичного клімату, дестабілізацію становища, залякування мас, урядів, соціальних спільностей, політичних партій, організацій та ін. Тероризм відрізняється від політичних убивств. По-третє, відсутність необхідного зв'язку зі збройною конфронтацією. Тут межа між тероризмом і війнами, хоча останні можуть супроводжувати терором проти населення захоплених територій, військовополонених та ін. Звичайно, виділені аспекти, ознаки далеко не вичерпують і не вирішують проблему. Окремі соціологи відзначають, що «тероризм — явище дуже складне, динамічне і багатопланове. Не випадково міжнародному співтовариству так і не вдалося сформулювати загальноприйнятне юридичне визначення тероризму, хоча суттєве наповнення феномена для всіх зрозуміле. Тут є і протизаконне насильство, як правило, із застосуванням зброї, і прагнення залякати широкі верстви населення, і безневинні жертви, а терористичні акти, що виходять за межі державних кордонів, складають міжнародний елемент тероризму».

Американський філософ Бенжамін Дженкінс, формулюючи поняття, підкреслює, що «тероризм визначається в залежності від характеру акції, а не від особистості чи виконавця суті справи, за яке береться. Усі терористичні акції поєднані з застосуванням насильства або погрозою насильства. Часто це супроводжується висунуванням конкретних вимог. Насильство спрямоване в основному проти цивільних об'єктів. Мотиви мають політичний характер. Акції відбуваються так, щоб привернути максимум суспільної уваги. Виконавці, як правило, члени організованих груп, на відміну від інших злочинців, беруть на себе відповідальність за вчинені акції. І, нарешті, сама акція покликана впливати, виходячи за межі заподіяння безпосередніх фізичних втрат».

Ще в середині 70-х років ХХ ст. в процесі обговорення проблеми тероризму в шостому комітеті Генеральної Асамблеї ООН виникали спроби дати визначення тероризму. Тоді найбільш уживаним визначенням тероризму стало пояснення, сформульоване Раймоном Ароном, який вважав акт насильства як терористичний у тому випадку, коли психологічний ефект назад пропорційний його справжнім фізичним результатам. Соціолог Ернст Аречага визначає тероризм як акти, що мають традиційні форми загальнокарних злочинів, але вчинених навмисно з метою викликати паніку, безладдя в організованому суспільстві, зруйнувати суспільний порядок, паралізувати протидію терору з боку суспільних сил й інтенсифікувати лиха і страждання суспільства. Соціолог Юджин Дінстейн (Ізраїль) стверджує, що суть тероризму

взагалі й міжнародного, зокрема, виявляється в безладному насильстві, спрямованому проти людей, не перебираючи (безневинні жертви терористичного акта), з метою створення в масах ідеї, що мета виправдовує засоби: чим жавхливіше злочин, тим краще з погляду терористів.

Власне кажучи, терорист намагається розмежувати поняття *внутрішньодержавний тероризм* і *міжнародний*. Соціолог Макс Тамкоч (США), відкидаючи думку, що будь-який вид тероризму має політичну мету, пише: «Тероризм є щось більше, ніж анархізм, спрямований на руйнування людського життя й існуючого порядку заради руйнування... Немає нічого політичного в тероризмі: це жахлива форма варварства». Однак далі застерігається: «Тероризм має політичне значення тільки в тому випадку, якщо розглядається в контексті революційної боротьби за світове панування». Вважається, що вузьке розуміння політичного тероризму не дає можливості врахувати такий різновид політичного тероризму, як національний тероризм. У підготовленій в середині 80-х років ХХ ст. спеціальній доповіді групи віце-президента США по боротьбі з тероризмом наводиться визначення соціально-політичного явища — тероризму. В американській соціології говориться: «Тероризм — це незаконне застосування або погроза насильства проти особистості й майна з політичними або соціальними намірами. Метою тероризму є залякування або примус влади, груп людей і окремих особистостей до зміни їх політики, поведінки». Соціолог Річард Фолкенрес у визначенні тероризму підкреслює ще і релігійний аспект. Тероризм — це «мотивоване насильство з визначеними політичною, соціальною релігійною метою за допомогою залякування широких шарів населення». Юрист Володимир Ємельянов у монографії «Тероризм — як явище і як злочин» дає визначення тероризму, де підкреслюється політико-правовий аспект явища: «тероризм — це привселюдно вчинені загальнонебезпечні дії погрози чи спрямовані на залякування населення, або окремих соціальних груп, з метою прямого, або непрямого впливу на прийняття якого-небудь рішення, або відмови від нього в інтересах терористів». На думку фахівців, серед визначень поняття прийнятне те, де підкреслюється, що тероризм — це застосування недержавного насильства або погрози насильства з метою викликати паніку в суспільстві, послабити і навіть повалити уряд, викликати політичні зміни, спрямовані на дестабілізацію державних режимів, викликати в населенні стурбованість через свою беззахисність перед насильством, здійснення інших політичних, релігійних або етнічних актів.

Аналіз численних визначень тероризму свідчить, що можна виділити ряд елементів, які зустрічаються. По-перше, практично всі погоджуються з тим, що тероризм — це, насамперед, «одна з форм організованого насильства». Поняття насильства у такому контексті пояснюється більшістю дослідників як погроза використання сили для завдання фізичної шкоди окремій особі або групі людей, на відміну від вживання поняття в широкому розумінні — як позбавлення волі і порушення прав людини. По-друге, тероризм — це використання сили з політичною метою, тобто це специфічна «форма політичного насильства». Таке пояснення дозволяє відокремити тероризм від чисто карного злочину. По-третє, тероризм поєднує «високий рівень політичних мотивів з низьким рівнем участі мас», що відрізняє від національно-визвольного руху, революції й інших масових політичних рухів. Терористичні акції, як правило, спрямовані саме проти цивільного населення. Для терористів характерне заперечення поняття *невинність*. По-четверте, терористичні акції, крім заподіяння безпосередньої шкоди жертві, розраховані на визначений ефект: посіяти страх, створити загрозу широкому колу осіб, тобто саме тероризувати. Причому, як не парадоксально може здатися, самі провокування визначеної реакції більш широкого кола осіб, а не заподіяння фізичної шкоди конкретній жертві або жертвам акції, становлять основну мету терористичної акції. По-п'яте, дуже частий розрив між безпосередньою жертвою насильства і групою, об'єктом впливу, метою насильства терористичних акцій часто стають *безневинні жертви*. Акції спрямовані проти влади, від якої залежить те або інше рішення, а також на визначені верстви населення, що своєю реакцією можуть сприяти прийняттю потрібного терористам рішення. В усіх випадках задіяні три учасники конфлікту: той, хто здійснює терористичну акцію, безпосередня жертва, і ті, кого хочуть залякати, тобто об'єкт впливу. І, нарешті, тероризм — метод боротьби і віднесення того чи іншого акту до терористичного має творитися на підставі типу дії. Кожне визначення має істотні ознаки явища. Філологічні джерела не завжди можуть дати точну відповідь на пояснення того або іншого поняття з урахуванням специфіки конкретної науки. Однак ознаки, відмінності допомагають з'ясувати зміст поняття. Поняття тероризму трактується як політика і тактика терору, а терор визначається як «політика залякування, придушення політичних супротивників насильницькими засобами». З погляду етимології слова необхідно відзначити два моменти: насильство і страх, що і зафіксовано у визначеннях. Кожне поняття має історію. Терор — від-

криття Французької революції. Поняття терору сприймалося з кінця XVIII і протягом двох третин XIX ст. у найширшому і нерозчленованому змісті. Словом терор позначалися і відкрито насильницька форма диктатури, і практика політичних замахів. Застосовувалося слово терор також для з'ясування насильства і репресій, здійснюваних в процесі війни, і до самих воєн. Поняття *тероризм* використовувалося виразно адекватно терору, що власне зберігається і дотепер. З появою наприкінці XIX століття опозиційних організацій, що практикували систематичні замаху, поняття *терор* і *тероризм* поступово перестають поширюватися на сферу воєнних дій. Найчастіше виникає значення плутанина, за якої зміщується різний зміст, вкладений в те саме поняття *терор*. Досить часто плутаються терор як деяка політика, здійснювана насильницькими методами, і терор як результат. Плується терор як лінія, що складається з ряду окремих компонентів, терористичних актів, з окремими проявами терору — по суті, окремими терористичними актами.

Види терору

Поняття *терор* уособлює акції масового фізичного, психологічного, ідеологічного насильства, здійснюваного суспільно-політичними структурами, що володіють необмеженою владою в полі діяльності соціального контингенту. Звичайно, терор пов'язують з діяльністю державної влади в певні періоди існування держави, проте це не означає, що крім державної влади ніякі інші сили не спроможні вдаватися повсюдно до терору, наводячи страх і жах не тільки на політичних противників, а практично всіх і кожного. Отже, терор може бути *державний* і *недержавний*.

Державний терор поєднують з особливо репресивною жорстокою діяльністю державної влади у ставленні до політичних противників усередині країни і за її межами. Державний терор поділяють на *внутрішній* і *зовнішній*. Зовнішній терор асоціюється з агресивною або колоніальною політикою держави, спрямованою на загарбання чужих територій, пограбування національних багатств поневолених народів, нехтування елементарних прав людини. Так, зовнішнім терором є монголо-татарське іго на Русі, поневолення Індії Великобританією, загарбання Францією, Англією, Італією, Німеччиною, Бельгією та іншими країнами територій в Азії, Африці, в Латинській Америці; дії фашистської Німеччини на окупованих територіях, діяльність властей та ін.

Історія кожної колонії — це історія збройного терору і насилля колонізаторів.

Внутрішній державний терор в залежності від специфіки його прояву можна поділити на *судовий і позасудовий*. Судовий терор проявляється переважно в кримінальному переслідуванні політичних противників і масштабах застосування смертної кари. В Росії судовий терор особливо яскраво проявився у внутрішній політиці Івана Грозного в період оприччини. Позасудовий державний терор в Росії наступив услід за оприччиною в періоди смути в XVII ст. і знайшов відображення у воєнному придушенні політичних противників: протиборство Бориса Годунова і Лжедмитрія I, Шуйського проти Івана Болотникова та ін. Позасудовий державний терор воєнного періоду особливо властивий внутрішній політиці фашистських диктатур. Так, в перші дні приходу нацистів до влади Німеччину охопила хвиля терору, що мала подвійну форму: жорстоких і кривавих розправ в період заворушень, вуличних сутичок, і потай завдаючих ударів у вигляді багатьох незаконних таємних арештів. Ліквідації противників без суду і слідства і з застосуванням тортур тощо. Встановлення в середині 60-х років XX ст. фашистської диктатури чорних полковників у Греції привело до масового терору в країні. Тільки за один рік кинуте до в'язниць понад 60 тис. греків, багато з яких вбито і закатовано в концентраційних таборах на острові Юра і Лерос. За період правління військової хунти в Чілі в катівнях і тюрмах, таборах на галерах убито без суду і слідства понад 30 тис. чілійців. Та внутрішній державний терор може здійснюватись і без застосування військової сили в мирних умовах існування держави. Така ситуація склалася в СРСР в період тотального посилення репресій. В тоталітарних державах, особливо фашистських, поліцейський терор здійснюється в поєднанні з ідеологічним терором, опираючись на який, владні структури намагались викрити будь-яке інакомислення. Ідеологічний терор крім прямого переслідування може проявлятися і в м'яких, завуальованих формах тощо. Недержавний терор широко застосовується католицькою та іншими церквами. Інквізиція ще в XII—XIX ст. застосовувалась судово-поліцейськими каральними органами католицької церкви для боротьби з єресями.

Відмінними рисами терору виступають: по-перше, масовість насильства, що означає необмежено велику кількість осіб, які попадають під насильство, а також можливості поширення його впливу на ще більш невиразно велику групу людей; по-друге, «системність актів насильства», тобто ці акти повинні бути не

одиначними, а складати визначену сукупність дій, кінцевою метою здійснення яких є створення обстановки пригніченості, страху, дестабілізації суспільства; по-третє, суб'єктами терору можуть виступати держава і недержавні організації; по-четверте, терор цілеспрямований, але в більшості випадків індиферентний щодо жертв. Поняття *тероризм* і *терор* конкретизуються і відокремлюються. Поняттям *тероризм* стали визначати практично політичні вбивства опозиційні організації і їх тактику, а поняття *терор* закріпилося за репресивними діями держави.

Отже, тероризм — багатооб'єктний злочин. Тероризм посягає на суспільну безпеку, нормальне функціонування органів влади, інших органів управління, підприємств і організацій, а також життя, здоров'я громадян, права власників майна та ін. Тероризм, тобто здійснення або загроза здійснення загально небезпечних дій, спрямованих на залякування населення або соціальних груп з метою примусу держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи, або соціальної спільності для прийняття якогось рішення та ін.

Істотна ознака тероризму, по-перше, насильство. З погляду з'ясування особливостей насильства при здійсненні терористичних діянь важливо відзначити два моменти: явний і латентний елементи насильства. Явний елемент насильства пов'язаний зі здійсненням безпосередніх терористичних актів, у результаті яких гинуть люди, руйнуються будинки, вибухають літаки, йдуть під укіс потяги та інше. Якщо раніше терористичні акції зводилися (або майже зводилися) до вбивства окремих високопоставлених осіб (напад групи озброєних кинджалами сенаторів на Юлія Цезаря, вбивства Генріха IV і Фельтоном герцога Букингемського), убивство розглядається як основний тип терористичної акції, що втілювала специфіку терористичної діяльності. У сучасних умовах різко розширюються об'єкти терористичних замахів і самі форми замахів. В арсенал тероризму входять акції безадресного терору, викрадення літаків і пограбування банків, узяття заручників і підпалювання промислових підприємств та офісів, нальоти на казарми, поліцейські ділянки і склади, вибухи у видавництвах і приміщеннях політичних партій, масові вуличні бешкетування і напади через кут, диверсії й ін. Але основою всієї терористичної діяльності продовжує залишатися замах на життя людей.

Особливість сучасного тероризму виявляється в тому, що йому характерний дуже частий розрив між безпосередньою жертвою насильства і групою, що виступає об'єктом впливу, метою насильства, причому ступінь жорстокості не зменшується, а мабуть, ще більше росте. Багато хто з форм збройного насильства,

характерних для тероризму, не монопольне надбання і їхнє використання не свідчення терористичної практики. Тут головне в тому, з якою метою здійснюються насильницькі акції. Соціолог Ян Шрайбер справедливо відзначає: «Тероризм тримається не на будь-якому насильстві, хоча насильство є головна й істотна його зброя, але на програмних установках». Мотиви і спрямованість дуже важливі при аналізі терористичних дій. Звідси, ще одна відмінна риса тероризму в тому, що в ньому сполучаються «високий рівень політичної мотивації з низьким рівнем участі мас». Латентний елемент насильства пов'язаний з тим, що терористичний акт запускає механізм примусу людей робити так, як того вимагають терористи, впливати на державні структури з метою реалізації на практиці тих вимог, що висувують терористи, створює в суспільстві атмосферу страху і безвихідності.

Здійсненням замаху зміст терористичних актів не вичерпується, і завершенням бойової операції не закінчується. Їх головне призначення не просте в здійсненні масових убивств, усуненні окремих осіб, нанесенні матеріальних втрат та ін., відтоді в досягненні соціального резонансу, у ляканні народів і урядів. Якщо в історичному минулому властива тероризму функція залякування нерідко перебувала в тіні, то відтоді як *тероризм знайшов організований, ідеологічно обґрунтований і систематичний характер*, ця функція дедалі чіткіше висувається на передній план. Превентивне лякання за допомогою терористичних актів поширюється на всіх людей: робітників і банкірів, клерків в офісі і чиновника в міністерському кріслі. Абсолютно всі повинні відчувати свою незахищеність перед перманентним злом, хиткість сучасного буття. За допомогою терористичних дій у суспільстві нагнітається істерія страху, безвихідності, недовіри до окремих соціальних груп, а іноді, й народів, що виявляється в зростанні агресивності. Розгляд суттєвих ознак тероризму дозволяє сформулювати визначення тероризму в широкому і вузькому змісті. *Тероризм у широкому змісті — це соціальне явище, засноване на використанні або погрозі використання насильства у вигляді терористичного акту з метою нагнітання атмосфери страху і безвихідності в суспільстві заради досягнення мети суб'єктів терористичної діяльності.* Такий підхід дозволяє визначити основні різновиди тероризму: економічний, духовний і політичний. Політичний тероризм — це соціально-політичне явище, засноване на використанні або погрозі використання політичного насильства у вигляді терористичного акту з метою створення атмосфери страху і безвихідності в суспільстві в ім'я досягнення політичної мети.

Типи тероризму

Розрізняють два типи терористичної діяльності: *державна й опозиційна*. Відмінність між ними полягає в тому, що *державний терор* здійснюється органами державної влади, публічного класу, а *опозиційний терор* — насилля і усунення — антирежимними угрупованнями. Репресії та переслідування є основним знаряддям державного терору. Терористичні акти — знаряддям опозиційного тероризму. Чисельність жертв в умовах державного терору буває значно більше, ніж за умов опозиційного. В період перебування нацистів у влади в Німеччині, в колишньому СРСР у середині 30—50-х, а потім в 60—70-х роках в умовах сталінізму і пізніше тривали репресії проти інакомислячих тощо. Репресії мали різноманітний характер, але за змістом — це звичайний державний тероризм. Державний терор стимулює появу опозиційного. В 90-х роках в Україні в процесі реформування широкого розмаху набирає і політичний терор проти представників різних політичних партій і напрямків діяльності. Широкого розмаху набирають і вбивства на замовлення з метою усунення конкурентів тощо. Державний і опозиційний терор взаємозв'язані між собою, провокуючи один одного. Державний терор стимулює опозиційний тероризм, не допускаючи інші методи боротьби, оскільки державний терор стримує будь-яку опозицію. Політичні за мотивами терористичні акти в Донбасі, Одесі, Придніпров'ї та інших регіонах України мали здебільшого характер не державного, а опозиційного тероризму. До державного терору здебільшого вдаються нестабільні режими з низьким рівнем легітимності влади, що не можуть підтримувати стійкість системи економічними і політичними методами. Стабільні ж режими вдаються до терору в тих випадках, коли «закриті» системи ізольовані від усього світу. В суспільстві, де назрілі проблеми вирішуються, власне, політичними методами, вірогідність тероризму нижча, ніж в тих режимах, де вдаються переважно до насильницьких засобів, особливо, якщо ці засоби пов'язані з усуненням політичних противників. Коли ж державний тероризм виходить за межі однієї країни, то набирає характер *міжнародного*. Якщо на міжнародну арену виходять недержавні терористичні організації, то їх дії визначаються як транснаціональний тероризм.

За метою і спрямованістю тероризм поділяється на *соціальний* (або внутрішній), що переслідує мету докорінної або часткової зміни економічного чи політичного ладу власної країни; *націоналістичний*, що практикується сепаратистськими організаціями,

рухами і спілками, які поставили метою боротьбу проти диктатури інонаціональних держав і монополій; *релігійний*, пов'язаний або ж з боротьбою прихильників однієї релігії (або секти) в межах спільної держави з прихильниками інших, або ж зі спробою повалити світську владу, і утвердити владу релігійну. В чистому вигляді такі різновидності сучасного тероризму не існують. В багатьох країнах націоналістичний тероризм переплітається з релігійним (в західних районах України йде боротьба між греко-католиками і православними, підтримувана націоналістами тощо), досить часто запозичують ідеї, гасла у тероризму *соціально-го* (країни Близького Сходу). Соціальний тероризм часто видається за релігійний або націоналістичний.

В сучасних умовах виділяють ще два напрями тероризму: *правий* і *лівий*.

Правий тероризм — це здебільшого фашистський, що характеризується людиноненависництвом, ультрареволюційністю типу Адольфа Гітлера в 30—40-х роках в Німеччині, в 70-х — на початку 80-х — терор Піночета в Чілі та ін. Бойовики ультраправого тероризму користуються реакційними силами для збройної боротьби з прогресивними громадськими організаціями і суспільно-політичними партіями, і політичними діячами, для створення в країні хаосу і безвладдя тощо з метою звинуватити в усіх бідах і негараздах ліві сили, і здійснення провокацій проти всіх прогресивних сил. Більшість правих терористичних організацій діють під прикриттям держави, а, отже, безкарно. Так, в США діє терористична спільність «Ліга захисту євреїв», група Кубинських контра «Омега 7», «Американський альянс Аргентини», гватемальська «Мано Бланко» та ін. Правому тероризму властива висока організованість і координація дій в міжнародному масштабі. На Заході відомий так званий «Чорний Інтернаціонал» профашистських ультрареволюційних угруповань з програмою встановлення в капіталістичних країнах «закону і порядку» на зразок третього рейху.

Лівий тероризм своєю діяльністю заважає революційно-демократичному і національно-визвольному руху. Злочини, що їх чинять ліві терористи, змикаються з правим, і служать реакційним силам. Лівий тероризм тісно пов'язаний з молодіжним рухом. Лівий тероризм здебільшого об'єднує всілякі анархічні угруповання тощо. В сучасних умовах політичний тероризм охопив майже всі країни світу — розвинуті і ті, що розвиваються, активно діють всі його типи і види. Особливо активно діють терористичні організації і угруповання в Італії, Франції, США, Німеччині, Росії, Україні та ін. Найвища активність терористичних і екстремістсь-

ких організацій в Японії. Їх діяльність проявляється в жорстокій, нелюдській формі. В Японії, Європі, країнах Латинської Америки, та й в самих Сполучених Штатах Америки ліві екстремісти сприяють реакційним силам в розправі над прогресивним рухом та масовими організаціями. Відомі в Європі різноманітні угруповання, що ведуть терористичну діяльність проти прогресивних сил («Червоні бригади» — в Італії, «Червона армія» в Японії і Німеччині, «Революційна армія» в США та ін.). Тероризм, по суті, діаметрально протилежний масовій боротьбі. Вдавання до терористичної діяльності — це не тільки зневага до сили масового революційного руху, але й нанесення великої шкоди соціально-економічній і політичній боротьбі народних мас за соціальне визволення.

2. ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЙ СУЧАСНОГО ТЕРОРИЗМУ

Форми тероризму різноманітні за суттю. Терористичний акт — одна з форм політичного тероризму, політичного насилля. Якщо в минулому терористичні акти зводилися до вбивства окремих високопоставлених осіб, то в сучасних умовах об'єкти терористичних замахів значно розширились, змінилися і самі форми замахів. В арсеналі тероризму є індивідуально спрямовані заходи, викрадення літаків, пограбування банків, взяття заручників, підпали і висадження в повітря офісів, складів, а також диверсії, шантаж, рекет та ін. Головною з боку терористів залишається загроза життю і безпеці людей. Без здійснення загрози і підкріплення її акціями (взяття заручників, захоплення літаків, закладання вибухівки та ін.) тероризм не мав би сенсу. Терористичний характер мали і акти помсти, які негайно піддавались широкому розголосу особами, що їх здійснили, або товариші виступали з детальним з'ясуванням мотивів і мети таких акцій і висуванням конкретних вимог, виконання яких стає сигналом до припинення такої практики. По суті, акти помсти здійснювали і Віра Засулич, яка стріляла в петербурзького градоначальника Федора Трепова і тяжко поранила, і Степан Степняк-Кравчинський, який убив шефа жандармів Микиту Мезенцева та ін. Проте ці акти помсти не стали метою, а служили засобом залякування уряду і дезорганізації діяльності його структур тощо. Такі ж за змістом терористичні акти і в перший період Радянської влади. Та потім це поняття значно розширилось. Але на фоні розширення змісту поняття терористичний акт в структурі самих

діянь, що кваліфікувались як терористичні акти, доля тих, в яких є, власне, терористична спрямованість в міру зміцнення Радянської держави постійно зменшувалась.

В сучасних умовах статистика діянь з терористичною спрямованістю невелика. Здебільшого терористичні акти кваліфікуються як політичні вбивства. Отже, якщо вбивство терористичної спрямованості служить засобом створення обстановки напруження, засобом примусу до чогось або відмови від чогось тих або інших осіб, то політичне вбивство без терористичних ознак є способом вирішення якихось питань самим фактом здійснення політичного вбивства. Політичне вбивство не потребує примусу когось до чогось, все вирішується автоматично. Політичне вбивство, звичайно, оточене ореолом таємничості і прихованого сенсу. З історії відомо, що політичні вбивства досить часто використовувались з метою захоплення влади тощо.

Головним у визначенні форм тероризму є те, з якою метою здійснюються терористичні акти. Політичними терористичні акти стають через мотиви і спрямованість. Відмінною рисою політичного тероризму є публічність його дій. Інші злочини терористичної спрямованості можуть здійснюватись і без особливої претензії на розголошення, інформуючи лише тих осіб, в діях яких є зацікавленість у винних. Тероризм без широкого розголосу, без відкритого пред'явлення своїх умов не існує.

Тероризм — публічно здійснювані загальнонебезпечні дії або загрози, спрямовані проти суспільної безпеки, які створюють в соціальному середовищі обстановку страху, неспокою, приголошненості з метою прямого або непрямого впливу на прийняття якогось рішення, або відмови від нього в інтересах терористів. Політичним характером терористична діяльність принципово відрізняється від кримінальної злочинності, хоча між ними і є певна схожість. По-перше, кримінальні злочинці і терористи свідомо порушують законність; по-друге, ряд засобів, що використовуються ними, співпадають; по-третє, самі терористи нерідко залучають до своїх операцій кримінальних злочинців. Все це дає підстави декому з політологів твердити про відсутність розмежування між тероризмом і кримінальною злочинністю. Та більшість спеціалістів таку позицію не поділяють.

Говорячи про тероризм взагалі, і політичний тероризм зокрема, слід зазначити, що терор — явище багатоліке і полікаузальне. Тероризм — продукт деконструктивної реалізації в бутті ряду факторів: економічних умов, менталітету, культури, етносу, релігії, демографії, традицій, психології і ще багатьох складових, що

можуть мати явний (легко піддається фіксації, аналізу і можливо усуненню) і латентний (виявляється важко) характер. Проникнення в суть тероризму як соціального явища може бути продуктивним з погляду з'ясування різноманітних форм прояву всього спектру причин, що його породжують. Неодноразово відзначалося, що однією з найважливіших проблем у визначенні тероризму те, що ототожнюється з насильством взагалі, і не проводиться чітка межа між ним і іншими близькими, але далеко не ідентичними поняттями. З огляду на визначення тероризму, а також системи ознак, необхідний порівняльний аналіз понять, що найчастіше вживаються з поняттям тероризму як синоніми. Це дає можливість визначити комплекс ознак, властивих саме тероризму, які відрізняють його від інших.

Інтерес становить проблема взаємодії тероризму з агресією. Якщо поняття *агресія* (лат. *aggressio* — напад) — це будь-яке незаконне, з погляду Статуту ООН, застосування сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності, або держави і народу (нації), то «особлива небезпека міжнародного тероризму полягає в тому, що, власне кажучи, складає акт непрямой агресії, яка маскується під незалежні дії окремих осіб або груп». Форми непрямой агресії: заохочення підривної діяльності проти іншої держави, сприяння розпаленню громадянської війни, внутрішньому перевороту в іншій державі — повністю відповідають формам, методам і взаємодіям сучасного тероризму. Вважається, що завдання державного тероризму й агресії характеризується як взаємодія загального й особливого. Агресія — це одночасно й акт державного тероризму, але зміст і поняття державного тероризму не вичерпується тільки актом агресії. Відмінність державного тероризму від інших форм незаконного застосування сили або погрози силою полягає в тому, що мета — лякання, тероризування політичного супротивника. Агресія — самостійне явище, яке не можна ототожнювати з тероризмом. Недоцільно розглядати їх і як взаємодію загального й особливого. Метод агресії прийнято відносити до традиційних форм ведення війни, а тероризм — до нетрадиційного. Поняття агресії охоплює різні її форми і види. Увагу привертає така її форма, як непряма агресія, що має терористичне забарвлення (організація і підтримка збройних формувань). Агресія — серйозна і небезпечна форма незаконного застосування сили. Агресія оцінюється як явище, що закладає терористичну суть у збройних конфліктах. Агресія в сучасній формі насильницьких дій створює сприятливі умови і середовище для ескалації тероризму.

З огляду на динамічний зв'язок між тероризмом і агресією, тероризм можна визначити, з одного боку, як породження, складову частину агресії, вірніше, характеру властивих їй дій. З другого боку, тероризм можна назвати формою розвитку агресії, її сучасним проявом. З третього, і це вже протилежна іпостась, важко заперечити те, що агресія знайшла образ погрози існуванню людства саме в силу своєї терористичної сутності, що несе страждання значній кількості цивільного населення, тобто ні в чому не винним людям. Актам тероризму, звичайно, передують менші насильницькі форми протесту і конфлікту. Однак системи раннього попередження в сучасних умовах не існує. Основна причина — нечітке обмеження на національному і міжнародному рівнях понять *екстремізм* і *тероризм*.

Екстремізм — одна з форм терору

Поняття *екстремізм* (від фран. *extremisme* і латин. *extremis* — крайній) означає прихильність у політику й ідеології крайнім поглядам і діям. Екстремізм визначається як «прихильність до крайніх заходів і поглядів (звичайно в політику)». Екстремізм у політичному змісті означає прагнення вирішувати проблеми, досягати поставленої мети із застосуванням найрадикальніших методів, включаючи усі види насильства і терору. Політичний екстремізм допускає пропаганду і використання насильства, інших радикальних засобів для досягнення будь-якої політичної мети, не обов'язково націоналістичного характеру. Політичний екстремізм може мати різну ідеологічну спрямованість (фашистську, сепаратистську та ін.), і виявлятися в сферах національних відносин, релігійних віровчень, міжпартійної або внутріпартійної боротьби, зовнішньої і внутрішньої політики. До екстремізму приводять різні фактори: соціально-економічні кризи, падіння життєвого рівня населення, деформація політичних інститутів і структур влади, тоталітарний характер політичного режиму, придушення владою опозиції, переслідування інакомислення, національний гніт, прагнення окремих груп прискорити рішення своїх проблем, політичні амбіції лідерів та ін. Екстремізм — соціально-політичне явище, одна з форм політичної боротьби, що характеризується запереченням сформованих державних, суспільних інститутів та структур, а також прагненням підірвати їх стабільність або знищити для досягнення власних владних устремлінь, як правило, силовими методами. Ідеологічно екстремізм заперечує будь-які інакомислення, прагнучи як можна

жорсткіше затвердити свої політичні, ідеологічні або релігійні погляди.

Розрізняють екстремізм *державний* і *опозиційний*. *Державний екстремізм* здійснюється владними структурами, основні методи — демагогія і репресії. *Опозиційний екстремізм* здійснюється антирешимними угрупованнями, переважно за допомогою терористичних актів. З численних форм екстремізму виділяються: *екстремізм політичний* (спрямований на знищення існуючих державних структур і встановлення диктатури тоталітарного порядку *лівої* або *правої користі*), *національний* (захист *своєї нації*, її прав і інтересів, її культури і мови), *націоналістичний* (прагнення до відділення, відокремлення) і *релігійний* (виявляється в нетерпимості до представників різних конфесій або жорстокому протиставленню в межах однієї конфесії). Екстремісти використовують різні методи боротьби: від ненасильницьких (пропаганда, масові виступи і страйки) до різного ступеня легітимності насильницьких (організовані безладдя, страйки, цивільна непокоря, терористичні акти, методи партизанської війни та ін.). Часто дії екстремістів характеризуються крайньою агресивністю і небажанням йти на компроміси.

З міжнародних позицій поняття *екстремізму* (і відмежування від *тероризму*) вживається в Шанхайській конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом. Тут-то *екстремізм* розцінюється як «діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади або насильницьке утримання влади, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави, насильницьке зазіхання на суспільну безпеку, в тому числі, організація з метою незаконних збройних формувань або участь у них». Всім різновидам екстремізму властиві визначені загальні риси: «насильство або погроза насильства, звичайно збройного; одномірність, односторонність у сприйнятті суспільних проблем, у пошуку шляхів їх рішення; фанатизм, одержимість у прагненні нав'язувати свої принципи, погляди опонентам; бездумне, беззаперечне виконання всіх наказів, інструкцій; опора на почуття, інстинкти, забобони, а не на розум; нездатність до толерантності, компромісів, або ігнорування їх. Екстремізм поєднується з крайнім радикалізмом, тероризмом, нігілізмом, революційністю, вождізмом».

Відокремлюючи тероризм від екстремізму, пропонується ряд ознак, що відбивають суть як особливого суспільно-політичного явища, але не відмінних стосовно екстремізму, оскільки екстремізм як соціально-політичне явище є сукупність різних крайніх

форм політичної боротьби, одна з яких — тероризм. Тут мова може йти про взаємодію родового і видового понять. Основні ознаки, що дозволяють відмежувати тероризм від інших різновидів екстремізму, і відбивають суть як особливого соціально-політичного явища: застосування насильства і лякання, а також спеціальні заходи для *реклами* руйнівних наслідків терористичних актів, спрямованість на досягнення політичної мети, на ослаблення політичних супротивників, зміцнення власних політичних позицій; підвищена суспільна небезпека, пов'язана зі створенням безпосередньої загрози для життя і волі людей, і готовністю терористів використовувати будь-які засоби для досягнення мети; використання конспірації як необхідної умови існування терористичних структур і результативності їх дій; опосередкований спосіб досягнення планованого кінцевого результату через здійснення зазіхань на життя і здоров'я людей.

Повстання — одна з форм тероризму

Особливий інтерес становить взаємозв'язок тероризму з різними формами насильницької ідеологічно мотивованої боротьби. Варто зупинитися на повстанні, що як вид воєнних дій широко практикувалося національно-визвольними рухами і партизанською боротьбою. З відомою часткою умовності повстання можна назвати перехідною формою збройного насильства на шляху від війни до тероризму. Виступаючи перед випускниками військової академії у Вест-Пойнті президент США Джон Кеннеді говорив, що повстання як «тип війни, новий за своєю інтенсивністю і разом з тим традиційний — війна партизанів, повстанців, змовників, убивць; війна засад, а не битв; інфільтрації, а не агресії; прагнення до перемоги шляхом вимотування і дезорганізації супротивника, замість втягування його у відкриту війну».

Дійсно, з одного боку, повстання — елемент воєнної тактики, а з іншого, — спрямовано на представників органів влади, цивільні об'єкти й установи, що властиве тероризму. Причина трансформації повстання в терористичну практику — зростання рівня і можливостей держав, незрівнянні з можливостями повстанських рухів. Американський соціолог Джон Хенк Леурдик говорить про два види революційного насильства: *національно-визвольний* і *партизанський*. Відзначає, що міжнародний тероризм як різновид війни виріс з не досягнення значних результатів *національно-визвольних рухів, міських і сільських партизанських воєн у 60-х роках*. Дії *терористів*, стверджує Хек Леурдик, перейшли міжна-

родні межі тому, що відчували: їх проблеми можуть бути вирішені не у власному політичному оточенні, а скоріше, в столицях західного світу. На Заході багато хто розглядають діяльність національно-визвольних і революційних рухів у різних регіонах земної кулі як основне джерело актів міжнародного тероризму. Але розглядати тероризм як одне з логічних продовжень і наслідків національно-визвольної боротьби некоректно. Хоча багато західних учених вважають, що тероризм і національне визволення — дві крайності на шкалі легітимного насильства.

Природно, що *боротьба за національне визволення* оцінюється як позитивна і справедлива незалежно від супутніх їй насильницьких проявів. На думку соціолога Вільяма Вудта, «симпатії до національно-визвольних рухів, історичних традицій революційного розвитку і сучасної моди на бунт завжди висувалися як причини толерантного ставлення до тероризму. Антитерористична політика, безсумнівно, страждала від того загального клімату толерантності». Національно-визвольній боротьбі протиставляється тероризм, свідомо відкида морально. Юрист Валерій Устинов відзначає: «очевидно корінне розходження в підставах, за якими оцінюються ці дві форми насильства. Однак у такому випадку їх навіть не можна розглядати як порівнянні поняття, тому що тероризм заперечується як метод, тактика, а національно-визвольна боротьба або війна — як форма політики або стратегія. Але для пошуку ефективних відповідей на тероризм, розмежування тероризму з іншими формами насильства важливо не тільки непорівнянність, скільки несумісність (антонімічність) двох понять». Саме терористичні методи ведення боротьби офіційно визнаються рухами або національно-визвольними організаціями. Соціолог Борис Ганор вважає: «неможливо... для будь-якої організації бути одночасно терористичною групою і рухом за національне визволення». І якщо терористичні акти стають частиною тактики — саме не ексцесом окремих виконавців і не разовим ситуативним рішенням, а, мабуть, постійною системою, стратегічним вибором, — то за таким критерієм можливо офіційне визнання руху терористичним.

Партизанська війна і тероризм

У сучасних умовах стає складним і важливим питання про *взаємодію тероризму і партизанської боротьби*. Складність не тільки в тому, що в процесі партизанської боротьби вживаються деякі прийоми, використовувані терористами. Складність

зв'язана ще і з тим, що терористи оголошують себе міськими партизанами, а терористичну тактику — *міською герільєю*, тобто здійснюваною в місті *партизанською боротьбою*. У зв'язку з такою претензією терористи ряду регіонів робили спроби здійснення операцій *типу партизанських бойових дій*.

У соціології можна зустріти різні трактування питання про взаємодію партизанської боротьби і тероризму. Політолог Уолтер Лакер наполягає на розбіжності між партизанським рухом і тероризмом, заперечує проти самого поняття *міська герілья*, вважаючи протиприродним, оскільки самою природою герільї їй запропоновано розгортатися в сільській місцевості. Яка ж усе-таки реальна взаємодія між партизанською боротьбою (*герільєю*) і тероризмом? Партизанська боротьба є одна з форм війни між державами (проти окупантів) або громадянської війни (проти панівного класу), що ведеться не армійськими підрозділами, але загонами збройного народу, що користуються широкою підтримкою в масах. Міська герілья є кампанія здійснення політичних замахів, проведена відірваними від народу змовницькими групами.

У соціології зазначається, що «іноді тероризм переростає в партизанську війну (хоча на відміну від партизанів терористи не можуть або не хочуть захоплювати утримувати території) і навіть набирає форму війни між державами». На думку Бориса Ганора, «відмінність між тероризмом і партизанськими діями полягає в проголошенні мети атаки. Якщо атака навмисно спрямована проти цивільної мети, розцінювалася як терористична. Тоді ж, якщо мета — військова або служби безпеки, розцінювалася як партизанська атака». А соціолог Едвін Шпринцак вважає, що «партизанська війна — маленька війна, що підкоряється тим же правилам, що застосовуються у великих війнах, і в цьому її відмінність від тероризму». Відзначається, що більшість організацій, які діють на національній і міжнародній арені, втягнені в терористичні дії й у партизанську боротьбу.

Поняття *партизанська війна* спочатку використовувалося для визначення воєнних операцій, що здійснювалися нерегулярними військами в тилу ворожої армії, місцевими жителями проти окупаційних сил. Не випадково, що у багатьох країнах тепер терористи воліють називати себе партизанами, тим самим претендуючи на видимість легітимності власних дій. Але події 90-х років ХХ ст. і на початку ХХІ ст. внесли корективи в традиційну оцінку дій партизанів. Поняття *партизанська війна* стало застосовуватися не вдаючись до визначення усіх видів революційних війн і терористичних актів. Не всі нетрадиційні війни — партизанські. І сам тер-

мін не повинен використовуватися «як синонім революційної політики, громадянської війни (як у Лівані й Анголі) або тероризму».

Інші дослідники воліють провести більш чітку межу між партизанською боротьбою і тероризмом. Соціолог Арнольд Шмідт говорить: «партизанська війна і тероризм — два різних питання, кожний з яких — наслідок використання насильства». Більш категоричний Уолтер Лакер, заявляє: «Міський тероризм — не нова стадія в партизанській війні, але відмінна від її в істотних рисах, і продовжувач іншої традиції». На його думку, «суть партизанської війни у становленні звільненої території в сільській місцевості і створенні малих військових підрозділів, що поступово ростуть у своїй силі, чисельності й оснащенні... для ведення боротьби з урядовими військами. На звільнених територіях партизани засновують свої інститути, ведуть пропаганду й залучають в іншу відкриту політичну діяльність. Ніщо не застосовується до терористів, чії бази діяльності у великих містах, і які діють таємно малими підрозділами».

Існує й інший підхід до взаємодії між тероризмом і партизанською війною, де за підставу береться заподіяна шкода цивільному населенню. Терористи, на відміну від партизанів, не розмежовують використання засобів і часто вдаються до широкомасштабних убивств, поширюючи «загальний терор» на цивільне населення. На підставі такого підходу можна зробити висновок, що поки підтримуються закони війни і правила збройних конфліктів, дії конфронтуючої уряду сторони повинні розцінюватися як партизанська війна. Як тільки ці правила порушуються (безневинні жертви, культивування страху), — це тероризм.

Взаємодія тероризму і партизанської боротьби поширюється дещо і на взаємодію *тероризму і громадянської війни*. Громадянські війни характеризуються відкритим зіткненням класів, збройними діями мас. Громадянські війни — процес безпосередньої боротьби за політичну владу, тоді як терористичні кампанії мають на меті лише створення умов для такої боротьби.

Важливим моментом питання взаємодії тероризму з революційним насильством. Це центральне питання в ідеологічній боротьбі навколо проблеми тероризму, а особливо «лівого» тероризму. «Ліві» терористи претендують на звання справжніх і єдино послідовних революціонерів. Єдність з ними виявляють багато політологів, що прагнуть видати терористичні угруповання за «революційні рухи», а самих терористів — за справжніх революціонерів. Революція визначається як корінний переворот у житті суспільства, що приводить до ліквідації віджилого соціального

ладу і утвердження нового, прогресивного. Революція може супроводжуватися терором, а може обійтися і без нього. Революційне насильство, в залежності від конкретних соціальних умов, взаємодії сил і особливостей революційної ситуації, може здійснюватися збройним або мирним шляхом. Характерні ознаки, що відрізняють революцію від тероризму: революція — справедливий вплив на уряд з метою створення нового, прогресивного суспільного ладу, тоді як тероризм — це використання насильства, або загроза використання терору для досягнення власної мети, тобто який-небудь вплив при тероризмі незаконний. Революція має стійкі корені в суспільному середовищі, тоді як тероризм не має. Революція — діюче втілення поглядів основної маси населення, тоді як тероризм виражає лише власні інтереси терористів. Революційним насильством є насильство, здійснюване народними масами в момент соціального перевороту і безпосередніх підступів до нього. Тому революційне насильство повинно здійснюватися у формах, «які розраховані на особисту участь мас і забезпеченні участі». Рушійні сили, фундамент революції — визначені соціальні верстви населення, тоді як терористи не мають такого фундаменту.

Геноцид

Геноцид — різновид терористичної політики, спрямованої на знищення великих спільностей населення з расових, національних, релігійних та деяких інших мотивів. Поняття *геноцид* походить від грецького слова *genos*, що означає «рід, плем'я» і латинського слова *caedo*, що значить «убиваю». Геноцид — один з найжахливіших злочинів проти людства, різновид масового терору. В ХХ столітті терор з масовими вбивствами, де жертви вибиралися за етнічною і релігійною ознаками, здійснювався в різних частинах планети. Це дії фашизму в період другої світової війни проти слов'янського і єврейського населення, дії Пол Пота проти кампучийського народу. Вбивали вірменів, слов'ян, курдів, євреїв, католиків та ін. Геноцидом визнані деякі акти апартеїду. Геноцид поєднується з терором, стаючи найагресивнішою формою. Однак мета, переслідувана натхненниками терору і натхненниками геноциду, не зовсім однакові. «При геноциді винищення населення — мета дій, тобто є тим самим кінцевим результатом, заради досягнення якого і спрямовується насильство. При терорі, вираженому в фізичному насильстві над людьми, винищення якоїсь частини політичних супротивників не мета,

а засіб досягнення іншої, важливішої мети — покори т.н. іншу частину політичних супротивників і всіх інших громадян». З іншого боку, геноцид може набирати форми, явно не схожі на відкрите насильство і створення обстановки страху.

Соціологи Лев Гозман і Євген Шестопал справедливо відзначають: «Від інших видів терору і репресій геноцид відрізняється не тільки масштабами (масові репресії проти політичних супротивників), але й ступенем залучення до здійснення актів насильства не тільки владної еліти і співробітників каральних органів, але й, практично, всього населення певної території. На відміну від всіх інших видів насильства, геноцид здійснюється, здається, самим народом. Геноцид виглядає повстанням народу, обуреного утисками з боку інонаціональної або інорелігійної меншості. Геноцид — це злочин, що характеризується не тільки величезним числом жертв, але й великим числом злочинців. Тому, хоча акти геноциду настільки жахливі та безглузді, настільки дуже суперечать нормам людської моралі, що існує спокуса оголосити масові убивства справою хворих людей, звести усе до масового божевілля, помутніння свідомості, було б у корені невірною».

У сучасних умовах під «лівим» прапором виступає багато сепаратистських терористичних угруповань. Поняття сепаратизм (лат. *separatus* — окремий) — прагнення до відділення, відокремлення. Сепаратистський тероризм найважчий для оцінки. У гаслах і діяльності сепаратистських організацій втілюються, іноді повністю, законні сподівання національних або релігійних меншостей, які зазнають дискримінації. Але екстремістські методи надзвичайно небезпечні. Велика кількість безглузвих, часто випадкових жертв, активізація репресивного апарату, анархія і соціальний хаос — неминучі атрибути і наслідки їх діяльності. Сепаратистський тероризм не завжди просто відрізнити від деяких специфічних форм національно-визвольної й антифашистської боротьби, коли через особливість важких умов застосовуються збройні акції.

Одна з форм політичного насильства — *репресії*. Поняття репресія визначається як «покарання, каральний засіб, що застосовується державними органами». Вважається, що «репресіями можна називати будь-які насильницькі дії незалежно від їх законності і моральної виправданості органів державної влади, спрямовані на досягнення політичної стабільності, але не пов'язані з громадянською війною». Репресії можуть мати оборонний характер, бути відповіддю на насильницькі, екстремістські дії опозиційних угруповань (бунти, повстання, суперечки,

заколоти та ін). Такі заходи застосовуються в будь-яких державах, включаючи демократичні (наприклад, припинення діяльності терористичних організацій). Придушення опозиції може бути також превентивним, наступальним. Особливо це типово для тоталітарних режимів. Репресії мають здебільшого інструментальний, ніж демонстративний характер, що і відрізняє їх від державного тероризму. Коли ж репресії мають масовість і число жертв стає значним, мова може йти про політику терору. Репресії завжди консервативні, тобто спрямовані на захист і збереження існуючого політичного ладу. У крайніх випадках репресивні функції виконує армія.

Поняття ж *репресія* визначається як каральний захід, покарання, що застосовується державними органами. В історії прогресивні діячі вдавались до різних методів боротьби з існуючим державним ладом. На знак протесту і непокори вдавались до політичних вбивств, самосуду, терористичних актів, тероризму тощо. Терористичній боротьбі відводилась не головна, а допоміжна роль в революційному русі як засобу піднесення революційних настроїв в масах. Так, Степан Степняк-Кравчинський, який здійснив 4 серпня 1878 року вбивство шефа жандармів Микити Мезенцева на Михайлівському майдані в Петербурзі і зник з місця злочину, пізніше писав, що застосування кинджала стало через відсутність інших методів змусити поважати священні людські права. Не такими методами потрібно добиватися визволення народу. Проти класу може піднятися тільки клас, зруйнувати систему може тільки сам народ. До терору вдавались окремі прогресивні діячі Росії й України, вбачаючи в терорі можливість визволення з-під гніту поневолені маси.

На всіх етапах історії людства боротьба між гнобителями і гнобленими, між угрупованнями панівного класу за владу часто мала характер збройного насилля, спрямованого на придушення, фізичне знищення або залякування політичного противника. Історія знає багато страт суперників суперником, голова страченого виставлялась для страху. Особливо жахливі періоди Середньовіччя, які були характерні безкінечними спаленнями на вогнищі «відьм» інквізиторами, а також повішання на шибениці повсталих та ін.

Тероризм і карні злочини

Від терористичної діяльності відрізняється і карна злочинність. Хоча існує достатня подібність, між тероризмом і карною злочинністю є чимало точок дотику, що в деяких випадках

полегшує переродження терористичної групи в напівкарну організацію. Карні злочинці і терористи свідомо порушують існуючу законність. Подібність тероризму і карної злочинності зв'язано також з тим, що ряд використовуваних ними засобів практично збігається. Між політичним тероризмом та кримінальним злочинним все ж таки більше відмінностей, ніж подібності. Ці відмінності полягають, насамперед, в меті і мотивах їх операцій. Терористи прагнуть залякати суспільство, змінити державний лад, внутрішню політику та ін.; кримінальні злочинці не прагнуть до кардинальних змін в суспільстві, а намагаються, навпаки, не привертати уваги і не порушувати основ суспільства, в межах якого здійснюються злочини. Терористи прагнуть завдати удар системі, а кримінальні злочинці — пограбувати. Тим-то пограбування банку для терористів є допоміжною акцією, а для злочинців — основною. І, навпаки, якщо терористи вирішальне значення надають вбивству або загрозі вбивства, то для «професіоналів» вбивства виправдані лише у зв'язку з можливістю наживи. Кримінальні злочинці не захоплюють посольств, а терористи не тримають публічних або ігрових будинків. Терористичний акт має за мету сколихнути суспільство жорстокістю, зухвалістю для того, щоб стати своєрідним засобом комунікації між терористами і владою, засобом впливу на владу. Тим-то терористи не тільки не приховують свою причетність до злочину, як це роблять кримінальні злочинці, але всіляко його афішують.

Терористи нерідко самі залучають до операцій кримінальників, а в деяких випадках досить широко спираються на злочинні елементи з «ідейних розумінь», вважаючи його «революційним бродінням». Деякі західні політологи відмовляються розмежовувати тероризм і карну злочинність. Однак більшість фахівців цю позицію не поділяють. Соціолог Жан Левассер підкреслює: «хоча одне легко переходить в інше, банда злочинців не тотожна банді терористів». Відмінність між ними у меті і мотивах їх операцій. Терористи прагнуть залякати суспільство, дестабілізувати і змінити державний лад, кримінальники ж намагаються не привертати зайвої уваги і не торкатися основ суспільства, в межах якого тільки і можуть здійснювати злочинну діяльність. Такі акції, як пограбування банку, для терористів допоміжні, а для кримінальників — основні. І якщо терористи вбивству і погрозі вбивства надають вирішального значення, то для професійних злочинців вбивства виправдані тільки в зв'язку з можливістю наживи. Необхідно бачити і враховувати специфіку кожного із соціальних явищ. Тільки тоді наукові критерії виправдані. У міркуваннях

про те, що між тероризмом і карною злочинністю не можна провести розмежувальної лінії, криється не тільки юридичний формалізм. Звичайно, можуть бути спрощені форми вираження відмінностей між тероризмом і кримінальним злочинством. Але занадто часто терористи і карні злочинці зв'язані з повністю визначеною політичною тенденцією. Старий спосіб реакції — отожднючи тероризм зі злочинністю і використовуючи розширене трактування тероризму, поєднати кримінальні з будь-якими терористичними і нетерористичними формами збройного і навіть неозброєного протесту.

Отже, подібність і розпоєднати тероризму з іншими близькими, але не ідентичними поняттями, можна сформулювати сукупність ознак тероризму, що визначають його суть. По-перше, основу тероризму складає насильство, що викликає жах, страх і тривогу. Це виявляється між окремими людьми й у відносинах між народами і державами. Сам факт можливості, а тим більше погроза застосувати насильство, робить сильний емоційний вплив. *Тероризм — форма організованого насильства.* По-друге, відсутність прямого зв'язку між жертвами і метою, на яку спрямовують свої дії терористи. При здійсненні терористичних актів, практично завжди, терористична організація бере на себе відповідальність за вчинені акти насильства, тому *насильство — спосіб досягнення поставленої мети.* Ціль тероризму — боротьба за владу і перебудову суспільства. По-третє, публічність, демонстративність дій — одна з основних ознак тероризму. Ефект несподіванки. Терористичні формування не можуть існувати без підтримки ззовні. Механізми терористичної діяльності вдаються до пошуків фінансових засобів, озброєння і засобів технологічного тероризму, у тому числі ядерного, хімічного, бактеріологічного і кібертероризму. По-четверте, соціальні симпатії й антипатії, породжувані терористичними конфліктами, сприяють поляризації суспільства на глобальному рівні і на такій основі — втягунню широкого кола людей у механізм терору. Активізація тероризму в демократичних суспільствах. Відсутність (або удавана відсутність) причин внутрішнього походження не виключає в багатьох країнах небезпеки прояву різних форм тероризму. Терористичні конфлікти стають міжцивілізаційними.

Сучасний тероризм — це могутні структури з відповідним оснащенням і фінансово-економічними можливостями. Тероризм перетворився в дуже прибутковий бізнес глобального масштабу з розвинутим «ринком праці» і додатка капіталів, зі своїми правилами і мораллю, не сумісними ні з якими загальнолюдськими і

демократичними принципами і цінностями. Важлива особливість сучасного тероризму — виразне зростання його військових формувань. Тероризм здатний вести диверсійно-терористичні війни, брати участь у масштабних збройних конфліктах. Все виразніше проглядається тенденція до взаємної дифузії сучасних військових конфліктів і тероризму, вказуючи на тероризм як на війни четвертого покоління, війни в XXI ст., коли країни можуть бути втягнені в збройне протистояння з терористичними і подібними воєнізованими формуваннями, що не мають прямої державної належності. Ще чверть століття назад Беллі Дженкінс припускав як «можливу тенденцію», що національні уряди визнають досягнення терористичних формувань і почнуть використовувати їх тактику як засіб сурогатної війни проти інших країн: «Сучасні традиційні війни стали сильно непрактичними. Вони занадто руйнівні. Вони занадто дорогі...». Інструменти війни, якими колись володіли тільки армії, тепер доступні бандитам. Тероризм XXI століття — психологічно, технологічно й інформаційно — форма сучасного насильства. Технологічний тероризм вийшов на ступінь реальної небезпеки на лідируючі позиції. Можна виділити дві основні характеристики: зв'язок з потенційним застосуванням терористами засобів масового ураження і знищення (хімічної, ядерної, бактеріологічної зброї), а також зв'язок з актами тероризму, спрямованими проти найважливіших об'єктів і елементів промислової інфраструктури, що за своєю руйнівністю здатні спричинити катастрофи. В найближчі роки можемо стати свідками прояву нового виду тероризму, коли диверсії будуть здійснюватися не за допомогою вибухових пристроїв, а шляхом виведення з ладу найбільших інформаційних систем через всевітню комп'ютерну мережу Інтернет. Комп'ютерні диверсії мають переваги: знижуються шанси потерпілого на відновлення збитків, теракт одержує більш широкий суспільний резонанс, піймати конкретного виконавця дуже важко. Особливу небезпеку для суспільства становить існуюча можливість заволодіння терористами ядерними технологіями, що виведуть терористів на якісно вищий і вкрай небезпечний потенційний рівень. Світове співтовариство поки, що так і не знайшло кардинального засобу від тероризму. Небезпека ж тероризму зростає. Безпорадність окремих держав і всього світового співтовариства перед сучасними терористами вселяє терористам впевненість у власній невразливості, заохочує розвивати досягнутий успіх.

І в сучасних умовах можна говорити про колосальний руйнівний потенціал тероризму, що представляє одну з головних погроз

існування людства. Терористичні акти, здійснювані практично у всьому світовому просторі, повністю розвіюють ілюзії стримуючих тероризм факторів. Сумні приклади терористичних дій підтверджують песимістичні пророкування про те, що «держави, незалежно від того, демократичні чи авторитарні, не будуть мати імунітету в майбутньому від нападу терористів», особливу важливість здобуває сформування продуманої й ефектної погодженої відповіді тероризму. Загальновідомо, що насильство породжує насильство. Тероризм викликає тероризм — тому він неминучий. Боротьба з тероризмом важка, високозатратна і малоєфективна. Має не активний, а реактивний характер.

В сучасних умовах боротьба проти тероризму ускладнюється подвійною і непослідовною поведінкою правлячих класів і влади, які наживають політичний капітал на терористичних акціях, відтісняють з політичної арени і дискредитують справді демократичні і ліві сили. Тому заходи, що вживаються проти тероризму, половинчаті: репресій зазнають лише справді ліві, прогресивні сили, а злочинні праві екстремісти так і залишаються непокараними. Урядова преса і служба привчають обивателя до повсякденності тероризму. Звертаючи увагу на тероризм, засоби масової інформації сприяють його поширенню. Рішуча радикальна боротьба проти тероризму невіддільна від боротьби проти причин, що його породжують: соціальної несправедливості, насилля, авантюризму, агресії тощо. Логіка політичної боротьби на певному етапі допускає компроміс навіть між системними супротивниками. Досвід історії показує, що згодом такі тимчасові союзники, які вирішили загальне завдання, продовжують боротися вже між собою, поступово, але неухильно згортаючи масштаби легального політичного суперництва до меж однієї політичної партії, переходячи потім на внутрішній фракційний рівень. Тільки демократичні інститути і закони, що забезпечують політичний плюралізм і легальні форми боротьби, дозволяють, скажімо, представнику лівих сил стояти на одній трибуні з правими тощо. В ситуації ж, коли політична влада стане належати одній тільки політичній партії, неминуче відбудеться «внутрішня розбірка» з апеляцією постраждалого до порушених демократичних правил, що досі разом успішно й наполегливо руйнувалися. Вибір шляхів розв'язання конфліктів повністю залежить від конфліктуючих сторін.

Попередження тероризму повинне здійснюватися в кількох напрямках. По-перше, шляхом впливу на основні явища і процеси в суспільстві, що володіють теророгенним ефектом. По-друге, виявлення і запобігання терористичних актів, що могли б бути

зроблені в недалекому майбутньому і навіть найближчим часом. Це припускає виявлення суб'єктів і об'єктів тероризму, його причин, способів й інших обставин. По-третє, припинення терористичних актів, що відбуваються по відношенню державних і суспільних діячів. По-четверте, попередження, запобігання і припинення таких, подібних з тероризмом, злочинів, як геноцид, диверсія і т. д. Особливе місце в діяльності державних і громадських організацій у боротьбі з тероризмом належить міжнародним організаціям, а також координації зусиль різних країн у попередженні і припиненні цього зла.

ЛІТЕРАТУРА

Антипенко В. Ф. Боротьба з міжнародним тероризмом: міжнародно-правові підходи. — К., 2002.

Витюк В. В., Ефірів С. А. «Лівий» тероризм на Заході: історія і сучасність. — М.: Наука, 1987.

Ліпкан В. А., Никифорчук Д. Й., Руденко М. М. Боротьба з тероризмом. — Київ: Знання України, 2002.

Ляхів Е. Г., Попов А. В. Тероризм: національний, регіональний і міжнародний контроль: Монографія. Ростову-на-Дону, 1999.

Ольшанский Д. В. Психологія тероризму. — СПб., 2002.

Салимов К. Н. Сучасні проблеми тероризму. — М., 1999.

Требин М. Тероризм ХХІ века. — Мн., 2003.

Війна — породження політики та її метод для досягнення певної економічної, соціальної, воєнної та іншої мети. Тому правомірна теза про війну як продовження політики іншими, а саме — насильницькими методами. Політика, що допускає війну або призводить до її появи, є політика війни. Але така політика розкриває тільки верхній, стратегічний зріз, що характеризує загальне спрямування діяльності держави. Існує спеціальна галузь, сфера політики, що безпосередньо займається вирішенням практичних питань підготовки і ведення війни — *воєнна політика*. Ще в XIX ст. один з видатних воєнних теоретиків Генрі Жоміні підкреслював, що під політикою війни розуміються всі взаємовідносини між дипломатичною діяльністю і війною, тоді як термін *воєнна політика* означає тільки військові комбінації уряду і полководця.

1. ВОЄННА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: СУТЬ, СТРУКТУРА. ВОЄННА ДОКТРИНА УКРАЇНИ

Поняття воєнна політика

Що таке воєнна політика? *Воєнна політика* — частина загальної політики певних соціальних сил і спеціально створених ними інститутів влади, що спрямована на підготовку і використання (навмисне або вимушене, військове або невійськове) засобів збройного насильства для досягнення тих чи інших класових, національних або загальнолюдських інтересів, поставленої мети; для ведення війни або протидії їй. На рубежі XVIII—XIX ст. воєнна політика виділилася у відносно самостійну галузь діяльності. *Воєнна політика* — сукупність принципів, мети і завдань державної діяльності, законодавчо закріплених у формі актів і рішень уряду, з визначення змісту заходів уряду та його органів, спрямованих на забезпечення воєнної безпеки країни. Спочатку керівництво війною і воєнною справою іменувалося *стратегією* (великою стратегією), політичною стратегією, а пізніше утвердилося сучасне поняття — *воєнна політика*. Субординацію і координацію понять вдало визначив німецький воєнний теоретик Адам Генріх Дітріх Бюлов. Розкриваючи суть воєнної політики

як великої стратегії, відзначав, що *політична стратегія належить до воєнної тому, що воєнна стратегія є найвища*. Вперше розкрив складну діалектику перетворення воєнної стратегії у воєнну політику один з видатних теоретиків Карл Клаузевіц. У праці «Про війну» відзначав, що стратегія «межує з політикою і державознавством або, вірніше,... сама стає і тим й іншим». Відомий російський воєнний теоретик Георгій Леєр визнав необхідним підвести під воєнно-політичну діяльність серйозну наукову основу, відзначаючи, що політичні умови щодо ведення воєнних дій, коротше кажучи, того зв'язку, що існує між війною і політикою, і мають скласти завдання саме воєнної політики.

Сучасні погляди на проблему воєнної політики досить чітко сформулював англійський воєнний теоретик Ернст Кінгстон-Макклорі: «Національна політика — це вершина трикутника, основою якого служать економічна політика, зовнішня політика і воєнна політика в їх сукупності. Стратегія досить суттєво впливає на всі три види політики і, насамперед, зазнає впливу з їхнього боку. Отже, *воєнна політика — це діяльність соціальних сил і спеціально створених ними владних інститутів, що виникла на стику загальнодержавної політики і воєнної стратегії, спрямована на формування і використання засобів збройного насильства для ведення війни або протидії їй, а також для досягнення тієї чи іншої національної або загальнолюдської мети*.

З позицій міждержавних відносин воєнна політика диференціюється на ряд структурних напрямків залежно від соціального характеру взаємодіючих країн, а також від своєрідності тих або інших регіонів світу. З початку ХХ ст. в економічно розвинених державах і в СРСР воєнна політика мала характер конфронтацій. Це тривало доти, поки активно не виявилися істотні процеси, що відбуваються в світі, глибокі зрушення в середовищі світових соціальних систем, навальне наростання грізних глобальних небезпек і, насамперед, світової ядерної катастрофи. Глибока, всебічна криза, що відбулася в 60—70-х роках, викликала потребу пошуку принципово інших підходів до воєнної політики. На зміну політиці жорсткого воєнного протистояння приходять воєнна політика неконфронтаційного спрямування, покликана відвертати війни. Воєнна політика держав, що об'єднувалися в «соціалістичну», «братерську» співдружність, спрямовувалася на забезпечення їх колективної і національної безпеки. Але в здійсненні воєнної політики виявилася і чимало слабких місць. Не вдалося розповсюдити воєнно-політичну інтеграцію на всі країни, що входять в співдружність, подолати її односторонність, надмірне

домінування в ній і по формі, і по суті інтересів Радянського Союзу, що було схоже на диктат або пряме збройне втручання у внутрішні справи держав співдружності.

З країнами так званого *третього світу* воєнна політика допускала надання воєнної допомоги і підтримки в найрізноманітніших формах (аж до участі радянських військ у бойових діях). Згодом це стало для СРСР широкомасштабним і непосильним вантажем. Виявилися серйозні прорахунки і не виправдані кроки. Залученість СРСР в справі «третього світу» стала явно не по коштах (так, на початку 90-х років неповернений Радянському Союзу борг перевищив 85 млрд карбованців), назріла необхідність радикальних змін, більш повного врахування національних і загальнолюдських інтересів різних сторін.

Структура воєнної політики

Структуру воєнної політики складають, по-перше, суб'єкти воєнної політики; по-друге, мета воєнної політики; по-третє, об'єкти воєнної політики; по-четверте, засоби досягнення воєнно-політичної мети і, нарешті, умови, в яких здійснюється воєнно-політична діяльність. І хоча воєнно-політична обстановка і не входить складовим елементом в структуру воєнної політики, все ж здійснює найбезпосередніший вплив на процес її функціонування та розвитку.

Суб'єктами воєнної політики виступають держави та їх об'єднання, нації, класи, соціальні групи і створювані ними інститути. У сучасному суспільстві практично будь-яка соціальна верства має специфічні риси, своє бачення проблеми, досягнення своєї мети засобами збройного насильства, і створення спеціальних інститутів. Таке становище — реальний фактор для більшості держав, що розвиваються, в яких ті або інші національні, класові, релігійні та інші групи мають свої збройні формування і зі зброєю відстоюють власні інтереси. Єдино прийнятним і законним суб'єктом воєнної політики визнається держава.

Проблема вироблення воєнно-політичної мети — виняткове право військово-політичного керівництва країни. Ця мета відображає докорінні інтереси самої країни і сил, що правлять у державі. На основі мети воєнної політики визначаються і її об'єкти, якими виступають групи або окремі держави, нації, класи, соціальні верстви і створювані ними інститути збройного насильства всередині країни і на міжнародній арені. Засобами досягнення воєнно-політичної мети виступає збройне насильство, ядро яко-

го — збройні сили. Армія — безпосередній об'єкт воєнної політики. Армія визначає можливості держави по захисту країни і досягнення воєнно-політичної мети на міжнародній арені. Один з воєнних теоретиків Генріх Жоміні писав, що уряд, який, під яким би не було приводом, залишає в зневазі свою армію, заслуговує засудження, тому, що тим самим готує приниження своїй країні і своїм військам замість того, щоб, діючи протилежно, підготувати їх успіх. Зовсім не дотримуємося тієї думки, що уряд повинен жертвувати для армії всім, — це було б нісенітницею. Але все ж армія повинна бути предметом постійного піклування уряду.

Визначаючи характер впливу воєнної політики держави на систему міжнародних військово-політичних відносин, можна класифікувати особисті види воєнної політики.

Сучасні держави вдаються до різноманітності воєнної політики.

По-перше, один з видів воєнної політики держави — *авантюристична, агресивна*. Така політика характерна для держав, де політична влада захоплена найреакційнішими або ультраревольційними колами національної буржуазії, що переслідують реакційну мету, або не відповідає реальним можливостям держави в системі міждержавних відносин на глобальному або регіональному рівні, або відверто спрямована проти об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Для реалізації такої політики допускається використання таких засобів, форм і методів ведення війни, що суперечать звичайним нормам, приводять до колосальних втрат, не забезпечують можливості досягнення політичної мети (типова воєнна політика фашистської Німеччини періоду другої світової війни).

По-друге, *агресивна воєнна політика*. *Агресія* — *пряме або побічне застосування збройної сили однією державою проти політичної незалежності або територіальної цілісності іншої*. *Агресія* — *напад, який здійснює яка-небудь держава першою, характеризується ініціативою, наміром або агресивністю*. Агресивна воєнна політика притаманна сучасним державам, де правлячі кола допускають досягнення певної мети за рахунок обмеження інтересів інших держав. Прагнення одних держав неминуче зустрічається з протидією інших. Реалізація агресивної воєнної політики допускає опору на воєнну силу та її використання у найбільш крайніх формах.

По-третє, *непослідовна воєнна політика*. Така політика притаманна більшості сучасних держав, що розвиваються, прагнуть, з одного боку, до досягнення інтересів панівної національної буржуазії, реалізація яких в тому або іншому випадку допускає

збройне насильство, а з іншого — змушені брати до уваги об'єктивне становище системи міжнародних воєнно-політичних відносин. В сучасних умовах реалізація такої воєнної політики не замикається тільки на використанні засобів збройного насильства, а допускає широке застосування політичних, дипломатичних та інших засобів. Однак, як тільки виникає реальна можливість досягнення політичної мети засобами збройного насильства, як правило, воєнно-політичне керівництво їх використовує. Витрати на нарощування воєнної могутності складають лівову частку загальних витрат держав, що розвиваються.

По-четверте, *реалістична воєнна політика*. Така воєнна політика властива державам, в основі інтересів яких лежить об'єктивне врахування реального становища воєнно-політичної обстановки у світі та регіоні, рівень розвитку засобів збройного насильства, місця та ролі держави у системі міжнародних відносин і співвідношення сил в ній. Реалістична воєнна політика допускає рішення політичних завдань здебільшого мирними засобами, відмову від воєнної конфронтації. Можна однозначно стверджувати, що реалістичну воєнну політику в сучасних умовах проводять більшість розвинених європейських держав.

По-п'яте, *послідовно миролюбна воєнна (оборонна) політика*. Це політика держав, де передбачається застосування засобів збройного насильства винятково у період агресії ззовні. Таку воєнну політику реалізують традиційно нейтральні держави — Швеція, Швейцарія.

Функції воєнної політики

Воєнна політика реалізується з допомогою певних функцій: *світоглядної, методологічної, виховної, організаційної, мобілізаційної, координаційної, прогностичної, планово-аналітичної*.

Світоглядна функція воєнної політики держави допускає формування у громадян, воїнів уявлення про політичну систему суспільства, його цінності, які необхідно охороняти і захищати, сприяє генеруванню ідей, поглядів, програмних і доктринальних настанов, якими керуються суб'єкти воєнної політики. Існуючі в суспільстві воєнно-політичні погляди відображаються в Конституції, правових актах і військових документах. Явна їх недооцінка, слабка наукова розробка і догматична застиглість можуть негативно відбитися на загальнонаціональній безпеці країни.

Методологічна функція воєнної політики полягає в забезпеченні правильного наукового розуміння оборонних завдань дер-

жави громадськими і військовими керівниками, всіма військово-службовцями і громадянами країни.

Виховна функція воєнної політики передбачає формування і закріплення ідейних переконань воїнів, їх відданості тому суспільству, які захищають, життєву активність і високі морально-бойові якості.

Організаційно-мобілізаційна і координаційна функції воєнної політики тісно переплітаються і реалізують мету управління всією сферою оборони держави для її захисту, координують діяльність всіх гілок влади держави в різноманітних ситуаціях, мирних або воєнних.

Прогностична і планово-аналітична функції виконують роль оцінки воєнно-політичної обстановки в різноманітних геополітичних сферах, тимчасові масштаби, підводить під воєнно-політичну концепцію і воєнну доктрину держави відповідну інформаційну і аналітичну базу, дає можливість передбачати перспективу розвитку воєнно-політичних подій.

Організаційно-управлінська функція, по суті, перетворює в життя прогнози і аналітичні результати досліджень у воєнно-політичну практику. З її допомогою втілюється діяльність органів воєнно-політичного управління з реалізації концепції безпеки країни, воєнної доктрини держави.

Воєнна доктрина держави

Воєнна політика знаходить концентроване відображення у воєнній доктрині держави. *Воєнна доктрина держави* — це прийнята в державі на певний період система поглядів на мету, характер можливої війни, на підготовку до неї країни і збройних сил, засоби ведення воєнних дій. В «Законі України про оборону України» відзначається, що воєнна доктрина України визначається принципом оборонної достатності в будівництві Збройних Сил України і ґрунтується на тому, що Україна: *не визнає війну як засіб вирішення міжнародних проблем; прагне до нейтралітету і дотримання неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не нагромаджувати ядерної зброї; не має територіальних претензій ані до жодної держави і не бачить ані в жодному народі образу ворога; ніколи першою не почне бойових дій проти будь-якої країни, якщо не стане сама об'єктом агресії.*

Воєнна доктрина України має оборонний характер. Україна виходить з того, що не є потенційним супротивником будь-якої конкретної держави. Воєнна доктрина України включає, по-

перше, воєнно-політичні аспекти; по-друге, воєнно-технічні аспекти; по-третє, воєнно-економічні аспекти.

Основні воєнно-політичні аспекти воєної доктрини України полягають в тому, що Україна не має територіальних претензій ані до жодної держави і не визнає їх стосовно до себе; строго дотримується принципу недоторканості існуючих кордонів; поважає державний суверенітет і політичну незалежність інших держав; сприяє паритетному і збалансованому скороченню всіх видів збройних сил; стоїть за вирішення міждержавних суперечностей тільки політичними засобами; будує свої відносини з іншими державами при взаємному врахуванні всіх питань національної безпеки країн; забороняє використовувати свої збройні сили для реалізації політичної мети на своїй території; виступає проти розміщення іноземних військ на своїй території і на територіях інших держав без їх згоди; виключає своє одностороннє повне роззброєння.

Стратегічною метою України в сфері оборони є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності і недоторканості кордонів.

Проблеми воєнної політики держав тісно взаємозв'язані з питаннями їх зовнішньої та внутрішньої політики, економіки, технологічної безпеки, культури та освіти. Нові умови для проведення воєнної політики виникли між колишніми союзними республіками — державами Співдружності. Свій суверенітет незалежні держави Співдружності зв'язують з наявністю власних збройних сил. Поки що, на жаль, ще до кінця не сформульована концепція воєнно-політичних відносин між всіма країнами Співдружності Незалежних Держав (не всі згодні створити новий оборонний союз; не всі країни, в тому числі і Україна, згодні підписати єдиний документ з військово-політичного співробітництва та ін.).

Нова політика проводиться в умовах, коли у держав колишнього Союзу немає союзників, немає єдиного оборонного союзу, а НАТО продовжує існувати, планує прийняти в свої ряди нових членів (насамперед, Угорщину, Чехію і Словаччину, Польщу, держави Прибалтики, Болгарію і Румунію). Існуюча в сучасних умовах воєнно-політична обстановка в світі показує, що розширення НАТО на Схід має свої плюси і мінуси для України: *по-перше*, розширення зон стабільності і нормалізації ситуації в Європі, що відповідає національним інтересам України; *по-друге*, виникає можливість отримання додаткових гарантій безпеки з боку НАТО; *по-третє*, встановлення більш близьких відносин України з Західною Європою в політичній і економічній сферах.

Але необхідно подолати явні недоліки. Адже розширення НАТО в такому вигляді, як пропонується, навряд чи підвищить рівень безпеки України. Поки не будуть урегульовані відносини між НАТО і Росією, Україна може виявитися в оточенні двох протиборствующих сил: НАТО — з Заходу і Півдня, Росія — з і Сходу і Півночі. Розширення НАТО може привести в майбутньому до поділу Європи на два табори, але вже в нових кордонах і сферах впливу. Політичні кола України виступають проти входу України в оборонний Союз Співдружності незалежних держав. Концепція розширення НАТО на Центральну Європу до кордонів України може бути прийнята і Україною, але в тому разі, якщо НАТО погодиться підписати договір про ненапад. У договорі повинні бути чітко сформульовані гарантії територіальної цілісності і незалежності України, виключення можливості розміщувати ядерну зброю на території потенційних членів НАТО. Політика України спрямована на розширення та зміцнення співробітництва із Заходом та Сходом. Співробітництво має бути різноманітним: від повномасштабного політичного договору з Росією до тісного економічного і військово-технічного співробітництва з країнами Заходу. Природно, розширення НАТО на Схід може привести до виникнення нових тенденцій у поділі в Європі. Проблема забезпечення Україні надійних гарантій безпеки до кінця не вирішена. Ані Росію, ані США не можна розглядати як потенційних супротивників України. Розширення військово-технічного співробітництва із Заходом і Сходом спрямоване на підвищення боєздатності власних Збройних Сил України.

Сучасна воєнна політика держав, що утворилися після розпаду СРСР, лише формується. Та воєнна політика може стати гідною реального буття, якщо існує її опорний інститут, її основне знаряддя — *армія, збройні сили*. Світовий досвід сконцентрувався в сучасних умовах в трьох головних підходах: західному, східному і нейтральному. *Західний підхід до формування і реалізації воєнної політики*, будівництва збройних сил (а такий підхід властивий для США і більшості країн Західної Європи) характеризується урівноваженістю державного і суспільного контролю за функціонуванням всієї воєнної організації, жорсткою департизацією збройних сил, *домінуванням концепції політичного реалізму і балансу сил*, послідовним переходом до призначення громадянських осіб на високі військові посади. *Східний підхід*, раніше притаманний СРСР, а в сучасних умовах — Китаю, Північній Кореї та В'єтнаму, характеризується глибокою і всебічною політизацією військового будівництва, визнанням керівної ролі в

збройних силах однієї політичної партії, закритістю, розгалуженою і разом з тим досконалою системою виховання військовослужбовців. *Нейтральний підхід до формування і реалізації воєнної політики*, характерний для Швейцарії, Швеції, Фінляндії, базується на *концепції незалежної оборони* і незалежності від воєнних блоків і воєнно-політичних союзів. Підхід увібрав все прогресивне західного підходу (демократизм, департизація, відкритість для суспільного контролю) і східного (цілеспрямоване виховання особистого складу армії). Воєнна політика України повинна бути готовою реагувати на будь-які повороти історії.

Поняття армія

Армія — орган держави, призначений для проведення її політики засобами збройного насильства. Армія — політичний інститут у суспільстві, визначається тим, що в державі — це установа державна, відображає інтереси певних класів, соціальних спільностей, покликана відображати і захищати загальнодержавні інтереси. Здійснюючи управління суспільством, охороняючи його економічну і соціальну структуру, держава має на світовій арені і всередині країни свої особливі інтереси і завдання, суть та обсяг яких визначаються самою природою держави. Для їх реалізації держава повинна піклуватися про забезпечення своєї політичної могутності, без якої саме її існування залежало б від випадку і підлягало б небезпеці ззовні. Для захисту інтересів і недоторканості державних кордонів, територіальної цілісності і створюється спеціальна організація — *армія — реальна сила, необхідна опора і знаряддя верховної влади.* Армія — специфічна організація — організація збройна. Армія — це основна частина воєнної організації держави особливого призначення: здатна вести війну, збройну боротьбу на всіх рівнях. Все це і характеризує армію як політичний інститут. Поняття *армія* охоплює всі підрозділи збройних сил країни: флот, авіацію, сухопутні війська.

Армія виникла на певному етапі розвитку суспільства. Мабуть, при певних умовах армія зникне. На сучасному етапі в Україні і за рубежом дедалі більше прихильників завойовує *ідея про ненасильницьку цивілізацію.* Логіка розвитку сучасних засобів збройної боротьби привела людство до висновку про неможливість їх застосування при вирішенні політичних суперечок і конфліктів. Цивілізація, заснована на насильстві, переживає глибоку кризу, вихід з якої можливий тільки на шляхах пошуку ненасильницьких засобів розв'язування соціальних суперечностей. Ар-

мія в таких умовах з органу насильства повинна трансформуватися в орган відвернення насильства, вирішення надзвичайних проблем суспільства (природні катастрофи, ліквідація їх наслідків та ін.). Прообраз такої армії — *війська ООН*.

Однак дійсність така, що армії існують і відіграють значну роль в житті всіх країн і людства. *Армія — особливий соціальний інститут насильства*. Фрідріх Енгельс відзначає, що армія — організаційне об'єднання збройних людей, що утримується державою з метою наступальної або оборонної війни. *Армія — частина конкретного суспільства*. Кожна армія створюється, функціонує і розвивається в системі конкретних суспільних відносин. Суспільство зумовлює класово-політичне обличчя, історичне призначення, соціальні функції армії, а також її місце серед інших суспільних організацій. Залежно від зміни типу суспільного ладу і надбудови відбувається зміна типів армії, її розвиток. Армія — не тільки частина суспільства, але й навмисно, свідомо створюваний соціальними спільностями, класами, націями, державами та їх коаліціями суспільний інститут. Не організаційна структура, не засіб комплектування і озброєння, а *соціальне призначення відображають соціально-політичну суть армії*. Саме соціально-політичний характер та історичне спрямування суб'єкта, що утворює армію, визначає її класову суть і функції в суспільстві.

Армія — не тільки частина конкретного суспільства і свідомо створюваний інститут, але й знаряддя ведення війни. Армія виступає головним знаряддям насильства політичного, тобто війни, і виконує функції притаманними тільки їй засобами і методами — бойовими діями. В суспільстві існують й інші збройні організації (формування держбезпеки, прикордонні і внутрішні війська, міліція, воєнізована охорона та ін.), але тільки армія здатна вести тривалу збройну боротьбу в сучасній війні, зв'язану зі значними матеріальними і людськими втратами.

Армія — це органічна частина політичної організації суспільства. Армія може бути зрозумілою тільки як компонент організації суспільства, зумовлений характером політичної влади, засобами її здійснення і специфікою воєнної політики. Воєнна політика класів і держав відображає інтерес конкретних класів і служить певній класовій меті, армія характеризується конкретно-класовим характером і призначенням, а її діяльність має політичне забарвлення. Крім того, армія ще й специфічна організація. *Специфіка армії полягає в тому, що вона є частиною воєнної організації держави*. Воєнна організація — сукупність збройних

сил, служби безпеки, національної гвардії, органів і підрозділів внутрішніх сил, прикордонних військ та інших об'єднань, створюваних для забезпечення економічного і політичного розвитку України. *Армія призначена для реалізації всіх форм збройного насильства над політичними супротивниками.* Тому до армії належать лише ті збройні політичні установи, що безпосередньо займаються збройною боротьбою в ім'я політичної мети класів. Виділення такого критерію дозволяє відокремити військову організацію від інших збройних об'єднань, не зв'язаних безпосередньо з війною (воєнізована охорона), і від установ, що забезпечують або сприяють функціонуванню військової організації (Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту).

Типи армії

Американський військовий теоретик Чарльз Москок пропонує три типи суспільства і збройних сил: суспільство нейтралізації до війни, суспільство стримування війни, суспільство відбиття війни. Типу *суспільство готовності до війни* відповідає за своїми характеристиками більшість країн НАТО та інших воєнних блоків. Більшість постійних армій будуються за принципом військової повинності і високої мобільності. Тип *суспільство стримування війни* більш характерний в 70—80-х роках для США, Канади та Великобританії з їх збройними силами: зменшуються розміри армій з переходом від масових до високооплачуваних і високотехнічних професійних збройних сил. Тип *суспільство заперечення війни* характерний для західноєвропейських та північноатлантичних країн (Швеція, Швейцарія, Канада) і їх збройних сил з переходом від існуючих великих армій до малочисельних кадрових збройних сил при наявності підготовленого резерву. Армія як знаряддя держави має внутрішні та зовнішні функції. Внутрішня функція армії зводиться до того, що армія покликана, насамперед, виступати гарантом політичної стабільності суспільства. Зовнішня функція армії полягає в захисті території своєї держави від зовнішніх ворогів, в проведенні політики держави на міжнародній арені із застосуванням збройного насильства.

Основне полягає в тому, що з поступовою еволюцією сучасних держав від *суспільства готовності до війни до суспільства стримування війн* і до суспільства нейтралізації війн відповідно змінюються суспільний статус і функції військових.

Перспективи розвитку армії

Розвиток і будівництво Збройних Сил України здійснюється в таких основних напрямках. По-перше, підготовка військових кадрів. Без достатньої кількості надійних, відданих Батьківщині, освічених і вихованих на національних традиціях офіцерів неможливо створити боєздатну регулярну армію. По-друге, оптимізація штатної чисельності. По-третє, вдосконалення організаційної структури збройних сил, підтримання озброєння і військової техніки в стані боєготовності, а в перспективі — оснащення армії сучасним озброєнням і військовою технікою. По-четверте, підвищення ефективності системи управління збройними силами. Досягнути мети можна шляхом створення і розвитку всіх складових систем управління: органів і пунктів управління, системи зв'язку і АСУ, а також спеціальних систем; розвитку військової науки. В армії доцільно створити сприятливі умови не тільки для її розвитку, але й щоб досягнення науки знаходили відображення у війсьній доктрині, концепціях і програмах будівництва і розвитку збройних сил.

Сучасне становище збройних сил і перспективи економічного забезпечення їх життєдіяльності диктують необхідність пошуку нових підходів у будівництві і розвитку Збройних Сил України. В Конституції України визначено права і обов'язки Збройних Сил: оборона країни; захист її суверенітету; захист територіальної цілісності і незалежності (ст. 17). Армія — невід'ємний інструмент політики держави. Історичний досвід показує, що в моменти глибоких криз суспільства армія може виходити з підпорядкування законній владі, розпадатися на формування, що протистоять одне одному, претендувати на політичну самостійність, вирішувати долю політики і політиків. Політична боротьба — закономірне явище, одне із джерел розвитку суспільства. Але залишена сама на себе, армія має тенденцію до небезпечного загострення ситуації і застосування насильства. Розвинені демократичні суспільства встановлюють правові і моральні обмеження дій армії. Одним з них є юридична заборона військовим брати участь у політичній боротьбі не тільки тому, що військові мають *виконувати волю лише легітимної державної влади*, але й через те, що залучення до політичних баталій наймогутнішого організованого згуртованого об'єднання, яким є збройні люди, приводить до мілітаризації суспільства і утвердження насильства в політичному житті.

У ХХ ст. домінуючою стала тенденція усунення військових від формування загальної державної політики, виведення їх з предста-

вницьких і виконавчих органів влади. У багатьох країнах військові не входять до складу уряду і навіть міністри оборони — громадянські особи. Процес усунення військових з політичної боротьби повсюдний, хоча й не рівномірний: в Європі — давно завершився, в Латинській Америці наближається до повного і незворотного завершення, в Азії набирає темпи і поширюється. І лише в ряді країн Африки і Близького Сходу генерали і офіцери виступають вирішальною силою в політичному житті, здійсненні владних функцій. Досвід показує, що військовим варто або носити мундир і займатися професійною справою, або, включаючись в політику, подавати у відставку. Саме по такому шляху пішли в деяких колишніх соціалістичних країнах Східної Європи. В Польщі, наприклад, кадрові військові не можуть суміщати армійську службу з виконанням обов'язків депутатів і сенаторів. На період роботи у виборних органах місцевої та центральної влади військові припиняють службу. Аналогічний закон прийнято і в Україні.

Дестабілізуючий вплив на морально-політичний стан армії може викликати втягнення військовослужбовців у політичні партії, суспільні організації та рухи. Багатопартійність суспільства зумовлює внесення істотних змін у військове будівництво. Департизація армії привела до ліквідації в ній партійних організацій, до розформування всеармійського партійного комітету і контрольної комісії. Більше мільйона комуністів припинили організовану партійну діяльність. Водночас скасовані політоргани, а це — близько 350 генералів і 90 тис. офіцерів. Характерно, що більш 90 % офіцерів і прапорщиків називали позитивним заходом припинення в армії діяльності партійних організацій і політорганів. Більшість вважають, що такі заходи не привели до негативних наслідків для військ, хоча й утворився певний ідейно-моральний вакуум. За законом України про політичні партії військовослужбовці не можуть бути членами політичних партій і рухів. У пошуках розумного взаємозв'язку армії і політичних партій важливо спиратися на світовий досвід.

Взаємодія політичних партій і збройних сил виявляє послідовну зміну ряду типових форм: боротьба політичних партій за армію (за вплив і владу над нею); жорстка монопольна партизація армії політичною правлячою силою; жорстка департизація; гнучке поєднання елементів партизації і департизації; плюралістична партизація; конспіративне проникнення в армію політичних партій тощо. В переломні моменти і періоди масових політичних кампаній в житті суспільства боротьба політичних партій за армію особливо чітко простежується. На початку 90-х років ХХ ст. в

Росії, в Україні та інших державах Співдружності з небаченим розмахом та інтенсивністю політичні партії використовували всі засоби масової інформації і пропаганди, відкриті та приховані канали впливу на військовослужбовців. Вищі партійні інстанції в період виборів президента Росії прямо ставили завдання командирам, політпрацівникам з приводу обрання президентом бажаної особи. *Жорстка монопольна партизація* збройних сил, характерна для тоталітарних держав, означає їх повне політичне, юридичне, ідеологічне, організаційно-кадрове і морально-психологічне підпорядкування політичній правлячій партії в обхід або з допомогою держави. *Повна департизація*, як тип відносин між армією і політичними партіями, полягає в забороні діяльності в збройних силах будь-яких політичних партій, в тому числі правлячих. Військовослужбовцям не дозволяється бути членами політичних партій, здійснювати будь-яку роботу в їх інтересах будь-коли і в будь-яких умовах. Такий характер відносин між армією і політичними формуваннями спостерігається в державах з розвинутою демократією і в країнах, що здійснюють перехід від тоталітаризму до демократії.

У правових державах відносини між політичними партіями і армією регулюються законами згідно з міжнародними пактами про громадянські та політичні права, що передбачають певні обмеження для військовослужбовців на членство в політичних партіях і на їх діяльність в армії. Звернення до такого пакту показує неспроможність тих, хто засуджує департизацію армії як порушення міжнародного проголошення прав і свобод громадян і організацій (до речі, військовослужбовцям США в законодавчому порядку заборонено бути у складі політичних об'єднань і брати участь в діяльності 300 суспільних і суспільно-політичних організацій, визначених державою як «підривні»). З іншого боку, політичним партіям і рухам в демократичній державі забороняється застосовувати в політичній боротьбі насильницькі засоби, створювати свої збройні формування. Збройні сили, в свою чергу, не можуть створювати свої політичні партії або підпорядковувати собі існуючі. В правових державах жодна політична партія, включаючи правлячу, не має будь-яких особливих прав у тому, що стосується впливу на армію. Політичні партії сперечаються, формують програми, критикують одна одну в підході до військових питань, висувають законопроекти, але рішення приймають державні органи, що розпоряджаються збройними силами.

Воєнна політика — складова і невід'ємна частина політики будь-якої держави, *головна мета якої забезпечення воєнної без-*

пеки країни. Концентроване відображення воєнна політика знаходить у воєнній доктрині держави. Воєнна політика лише тоді має реальне буття, коли існує її опорний соціальний інститут, її основне знаряддя дії — *збройні сили, тобто армія*. Армія призначена для завоювання, збереження і зміцнення політичної влади збройними засобами.

2. ПОЛІТИЧНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Поняття національна безпека

На сучасному етапі людство стоїть перед можливістю самознищення. Для відвернення катастрофи необхідні розробка і реалізація загальнопланетної стратегії збереження досягнень цивілізації і входження суспільства в нову епоху розвитку — в епоху ноосфери, коли людство дістане можливість розумно розпоряджатися своєю могутністю з метою гармонійного розвитку всіх соціальних формацій. Мабуть, це болісний і нешвидкий процес формування нових принципів погодження дій і поведінки людей, іншої моральності, докорінної перебудови всього буття людини, зміни стандартів та ідеалів. Позитивне завершення процесу можливе лише за умови надійного забезпечення безпеки існування і розвитку людства та його соціальних структур.

Створити і реалізувати в сучасних умовах ефективну стратегію безпеки, що забезпечує захист суспільства від різноманітних загроз, без глибокої наукової розробки фундаментальних проблем організації розвитку людського суспільства, вивчення природи його інтересів і суперечностей, механізмів їх вирішення, раціонального комплексного використання ресурсів практично неможливо. Спроби емпіричного вирішення сучасних проблем, багато з яких за змістом і масштабами не мають аналогів в історії, не дають бажаних результатів, а інколи навіть посилюють негативні наслідки.

Пояснюється це, по-перше, тим, що всі види діяльності забезпечення безпеки суспільства мають багатоплановий характер. Створення загальної теорії безпеки допускає тісну інтеграцію різноманітних наук. Об'єктивний процес диференціації знань і вузька спеціалізація практично перешкоджають формуванню визначення поняття *безпеки*. Вирішити проблему можливо на шляхах використання системних засобів дослідження проблем забезпечення безпеки особи, суспільства і держави.

По-друге, випадковість і невизначеність пронизують всі рівні організації матеріального світу. Це приводить до неоднозначного відображення процесів, що відбуваються в свідомості людей, і, отже, до невизначеності і навіть ірраціональності їх реакції на вплив навколишнього світу. З урахуванням наявності у кожного суб'єкта суспільства власної мети та інтересів (що далеко не завжди збігаються з інтересами і метою інших суб'єктів) їх активні практичні дії породжують численні конфлікти, аж до збройних. Розробка загальної теорії національної та міжнародної безпеки не може здійснюватись на основі використання традиційних підходів до пізнання і теоретичного узагальнення практичної діяльності людей, їх взаємовідносин між собою і природою.

По-третє, організація соціальної системи і її розвиток не підкоряються досить точним законам і закономірностям, тому що умови і засоби забезпечення соціальної стабільності здебільшого визначаються суб'єктивними факторами і виступають прерогативою індивідуального і колективного інтелекту. Подальший розвиток суспільних формацій важко передбачити, але може здійснюватися за одних і тих же початкових умов різноманітними шляхами (в тому числі і тими, що приводять до загибелі). Істотно обмежуються можливості використання при вирішенні фундаментальних проблем національної і міжнародної безпеки.

Національна безпека держави — стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Життєво важливі інтереси — сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування і можливості прогресивного розвитку особи, суспільства і держави. Основні об'єкти безпеки: особа — її права і свободи; суспільство — матеріальні і духовні цінності; держава — конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність.

Структура національної безпеки

Основні принципи забезпечення національної безпеки: законність, дотримання балансу інтересів особи, суспільства і держави; їх взаємна відповідальність за забезпечення безпеки; взаємозв'язки національної і міжнародної безпеки. Реалізація основних принципів забезпечення національної безпеки можлива за рахунок створення системи безпеки, основними функціями якої виступають виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз життєво важливим інтересам об'єктів безпеки, здійснення комплексу оперативних і довготривалих заходів їх попередження

і нейтралізації; створення і підтримання в готовності сил і засобів забезпечення безпеки; управління силами і засобами забезпечення безпеки у повсякденних умовах і при надзвичайних ситуаціях.

Основні елементи міжнародної і національної безпеки: політична, економічна, воєнна, технологічна, екологічна, гуманітарна та інші сфери діяльності. Кожна з сфер має певну специфіку, своєрідність. Разом з тим усі сфери перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Воєнна безпека, мабуть, один з основних компонентів, що характеризують зовнішній аспект національної безпеки держави, забезпечення якої покликані здійснювати збройні сили. В сучасних розробках проблем воєнної безпеки домінує підхід, оснований на принципах взаємної безпеки шляхом зниження протистояння до того мінімального рівня, при якому збройні сили сторін здатні лише обороняти свої кордони. Але під *воєнною безпекою* розуміється такий стан міждержавних відносин і обороноздатності держави, за яким імовірність війни зводиться до мінімуму або протидіє втягненню в неї країни. Американські фахівці вважають, що забезпечення національної безпеки досягається шляхом вироблення і реалізації так званої *стратегії національної безпеки*. *Стратегія національної безпеки — наука і мистецтво вироблення та використання політичної, економічної і психологічної могутності науки спільно з її збройними силами в інтересах досягнення мети національної безпеки в мирний період і в ході війни.*

Стратегія національної безпеки — наука і мистецтво використання національної могутності за всіх обставин з метою досягнення бажаного рівня і виду контролю над супротивною стороною шляхом загроз, грубої сили, побічного тиску, дипломатії хитрощів та інших можливих засобів, що забезпечують захист інтересів і досягнення мети національної безпеки. У визначенні безпеки підкреслюється активний силовий аспект забезпечення захищеності національних інтересів.

Концепція національної безпеки України

Створення комплексної системи національної безпеки України — найважливіше завдання України як суверенної європейської держави. Верховна Рада України схвалила Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. Концепція включає: преамбулу і п'ять розділів (I. Загальні положення і принципи; II. Національні інтереси України; III. Загрози національній безпеці України; IV. Основні напрямки державної

політики національної безпеки України; V. Система забезпечення національної безпеки України).

Вперше чітко визначені національні інтереси України: створення громадянського суспільства, забезпечення прав і свобод людини; досягнення національної згоди, політична і соціальна стабільність, гарантія прав української нації і національних меншостей України; забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості кордонів; створення ринкової економіки; забезпечення екологічно і технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства; збереження і підвищення науково-технологічного потенціалу; зміцнення генофонду українського народу; розвиток української нації; налагодження рівноправних і взаємовигідних відносин зі всіма державами, інтеграція в європейське і світове співтовариство. Вперше чітко визначені можливі загрози в найважливіших сферах життєдіяльності: політична сфера, економічна сфера, соціальна сфера, воєнна сфера, екологічна сфера, науково-технологічна сфера, інформаційна сфера та ін.

Суб'єктами системи забезпечення національної безпеки України виступають: український народ, Верховна Рада України, Президент України, Рада національної безпеки і оборони країни, Кабінет Міністрів, конституційний суд України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, Національний банк України, міністерства та інші центральні органи в межах своїх повноважень і компетенції, воєнна організація держави. Воєнна організація держави охоплює Збройні Сили України, Службу безпеки України, Національну гвардію, внутрішні війська і підрозділи Міністерства внутрішніх справ, прикордонні війська, військові підрозділи Міністерства з надзвичайних ситуацій та інші військові формування, створені відповідно з Конституцією.

Концепція воєнної безпеки

Концепція воєнної безпеки — сукупність погоджених і офіційно прийнятих поглядів захисту України від зовнішніх, а при деяких умовах і внутрішніх загроз, забезпечення незалежності, територіальної цілісності та політичної стабільності країни. У воєнній доктрині України називаються тільки завдання воєнної безпеки. Воєнна безпека охоплює основи воєнної політики, оборони, будівництва і розвитку Збройних Сил України. Воєнна політика — складова частина загальної політики держави, базується на положеннях законів, постанов та інших документів з військово-

вих питань, визначає основні напрямки і мету застосування Збройних Сил України та інших військових формувань для захисту суверенітету, територіальної цілісності України.

Складність геополітичних процесів, наявність воєнних конфліктів, збереження великого ризику виникнення різноманітних криз у безпосередній близькості від кордонів України, на жаль, існують і, мабуть, в найближчій перспективі не зникнуть. При визначенні політики в сфері воєнної безпеки держави, якщо не дотримуватись старих поглядів, що конфліктні ситуації можна вирішити з допомогою воєнної сили, необхідно керуватись тим, що, по-перше, загроза виникнення Третьої світової війни із застосуванням ядерної зброї мало ймовірна; по-друге, набрала стійкий характер тенденція до зниження можливостей виникнення широкомасштабної війни з застосуванням звичайної зброї; по-третє, зберігається достатня загроза виникнення воєнних та інших конфліктів і, як наслідок, локальних (регіональних) війн; зберігається небезпека актів міжнародного тероризму, зв'язаного, насамперед, з торгівлею зброєю і наркотиками.

Природно, головне завдання воєнної політики в мирний період — попередження війни і зміцнення національної та міжнародної безпеки. Воєнна безпека — прерогатива не тільки Міністерства оборони України, але й силових міністерств і відомств, в компетенцію яких входить формування воєнної політики і оборони України. Керівництво і координації дій всіх силових структур держави по забезпеченню воєнної безпеки покладаються на міжвідомчий орган — *Раду національної безпеки та оборони України*. На відміну від минулого, коли джерело і масштаби воєнної загрози досить відомі і фінансування військових програм мало стійкий і тривалий характер, то в сучасних умовах склалася зовсім інша ситуація. Планування у сфері забезпечення воєнної безпеки охоплює багатоетапний процес, спрямований на визначення всього необхідного для розвитку воєнної безпеки. У сфері воєнної безпеки України залишається ще багато проблем.

У воєнній доктрині України відзначається, що в *мирний період* здійснюється прогнозування мети і характеру можливої війни і заходи для її попередження. В *воєнний період* здійснюється мобілізація всіх матеріальних і людських ресурсів країни для відсічі збройній агресії, завдання поразки агресору, позбавлення його можливості продовжувати війну і припинення воєнних дій за умов, вигідних для забезпечення суверенітету України.

Система факторів забезпечення безпеки

Система факторів забезпечення безпеки складна і багатогранна. Використовуючи різноманітні підстави для класифікації, їх поділяють на зовнішні і внутрішні, об'єктивні і суб'єктивні. Особливе місце серед них займають внутрішні фактори. В *економічній сфері*: рівень і темпи розвитку продуктивних сил; можливість використання досягнень науки і техніки у виробництві; темпи зростання добробуту; можливість участі в міжнародній інтеграції; характер підготовки кваліфікованих кадрів та ін. В *соціально-політичній сфері*: характер політичного керівництва суспільством; політичний плюралізм; рівність або нерівність всіх членів суспільства; відсутність або наявність національного гноблення або дискримінації; ступінь інтернаціональної єдності суспільства; рівень розвитку демократії та участі широких мас в управлінні справами суспільства; ступінь забезпечення реальних прав і свобод громадян; характер способу життя; ступінь довіри і підтримки громадянами державної влади та інші. В *духовній сфері*: характер панівних світоглядних та ідейно-політичних настанов; ідейний плюралізм і ступінь ідейної єдності суспільства; рівень ідейно-моральної зрілості громадян; характер культури і рівень розвитку освіти; можливість доступу до знань і участі всіх членів суспільства у створенні духовних цінностей і засвоєнні досягнень культури та інші.

Існує ряд факторів, сприятливих утвердженню сучасної концепції міжнародної та національної безпеки: процес інтеграції та інтернаціоналізації світового співтовариства, що дедалі більше набуває характеру об'єктивної закономірності суспільного розвитку, підтримка і симпатії ідеї без'ядерного, ненасильницького світу серед широких народних мас, незалежно від політичної класифікації їх держав і режимів; прогресивна діяльність представників воєнно-політичного керівництва різноманітних держав та інших впливових політичних кіл і сил.

Військовий фактор — важливий засіб безпеки

Успіх в реалізації сучасної концепції національної безпеки залежить від багатьох обставин, в тому числі від комплексного використання економічних, науково-технічних, політичних, соціальних, духовних і військових факторів. Зміна концептуальних основ політичного і воєнно-політичного мислення з об'є-

ктивною необхідністю зажадала переосмислити місце і роль кожного з них, визначити їх взаємозв'язки. Це торкнулося співвідношення політичних і військових засобів забезпечення безпеки. І не випадково.

Протягом усієї історії існування людського суспільства воєнний фактор є основним, а іноді і єдиним засобом вирішення політичних суперечностей міжнародних конфліктів. Причому склалися жакливі історичні тенденції, що виражаються у стійкому характері зростання кількості жертв, посилення руйнівності та деструктивної масштабності воєнних конфліктів. За останні три століття спостерігається збільшення кількості війн, в яких щорічно гинуло 1000 і більше людей. В XVIII ст. війн і конфліктів було 68, що забрали 4,4 млн людських життів, у XIX ст. — 205 і загинуло 8,3 млн, а у XX ст. — 237, а жертви вже склали 98,8 млн. Криваві жнива Молоха війни зростають. У XIX ст. велося 14 війн з людськими втратами 100 тис. і більше, у XX ст. війн стало в 3 рази більше, у XIX ст. розв'язано 2 війни з жертвами більше 1 млн людей, а в XX ст. їх уже відбулося 13. Війни супроводжуються зростанням прямих втрат серед цивільного населення відносно загальної кількості людських жертв. В період Першої світової війни втрати цивільного населення склали 5 %, а в Другу світову війну — 48 %, у війні в Кореї — 84 %, а у війні у В'єтнамі — 90 % жертв складало мирне населення. Особливо маловивченою сферою воєнно-демографічних наслідків війн є побічні і віддалені втрати. Внаслідок мобілізації молодих чоловіків відбувається різке падіння шлюбів і народжуваності, а це істотно знижує природний приріст населення (в Першу світову війну падіння народжуваності в Російській імперії склало до 73 %). Значно зростає число інвалідів. В Першій і Другій світових війнах більше 40 млн людей стали інвалідами, при цьому росло їх число серед цивільного населення: на кожних 100 мобілізованих в Першу світову війну припадає 11 інвалідів, а в Другій світовій війні — 28. Відбувається істотне зниження якості населення, зв'язане з погіршенням матеріальних умов життя, і, як наслідок, — падіння моралі, інтелектуального потенціалу, поява епідемій та інші негативні явища. Триває зростання воєнних витрат. Від творчої діяльності відчувувалася найбільш цінна самодіяльна частина суспільства: в Першій світовій війні безпосередньо брало участь більше 1 млрд. людей з 33 держав, тобто 62 % населення планети, а в Другій світовій війні — вже близько 2 млрд. людей з 61 держави, або близько 80 % населення планети.

Політичні засоби забезпечення безпеки

Формування концепцій політичного мислення, заснованих на ідеї переходу до ненасильницького миру, неминуче викликало радикальну переоцінку поглядів на роль воєнної сили в суспільному розвитку. Відбулася переоцінка політичних засобів забезпечення безпеки. Ідея ненасильницького миру, по суті, в конкретній реалізації і допускає використання саме політичних засобів забезпечення безпеки. *Політичні засоби забезпечення міжнародної та національної безпеки — сукупність діяльності держави, що дозволяє без використання воєнно-насильницьких засобів забезпечити міцний і надійний мир, вирішити завдання відвернення війни і створення мирних умов для розвитку держави.*

Структура політичних засобів складна і різноманітна. Існує система політичних засобів, що охоплює, по-перше, гуманістичність і прогресивність характеру панівних у масовій суспільній свідомості цінностей збереження миру і засобів досягнення безпеки. Гуманність, як один із складових елементів системи політичних засобів, допускає не тільки формування ідеалу захисту миру, але й формування комплексу науково обґрунтованих шляхів відвернення війн.

По-друге, загальнополітична ситуація в світі, характер системи міжнародних відносин, глобальна розстановка і співвідношення політичних сил, визначальні організаційно-економічні, політичні (воєнно-політичні), науково-технічні, духовно-ідеологічні і гуманітарні відносини. Досягнутий рівень співвідношення сил в інтересах захисту миру формує основи певного політико-правового, морально-психологічного, організаційного механізму блокування війни. Об'єктивні умови визначають характер і результати будь-якої діяльності, що включені в систему політичних засобів.

По-третє, власне політичні засоби, що виражаються в зовнішній політиці та дипломатії. Це ті конкретні засоби, методи, способи, що забезпечують розв'язання без використання насильства проблем у взаємовідносинах держав з приводу забезпечення миру і безпеки. Допускається формування міжнародно-правових норм, концепцій і конкретних програм боротьби за мир і роззброєння; укладання договорів і угод; політичні консультації та особисті контакти лідерів; конкретні практичні заходи із роззброєння, встановлення контактів і взаємного контролю за ходом процесу роззброєння, який сприяє відкритості і встановленню довіри у воєнній сфері.

Особливе місце належить народній дипломатії. В структурі політичних факторів забезпечення безпеки виділяються: по-перше, характер, спрямування і результативність зовнішньополітичної діяльності; по-друге, політична вага, місце і авторитет держави в системі міжнародного співтовариства. *Політичні засоби* забезпечення міжнародної та національної безпеки мають певну специфіку: широкі можливості їх ефективного використання для вирішення найскладніших проблем; складність, гнучкість і різноманітність застосування; діапазон політичних засобів надто широкий — від встановлення політичних контактів до глобальної зміни характеру політичної ситуації по всій системі світового співтовариства; інтегруючий і структурно-організуючий, відносно інших засобів, характер; підвищення їх ролі в міжнародних відносинах, що виражаються в тому, що знаходять дедалі більше прихильників серед широких мас громадськості, впливових політичних сил. Структурно-змістовні особливості сучасної концепції безпеки прямо впливають на виявлення характеру взаємозв'язку політичних і військових засобів.

В сучасних умовах діалектика політичних і військових засобів має особливості. По-перше, пріоритет ненасильницьких засобів не виключає, а допускає використання в сучасних умовах військових засобів і військового механізму блокування війни; по-друге, успіх використання політичних і військових засобів залежить від їх комплексного застосування; по-третє, успіх реалізації військових засобів переважно залежить від збройних сил. Збройні сили миролюбних держав — могутнє знаряддя відвернення війни. В збереженні миру є їх функція і основна соціальна роль. І поки існує воєнна небезпека, збройні сили, розвиваючись в напрямку оборонної достатності, безпосередньо братимуть участь у підтриманні необхідних умов для розгортання сучасної моделі безпеки. З урахуванням географічного становища України вирішується і проблема міжнародної і національної безпеки в Європі. В сучасних умовах ще немає єдиної системи європейської безпеки. Водночас в Європі сформувалися і реально можуть служити основою регіональної безпеки три інститути — Європейський Союз, Організація безпеки та співробітництва Європи і НАТО. В сучасних умовах ці структури мають різний потенціал, відрізняються складом учасників і суттєвістю головної мети і напрямків діяльності.

Створення нової системи європейської безпеки — завдання, повністю здійсненне. В Європі за безпеку мають відповідати європейці! Багато позитивних тенденцій сучасного цілісного світу свідчать про те, що обороноздатність країни зміцнюється не

шляхом нарощування воєнної могутності, а внаслідок формування системи воєнно-політичних відносин, що виключають можливість застосування засобів збройного насильства. Сучасний світ дедалі більш наполегливо диктує категоричний імператив, що національна безпека не може бути повною і реальною поза системою міжнародної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

Жодини Г. Очерки военного искусства в 2-х томах. — М., 1939.

Стратегия в трудах военных классиков, т. 11. — М., 1926.

Клаузевиц К. О войне, т. 1. — М., 1941.

Кингстон Маккори Э. Военная политика и стратегия. — М., 1968.

Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. — М., 1990.

Лазарев И. А. К созданию общей теории безопасности // Военная мысль. — 1992. — № 11.

Армия и общество // Общ. ред. Н. А. Чалдымова и А. И. Черкасенко. — М., 1990.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ

- ◆ Що таке воєнна політика? Що таке воєнна доктрина: суть і зміст?
- ◆ Армія — знаряддя воєнної політики. Які типи армій є в сучасних умовах?
- ◆ Перспективи розвитку Збройних Сил України.
- ◆ Що таке національна безпека?
- ◆ Структура національної безпеки.
- ◆ В чому суть концепції воєнної безпеки?

В сучасних умовах в будь-якому демократичному суспільстві існує *політична освіта*. З історією демократії, з процесом модернізації суспільства нерозривно зв'язана й історія політичної соціалізації і політичної освіти. Авторитарні стани держави доіндустріальної стадії розвитку не потребували політичної освіти народу. Їх нормальне функціонування допускало повне відсторонення населення від політики. І досить було за своїти традиції і норми свого стану для соціального спілкування простому народу, та й взагалі вищим верствам суспільства. Людськими здебільшого стихійно засвоювалися елементарні правила і норми взаєностосунків підданих з державою. Звичаї, страх перед владою, а також церква і підтримували лояльність громадян до держави. Не вимагалися і спеціальні інститути для політичної освіти населення. Але індустріалізація і урбанізація суспільства, ускладнення його організації, розвиток комунікаційних систем, підвищення соціальної мобільності населення та інших факторів зробили недостатніми традиційні, обмежені за впливом на населення, сімейні, общинно-станові та церковні форми політичної соціалізації, привели до їх ослаблення або навіть руйнування.

В сучасних умовах переборюється думка про те, що мета політичної освіти зводиться здебільшого лише до поширення серед населення етики обов'язку, формування пієтету (тобто глибокої поваги) до держави та її законів, готовності виконувати громадянські обов'язки. Такий підхід, що враховує, насамперед, лише потреби держави, переважав аж до 60-х років ХХ століття у континентальній Європі, *тоді як в США вже багато десятиріч домінує прагматична особиста орієнтація політичної освіти, що допускає навчання громадян вирішувати свої життєві проблеми в цивілізованому співробітництві з іншими людьми, йти на компроміси для відносно безболісного врегулювання різноманітного*

роду конфліктів. У сучасних умовах система політичної освіти в Україні та інших демократичних державах Співдружності намагається синтезувати європейську і американську традиції, гармонійно враховувати запити окремої особистості та всієї держави.

Демократична політична освіта покликана надати політиці людський вимір, стримувати прояви в політичних діях егоцентричної (тобто егоїстичної та індивідуалістської) мотивації, нетерпимості та емоційної неврівноваженості, а також ідеологічного класового або національного традиціоналізму, що виступає нерідко під стягом боротьби за тотальну раціоналізацію суспільства. Наука про політику ставить за мету виробити у громадян стійкий імунітет або хоча б зважене, критичне ставлення до різноманітних радикалістських ідеологій, ворожих демократичному ладу і таких, що прагнуть нав'язати суспільству ту або іншу соціальну утопію. Складність і багатогранність політики як специфічного об'єкта людського інтересу неминуче відображається в настільки ж багатому за змістом політичному знанні. Та і в такій сукупності уявлень важливо виділити ті погляди й переконання, що концентрують всю гаму політичних почуттів, оцінок, ідей. З висот сучасності можна побачити, як у течії століть викристалізувались теоретичні підходи, що володіли чітко сформульованою спроможністю до цілісного і специфічного опису суттєвості та природи політики. У країнах з нещодавнім тоталітарним минулим, охоплених гострою економічною і соціальною кризою, небезпека руйнівного впливу радикалістських ідеологій надто велика. Відсутність у населення України достатньої демократичної культури, стійких орієнтацій на загальнолюдські цінності, посттоталітарна масова ментальність, що доповнюються напівжебрацьким існуванням більшості населення, гострими соціальними і національними конфліктами, можуть привести і вже приводять багатьох людей в обійми ідеології з новим, націоналістичним і релігійно-екстремістським забарвленням, панування яких може бути не менш руйнівним, аніж вплив офіційного марксизму.

Розуміння необхідності та важливості спільного розв'язування економічних, екологічних, енергетичних, транспортних та інших європейських проблем має загальноконтинентальний характер. Органічно складовою нового підходу до встановлення світового порядку є уявлення про світ як єдиний, цілісний, загальносвітовий організм. Незважаючи на соціальну, політичну, економічну неоднорідність, сучасний світ сприймається як єдине ціле, об'єднане загальнолюдськими інтересами. Цільність сучасного

світу проглядається і в наполегливій необхідності об'єднання зусиль людства для вирішення глобальних проблем: енергетичної, демографічної, продовольчої тощо. Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей аж ніяк не означає «відміни» класових інтересів, відміни соціального прогресу. Майбутнє людини — це поприще реалізації тих можливостей, що вже існують в сучасному світі, а також тих, що з часом з'являться. Люди неспроможні змінити своє минуле, тому що свобода, якою володіли минулі покоління, вже перетворилася для наступних поколінь в реальну дійсність, в історичну необхідність.

Майбутнє — це сфера реальних можливостей. Саме від свідомої і активної діяльності людей залежить формування майбутнього. І тут наука про політику відіграє важливу роль, озброюючи знанням політичних, соціально-економічних процесів, явищ і подій. Гуманістична місія соціального прогнозування і полягає в тому, щоб відкрити простір для майбутнього людства. Від наукового передбачення і свідомої діяльності народних мас в багатьох чому залежить, як уникнути зигзагів, відхилень в розвитку. Коли ж свідомий розвиток суспільства запанує над стихійними соціальними процесами, а сама людина перестане протиставляти себе природі й вступить з нею в гармонійні відносини, *тоді на Землі запанують розумні відносини між людьми, між особистістю і суспільством, між суспільством і навколишнім середовищем, тоді запанують рівність, висока моральність, гуманізм і соціальна справедливість.*

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Микола Іванович ГОРЛАЧ
Василь Григорович КРЕМЕНЬ

ПОЛІТОЛОГІЯ: наука про політику

ПІДРУЧНИК

Керівник видавничих проєктів – *Б. А. Сладкевич*
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*
Коректор – *С. С. Савченко*

Підписано до друку 06.10.2008. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 47,25.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006